

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ'NİN

ASKERİ STRATEJİSİ

Doktora Tezi

Onur Dirik

Eskişehir 2023

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ'NİN ASKERİ STRATEJİSİ

Onur DİRİK

DOKTORA TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ağustos 2023

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

FINAL APPROVAL FOR THESIS

ÖZET

SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ’NİN ASKERİ STRATEJİSİ

Onur DİRİK

Tarih Ana Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos 2023

Danışman: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Sakarya Meydan Muharebesi, uygulanan askerî strateji bakımından istisnai özellikler gösteren bir harekâttir. Bu muharebe sırasında verilen “Hattın değil sathın savunulması” emri bu konuda en çok örnek gösterilen ve üzerinde durulan husus olmuştur. Bu emir ve onunla beraber uygulanan strateji zaman zaman, o tarihe kadar görülmemiş “Hareketli” ve “Derinlikte” savunmaya örnek bir uygulama olarak anılmıştır. Hatta bu stratejinin modern savunma konseptlerini de etkilediği belirtilerek günümüzde yaygın olarak bilinen “oynak” veya “aktif” savunmanın bir öncüsü olduğu şekilde tespitlere de rastlanılmaktadır. Sakarya Meydan Muharebesi’nin dikkati çeken bir diğer önemli yönü de Yunan ordusu geri bölge derinliğinde icra edilen harekât bakımında gösterdiği zenginliktir. Bu uygulamalar İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllarda batılı askeri doktrinde “Derin Harekât” olarak da nitelendirilmektedir. Böylece bu muharebenin özgün niteliğinin kuşku götürmez bir gerçeklik olduğu anlaşılmaktadır. Burada akla gelen ilk soru, “Bu istisnai uygulamaların hayata geçirilmesindeki temel etken veya etkenlerin neler olabileceği?” sorusu olmuştur.

Bu etkenlerin, gerek Birinci Dünya Savaşı’ndan elde edilen tecrübeler, gerek gelişmeye ve öğrenmeye açık son derece uyumlu bir komuta kademesinin mevcudiyeti ve gerekse, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, komuta kademesindeki komutanların üstün askeri niteliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yunanların o dönem içinde bulundukları siyasi ve askeri çıkmazlar ile özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasındaki dönemde orduda yapılan doktrin geliştirme çalışmaları da zafere katkı sağlayan faktörler olmakla beraber, asıl etkilerin dış nedenlerden değil, daha çok iç nedenlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Sözcük: Milli Mücadele, Sakarya Meydan Muharebesi, Askeri strateji, Savunma harekâtı, Derinlikte Savunma.

ABSTRACT

MILITARY STRATEGY OF SAKARYA FIELD BATTLE

Onur DİRİK

Department of History

Anadolu University, Institute of Social Sciences, August 2023

Supervisor: Prof. Dr. Kemal YAKUT

Sakarya Field Battle constitutes a unique nature in the military history regarding the military strategy applied within. The well-known order of the Commander-in Chief, as to "defend the surface, not the line" given during this war has been the most exemplary and emphasized argument having been raised in this regard. This order and the pertaining strategy implemented along with it, have often been referred to as an exemplary application of "Mobile" and "Deep" defense, which had not been seen until that time in the military literature. It has even been elevated to the allegation that this strategy has mainly influenced the modern military defensive concepts, and it has played a role of precursor for the widely known contemporary doctrines of "Flexible" or "Active" defense. Whatever as the case could be defined, that a quite exceptional strategy was implemented in the Sakarya Field Battle remains as an unquestionable reality. However, the defense in depth is not the only aspect of the battle doctrine that makes the difference. Another unprecedented aspect of the Sakarya Field Battle is that the concept of deep operations in the Greek Army rear area, which was later recalled as "Deep Operations" after the Second World War. As such, it is concluded that the original character of this battle is an undoubted phenomena. The first question that comes to mind at this point is, "What could be the main factor or factors paving the way for the implementation of such exceptional practices?"

It is ultimately concluded that these factors are owing to the experiences derived from the First World War, the existence of a highly competent commanding cadre, comprised of generals open to development and learning, and finally the superior military qualities of the commanders, especially Mustafa Kemal Pasha. Although the political and military impasses that the Greeks were strangled at that time as well as the doctrinal developments occurred in the post-World War era were also among the factors contributed to the victory. However, the main effects were not due to external reasons, but rather to internal reasons.

Keywords: National Struggle, Sakarya Field Battle, Military strategy, Defense operations, Defense in Depth.

ÖNSÖZ

Türk orduları üstün askeri nitelikleri ile tarih boyunca dünya harp literatürünün gelişiminde örnek olmuşlardır. Bu örnekler arasında en çok dikkat çekenlerinden biri de Sakarya Meydan Muharebesi'dir. Bu muharebe, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, büyük güçlükler ile teşkil edilen Türk ordusunun, adeta küllerinden doğarcasına kesin bir zafer kazanmasına ve bunu yaparken de zamanın şartlarına göre son derece istisnai askeri doktrinleri uygulamasına sahne olmuştur. Sakarya Meydan Muharebesi'ni karakterize eden temel unsur, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından verilen ünlü "*Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaş kanıyla sulanmadıkça düşmana terk olunamaz.*" emridir. Bu emrin askerlik taktiği açısından ne ifade ettiği incelendiğinde, uygulanan doktrin ile sevk ve idarenin, o dönemin anlayışı içinde oldukça ayırt edici yönleri olduğu görülmektedir. bu direktif ve bununla bağlantılı "*Muharebe Matematiği*" uygulamaları zafere kesin olarak etki eden bir faktör olarak dikkati çekmektedir.

Bu tarz farklı doktrin uygulamalarına giden sürecin nasıl şekillenmiş olabileceği incelenmesi gereken bir konudur. Bu nedenle, muharebeyi sevk ve idare eden kadronun önceki tecrübeleri, eğitimi, askeri kültürü, o zaman ki Osmanlı askerî doktrini, özellikle, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başvurduğu dış destekli askeri reform çalışmaları ve Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar ile yapılan askerî ittifakın bu gelişmelere ne şekilde etki etmiş olabileceği hususlarının araştırılması faydalı görülmüştür. Gerek muharebe komuta kadrosunun gelişimi ve oluşumu, gerekse Birinci Dünya Savaşı sırasında hem Osmanlı hem de Avrupa cephelerinde meydana gelen savunma uygulamalarının detaylı bir şekilde incelenmesine gayret edilmiştir. Çalışmada Sakarya Meydan Muharebesi sırasında yapılan uygulamalar ve verilen emirler gün bazında incelenerek komuta kademesinin sevk ve idare mantığı konusunda sonuçlara ulaşılmaya çalışılmış ve özellikle, o dönemlerde geçerli olan savunma doktrinleri ve askeri talimnameler ile muharebelerin gelişimini detaylı şekilde ortaya koyan askerî arşiv belgelerinde yer alan hususlar mukayeseli olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bu çalışmanın geliştirilmesi sürecinde tecrübeleriyle gerekli yönlendirmeleri sağlayan tez danışmanım Prof. Dr. Kemal Yakut'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca başta Polatlı, Tarihi Alanlar Tanıtım Merkezi (POTA) kurucusu ve özverili çalışanı Em. Topçu Alb. Kadim Koç olmak üzere, Dr. Em. Kur. Alb. Mehmet Çanlı ve Dr. Em. Kurmay Albay Cüneyt Küsmez'e de sağladıkları değerli destekten ötürü teşekkür ederim. Bunun yanı sıra, arşivlerin taşınması gibi hassas bir döneme isabet etmiş olmasına rağmen ATASE Harp Tarihi arşivlerindeki çalışmalarında desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Em. Ulş. Alb. Bülent Durgun ve Hv. Öğrt. Alb. Bülent Şekercan'a da teşekkürlerimi sunarım.

Tezin hazırlanması sırasında gösterdikleri anlayış ve büyük fedakârlık ile yanımda olan aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “Bilimsel İntihal Tespit Programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	3
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
TABLolar DİZİNİ	xi
GÖRSELLER DİZİNİ	xi
1. GİRİŞ	1
1.1.Kuramsal Çerçeve	1
1.2.Konunun Önemi, Temel Sorular ve İzlenen Yöntem.....	4
1.3.Kaynakların Değerlendirilmesi	6
2. MODERN ÇAĞDA ORDULARIN GELİŞİMİ VE OSMANLI ORDUSU	14
2.1.Avrupa’da Hanedan Ordularından Ulus Ordularına Geçiş	14
2.1.1. Fransız devrimi ve Prusya ekolünün gelişimi – Millet’i Müselleha	16
2.1.2. Askerî teşkilatlar, eğitim ve teknoloji.....	18
2.1.3. Prusya ekolü	20
2.2.Osmanlı Ordusunun Modernleşmesi Süreci	24
2.3.Askerî Eğitim Alanındaki Çalışmalar	30
2.4.Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi.....	36
2.5.Yabancı Uzmanların Gelişi	37
2.6.Osmanlı Ordusunda Artan Alman Etkisi.....	40
2.7.Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı Ordusunun Durumu	44
3. MODERN DÖNEM - BİRİNCİ DÜNYA VE İSTİKLAL SAVAŞLARI	48
3.1.Modern Dönem Askeri Kavramları.....	48
3.1.1. Askerî harekât prensipleri	48
3.1.2. Savunma harekâtı.....	49
3.2.Dünyada Savunma Doktrininin Gelişimi	51
3.3.Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı’da Savunma Doktrini.....	53
3.4.Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ordusundaki Talimnameler	54
3.5.Osmanlı Devleti’nin Son Dönemindeki Önemli Savunma Muharebeleri	62
3.6.Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Genel Değerlendirmesi	73

3.7. Alman Generallerin Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'na İlişkin Raporları	75
3.8. Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa Cepheleri	77
3.9. Birinci Dünya Savaşı'nda Statik cepheleri kırmak İçin Geliştirilen Çözüm	
Girişimleri.....	80
3.9.1. Fritz Von Lossberg tarafından geliştirilen yeni savunma şekli	81
3.9.2. Birinci Dünya Savaşı'nın askerî doktrine etkileri	83
3.10. Millî Mücadele Döneminde Askerî Teşkilatlanma.....	84
3.11. Milli Mücadele Kadrosu	88
3.11.1. Millî mücadele kadrosunun eğitim düzeyi	91
4. SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ ÖNCESİ DURUM	94
4.1. Muharebe Öncesinde Tarafların İç ve Dış Siyasî Durumları	94
4.1.1. TBMM Hükümeti'nin iç siyasî durumu	94
4.1.2. TBMM Hükümeti'nin dış siyasî durumu	97
4.1.2.1. Sovyet Rusya ile ilişkiler	97
4.1.2.2. Fransa ile ilişkiler	100
4.1.2.3. İngilizlerle ilişkiler	101
4.1.2.4. İtalya ile ilişkiler	103
4.1.3. Yunanistan'ın iç siyasî durumu	104
4.1.4. Yunanistan'ın dış siyasî durumu	105
4.2 Sakarya Meydan Muharebesi Öncesindeki Askerî Durum	106
4.2.1. İnönü Muharebeleri	106
4.2.1.1. Birinci İnönü Muharebesi (6-10 Ocak 1921).....	106
4.2.1.2. İkinci İnönü Muharebesi (23 Mart-1 Nisan 1921)	110
4.2.2. Kütahya- Eskişehir muharebeleri (10 – 24 Temmuz)	118
4.3 Ordu'nun Sakarya Mevzilerine Çekilmesi ve Tertiplenme	123
4.3.1. Geri çekilme kararının verilmesi ve icrası	123
4.3.2. Geri çekilmenin himayesi:	129
4.3 Harekât Bölgesi	133
4.3.1. Bölgenin Genel Yapısı.....	133
4.4 Her İki Tarafın Askerî Durumu ve Hazırlıkları.....	156
4.4.1 Personel, eğitim ve seferberlik.....	156

4.4.2	Mali ve lojistik seferberlik; Tekâlif-i Milliye Emirleri	159
4.4.3	Lojistik ve menzil hazırlıkları.....	160
4.5	Muharebe İçin Teşkilatlanma	165
4.5.1	Türk tarafı	165
4.5.2	Yunan tarafı	172
4.5.3	Yunan komuta kademesinin durum ve nitelikleri	174
4.5.4	Yunan askerî karar alma mekanizmaları:	176
4.5.5	Komutanların nitelikleri ve moral durumu:	178
4.5.6	Yunanlı subayların teknik askerî kapasitesi:.....	180
4.5.7	Yunanların harp alışkanlık ve usulleri.....	181
4.6	Nisbi Muharebe Gücü Mukayesesi	181
4.7	Türk Harekât Planı	189
4.7.1	Başkomutan'ın harekât tasarısı.....	189
4.7.2	Türk planın gelişimi	189
4.7.3	Savunma bölgesinin seçimi ve tertiplenme:	190
4.7.4	Derinlikte ikinci savunma kuşağı tespit çalışmaları.....	192
4.8	Yunan Harekât Planı.....	196
5.	SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ FİİLİ SAFHA	201
5.1.	Birliklerin Sakarya mevzileri bölgesinde tertiplenmeleri.....	201
5.2.	Örtme Muharebeleri Harekâtı.....	204
5.3.	Yunan Geri Bölge Derinliğinde İcra Edilen Harekât faaliyetleri	226
5.4.	İleri Mevzi Kuvveti (İMK) Muharebeleri	228
5.5.	Asıl Muharebe Sahası Harekâtı– Savunmanın Fiili Safhası.....	234
5.5.1.	Yunan ordusunun yarma girişi	272
5.6.	Genel Karşı Taarruz ve Takip Safhası (6-13 Eylül 1921).....	320
6.	DEĞERLENDİRME	354
6.1.	Mustafa Kemal Paşa'nın Rolü	354
6.2.	Her İki Tarafın Harekâtının Genel Özellikleri.....	357
6.3.	Stratejik İnisiyatifin Kazanılması	360
6.4.	Savunmanın Konsepti – “Hattı Müdafaa – Sathı Müdafaa Konusu”	361
6.5.	Savunmanın Niteliği; Oynak Savunma, Aktif Savunma, Mevzi Savunması ..	370

6.6. Yunan Kuvvetlerinin Dengesini Bozma ve Yunan Ordusu Geri Bölge Derinliğindeki Harekât	373
6.7. Kadro, Planlama ve İcra	378
6.8. İsmet ve Fevzi Paşaların Rolü	380
6.9. Birlik Teşkilleri ve Komuta Kontrol.....	381
6.10. Savunmanın Sevk ve İdaresi, Merkezi Planlama ve Merkezi İcra.....	383
6.11. Yeni ihtiyatların oluşturulması.....	386
6.12. Alman Doktrininin Olası Etkileri.....	386
6.13. Eğitim ve Talimnamelerin Etkisi	389
6.14. Birinci Dünya Savaşı Tecrübelerinin Etkileri	391
6.15. Yunan Ordusunun Durumu	392
6.16. Nisbi Muharebe Gücü Mukayesesi	394
6.17. Genel karşı taarruz ve takip.....	395
6.18. Harp Prensiplerinin Uygulanışı.....	397
6.18.1. Hedef (amaç) prensibi:.....	398
6.18.2. Sıklet merkezi prensibi:	398
6.18.3. Kuvvet tasarrufu prensibi:.....	399
6.18.4. Manevra prensibi:	399
6.16.5. Emir komuta prensibi:	399
6.16.6. Emniyet prensibi:.....	399
6.16.7. Sadelik prensibi:.....	400
6.16.8. Taarruz prensibi:	400
6.16. 9. Baskın prensibi:.....	400
7. SONUÇ	402
KAYNAKÇA	406
EK – 1: Sakarya Meydan Muharebesi’nde tümen ve daha üst kademedeki komuta heyetinde görevli komutanların kıdem ve diğer özellikleri	431
EK – 2: Sakarya Meydan Muharebesi’ne katılan Tugay/Tümen ve Grup Komutanlarının daha önceden katıldığı diğer muharebeler.....	439
ÖZGEÇMİŞ	443

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 4. 1. <i>Her iki tarafın kuvvet mukayesesi</i>	182

GÖRSELLER DİZİNİ

<i>Görsel 3.1. İngiliz taarruzları ve Türk birliklerinin geri çekilmesi – Eylül 1918</i>	70
<i>Görsel 3.2. Halep istikametinde geri çekilmenin icrası</i>	72
<i>Görsel 4.1. Türk Süvarilerinin Yunan gerilerinde icra ettiği tipik bir taktik akın örneği</i>	132
<i>Görsel 4.2. Genel Mülki Taksimatı</i>	133
<i>Görsel 4.3. Harekât bölgesi – Sakarya Nehri’nin Güney, Kuzey ve Doğu kolları</i>	135
<i>Görsel 4.4. Yakın Muharebe Sahası Topoğrafyası</i>	136
<i>Görsel 4.5. Sakarya Nehri ile Haymana arasında birbiri gerisindeki savunmaya elverişli arazi kesimleri</i>	137
<i>Görsel 4.6. Sakarya Nehri Batı’sından Kuzeydoğu istikametinde görünüm</i>	138
<i>Görsel 4.7. Sakarya Nehri Batı’sından Kuzeydoğu istikametinde görünüm</i>	138
<i>Görsel 4.8. Sakarya Nehri Batı’sından Kuzeybatı istikametinde görünüm</i>	139
<i>Görsel 4.9. Sakarya Nehri Batı’sından Kuzeybatı istikametinde görünüm</i>	139
<i>Görsel 4.10. Sakarya Nehri Batı’sından Doğu istikametinde görünüm</i>	140
<i>Görsel 4.11. Sakarya Nehri Batı’sından Doğu istikametinde görünüm</i>	140
<i>Görsel 4.12. Sakarya Nehri Batı’sından Güneydoğu istikametinde görünüm</i>	141
<i>Görsel 4.13. Sakarya Nehri Batı’sından Güneydoğu istikametinde görünüm</i>	141
<i>Görsel 4.14. Sakarya Nehri Batı’sından Güney istikametinde görünüm</i>	142
<i>Görsel 4.15. Sakarya Nehri Batı’sından Güney istikametinde görünüm</i>	142
<i>Görsel 4.16. Yunan birliklerinin arazi tarafından kanallize edilmesi</i>	147
<i>Görsel 4.17. Türbe Tepe’den Kuzey Görünümü – Çal Dağı İstikameti</i>	149
<i>Görsel 4.18. Türbe Tepe’den Kuzey Görünümü – Çal Dağı İstikameti</i>	149
<i>Görsel 4.19. Türbe Tepe’den Doğu - Güneydoğu Görünümü – Demirözü Vadisi</i>	150
<i>Görsel 4.20. Türbe Tepe’den Doğu - Güneydoğu Görünümü – Demirözü Vadisi</i>	150
<i>Görsel 4.21. Türbe Tepe’den Mangal Dağı’nın Görünümü</i>	151
<i>Görsel 4. 22. Türbe Tepe’den Mangal Dağı’nın Görünümü</i>	151
<i>Görsel 4. 23. Türbe Tepe’den Mangal Dağı’nın Görünümü</i>	152

Görsel 4.24. Türbe Tepe'den Mangal Dağı'nın Görünümü.....	152
Görsel 4.25. Türbe Tepe'den Kuzeybatı Görünümü.....	153
Görsel 4.26. Türbe Tepe'den Kuzeybatı Görünümü.....	153
Görsel 4.27. Türbe Tepe'nin Güneydoğudan Görünümü – İnler-Yıldız Dağı İstikameti	154
Görsel 4.28. Türbe Tepe'nin Güneydoğudan Görünümü – İnler-Yıldız Dağı İstikameti.	154
Görsel 4.29. Menzil Teşkilatı-1.....	161
Görsel 4.30. Menzil Teşkilatı-2.....	162
Görsel 4.31. 11 Ağustos itibarıyla Menzil Teşkilatı-3.....	163
Görsel 4.32. Menzil Teşkilatı-4.....	164
Görsel 4. 33. Türk Ordu Komutanlıkları.....	165
Görsel 4.34. İsmail Hakkı Tümerdem tarafından Sakarya gerisinde yapılan derinlikte mevzi keşif çalışmaları sonu hazırlanan kroki.....	193
Görsel 4.35. Geri çekilme yolları.....	194
Görsel 4.36. Geri çekilme planı dosya muhteviyatı kapağı.....	194
Görsel 4.37. İkinci Savunma Kuşağına çekilme ile ilgili yol yapım ihtiyaçları.....	195
Görsel 4.38. İhtimalat Planı Dosya Kapağı.....	195
Görsel 5. 1. Ana hatlarıyla Sakarya Meydan Muharebesi.....	201
Görsel 5.2. 25 Temmuz 1921 günü itibarıyla Türk Kuvvetlerinin tertiplenmesi.....	202
Görsel 5.3. Garp Cephesinin 24,25/7 Vaziyeti.....	203
Görsel 5.4. Garp Cephesinin 24,25/7 Vaziyeti.Görsel 5. 5. Garp Cephesinin 25/7 Vaziyeti.	203
Görsel 5.6. Muharebe Sahası bölümleri ve Örtme Bölgesi..	206
Görsel 5.7. 2 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla cephedeki genel durum.....	207
Görsel 5.8. 2 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla Sakarya mevzilerinde Türk ordusunun durumu.....	207
Görsel 5.9. 2-5 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla Yunan gruplarının ilerleme hatları.....	208
Görsel 5.10. 2-5 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla Yunan konuş durumu.....	208
Görsel 5.11. Gazi Tepe'den Kuzeybatı İstikametinde Görünüm.....	213
Görsel 5.12. Gazi Tepe'den Kuzeybatı İstikametinde Görünüm.....	213
Görsel 5.13. Gazi Tepe'den Kuzeydoğu İstikametinde Görünüm.....	214

<i>Görsel 5.14. Gazi Tepe'den Kuzeydoğu İstikametinde Görünüm.....</i>	<i>214</i>
<i>Görsel 5.15. Gazi Tepe'den Çal Dağı, Türbe Tepe ve Mangal Dağı'nın Görünümü... 215</i>	<i>215</i>
<i>Görsel 5.16. Gazi Tepe'den Çal Dağı, Türbe Tepe ve Mangal Dağı'nın Görünümü... 215</i>	<i>215</i>
<i>Görsel 5.17. Gazi Tepe'den Batı İstikametinde Görünüm.....</i>	<i>216</i>
<i>Görsel 5.18. Gazi Tepe'den Batı İstikametinde Görünüm.....</i>	<i>216</i>
<i>Görsel 5.19. 12 Ağustos günü cephedeki durum.....</i>	<i>217</i>
<i>Görsel 5.20. 11-13 Ağustos tarihleri arasında tarafların durumları.....</i>	<i>218</i>
<i>Görsel 5.21. Yunan Kaynaklarına göre Yunan ordusunun Sakarya'ya ilerleyişi.....</i>	<i>221</i>
<i>Görsel 5.22. 16 Ağustos 1921 tarihli Cephe ikmal çizelgesi.....</i>	<i>223</i>
<i>Görsel 5.23. 17 Ağustos 1921 tarihinde her iki tarafın durumu.....</i>	<i>224</i>
<i>Görsel 5.24. 19 Ağustos 1921 – Eş zamanlı yakın ve derinlikte harekât uygulamaları. 228</i>	<i>228</i>
<i>Görsel 5.25. 24 Ağustos tarihinde tarafların durumunu gösterir kroki.....</i>	<i>240</i>
<i>Görsel 5.26. 25/8 sabahı ile 25-26 Nisfülleyli arasındaki vaziyeti.....</i>	<i>244</i>
<i>Görsel 5.27. 2. Grup Komutanlığı tarafından gönderilen cephe durumunu gösterir kroki.....</i>	<i>245</i>
<i>Görsel 5.28. 29 Ağustos tarihinde cephe durumunu gösterir kroki.....</i>	<i>266</i>
<i>Görsel 5.29. 29 Ağustos tarihinde cephe durumunu gösterir kroki.....</i>	<i>267</i>
<i>Görsel 5.30. Toydemir Köyü'nden Kuzey istikametinde görünüm.....</i>	<i>268</i>
<i>Görsel 5.31. Toydemir Köyü'nden Kuzey istikametinde görünüm.....</i>	<i>268</i>
<i>Görsel 5.32. Toydemir Köyü'nden Güneydoğu istikametinde görünüm.....</i>	<i>269</i>
<i>Görsel 5.34. Toydemir Köyü'nden Güney istikametinde görünüm.....</i>	<i>270</i>
<i>Görsel 5.35. Toydemir Köyü'nden Güney istikametinde görünüm.....</i>	<i>270</i>
<i>Görsel 5.36. Toydemir Köyü'nden Batı istikametinde görünüm.....</i>	<i>271</i>
<i>Görsel 5.37. Toydemir Köyü'nden Batı istikametinde görünüm.....</i>	<i>271</i>
<i>Görsel 5.38. 30 Ağustos öğlen saatlerinde muharebelerdeki durum.....</i>	<i>280</i>
<i>Görsel 5.39. 30 Ağustos Gece yarısında muharebelerdeki durum.....</i>	<i>281</i>
<i>Görsel 5.40. 30 Ağustos Gece yarısında muharebelerdeki durum.....</i>	<i>282</i>
<i>Görsel 5.41. 30 Ağustos Gece yarısında muharebelerdeki durum.....</i>	<i>283</i>
<i>Görsel 5.42. 30/31 Ağustos Gecesi her iki tarafın genel durumu.....</i>	<i>284</i>
<i>Görsel 5.43. 31 Ağustos saat 09.15 tayyare keşfi vaziyeti.....</i>	<i>291</i>
<i>Görsel 5.44. 31 Ağustos günü sabah cephe vaziyeti.....</i>	<i>292</i>
<i>Görsel 5.45. 31 Ağustos öğlen vaziyeti.....</i>	<i>293</i>

Görsel 5.46. 31 Ağustos zevalden gece yarısına kadar vaziyeti.....	294
Görsel 5.47. 1 Eylül genel vaziyeti.....	298
Görsel 5.48. 2 Eylül 1921 öğlen ve gece yarısı vaziyeti.....	302
Görsel 5.49. 2 Eylül 1921 gece yarısı vaziyeti.....	304
Görsel 5.50. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güney Görünümü.....	305
Görsel 5.51. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güney Görünümü.....	305
Görsel 5.52. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güneydoğu Görünümü.....	306
Görsel 5.53. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güneydoğu Görünümü.....	306
Görsel 5.54. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Kuzey Görünümü.....	307
Görsel 5.55. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Kuzey Görünümü.....	307
Görsel 5.56. 3 Eylül 1921 öğleden sonra gece yarısına kadar cephe vaziyeti.....	310
Görsel 5.57. 3 Eylül 1921 gece yarısı cephe vaziyeti.....	311
Görsel 5.58. 4 Eylül 1921 öğlen cephe vaziyeti.....	315
Görsel 5.59. 4 Eylül 1921 akşam cephe vaziyeti.....	316
Görsel 5.60. 4 Eylül 1921 gece yarısı cephe vaziyeti.....	317
Görsel 5.61. 4 Eylül 1921 gece yarısı cephe vaziyeti.....	318
Görsel 5.62. 6-8 Eylül arasındaki dönemde Türk ve Yunan Ordularının planları.....	325
Görsel 5.63. Yunan geri çekilme hazırlıkları.....	328
Görsel 5.64. Türk Genel Karşı Taarruzu.....	332
Görsel 5.65. Dua Tepe’den Kuzey İstikametinde Görünüm.....	333
Görsel 5.66. Dua Tepe’den Kuzey İstikametinde Görünüm.....	333
Görsel 5.67. Dua Tepe’den Doğu İstikametinde Görünüm.....	334
Görsel 5.68. Dua Tepe’den Doğu İstikametinde Görünüm.....	334
Görsel 5.69. Dua Tepe’den Güneydoğu İstikametinde Görünüm.....	335
Görsel 5.70. Dua Tepe’den Güneydoğu İstikametinde Görünüm.....	335
Görsel 5.71. Dua Tepe’den Güney İstikametinde Görünüm.....	336
Görsel 5.72. Dua Tepe’den Güney İstikametinde Görünüm.....	336
Görsel 5.73. Dua Tepe’den Güney-Güneybatı İstikametinde Görünüm.....	337
Görsel 5.74. Dua Tepe’den Güney-Güneybatı İstikametinde Görünüm.....	337
Görsel 5.75. Dua Tepe’den Güneybatı İstikametinde Görünüm.....	338
Görsel 5.76. Dua Tepe’den Güneybatı İstikametinde Görünüm.....	338
Görsel 5.77. 12 Eylül 1921 Sabahı- Takip Harekâtı.....	345

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 4.1. İç ve Dış hat durumları.	145

1. GİRİŞ

1.1. Kuramsal Çerçeve

Harp tarihi, devletlerarasında meydana gelen çatışmaların nedenlerini, tarafların millî ve askerî güçlerini, ağırlıklı olarak da harp içinde yapılan muharebeleri ve bunların sonuçlarını konu edinmektedir. Askerî tarih ise, harp tarihinden farklı olarak harp ve muharebeleri askerî yönleri ile kapsayan bir incelemeyi amaçlar.¹ Bu çalışmanın amacı Sakarya Meydan Muharebesi'ni, ağırlıklı olarak askerî yönleri ile incelemektir. Bir askerî incelemenin üç temel unsuru olduğu söylenebilir. Bunlar; teşkilat ve personel, harp silah ve teçhizatı, planlama ve icra süreçleridir.

Bunlardan, teşkilat ve personel, bir orduyu oluşturan, harekete geçiren ve yöneten yapı olup, karargah ve birlikleri kapsar.² Bir ordunun teşkilatının yeterli olabilmesi için öncelikle yukarıda belirttiğimiz bu unsurların doğru ve uyumlu bir şekilde oluşturulmuş ve eğitilmiş olmaları gereklidir.

İkinci unsur olan harp silah ve teçhizatı ise düşman üzerinde yıkıcı etkiler sağladığı gibi aynı zamanda dost birlikleri de korur. Silah ve teçhizatın en ileri niteliklerde olmaları kendi başına yeterli değildir. Aynı zamanda bu silah ve teçhizatın birbiriyle uyumlu ve sürdürülebilir olmaları ve onları kullanan personelin en üst düzeyde eğitilmiş olmaları da gereklidir. Burada sürdürülebilirlikten kasıt ilgili silah ve teçhizatın mühimmat ve yedek parça ikmalinin sürekli olarak sağlanabilmesi ve en yüksek etki ile sürekli çalışabilir durumda tutulabilmesidir.³

¹V. Marttin (2017). Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki Türk Cephelelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, (1), s. 59-74.

²Karargâhlar 30-40 personelden oluşan Takım seviyesinden başlayarak Başkomutanlık seviyesine kadar bütün birliklerde bulunur ve birliklerin harekâtını planlayarak yönetir. Onları birbiriyle irtibatlandırır ve sevk ve idareyi sağlayan birlik komutanını destekler. Birlikler ise, komutanın liderliğinde ve sevk ve idaresinde düşmana nihai üstünlük sağlamak üzere gerekli destek faaliyetlerini icra eder ve manevraları yapar. Birlikler üç temel kategoride toplanır. Birinci kademe muharip birliklerdir. İkinci ve üçüncü kademeler ise Muharebe Destek ve Muharebe Hizmet Destek birlikleri kategorileridir. Muharip birlikler (1921 yılı koşullarında) Piyade ve Süvari gibi manevra birliklerinden oluşur. Muharebe Destek birlikleri olan Topçu, İstihkâm, İstihbarat, Muhabere, Ulaştırma, Havacılık gibi unsurlar ise manevra birliklerini destekler. Muharebe Hizmet Destek birliklerinin görevi ise diğer tüm birliklerin harekâtı sürdürmeleri için gerekli tüm kaynakları, yani, yiyecekten yakıta kadar her sınıf ikmal maddelerini sağlamaktır.

³Birbiriyle uyumdan kasıt ise ortak amaca hizmet edecek ve birlikte çalışabilecek asgari standartlara sahip olabilmeleridir. Örneğin bir kuvvet bünyesinde 15 kilometre menzilli toplar mevcutken bu topların atışları ile ilgili bilgileri toplayacak ve aktaracak muhabere ve gözetleme teçhizatının 15 kilometreden az bir yeterliliğe sahip olması amaca hizmet etmez.

Üçüncü ve son faktör olan planlama ve icra süreçleri ise, gerek personelin eğitimi ve disiplin/moralinin sağlanması, gerek harekâtın ve lojistiğin yönetilmesi için gerekli süreç ve işlemlerdir. Harekât yönetim süreçleri, düşman, hava, arazi ve kendi kuvvetleriyle ilgili bilgilerin toplanıp değerlendirilmesi (yani istihbarat) ile başlayıp müteakiben dost kuvvetlerin ve her iki tarafın niteliklerinin birlikte değerlendirilmesi (yani durum muhakemesi) ile devam eder. Bunun neticesinde bir harekât planı oluşturulur, gerekli emirler birliklere iletilerek iletişim sürdürülür.

Askerlik mesleğinin gelişimine bakıldığında, orta çağda askerlik ve savaşlar hanedanların tekelindedir. Ateşli silahlar ya yoktur ya da çok ilkel durumdadır. Rönesans ve reform hareketleri ile başlayan sosyal süreçler zaman içinde gelişerek Fransız İhtilali'ne ve Ordu-Millet (profesyonel ordu) anlayışına giden yolu açmıştır. Bu süreçle paralel olarak gelişen teknoloji gerek birliklerin teşkili gerekse seferber edilmeleri ve yığınaklanmaları anlamında önemli imkânlar sağlamaya başlamıştır. Bu doğrultuda; taktik⁴, teorik, yönetsel ve lojistik süreçler birlikte ve eş zamanlı gelişmiştir. Zamanla bu savaşan tarafların menfaat ve hedeflerinin, mevcut ordu yapıları ve teknik imkânlar kullanılarak en uygun şekilde nasıl sağlanabileceği sorusunun cevaplandırılmasına çalışılmış ve böylece “strateji” kavramı doğmuştur.⁵ Bu kavramın Napolyon tarafından uygulandığını, Prusyalılar tarafından ise kavramsal düzeyde formüle edilerek geliştirildiğini söyleyebiliriz.⁶

⁴Taktik, harp tecrübeleriyle konulmuş kaidelere göre birliklerin muharebe meydanında nasıl muharebe edeceklerini bildirir ve operatif seviyenin hazırladığı şartlardan faydalanır. Taktik seviyedeki askerî Harekâtın hedefi; muharebeleri kazanmaktır. Harbin sürekli unsurlarından olan taktik eski Yunanca'da düzenlenmiş manasına gelen “taktos” kelimesinden türemiştir. Bkz. N. U. Ucuzsatar (1986). *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 28. Tümen/tugay ve daha alt seviyedeki birlik ve unsurları kapsar. Karakteri itibarıyla tamamen askerîdir. Bkz. İ. H. Tümerdem (1941), *Türk İstiklal Harbi, Yunan Cephesi, Operatif ve Tabiye Bakımından İncelenmesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, s.6 Kamus'u Osmanî'de tabiye Ordu'nun harp meydanında gerekli mevkilere göre yerleştirilmesi şeklinde tanımlanmıştır. 19. yüzyılda taktik yüksek ve alt seviyeli taktik olarak ayrıma uğramıştır. Büyük birliklerin uyguladıkları taktiğe büyük taktik küçük askerî kuruluşların uyguladıkları taktiklere küçük taktik denmiştir. Daha sonra geliştirilen operatif harekât bir harp seviyesi gibi benimsenmiş ve büyük taktiğin yerini almıştır. Bkz. Ucuzsatar, **a.g.k.**, 1986, s. 28.

⁵M.T. Akad (2011). *20 Yüzyıl Savaşları*, İstanbul: Kastaş Yayınevi, s. 61.

⁶Strateji kelimesi eski Yunanca bir terim olan “Strategos” kelimesinden türemedir. Orduyu kullanma anlamında bir generalin savaşta hünere ve sanatını ifade eder. 19. Yüzyılın başında ise strateji yüksek rütbeli subayların harbin kaynaklarını hazırlaması ve askerî birlikleri görevler dağıtması şeklinde aynı anlaşıldı. Bkz. Ucuzsatar, **a.g.k.**, 1995, s. 29. Strateji, bir kurumun ya da bireyin ulaşmak istediği kapsamlı bir görüş ile bu görüşe ulaşmak için belirlenmiş olan amaçların tamamı ve bu amaçlara ulaşmak için hangi kaynaklar ve araçların kullanılacağını belirlemek olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Jeremy Black (2021). *Dünya Tarihinde Askerî Strateji*, İstanbul: Timaş Yayınları, S. 14 Clausewitz'e göre strateji savaşmak amacıyla çatışmanın kullanılmasıdır. Ona göre strateji savaşın operasyonel tarafı için bir maksat ve hedef

Son tahlilde Napolyon'un nihayetle yenilmiş bir lider olduğunu özellikle vurgulamak gerekir ki bu da bizi teşkilat ve stratejinin kavramsallaştırılmasının önemine götürür. Dolayısıyla Napolyon'un bir askerî deha olarak tanımlanmasına rağmen, etkili bir harp teşkilatı geliştirmek ve bu teşkilatlar (karargâhlar) üzerinden gerekli stratejik fayda-mahzur değerlendirmelerini yaparak nihai sonuca ulaşmaktaki yetersizliği son tahlilde tespit edilebilmektedir. Bu hususları gerçek anlamda sağlayabilen taraf Prusya tarafı olmuş ve bunu 1866 Sadowa ve 1870 Sedan Muharebelerindeki galibiyetleriyle de teyit etmiştir.⁷

Türk tarafına baktığımızda, askerlik Türk milletinin bünyesinde bütünleştiği bir kavramdır. Öyle ki Türkler harp alanında kendine özgü bir ekol olmuştur. Yaklaşık 200 yıldan beri sürekli gerileyen Osmanlı Devleti girdiği savaşların çoğunda yenilgiler almaya başlayan askerî gücünü tahkim ve ıslah etmek için ısrarlı girişimlerde bulunmuş ve bu süreçte askerî eksikliklerini gidermek yönünde samimi gayretler sarf etmiştir. Özellikle eğitime gereken önemin verilmediği söylemek haksızlık olur. Bu gayretlerin en görünen unsurları yabancı askerî heyet ve uzmanlardan alınan desteklerdir. Yürütülen çalışmaların en belirginini Goltz Paşa tarafından sergilenmiştir. Goltz Paşa'nın, diğer amaç ve saikleri bir yana, Türk Ordusu'na yaptığı katkı tartışılmaz bir niteliktedir. Goltz ekolünden gelen subaylar Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nı yöneten kadrodur.⁸ Buna mukabil, Osmanlı ordusu İstiklal Savaşı'na kadar, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Çanakkale Muharebeleri ve Kut'ül Amare muharebeleri haricinde net bir askerî başarı sağlayamamıştır. Fakat bu başarıları da sağlayabilmiştir. Demek ki yapısal olarak bazı şeyler mevcut olmakla beraber tam değildir. 1856 Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı gibi önemli dönemeçlerde elde edilen bazı taktik başarıları rağmen genel anlamda yenilgiler önlenememiştir. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin sadece profesyonel bir ordunun

belirlenmelidir. Hedef ise planlamanın ana noktasıdır ve strateji hedefe ulaşabilmek için yapılması gerekenleri ortaya çıkarır. Henry Jomini'ye göre ise strateji harita üstünde savaşma sanatı olup, lojistik kaynakların yönetilmesini birliklerin harekât bölgesine getirilmesini inceler. 20 yüzyıl düşünürlerinden Lidell Hart ise stratejiyi her şeyden önce ekonomik kaynağın ve savaş gücünü oluşturacak asker kaynağının hesaplanması ve elde bulundurulması olarak tanımlamıştır. Türk Dil kurumu Web sayfasında strateji önceden belirlenen bir amaca ulaşmak için tutulan yol ve Bir ulusun veya uluslar topluluğunun barışta ve savaşta benimsenen politikalara en fazla desteği vermek amacıyla politik ekonomik psikolojik ve askerî güçleri bir arada kullanma bilim ve sanatı olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Bayır, F. (2014). *Strateji Ustası Atatürk*. İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 25.

⁷Akad, **a.g.k.**, s. 61.

⁸O. Tiftikçi (2012). *Osmanlı'dan Günümüze Ordunun Evrimi*, Ankara: Ceylan Yayıncılık, s. 30.

teşkilatlanması noktasında bile Avrupa'nın yaklaşık 70 yıl gerisinde olduğu görülmektedir. Silah, teçhizat alanında görülen olumlu bileşenleri de hesaba kattığımızda Osmanlı ordusunun ulaştığı en ileri seviyede dahi çağının halâ yaklaşık 35 sene kadar gerisinde olduğu görülmektedir.

Daha sonra adeta küllerinden doğan bir ordu 1920-1922 yılları arasında yeniden canlanarak önemli taktik ve stratejik galibiyetler elde etmiştir. Bu sonuca ulaşılmasında; geçmişteki ıslah çalışmaları, savaşlarda kazanılan tecrübeler, eğitim sistemi, doktrin⁹, organizasyon, liderlik ve askerî deha gibi faktörlerin hangisi daha ağır basmaktadır? Yoksa hepsinin bir toplam etkisi mi söz konusudur? Bu muharebe sırasında uygulanan istisnai askerî taktikler ile sevk ve idare şekli hangi faktörlerin etkisiyle geliştirilmiştir? Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki askerî uygulamalar ışığında bu tezin cevaplamayı amaçladığı temel soru bu noktalarda yatmaktadır.

Sakarya Meydan Muharebesi'nin incelenmesinde Osmanlı Devleti döneminde askerlik alanında ne gibi gelişmelerin yaşandığı, Birinci Dünya Savaşı'nda nelerin öğrenildiği ve bunların İstiklal Savaşı askerî kadro ve konseptlerinin oluşumuna ne şekilde tesir ettiğinin incelenmesi gerekir. Bu da Avrupa ve Osmanlı askerî reform süreçlerinin incelememize dahil edilmesini gerekli kılmaktaydı. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı şüphesiz çok önemli bir eğitim fırsatı sunmuştur. Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki lider kadronun hemen bütünüyle Birinci Dünya Savaşı'nda da mevcut olduğu görülmektedir.

1.2. Konunun Önemi, Temel Sorular ve İzlenen Yöntem¹⁰

Uzunca bir yenilgiler serisinden sonra son derece istisnai askerî uygulamaların görüldüğü ve kesin bir zaferle taçlanan Sakarya Meydan Muharebesi, bir kahramanlık hikayesi olmasının ötesinde veya askerî yönleri bakımından bir kurmay analizine tabi tutulmuş değildir. Muharebe sırasında verilen “Hattın değil sathın savunulması” emri ile

⁹Doktrin uygulaması kabul edilmiş ve onaylanmış harp ile ilgili fikirler topluluğudur. Teoriler incelenip değerlendirildikten sonra doktrin haline gelebilir. Bunlar daha sonra harbin standart usulleri ve esasları olarak talimnameler yönergeler kadro kuruluş kitapları ve eğitim sirküleri halinde yayınlanır ve değişkendirler. Bkz. N. U. Ucuzsatar (1995). *Klasik Türk Harplerinin Milli Mücadele'ye Tesirleri*. İstanbul: Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, s. 33.

¹⁰Bu kuşağın kendilerinden öncekilerden radikal derecede farklı nitelikler gösterdiği açıktır. Bu kuşak önemli iç dönüşüm süreci olan 1908 devriminin de itici gücü ve yöneticisi olmuştur. Bkz. Z. Türkmen (2009). *II. Meşrutiyet Döneminde (1908 - 1918) Osmanlı Ordusunda Ordu - Siyaset İlişkileri*, 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri-II, Sunulmayan Bildiriler, *Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu (20-22 Mayıs 2009-* İstanbul: Genelkurmay ATASE Yayınları.

ne kast edildiği dahi tam olarak irdelenmemiş olduğu düşünülebilir. Bu muharebe yalnızca Başkomutanın dehasına, Türk askerinin kahramanlığına veya hatta Yunan ordusunun yetersizliğine de bağlanabilmektedir. Halbuki bir savaşta kazanılan zaferin; ordunun yapısı, eğitimi, teçhizatı, liderliği ve konsepti ile stratejik bağlamı gibi unsurların bütünleşik etkilerinin bir sonucu olabileceği açıktır. Ayrıca Sakarya’da uygulanan savunmanın teorik niteliği konusunda da bazı genel geçer değerlendirmeler olduğu görülmektedir.

Esasen iki temel savunma şekli mevcuttur. Bunlar “mevzi savunması” ve “oynak Savunmadır.”¹¹ Fakat unutulmamalıdır ki bunlar bugünün tanımlarıdır. Yani o yıllarda sadece mevzi savunması adıyla bilinen tek bir savunma anlayışı mevcuttur. oynak veya aktif savunma olarak adlandırılan savunma harekât şekilleri daha sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında gelişecektir. Sakarya’da uygulanan hareketli nitelikteki savunmanın, bazen günümüzde kullanılan “oynak savunma” anlayışıyla karıştırılabildiği dahi görülmektedir.

Sonuçta ismi ne olursa olsun, Sakarya’da uygulanan savunmanın en temel istisnai yönü son derece hareketli ve derinliği kullanan özgün niteliğinde yatmaktadır. Acaba bu özgün uygulamaları hayata geçiren kadro nasıl eğitilmiş, daha önce neleri tecrübe etmiş ve hangi değerlendirmeleri yapmıştı? Bu derece riskli bir ortamda bu derece istisnai ve yeni bir uygulamayı yapan kadro acaba nasıl yetişmişti? Acaba son dönem Osmanlı askerî eğitim ve doktrin yazınında bu tarz bir “oynak, aktif veya müteharrik savunma” uygulamasını öğreten veya gündeme getiren bir doktrin gelişimi mevcut mudur? Bu uygulama Osmanlı komutanlarınca daha önce başka bir yerde denenmiş midir? Sakarya’daki komuta kadrosu böyle bir uygulamanın farklı herhangi bir muharebede uygulandığını bilmekte midirler? Yoksa her şey arazinin belirli şartları dikte ettirmesine veya dar bir komuta heyetinin değerlendirmelerine mi tekabül etmektedir?

Bu hususların aydınlığa kavuşturulması için, muharebeyi yöneten kadronun eğitim geçmişi, stratejik görüşleri, siyasî ve askerî durumsal farkındalık dereceleri ve askerî tecrübelerinin dikkate alınması gerekmektedir. Bu kadronun tüm eğitim geçmişinin adeta bir yansıması niteliğinde olan Osmanlı askerî reformları ve eğitim sisteminin

¹¹KKT 100-5 Kara Kuvvetleri Harekât Talimnamesi, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara, 2022, s. 6-8

geliştirilmesi süreçlerinin incelenerek konumuz bağlamına olabilecek etkilerinin dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndaki muharebelerin başarı veya başarısızlıklarının altındaki sebeplerin ve Millî Mücadele sırasında yapılan askerî çalışmaların da hesaba katılmaları gerekir.

Yukarıdaki açıklamaların bileşkesi bağlamında, bu tez ile cevaplandırılması amaçlanan temel sorular şunlardır;

- Osmanlı ordusunun reform sürecinin Sakarya Meydan Muharebesi'nde sergilenen askerî performansa olası etkileri nelerdir?
- Özellikle o dönemler yoğun şekilde benimsenen Alman askerî eğitim ekolü ve Alman etkisindeki askerî doktrinin Sakarya'da uygulanan özgün savunma anlayışının gelişimine etkisi olmuş mudur?
- Birinci Dünya Savaşı'nda elde edilen tecrübelerin bu muharebede sergilenen genel performans üzerinde bir etkisi var mıdır?
- Muharebeyi yöneten lider kadronun çağdaş harp anlayış ve doktrinlerine hâkimiyet ve farkındalık durumları ve Sakarya Meydan Muharebesi'ne olan yansımaları neler olabilir?
- Sakarya Meydan Muharebesi'nde uygulanan istisnai savunma tekniklerinin sergilendiği önceki örnekler mevcut mudur? Mevcut ise nasıl bir çıkarım ve mukayese yapılabilir?
- Sakarya Meydan Muharebesi'nin özgün askerî anlamı tam olarak nedir?

1.3. Kaynakların Değerlendirilmesi

Yukarıdaki hususları aydınlatabilmek açısından öncelikle modern çağda strateji ve harp kavramı ile askerî sistemlerin gelişimi incelenerek bunların Osmanlı ordusuna ne şekilde adapte edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu açıdan Mustafa Kemal Paşa ve yakın silah arkadaşlarının da bulunduğu yeni yetişen subay neslinin yetiştiği ortam da incelenmiştir.

Çalışmanın doğrudan Sakarya Meydan Muharebesi'nin icrası ile ilgili bölümünde ise; askerî uzmanlar, tarihçiler ve bizzat olayın içinde bulunan kişilerin hatıratı ile askerî arşiv belgeleri incelenmiştir.

Sakarya Meydan Muharebesi ile ilgili bu tarihe kadar yazılan eserler incelendiğinde bunların üç grup altında toplanabileceği anlaşılmaktadır. Bu kaynaklara ilişkin özet bir yazın incelemesi aşağıda sunulmuştur;

Genel Kurmay Başkanlığı ATASE yayınları:¹² Bu yayınlarda Sakarya Meydan Muharebesi'nin öncesi ve sırasındaki tüm askerî hareketler, kısmen ilgili muhaberatı ile birlikte, birlik/gün bazında detaylı olarak anlatılmaktadır. Bu yayınlar muharebeleri neredeyse saat bazında ve tabur/bölük seviyesinde incelediğinden aşırı detaylı bir kronoloji sunmaktadır. Bu durumda araştırmacının çok fazla detay içinde kaybolması ve değerlendirme bütünlüğünün kaybedilebilmesi riski mevcuttur. Buna mukabil, gerek askerî bir konunun askerî uzman bir kurum tarafından incelenmesi, gerekse bunun belgelere dayalı olarak yapılması bakımından bu kaynakların esas kaynak olarak değerlendirilmesinin doğru olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmada bu kaynaklara, özellikle günlük bazda hangi birliğin nasıl bir hareket sergilediğinin anlaşılması bakımından temel “teknik” müracaat dokümanı olarak önemle başvurulmuştur. Buna mukabil muharebe stratejisinin bütünsel olarak incelenmesi kapsamında diğer muhtelif kaynaklara da müracaat edilmesi faydalı görülmüştür.

Konuya ilişkin çeşitli sivil kökenli yazar ve araştırmacılar tarafından yazılan kitaplar:¹³ Söz konusu eserlerden özellikle Alptekin Müderrisoğlu tarafından yazılan eserin askerî yönleri ağırlık vermekle beraber, doktrinlerle mukayeseli olarak bir askerî analizi içermediği görülmektedir. Buna mukabil söz konusu eser teşkilat ve harp hazırlıkları noktasında bazı önemli noktalara temas etmektedir. İbrahim Artuç ve Selim Erdoğan tarafından yazılan diğer eserler ise genellikle muharebelerin gidişatı hakkında ikincil kaynaklara dayanarak bilgiler vermektedir. Buna mukabil sivil yazarlar tarafından yazılan bu kitapların teknik askerî bir analizi ne amaçladığı ne de bunu sergilediği görülmektedir. Araştırmacı Selim Erdoğan makalelerinde genel olarak “Sakarya Meydan

¹²Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı [ATASE] (1995a). *Türk İstiklal Harbi*, 2. Cilt, 5. Kısım 1. Kitap, *Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât* (25 Temmuz-22 Ağustos 1922), Ankara: Gnkur. Basımevi; ATASE (1995b). *Türk İstiklal Harbi*, 2. Cilt, 5. Kısım 2. Kitap (*Sakarya Meydan Muharebesi*) Ankara: Gnkur. Basımevi.

¹³A. Müderrisoğlu (2018). *Sakarya* (1 ve 2. Cilt). İstanbul: Bilgi Yayınları; A. Müderrisoğlu (2004). *Yunan'ın Ankara'ya Yaklaştığı Günler*. İstanbul: Kastaş Yayınları; A. Müderrisoğlu (2017). *Sakarya 2: Ankara Önlerinde Uzun Savaşma*. İstanbul: Denizbank Yayınları; İ. Artuç, (1985). *Sakarya Meydan Muharebesi: Büyük Dönemeç*. İstanbul: Kastaş Yayınları; C. A. Kansu, (1970). *Sakarya Meydan Savaşı*. Ankara: Bilgi Yayınevi; S. Erdoğan, (2021). *Sakarya, Türk Bitti Demeden Bitmez*. İstanbul: Kronik Yayınevi.

Muharebesi pek çok nedenden ötürü yakın tarihimizin ayrıntıları en az bilinen harp tarihi olayıdır. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı dışında yine Türk Silahlı Kuvvetleri kökenli bazı harp tarihi çalışan isimler, Sakarya Meydan Muharebesi üzerine eserler kaleme almış ve birliklere ilişkin ayrıntılar vermişse de sonuç, muharebelerin genel çerçevesini çizmekle sınırlı kalmıştır.” ifadesini kullanmaktadır. Bununla beraber, Selim Erdoğan tarafından özellikle topoğrafik ve jeolojik bir bakış açısıyla yazılan eserde bir askerî strateji analizinin zaten amaçlanmadığı ve altyapı ve yaklaşım itibarıyla da zaten amaçlanamayacağı değerlendirilmektedir. Öte yandan yazarın esas uzmanlık alanı “Jeoloji” ana bilim dalı olup eserlerinde Jeoloji ile Askerî Coğrafya veya Harp Coğrafyası alanlarındaki etkileşimlerin de konu edildiği görülmektedir. Buna mukabil, Askerî Coğrafya jeoloji veya topoğrafya ile sınırlandırılmayacak derecede kapsamlıdır. Zira askerî coğrafya, ulusal ve uluslararası hedef, siyasa ve politika üretilmesinde katkı sağlayan askerî unsurlar üzerinde etkili fiziki ve beşerî coğrafya koşullarının insan-mekan-zaman süzgecinden geçirilerek askerî doktrin ve analiz geliştirmeye yarayan bilim alt dalı olarak tanımlanmaktadır.¹⁴ Bu açıdan jeoloji, askerî coğrafyanın, beşeri, fiziki gibi ana dallarından ziyade ancak bir tali dalı olarak değerlendirilebilir ve bir harbin cereyan ettiği coğrafi şartları açıklamakta son derece sınırlı, hatta etkisiz kalabilir. Çünkü ordular her yerde savaşır. Toprağın killi veya kireçli olması veya eğimin derecesi, yalnız başına, orduların savaşması konusundaki belirleyici unsurlardan değildir. Sonuçta söz konusu yazarı bu muharebenin “genel çerçevesi dışında” fazlaca incelenmediğini ve bu nedenle “az bilinen bir muharebe” olduğunu öne sürmektedir.¹⁵ Bununla beraber bu konuda gerek Genelkurmay Başkanlığı tarafından gerekse birçok başka yazar tarafından birçok kapsamlı yayın mevcuttur. Özellikle Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi yayınlarının söz konusu muharebe gün gün detaylı olarak belgelere dayalı bir şekilde ortaya konulmuştur. Üstelik bu eserlerde konunun, jeoloji ve topoğrafyanın da ötesinde, bütünsel askerî coğrafya ve harekât bölge etüdü boyutu da ihmal edilmemiştir. Öte yandan konuyla ilgili birçok tez de mevcut olup, üstelik bu tezler muharebenin belli bölüm ve yönlerine odaklanacak derecede detaya yöneliktir. Bu çalışmada da bu paralelde “muharebelerin genel çerçevesi” dışında kalan, taktik ve kavram konularında somut analiz yapmak maksadına yöneliktir. Ayrıca Alptekin Müderrisoğlu ve asker kökenli araştırmacı Naim

¹⁴K. Kapan, & E. Ö. Kuşçu, (2021). *Kavramsal ve Tarihsel Açıdan Askerî Coğrafya: Coğrafya Mı? Jeopolitik*. Türk Coğrafya Dergisi, 78, s. 145-154. doi:10.17211/tcd.1006406 (Erişim tarihi: 01.03.2023).

¹⁵<https://www.altayli.net/sakarya-meydan-muharebesi-saha-arastirmalari.html> (Erişim tarihi: 01.03.2023).

Babüroğlu tarafından yazılan eserlerin muharebelerin cereyan tarzını stratejik ve askerî kavramsal çerçeve içinde ele alan eserler olduğu görülmektedir.¹⁶ Ayrıca bu kapsamda ayrıntılı saha çalışmaları da yapılmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu yazar tarafından sözü edilen “saha tarihçiliği” konusunda uzun zamandır en güncel ve süreklilik gösteren çalışmaları yapan kurum olan Polatlı Tarihi Alanlar Tanıtım Merkezi (POTA)’nın değerli kurucusu, yöneticisi, saha tarih araştırmacısı ve yazar Em. Alb. Kadim Koç ile birlikte yapılan saha çalışmalarından elde edilen gözlemlerden önemle istifade edilmiştir.

Sakarya’da savaşan asker ve komutanların hatıralarına baktığımızda ise, bunlardan özellikle lider kadro tarafından yazılmış olan hatıraların¹⁷ muharebelerin her yönüne ilişkin son derece faydalı hususları aydınlattığı görülmektedir. (Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir, Fevzi Çakmak, Fahrettin Altay, İzzeddin Çalışlar, Kazım Özalp, Baki Vandemir, Asım Gündüz, Rahmi Apak, Fahri Belen, Cevdet Kerim İncedayı gibi) Buna mukabil bu eserlerdeki bilgi ve değerlendirmelerin tezimizde amaçlanan bütünsellik içinde değil, değinilen konuya göre kısmi bağlamda ele alındığı görülmektedir. Bu eserlerden tezimizde geniş ölçüde yararlanılmıştır. Bu kişilerin hatıraları muharebelerin taktik yönleri ve muhtelif emirlerin taşıdıkları taktik anlamın kavranılması bakımından çok önemli bilgiler içermektedir.

Sakarya’da savaşmış olsun ya da olmasın Millî Mücadele’nin içinde bulunmuş ve önemli askerî değerlendirmeler yapan asker kökenli yazar¹⁸ olarak özellikle, İsmail Hakkı Tümerdem dikkati çekmektedir. Bu eserde İstiklal Savaşı’nın geneline ilişkin ayrıntılı askerî tahliller yapıldığı görüldüğünden bu eserden de geniş ölçüde faydalanılmıştır.

¹⁶N. Babüroğlu (2020). *22 Gün 22 Gece Sakarya: Mustafa Kemal Paşa’nın Sakarya’da En Sıkıntılı Günleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

¹⁷M. Seçkin, (2004). *Mustafa Kemal Atatürk; Nutuk*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları; S. Selek, (2009). *İsmet İnönü; Hatıralar*. Ankara: Bilgi Yayınevi; İ. İnönü, (2014). *İstiklal Savaşı ve Lozan*. Ankara: ATAM Yayınları; A. F. Cebesoy, (2010). *Millî Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Temel Yayınları; A. F. Cebesoy, (2011). *Bilinmeyen Hatıralar ve Kuvayi Milliye’nin İçyüzü*. İstanbul: Temel Yayınları; A. F. Cebesoy, (2016). *Sınıf Arkadaşım Atatürk*. İstanbul: Temel Yayınları; K. Karabekir, (2014). *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları Hatemi, N. (2010). *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri Cilt -1*. Yapı Kredi Yayınları; B. Vandemir, (2016). *Türk İstiklal Savaşı’nda Sakarya’dan Mudanya’ya*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.

¹⁸C. K. İncedayı, (2007). *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*. Yapı Kredi Yayınları; M. M. Kansu, (2009). *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi; İ. H. Tümerdem, (1941). *Türk İstiklal Harbi, Yunan Cephesi, Operatif ve Tabiye Bakımından İncelenmesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası; İ. H. Tümerdem, (1953). *Başkomutan Atatürk’e Değın Türk Orduları Başkomutanları ve Yaptıkları Büyük Meydan Muharebeleri Üzerine Araştırma*. İstanbul: Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstanbul Askerî Basımevi; İ. H. Tümerdem, (1944). *Türk İstiklal Harbi Yunan Cephesi*. Ankara: Yedek Subay Okulu Matbaası.

Sonuç olarak hatıra eserlerin genelinin bölgesel ve belirli birliklerin harekâtı bağlamında yazıldığı, genel stratejik bağlamı ve en azından son 50 yıllık modernizasyon ve eğitim süreçlerini dikkate almayı amaçlamadığı görülmektedir. Ayrıca hatıraların doğal olarak kişisel görüşler ve saikleri de geniş ölçüde yansıtabileceği bilinen bir durumdur. Buna mukabil bu eserlerde verilen bilgilerin muharebenin genel ortamına ilişkin önemli noktalara ışık tuttukları görülmektedir.

Yunan komutanların hatıraları da¹⁹ benzer şekilde önemli bilgiler sunmakta ve özellikle her iki tarafın komuta kademesi arasındaki farklılıklara dair değerli vurgular içermektedir. Bu kapsamda bazı hatırat Türkçe'ye çevrilmiş olup ayrıca bunlardan bazıları Türk yazarların yorum ve derlemeleri ile de yayınlanmıştır. Bu kaynaklara da önemli tamamlayıcı kaynaklar olarak müracaat edilmiştir.

Konuya ilişkin makale ve tezler incelendiğinde Sakarya Zaferi'nin geri planındaki etkenleri “teşkilat ve personel, harp silah ve teçhizatı, planlama ve icra süreçleri” faktörleri ışığında bütünsel olarak inceleyen bir akademik çalışmanın mevcut olmadığı görülmektedir. Konuyla alakalı olabilecek tezler aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

Sakarya Meydan Muharebesi'nin belirli bir yönünü inceleyen tezlerin²⁰ yalnızca; Yunan harekâtı, basın, lojistik faaliyetler veya askere alma gibi, muharebenin belirli bir yönünü, belirli bir askerî fonksiyonu veya örneğin Çal Dağı muharebeleri gibi belli bir bölge/muharebeyi ele aldıkları görülmektedir. Bu tezlere, çeşitli detayların teyidi bağlamında ikincil kaynak olarak müracaat edilmiştir. Bunlardan özellikle, Sezgin Cebecioğlu'nun “Sakarya Meydan Muharebesi'nde Çaldağı'nın Önemi” konulu ve Mehmet Fatih Baş'ın “Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Generalleri” konulu Yüksek

¹⁹D. Kitsikis, (1964). *Yunan Propagandası*. İstanbul: Meydan Neşriyat; A. Anastasius, (1997). *Yunanların Anadolu Macerası 1915-1922*. Yapı Kredi Yayınları; P. Andre, (1932). *Felakete Doğru*. (M. Rahmi, Çev.) İstanbul Askerî Matbaası; A. Anastasios Papoulas, (1969). *General Anastasios Papoulas'ın Hatıratı*. İstanbul: Yeni İstanbul Kültür Yayınları; Trikupis, & Anastasios Papoulas. (2004). *Yunan Generallerinin İtirafı*. Berikan Yayınları; Trikupis. (1967). *Hatıralarım (General Trikupis'in Hatıraları)*. Kitapçılık Anonim Şirketi; A. Ksenophon, (2015). *On Binlerin Dönüşü*. (A. Koçana, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları; Tekin, K. Y. (1986). “*Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası*”, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi; İ. Öztoprak, (2006). *Kurtuluş Savaşı ile ilgili Yunan Kaynakları*. Ankara: A.Ü Yayınevi.

²⁰R. Süt, (2008). *İzmir'in işgalinden Sakarya Meydan Muharebesi sonuna kadar (1919-1921) Batı Cephesi İkmal Sistemi*. <http://hdl.handle.net/11630/3452> (Erişim tarihi: 03.03.2023); M. Güler (2019), *Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Asker Alım Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Lisans tezleri ile Nilüfer Erdem'in "Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı 1919-1923" konulu doktora tezinden özellikle geniş şekilde istifade edilmiştir.

Millî Mücadele'nin askerî boyutunu bir bütün olarak inceleyen tezler:²¹ Bu tezlerin konumuza en yakın nitelikli çalışmalar oldukları görülmektedir. Bununla beraber söz konusu çalışmalar doğrudan Sakarya Meydan Muharebesi'ni değil bütün Milli Mücadele sürecini konu etmektedirler. Bu tezlerden biri, Dr. Em. Jandarma Kurmay Albay Cüneyt Küsmez'e ait olup, Osmanlı ordusunun son dönemde yararlandığı askerî talimnamelerin millî mücadele sırasında kullanımını konu edinmektedir. Bu yönüyle bu tezden, Millî Mücadele öncesinde askerî reformların doktrinel boyutu ve talimnamelerin muharebelerde ne şekilde uygulandıkları noktalarında çok geniş şekilde istifade edilmiştir. Diğer tez ise Dr. Em. Topçu Kurmay Albay Mehmet Çanlı'ya ait olup, Millî Mücadelenin askerî stratejisini en geniş anlamıyla ele alması bakımından geniş ölçüde yararlanılan önemli bir kaynaktır. Her iki kaynak da profesyonel askerî kurmay kişilikler tarafından yazılmış en güncel eserler olması nedeniyle özel önem taşımaktadır.

Askerî eğitim ve muhtelif komutanlar konusunda hazırlanan tezler:²² Bu çalışmalar kısmen Sakarya Meydan Muharebesi'ni yöneten komuta kademesinin yetiştirdiği sürece ışık tutabilmektedir. Bu açıdan bu çalışmalardan ikinci kaynak olarak istifade edilmiştir.

Çalışmamızın askerî sistemler ve reform çalışmaları ile ilgili bölümde bir kısım yerli ve yabancı askerî tarih araştırmacısının çalışmaları²³ yer verilmiş olup, bu sürece

²¹A.C. Küsmez (2016), *Türk İstiklal Harbi'nde Askerî Talimnamelerin Uygulanması (1918-1923)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; M. Çanlı (2019). *Mili Mücadelede Uygulanan Askerî Strateji*, Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

²²M.F. Baş (2016), *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Generalleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; G. Eser (2005), *Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü; Y. Satılmış (2016), *İkinci Abdülhamid Döneminde Mektepten Cepheye Osmanlı Piyade Zabiti (1876-1909)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; A.C. Tunalı (2003), *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839 -1876)*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.

²³Black (2021), **a.g.k.**, ; G. H. Rothenberg, (2015). *Moltke Schlieffen ve Stratejik Kuşatma Öğretisi: Prusya-Alman Ekolü*. (P. Paret, Dü.) İstanbul: Doruk Yayınları; J. Keegan, (1995). *Savaş Sanatı Tarihi*. İstanbul: Yeni yüzyıl Tarih Dizisi; Akad, **a.g.k.**, ,,, 2011; Uyar, M., & Gök, H. (2003). *Modern Alman Ordusunun Temelini Teşkil Eden Prusya Askerî Sisteminin Kuruluşu ve Olgunlaşması (1640–1871)*. Ankara: Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 13(1), s. 1-28; Uyar, M. (2020). *Dünya Askerî Tarihi*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi (165); M. Uyar, E. J. Erickson (2014), *Osmanlı Askerî Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; G. H. Rothenberg, (2015). *Moltke Schlieffen ve Stratejik Kuşatma Öğretisi: Prusya- Alman Ekolü*. (P. Paret, Dü.) İstanbul: Doruk Yayınları.

bizzat müdahil olan Alman askerî heyet mensuplarının çalışmalarından²⁴ ve bu çalışmaları konu edinen ve yorumlayan ikincil kaynaklardan da²⁵ istifade edilmiştir. Genel Osmanlı modernleşmesi bağlamında ayrıca Aykut Kansu'nun yanı sıra, Yücel Karadaş, Bernard Lewis, Odile Moreau, Erik Jan Zürcher, Niyazi Berkes ve Handan Nezir Akmeşe'nin eserlerinden yararlanılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ile Sakarya Meydan Muharebesi arasındaki dönem ile ilgili olarak ise özellikle Osmanlı Devleti'nin son döneminde Alman etkisiyle de yazılan çeşitli talimnameler incelenmiştir. Bu kapsamda çoğunlukla Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi bünyesindeki Özege Koleksiyonu ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesinde bulunan toplam 14 talimname²⁶ incelenerek çıkartılan sonuçlar Sakarya Meydan Muharebesi'nde yapılan önemli askerî uygulamalarla ilişkileri bağlamında

²⁴H. V. Moltke, (2021). *Türkiye Mektupları*. (H. Örs, Çev.) Remzi Kitabevi; W. C. Goltz, (tarih yok). *Harbin Sevk ve İdaresi*. İstanbul: Büyükşehir Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı; Sanders, L. v. (1920). *Türkiye'de 5 yıl*. (E. B. Özbilen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

²⁵J. Wallach (1977). *Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya Alman Askerî Heyetleri, 1835 - 1919*. Ankara: Genelkurmay Basımevi; A. N. Kurat, (1966). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü; İ. Ortaylı, (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: Timaş Yayınları; S. Kış, (2017). *Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü Von der Goltz Paşa (1883-1895)*. Konya: Palet Yayınları; Y. Özgüldür, (1993). *Türk-Alman İlişkileri, 1923-1945*. Ankara: Genelkurmay Basımevi; K. Turan, (2000). *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları; Z. Türkmen (2001). *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları; Genelkurmay ATASE Yayınları (2010), *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu Siyaset İlişkileri*, 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri; Z. Türkmen, (2015). “Çanakkale Muharebelerinde Kara Harekâtı”, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

²⁶*Devlet-i Aliye-yi Osmaniye Ordusunun Teşkilat-ı Esasiye Nizamnamesi; Harb-i Umumi'de Neşrolunan Ecnebi Ordulara Ait Talimname ve Nizamnameler Külliyyatı 1*, Mevzi İnşasına Dair Mevad-ı Umumiye, Derseadet, Matbaai Bahriye, İstanbul, 1337; *Harb-i Umumi Tecaribine Müstenid Eser-i Resmiye Külliyyatı 2*, Süvari ve Makineli Tüfenk, Derseadet, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1337; *Harb-i Umumi Tecaribine Müstenid Eser-i Resmiye Külliyyatı 3*, Mevzi Harbinde Müdafaa (Defi ve Tard), Derseadet, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1337; *Harb-i Umumi'den Alınan Malumat ve Tecrübeden 4*, Harpte Talim ve Terbiye, Matbaai Askeriye, Derseadet, İstanbul, 1337; *Harb-i Umumi Tecaribine Müstenid Eser-i Resmiye-Ecnebiye Külliyyatı 5*, Süvari ve Makineli Tüfenk, Derseadet, Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1338; *Mevzi Muharebeleri Hakkında Sınıfı Muhtelifiyeye Mahsus Talimatname*, Matbaai Askeriye, İstanbul, 1916; *Mülazım-ı Sani T. Ekrem, Tabiye ve Sevk-ül Ceyş Mesaili*, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul, 1328; Erkânı Harbiye-İ Umumiye Riyaseti, Harb-i Umumi'den Alınan Malumat ve Tecrübeden 2, Hücum Talimi ve Terbiyesi, Matbaai Askeriye, Derseadet, İstanbul, 1337

Harbin Sevk ve İdaresi, Çev. Osman Senai, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1315

Her Sınıfa Mahsus Mevzi Harbi Talimnameleri, 14. Kısım, Mevzi Harbinde Taarruz, 1 Kanun-i Sani 1918 (1 Şubat 1918 İlaveleri de İdhal Olunmuştur), Mütercimi: Erkânı Harp Yüzbaşısı M. Tevfik, Eskişehir Matbaası, 2. Tabı, İstanbul, 1337

Hidemat-ı Seferiye Nizamnamesi, (Yeni Alman Seferiye Nizamnamesinin Tercümesidir, 1908), Askerî Kütüphane, İstanbul, 1320.

Hidemat-ı Seferiye Nizamnamesi, Kütüphane-i Askerî, 1325. *Hücum Kıtaatının Talim ve Terbiyesi*, Erkânı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul, 1336;

ATASE Yayınları (2011), *Birinci Ta'biye Meselesinin Halli, 3 Haziran 1911*, Ankara;

Uzunçarşılı, a.g.k., 1925

incelenmiştir. Doğrudan saha çalışmaları kapsamında ise POTA bünyesinde Em. Albay Kadim Koç'un desteğiyle bölgeye 3 kez inceleme gezisi yapılmış ve harekât bizzat arazi üzerinde çalışılmış ve aynı zamanda hava fotoğrafları çekimleri yapılmıştır. Doğrudan Sakarya Meydan Muharebesi'nin fiili safhasına ilişkin olarak ise, ATASE Harp Tarihi Vesikaları Dergileri bünyesinde yayınlanmış olan belgelerin yanı sıra ATASE İstiklal Harbi Kataloğu'nda yer alan ve bu tarihe kadar herhangi bir yerde yayınlandığı tespit edilmemiş belgelerden istifade edilmiştir.

2. MODERN ÇAĞDA ORDULARIN GELİŞİMİ VE OSMANLI ORDUSU

2.1. Avrupa’da Hanedan Ordularından Ulus Ordularına Geçiş

Ulus kavramının henüz gelişmediği 16. yüzyıl öncesinde, savaşlar genellikle hanedanlar arasında cereyan ediyor ve orduların kontrolü hanedan aristokrasinin elinde bulunuyordu. Ordunun diğer alt kademe unsurları ise serflerden ve paralı askerlerden karşılanıyordu. Askere alma, eğitim ve seferberlik planlamaları gibi konular henüz gündemde değildi. Askerî okul ve eğitim müesseseleri mevcut olmadığı için diğer sosyal sınıfların orduda etkili olma şansı da oldukça kısıtlıydı.²⁷ Bu ordular halen patrimoniyal bürokratik hanedan ordusu modelleridir. Ordunun yöneticileri, yani komutanları aristokratlardır. Askerler ise sefer ihtiyaçlarına göre serfler veya paralı askerlerdir. Sistemin işleyişinde yazılı bir kurallar bütünü yoktur. Harekât planlaması sistematiklikten yoksundur. Kaldı ki bu yönde fazla bir ihtiyaç da yoktur. Zira bir orduyu oluşturan, ateş, manevra, muharebe destek, muharebe hizmet destek, keşif ve istihbarat gibi sistemler henüz tam anlamıyla oluşmamıştır.²⁸

Ordu'nun modernleştirilmeye başlandığı 16 ve 17. yüzyıllarda artan asker ihtiyacı önceleri paralı askerler ile telafi edilmeye çalışılmıştı. Fakat başta Machiavelli olmak üzere birçok teorisyen orduların bu biçimde karmaşık bir insan grubu barındırmasının muhtelif sakıncalarına işaret ediyordu.²⁹ Machiavelli birleşmiş bir İtalya için bir şehir devletinin diğerlerini egemenliği altına alması ve bunun için de milli bir ordunun, düzenli bir askere alma ve seferberlik sisteminin gerekliliğine inanıyordu. Bu şekilde Machiavelli, askerliğin siyasi, sosyal ve ekonomik hayat ile bağlarını kurmuş ve insan plânlamasının alanını genişletmiş oluyordu.³⁰ Bu yöndeki gelişmelerin tam anlamıyla pratiğe yansımaları için yaklaşık yüz yıllık bir süre geçmiştir.

1648 Westphalia Anlaşması’ndan sonraki dönemde savaş yapma ve ordu kurma tekeli aristokrasiden³¹ daimî ordulara sahip olacak olan monarklara geçmeye

²⁷M., Uyar, & H. Gök, (2003). *Modern Alman Ordusunun Temelini Teşkil Eden Prusya Askerî Sisteminin Kuruluşu ve Olgunlaşması (1640–1871)*. Ankara: Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 13 (1), 1-28.

²⁸Karadaş, Y. (2016). *Osmanlı Ordusunda Modernizasyon ve Demodernizasyon, 1926-1918*. İstanbul: Doğu Kitabevi

²⁹Karadaş, a.g.k., 2016 s. 60

³⁰Uyar ve Gök, a.g.k., 2003 s.1-28

³¹F. Yeşil (2016), *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 4

başlamıştır.³² Amerikan bağımsızlık savaşı ve özellikle Fransız devrimi ile savaş hanedanlar arası değil, milletlerarası bir nitelik kazanmıştı.³³ “orduların uluslaşması” olarak tanımlanabilecek bu süreç 16. yüzyıl başları ile Fransız devrimine kadar olan dönemde tedrici olarak gelişmiştir.

Öte yandan, Prusya, Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sonucu büyük ölçüde harap olmuş durumdaydı. Avrupa’nın en güçlü toprak soyluları olan Junkerler güçlü bir konumda bulunuyorlardı. Prusya Kralı ve aristokrasisi burjuva işçi sınıflarından çok korktuğu halde Alman birliğini sağlamak için onların gücünden istifade etmek zorundalardı. İşte bu ikilem ülkenin ekonomik ve insan kaynakların sınırlı olması sonucu zorunlu askerlik sistemine geçilmesini gerekiyordu.³⁴ Frederick Wilhelm (1640-1688), ülkesinin kurtuluşunun askerî bir reformla mümkün olabileceğini düşünmekteydi. Junkerlere yeni oluşan orduda önemli görevler veren Frederick Wilhelm Junkerleri tedrici şekilde bürokratlaştırdı.³⁵ Birinci Frederick ise 1701’de tahta geçtikten bir süre sonra sayısı 40.000’e ulaşan modern teçhizata sahip bir ordu oluşturdu. Kurduğu sıkı merkezi maliye rejimi sayesinde ülke genelindeki bütün maliye teşkilâtlarını asker-bürokratların kontrolüne vermek suretiyle ekonomiyi tamamen ordunun denetimi altına aldı. Böylece burjuva, tedrici olarak ordunun emrine girmeye başladı.³⁶

Bu şekilde Prusya, yükümlü vatandaşlardan kurulu orduların yanı sıra etkin bir yedeklik sistemi de teşkil etti. Yükümlüler 3 yıl nizami, 5 yıl yedek, 4 yılda müstahfız olarak askerliğini yapmaktaydı. Yedekler her sene en az bir ay tazeleme eğitimi almaktaydı. Bu sistem aynı zamanda burjuva ve aristokratlara da tedrici bir geçiş imkânı sağlamaktaydı. Çünkü Burjuvalar yedek subaylık hakkı verilerek susturulmuştu. Yani yeni durum Prusya Ordusunun aristokrat patrimonial temellerden biçimsel bürokratik ve Ordu-Millet temeline geçiş çabasını yansıtıyordu. Diğer Avrupa devletlerindeki ücretli ordu veya kura usulüne dayanan ordu geleneği terk edildi ve mecburi askerlik sistemi yerleştirildi. Daimi ordunun yanında ihtiyat ordusu da her an yararlanılabilir bir bölüm olarak önemli bir güç kaynağı oluşturdu.³⁷ Böylece 1860'lara gelindiğinde Büyük

³²O. Bingöl, (2014). *Birinci Dünya Savaşı'nın Muharebenin Dönüşümündeki Rolü*. Ankara: Millî Güvenlik ve Askerî Bilimler Akademik Dergisi, 1(3), 1-31

³³Uyar, **a.g.k.**, 2020, s. 165

³⁴Uyar, **a.g.k.**, 2020, s. 184

³⁵Uyar ve Gök, **a.g.k.**, 2003, s.21

³⁶Uyar ve Gök, **a.g.k.**, 2003 s.22

³⁷Uyar, **a.g.k.**, 2020 s, 184

Frederick geleneğini izleyen Prusya ordusu kaydedilen teknolojik ve ekonomik gelişmelerin de katkısıyla önemli atılımlar yaparak aktif bir ordu niteliğini kazandı. 1866'da Prusya ordusu mevcudu 300.000 kişiydi. Fransa ile savaşın arifesinde bu sayı 1.200.000'e ulaştı.³⁸ Mevcut sistemde sürat daima çok önem verildi.³⁹ Hatta demiryollarının sivil ihtiyaçlardan ziyade askerî seferberlik sisteminin destekleyecek şekilde tasarlandı. Bu dönemde teşkilat, eğitim ev doktrin alanında da birçok atılımlar yapılmıştır. Bu döneme bakıldığında Fransa'da birtakım gelişmeler yaşanırken aynı dönemde ordusunu modernleştirmeye çalışan Prusya'nın da Fransa'daki olumlu veya olumsuz tecrübeleri dikkate alarak kendi sistemine ithal ettiği görülmektedir.

2.1.1. Fransız devrimi ve Prusya ekolünün gelişimi – Millet'i Müselleha

Modern orduya geçişteki ilk dönemeç Avrupa orta çağındaki şövalye süvari ordularının yerini, özellikle tüfeğin icadı sayesinde, çoğunlukla piyadelerden oluşan orduların almasıdır.⁴⁰ Ordunun bu şekilde teknoloji ile yaklaşması değişik bölümlerin ve uzmanlıkların oluşmasına ve personel kadrolarının hızla artmasına sebep olmuş ve askerî birimleri daha küçük ve yönetilmesi daha kolay parçalara bölme ihtiyacı doğmuştur.

Bir halk ayaklanması olarak başlayıp büyüyen Fransız İhtilali sonrasında Avusturya'nın liderliğinde toplanan müttefikler Fransa'yı işgal etmeye kalkıştığında vatandaşları savaş için topyekûn seferber etmeleri gerekiyordu. 1792'de 600.000 kişilik bir ordu Fransa hudutlarını korumak için görevlendirildi. Başlangıçta gönüllülük esas iken 1798'de çıkan kanun ile askerlik erkek vatandaşlar için zorunluluk hale geldi. Bu devasa ordunun ihtiyaç duyduğu silah teçhizat malzeme ve yiyecek geleneksel yöntemlerle temin edilemeyeceğinden sivil halk seferber edildi. Fabrika ve atölyeler devlet denetimi altına alındı. Zanaatkârlar, ihtiyarlar, kadınlar ve hatta çocuklar kabiliyet ve fiziksel durumlarına göre farklı imalat ve lojistik görevlerinde istihdam edildi.⁴¹ Böylelikle “Silahlı Millet” kavramı doğdu.⁴² Toplumun varlığı tehdit edildiğinde

³⁸Ortaylı **a.g.k.**, 2008 s. 102

³⁹Hollborn, Moltke ve Schlieffen, **a.g.k.**, 2015 s.318

⁴⁰Karadaş, **a.g.k.**, 2016, s. 43

⁴¹Uyar, **a.g.k.**, 2020, s, 166

⁴²R. Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, s.419-420, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 01, 1997. s. 4

düşmanı yenmek için düşmanın silahını almayı kabul eder kuralı ile yenilik ve kültür aktarımı askerî alanda etkili oldu.

Bununla beraber Fransa'da Napolyon döneminde başlayan bu Ordu-Millet sisteminin tam olarak geliştirilmesi topyekünleşmesi Prusya sisteminde olmuştur. Bu şekilde savaşın topyekünleşmesi eğiliminin belirginleştiği ilk örnekler Amerikan İç Savaşı (1861-1865) ve Almanya'nın siyasî birliğinin sağlanması sürecinde yapılan savaşlarda görülmektedir.⁴³

Ordu-Millet sistemi, askerlik mesleğinin müstakil bir sosyal müessese olarak görülmediği ve seferberlik zamanlarında erkek, kadın, çocuk bakılmaksızın eli silah tutan bütün fertlerin asker olarak muamele gördüğü ve bu fertlerin gönüllülük esası ile vazife aldığı toplum tipidir. Bu bakımdan Türk toplumu da geleneksel olarak Ordu Millet sistemini benimsemiş bir toplumdur. Eski Türklerdeki askerlik anlayışının karakteristik özelliği; ordunun herhangi bir cinsiyet temelli ayırma dayanmamasıdır. Buna göre askerlik bir meslekten ziyade milli bir görev olarak benimsenmektedir. Cemiyetin bütün fertleri, kadın ve erkek, yani eli silah tutan her birey asker sayılmaktadır.⁴⁴

Bu dönemde Prusya'da Avrupa'nın en güçlü toprak soyluları olan Junkerler güçlü bir konumda bulunuyorlardı. Prusya Kralı ve aristokrasisi burjuva işçi sınıflarından çok korktuğu halde Alman birliğini sağlamak için onların gücünden istifade etmek zorundaydı. İşte bu ikilem ülkenin ekonomik ve insan kaynakların sınırlı olması sonucu zorunlu askerlik sistemine geçilmesini gerekiyordu.⁴⁵ Junkerlere yeni oluşan orduda önemli görevler veren Frederick Wilhelm (1640-1688) onları tedrici şekilde bürokratlaştırdı.⁴⁶ Birinci Frederick ise kurduğu sıkı merkezî maliye rejimi sayesinde ülke genelindeki bütün maliye teşkilâtlarını asker-bürokratların kontrolüne vermek suretiyle ekonomiyi tamamen ordunun denetimi altına aldı. Böylece burjuva, tedrici olarak ordunun emrine girmeye başladı.⁴⁷ Büyük Frederick dönemine (1740 –1786) gelindiğinde, Prusya ordusunda askerî hayatın en küçük ayrıntılarına dahi çok dikkat

⁴³M. Beşikçi, . *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015s. 4

⁴⁴U. B. Kalelioğlu, *Türklerde Ordu-Millet Geleneğinin Sosyolojik Ve Tarihi Temelleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Serisi -I, Editör: Alev Duran, Gökçen Çatlı Özen, Berikan Yayınları, Ankara 2021. S. 11

⁴⁵Uyar, **a.g.k.**, 2020 s. 184

⁴⁶Uyar ve Gök, **a.g.k.**, 2003 s.24

⁴⁷Uyar ve Gök, **a.g.k.**, 2003, s.24

ediliyor, toplumun sivil kesimden apayrı bir paralı asker gücü oluşturuluyor, rütbe düzeni ile sert bir disiplin bir arada tutuluyordu.⁴⁸

2.1.2. Askerî teşkilatlar, eğitim ve teknoloji

Zaman içinde ordularda biçimsel (endüstriyel) bir bürokratik model gelişmeye başlamıştır. Daha doğrusu ordular bu gelişimin ilk gözlemlendiği kurumlardır. Zira ordular bulundukları dönemlerin en büyük ve örgütsel yapıları olup bir dönüşüm geçirmektedirler. Öyle ki, askere alma planlamalarından başlayarak, lojistik ihtiyaçların hesaplanması ve temini, eğitim gerekliliklerinin ve örgütsel yapıların kurgulanması, harekât ihtiyaçlarının belirlenmesi, sağlık yönetiminin planlanması dâhil olmak üzere çok geniş bir fonksiyonel yelpaze içeren Ordu yapısından daha büyük ve karmaşık bir yönetim sistemi mevcut değildir. Max Weber (1864-1920) Ordu organizasyonun makine gibi yapılandırılmasının modern bürokrasiye de sirayet ettiğini bu nedenle askerîyenin analizinin modern bürokratik devletin incelenmesinde merkezi bir rol oynadığını savunmuştur.⁴⁹ Bu gelişim, bürolar ve oralardaki kurmaylar tarafından yönetilen ve hiyerarşik şekilde oluşturulan askerî karargahların kurulmasına yol açmıştır. Böylece oluşan “rasyonel bürokratik sistemler” ile “patrimonyal bürokrasi” arasındaki başlıca fark hukukilik ve çeşitli maaş kategorilerine tekabül eden tanımlanmış görevlerin, sistemli çalışma usullerinin ve belli bir hiyerarşinin bulunmasıdır.⁵⁰

Bu tür örgütsel yapılarda savaş alanında insiyaki hareketlerin daha önce defalarca prova edilmiş kurgulu uygulamalarla yer değiştirdiği görülmektedir. Bu modern ordu organizasyonlarında taktik ünitelerin alt birimlere bölünmesi sayesinde, ordular merkezi sisteme sahip, öngörülmeleyen durumlar karşısında akılcı tepkiler verebilen ve sosyal makineler olarak ortaya çıkıyordu. Aynı şekilde, subaylar ve astları arasındaki ilişkinin bürokratikleşmesi ile Avrupa'da askerlik, rasyonel bilgi ve bilim çerçevesinde kapısı herkese açık bir mesleğe ve pedagojik bir öğrenme alanına dönüştü.⁵¹ Yaşanan tüm gelişmeler adeta Prusya ekolünün tamamlanmasına doğru gitmekteydi.

⁴⁸Moltke ve Schlieffen: **a.g.k.**, , 2015, s. 313

⁴⁹Karadaş, **a.g.k.**, , 2016, s. 35

⁵⁰Akyaz, D. (1999). *Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Subay Yetiştirme Meselesi ve İstiklal. 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ordu ve Toplum*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 31

⁵¹Yeşil, **a.g.k.**, 2016, s. 58

Büyüyen ordusuyla Napolyon kolordu kademesini geliştirerek 2 ile 4 tümenden oluşan bu yapıyı, gerekli muharebe hizmet destek sınıflarına sahip olarak dış destek almadan bağımsız harekât icra etme kapasitesine sahip “operatif seviye” olarak tanımladı. Bu şekilde kolordulardan oluşan Fransız seferi ordusunun farklı intikal güzergâhlarını takip ederek geniş bir cephede intikal etmesi ve hızlı bir şekilde sıklet merkezi⁵² teşkil etmesi öngörülmüş ve uygulanmıştır.⁵³ Buna mukabil tek adam tarafından yönetilen bu sistem bir süre sonra artık yönetilmez olmuş, orduların ve muharebe sahalarının büyüklüğü arttıkça Napolyon'u stratejik yönetimi bozulmuş ve Napolyon'un son yıllarındaki büyük orduları ve onlara verdiği görevler 19. yüzyıl başlarında teknolojik kapasitesinin sınırlarını açıkça zorlamaya başlamıştır.⁵⁴

Ordu teşkilatı ile ilgili gelişmelerin ilk başladığı yer Fransa olmakla beraber, eğitim alanındaki gelişimin Prusya'da olduğu görülmektedir. Dünyada ilk subay talimgâhları 1717 yılında Rusya'da ve onu takiben 1732'de Prusya'da açılmıştır. Fransa'da ise bu tarih 1751'dir.⁵⁵ Benzer şekilde, Prusya'da bir Genelkurmay teşkilatının ilk nüvesi 1806 yılında geliştirilmeye başlanmışken Fransa'da Genelkurmay teşkilatının tamamlanması yaklaşık 65 yıllık bir gecikmeyle ancak 1870 yenilgilerinden 2 yıl sonra olmuştur.⁵⁶ Böylece; teşkilat, emir ve komuta, metodik bir eğitim sistemi, seferberlik hazırlıklarının koordine ve sevk ve idare edilmesi için gerekli Genelkurmay teşkilatı gibi hususlar hep Prusyalıların bu derslerden çıkarttıkları sonuçlarla ilgilidir.⁵⁷

Aynı paralelde askerî teknolojiye de yaşanan gelişmeler mevcut sorunların bazılarını çözerken çok daha farklı yeni sorunları da gündeme getirmiştir. Yeni piyade tüfekleri, makineli tüfekler ve toplar ile bunların yeni mühimmat çeşitleri orduların ateş gücü ve öldürücülüğünü inanılmaz ölçüde artırırken bu silahların etkin şekilde kullanımı

⁵²Sıklet merkezi, kesin sonuç yerinde ve zamanında üstün muharebe gücünün toplanmasıdır. Bu tali görevlere ayrılan kuvvetlerin miktarında önemli bir tasarrufu gerektirir. Bkz. H. Soyaslan (1971). *Askerî Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları s.676. Kuvvet tasarrufu prensibi ise kesin sonuç bölgesinde üstünlük sağlamak için, diğer alanlarda hesaplı ve ölçülü risklerin alınmasını gerektirir. Bkz. *MT 145-1, Müsterek Harekât*. (2001). Ankara: Genelkurmay Basımevi s. 1-21. Kuvvet tasarrufu sıklet merkezi prensibinin bir sonucu olup, tali (ikincil) gayretlere minimum güç tahsisi ve güçlerin akılcı bir şekilde dağıtılmasını amaçlar. Bkz. N. Eslen, (2005). *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*. İstanbul: Truva Yayınları s. 156

⁵³Uyar, a.g.k., 2020, s. 166

⁵⁴Paret, P. (2015). *Napolyon ve Savaşta Devrim, Machievelli'den Nükleer Çağa Modern Strateji*. İstanbul: Doruk Yayınları s. 157

⁵⁵Uyar, a.g.k., 2020 s. 147

⁵⁶Akad, a.g.k., 2011 s. 40.

⁵⁷Paret, a.g.k., 2015 s. 148.

için gereken teknikler ve taktikler ve teşkilat yapıları ve ne tür askerî sınıfların kurgulanacağı gibi hususlar çözülmesi gereken yeni problemler olarak belirmiştir. Makineli tüfekler ilk başlarda topçu sınıfına verilmiş ve top gibi kullanılmaya çalışılmıştır. Benzer şekilde cephe hattından uzaklaşmak zorunda kalan toplar artık görerek atış yapmakta güçlük çekmekteydi.⁵⁸ Silah teknolojisindeki bu öncül gelişmeler, yoğun ateş desteğine dayalı cephe ve yıpratma savaşlarını da gündeme getirmiş ve 1870 Sedan Savaşı'ndan itibaren, Amerikan iç savaşı, 1905 Rus-Japon savaşı ve Birinci Dünya Savaşı bu eğilime sahne olmuştur.⁵⁹

Askerî düşünce ve stratejinin gelişimine bakıldığında ise, Fransız Devrimi esnasındaki savaşlardan başlayarak ordularda taarruzi tutumun hâkim olmaya başladığı görülmektedir. Napolyon döneminde; kütle, esneklik, taarruzi tutum ve ateş gücü gibi faktörlerin birleşimi taktiklerde değişikliklere yol açmıştır.⁶⁰ Bu alanlarda yapılacak gelişmelerin tamamlanması ise daha ziyade Prusya ekolünün gelişimi sürecinde olacaktır.

2.1.3. Prusya ekolü

İyi eğitilmiş Prusya ordusunun 1806 yılında Jena ve Auerstedt'te "haydutlar güruhu" diye adlandırılan Milliyetçi Fransız ordusu karşısında yenilgiye uğraması, halâ patrimonial sistemle yürüyen Prusya ordusunda tekrar kapsamlı bir yeniden yapılanma başlatılmasına sebep olmuştur.⁶¹ 1860'lara gelindiğinde Büyük Frederick geleneğini izleyen Prusya ordusu kaydedilen teknolojik ve ekonomik gelişmelerin de katkısıyla önemli atılımlar yaparak aktif bir ordu niteliğini kazandı. 1866'da Prusya ordusu mevcudu 300.000 kişiydi. Fransa ile savaşın arifesinde bu sayı 1.200.000'e ulaştı.⁶² Mevcut sistemde süratle daima çok önem verildi.⁶³

Prusya'nın strateji ekolünde ordunun beyni yeni kurulan Genelkurmay idi. Genelkurmay'ın en önemli görevi seferberliğe yönelik olarak birlik silah ve malzemeyi yığılmak noktalarına ulaştırmaktı.⁶⁴ Bu birimde görev alan genç subaylar, generaller

⁵⁸Uyar, a.g.k., 2020, s. 182.

⁵⁹Beşikçi, a.g.k., 2015, s. 4.

⁶⁰Bunun zorunlu sonucu da hem merkezde üst karargâhların ve hem de harekât alanlardaki görev birimlerinin örgütsel yapılarında ortaya çıkan değişikliklerde kendini göstermiştir. Bkz. C. Okman (1989). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Dış Politika Ortamı ve Askerî Yapının Evrimi. Dördüncü Askerî Tarih Semineri*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları s.72.

⁶¹Uyar, a.g.k., 2020, s. 17.

⁶²Ortaylı a.g.k., 2008, s. 102.

⁶³Hollborn, Moltke ve Schlieffen, a.g.k., 2015, s. 318.

⁶⁴Uyar, a.g.k., 2020, s. 184.

üzerinde bile kontrol tesis edercesine, ordunun her kesimine stratejik düşünceyi taşımışlardır. Genelkurmay'ın yükümlülükleri arasında istihbarat, askerî harekât hazırlığı, topografik incelemeler, taktik ve stratejik hazırlıklar ve bunlara ilişkin yönetsel işler de bulunuyordu.⁶⁵

Etkili bir Genelkurmay teşkilatının geliştirilebilmesi için özellikle, kurmay eğitiminin gerekli olmasından dolayı 1810 yılında Berlin'de Harp Akademisi açılmıştı. 1806-1812 yılları arasında meydana gelen reformlar ile subay adayları için yüksekokula devam mecburiyeti getirilmiş ve Schanhorst tarafından terfilerde sınav sistemi zorunlu kılınmıştı. 1859'da tüm Avrupa'daki askerî yayınların %50 kadarı Prusya'da (%25'i Fransa'da ve %1'i İngiltere'de) üretilmiştir.⁶⁶ Moltke, subay sınıfını orta sınıftan gelenlere daha çok açmış ve tümenden başkomutanlığa kadar uzanan her komuta kademesinde kurmay subayların etkinliğini pekiştirmişti.⁶⁷

Carl von Clausewitz

Clausewitz, Napolyon'un stratejik düşüncelerini bir teorik ve felsefi bütünlüğe kavuşturan kişidir. 1780 – 1831 yılları arasında yaşayan Carl von Clausewitz'in bu düşünceleri ölümünden sonra yayımlanan Harp Üzerine (Von Kriege) isimli kitabı ile önce Prusya'da, müteakiben dünya çapında ilgi çekmeye başlamıştı. Clausewitz'e göre taktik, silahlı kuvvetlerin muharebedeki kullanımı, strateji ise, muharebenin savaş amaçları için kullanımı, savaş ise politikanın bir aracıdır.⁶⁸ Böylece savaş politikanın devamı olduğundan önemli stratejik meselelerin tamamen askerî bir çözümü olamazdı.⁶⁹ Buradan hareketle düşmanın silahlı gücünün ve onu kullanma iradesinin mağlup edilmesi kendi içinde bir son değil siyasî hedefleri gerçekleştirmek için bir araçtır. Şiddet siyasî amacı ifade etmeli fakat siyasî amacın yerini almamalı ve onu geçersiz de kılmamalıdır.⁷⁰

Clausewitz politikanın her zaman askerliğin üzerinde olması gerektiğini savunmakta ve büyük Frederick zamanında kurulan asker-bürokrat devleti oldukça hatalı bulmaktaydı.⁷¹ John Keegan'a göre Clausewitz'in bu yaklaşımı devletlerin varlığını, ilgi

⁶⁵Hollborn, Moltke ve Schlieffen, **a.g.k.**, 2015, s. 15.

⁶⁶Okman, **a.g.k.**, 1989, s. 72.

⁶⁷Uyar ve Gök, **a.g.k.**, 2003, s. 148.

⁶⁸Paret, **a.g.k.**, 015 s. 224.

⁶⁹Paret, **a.g.k.**, 2015 s. 232.

⁷⁰Paret, **a.g.k.**, 2015 s. 232.

⁷¹Uyar ve Gök, **a.g.k.**, 2003, s. 149

alanlarını ve bunları nasıl elde edebileceklerini mantıksal temelde hesaplamayla alakalıdır.⁷²

Clausewitz, hata, belirsizlik, kaza, şans ve diğer öngörülemeyen hususları “sürtünme” adı altında toplamıştır. Sürtünme, birlikler ileri harekâta geçer geçmez başlar ve en kapsamlı planlar bile anlam ve önemlerini kaybedebilirlerdi.⁷³ Buna göre, örneğin hava veya sis durumu veya bir silahın beklendiği şekilde çalışmaması hareketi engelleyen unsurlar sürtünmeye örnek olarak verilebilir. Böylece orduyu makine gibi yapılandırma çabaları kaynağını genellikle bu sürtünme faktörlerine en az indirme yönelik girişimlerden almaktadır.⁷⁴ Clausewitz’in askerî strateji ve taktiğe en önemli etkilerinden biri de “doğrudan tutum” olarak adlandırılan ve düşmanı tamamen imhaya veya teslim olmaya yönelik taarruza dayalı topyekûn savaş fikridir.⁷⁵

Helmuth Von Moltke⁷⁶

1800-1891 yılları arasında yaşayan Moltke soyut varsayımlar ile uğraşmaktan ziyade bir savaş uygulayıcısı ve gramercisi olarak bilinir. Moltke savaşın hedefinin hükümetin politikasını kuvvet kullanarak gerçekleştirmek ve aynı zamanda politikacılar tarafından imkânsızın talep edilmesini önlemek olarak tanımladı.⁷⁷ Moltke ordunun muharebenin başlamasından çok önce toplanması gerektiğini belirten Napolyon ilkesinden ziyade, ordunun doğrudan muharebe sahasında toplanmasına önem veriyor ve yığınaklanma sırasında yapılacak bir hatanın seferin akışı sırasında nadiren düzeltilebileceğini⁷⁸ belirtiyordu.⁷⁹ Bu düşünce stratejik harekât dizisi içinde farklı rotalar üzerinden birleşen farklı orduların idaresinde merkezsizleştirilmiş sevk ve idaresini gerektirmekteydi. Bu ise yüksek nitelikli komutanlar gerektiriyordu. Moltke bu nedenle eğitime çok önem verdi.⁸⁰

Moltke döneminde silahların öldürme gücünde meydana gelen büyük artış, cephe saldırılarını maliyetli hale getirmiş ve cepheleri uzatmıştı. Moltke bu çıkmaza karşılık

⁷²J. Keegan, (1995). *Savaş Sanatı Tarihi*. İstanbul: Yeni yüzyıl Tarih Dizisi s. 17.

⁷³Uyar, **a.g.k.**, 2020, s. 169.

⁷⁴Karadaş, **a.g.k.**, 2016, s. 41.

⁷⁵Uyar ve Gök, **a.g.k.**, 2003, s. 179.

⁷⁶1857’den 1887’ye kadar 30 yıl süreyle Prusya Genelkurmay Başkanı.

⁷⁷Rothenberg, **a.g.k.**, 2015 s. 353.

⁷⁸Hollborn, Moltke ve Schlieffen, **a.g.k.**, 2015, s. 320.

⁷⁹Bu terim günümüzde Türk Harp Akademilerinde de “Yığınaklanmada yapılan hatalar taktik başarılar ile telafi edilmez” şeklinde bir ilke olarak kabul edilmektedir.

⁸⁰Rothenberg, **a.g.k.**, 2015, s. 357.

hareket kabiliyetini, yoğunluğu ve farklı hareketleri bünyesinde barındıran tek bir devamlı stratejik harekât zinciri⁸¹ ile düşmana üstünlük sağlama kavramını geliştirdi. Bu da kuşatma manevrasının önemini artırdı. Moltke geliştirdiği bu “esnek çareler stratejisi” ile 1866'da (Sadowa) dış hatları 1870'te (Sedan) savaşın ilk aşamasında iç hatları kullanarak düşmanın zayıf noktalarında sayıca üstün kuvvetler oluşturarak zaferi elde etti.⁸² Kazım Karabekir Paşa'nın ifadesiyle, Danimarka'ya Avusturya'ya karşı harplerle bütünleşen ve Fransa'ya karşı harplerle de perçinlenen Almanya'nın bu harp zaferi Moltke'nin eseridir.⁸³

Alfred von Schlieffen

Schlieffen genel olarak küçük bir profesyonel ordusu olan Almanya'nın tek başarı şansının savaşın başında elde edilecek hızlı ve kesin zaferlere dayandığını savunuyordu.⁸⁴ Bu nedenle şayet düşman kuvveti daha fazlaysa düşman hatlarının da o kadar uzun olacağını ve taarruz edilen kanadın desteklenmesinin o kadar zaman alacağını savunuyordu. Schlieffen'in gördüğü temel husus sadece düşman kanatlarını merkezine doğru sürmek değil aynı zamanda düşman geri bölgesini tehdit edecek şekilde derin ve kuşatıcı yan taarruzlar icra etmektir. Schlieffen düşmanın her iki kanadına yöneltilen bu stratejik kuşatma düşüncesini “Cannae kavramı” olarak tanımladı.⁸⁵ Bu esasen statik cephelerde biriken yoğun savunma ateş gücünden kaçınarak sonuca ulaşmanın bir yöntemi idi. Gerçekten de Birinci Dünya Savaşı'nda görülen taktik gelişmeler Schlieffen'in düşmanın geri çekilmek zorunda kalacağı fakat savaşı yeni mevzilerde sürdürmek için serbest olacağı yolundaki sözlerini doğruladı.⁸⁶ Kesin sonuç elde etmek için düşman hatları, geri bölge muharebesi tehlikeye girecek ve hareket özgürlüğü kalmayacak derecede parçalanmalıydı. Schlieffen'in bu çözümlemelerinin Sakarya Meydan Muharebesi'nde uygulanan savunma şekliyle ilişkili olabileceği ve bu yaklaşımın en güzel örneğinin Türk Ordusu tarafından Büyük Taarruz sırasında sergilendiğini belirtmek uygun olur. Zira bu durum aynen Sakarya Meydan Muharebesi'nde de cereyan etmiştir. Buna mukabil Yunanlar Türk geri bölgeleri

⁸¹Esasen bu düşünce Operatif seviyeye tekabül etmekte olup 20. Yüzyılda İkinci Dünya Savaşından sonra geliştirilecektir.

⁸²Rothenberg, **a.g.k.**, 2015, s. 355.

⁸³K. Karabekir, (2001). *Türkiye'de ve Türk ordusunda Almanlar*. İstanbul: Emre Yayınları, s. 19.

⁸⁴Rothenberg, **a.g.k.**, 2015, s. 352.

⁸⁵Hollborn, Moltke ve Schlieffen, **a.g.k.**, 2015, s.331

⁸⁶Hollborn, Moltke ve Schlieffen, **a.g.k.**, 2015, s.345

(derinliğinde harekât⁸⁷ icrasında etkili olamamıştır. Bu durum Türk komuta kademesinin çağdaş askerî gelişmeleri ne kadar iyi bir şekilde takip ettiğinin göstergesidir. Her ne kadar Yunan ordusu kendi ana karası dışında ve hasım ülke topraklarında harekât icra ediyor olsa da hasmın geri bölgesini etkileme yönünde hiçbir çaba ve bilincinin olmadığı ayrıca görülmektedir.

2.2. Osmanlı Ordusunun Modernleşmesi Süreci

15. yüzyılda Osmanlı ordusunun sistemi bir tarafta Kapıkulu Ocakları, diğer tarafta ise Tımarlı Sipahiler ve hafif piyadeden oluşan eyalet ordusundan ibarettir. Kapıkulu Ocakları'nın en büyüğü ve önemlisi Yeniçerilerdir. Tımarlı Sipahiler daha çok kanatlarda yer alır ve kuşatıcı manevraların yanı sıra gerektiğinde piyade birlikleri ile savaşırdı.⁸⁸ Zaman içinde, Avrupa orduları karşısında Sipahilerin artık etki gösteremedikleri görülmektedir.⁸⁹ 17. yüzyıl sonu sipahiye dayalı ordunun yerini yavaş yavaş piyade ağırlıklı bir orduya bıraktığı görülmektedir. Bu ise halk üzerindeki vergi yükünün artması konusunda sorunlara sebep oldu. 18. yüzyıla gelindiğinde ordunun genel kompozisyonu askerî müteahhitlerin topladıkları neferlerden oluşan paralı askerler topluluğuna dönüşmüştü.⁹⁰ Islahatlar da genelde bu dönemde başlamıştı.

18. yüzyılın ilk askerî ıslahatları, 1699 Karlofça Antlaşması sonrasında II. Mustafa (1695-1703) tarafından gerçekleştirilmişti. Bu çerçevede ilk olarak Kapıkulu Ocaklarında bir düzenlemeye ilişkin Temmuz 1701 tarihinde bir ferman çıkartılmıştır.⁹¹ İkinci Mustafa'dan sonra tahta geçen III. Ahmet'in saltanatında (1703-1730) 1710 – 1745 yılları arasında görev yapacak olan Kont Boneval⁹² yani Humbaracı Ahmet Paşa⁹³ ve İbrahim

⁸⁷Derin Harekât, henüz temas halinde olmayan düşman kuvvetlerine karşı yapılan harekât olup, temas hattının ilerisinde savunma başarısını en çok tehdit eden düşman kuvvetleri imkân ve kabiliyetlerine karşı uygulanır. Bkz. KKT 194-5 *Zırhlı ve Mekanize Tugay Harekâtı*. (1995). Ankara: KK Basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü, s. 7-4. Derin harekât düşmanın seçilmiş hassas yerlerine taarruzla icra edilir. Derin harekât normal olarak Ordu ve Kolordu tarafından operatif alanda yapılabilir. Derin harekât sürekli bir faaliyet olabilir ve ayrı bir planlamaya tabidir. Bu bakımından emniyet harekâtıyla karıştırılmamalıdır. Her iki harekât farklı kuvvetler tarafından icra edilir. Bkz. KKT 194-5, **a.g.k.**, 1995, s. 7-32

⁸⁸Uyar, **a.g.k.**, 2020, s. 157-159

⁸⁹Yeşil, **a.g.k.**, 2016, s. 22

⁹⁰Yeşil, **a.g.k.**, 2016, s. 55.

⁹¹U. Kurtaran, (2019). *18 yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Çalışmaları ve Avrupa Algısı (1700- 1754), Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*. (A. Dönmez, Dü.) İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 25.

⁹²Kurtaran, **a.g.k.**, s. 31.

⁹³Humbaracı Ahmet Paşa'nın kurduğu Humbaracı Ocağı batı tarzında teknik askerî eğitim konusunda Osmanlı Devleti'nde açılan ilk eğitim kurumudur. Humbaracı Ocağı'nın asker ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan Hendesehane ise, Osmanlı'nın ilk yüksek teknik eğitim kurumu olup bu okul subay

Müteferrika Osmanlı Devleti'ne askerî alanda hizmet veren ilk yabancı kökenli kişiler olmuştur.⁹⁴ Yine bu dönemde 1717 yılında İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'ne sığınan Fransız subayı De Rochefort Osmanlı ordusunda birtakım yenilikler yapmış ve Üsküdar'da yeni bir Ocak kurma teşebbüsünde bulunmuş ve askerî ıslahata ait raporlar sunmuştur. Daha sonra III. Mustafa (1757-1774) döneminde de görev yapan Baron François De Tott⁹⁵ ilk kez bir talimname yazarak 600 topçu erini “Sûrat Topçuları” adı altında Avrupa tarzında örgütlemiş ve tophaneyi ıslah ettirmişti.⁹⁶

Daha sonra 1773 yılında I. Abdülhamit zamanında deniz kuvvetleri ve tersanenin geliştirilmesi amacıyla Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn kurulmuştur. Bu okulun ismi günümüz lisanıyla “İmparatorluk Deniz Mühendishanesi” anlamına gelmektedir. Bu okulun kurulmasındaki temel etken 1768'de cereyan eden Rus savaşında görülen teknik zafiyeti gidermekti. Özellikle 1770 tarihinde gerçekleşen Çeşme deniz muharebesinde görülen eksiklik bu konuda etkili olmuştur.

Fransız devrimi⁹⁷ döneminde tahta çıkan III. Selim 1787-1791 Osmanlı-Habsburg-Rusya savaşındaki başarısızlığı Nizam-ı Cedid reformlarının yapılması yönünde değerlendirmek istemişti.⁹⁸ Fakat Yeniçeriler ile Tımarlı Sipahiler gibi mevcut yapıların dönüştürülmesi mümkün görülmeyince bunlarla beraber görev yapmak üzere yeni ve modern bir piyade birliği olarak Nizam-ı Cedid askerî yapısı kurulmuştur.⁹⁹ Bu yeni yapılanma ile paralel olarak görülen zihniyet değişikliğinin en güzel göstergelerinden biri de yeni bir teknik okulun kurulması olmuştur ki bu da 1795 yılında ordu için topçu ve istihkam personeli yetiştirmek üzere Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'un kurulmasıdır. Bu okulun kuruluşu III. Selim devrindeki nizâm-ı cedîd yapılanmasının ruhunu en güzel temsil eden bir gelişme olarak nitelendirilebilir. Bu şekilde devletin ikinci teknik yüksek

yetiştirmek amacıyla sonraki yıllarda Üçüncü Selim tarafından kurulacak olan Mühendishane'i Berri Hümayun'un temellerini oluşturmuştur. Bkz. Kurtaran, **a.g.k.**, s. 82.

⁹⁴Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 208.

⁹⁵M. A. Yalçinkaya, (2019). *Lale devrinden Tanzimat'a Osmanlı hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar 1718-1839, Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*. (A. Dönmez, Dü.), İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 31.

⁹⁶C. Yavuz (2009). *Türk Askerî Birlik- Kurumlarının İyileştirilmesinde ve Silahlanma Faaliyetlerinde Fransızlar*. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri. İstanbul: Genelkurmay ATASE Yayınları.

⁹⁷Fransız devrimi etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'na en önemli giriş kanalı askerî öğretim alanı olmuştur. Bkz. B. Lewis, (1988). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi s. 36

⁹⁸Yeşil, **a.g.k.**, 2016, s. 60.

⁹⁹Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 231.

okulu kurulmuş olmakla tekniğe ve teknolojiye verilen değerin arttığı gözlemlenmektedir.

1806 yılına gelindiğinde bu yapıdaki asker sayısı 22.685'e subay sayısı ise 1590'a ulaşmıştı.¹⁰⁰ Aynı meyanda 1795 yılında III. Selim tarafından Mühendishane-i Berri Hümayun kurulmuştur. Fakat ayrıcalıklarını kaybetmek istemeyen Yeniçeriler Nizam'ı Cedid hareketine karşı 25 Mayıs 1807 günü Kabakçı Mustafa liderliğinde ayaklanmış¹⁰¹ ve III. Selim'i de öldürerek Nizam-ı Cedid hareketinin kaldırılmasını sağlamışlardır.¹⁰² İlginç bir şekilde, Osmanlı ordusunda başarılı olamayan Nizam-ı Cedid modeli, Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa tarafından Mısır ordusunun düzenlenmesinde ciddi bir etkinlik sağlamıştı.¹⁰³

19. yüzyıl başlarında Osmanlı ordusunun durumuna bakıldığında, bu tarihe kadar yaşanan bütün bu gelişmeler orduda esaslı reformlar yapılması sonucunu vermemişse de sonuçta, öğrenim, okuma ve kişisel temasla Batı uygarlığına daha fazla aşına ve en az bir Batı dilini bilen genç subaylar heyeti meydana gelmişti.¹⁰⁴ Orduda gerek yapısal gerekse doktrin bağlamındaki değişimler II. Mahmud döneminde başlayacaktır.¹⁰⁵ Yeniçeri Ocağı II. Mahmud'un toplumun çeşitli kesimleriyle yaptığı ikna ve istişare görüşmelerinin ardından ani bir hareketle 15 Haziran 1826'da kaldırılarak reformun önündeki en büyük engel bertaraf edilmiş ve onun yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulmuştur. Eric Jan Zürcher'e göre Sultan II. Mahmud'un 1826'dan itibaren izlediği siyaset Osmanlı reform çabalarının sonraki 80 yılda tutacağı yönü belirlemiş olup kurulan yeni ordu aslında Nizam'ı Cedid ordusunun yeniden canlandırılmasıdır.¹⁰⁶

II. Mahmud yeni kurulan ordunun başına komutan olarak Serasker namıyla bir kişiyi atayarak ordu üzerinde kendi siyasî hâkimiyetini sağlanmayı amaçlamıştır.¹⁰⁷ Bu ordu bir "yurttaşlar ordusu" görünümündeydi.¹⁰⁸ Ayrıca Soğukçeşme'de bir Askerî

¹⁰⁰O. Moreau, (2010). *Reformlar çağında Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları s.4

¹⁰¹Lewis, **a.g.k.**, 1998, s. 61.

¹⁰²Karabekir, K. (2021). *Tarihte ve Abdülhamid Döneminde Türk Alman İlişkileri*. İstanbul: Truva Yayınları, s. 169.

¹⁰³Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 233.

¹⁰⁴Lewis, **a.g.k.**, 1998, s. 61.

¹⁰⁵Karadaş, **a.g.k.**, 2016, s. 111.

¹⁰⁶Zurcher, E. J. (2006). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları. s. 63.

¹⁰⁷Zürcher, **a.g.k.**, 2006, s. 65.

¹⁰⁸Moreau, **a.g.k.**, 2010, s. 5.

Hazırlık Mektebi¹⁰⁹ ve Alman modeli esas alınarak 1833 ve 1834 yıllarında Redif (yedek) birlikleri de kurulmuştur. Erik Jan Zürcher'e göre 1834 yılında Prusya örneğine göre ihtiyat (Redif) birliklerinin oluşturulması ordunun modernleşmesindeki önemli bir adımdır.¹¹⁰ Son olarak bu dönemde kurulan Seraskerlik makamının ileri ki dönemlerde teşkil edilecek Genelkurmay Başkanlığı (Erkân'ı Harbiye Umumi Riyaseti)'nin çekirdeğini teşkil edeceğini belirtmekte fayda vardır.¹¹¹ Seraskerlik makamının yanı sıra planlama harekât, ikmal, yargı ve sağlık işlerini de uhdesinde barındıran Askerî Şura'nın kurulması ile¹¹² Ordudaki büyük resmin belirmeye başlaması yeni bir memur kuşağı oluşmasında başlangıç olmuş ve iktidar merkezinin Babıali'deki paşalar ve memurlarda (askerî bürokraside) temerküz etmesine yardım ediyordu.¹¹³

II. Mahmud döneminde ordunun en azından yapısal olarak Prusya Sistemi'ne oldukça yaklaştığı görülmektedir. Yapısal ve yüzeysel bir gelişimi ifade eden bu aşama da Osmanlı ordusunun Prusya sistemini yaklaşık 70 yıl bir gecikme ile takip ettiği görülmektedir. Çünkü yeni bir ordu fiilen kurulmuş olsa da çağdaş bilgiye hâkim subay kadrosunun eksikliğinden kaynaklanan esas sorun devam ediyordu. Bu dönemden itibaren yurt dışına öğrenci gönderilmesi, yurt dışından uzmanlar getirilmesi ve dâhili yapıda askerî eğitim kurumlarının açılması gibi girişimlere hız verildiği görülmektedir. Nitekim Kazım Karabekir bu durumu “1828-1829 savaşının ardından umumi teşkilat yapabilen ordu 40.000 kişiydi. Talim ve terbiye noksan ve komuta heyeti bilgisizdi ve bu ordu mağlup oldu. Bu mağlubiyet üzerine Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden rütbeli subaylar getirildiyse de programsızlık ve bilgisizlik yüzünden ıslahat sonuçsuz kaldı.” sözleriyle ifade etmektedir.¹¹⁴ İşte Kazım Karabekir'in de ifade ettiği bu eksikliklerin giderilmesi maksadıyla Topçular için Prusya talimnamesi, piyade ve süvariler için ise Fransız talimnameleri kabul edilmiş ve topçu askerlerine öncelikle bir İtalyan eğitici atanmış ve Fransız Piyade Talimnamesi Türkçeye çevrilerek İstanbul'daki garnizonlarda uygulanmaya başlanmıştır.¹¹⁵ Yabancı eğiticiler konusunda ise, o dönemdeki Fransız etkisi açıkça kuvvetli olmakla beraber, Osmanlı Donanması'nın 1827 yılında Navarin'de

¹⁰⁹Moreau, **a.g.k.**, 2010, s., 7.

¹¹⁰Zürcher, **a.g.k.**, 2006, s. 66.

¹¹¹Lewis, **a.g.k.**, 1998, s, 81.

¹¹²Akmeşe, H. N. (2005). *The Birth of Modern Turkey, The Ottoman Military and The March to the World War 1*. New York: I. B. Taurus Yayınları, s. 4.

¹¹³Lewis, **a.g.k.**, 1998, s, 99.

¹¹⁴Karabekir, **a.g.k.**, 2021, s. 159.

¹¹⁵Karabekir, **a.g.k.**, 2021, s. 169.

İngiliz, Fransız ve Rus müttefik donanmaları tarafından yakılması ve 1829 Edirne Anlaşması'nın yarattığı durum Prusya'nın da dikkate alınmasına neden olmuştur.¹¹⁶

Sultan Abdülmecid dönemine (1839-1861) gelindiğinde de ordu modernleşmesine devam edildi. 1839, 1843 ve 1844 tarihli teşkilat fermanları ile hem kara ordusunun yapılanması hem de genel askerlik yükümlülüğün getirilmesi konusunda reformlar yaptı.¹¹⁷ kara ordusu 5 ordu¹¹⁸ halinde tertiplendi.¹¹⁹ Bu dönem de hazırlanan ilk askerlik kanunu 1843 yılında yürürlüğe girdi.¹²⁰ Bu yasa Prusya'nın yedek gücün düzenlenmesine ilişkin 1814 tarihli son askere alma nizamnamesinden esinlenmişti.¹²¹ Abdülmecid döneminin diğer bir özelliği de modern savaşların öncüsü olan Kırım Savaşı'nda Osmanlı ordusunun en önemli rakibi olan Rus ordusunu bir dizi yenilgiye uğratmayı başarmasıdır.¹²²

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı askerî teşkilatı şu ana bölümlere ayrılmaktaydı.¹²³

- Bab-ı Seraskerî: Askerî teşkilatın en yüksek makamı idi. Bugün umumi olarak Milli Müdafaa Vekâleti'nin (Millî Savunma Bakanlığının) sahip olduğu vazife ve yetkilere sahipti.

- Dar'ı Şura'yı Askerî: II. Mahmud devrinde askerlik işlerinin belirli ve düzenli ilkeler çerçevesinde yürütülmesi ve kuraldışı uygulamaların sakıncalarını ortadan kaldırmak maksadıyla 7 Şubat 1837'de kurulmuştur.¹²⁴ Bu yapının görevi temel olarak, Osmanlı ordusu ile ilgili bütün sorunları çözüme kavuşturmak ve Avrupalı devletlerin askerlik sistemlerini inceleyerek Osmanlı ordusuna uygun düzenlemeler yapmaktır. Yapı daimi bir komisyon şeklinde teşkilatlandırılmış ve asker ve sivil üyelerden oluşmuştur.

¹¹⁶K. Turan, (2000). *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, s. 135

¹¹⁷J. Wallach, (1977). *Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya Alman Askerî Heyetleri, 1835-1919*. Ankara: Genelkurmay Basımevi s. 21.

¹¹⁸Bu "Ordu" kuruluşu silahlı kuvvetlerin merkezi otoriteye tam olarak bütünleştirilmesinde çok önemli bir aşama olması olup, Türk Ordusu'nda halen uygulanan yapının temelini teşkil etmektedir.

¹¹⁹Z. Türkmen, (2001). *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1.

¹²⁰Türkmen, **a.g.k.**, 2001, s. 1.

¹²¹Moreau, **a.g.k.**, 2010, s.14..

¹²²Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 334

¹²³Ö. Esenyele., (2009). *Günümüzde Türk ordusu ve Dünya Orduları Arasındaki Yeri. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 628

¹²⁴C. Aksu (2004), *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18 .

Asker üyeler, Osmanlı ordusunun tüm kısımlarını temsil eden, muhtelif sınıflara mensup Mirliya rütbesinde kişilerdir.¹²⁵ Seraskerliğe yardımcı bir kurum olan Şura yalnızca düzenleyici bir kurum niteliğinde olup herhangi bir emir ve komuta görevi yoktur.

- Tophane-i Amire Vekâleti: Ordunun savaş silahları ve araçlarını yapmak, tamir etmek ve temin etmekle görevliydi.

II. Abdülhamid'in bireysel tehdit algılamaları nedeniyle İstanbul'da bulunan bütün üst rütbeli paşaları içeren Meclis-i Umur'ı Harbiye adlı bir yapı kurularak askerî konularda en yetkili organ ilan edilmişti.¹²⁶ Buna ilave olarak II. Abdülhamid askerî yetkilerinin bir kısmını etrafına topladığı bir heyete (Heyet'i Müşavere'i Harbiye¹²⁷) bırakmıştır. Bu heyete paralel olarak ayrıca Harbiye Vekâleti bünyesinde Erkân-ı Harbiye Dairesi (Genelkurmay Başkanlığı) vardı. Her iki kurmay heyetleri genel olarak uyuşmazlık içindeydi.¹²⁸ Dolayısıyla II. Abdülhamid dönemi ordu komuta kontrolü bakımından son derece karışık bir durum gösteriyordu.

II. Meşrutiyet döneminde ordu yönetiminde ivedilikle ele alınan ilk konu Harbiye Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi olmuş ve Harbiye Vekâleti'nin teşkilat yapısı Mahmud Şevket Paşa tarafından yenilenmişti.¹²⁹ II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip ise II. Abdülhamid'in kurmay heyeti lağvedilmiş ve bir kısım yetkileri Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne devredilmişti. Buna mukabil bu devrede henüz müstakil bir Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti oluşturmak mümkün olamamıştır. Bunun için Balkan Harbi sonrasına kadar beklemek gerekecektir.¹³⁰

II. Meşrutiyet Döneminin hemen başında, 9 Temmuz 1910 tarihinde Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilat-ı Esasiye Nizamnamesi, hazırlanmıştı. Bu nizamname ancak 1913'e kadar yürürlükte kalabilmiştir. Böylece Osmanlı ordusunda batı ülkelerinde olduğu gibi modern askerî teşkilata geçilmiştir. Bu nizamname ile ordu genel

¹²⁵C. Aksu, **a.g.e.**, s. 26.

¹²⁶Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 372.

¹²⁷Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 372.

¹²⁸Esenyel, **a.g.k.**, 2009, s. 628.

¹²⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009, s. 125.

¹³⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009, s. 135.

yapısının ordu komutanlıklarından ziyade yetkileri daraltılmış ve daha çevik olması tasavvur edilen daha küçük karargahlara dayandırılması dikkate alınmıştı.¹³¹

1908 Devrimi'nden hemen sonra orduda da birtakım personel dengelemeleri de yapılmış ve daha önce mevcut olan Yüksek Askerî Müfettişlik Komisyonu kaldırılmıştır. Bunun yerine Daire-i Umur-ı Askerî isimli, Harbiye Vekili'nin başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu dönemde orduda önemli bir tenkisata gidilerek çok sayıda üst düzey subay ya da astsubay ordudan temizlenmiş ve çok hızlı terfi etmiş olan subayların durumu gözden geçirilerek birçok alaylı da ordudan çıkartılmıştır. Fakat esas değişiklik Enver Paşa'nın Harbiye Nâzırlığı döneminde 1913 yılında yapılan büyük tasfiye hareketiyle olmuştur.¹³² İsmet İnönü de hatıralarında 1909 yılında başlamak üzere orduda önemli bir yeniden yapılanma başlatıldığını ve kolorduların teşkil edildiğini, her kolorduda üçer alaylı 3 tümenin bulunmasının planlandığını belirtmektedir.¹³³ Ayrıca 1909 yılında yeni teşkil edilen 1. Ordu (İstanbul Ordusu) ile 2. Ordu (Edirne Ordusu)'nun karşılıklı hareket etmesi suretiyle büyük bir manevranın düzenlendiği ve Goltz Paşa'nın bizzat bu manevrada önemli katkılar sağladığını belirtmektedir.¹³⁴

Genel olarak bakıldığında 1908'den itibaren ordunun cemaatçi bir örgütlenmeden ulusal bir örgütlenmeye doğru evrildiği görülmektedir. Bu kapsamda 1908 Jön Türk askerî reformlarının ordu içerisinde askere alma açısından başlattığı sürecin ulusal ordu yönünde Cumhuriyetle birlikte tamamlandığı görülmektedir.¹³⁵

2.3. Askerî Eğitim Alanındaki Çalışmalar

Mekteb-i Harbiye

Mekteb-i Harbiye'nin kuruluşuna gelindiğinde profesyonelleşmenin gereklilikleri açıkça ortaya çıkmıştı. Zaten bu okul kurulmadan önce 1829 yılında Askeri Tıbbiye ve 1831 yılında da Mızıkayı Hümâyûn kuruldu. Bu kurumlar Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra kurulabildiği dikkat çekicidir.

¹³¹Türkmen, Z. (2010). 2. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu Siyaset İlişkileri. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, 2010.

¹³²Akyaz, a.g.k., 1999.

¹³³Selek, a.g.k., 1997 s. 73.

¹³⁴Selek, a.g.k., 1997, s. 75.

¹³⁵Moreau, a.g.k., 2010, s. 242.

Harbiye mektebini çekirdeğini teşkil eden ilk önemli teşebbüs 1831 yılında Hassa Ordusu'ndan seçilen askerlerle Selimiye Kışlası'nda Sıbyan Bölükleri adıyla açılan okulların kurulması olmuştur.

Daha sonra Fransa tarafından kurulmuş olan Ecole Militaire isimli Harp okulu benzeri bir askerî mektebin tesis edilmesi ve Avrupa'dan bu okul için askerî uzmanlar getirilmesi düşüncesi sonucunda 1834 yılında Osmanlı Devleti'nin ilk Harp Okulu 'Mekteb-i Ulum'i Harbiye' adıyla kurulmuş oldu. Bu okul 1 Temmuz 1835 tarihinde Sultan II. Mahmud tarafından resmi olarak açılmıştı.¹³⁶ Harbiye Mektebi'nin açılışının temel gerekçesi, Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'na subay yetiştirmektir. Buna mukabil Harbiye'nin 1834-1851 yılları arasındaki öğrenimin devrin klasik medrese öğreniminden fazla bir farkı olmadığı ve genellikle dini bilgiler ağırlıklı derslerin ön planda tutulduğu görülmektedir.¹³⁷ Genellikle orta sınıf halk zümresinin çocuklarının öğrenim gördüğü okulda öğrencilerin kaydettiği ilerleme 1842 yılından itibaren daha da gözle görülür bir hale geldi ve bu tarihten itibaren öğrenciler bir mezuniyet imtihanından geçirilmeye başlandı. Harbiye'nin tam anlamıyla bürokratik bir şekle dönüşümü Tanzimat döneminde mümkün olmaya başlamıştır.¹³⁸ Ülkenin genel eğitim seviyesinin çok düşük olması ve Harbiye üzerine oluşan büyük müfredat yükü nedeniyle 10 yıl önce açılan Harbiye ilk mezunlarını ancak 14 yıl sonra 1848 yılında verebilmişti. Mezun sayısı sadece 10 kişidir. Harbiye'nin senelik mezun sayısı ancak 1800- 1860'lı yıllarda 40'a kadar çıkabilmiştir.¹³⁹ Ayrıca 1845 sonrasında muvazzaf ve emekli Fransız subaylar Harbiye'de öğretmen olarak istihdam edilmesine başlanmıştır. 1847'de daha önce III. Selim tarafından kurulmuş olan Mühendishane'i Berri Hümayun, Topçu Harbiye Mektebi'ne dönüştürülerek, 1871'de de Harbiye Mektebi ile birleştirilmiştir.¹⁴⁰ Harbiye eğitiminde 19. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa etkisinin belirgin bir şekilde arttığı görülmektedir.¹⁴¹

¹³⁶S. Kış, a.g.k., 2017, s. 83-86.

¹³⁷Milli Savunma Bakanlığı (2000), *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim*, Ankara: Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, s. 254.

¹³⁸Akyaz, a.g.k., 1999

¹³⁹Uyar ve Erickson, a.g.k., 2017, s. 312.

¹⁴⁰Moreau, a.g.k., 2010, s. 47.

¹⁴¹Z. Türkmen, (2016). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane* https://osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-4/zekeriya_turkmen.pdf (Erişim tarihi: 10.03.2023).

Harbiye mektebinin kurumsal değişim ve dönüşümleri Abdülaziz döneminde de devam etti. Viyana Harp Okulu'nda eğitim alan Mirliva¹⁴² Galip Paşa Mekteb-i Harbiye' i Şahâne Komutanlığına atandı.¹⁴³ Sultan Abdülaziz'in saltanatının son yılında okul Komutanı olan Süleyman Hüsnü Paşa döneminde ise pratik askerî tatbikatlar uygulamasına ağırlık verilmiştir.¹⁴⁴ 1875 yılına gelindiğinde Harbiye'den mezun olan subaylar 1866 ve 1870 savaşlarında uygulanan askerî taktik ve stratejileri değerlendirebilecek entelektüel bir birikime sahip hale gelmişlerdir. Bu eski düşünce şekillerinin değişmesi anlamına geliyordu.

Goltz'un gelişi ile Harp Okulu ve diğer askerî okullardaki eğitime 1815'ten beri tesir eden Fransız ekolü yerini tamamıyla Alman ekolüne bırakıyordu.¹⁴⁵ Ayrıca, Harbiye'nin yıllık olarak 400-450 öğrenci olan kapasitesi de hızla artarak, 1895 yılında 1700'e çıkmıştı. Ayrıca imparatorluğun bütün askerî okullarında okuyan öğrenci sayısı da 14.000'e ulaşmıştır.¹⁴⁶ Goltz Paşa Harbiye Mektebi ve (ve Erkân'ı Harbiye Mektebi) için Almanya'daki eşitlerini örnek alarak ders programları düzenlemiştir.¹⁴⁷ Goltz Paşa 1883'ten 1895 yılları arasında tam 12 yıl Harbiye Mektebinde hizmet vermiştir. Bu dönemdeki 3 yıllık ders programında dikkat çeken konular seferi hizmetler ve bunların tatbikatı ile eğitim teorisi askerî keşif eğitim tatbikatları taktik tatbikatlar gibi pratik derslerin müfredata dâhil edilmesi idi.¹⁴⁸ Goltz, Harbiye'de herhangi bir ders kitabının mevcut olmaması durumunda bu kitapları bizzat kendisi yazmıştır. Görev süresi içinde 4000 sayfalık oldukça hacimli Türkçe taş baskı büyük bir ders kitabı hazırlayan Goltz, ayrıca, Erkân'ı Harbiye sınıfları için Erkân-ı Harbiye ve Muhtıra isimli ders kitaplarını bizzat kendisi kaleme almış ve yardımcısı Mülazım'ı Sani (bugünkü Asteğmen) Mehmet Tahir Bey aracılığı ile Almanca'dan Türkçe'ye tercüme ettirmişti.¹⁴⁹

¹⁴²İlk general rütbesi olan Mirlivalık, komuta edilen birliğe göre hem Tuğgeneral hem de Tümgeneral olarak değerlendirilebilir. Bkz. Baş, **a.g.k.**, 2016, s. 3.

¹⁴³Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 101.

¹⁴⁴Türkmen, **a.g.k.**, 2016.

¹⁴⁵C. V. Goltz, (2013). *Millet-i Müselleha*. (İ. Sarıbal, Çev.) Çankırı: Otorite Yayınları 2013, s. 10 .

¹⁴⁶Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 108.

¹⁴⁷Wallach, **a.g.k.**, 1977, s. 49.

¹⁴⁸Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 120.

¹⁴⁹Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 120.

1886 yılına gelindiğinde¹⁵⁰ Harbiye’de görevli bulunan toplam 90 öğretmenin yalnızca 7’sinin yabancı olduğu görülmektedir.¹⁵¹ Diğer bir ifadeyle Osmanlı subayları artık öğretim kadrosunun genelini teşkil etmeye başlamıştır ki bu sistemin kendi kendini idamesi bakımından çok önemlidir. Buna mukabil Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde dahi Osmanlı ordusundaki diplomalı subay sayısının her şeye rağmen yeterli seviyeden uzak olduğu görülmektedir.¹⁵² Örneğin 1889 yılına gelindiğinde subayların sadece beşte biri Harbiye mezunudur.¹⁵³

Bu değerlendirmelere rağmen Goltz döneminde Türk subaylarının teorik bilgisi başka orduların subaylar ile kısmen de olsa boy ölçülebilecek duruma geldiği görülmektedir. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nda Osmanlı ordusunun parlak zafer kazanmasını Goltz Paşa’nın etkisi olduğu görülmüştür. Bu dönemde kurmay hizmetinde bulunanlar Goltz’un öğrencileri idi. Bunlar içinde İşkodra kalesi kumandanı Hasan Rıza Bey Goltz’un yanında uzun süre kalmış olan General Pertev Demirhan ve İstiklal Savaşı’nda 2. Ordu Komutanı olan Yakup Şevki Subaşı’yı sayabiliriz.¹⁵⁴

Kurmaylık (Erkân-ı Harp) eğitimi

25 Haziran 1845 tarihinde Harbiye içinde bir Erkân-ı Harp (kurmay) sınıfının oluşturulmasına karar verildi. Bu okulun Prusya’da 1810 yılında kurulduğu dikkate alındığında arada yaklaşık 25 yıllık bir gecikmenin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu karar üzerine eğitim süresi 4 yıla çıkarılmış olan Harbiye’ye 5 ve 6. sınıflar ekleyerek bu sınıflara Mektebi Fünun-u Harbiye-i Şahâne Erkân’ı Harbiye Sınıfları ismi verildi.¹⁵⁵ 1849 yılında kurmay olan yüzbaşılar, kolağalığına da terfi ettirilerek ilk öğretmen kadrolarını oluşturmak üzere okulda bırakılmışlardı.¹⁵⁶ Bu okul tamamen Fransız Harp

¹⁵⁰Harbiye ders programlarına bakıldığında ise 1901–1903 yılları arasında; Şimendifer, Süvari Talimi, Piyade Talimi, Topçuluk, Erkân-ı Harbiye Vazifeleri, İstihkâm, Hafif İstihkâm, Cesim İstihkâm, Kale Muharebeleri, Arazi Taksimi, Fenn-i Mimari, Topografya, Hıfzıssıhha, Cerrâhi Fenni, Baytârî Teşrihi, Hayvanlar İlmi, İlm’ül-ensâc (Dokübilim), Genel Hastalıklar, Dış Hastalıkları, İç Hastalıklar, Hikmet, Hendese, Kimya, Kitâbet, Tarama, Resim, Askerî Terbiye, Tabiye, Tabiye Tatbikatı, Talim, Seferiye, Silah Atış Fenni, Silah Fenni, Harp Tarihi, Ordu Teşkilatı, Fransızca, Almanca, Rusça, Tabakat’ül-arz (Jeoloji), Fizyoloji, Sevkülceyş (Strateji) Coğrafyası, Askerî Coğrafya, Yabancı Eserler İncelemesi dersleri okutulmaktadır. Bkz. Moreau, **a.g.k.**, 2010, s. 51.

¹⁵¹Millî Savunma Bakanlığı, **a.g.k.**, 2000 s. 265.

¹⁵²Moreau, **a.g.k.**, 2010, s. 51.

¹⁵³Moreau, **a.g.k.**, 2010, s. 51.

¹⁵⁴Turan, **a.g.k.**, 2000, s. 164.

¹⁵⁵Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 91.

¹⁵⁶Genelkurmay ATASE Yayınları (1996), *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 3’ncü Cilt 16. Kısım (1908-1920), Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 263.

Akademisi model alınarak Fransız ve Prusya ve subaylarının öğretmenlik yaptığı bir sistem içinde kurulmuştu.¹⁵⁷

Abdülmecid döneminde kurulan Erkân-ı Harp Mektebi 1877-1778 Osmanlı-Rus seferinden sonra üç sınıf olarak öğretime başlamış ve Fransız ekolünden Alman ekolüne geçiş yapmıştı. Goltz zamanında yapılan ıslahatla okul, askerî ve teknik olmak üzere iki kısma ayrılmış ve Okul 1898'den itibaren de Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Erkân-ı Harbiye Namzet Sınıfları adıyla anılmaya başlamıştı. Bu şekilde okulun üç sınıfını çok iyi derece ile tamamlayan subaylara Erkân-ı Harp (Kurmay) ve diğerlerine “mümtaz” unvanı verilmişti. Erkân-ı Harp eğitiminin bu şekilde devam ettiği 1898-1908 arasındaki 10 yıl içinde 613'ü Erkân-ı Harp ve 194'ü mümtaz olmak üzere 807 subay yetiştirilmişti.¹⁵⁸ II. Abdülhamid döneminde Alman askerî heyeti ile Erkân-ı Harp sınıfının Alman subayı olan hocalarına ilaveten Türk hocalarının da önemli bir bölümü, Almanya'da kurmay eğitimi almış Türk subaylarıydı.¹⁵⁹ II. Meşrutiyet döneminde Erkân-ı Harbiye namzet sınıfları 24 Ekim 1909'da Mekteb'-i Harbiye topluluğundan ayrılarak, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne bağlanan Erkân-ı Harbiye Mektebi olarak düzenlenmiştir. Erkân-ı Harbiye Mektebi 1910-1914 yıllarında iki sınıf mezun etmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine okul kapatılmıştır.¹⁶⁰

Erkân-ı Harbiye Mektebi ders programı kapsamında birinci sene haftada 4 saat taktik (tabiye) dersi vardır. Bu derste muhtelif askerî konuların yanı sıra, Avrupa ordularının muharebe nizamnamelerinin detaylı bir değerlendirme ve mukayesesi yapılarak ayrıca ordumuzda uygulanan yürüyüş, muharebe ve ikamet kuralları mesele tarzında esaslı ve tatbiki olarak ele alınırdı. İkinci senede haftada 4 ve üçüncü senede 3 saat sadece taktik tatbikatı gösteriliyordu. İkinci senede konular piyade ve süvari tümenleri seviyesinde ele alınırken üçüncü senede kolordu seviyesinde ele alınıyordu.¹⁶¹ 1895'ten sonra da kurmay subaylar arasında askerî ve fenni ayırım tamamen ortadan kaldırılmıştı.¹⁶² Goltz Paşa'nın görevinin sonlarına doğru mevcut Erkân-ı Harp ders programına bakıldığında; topoğrafya, istihkâm, piyade, genel askerî eğitim, harp silah ve

¹⁵⁷Kış, a.g.k., 2017, s. 96.

¹⁵⁸Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 1996, s. 145

¹⁵⁹Yavuz, a.g.k., 2009, s. 78.

¹⁶⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 2009, s. 264.

¹⁶¹Erkân-ı Harbiye Ders Programı (1909), İstanbul: Matbaa-i Askeriye, s. 5 Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu. s.112.

¹⁶²Turan, a.g.k., 2000, s.154.

araçları, topçuluk, taktik tatbikatlar, eğitim tatbikatları ve eğitim nazariyatı gibi birçok pratik dersin de ders programına dâhil edildiği görülmektedir.¹⁶³

İsmet İnönü hatıralarında ayrıca Erkân-ı Harbiye Mektebi'ndeki eğitim konusunda eleştirel hususları da şu şekilde gündeme getirmiştir. “Biz akademideyken 1905 Rus Japon seferi olmuştu. Mektebin her sınıfında bu olay heyecanlı takip edilirdi. Okuduğumuz dersler ve hazırlandığımız meslek için büyük ölçüde tatbikat karşısındaydık. Buna mukabil mektepte çok ilgili olduğu halde bu seferleri bize göstermemişlerdir. 3 sene Erkân-ı Harp sınıflarında da bize 1877-1878 Rus seferlerini okutmamışlardı. 1854-1856 Kırım seferinden bile ancak çok sınırlı örnekler verilmiştir. 1897 Yunan seferinde cereyanı ve eleştirileri ile göstermişlerdir. Bu hal tabii ki devrin siyasî âdetinin neticesiydi.”¹⁶⁴

Bu okuldan 1857 yılında ilk mezuniyet devresinde mezun olan bir subayın yaklaşık 30 yıl sonra orduda en yüksek mevkilere geleceği dikkate alındığında 1880-1900 yılları arasında orduda bulunan en üst kademe yöneticilerin birinci kuşağı oluşturdukları, bu subayların yetiştirdiği ikinci kuşağın ise 1908 devriminden Cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan dönemde etkili mevkilerde olan kişileri teşkil ettiği görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı cephelerini yönetenlerle, İstiklal Harbini yöneterek zafer kazanan ve Cumhuriyeti kuran subay kadrosunun çoğunluğu Goltz Paşa yönetimi altındaki Harbiye Mektebi ve Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden yetişmiştir.¹⁶⁵ İsmet İnönü'nün hatıralarında yer alan bilgilere göre Mustafa Kemal'in kurmaylık eğitimine başladığı 1902 yılına kadar Goltz Paşa sistemiyle eğitim tamamlamış olan komutanların bazıları şunlardır; 1883 ile 1895 yılları arasında; Mahmud Şevket Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Cevat Çobanlı Paşa, Ahmet Cemal Paşa, 1898-1902 yılları arasında; Fevzi Çakmak Paşa Yakup Şevki Subaşı Paşa, Şükrü Naili Gökberk Paşa, Miralay Behiç Erkin, Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa, Mahmud Kâmil Paşa, Selahattin Adil Paşa, Fahrettin Altay Paşa, Kazım İnanç Paşa.¹⁶⁶

¹⁶³Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 125.

¹⁶⁴S. Selek, *İsmet İnönü Hatıralar*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2006, s. 30.

¹⁶⁵Türkmen, **a.g.k.**, 2016

¹⁶⁶S. Selek 1997, *İsmet İnönü'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yıllarım, 1884-1918*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, s. 111.

Askerî orta öğretim kurumları

Daha önce değinilen, Sıbyan mekteplerini bitirenlerin, yükseköğretim veren askeri okulların istediği donanımına sahip olmaktan, hatta okur-yazar olmaktan bile çok uzak olduğu görüldü. Bu da sıbyan mektepleri ile Harbiye arasında köprü niteliğinde tamamlayıcı eğitim kurumlarının kurulmasını gerektirdi. Bu bakımdan ceditçilik programı doğrultusunda Rüştîye ve İdadî adıyla yeni okulların kurulması kararlaştırıldı.

Abdülmecid döneminde Osmanlı askerî eğitim yapısı; rüştiyeler (ilköğretim ikinci kademe/orta), İdadîler (lise), Harbiye (lisans) ve Erkân-ı Harbiye (kurmaylık eğitimi) olmak üzere 4 dereceli hale gelmişti.¹⁶⁷ Abdülmecid döneminde Harbiye'ye öğrenci yetiştirmek üzere ordu merkezleri dâhil 12 yerde Mekteb-i Fünûn-ı İdadiler açılmıştır.¹⁶⁸ Bu durum, Sıradan veya orta sınıf aile çocuklarının da okula alınmaya başlanması suretiyle taşranın modernleştirilmesi ve taşra – merkez ilişkilerinin güçlendirilmesi bakımından önemli bir gelişmeydi.¹⁶⁹ Bu okulların açılması aynı zamanda askeri eğitimin laik bir nitelik kazanması ve sivil eğitim için örnek oluşturması bakımından da önem taşımaktadır. Zamanla tüm imparatorluk sathında mevcut Askerî İdadilerin sayısı 16'ya çıkartılacaktı.¹⁷⁰ Bu şekilde devletin merkezileşmesinin yanı sıra İstanbul'un taşradaki etkinliğinin pekiştirilmesi de hedeflenmişti.¹⁷¹ 1877 yılında İstanbul'da toplam 9 askerî rüştiye de 63 öğretmen Vekâletinde 1465 askerî öğrencinin bulunduğunu görmekteyiz.¹⁷² 1902 yılına gelindiğinde, Osmanlı vilayetlerinde 20 adet askerî rüştiye bulunmaktaydı. Bunlar Edirne, Erzurum, Erzincan, İşkodra, Bitlis, Bağdat, Beyrut, Halep, Bursa, Diyarbakır, Selanik, Şam, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Üsküp, Mamuratülaziz, Manastır, Süleymaniye (Musul) ve Van Askerî Rüştiyeleri idi.¹⁷³

2.4. Yurt Dışına Öğrenci Gönderilmesi

Yurt dışına öğrenci gönderilme uygulamasının ilk örneği 1834 yılında İngiltere'ye 5 öğrencinin gönderilmesidir. gönderilmiş ve bunlar yurt dışına ilk giden grup olmuştur.

¹⁶⁷U. Ünal (2009). *20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri*. Ankara: Belleten Dergisi (TTK), 73, 581-604. doi:10.37879/belleten.2009.581.

¹⁶⁸Türkmen, a.g.k., 2016.

¹⁶⁹Karadağ, a.g.k., 2016, s.165.

¹⁷⁰Akmeşe, a.g.k., 2005, s.7.

¹⁷¹Moreau, a.g.k., 2010, s. 29.

¹⁷²Millî Savunma Bakanlığı, a.g.k., 2000, s. 10.

¹⁷³Ünal, a.g.k., 2009, s. 267.

Bu tarihten sonra 1835'te Avusturya'ya 5 öğrenci daha gönderilirken¹⁷⁴, 1836'da Paris¹⁷⁵ ve Londra'ya iki öğrenci¹⁷⁶, Viyana'ya ise 4 öğrenci gönderilmiştir. 1838 yılında Viyana'ya gönderilmiş olan 10 öğrenciden sonra, 4 yıl içinde 26 öğrenci eğitim için yurtdışına gönderilmiş ve bu uygulama giderek yaygınlaşarak 1839'da da 37 öğrenci Paris'e gönderilmiştir.¹⁷⁷ En fazla öğrenci gönderilen yerlerden biri Paris'tir.¹⁷⁸ 1855'te Fransa'nın Mans şehri civarında La Flèche'teki Prytanée Impériale Militaire okuluna 20 Türk öğrenci gönderilmişti.¹⁷⁹ Ayrıca, 1855'te Paris'te Mekteb-i Osmani isimli bir İdadî kurulmuş ve 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra 46 Osmanlı öğrenci daha eğitim için Fransa'ya gönderilmiştir.¹⁸⁰ Yurt dışına öğrenci gönderilmesi uygulaması II. Abdülhamid döneminde de devam etmiş ve sadece Almanya'ya yaklaşık 140 subay eğitim için gönderilmiştir.¹⁸¹ Bunların bir kısmı dönüşlerinde Mekteb-i Harbiye'de öğretmenlik yapmıştır.¹⁸²

2.5. Yabancı Uzmanların Gelişi

Osmanlı ordusunda yabancı uzman görevlendirilmesi yaklaşık 100 yıldan fazla bir süredir devam eden bir uygulamaydı. II. Mahmud ve Serasker Hüseyin Paşa o dönemlerde genç bir yüzbaşı olan ve neredeyse tesadüfen İstanbul'da bulunan Moltke ile yaptıkları görüşmelerde onunla anlaşmış¹⁸³ ve bu suretle Moltke 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusu hizmetinde bulunmuştur. Kazım Karabekir Osmanlı Devleti'nde görev yapan Moltke'ye padişahın çok ciddi biçimde bel bağladığını ifade etmektedir.¹⁸⁴

Daha sonra Prusya Ordusu'nda Genelkurmay Başkanı olan Helmuth Von Moltke ilk verdiği raporlarda genel olarak Türk Ordusunun durumu, hükümetin önlemlerdeki kararsızlık ve tutarsızlığı, memurların cehaleti ve çıkarıcılığı ve dış ilişkilerin rahatsız edici etkisi karşısında Prusya subaylarının gönderilmesi ile Türkiye'nin askerî

¹⁷⁴ Yavuz, **a.g.k.**, 2009, s. 81.

¹⁷⁵ Yavuz, **a.g.k.**, 2009, s. 81.

¹⁷⁶ Yavuz, **a.g.k.**, 2009, s. 83.

¹⁷⁷ Yavuz, **a.g.k.**, 2009, s. 85.

¹⁷⁸ Millî Savunma Bakanlığı, **a.g.k.**, 2000, s. 325.

¹⁷⁹ Yavuz, **a.g.k.**, 2009, 87.

¹⁸⁰ Moreau, **a.g.k.**, 2010, s. 59.

¹⁸¹ Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 146.

¹⁸² Kış, **a.g.k.**, 2017, s. 152.

¹⁸³ Wallach, **a.g.k.**, 1977, s. 10.

¹⁸⁴ Karabekir, **a.g.k.**, 2021, s. 65.

sorunlarında kesin bir gelişme beklenemeyeceği şeklinde belirtiyordu.¹⁸⁵ Moltke Serasker Hüsrev Paşa ile yaptığı görüşme sonrasındaki izlenimlerini ise şu sözlerle ifade etmiştir.¹⁸⁶ “Serasker bir tercüman aracılığı ile teklifsiz ve şakacı bir tarzda konuşuyordu. Bana da Prusya Landwehr (Müstahfiz) sistemi hakkında birkaç sual sordu. Bunlardan kendisinin herhalde bu konu ile meşgul olduğu anlaşıyordu. Bizim askerî teşkilatımızın mükemmelliğin övdü...”

Osmanlı Hükümeti 1882 yılında ilk defa askerî düzenlemelerin tamamlanmasına yardım için Almanya'ya resmen müracaat etmiştir.¹⁸⁷ Zira 1877-1878 savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu artık İngiliz karşıtı bir döneme girmişti.¹⁸⁸ Zaten 1835-1839 yılları arasındaki Moltke heyetinden beri yaklaşık yarım asırdır kesintilerle de olsa Osmanlı İmparatorluğu'nda Prusyalı danışmanlar mevcuttu. Türkiye'ye Alman askerî uzman ve komutanları esas olarak 1880'lerden itibaren gruplar halinde gelmiş ve 1918'e kadar da artan Alman nüfuzuna paralel olarak sayılara artmıştır.¹⁸⁹

11 Nisan 1882'de Albay Otto August Johannes von Kaehler beraberindeki bazı subaylarla birlikte Türkiye'ye gelmiştir. Albay Kaehler 21 Haziran 1882'de Mirliya rütbesiyle göreve başlamıştı.¹⁹⁰ Böylece Birinci Dünya Savaşı'na kadar artarak devam edecek olan Alman nüfuzu Osmanlı İmparatorluğu'nda kurumsal bir şekilde başlamış oluyordu. İlber Ortaylı'ya göre Almanya'nın Türkiye nüfuz edişi orduda ve mülki teşkilattaki ıslahata yardım edecek heyetler ve Bağdat demiryolu sayesinde olmuştur.¹⁹¹

Kaehler heyeti, Türk subaylarının kısmen astsubaylıktan (alaydan) kısmen de askerî öğretim kurumlarından gelmiş olduklarını askerî öğretim kurumlarından gelen subayların da pratik eğitimlerinin noksan olduğunu tespit ederek bu hususları raporlaştırmıştı.¹⁹² Kaehler 1885 yılında İstanbul'da vefat ettiğinden Türkiye'de ancak üç yıl kadar görev yapabilmiştir. II. Abdülhamid, Kaehler tarafından verilen raporun bilhassa eğitim

¹⁸⁵Wallach, **a.g.k.**, 1977, s. 13.

¹⁸⁶H. V Moltke, (2021). *Türkiye Mektupları*. (H. Örs, Çev.) İstanbul: Remzi Kitabevi s. 37- 44.

¹⁸⁷Karabekir, **a.g.k.**, 2021, s. 216.

¹⁸⁸Ortaylı **a.g.k.**, 2008, s. 51.

¹⁸⁹Ortaylı **a.g.k.**, 2008, s. 104.

¹⁹⁰Türkmen, **a.g.k.**, 2016, s. 145.

¹⁹¹Ortaylı **a.g.k.**, 2008, s. 58.

¹⁹²Wallach, **a.g.k.**, 1977, s. 42.

boyutuna özel bir önem vermişti. Bu da meşhur Colmar von der Goltz görevlendirmesinin yolunu açmıştı.¹⁹³

Osmanlı ordusunda iki ayrı dönemde görev yapan Goltz Paşa ilk gelişinde 1883 yılının 25 Ağustos gününden itibaren Osmanlı ordusunda görev yapmaya başlamıştı. Goltz esas olarak Prusya askerî isteminin bir temsilcisi ve Clausewitz'in görüşlerini takipçisiydi.¹⁹⁴ Goltz aynı zamanda, Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan ordu-millet anlayışının kendi zamanındaki en önemli savunucularından biri olup bu konuda Millet'i Müselleha, Asrımızın Usul ve Ahval-i Askerîyesi isimli bir eser de yazmıştır.¹⁹⁵ Öyle ki Goltz 1866 tarihinden itibaren sırf bu maksatla Genç Almanya Dernekleri (Jungdeutschlandbund) isimli bir gençlik eğitim teşkilatı dahi kurmuştur.¹⁹⁶ Goltz Paşa'nın strateji ile ilgili tarifi "birliklerin uygun şartlar altında silahla netice alabilecek duruma sokulmaları" şeklindedir.¹⁹⁷ Ayrıca sadece geçici bir hareket şekli olarak gördüğü savunma harbinin de derinlikte yapılması konusuna atıf yaptığı görülmektedir.¹⁹⁸

Çalışmaları sırasında Goltz Paşa ordunun genel yapılanması, karargahların oluşumu ordu, kolordu ve tümenlerin teşkili ve kapsamı ile ilgili de ayrıntılı etütler hazırladı. Bu bağlamda mevcudu 30 bine kadar ulaşan kolorduların gerekli olduğunu aksi takdirde büyük ordu kitlelerinin etkili bir şekilde yönetilmeyeceğini savunuyordu.¹⁹⁹ Ayrıca Goltz Paşa'nın etkisiyle 25 Kasım 1886'da yeniden düzenlenen askerlik kanununda yedek askerlerin kura düzenleri ve eğitim sürelerinin düzenlenmesi sağlanmış²⁰⁰ ve Harbiye Vekâleti'nin bir şubesi olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti teşkilatını seferi yığılmak ve harekât planları konusunda çalışmak üzere Alman modeline

¹⁹³Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 417.

¹⁹⁴Sarıbal, **a.g.k.**, 2013, s. 11.

¹⁹⁵Goltz Millet'i Müselleha isimli kitabında genel kanının aksine Milleti Müselleha kavramı ile aslında halkın bütünü ile militarize edilmesini kastetmiyordu. Kast edilen toplum ve endüstrinin her katmanının kademeli ve gerektiğinde istifade edilebilecek şekilde orduyla ilişkilendirilmesiydi. Nitekim esasen büyük ordulara da taraftar olmayan Goltz teknolojinin gelişimi ile küçük profesyonel ve eğitilmiş orduların büyük ve vasıfsız ordulara karşı üstünlük sağlayacağına inanmaktaydı. Goltz'e göre bu noktada dikkat edilmesi gereken konu profesyonel çekirdek askerî kadronun vatandaş nitelikli askerlerle gerektiği oranda desteklenmesiydi. Bu da seferberlik ve görev düzeni çerçevesinde silahlı halk demekti. Bkz. Sarıbal **a.g.k.**, 2013, s. 12.

¹⁹⁶E. Akcan, (2015). *Colmar Von Der Goltz Paşa'nın Osmanlı Ordusu Ve Asker Sivil Aydınlar Üzerindeki Etkisi*. Atatürk Dergisi, 4(1), s. 13-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/issue/2374/30415> (Erişim tarihi: 11.03.2023)

¹⁹⁷Turan, **a.g.k.**, 2000, s. 156.

¹⁹⁸Sarıbal **a.g.k.**, 2013, s. 163.

¹⁹⁹Sarıbal **a.g.k.**, 2013, s. 65.

²⁰⁰Moreau, **a.g.k.**, 2010, s. 25.

uygun bir yapılanmaya dönüştürülmüştür.²⁰¹ Ayrıca, Goltz Paşa kaleme aldığı layihada pratik eğitimin eksikliği ve son olarak, öğrencilere özellikle sabah saatlerinde çay veya kahve verilmesi ile subay terfilerinde de liyakate bağlı bazı düzenlemeler yapılması gerektiği konularını gündeme getirmişti.²⁰²

Goltz'un tüm çalışmaları genel olarak değerlendirildiğinde Goltz' un Türk savunma sistemine vermek istediği biçimin Almanya'nın Balkan politikası ile de uyum halinde olduğu ve Balkanlardaki savunma sisteminin Avusturya-Macaristan'a karşı değil de diğer Balkan devletlerine karşı düzenlenmesi fikrini kabul ettirmeye çalıştığı görülmektedir.²⁰³

2.6. Osmanlı Ordusunda Artan Alman Etkisi

Goltz Paşa Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ikinci kez Osmanlı ordusunda görev yapmıştı. Bu dönemde Osmanlı ordusundaki subaylar genel olarak iki gruba ayrılabilir. Bunlardan birinci grubu, Abdülmecid dönemindeki eğitim sistemine göre yetişen Mahmud Şevket Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Pertev Paşa ve Abdullah Paşa gibi Goltz Paşa'ya yakınlığıyla bilinen ve onunla bir şekilde mesai arkadaşlığı yapan üst düzey Paşalar oluşturmaktadır. Bunlar birinci kuşak olarak adlandırılabilirler. İkinci kuşağı ise Alman sisteminden ve etkilenecek yetişen Enver, Mustafa Kemal, Ali Fethi ve Hafız Hakkı gibi isimlerinde yer aldığı, çoğunluğunu 1880 ve sonrası doğumlu olan düşük rütbedeki genç subaylar oluşturuyordu.²⁰⁴ Böylece, II. Meşrutiyet döneminde de Alman Ordusunun Türk ordusu üzerindeki nüfuzu hiç kesilmeden giderek artarak devam etmiştir. Öyle ki 1913 yılında sadrazamlığa getirilen Mahmud Şevket Paşa ordunun ıslahı konusunda “biz artık Alman usullerinden kendimizi kurtaramayız, 30 seneye aşkın bir zamandan beri ordumuz Alman harp usulleri ile yetişmiş olup Alman talim ve askerî terbiyesinin ruhu ile donanmıştır şimdi bunu değiştirmek mümkün değildir” demektedir.²⁰⁵ Hatta öyle bir durum gelişmişti ki Alman Deutsche Bank genel müdürü Harris, geçmişteki II. Abdülhamid dönemi ile kıyaslama yaparak “Türkiye Sultan II. Abdülhamid döneminde bile bu derece Almanya'nın nüfuzu altına girmemiştir”

²⁰¹Turan, **a.g.k.**, 2000, s.159.

²⁰²N. Gülcü (2019), *Von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Askerî Okullarını Modernize Etmesi ve Türk İstiklal Savaşına Etkisi*, Antalya: Mediterranean Journal of Humanities (mjh.akdeniz.edu.tr), s. 314 (Erişim tarihi 11.03.2023)

²⁰³Ortaylı **a.g.k.**, 2008, s 114.

²⁰⁴Wallach, **a.g.k.**, 1977, s. 86.

²⁰⁵Turan, **a.g.k.**, 2000, s. 167.

demektedir.²⁰⁶ Goltz Paşa'nın muavinliğinde bulunan ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Başkanlığı mevkiine kadar yükselen Ahmet İzzet Paşa anılarında Goltz'un Osmanlı ordusuna yaptığı hizmetleri “şimdiki ordumuz bu zata gerçekten çok şey borçludur” sözleriyle ifade etmiştir.²⁰⁷

Yine Goltz Paşa tarafından yazılan Harbin Sevk ve İdaresi isimli kitap da tercüme edilerek askerî okullarda yardımcı kaynak olarak okutulmaktaydı. Bu kitapta özellikle, “Şimdiki Harblerin Tabiyat-ı Hususiyesi” bölümünde özellikle, harbin kazanılması için Napolyon zamanlarındaki gibi sadece büyük birlik manevralarının yeterli olamayacağı, özellikle milli gücün geliştirilmesi ve uygun yığınaklanmanın son derece önem kazandığı belirtilmekte ve sefer planı kavramına vurgu yapılmaktadır. Yani harp yalnızca askerî bir konu değildir. Burada harbin hedefi olarak düşman kuvvetin imhası zikredilse de bunun esasen düşmanın bütün kuvvetinin imhası anlamına gelmeyeceği ve asıl olanın düşmanın savaşma azim ve iradesinin ortadan kaldırılması olduğu belirtilmektedir.²⁰⁸ Kitaptaki savunma harbi stratejisi ile ilgili bölümde ise,²⁰⁹ bu konuda en iyi örneklerin Napolyon'un (1813) seferinde görülebileceği belirtilmektedir. Burada geniş bir arazi parçasını düşmana terk ederek zaman kazanma hususu üzerinde durulması dikkat çekicidir. Böylece savunmanın devamı boyunca savunmanın kuvveti giderek büyürken taarruz edenin kuvvetinin giderek küçülmesi üzerinde durulmaktadır. Zaman ve mesafe ile memleketin istila ordusuna karşı sahip olduğu taktik mevkiler ve müstahkem yerler ve kalelerin her savunma hareketinin başlıca kaynağını teşkil ettiği, inisiyatifi geri kazanmak bağlamında geri çekilen bir ordunun düşmana göstereceği cazibenin önemli olduğu belirtilmektedir.²¹⁰ Ayrıca, savunma sırasında da durum ne kadar kötü olursa olsun, takviye kuvvetin müdahale imkanı doğana kadar bulunulan mevzide sabırla savunmanın en doğru hareket olacağı belirtilmektedir.²¹¹ Goltz Paşa bu kitabının savunma ile ilgili bölümünün büyük bir kısmında savunma içindeki geri hareketler üzerinde durmakta ve genel olarak geri hareketin düşmanın taarruz azmini artıracaklarını ve bunun yerine derinlikte hazırlanmış mevzilerin (kendisi bunları yan mevziler olarak adlandırmaktadır.) düşünülmesini ve bu mevzilerden düşmana karşı taarruzla icrasını vurgulamaktadır. Hatta

²⁰⁶Turan, a.g.k., 2000, s. 174.

²⁰⁷Akcan, a.g.k., 2015, s. 13-35.

²⁰⁸Goltz, W. C. (tarihsiz). *Harbin Sevk ve İdaresi*. İstanbul: İBB Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı s. 29-32

²⁰⁹Goltz, a.g.k., s. 232-233.

²¹⁰Goltz, a.g.k., s. 295.

²¹¹Goltz, a.g.k., s. 303.

buna en uygun örnek olarak da Gazi Osman Paşa'nın Plevne'deki harekâtını göstermektedir.²¹² Goltz Paşa kitabında iç hat²¹³ ve dış hat²¹⁴ manevralarına da detaylı olarak değinmektedir.²¹⁵ Burada özellikle dikkati çeken husus Goltz Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çok daha önceki dönemlerde savunmanın derinlikte icrası konusunda çok öncel fikirler geliştirdiğidir. Görünüşe göre Alman ordusu da Goltz Paşa'nın bu fikirlerini geliştirmekte bir miktar geç kalmıştı.

Balkan Harbi başladığında, 1882'den beri, 30 yıldır yabancı eğitici desteği alan Osmanlı İmparatorluğu'nda 24 Alman subayı mevcuttu. Bu dönemde Alman ordusundan emekli olmak kaydıyla bazı subayların gönüllü olarak Balkan Harbi'ne katılmalarına dahi izin verilmişti. Hatta Albay von Lossow, Çatalca hattında bir alaya komuta etmiştir.²¹⁶ Balkan Harbi yenilgisi sonrasında Almanlar hazırladıkları raporlarda; Osmanlı ordusunda geri hizmetlere hiç önem verilmediğini, seferberlik planlarının yetersiz olduğunu, subaylar arasında birlik olmadığını, genç kurmay subayların kıta tecrübesinden yoksun bulunduğunu, disiplinin yetersiz olduğunu belirttiler.²¹⁷ Goltz Paşa ise 1913 yılında

²¹²Goltz, **a.g.k.**, s. 323.

²¹³Düşman üzerine ilerleyen gruplar halinde hareket eden bir kuvvet düşman kuvvetleri etrafında tasarlanan bir yay üzerinde bulunduğu takdirde taarruz manevrasını bu grupların hareketleri dışarıdan içeriye düşman üzerinde toplayabiliyorsa bu kuvvet dış hat durumundadır buna karşı merkezdeki düşman kuvveti de iç hat durumundadır. Bkz. M. Erendil, (1998). *Tarihte Strateji*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 16. Kuvvetlerin iç bükey bir yarım dairenin açık tarafında (merkezi kısmında ve içinde) bulunduğu dairenin sınırlarındaki muhtelif noktalara sevk edildiği durum ve harekât şeklidir. İç hat durumunda bulunan bir ordu, dış hat durumda bulunan bir ordunun ayrı ayrı gruplar halinde bulunan birliklerinin önce bir grubuna (genellikle en yakındakine) taarruz eder ve onu yendikten sonra diğer grubuna taarruz eder. Bkz. O. Turan, (1986). *Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler (Mete'den Atatürk'e Kadar)*. Ankara: Belge Yayınları s. 30,31. İç hatlardaki bir kuvvet, ayrı gruplar halinde ve merkezi bir noktadan ayrılarak (eksantrik olarak) harekât yapar. Bkz. C. v. Clausewitz, (1991). *Harp Üzerine*. (H. F. Çeliker, Çev.) Ankara: Genelkurmay Basımevi s. 331. İç hatlardaki hareket zayıf bir kuvvete asıl gayretini kısa bir zaman süresi içinde değiştirme imkanı sağlar. Bkz. Eslen, **a.g.k.**, 2005, s. 122.

²¹⁴Bir kuvvet farklı noktalarda düşman hatlarında birleşecek şekilde, açılarak harekât icra ediyorsa, dış hatlarda harekât yapıyor demektir. Bkz. FM 3-0, Operations, Şubat 2011, C. 1 s. Glossary-8 "A force operates on exterior lines when its operations converge on the enemy. Dış hatlardaki harekâtın başarılı olması için düşmandan daha kuvvetli olmak gerekir. Bkz. Eslen, **a.g.k.**, 2005, s. 122. Dış hat manevrasının başarılı olması düşmanın tedbir almasına imkan vermeden taarruz gruplarını merkezde ve hedefte birleştirilmesine bağlıdır. İç hat manevrası ise daha çok dış hat üzerine hareket eden üstün düşmana karşı uygulanabilecek bir manevra türüdür. Burada düşmanın ayrı bulunan gruplarının birleşmesine imkan vermeden bunları ayrı ayrı mağlup etmek düşüncesi vardır bunu yapmak için gruplardan birinin tespit edilmesi ve oyalanması gerekir. Bkz. Erendil, **a.g.k.**, 1998, s. 19.

²¹⁵Harbin sevk ve idaresi, **a.g.k.**, s. 324.

²¹⁶F. Çeliker (1989), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askerî Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbi'ndeki Tutum ve Etkileri*, Ankara: Gnkur. ATASE Yayınları 4. Askerî Tarih Semineri.

²¹⁷Çeliker, **a.g.k.**, 1989.

yazdığı bir raporda esas yenilgi nedeninin II. Abdülhamid sistemiyle ilgili olduğunu belirtiyordu.²¹⁸

Balkan yenilgisinden sonra bu defa Mahmud Şevket Paşa liderliğinde reformlara devam edilmeye çalışıldı.²¹⁹ İttihat ve Terakki Fırkası'nın genç subayları Alman subaylarını doğrudan komutan mevkilerine çok geniş yetkilerle getirmeye eğilimliydi. Mahmud Şevket Paşa'nın 24 Nisan 1913 tarihinde İstanbul'daki Alman Büyükelçisi'ne "Yeni gelecek Alman heyeti... önceki heyetlerin aksine müşavir subay sıfatı ile değil bizzat komutan olarak Osmanlı ordusunda görevi yapmalıdırlar." şeklinde fikir beyan etmiştir.²²⁰ Bu dönemde yeni oluşturulan heyet başkanlığına Harbiye Vekili Ahmet İzzet Paşa'nın, 1893'te Almanya'da birkaç ay emrinde çalıştığı ve Prusya ordusunun en kıdemli Tümen Komutanlarından birisi olan Liman von Sanders seçilmişti.²²¹ Böylece Türkiye'de bulunan Alman subaylarının sayısı Heyet Başkanı da dâhil 41 olmuştur.²²² Bu sayı kısa zamanda 70 kişiye çıkmış ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ise 18.000'e ulaşmıştır.²²³ Böylece Alman etkisi giderek çok ciddi boyutlara yükselmiştir.²²⁴ Bu konuda Türk subayları içinde farklı düşünceler de olduğu görülmektedir.²²⁵ Örneğin Fahrettin Altay Paşa, ordudaki dönüşüm konusunda şunları ifade etmektedir. "Ordumuz Yeniçeriliğin lağvından beri Napolyon'un teşkil ettiği ordulara benzetilmek isteniyor ve onun nizamnameleri tercüme edilerek teşkilât yapıyordu. Fakat daha sonra Fransızları

²¹⁸Wallach, **a.g.k.**, 2017, s. 111.

²¹⁹Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 519.

²²⁰Y. Özgüldür (1993), *Türk-Alman İlişkileri, 1923-1945*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 14-15.

²²¹Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 519.

²²²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009, s.109.

²²³Çeliker, **a.g.k.**, 1989, s. 56.

²²⁴İsmet İnönü'nün hatıralarında verdiği bilgilere göre Moltke'den önce ve onunla, yani 1756-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda çalışmak üzere toplam 14 Alman subay ve general görev yapmış, Moltke ile Goltz arasında kalan 1838-1882 döneminde ise toplam 21 Alman subay ve general görev yapmıştır. Goltz'un birinci döneminde, yani 1882-1908 yılları arasında Osmanlı ordusunda görev yapan Alman askerî danışman sayısı; Goltz, Kaehler ve Imhoff paşaları da ihtiva etmek üzere toplam 22'dir. Goltz'un ikinci dönemi olan 1908-1913 yılları arasında ise toplam danışman sayısı yaklaşık 30'dur. Genellikle bir Birinci Dünya savaşı dönemine tekabül eden 1913-1918 yılları arasında Liman von Sanders ile çalışan danışman sayısı ise 40'tan fazladır. 1913 yılında ilk gelenlere ilave olarak daha sonra gelenler de toplandığında bu sayı Birinci Dünya Savaşı süresince 200'e kadar çıkmaktadır. Bkz. S. Selek (1999), *İsmet İnönü'nün Hatıraları, 1. Dünya Harbi*, Ankara: Cumhuriyet Yayınları, s. 116.

²²⁵Diğer bazı Osmanlı subayları da bu konuda muhtelif fikirler belirtmişlerdir. Örneğin Rahmi Apak hatıralarında, "Balkan savaşı sırasında orduların başında tam yetkili 3-4 Alman generali veya bu nitelikte Türk subayları olsaydı biz bu savaşı kaybetmezdik... Sultan Hamit orduyu öldürmüştü... Türk Ordusu savaşı Balkan Harbi'nden sonra Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan iki yıl içinde öğrenmiştir ki bu da 80 kadar Alman öğretmenin enerjik çalışmaları sayesinde olmuştur... Bunların başında Korgeneral rütbesinde Liman von Sanders vardı." şeklinde fikirlerini ifade etmektedir. Bkz. R. Apak (1988), *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları.*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi s. 92.

yenen Alman ordularının değeri üstün görülmüş oradan öğretmenler getirilmişti. Bunların başlarında da Mareşal Fon Der Goltz bulunuyordu. Bu kumandan Sultan Hamit'in evhamını anladığından orduyu tüm olarak değiştirmenin mümkün olamayacağını görmüş ve yalnız kurmay sınıfının ıslahına teşebbüs etmiş, bunda da muvaffak olmuştur.”²²⁶

Konu öncelikle siyasî durumlarla ilgilidir. Örneğin Liman von Sanders, kendisinin Türkiye'de görevlendirilmesi ile ilgili Alman sefirinin gönderdiği telgraftaki şu sözleri özellikle vurgulamıştır; “...Kanaatimce bir Alman generalin tayini, ... İngiliz nüfuzuna karşı en iyi dengeyi sağlayacaktır. Bu istek reddedildiği takdirde şimdiye kadarki yetersiz askerî reform sisteminden vazgeçmeye kararlı olan Babıali'nin başka devletlere başvurulmasından korkulur.”²²⁷

Liman Paşa göreve başladıktan sonraki ilk izlenimlerini şu şekilde ifade etmektedir;

“İlk birkaç hafta içinde kumanda ettiğim birlikler de pek hoş olmayan durumlarla karşılaştım. Bütün subaylar depresyonda idi... daha önce Almanya'daki bir manevrada bir kere görmüş olduğum Enver Paşa nezaretteki çalışma odama geldi... ve bana Harbiye Vekili olduğunu söyledi...”²²⁸ Enver Paşa, kısa süre sonra, benim de üyesi olduğum Yüksek Harp Şurasını lağvetti... Enver Paşa Harbiye Vekili olduğu zaman, kendi ifadesine göre, evvelce Harbiye Vekili ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Başkanı arasında daima mevcut olan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için kendisini aynı zamanda Genelkurmay Başkanlığı'na tayin etmişti.²²⁹ Tamamen farklı görüşlerde olduğumuz için çok geçmeden Enver Paşa ile aramızda sürtüşmeler başladı.²³⁰ Kurmay subaylarda görülen eğitim ve dolayısı ile tatbiki değerlendirme eksikliği... en yüksek rütbeli subaylarda da görülüyordu... Enver Paşa'nın olayları genel bakışı tecrübesi ve eğitimi Almanlarla düzenli iş birliği sağlamak için yeterli değildi.”²³¹

2.7. Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı Ordusunun Durumu

Her türlü reform girişimine rağmen Osmanlı ordusunun zihin yapısı ve doktrin anlamında çağın gerektirdiği seviyeye gelinemediği görülmektedir. Bunun başında ise

²²⁶F. Altay (1970), *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, İstanbul: İnsel Yayınları, s. 76.

²²⁷L. v. Sanders, (1920). *Türkiye'de 5 yıl*. (E. B. Özbilen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınlar, s. 8.

²²⁸Sanders, **a.g.k.**, 1920, s. 15.

²²⁹Sanders, **a.g.k.**, 1920, s. 8.

²³⁰Sanders, **a.g.k.**, 1920, s. 16.

²³¹Sanders, **a.g.k.**, 1920, s. 18.

harp kavramına bakış gelmektedir. Örneğin harbi, iradenin düşmana yansıtılmasına yönelik zincirleme bir hareketler bütünü olarak kabul eden tutum halâ yerleşmemiştir. Silahlı çatışmalarda daha çok reaksiyoner bir genel tutum hâkimdir. Balkan Savaşlarında bunun örnekleri yaşanmıştır.²³²

Öte yandan teşkilat meselesinde de karışıklıklar mevcuttur. Mesela 1910 tarihli Devlet-i Aliye-i Osmaniye Ordusunun Teşkilat-ı Esasiye Nizamnamesi ile ordu komutanlıkları kaldırılmış, yerlerine yalnızca eğitim ve seferberlik sorumluluğu olan ordu müfettişlikleri kurulmuştur.²³³ Kaldırılan ordu karargahlarının yerine ise, üçer piyade tümeni ve birçok bağlı birliklerden oluşan kolordular kurulmuştur. Fakat örgütlenmede ordu düzeyi yerine, daha esnek olduğu gerekçesiyle, kolordu düzeyi temel alınmışsa da alt düzeydeki birlik yapısı, mevcut askerî kavrayış ve profesyonellik seviyesi bu değişimle uyumlu olmadığı için harekât düzeyinde teknik problemlerle karşılaşmıştır.²³⁴ Zira kolordu gibi büyük birliklerin sevk ve idaresi, yeterince tecrübeli ve eğitilmiş olmayan komutanlar için ağır bir sorumluluktur.²³⁵ Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce yapılan son düzenlemelerle Türk ordusunun barış kuruluşu 4 Ordu müfettişliği bünyesinde teşkilatlanmış 13 kolordu kuruluşundaki, 38 piyade tümeni ve 4 süvari tümeninden ibarettir.²³⁶ Ordu'nun seferi kuruluşu ise yine 4 Ordu (barış kuruluşundaki Ordu Müfettişliği yerine) 13 kolordu içinde, 38 tümen, 4 süvari tümeni, bir bağımsız süvari tümeni, Van İhtiyat Süvari Tugayı'ndan ibaretti. Bununla beraber bu kuruluşun tam olarak öngörüldüğü şekilde kurulamadığı da bilinmektedir.²³⁷ Kaldı ki bütün bu kuruluşun tamamlanabilmesi ve her boyutu ile işler hale gelebilmesi için Fritz Bronsart von Schellendorf'un o zamanlar hazırladığı bir raporda da belirtildiği üzere en az iki yıl zamana ihtiyaç vardı.²³⁸ Burada doğrudan dikkati çeken ilk husus barış ve sefer kadrolarındaki ordu düzeyinde görülen çelişkili durumdur. Daha esnek olduğu düşünülen kuruluş barış zamanında uygulanırken, daha az esnek olduğu düşünülen teşkilat sefer zamanında uygulanmaktadır.

²³²Okman, **a.g.k.**, 1989.

²³³Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 442.

²³⁴Okman, **a.g.k.**, 1989. s. 44.

²³⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009 s. 172.

²³⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009 s. 173.

²³⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009 s. 174.

²³⁸Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009, s. 177-178.

Personel yetiştirilmesi konusunda ise, yeterli öğretmen bulmakta güçlüklerle karşılaşmıştır. 1914 yılı istatistiklerine göre, ordunun o zamanki subay ve askerî memurların genel mevcudu ortalama olarak 25.000 kadardı. Ordunun idamesi için her yıl en az 750 subayın orduya yeniden katılması gerektiği halde 1910 – 1912 yılları arasındaki iki yılda sadece 400 subay yetiştirilebilmiştir.²³⁹

Reformlar köklü ve yapısal nitelikli olmayıp yüzeysel ve parçalı olmuştur.²⁴⁰ Kaldı ki çözülmesi gereken sorun sadece ordunun çağdaştırılması ile ilgili de değildir. Zira bu reformlar sürecinde 1839-1920 yılları arasında yaklaşık 90 yıllık sürede Seraskerlik makamı 88 kere el değiştirmiş ve görevde bulunanların sayısı ise 52 kişiye ulaşmıştır. Hasan Rıza Paşa bu göreve 1843-1876 yılları arasında 8 kere gelmiş ve en uzun süre görevde bulunan ise 1891-1908 yılları arasında serasker olan Mehmet Rıza Paşa olmuştur.²⁴¹

Her şeye rağmen, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları Türk subaylarının esaslı eğitim aldıkları pratik alanlar olmuştur. Genç subaylar hızla yükselerek büyük birlikleri başarıyla yönetmeye başlamışlardır. Balkan Savaşı'nda birliklerin belki de sadece beşte biri yetkin subayların komutasında iken Kurtuluş Savaşı'nı yöneten kadroların büyük bölümü bu dönemlerde stratejik analiz yapabilen taktik durumu kavrama ve icra yetenekleri daha da gelişmiş olan komutanlardan oluşmaktadır.²⁴²

O zamana değin gerçekleştirilen Alman etkileri konusunda ise, Ordu kuruluşundaki değişikliklerden talimname çevirilerine, subay öğretim programlarından teçhizatın yenilenmesine kadar pek çok hususta, 1883-1914 arasında gelen çeşitli Alman danışmanlık heyetlerinin de katkısıyla, İstanbul-Berlin arası askerî alışveriş artmıştır. Almanya'daki harp okulları ve akademilerinde tahsil görüp Almanca'yı lâyıkıyla konuşup yazabilen bir Osmanlı zabıt zümresi yanında, başta von der Goltz Paşa olmak

²³⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2009, s. 242.

²⁴⁰M. Bozdemir, (1982). *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*. Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. s. 142.

²⁴¹S. Kunalp, (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkân ve ricali 1839-1922*. İstanbul: İsis Yayınları, s. 19.

²⁴²Akad, **a.g.k.**, 2014, s. 139.

üzere Osmanlı Devleti/Türkiye'nin şartlarına, insanlarına ve kültürüne aşina bir Alman subay grubu ortaya çıkmıştır.²⁴³

Öte yandan Avrupa dışı çatışma ortamlarında pek boy göstermemiş Almanya Ordusunun, Avrupa dışı alanda harekâta mahsus elde edilmiş derslere dayalı bir talimname mevzuatı yoktu. Osmanlı Devleti'ne gönderilen personelin eline böylesi bir yazılı metin verilemediği gibi, daha önce bu topraklarda çalışmış Alman personelin rehberliğinde kısa süreli bir oryantasyon eğitimi verilmesi yoluna da gidilmedi.²⁴⁴

²⁴³G. Yıldız (2014), *Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askerî İttifakı, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, s. 198.

²⁴⁴Yıldız, a.g.k., 2014, s. 199

3. MODERN DÖNEM - BİRİNCİ DÜNYA VE İSTİKLAL SAVAŞLARI

3.1. Modern Dönem Askeri Kavramları

3.1.1. Askerî harekât prensipleri

Askerî harekât (harp) prensipleri, askerî doktrininin temelini oluşturur. Bunlar askerî teorisyenlerin, tarih boyunca büyük askerlerin yaptığı sefer ve harpleri inceleyerek ortaya çıkardığı hayati prensiplerdir. Harp prensipleri 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren I. Dünya Savaşı'nın sonrasına kadar olan zaman içinde tedrici olarak geliştirilmiştir. Bu prensiplerin birbirlerinden bağımsız değil bir bütün olarak topluca düşünülmesi gerekir. Sakarya Meydan Muharebesi sırasındaki harp prensipleri, (hedef, sadelik, iş birliği, imha, manevra, sıklet merkezi, kuvvet tasarrufu, baskın, emniyet) olarak sıralanmaktadır.²⁴⁵ Sakarya Meydan Muharebesi sırasında yapılan uygulamaların değerlendirilmesinde temel ölçütleri sağlamaları bakımından bu prensipler aşağıda kısaca açıklanmıştır²⁴⁶:

Hedef Prensibi: Her askerî harekât açık bir şekilde belirlenmiş, kesin sonuç sağlayan ve ele geçirilmesi mümkün olan hedeflere yöneltilmelidir.

Taarruz Prensibi: Taarruz, başarılı bir harekâtın esasıdır.

Manevra Prensibi: Manevra, muharebe gücünün ve etkisinin durum üstünlüğü sağlamak amacıyla yer değiştirmesidir. Birlikler, düşmana göreceli olarak daha avantajlı bir konuma gelmek için manevra yaparlar.²⁴⁷ Bu, bir anlamda düşman ile nerede ve ne zaman karşılaşacağı ya da karşılaşılmayacağı kararıdır.²⁴⁸ Bu bakımdan ordunun Sakarya mevzilerine çekilmesi esasen bir manevradır.

Sıklet Merkezi Prensibi: Kesin sonuç alınacak yer ve zamanda üstün muharebe gücü teksif edilmelidir.

²⁴⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996, s. 167.

²⁴⁶KKT 100-5, **a.g.k.**, 2002, S. 3/34-36.

²⁴⁷Field Manual 3-0 C-1 Operations, Headquarters Department of the Army, Washington, 2011, s. 4-7, aktaran; T. Ökten (2020), *Askerî Alanda Devrim: Ateş Gücü–Manevra Dengesi*, Güvenlik Stratejileri Cilt: 16 Sayı: 33, s. 126.

²⁴⁸L. Tooke (2000), “*Blending Maneuver and Attrition*”, Military Review The Professional Journal of the U.S. Army, Sayı: 90/2, s. 7-13'den aktaran; Ökten, **a.g.k.**, 2020, s. 126.

Kuvvet Tasarrufu Prensibi: Mevcut muharebe gücünün azami kısmı asli amaca yöneltilmeli; asgari yeterli muharebe gücü de tali görevlere tahsis edilmelidir.

Sadelik Prensibi: Tüm seviyelerde, plânlar ve emirler mümkün olduğunca basit ve açık olmalıdır.

Baskın Prensibi: Baskın, beklenmeyen yer ve zamanda, düşmanın beklemediği bir kuvvetin kullanılmasıyla elde edilir.

Gayret Birliği Prensibi (Emir-Komuta Birliği): Gayret Birliği Prensibi, askerî ve sivil tüm kuvvetlerini ortak bir amaç veya hedefe doğru yönlendirir ve koordine eder. Yunanların Sakarya'da özellikle bu prensip konusunda çok başarısız oldukları görülmektedir.

Emniyet Prensibi: Emniyetin amacı, baskını önleyecek, hareket serbestisini koruyacak önlemleri almak suretiyle, muharebe gücünü her zaman zinde bir hâlde bulundurmaktır.

3.1.2. Savunma harekâtı

Savunma, taarruz için elverişli şartlar elde edilinceye kadar, bir bölgede düşman taarruzlarını önlemek ve ona zayıat verdirmek amacıyla geçici olarak uygulanan bir muharebe şeklidir.²⁴⁹ Herhangi bir savunmanın ilk maksadı, düşman taarruzunu durdurmak ve taarruz gücünü kırmaktır. Savunmanın birinci safhası düşman taarruzlarının Asıl Muharebe Hattı üzerinde durdurulmasıdır. İkinci safha ise yıpratılan düşmanın imhası maksadıyla büyük çaplı ve kesin neticeli genel karşı taarruz safhasıdır.²⁵⁰ Bir savunma harekâtı içinde sıkça icra edilmesi söz konusu olabilecek karşı taarruz kavramı ise genel anlamıyla, savunma sırasında kaybedilen araziye geri almak, düşman ileri unsurlarının geri ile irtibatını kesmek veya bu unsurları imha etmek maksatlarıyla yapılabilir.^{251 252}

3.1.2.1. Savunmada Kademelenme:²⁵³

²⁴⁹KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-5.

²⁵⁰Tümerdem; a.g.k., 1941, s. 37.

²⁵¹S. A. Kip, Askerî Kamus, 1939, s.164.

²⁵²KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-7.

²⁵³KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-15/18.

Savunmada ilk kademe düşmanın henüz temas hâlinde bulunmayan derinlikteki birliklerine, ikmal konvoylarına, silâh sistemlerine, ulaştırma hatlarına karşı icra edilen taarruzî harekâtı ihtiva eden derin harekât kademesidir. Bunu emniyet kademesi takip eder. Bu birliklerin amacı erken bilgi toplamak ve düşmanı erkenden yıpratmaktır. Daha geride bulunan birinci hat birlikleri kademesinde ise belirli bir kilit arazinin elde bulundurulması esas ise birbiri gerisinde birkaç savunma mevziî, savunma mevziî ise, birbiri gerisinde birkaç savunma hattı ihtiva edecek şekilde hazırlanır. Asıl savunma hattının gerisinde derinlikte bulunan ihtiyat kademesi birinci hat birlikleri kademesi gerisinden savunma bölgesi geri hududuna kadar uzanır. Komutanın elinde yeterli ihtiyat yoksa, kural dışı hâllerde ast birliklerin ihtiyatlarının kullanılmasını elinde bulundurabilir. Sakarya Meydan Muharebesi sırasında bu uygulamanın defalarca yapıldığı görülmektedir. Savunmadaki son kademe ise geri bölge harekât kademesidir. Bu kademe; ihtiyat, komuta-kontrol tesisleri, muharebe hizmet destek tesisleri ve kritik tesisleri bulunur.

3.1.2.2. Savunma Çeşitleri

Savunma çeşitleri, mevzi savunması ve oynak savunma olarak iki çeşittir. Mevzi savunmasında²⁵⁴, savunma bölgesindeki kuvvetlerin mevzilerini elde tutmaları ve mevziler arasındaki araziye hâkim olmaları esastır. İhtiyat savunmaya derinlik kazandırmak; girmeleri tıkamak, karşı taarruzlarla mevzi eski hâline getirmek ve çıkan

²⁵⁴Mevzi Savunmasında her kademe birliğin en az iki savunma hattı vardır. Örneğin bir tabur savunmasını düşündüğümüzde, bu taburun 3 bölüğünden ikisi savunma hattında üçüncüsü ise ihtiyattadır. Savunma hattında bulunan bölüklerin mevzi taburun (ihtiyatlarının da kapsayacak şekilde) ilk savunma hattı olarak kabul edilir. Tabur ihtiyatının bulunduğu hat ise taburun ikinci savunma hattıdır. Aynı mantık taburun alt kademesi olan bölükler için veya üst kademesi olan alay için de düşünülebilir. Muhtemelen örnek verdiğimiz tabur da bağlı olduğu alayın birinci savunma hattını işgal eden iki taburdan birisidir. Bu durumda üçüncü bir tabur da alayın ihtiyatı olarak alayın ikinci savunma hattında olabilecektir. Klasik mevzi savunması doktrinine göre, birlik seviyesi her ne olursa olsun, ilgili birliğin birinci kademesinde tertiplenen hatlardan birincisinin savunulması o hatta bulunan birliklerin, ikincisinin savunulması ise bir üst birliğin ihtiyatının müdahalesi ile sağlanır. Yani bir tabur iki bölüğünü görevlendirdiği birinci hattının savunulmasında oluşabilecek zafiyetlere karşı kendi ihtiyatı olan üçüncü bölüğüyle müdahale eder. Şayet bu zafiyet bu ihtiyatın bulunduğu alana (yani taburun ikinci savunma hattına kadar) kadar ilerlemiş ise bu durumda bu zafiyete müdahale etmek bir üst birlik ihtiyatıyla yapılabilir. Bu müdahale ya bir tıkama ya da bir karşı taarruz ile yapılır. Tehdidin karşı taarruz ile bertaraf edilebilmesinin şartı bir alt kademe birlikler tarafından düşmanın ilerlemesinin durdurulmuş veya ciddi olarak yavaşlatılmış olması ve düşmanın açık bir yan göstermesidir. Bu tür bir savunmada “insicamı, irtibatı ve karşılıklı desteği sağlayabilmek” için komşu birliğin bir hattan diğerine geriye doğru mevzi düzeltmesi yapması halinde diğer komşu birlikler de bu harekete uyum sağlamak bakımından mevzilerini düzeltmek durumunda kalarak ikinci hatlarına geri çekilebilirler. Bu duruma bağlı olarak gerekli olabilir. Ancak tabii ki kesin bir kural değildir. Bu tarz “mevzi savunması” Sakarya Meydan Muharebesine kadar bütün Türk Ordusu muharebelerinde genelde uygulanan usuldür.

fırsatlardan faydalanarak şartlar gerektiğinde asıl muharebe hattı ilerisinde de harekâta bulunmak için kullanılır.²⁵⁵ Bir mevzi savunmasında savunan kuvvetlerin büyük bölümü birinci hatta tertiplenir.²⁵⁶

Oynak savunma²⁵⁷ ise düşmanın açık yanını ortaya çıkararak, bir mevziye kadar ilerlemesine izin vererek, hareket yeteneği yüksek ihtiyatlar tarafından imhasına yöneliktir.²⁵⁸ Bu savunma türünde savunan taraf asgari gücünü cepheye yerleştirerek düşmanı en hassas olduğu yer ve zamanda vurmak için güçlü ihtiyat birlikleri oluşturur. Oynak savunma belirli bölgenin elde tutulmasından çok, düşmanın imha edilmesine yönelik bir amacı ön planda tutar.²⁵⁹

Aktif Savunma esasen bir oynak savunma çeşididir.²⁶⁰ Geniş bir cephe üzerinde hangi istikametten geleceği önceden kestirilemeyen düşmanı çok uzak mesafelerden açmak, yaymak ve özellikle asıl taarruz istikametini ortaya çıkarmak için, ileride güçlü bir örtme kuvveti, birinci hatta nispeten zayıf birlikler ve geride güçlü ihtiyatlar ile tertiplenmeyi esas alan savunma biçimidir. Düşmanın asıl taarruz istikameti belirlendikten sonra, geride tertiplenen asıl kuvvetlerle, açık yanlarına yöneltilecek karşı taarruzlarla düşmanın parça parça imhasına çalışılır.²⁶¹ Oynak savunmada düşman, savunan kuvvetlerin tertibatına uygun harekete zorlanarak bir bölgeye kanalize edilir ve imha edilir. Aktif savunmada ise savunan düşmanın hareketine tabidir. Aktif savunmada karşı taarruzlar düşmanla temastan itibaren savunmanın derinlikleri boyunca icra edilir.²⁶²

3.2. Dünyada Savunma Doktrininin Gelişimi

Genel olarak bakıldığında Birinci Dünya Savaşı muharebeleri, Westphalia'dan itibaren, özellikle Napolyon savaşları ve Alman birliğinin sağlanması sürecindeki savaşlarda uygulanan taktiklerin kopyalanması, yeniden yorumlanması ve değişen

²⁵⁵KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-10.

²⁵⁶KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-9.

²⁵⁷Diğer bir savunma şekli ise “oynak savunmadır”. Bu sistem içinde “aktif savunma” olarak bilinen farklı bir alternatif uygulama da geliştirilebilir. Yani aktif savunma oynak savunmanın bir uygulanma şeklidir. Fakat yukarıda da belirttiğimiz üzere bu savunma şekilleri doktrinel olarak İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında geliştirilmiştir. Bu savunma şekillerinin hangisinin uygulanacağı tamamen amaca, vazifeye, düşmana, araziye ve mevcut kuvvetlere bağlı bir konudur.

²⁵⁸KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-8.

²⁵⁹KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-9.

²⁶⁰KKT 194-5, a.g.k., 1995, s. 7-20.

²⁶¹KKT 194-5, a.g.k., 1995, s. 7-21.

²⁶²KKT 194-5, a.g.k., 1995, s. 7-20.

muharebe alanına uyarlanmaya çalışılmasıyla karakterize edilebilir.²⁶³ Birinci Dünya Harbi'nde kesin sonuç sağlamayı hedefleyen meydan muharebeleri harbin ilk yıllarında ve çok az sayıda yapılabilmiş, genellikle mevzi harbi, yıpratma harekâtı ile amaca ulaşmaya çalışılmıştır.²⁶⁴

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, askerî teknoloji ciddi anlamda gelişmiş ve savunma yetenekleri beklentilerin çok ötesinde güçlenmiştir.²⁶⁵ Ayrıca milyonlarca kişilik ordular karşı karşıya gelmiştir. Savaşın önce her iki tarafın planlamacıları, 1870 Sedan (Fransa-Prusya) Savaşı'ndan esinlenerek, devasa orduların demiryolları ile, büyük çaplı taarruz ve kuşatmalar ile hasmın geri bölgelerinde etki gösterecek şekilde yığılmasına yönelik planlar hazırlamışlardır. Savaşın önce hazırlanan Schlieffen Planı bu noktada örnek teşkil etmektedir. 1891-1906 yıllar arasında Alman Genelkurmay Başkanı olan Alfred von Schlieffen'in 1905 yılında geliştirdiği plana göre Almanya, öncelikle Fransa'yı 39 günde yenecek ve daha sonra doğuya dönerek seferberliğini ancak 6 haftada tamamlayabilecek olan Rusya'yı dize getirecekti. Fransa'nın hızla saf dışı edilebilmesi için ise ordularının kısa sürede kuşatılması gerekiyordu.²⁶⁶ Fakat bu planlar da çok güçlenmiş savunma sistemleri karşısında etkisiz kalmıştır. Sonuçta Birinci Dünya Savaşı'nın genel karakteri başlangıç itibarıyla hareket harbi yerine statik harbi öngörmesinde yatmaktadır. Bu nedenle yaklaşık 1917 yılına kadar savunmada müstahkem mevkiilerin inşası ön plana çıkmıştır. Öte yandan açık yarlardan kaynaklanan endişe nedeniyle devamlı bir açık yan arayan mütearrız karşısında savunan ise devamlı kanat uzatmıştır.²⁶⁷ Dolayısıyla yaklaşık 1917 yılından itibaren zamanla, kuşatma ve çevirme manevraları değer kazanarak, genişliğine strateji ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndaki statik karakter ayrıca taktiğin stratejinin önüne geçmesine sebep olmuş ve stratejiyi taktiğe hizmet eder hale getirmiştir. Yarma harekâtı stratejik anlamda değil yalnız taktik sahada uygulanabilmiş ve düşman kuvvetleri ancak topçu mevzilerine kadar yarılabilmiştir. Stratejik yarmaya en çok yaklaşan Almanların 1918 ilkbahar taarruzudur ki bu muharebede Fransız cephesi 80 kilometre genişliğinde yarılmış birkaç gün içinde

²⁶³Bingöl, a.g.k., 2014, s. 1-31.

²⁶⁴L. Ünal, Mustafa Kemal'in Askeri Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Yıl 17 Bahar, 2019 Sayı 26. s. 36.

²⁶⁵Uyar, a.g.k., 2020, s. 187.

²⁶⁶G. Ritter (1958), *Schlieffen Planı, Bir Hayalin Eleştirisi*, Londra: Oswald Wolff Limited Yayınları, s. 17

²⁶⁷Öte yandan Fransızlar İsviçre sınırında Verdun'a kadar bütün sınır hattını kale ve müstahkem mevkiilerle tahkim ettiklerinden Almanların sayısal üstünlükleri ile hızlı sonuç almalarından başka bir çare yoktu. Bkz. Akad, a.g.k., 2014, s. 61.

de düşmanın birinci mevzinin 50 kilometre gerisine varılmıştır. Orduların daha çok atlı birliklere dayanması savunanın çok kuvvetli ateş gücüne sahip olması ve nispeten kısa ikmal mesafe yetenekleri nedeniyle yarma hedefleri ancak 15-20 kilometre derinlikte olabilmış, bu da düşmanın ulaştırma sistemine hakim bir strateji uygulamayı imkan dışı bırakmıştır.²⁶⁸

Bu noktada, daha önce yaşanan Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve 1905 Rus-Japon Savaşı'ndaki tecrübelerin tam anlamıyla dikkate alınmadığı ve savaşın tarafların halâ harbin kısa süreceği yanılgısında oldukları görülmektedir. Avrupalı karar vericiler bu savaşı savunmanın ulaştığı yıpratıcı güç gerçeğinden ziyade, yanlış bir şekilde taarruzdaki ısrarın başarısı gibi bir faktörle yorumlamışlardır.²⁶⁹ Aslına bakılırsa Polonya'da bir bankacı ve ekonomist olan Bloch, bu teşhisi savaştan önce en doğru şekilde koymuştu. Bloch 1897 yılında yayınladığı “Teknik, Ekonomik ve Politik Bağlantıları İçerisinde Geleceğin Savaşları” adlı kitapta, savaş alanlarında büyük orduların karşı karşıya geleceğini ancak hiçbirisinin nihai zaferi getirecek üstünlüğe erişemeyeceğini, bu nedenle savaşların yıllarca süren yıpratma savaşları haline dönüşeceğini açıkça belirtmişti.²⁷⁰ Burada dikkati çeken diğer bir husus da savaşın özellikle demiryollarının yoğun kullanımına dayanan sürekli bir yığınak gerektirmesiydi. Doğal olarak bu da savaşın yönetiminde politikacılardan ziyade askerlerin daha etkili olması sonucunu doğurmuştu.²⁷¹ Yani politikacılar ve diplomatlar askerlerin gerisinde kalmışlardı. Bütün bu askerî zaferlere odaklanmış olan Avrupa'daki tarafların Clausewitz tarafından vurgulanan askerî güç ve siyasî hedef arasındaki temel ilişkiden otomatik olarak koptukları da ayrıca gözlemlenmektedir.²⁷² Çünkü askerî planların milli hedefleri sağlayacak şekilde ilerlemesi mümkün olamamıştır.

3.3. Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı'da Savunma Doktrini

Osmanlı ordusunu Birinci Dünya Savaşı dönemindeki savunma doktrininde dikkati çeken hususlar şunlardır. Savunmada araziden ustalıkla yararlanarak karşı taarruzlar için kuvvetli ihtiyatlar elde bulundurmak kuraldır. Seçilecek mevziin bir defa düşmanın

²⁶⁸O. Turan (1999), *Birinci Dünya Harbine Hakim Olan Stratejik ve Taktik Düşünceler*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, s. 2-6.

²⁶⁹Beşikçi, a.g.k., 2015, s. 4.

²⁷⁰Akad, a.g.k., .2014, s. 65.

²⁷¹Akad, a.g.k., .2014, s. 59.

²⁷²Bingöl, a.g.k., 2014, s. 1-31.

yürüyüş doğrultusuna dikey olması birinci şart olarak aranırdı. Mevzi kanatlarının engellere dayalı olması ve kuşatmalara olanak vermemesi istenirdi. Her savunma mevziinin bir parçası olmak üzere bir ileri mevziinin seçilmesi ana kuraldı. Bu mevziler düşmanı oyalamak, zaman kazanmak için tutulurdu. Özellikle düşman cepheden pek çok açılmış ve cephede pek az kuvvet bırakarak büyük ölçüde kuşatmalara kalkışmış ve taarruzda başarı sağlayamamışsa, karşı taarruza geçilmesi öngörülürdü. Görüldüğü gibi bu ifadelerde derinlikte savunma²⁷³ ile ilgili bir husus bulunmamaktadır.²⁷⁴ Ayrıca, 14 Mart 1914 tarihinde Enver Paşa tarafından Başkomutan Vekili muharebe talimatları olarak yayınlanan bir numaralı Osmanlı ordu emirnamesinde savunma ile ilgili kısımlara baktığımız zaman çok basit ve teknik düzeyde birtakım açıklamaların yapıldığını görüyoruz.²⁷⁵

3.4. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ordusundaki Talimnameler

Talimnameler askerî eğitim ve harekâtla ilgili temel bilgileri ihtiva eden resmi kitaplar olup askerî taktik ve tekniğin yayılmasına belli başlı vasıttır. Her seviyedeki birliklerin harekâtına esas teşkil eden resmi temel doktrinler ile usul ve hareket tarzları talimnameler ile ortaya konulur.²⁷⁶

Osmanlı ordusundaki yenileşme sürecinde talimnameler başlangıçta 1783-1843 döneminde Fransız, 1843-1895 döneminde Fransız-Alman, 1895-1918 döneminde ise tamamen Alman harp esas ve usullerini yansıtmaktadır.²⁷⁷ Bu meyanda özellikle Balkan Harbi sonrası Almanca'dan tercüme edilen talimname sayısında büyük bir artış olmuştur.²⁷⁸ Özellikle piyade, süvari ve topçu sınıfı ile ilgili birçok talimname

²⁷³Savunmada derinlik, savunan tarafın kuvvetlerini uygun bir şekilde tertiplemesi ve manevra yaptırması, tıkama mevzileri, tahkimat, arazi ve engellerden yararlanma, ateşleri ve ihtiyatları uygun şekilde kullanmasıyla sağlanır. KKT 100-5, **a.g.k.**, 2002, s. A-4.

²⁷⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996, s. 180-181.

²⁷⁵E. J. Erickson (2014), *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (Çev. K. Bağrıaçık), s. 285.

²⁷⁶N. Sabuncuoğlu (2018), *TDK Askerî Terimler Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, s. 241.

²⁷⁷C. Küsmes (2020), *Türk Ordusu'nda Temel Harekât ve Türk İstiklal Harbi'nde Uygulanması, 1908 – 1923*, Ankara: Berikan Yayınevi, s. 23.

²⁷⁸1883 yılında Binbaşı Goltz'un gelişinden itibaren, Alman eğitim kılavuzları ve bazı Alman talimnameleri askerî okullardaki eğitimlerde kullanılmak üzere Türkçe'ye çevrildi. Bunlardan en başta geleni "Seferber Zabitanına Mahsus Muhtıra" isimli talimnamedir. Bkz. V. d. Goltz (1301), *Seferber Zabitanına Mahsus Muhtıra*, Çev.: Mahmud Şevket, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası; V. d. Goltz (1315), *Seferber Zabitanına Mahsus Muhtıra*, Çev.: Mahmud Şevket, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası. Goltz'un yazmış olduğu "Harbin Sevk ve İdaresi" kitabı ise Harbiye Mektebi'nde kullanılmak üzere Türkçeye tercüme edilen diğer bir önemli kitaptı. Zamanla gerek Alman askerî heyetlerinin yayımladıkları çeşitli muhtıralar, gerekse Almanya'dan satın alınan silah ve teçhizatın taktik

Almanca'dan tercüme edilmiştir. Bunlardan muharebenin asli unsuru olan piyade sınıfına ait Alman Piyade Talimnamesi, Piyadenin Gece Talimleri ve Piyade Talimnamesi ile baskısı 1885'te yapılan ve Osmanlı ordusundaki Alman askerî heyetlerinin hazırladıkları genel harekât esasları konusundaki Sefer Zabitanına Mahsus Muhtıra, Harbin Sevk ve İdaresi, Harpte Talim ve Terbiye adlı eserler bulunmaktadır. Ayrıca Fransızların Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük birliklerin sevk ve idaresine ait esasları belirlemek için yazdığı Harpte Harekât'ı Cesimenin (Büyük Birlik Harekâtının) Sevk ve İdaresi adlı talimname de bu gruptandır.²⁷⁹ Bu anlamda ön plana çıkan diğer iki talimname daha mevcut olup bunlar Seferi Hizmetler Nizamnamesi ve Menzil Hizmetleri Talimnamesi'dir.²⁸⁰ Osmanlı ordusunun harbe hazırlanmasında temel talimnamelerden biri olan 1909 İstanbul basımlı Seferi Hizmetler Talimnamesi, 1908 yılı yeni Alman Piyade Talimnamesi'nden bire bir olarak Kurmay Binbaşı Ali Fuat Bey tarafından tercüme edilmiştir. 55 ana konu ve 19 alt konudan oluşan 598 maddelik bu talimnamenin muhteviyatı bütün Ordu harekât çeşitlerini kapsayacak şekildedir.²⁸¹

Balkan Savaşı'ndan sonra orduda bazı yazarların askerî rönesans diye tabir ettikleri, savaş hakkındaki yayın patlaması olmuştur.²⁸² Böylece Osmanlı ordusunda ilk defa, yaşanan tecrübelerin tüm orduya aktarılması sağlanmıştır.²⁸³ Fakat bütün bu yazınlara

ve teknik kullanımlarına yönelik yayınlarla birlikte Alman talimnameleri, Osmanlı ordusunda yayıldı. Bkz. Çanlı, **a.g.k.**, s. 146-148.

²⁷⁹Küsmes, **a.g.k.**, 2020, s. 587.

²⁸⁰Küsmes, **a.g.k.**, 2020, s. 584.

²⁸¹Küsmes, **a.g.k.**, 2020, s. 26.

²⁸²Bu yayınların ilkleri, Ali İhsan (Sabis) tarafından yazılan "Balkan Harbi'nde Neden Münhezim Olduk?", "Balkan Harbi'nde Askerî Mağlubiyetlerimizin Esbabı (Neden Münhezim Olduk?) Eserinin Kısım-ı Sanisidir", Kurmay Başkanı Binbaşı Mehmet Nuri (Conker)'in, subayların sahip olması gereken nitelikleri anlattığı "Subay ve Kumandan" ve Mustafa Kemal'in, bu esere cevap niteliğindeki "Subay ve Kumandan İle Hasbihal" isimli kitaplardır. Osmanlı subaylarınca yapılan çalışmalar zaten büyük ölçüde Alman talimnamelerinin tercümesi niteliğinde olmuştur. Almancadan tercüme edilen ve askerî birliklerin sevk ve idaresi ile emirlerin nasıl yazılacağı gibi konularını anlatan "Hidemat-ı Seferiye Talimnamesi" ve taktik ve idari hususlarla ilgili "Hidemat-ı Menzil Talimnamesi" bu dönemde tercüme edilen en önemli talimnamelerdi. Böylece 1908-1911 yılları arasında, hemen her sınıfa ait Alman talimnameleri Türkçe'ye çevrildi. Fakat bu talimnameler sınırlı sayıda basıldıkları için Osmanlı ordusu hiçbir zaman yeterli talimnameye sahip olamadı. Öte yandan bu tarihlerde Osmanlı subaylarının da birtakım kitaplar yazdıkları görülmektedir. Örneğin Mustafa Kemal 1909 yılında gittiği Köprülü bölgesindeki Cumalı mevkiinde yapılan süvari alayları tatbikatında tuttuğu notları "Cumalı Ordugâhı" ismiyle yayımladı. 1911 yılında ise "Beşinci Kolordu Erkânı Harbiyesi Tabiye ve Tatbikat Seyahati" broşürü ile "Birinci Tabiye Meselesinin Halli" isimli broşürü yayımladı. Bkz. Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 151.

²⁸³Uyar ve Erickson, **a.g.e.**, 2017 s. 479-481

rağmen Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'na Almancadan tercüme talimnamelerle girdiği söylenebilir.²⁸⁴

Bu talimnameler, genellikle Alman ağırlıklı olarak Birinci Dünya Savaşı'nda da ordunun sevk ve idaresinde temel kaynak olarak kullanılmışsa da mevcut komuta heyetinin tecrübeleri de savaş sırasında çok öne çıkmıştır.²⁸⁵ Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı devam ederken hazırlanan bazı yeni Alman talimnamelerinin, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından tercüme edilerek birliklere yayımlandığı da bilinmektedir. Örneğin Prusya Harbiye Vekâleti'nce savaş sırasında yayımlanan talimnamelerden tercüme edilen Mevzi Muharebeleri Hakkında Sınıfı Muhtelifiyeye Mahsus Talimatname, 1916 yılında yayımlanmıştır.²⁸⁶ Bunlardan başka, harbin sevk ve idaresi, durum muhakemesinin yapılması ve emirlerin yazılması ile ilgili olarak da yayınlar yapılmıştır.²⁸⁷ Yine aynı şekilde, Sahra Tahkimatı Hakkında Tecarib-i Harbiye isimli risale 1915 yılında Süleymaniye'deki askerî matbaada basılmıştır. Hal-i Hazır Muhaberatta Elde Edilen Netayice Nazaran Topçuluk Hakkında Mütalaat başlıklı risale ise 1916 yılında Topçu Müfettişliği tarafından basılmıştır. Buna ilave olarak, Alman Generali Kuhl. Hermann tarafından yazılan ve askeri okullarda yardımcı yayın olarak kullanılan Harb-i Umumî'nin ihzar ve idaresinde Alman Erkân-ı Harbiyesi isimli kitap da Askerî Matbaa tarafından basılmış olup bu yayında da savunma hareketiyle ilgili birtakım ibarelerin olduğu görülmektedir.

“Birinci Dünya Savaşı ve özellikle daha sonraki Sakarya Meydan Muharebesi'nde uygulanan taktikler üzerinde Almanca'dan tercüme edilen talimnamelerden öğrenilen bir şey var mıdır?” şeklinde bir soru soruyorsak bu sorunun cevabını arayabileceğimiz kaynaklar 3 grupta toplanabilir.

²⁸⁴Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 148.

²⁸⁵Küsmes, **a.g.k.**, 2020, s. 26.

²⁸⁶Mevzi Muharebeleri Hakkında Sınıfı Muhtelifiyeye Mahsus Talimatname (1916), İstanbul: Matbaai Askerîye, tarihi belirsiz.

²⁸⁷Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Muharebelerinde edindiği tecrübelerin ışığında, taktik meselelerin çözümü ve durum muhakemelerinin yapılması hakkında verdiği emir önemlidir. Burada ilginç olan, o zamanki Alman talimnamelerinde ve bugün NATO talimnamelerinde takip edilen durum muhakemesi sürecinde, önce düşmanın imkân ve kabiliyetlerinin tespiti ve ardından bu imkân ve kabiliyetlere göre uygulanacak hareket tarzlarının belirlenmesi işleminin sırasının değiştirilmiş olmasıdır. Bu emirdeki öneri, daha proaktif bir yaklaşımdır. Bu yönüyle söz konusu emir, Mustafa Kemal Paşa'nın Subay ve Kumandan İle Hasbihal eserinden sonra, yaşadığı mücadelelerden edindiği tecrübelerle Alman askerî anlayışı ve doktrinini aşan özgün fikirler geliştirdiğini ortaya koyan önemli bir göstergedir. Mustafa Kemal Paşa'nın, Millî Mücadele'de karar verirken de klasik yönteme göre değil, yazdığı bu emre göre hareket ettiği değerlendirilmektedir. Bkz. Çanlı, **a.g.k.**, 2019 s. 152.

Bunlardan birinci grup henüz savaş devam ederken yayınlanan aşağıdaki yayınlardır;

- Mevzi Muharebeleri Hakkında Sınıfı Muhtelifiyeye Mahsus Talimatname, Matbaai Askeriye, İstanbul, 1332/1916.
- Mevzi Muharebatı, Matbaa-ı Askeriye, İstanbul, 1334/1918
- Sahra İstihkâm Talimnamesi, Kavaid-i Esasiye Umumiye, Sahra Mevziîlerinin İnşâası Hakkında Muhtıra, (Alman Şark Ordusu Başkumandanlığı tarafından tertip ve tahrir edilmiş olan risaleden tercümedir.) Matbaa-ı Askeriye, 1332/1916,

Bu talimnameler incelendiğinde Sakarya'da yapılan uygulamalara benzer hususlara hiçbir şekilde yer verilmediği görülmektedir. Bunun iki izahı olabilir. Birincisi zaten o anda Almanların da devam eden savaş şartlarında, henüz derinlikte ve hareketli savunma ile ilgili çalışmalara yeni yeni başlamakta olduklarıdır. İkinci izahı ise bu şekilde çalışmalar yapılmış olsa bile bunların bir doktrin haline getirilerek savaş süresince Osmanlı ordusunda yazılı yayın halinde uygulamaya tam olarak yansıtılmasının en azından zamansal olarak imkansızlığıdır.

İkinci grup ise, Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti karargahında görevli olan Kurmay Yarbay İsmail Hakkı Tümerdem'in yazdığı iki eserinde²⁸⁸ verdiği bilgilere istinaden Galiçya harekâtıyla ilgilidir. Tümerdem Birinci Dünya Savaşı'nda 1916'da 15. Kolordu'nun 20. Tümeni ile Galiçya'da görev yaptığını ve bu sürede Alman tümenlerinin yeni taktik ve strateji prensipleri ile savaştıklarını ve kendilerinin de bu prensiplere göre savaşarak bunları öğrendiklerini belirtmektedir. Tümerdem 1916 yılında Galiçya'ya gönderilen 15. Kolordu'nun, Almanlar tarafından uygulanan ve empoze edilen taktik uygulamaları risaleler haline getirdikleri ve bunların Birinci Dünya Savaşı sırasında birliklere yayınlandığı da belirtmektedir.²⁸⁹ Çalışma sırasında tüm araştırmalara rağmen bu tarz bir kaynak tespit edilememiştir. Bununla beraber Tümerdem'in kastettiği kaynağın/kaynakların Birinci Dünya Savaşı yıllarında yayınlanan ve yukarıda belirtilen kaynakların herhangi biri veya birkaçı ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca Almanların savunma konseptine yönelik geliştirme

²⁸⁸İ. H. Tümerdem (1953), *Komutan Atatürk'e Değın Türk Orduları Başkomutanları ve Yaptıkları Büyük Meydan Muharebeleri Üzerine Araştırma*, İstanbul: İstanbul Askerî Basımevi; İ. H. Tümerdem (1941), *Türk İstiklal Harbi, Yunan Cephesi, Operatif ve Tabiye Bakımından İncelenmesi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası

²⁸⁹Tümerdem, **a.g.k.**, 1953, s. 4.

çalışmalarının yaklaşık bir yıl sonra başladığı dikkate alınırsa, Tümerdem tarafından belirtilen yeniliklerin daha ziyade taktik ve teknik alanlarla ilgili olabileceği düşünülebilir. Üçüncü grup ise Birinci Dünya Savaşı'ndaki tecrübelerle istinaden savaştan sonra basılmış talimnamelerdir. Bunlardan *savunma muharebeleri ile doğrudan ya da dolaylı şekilde ilgili olanlar* aşağıda incelenmektedir.

3.4.1. Birinci Dünya Savaşı sonrasında savunma doktrinine yapılan ilaveler

Birinci Dünya Savaşı'ndaki tecrübelerle istinaden savaştan sonra basılmış talimnameler şunlardır.

- Harbi Umumi Tecrübelerine Müstenid Eser-i Resmiye Külliyyatı 1, Mevzilerin Müdafaası ve Mevzilere Taarruz, Mevzilerin İntihap ve Tahkimi, Harbiye Mektebi Yayınları, 1337/1921.

- Harb-i Umumi Tecaribine Müstenid Eser-i Resmiye Külliyyatı 3, Mevzi Harbinde Müdafa (Defi ve Tard), Sahra Tahkimatına Dair Tecaribi, Derseadet, Matbaa-i Askerîye, 1337/1921 (Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi – Özege Koleksiyonu).

- Mevziî İnşasına Dair Mevad-ı Umumiye, Harb-i Umumiyede Neşr Olunan Ecnebi Ordulara Ait Talimname ve Nizamname Külliyyatı, Matbaa-ı Bahriye, Dersaadet, 1337/1921.

- Mevziî Harbinde Muharebe, Dersaadet Matbaa-ı Askerîye, 1337/1921.

- Genel sınıflarla alakalı olarak; Harb-i Umumi'den Alınan Malumat ve Tecrübeden 4, Harpte Talim ve Terbiye, Matbaai Askerîye, Derseadet, 1337/1921 (Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi – Özege Koleksiyonu).

Yukarıdaki eserlerden 1337/1921 basımlı Harb-i Umumi'den Alınan Malumat ve Tecrübeden 4, Harpte Talim ve Terbiye ve Harb-i Umumi Tecaribine Müstenid Eser-i Resmiye Külliyyatı 3, Sahra Tahkimatına Dair Tecaribi isimli yayınların Sakarya Meydan Muharebesi'ni etkilemiş olabileceklerine ilişkin birtakım emareler mevcuttur. Bu yayınlarda “*Hücum edilmesi muhtemel olan cephelerde mevzi genel kaide olarak 3 hattan oluşur. Birinci hat ileri karakol hizmetine mahsus olup ilk mukavemeti mümkün kılar. İkinci hat asıl savunmayı teşkil eder. Üçüncü hatta ise ihtiyat ve ağırlıklar bulunur.*”

İbareleri mevcuttur.²⁹⁰ Yine aynı yayınlarda “*Savunma bir hatta değil birkaç hattan oluşan bir mevzide, hatta müteakip birkaç mevzide hareketli bir surette cereyan eder. Bu tarz savunma memleket ve ordunun şartlarına ve düşmanın kuvvet haline nadiren uygun olduğundan istisnai bir usul olarak kabul edilmelidir.*” şeklinde ifadeler olduğu görülmektedir.²⁹¹ Buradan çıkartılabilecek sonuç Birinci Dünya Savaşı uygulamalarının muhtemelen bir şekilde Türk talimnamelerine savaştan sonra ithal edilmiş olabileceğidir. Böyle olmamış olsaydı dahi Sakarya’daki komuta kademesinin Birinci Dünya Savaşı seyri içinde bu bilgilere ve gelişmelere vakıf olabileceklerini de unutmamak gerekir. Yayınlanan bir talimnamenin muharebe sahalarında pratiğe yansımalarının birkaç ay içinde mümkün olamayacağı da dikkate alınırsa bu ikinci ihtimal daha kuvvetli görülmektedir.

Aynı şekilde “Harb’i Umumi Tecrübelerine Müstenid Olarak Mevzilerin Müdafaası ve Mevzilere Taarruz” isimli yayında,²⁹² İstanbul bölgesinde hemen Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan büyük çaplı bir tatbikat kapsamında yayınlanan bir bölüm bu konuda oldukça ilgi çekici bilgiler vermektedir. Bu eserde (askerî eğitim dokümanı) Birinci Taktik Mesele Çözümü isimli bahiste, İstanbul bölgesinde cereyan ettiği var sayılan bir durum analiz edilmiş ve savunacak kuvvetin tertibatı; İleri mevzi (kolordu ve tümenler tarafından çıkartılacak olan ileri emniyet kademesi), cephedeki taburlar tarafından çıkartılacak olan yakın emniyet sahası (Muharebe İleri Karakolları), Asıl Muharebe Hattı ve bunun bulunduğu birinci muharebe sahası (ileri muharebe sahası) ile ikinci ve üçüncü muharebe sahaları (gerideki muharebe sahaları) olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama tamamıyla derinlikte alınan bir savunma tertibini anlatmaktadır. Burada birinci muharebe sahasıyla ikinci muharebe sahası arasında keza ikinci muharebe sahası ile üçüncü saha arasında aralık arazi tahkimatı (zwischenengelande befestigung – aralık bölge tahkimatı) olarak adlandırılmıştır. Batıya doğru devam eden bu savunma mevziini tarif ederken de “hareket harbinin kanatları doğal engellere dayandırılmış tamamlanmış bir savunma mevzii değerlendirmek ve kabul etmek mümkündür şeklinde not düşülmüştür.”²⁹³ Hatta burada asıl muharebe hattı olarak seçilen hattın eleştirisi yapılırken bu hattın en büyük kusurunun son bir savunma mevzii olması

²⁹⁰Sahra Tahkimatına Dair Tecaribi (1331), İstanbul: Matbaai Askerîye, Derseadet, s. 76.

²⁹¹Harb-i Umumi’den Alınan Malumat ve Tecrübeden 4, Harpte Talim ve Terbiye (1337), İstanbul: Matbaai Askerîye, Derseadet, s. 1-2.

²⁹²İ. Hakkı (1925), *Harb-i Umumi Tecrübelerine Müstenid Olarak Mevzilerin Müdafaası ve Mevzilere Taarruz*, 1. Kitap, Mevzilerin İntihap ve Tahkimi, İstanbul: Harbiye Mektebi Yayınları, s. 23.

²⁹³Hakkı, a.g.k., 1925, s. 16.

ve gerisinde (derinlikte) başka bir savunma mevzii tesis etmek için gereken arazinin mevcut olmaması gösterilmiştir. Başka bir hat değerlendirilirken ise bu hattın bir üstünlüğü bağlamında “muharebe sahası dahilinde kademeler halinde savunma icrasına müsait olduğu” belirtilmektedir.²⁹⁴ Bu yayında hatların değerlendirmesi yapılırken sürekli olarak derinlik ve birbiri gerisindeki mevzilerde savunma kavramlarına atıf yapıldığı görülmektedir. Burada yine, birinci muharebe sahasının ön kenarı (yani bugünkü deyimle Asıl Muharebe Hattı) tanımlanırken bunun –Esas Mevzi (“Haupt kampfligne”) olarak tanımlanmış olması ayrıca dikkat çekicidir.²⁹⁵ Burada ikinci muharebe sahası değerlendirilirken bu saha için “haritaya bir defa bakmakla anlaşılır ki bu sahanın derinliği ziyade olduğundan adım adım müdafaa icrasına daha ziyade müsaittir ve bu saha dahilinde birbirini takip eden birkaç tane muharebe hattının tesis edilmesinin mümkündür.” ifadesi kullanılmaktadır.²⁹⁶ Tetkikte aynı şekilde ikincinin gerisinde üçüncü bir muharebe sahası da analiz edilmektedir.

Öte yandan Tümerdem’in bizzat yazdığı iki eserinde verdiği bazı bilgiler konuya apayrı bir boyut kazandırmaktadır. Nitekim Tümerdem bu eserlerinde Yıldırım Beyazıt’ın 1395’te Niğbolu Meydan Muharebesi’nde ordusunu 4 kademe sıraya koyduğunu, 1526’da Mohaç Meydan Muharebesi’nde Kanuni Sultan Süleyman’ın ordusunu 10 kademe derinliğe yaydığını, 1915 Temmuz’unda Çanakkale’de Seddülbahir Cephesi’nde Kerevizdere’de 20. Tümen Kurmay Başkanı olarak kendisinin de bulunduğu muharebelerde birbiri gerisinde 4-5 mevzi hazırlandığını ve düşman yarma taarruzlarının bu şekilde durdurulduğunu, fakat bunların talimnameye prensip olarak konulmadığını daha sonra da Almanlardan yeni bir şey öğreniyormuşuz gibi alındığını ve buna derinliğine kademelenme ve derinliğine tertiplenme gibi isimler verildiğini, Sakarya’da da bizim tamamen aynı planı uyguladığımızı belirtmektedir.²⁹⁷

Askerî okullarda yardımcı kaynak olarak başvuru Harb-i Umumî’nin İhzar ve İdaresinde Alman Erkân-ı Harbiyesi kitabın²⁹⁸ Alman yığınaklanma stratejisi ve genel planlama hususları bölümünde Alman yığınaklanma stratejileri, iki cephe harp, iç hat ve

²⁹⁴Hakkı, **a.g.k.**, 1925 s. 17.

²⁹⁵Hakkı, **a.g.k.**, 1925, s. 26.

²⁹⁶Hakkı, **a.g.k.**, 1925, s. 34.

²⁹⁷Tümerdem, **a.g.k.**, 1953, s. 50.

²⁹⁸Kuhl Hermann, (tarihsiz), *Harb-i Umumî’nin ihzar ve idaresinde Alman Erkân-ı Harbiyesi*, (Çev. Bursalı Mehmed Nihad), İstanbul: Askerî Matbaa, s. 109.

dış hat uygulamaları gibi konular işlenerek Yedi Yıl Savaşlarında Büyük Frederick'in Avusturya, Rusya ve Fransa'ya karşı uyguladığı harekât üzerinde durulmaktadır. Bunun yanı sıra Moltke'nin konuya ilişkin değerlendirmelerine de değinilmektedir. Burada özellikle iç hat uygulamaları detaylı olarak ele alınmaktadır. Burada genel kural olarak öncelikle en kuvvetli ve en tehlikeli düşmanla hesabın görülmesi gerektiği, bu bertaraf sağlanmadan diğer düşman kuvvetleriyle angaje olunmasının sakıncalarına değinilmektedir. Bu konular işlenirken muharebe alanındaki hatlar, istikametler, yürüyüş hızları, zaman faktörleri gibi hususlar ayrıca konu edilmektedir. Ayrıca harpten evvel her ne suretle olursa olsun bir sefer planının tertip edilmesi gerektiği, Harp sırasında ise kesin hedefin daima göz önünde tutulması ve gözden kaçırılmaması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁹⁹

Görüldüğü gibi günümüzün savunma doktrini ile o zamanın doktrini arasında kimi benzerlikler mevcuttur ve bunlar özellikle mevzi savunmasına yöneliktir. Zaten o tarihlerde henüz oynak savunma diye bir kavram mevcut değildir. Zira henüz zırhlı birlik harekâtı ile mümkün olabilecek kütleli seri manevra ve darbeler gündemde değildir. Burada mevzi savunması ile alakalı olarak dikkati çeken en önemli husus savunmada birbiri gerisindeki mevzi ve hatlarda tesis edilen derinlik ve hareketlilik kavramlarına o zamanlarda da atıf yapılmış olmasıdır. Yalnız bunlar çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı sonrasında rastlanan durumlardır. Buna mukabil tarih boyunca Türk orduları tarafından, Sakarya'dan da önce, bu tür savunma uygulamalarının yapılmış olduğu görülmektedir.

Sonuçta, Millî Mücadele arifesine gelindiğinde Türk subay ve generalleri; Alman talimnamelerini okuyarak uygulamak, özellikle Balkan Savaşı'nın ardından edindikleri bilgi birikimini yazılı dokümanlara aktarmak konusunda önemli bir seviyeye gelmişlerdir. Bununla birlikte Türk komuta heyetinin Birinci Dünya Savaşı'nda elde ettiği tecrübeler de harp sahasına yansıtılmıştır. Öte yandan Türk ordusunu sevk ve idare eden komutanlar, Birinci Dünya Savaşı'nda harp sanatını pekiştirmişler ve tecrübe sahibi olmuşlar ve muhaberele sonucu harbin sevk ve idaresinde ciddi bir tecrübe sahibi olmuşlardı. Yalnız o zamana kadar verilen çeşitli muhaberelede meydana gelen kayıplardan sonra Bölük ve özellikle takım komutanlarının ikmali tam olarak yerine getirilememişti. Bu kademelerin çoğunda kıymetli, fakat tecrübesiz yedek subaylar da

²⁹⁹Kuhl, a.g.k., (1921-1922), s. 110.

bulunuyordu. Bu nedenle küçük birliklerin sevk ve idaresinde aksaklıklar oluyordu.³⁰⁰ Bunu dikkate alarak 1 Temmuz 1920'de Ankara'da çeşitli sınıf subay adayları için eğitim talimhahı açılmıştır. Ayrıca İstanbul'dan kaçarak gelen Askeri İdadî ve Harbiye Mektebi öğrencileri de bu okullara katılmıştır.³⁰¹

3.5. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemindeki Önemli Savunma Muharebeleri

3.5.1. Zivin muharebeleri

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında cereyan eden Zivin Muharebesi'nde; Güneyde Tahir Geçidi, kuzeyde Zivin Mevzileri istikametinde ilerleyen Rus Kuvvetleri, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın büyük ustalıkla uyguladığı iç hat manevraları sonucu büyük zayıat vermiş ve başarısızlığa uğramıştır. Zivin Savunmasını, dünya askerî tarihinde mevzi savunmasında derinlik anlayışını geliştiren ilk somut örnek olarak da tanımlamak mümkündür. Zivin'deki tertibatta genel olarak savunmanın iki kademe hâlinde tertiplendiği ve elde küçük bir ihtiyat bulundurulduğu görülmektedir.³⁰²

³⁰⁰Türkmen, **a.g.k.**, 2001, s. 24.

³⁰¹Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2018, s. 156

³⁰²Zivin Mevzii önemli bir engel olan Zivin Çayı'nı önüne alan, savunmanın kanatlarının kuzeyde Top Tabyası Tepe'ye, güneyde Büyük Tabya Tepe'ye dayandığı bir savunma mevzii idi. Türk Kuvvetleri bu mevzide şöyle tertiplenmişti; Emniyet kuvvetleri: Bir süvari bölüğü Zivin Çayı hattında, Birinci hat birlikleri birinci kademe: sol cenah, merkez ve sağ cenah olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Merkezde Şevket Paşa komutasında 6 tabur, sağ cemahta 3 ve sol cemahta 2 tabur olmak üzere toplam 11 tabur hazırlanmış mevzilere yerleşmişti. İkinci kademe: Birinci kademenin yaklaşık 1500 m gerisinde hazırlanmış mevzilerden oluşmaktaydı. Burada da Reşit Paşa komutasında 6 tabur mevzilenmişti. İhtiyat: İkinci kademe gerisinde, başkomutanlık Karargahı civarında bir süvari taburu ihtiyat kuvveti olarak ayrılmıştı. Bkz. KKT 100-5, **a.g.k.**, 2002, s. 6-1.

19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal Bey Arıburnu Muharebeleri Raporu’nda bu konu ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir; “18 Mart 1331 (31 Mart 1915) günü Ordu Kumandanı (Liman von Sanders)... sahilin savunması açısından alınmış olan tertibatı tasvip etmediler... sahili zayıf kuvvetle gözettirerek büyük kısımları geride bulundurmak ve düşman karaya çıktıktan sonra gerideki ihtiyatlarla ve süngü hücumu ile karaya çıkacak olan düşmanı denize dökmek görüşünü tavsiye ediyorlardı... Karargahlarımıza ulaştığımızda 9. Tümen Kumandanı Halil Bey’e...düşmanı karaya çıkartmamak suretiyle vazifenin yapılabileceğinin mümkün olduğunu, düşmanın çıkarma girişimi halinde, savunma hattı derhal sahilde tesis edilecek şekilde kuvvetli tertibat alma gereğini anlattım.”³⁰⁷

Muharebelerin gidişatı da birliklerin düşmana karşı bütün halinde değil, parça parça sevk edilmesinin daha doğru olacağı düşüncelerini doğrulamıştır.³⁰⁸ Burada Mustafa Kemal’in 25 Nisan günü verdiği tarihe geçen emri üzerinde de durmak gereklidir. Mustafa Kemal Bey’in bu noktada verdiği “Ben size taarruzu emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içinde yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar gelebilir” şeklindeki ünlü emri ile Sakarya Meydan Muharebesi sırasında verilen “Hattı Müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır...” emri arasında, her ne kadar durum açısından bazı farklılıklar olsa da maksat ve niyet noktasında paralellikler olabileceği görülmektedir. Gerek Sakarya’da gerekse Çanakkale’de verilen her iki emir, bulunulan her bir noktanın son nefere kadar savunulmasını öngören, mümkün olduğunca derinliği kullanarak, adım adım ve hareketli bir savunma anlayışına işaret etmektedir. Tıpkı Sakarya’da olduğu gibi Çanakkale’de de düşmanın içinde bulunduğu hassasiyeti ve takviye/derinlik hesaplarını da dikkate alan bir yaklaşım söz konusudur.³⁰⁹ Zira, harekata komuta eden Liman von Sanders esasen, başlangıçta kıyı hattının zayıf kuvvetler ile

³⁰⁷Mustafa Kemal (1990), *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 15.

³⁰⁸Babüroğlu, **a.g.k.**, s. 104.

³⁰⁹Her iki harekâta da taarruz eden düşmanın geriden gelen takviye kuvvetlerinin kısıtlı ve derinlik kapatma sürelerinin sorunlu olmasından dolayı, derinlikte ve sathı kullanarak (askerî deyimle araziden en iyi şekilde yararlanarak) yapılacak inatçı bir savunma karşısında hassastır. Çünkü Sakarya’da Yunan takviyeleri derin harekât ile geciktirilmiş ve Çanakkale’de ise amfibi harekât yapmalarından dolayı zaten hassasiyet içermektedirler. Üstelik dost kuvvetlerin bu hassasiyeti etkili bir şekilde istismar edebilecek şekilde yeterli ihtiyatları ve ihtiyat hareketlerine imkan veren iç hat konumu mevcuttur. Bu husus her iki muharebede de verilen emirlerin tamamen hamasetin ötesinde rasyonel gerekçeler ile verildiğini göstermektedir. Çanakkale muharebelerinin gösterdiği en büyük hususiyetin, düşman, arazi ve dost kuvvetlerin durumunu en iyi şekilde değerlendirerek verilmiş kararlı ve cesur sevk ve idare yaklaşımları olduğu görülmektedir. Bu yaklaşım ince bir matematik hesaba dayanan ve fakat onun da ötesinde uygulama boyutunda ciddi bir sorumluluk alma ile liderlik niteliklerine dayanan bir özellik göstermektedir.

tutulmasını, yani düşmanın karaya çıkmasına müsaade edilmesini, çıkan kuvvetlerin daha sonra geride tutulan ihtiyatlar tarafından yapılacak karşı taarruzlar ile imhasını öngörmüştür. Türk komuta kademesi ise düşmanın bir amfibi hareket icra ettiğini ve bu nedenle cephedeki kuvvetlerini takviye etmek konusunda hassasiyet taşıdığını (yani diğer bir deyişle karaya çıkan kuvvetlerin cephede izole edilmeleri ihtimalinin mevcut olduğunu) dikkate alarak en baştan itibaren her bir toprak parçasını savunmayı öngörmüşlerdir.

3.5.3. Muş-Bitlis/muharebeleri

Osmanlı kuvvetlerinin 1915 yılı Ocak ayındaki Sarıkamış başarısızlığının ardından, Ruslar Osmanlı 3. Ordusunun takviye kuvvetleri almasına fırsat vermeden Köprüköy-Erzurum genel istikametinde taarruza geçerek 3. Ordu cephesini yarmışlar, 16 Şubat 1916'da Erzurum'a girmişler ve müteakiben 17 Şubat 1916'da Muş'u ve 2 Mart'ta Bitlis'i işgal etmişlerdir.³¹⁰ Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın, 10 Mart 1916'da Edirne'de bulunan 16. Kolordu Komutanı Miralay³¹¹ Mustafa Kemal Paşa'ya, 3. Ordunun sağ kanadının emir ve komutasını almak üzere Diyarbakır'a hareketini emretmesi üzerine³¹², 16. Kolordu 27 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır'a gelmiştir. Bu arada Mustafa Kemal Paşa 13 Mart 1916 – Kafkas Ordular Grubu Komutanı olan Ahmet İzzet Paşanın yerine 2. Ordu komutanı yapılmıştır.³¹³ 27 Mart 1916'da Diyarbakır'a gelen³¹⁴ Mustafa Kemal Paşa, Bitlis-Muş-Oğnut Cephesindeki 16. Kolordu'nun emir ve komutasını ele aldı.³¹⁵ Bu bölgedeki kuvvet miktarı, 13.741 er, 9.297 tüfek, yedi ağır makineli tüfek, 19 toptan ibaret bulunuyordu.³¹⁶ Kuvvetin yetersizliğine istinaden Mustafa Kemal Paşa 6 Nisan 1916

³¹⁰H. Selvi & B. Cırık (2014). *Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918–1921)*. Sakarya: S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akademik İncelemeler Dergisi, 9(1)

³¹¹ 8 Nisan 1916 günü Miralay Mustafa Kemal, Mirlivalığa yükseltilmiştir. Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları (1978), *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Cilt:2, 2. Kısım Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekâtı, 1916 -1918*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 53)

³¹²Bu bölgedeki kuvvetlerin sevk ve idaresine değerli bir komutanın atanması düşünülmüştü. Bunun üzerine 116. Kolordu Komutanlığına 10 Mart 1916'da Başkomutanlıktan verilen emirle, Albay Mustafa Kemal atanmıştı. Mustafa Kemal 116. Kolordu Karargahı ile 3. Ordunun sağ kanadındaki birliklerin komutasını üzerine almak amacıyla 15 Mart 1916 da görevi başına geçmişti. 24 Mart 1916'da Mardin'e gelen Mustafa Kemal 27 Mart 1916 günü de Diyarbakır'a varmıştı. Bu atanma Doğu Cephesinin gelecekteki başarılı harekâtı için büyük bir sevinç kaynağı olmuştur. (Genelkurmay ATASE Yayınları **a.g.k.**, 1978. s. 39)

³¹³Genelkurmay ATASE Yayınları (2005), *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı -1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 230.

³¹⁴Mustafa Kemal Paşa XVI. Kolordu Komutanı olarak Diyarbakır'a geldiğinde Rus Kafkas Ordusu, Oğnut-Muş-Bitlis hattına ulaşmıştı.

³¹⁵Selvi & Cırık, **a.g.k.**, Cilt: 9, Sayı: 1, 2014.

³¹⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1978. s. 47.

günü Sason ve Mutki bölgelerinde bulunan Milis Kuvvetleri'ne bir talimat vererek savunmanın yerel milisler ve düzenli birlikler ile koordineli olarak yapılmasını gözetmiştir.³¹⁷ Mustafa Kemal Paşa 1 Mayıs 1916 tarihine kadar Bitlis cephesinde teftişler yaptıktan sonra 8-24 Temmuz 1916 tarihleri arasında da Muş'ta bulunan 8. Tümen cephesine giderek harekâtı idare etmiştir. Bu kapsamda 3. Kolordu cephesinde yoğunlaşan Rus taarruzu karşısında bu Kolordunun yükünü hafifletmek amacıyla 16. Kolorduya bağlı 5. ve 8. Tümenler, 2 Ağustos 1916'da genel taarruza geçmiş ve 8 Ağustos 1916'da Muş ve Bitlis işgalden kurtarılmıştır.³¹⁸ Böylece Bitlis beş ay süren Rus işgalinden kurtulmuştur. Buna mukabil Muş, 25 Ağustos 1916'da tekrar Ruslar tarafından işgal edilmiş ve 30 Nisan 1917'de ikinci defa ve kesin olarak Rus işgalinden kurtarılmıştır. Bu kez de Mustafa Kemal Paşa, Muş'u kurtaran birliklere, 2. Ordu Komutanı olarak komuta etmiştir.³¹⁹

Bu muharebelerde Mustafa Kemal Paşa tarafından sergilenen en önemli hususlar, belirli bir önceliğe göre birliklerin süratle gereken yerlerde tertiplendirilmeleri ve görev bölümüne tabi tutulmalarıdır. Çok önemli diğer bir husus da bölgedeki yerel aşiret milislerinin desteğinin kazanılarak onların da düzenli ordu birlikleri ile koordineli bir şekilde askerî harekât planı çerçevesinde görevlendirilmeleridir.

3.5.4. Galiçya muharebeleri

Alman askerî yetkililer ile Enver Paşa arasında yapılan müzakerelerden sonra Başkomutan Vekili Çanakkale cephesinde bulunan 15. Kolordu'nun Galiçya'da Alman ve Avusturya birliklerine destek sağlamak üzere bölgeye sevk edilmesine karar verdi.³²⁰

³¹⁷Bu talimatta; Mutki bölgesindeki milislerin Hacı Musa Bey komutasında toplanması; Sason bölgesinde bulunan milislerin Mahbuban ve Tabuk üzerinden Sason'a gelen istikametleri koruması; Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezelerin 5. Tümen Komutanı'nın emrinde olması ve bölgede bulunan en büyük mülkiye memurlarının milis müfrezelerinin idaresini sağlamaya yardımcı olmaları gibi hususları içermektedir. Bu talimat, Güneydoğu Anadolu'da ilk savunmanın nasıl düzenlendiğini göstermesi bakımından önemlidir. 10 Nisan'da verilen 2. Kolordu emrinde "5. Tümen Bitlis'e karşı yapacağı taarruz hazırlıklarına devam etmekle beraber Hizan ve Mutki dolaylarından Bitlis istikametinde ve Mutki, Sason bölgelerindeki milis ve gönüllülerle, Rusların Bitlis-Muş ikmal yoluna karşı saldırı ve pusular düzenleyerek rahat hareket etmelerini engelleyecektir" deniliyordu. Bkz. Selvi & Çırık, **a.g.k.**, 2014).

³¹⁸Genelkurmay ATASE yayınları (2017), Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 140, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 1, 2.

³¹⁹Selvi & Çırık, **a.g.k.**, 2014.

³²⁰K. Çelik, *Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askerî İttifakı, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, s. 477.

Galiçya muharebeleri sırasında Alman Güney Ordusu emrine verilen 15. Kolordu; Dinyester'in Kuzey kolları olan Zlota Lipa ve Narajowka nehirlerinin ayrıldığı yer olan Brzezany'den başlayarak güneybatı yönündeki hat üzerinde görevlendirilerek bu nehirlerin geçtiği vadilerde ve daha sonra da Gnıla Lipa havzasında mevzilendi. 15. Kolordu'nun savunma tertiplenmesi klasik savunma şablonuna uygun olarak düzenlenmişti. Kolordu, Lysa-Zlota Lipa hattı sırtları arasında, her iki Tümenin üçer Alayı birinci hatta olacak şekilde tertiplendi.³²¹

22 ve 28 Ağustos 1916 tarihlerinde Ordular Grubu Komutanlığı'ndan gelen emirlerde; mevzilerin şiddetli topçu ateşlerine dayanabilecek şekilde yapılması, savunma hatlarının arazi şekline göre kesik kesik tertiplenmesi, yan ateşi yapacak silahların görevlendirilmeleri, yaklaşma yolları ve irtibat hendekleri ile arka yamaçlarda direnekler hazırlanması, makineli tüfeklerin bir kısmının birinci hatlarda, bir kısmının da ileriye ateş altına alabilecek şekilde gerideki yüksek noktalarda yerleştirilmesi hususları vurgulanmıştır.³²² Yani tam manasıyla klasik bir mevzi savunması uygulamasından bahsedilmektedir. Kaldı ki zaten o tarihlerde halen Batı Avrupa cephesinde dahi Birinci Dünya Savaşı'nın bilinen klasik statik uygulamaları hakimdir. Bu yöndeki çalışmalar ilk olarak 1916 Aralık ayında Arras kuzeyindeki Vimy bölgesinde İngiliz taarruzlarına maruz kalan Alman ordusundaki iki tümen komutanı olan Bauer ve Geyer tarafından geliştirilen düşüncelerin devamında Lossberg tarafından geliştirilmiştir. Bu itibarla Galiçya cephesinde de bu tarz bir durumun oluşması zaten pek beklenilemezdi. O sırada Rus kuvvetlerinin bütün kuvvetlerle bir genel taarruza girişeceği değerlendirildiğinden gerideki daha elverişli mevzilere çekilmenin uygun olacağı düşünülmüştü.³²³ Bu tür bir uygulamanın Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki uygulamalarla paralellik göstermediği açıktır.

³²¹C. Mühlmann; Birinci Dünya Harbi'nde Türk-Alman Silahlı İttifakı, s. 107, 108 aktaran, Yaşar Ertürk, Birinci Dünya Harbinde Galiçya Cephesinde Türk Ordusunun Katıldığı Muharebeler, 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildiriler; Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, , 2009, s. 360.

³²²Genelkurmay ATASE Yayınları (1996), *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleeri (Özet)* Ankara: Gen. Kur. Basımevi, s. 21.

³²³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996, s. 21.

Rus taarruzları sırasında Rusların ihtiyat³²⁴ kademesi kullanmaksızın birlikleri taarruz dalgaları halinde tüm cephe boyunca yayarak kullandıkları görülmüştür.³²⁵ Bu bakımdan muharebelerin genel seyri geniş bir cephede süregelen cephe taarruzları ve bu taarruzlar içindeki taktik kuşatıcı manevralar şeklinde cereyan etmiştir. Galiçya muharebelerinde, her ne kadar derinlikte kademelenmiş savunma mevzilerinin varlığı görülse de derinlikte ve hareketli bir savunmanın icra edildiğinden bahsedilemez. Birçok durumda Türk birliklerinin komşu Alman birliklerinin çekilmesinden dolayı zor duruma düştükleri ve kuşatılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıkları görüldüğü dikkate alındığında³²⁶ savunmanın; arazini uygun kullanımı, satıh savunması, karşılıklı destek prensiplerinden ziyade hatlara bağlı (yani komşu birlik çekilince diğerinin de çekilmesi) düşüncesiyle sevk ve idare edildiği görülmektedir. Bu muharebelerde savunmada görülen izafi başarının esasen savunmanın derinlikte icra edilmesinden değil, Rus taarruzlarının yetersiz teçhizat ve moral ile yapılmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Sonuç olarak Sakarya Meydan Muharebesi'nde uygulanan taktiklere yönelik olası bir geçmiş referans noktasında ilk akla gelen Galiçya cephesine bakıldığında, Almanlarla birleşik icra edilen bu muharebede herhangi bir istisnai savunma konseptinin uygulanmadığı görülmektedir.³²⁷

³²⁴İhtiyat bir kıtanın, muharebenin başlangıcında kati neticeli bir hareket için elde bulundurmak üzere harekâtta alıkonulan kısmıdır. Bkz. *Askerî Terimler Sözlüğü* (1971), İngilizce-Türkçe, Ö/T 320-5-1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 528. Taarruzda, kesin netice yerinde kullanılmak, taarruzun duraklamasına mâni olmak, karşı taarruzları geri atmak ve başarı kazanılan yerde ve bu başarıyı genişletmek maksadıyla kullanılır. Savunmada ise düşmanın zorladığı noktaları kuvvetlendirmek ve karşı taarruz yapmaktır. Bkz. S. A. Kip (1939), *Askerî Kamus*, İstanbul: Vakıf Yayınları, s.116-117. Takviye ise, bir birliğin yahut muharebe grubunun kuvvetini artırmak vazifesi taşıyan kıtaya verilen isimdir. Bkz. *Askerî Terimler Sözlüğü*, **a.g.k.**, 1971, s. 520. Takviye, bir birliğin kuvvetini artırmak vazifesi ile ileriye gönderilen kıtaya verilen isimdir. Bkz. Kip, **a.g.k.**, 1939, s.240. Başka bir kuvveti daha fazla kuvvetlendirmek üzere kullanmaktır. *Askerî Terimler Sözlüğü*, **a.g.k.**, 1971, s. 520. Diğer bir tanımda ise takviye, bir birliği, başka bir kuvveti desteklemek üzere kullanmaktır. Eğer bu kuvvet başka bir birlik bölgesinde kullanılmak üzere görevlendirilir ve o bölgeye sevk edilirse takviye kuvveti olmaktadır. Bkz. Kip, **a.g.k.**, 1939, s.240.

³²⁵B. L. Hart, (2014). *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*. (Ü. E. Uysal, Dü., & E. G. Kerim Bağrıaçık, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları s. 271.

³²⁶Bu muharebeler sırasında 1916 Eylül – 1917 Şubat ayları arasında gerçekleşen yoğun Rus taarruzları karşısında, çeşitli komşu Alman birliklerinin çekilmesi nedeniyle kuşatılma tehlikesi altında kalan ve zayıf veren Türk 19 ve 20'nci tümenleri her şeye rağmen kendilerine tahsis edilen bölgeleri elde tutmayı başarmışlardır. Daha sonra 19. Tümen geri çağırılmış ve bölgede kalan 20'nci Tümen bir süre daha 1917 yılı haziran ayı boyunca gelişen Rus taarruzlarını başarıyla engellemeye devam etmiştir.

³²⁷Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s 522.

3.5.5. Suriye – Filistin muharebeleri

1915 ve 1916 yıllarında Osmanlı ordusu tarafından düzenlenen Kanal harekâtı başarısız olmuştu. İngilizler 1917 Ekim ayına kadar aşamalar halinde Gazze üzerinden taarruza geçerek öncelikle 31 Ekim’de Birüssebi’yi ve daha sonra devam eden taarruzlarında 9 Aralık 1917 günü Kudüs’ü ele geçirdi. Bu aşamada Osmanlı ordusu 7. Ordu ile Nablus kuzeyinde dağlık arazi kesiminde, 4. Ordu ile de Amman yakınlarındaki Es Salt bölgesinde ve 8. Ordu ile kıyı kesiminde Tulkarim bölgesinde tertiplenmişti. İngilizler Nablus bölgesinde Türklerin kuvvetli taraflarına taarruz etmekten ziyade kıyı şeridi boyunca Yafa’dan itibaren daha düz arazi kesiminde Türk ordusunun sağ kanadı boyunca taarruz ettiler. Bu maksatla da büyük süvari gruplarını kullandılar. Bu safhada başlatılan İngiliz taarruzları sonucunda Nablus Muharebesi sırasında 19-20 Eylül 1918 tarihlerinde Türk 8. Ordusu dağıldı ve Türk cephesi batı (sağ) kanadından yarılarak 8. Ordu büyük kısmıyla imha edildi. İngiliz süvari birlikleri süratle bu başarıdan faydalanarak 80 kilometre gerideki Nasıra’da bulunan Yıldırım Orduları karargahının bulunduğu bölgeye ulaştılar³²⁸ ve akabinde İngiliz taarruzları sonucunda 8. Ordu’nun savunması çökünce, İngilizler buradan doğuya dönerek Nablus’ta Mustafa Kemal komutasındaki 7. Ordu’yu kuşatmaya giriştiler. Mustafa Kemal Paşa 20 Eylül 1918’de, kendisine bağlı kolorduların komutanları olan İsmet (İnönü) Bey ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşa’ya, kendi birliklerini ve rastladıkları tüm döküntüleri toplayarak kuzeye doğru çekilmeleri emrini verdi ve 20-21 Eylül gecesi İngilizlerin kuşatma tehdidine karşı Nablus’u tahliye ederek kuvvetlerini sol kanadını yaslamış olduğu Şeria nehri doğusuna doğru tahliye etmeye başladı³²⁹ Nablus Muharebesi sonucunda 8. ve 4. Orduların hemen hemen yok olması, 7. Ordunun büyük zayıat vermesi ve İngiliz süvarilerinin Nasıra’daki Yıldırım Ordular Grubu Karargahına girmesi üzerine Grup Komutanlığı 21 Eylül’de Dera’ya çekilme kararı almıştır.³³⁰ 22 Eylül’e gelindiğinde ilerlemeye devam eden İngiliz

³²⁸Bugünden itibaren hiçbir yerde büyük ölçüde piyade muharebesi yapılmadı. 20’nci Kolordu, Nablus’un kuzey ve kuzeydoğusunda, 21. Kolordu ise Sebatiye ile Tulkarim arasında toplanmıştı. Bkz. Genelkurmay ATASE yayınları (1986), *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbî Sina-Filistin Cephesi*, IV. Cilt 2. Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 663.

³²⁹Çanlı, **a.g.k.**, s 144.

³³⁰Nablus Meydan Muharebesi’nde Yıldırım Ordular Grubu yenilgiye uğradıktan sonra, Halep kuzeyine kadar hiçbir yerde tutunamamıştır. İngiliz takip Harekâtı, 21 Eylül’de başlayarak 25 Ekim’de Halep’in düşmesine kadar devam etmiştir. 34 gün devam eden çekilme harekâtını üç safhaya ayırmak mümkündür 21 Eylül’den Dera’ya kadar 1. safha; Şam’a kadar 2. safha; Halep’e kadar olan süreyle 3. safha olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Genelkurmay ATASE yayınları, **a.g.e.**, 1986, s. 682.

birlikleri fazla bir direnç ile karşılaşmadan Humus ve Şam'a ulaşarak 30 Eylül günü Şam'ı işgal etti. Bu safhada İngilizlerin başarısının temelinde büyük süvari kütlelerinin elverişli arazide süratle dayanan kuşatıcı manevralarına bağlı olduğu görülmektedir ki bu hususun Mustafa Kemal tarafından dikkatle gözlemlenmiş olabileceği akla gelmektedir.

Görsel 3.1. İngiliz taarruzları ve Türk birliklerinin geri çekilmesi – Eylül 1918

Bu aşamada Mustafa Kemal Paşa, 3 Ekim 1918'de Mareşal Liman von Sanders'e enkazdan ibaret olan 7. Ordu'nun süratle Halep kuzeyinde toplanması gerektiğini kabul ettirmiştir. 27 Eylül 1918 tarihinde başlayan ve 25 Ekim'e kadar 34 gün devam eden çekilme harekâtı; ilk olarak Dera'ya ve oradan da Şam'a ve müteakiben Halep'e olmak

üzere üç aşamada gerçekleşmişti.³³¹ İngilizler 1 Ekim 1918'de Şam'ı, 26 Ekim tarihinde ise Halep'i işgal etmiştir.³³²

Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders, 1 Ekim'de 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği emirde; 7. Ordu'nun görevinin güneyden gelen birlikleri kendi bulunduğu hatta tutmak olduğunu ve ordunun geriye doğru kademeli olarak bulunması gerektiğini emretmiştir.³³³ Mustafa Kemal Paşa ise 1 Ekim 1918'de verdiği cevapta, kendisine yüklenilen görevin güneyden gelen birlikleri bulundukları hatta tutmaktan ibaret olduğunu ve bunun da ancak düşmanla temastan kaçınılmakla mümkün olacağını bildirmiştir.³³⁴

Bundan sonraki günlerde Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu birliklerini düşmana birlik kaptırmadan Halep'e çekilmeye odaklanmıştı. Burada yapılan geri harekât adeta bir bozgunu önlemeye çalışarak yapılan kontrollü bir harekâta dönüştürülmeye çalışılmıştı. Bütün bu gayretlerin sonucunda Mustafa Kemal Paşa 15 Ekim günü ordunun Hama ile Halep arasında toplanabilmiş olduğunu belirtmektedir.³³⁵

³³¹Genelkurmay ATASE yayınları, **a.g.k.**, 2016, s. 3.

³³²Genelkurmay ATASE yayınları (2016), *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı: 138, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 3.

³³³Genelkurmay ATASE yayınları, **a.g.k.**, 2016, s. 98 (Belge No. 42).

³³⁴Genelkurmay ATASE yayınları, **a.g.k.**, 2016, s. 99 (Belge No. 43).

³³⁵Genelkurmay ATASE yayınları, **a.g.k.**, 2016, s. 177 (Belge No. 76).

Görsel 3.2. *Halep istikametinde geri çekilmenin icrası.*

Harekâtın bu şekilde gelişimi sonrasında 25 Ekim 1918’de Orduya yayımlanan emirde; “...düşmanın üstün kuvvetlerle ciddi girişimleri karşısında Orduyu kesin savunma için uygun mevzilerde toplamak” maksadı bildirilerek³³⁶ 26 Ekim 1918’de beş piyade tümeniyle düzenli bir şekilde İskenderun-Cerablus hattına çekilme tamamlanmıştır.³³⁷

Bu muharebenin alınabilecek dersler bakımından en önemli iki noktası, İngilizlerin süvari kütleleri kullanımı ve geri çekilme harekâtının sevk ve idaresi

³³⁶Genelkurmay ATASE yayınları, **a.g.k.**, 2016, s. 228 (Belge No. 99).

³³⁷Genelkurmay ATASE yayınları, **a.g.k.**, 2016, s. 3.

hususlarında olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele’de Kütahya-Eskişehir Muharebesi sonrasında verdiği uzun mesafeli geri çekilme kararını nasıl aldığını açıklarken; “Eğer ben askerî hayatımda Suriye ricât hareketinin bir kısmını idare etmemiş olsaydım, belki de geri çekilme hareketini yapmaya bu kadar katiyetle cesaret edemezdim.” demiştir.³³⁸ Fahrettin Altay da süvari kullanımı konusunda “General Allenby Gazze Muharebesi’nde edindiği tecrübe ile ertesi yıl Hayfa yakınlarında ordumuzu yararak çember içine almış ve bütün Suriye’yi ele geçirmişti. Bizim de bu tecrübe ile beş yıl sonra süvari kolordumuz Afyon’da Yunan ordusunu sarmış ve onun esir olmasını sağlamıştı.” demektedir.³³⁹ Gerçekten de Büyük Taarruz’un icra şekli, bu bölgedeki İngiliz harekâtının icra şekli ile önemli benzerlikler göstermektedir.³⁴⁰

3.6. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Genel Değerlendirmesi

Osmanlı ordusunun savaş performansına bakıldığında genel olarak stratejik seviyede hatalar yapıldığı ve bunların taktik başarılarla telafi edilemediği söylenebilir. Bu hatalar yanlış seferberlik ve yığınak planları ile Enver Paşa'nın stratejik hedef planlama eksiklikleri ile ilgilidir. Ordu belli stratejik harekât alanlarına öncelik vermeyi ve kesin sonuç noktalarında yeterli güç bulundurmaya başaramamıştı. Bununla bağlantılı olarak ulaştırma hatlarının askerî hedefleri ve harekâtı destekleme kapasitesi konusunda yanlış hesaplar yapılmıştır.³⁴¹ Bu durum Türk ordusunu hemen bütün harekât alanlarında sayısal bir dezavantajla savaşmak durumunda bırakmıştı. Buna rağmen Türk birlikleri kritik münferit muharebeleri kazanmış ve savaşçı ruhları ve taktik yetenekleri ile dikkat çekmişti. Sarıkamış muharebeleri buna bir istisna olarak gösterilebilir iken, Çanakkale, Hicaz, Filistin, Galiçya cepheleri kısmen veya bütünüyle askerî başarıların sergilendiği cephelerdir. Ordu genel olarak kendini idame ettirme yeteneğini muhafaza ederek gerektiği şekilde yeniden örgütlenme ve muharebe grupları oluşturma becerilerini göstermişti. Ayrıca savaş boyunca Mustafa Kemal Paşa, Esat Paşa, Şevki Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Halil Paşa, Fevzi Paşa ve Vehip Paşa gibi önemli ve iyi komutanlar çıkarmıştır.³⁴² Bu süreç içinde komuta kademesi Kanal, Kafkaslar, Çanakkale, Hicaz,

³³⁸A. İnan (2014), Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 13. Basım, s. 147.

³³⁹Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 140.

³⁴⁰Çanlı, **a.g.k.**, s 141.

³⁴¹E. J. Erickson. (2003). *Size Ölmeyi Emrediyorum; 1. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*. (T. Akat, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi s. 285.

³⁴²Erickson, **a.g.k.**, 2003, s. 283.

Suriye, Galiçya cephelerinde ve Sarıkamış ile Kut'ül Amare muharebelerinde taarruz, savunma, geri çekilme, kıyı savunması, oyalama muharebesi, intikal gibi temel harekât çeşitleri konularında önemli tecrübeler kazanmıştır.³⁴³

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı cephelerindeki savunma ve geri harekât örneklerine bakıldığında,³⁴⁴ Doğu cephesinde Sarıkamış'taki mağlubiyet üzerine Erzincan'da sona erecek doğrudan bir geri çekilme ve Güney cephesinde ilki Basra körfezinden başlayarak Musul'a, diğeri ise Kanal bölgesinden başlayarak Halep'e kadar sürecek olan "bölge terk ederek kuvvet kaptırmamak" esasına dayalı bir geri çekilme³⁴⁵ hareketi uygulandığı görülmektedir.

Çanakkale muharebelerinde ise harekât dar cepheler ve sınırlı derinliklerde icra edilmiş ve düşmanın kıyıda tutunmasına fırsat vermeden her seviyede karşı taarruzlar ile geri atılması temel olmuştur.³⁴⁶ Burada asıl unsur hareketlilik ve taarruz olmuştur. Bitlis ve Muş cephelerinde ise düzenli bir geri çekilmeden sonra³⁴⁷ taarruzla Muş ve Bitlis'in alınması söz konusudur.³⁴⁸ Halep'te harbin sonlarına doğru savunma bütünlüğü bozulmadan icra edilen geri çekilme ile yeni bir savunma hattı oluşturulmuştur.³⁴⁹

Geri harekât Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle tecrübe kazandığı bir harekât türü olmuştur. Trablusgarp'ta, Doğu Cephesi'nde, yani Muş, Bitlis, Çapakçur harekâtında, Güney Cephesi'nde, 7. Ordu ile Yıldırım Ordusu'nda ve İstiklal Harbi'nde bu harekât türünü başarıyla uygulamıştı. Geri çekilmelerinin Suriye cephesi hariç, tamamında çekilmeden sonra taarruz ederek kayıplar giderildiği gibi ilave kazançlar da sağlanmıştır.³⁵⁰

³⁴³C. Küsmez (2020), *Türk Ordusu'nda Temel Harekât ve Türk İstiklal Harbi'nde Uygulanması, 1908 – 1923*, Ankara: Berikan Yayınevi, s.585.

³⁴⁴Küsmez, **a.g.k.**, 2020, s. 456.

³⁴⁵Genelkurmay ATASE Yayınları (2016), *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi ve Mustafa Kemal Paşa*, Ankara: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, s. 95.

³⁴⁶Genelkurmay Başkanlığı Yayınları (1993), *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt: V-I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s.286; R. Eşref (2001), *Mustafa Kemal İle Mülakat*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.13; Z. Türkmen (2015), *"Çanakkale Muharebelerinde Kara Harekâtı"*, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, (Haz.: Ali Arslan, Mustafa Selçuk) İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.194.

³⁴⁷Genelkurmay ATASE Yayınları (2016) *Muş ve Bitlis Muharebeleri*, Ankara: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, s.200-209.

³⁴⁸Ş. Tezer (2008), *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.40-53

³⁴⁹S. Hatipoğlu (2009), *Filistin Cephesi'nden Adana'ya, Mustafa Kemal Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, s.36-45.

³⁵⁰U. Kocatürk (1988), *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, sayfa 292.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının harekâtını bir bütün olarak özetle; Çanakkale muharebelerinde, ihtiyatın kullanılması, kıyıbaşında düşman ilerlemesine imkân vermeden baskı altına alınması, dar harekât alanlarında savunmanın icrasına yönelik yeni esaslar getirilmişti.³⁵¹ Doğu cephesinde ise düzenli bir geri çekilmeden sonra³⁵² yapılan taarruzla Muş ve Bitlis'in alınması,³⁵³ Kut'ül Ammare'de kademeli savunma mevzîleri halinde tahkim edilmiş çevirme harekâtı ile İngilizlerin esir edilmesi,³⁵⁴ Halep'te harbin sonlarına doğru yapılan ve savunma bütünlüğü bozulmadan icra edilen geri çekilme ile yeniden bir savunma hattı oluşturulması³⁵⁵ ve Kafkas, İran cephelerinde ise taarruzi maksatlı ilerleme becerileri gösterilerek³⁵⁶ uzak harekât alanları da dahil olmak üzere Türk komuta heyetinin sevk ve idaredeki tecrübesi gelişmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Birinci Dünya Harbi'nin sonlarında kuvvet kaptırmadan geri çekilerek hazırlık sonrası tekrar taarruza başlaması, Türk İstiklâl Harbi'nde de görülecektir.³⁵⁷

3.7. Alman Generallerin Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'na İlişkin Raporları

3.7.1. General von Seeckt'in raporu

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu bünyesinde görev yapmış Alman generalleri arasında en teferruatlı raporu General von Seeckt'in verdiği görülmektedir.³⁵⁸ von Seeckt 4 Kasım 1918 tarihinde yazdığı Türkiye'nin Yıkılmasının Sebepleri isimli raporda savaş sonucu mağlubiyeti doğuran en büyük hatanın; devletin bütün hayatını harp gayelerine göre düzenleyen merkezi bir kuvvetin olmaması ve gücünü padişah'tan alan merkezi bir iradenin bulunmamasından kaynaklandığını belirtiyordu. Enver Paşa'nın

³⁵¹Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, **a.g.k.**, 1993 s.286; Eşref, **a.g.k.**, 2001, s.13; Türkmen, **a.g.k.**, 2015, s.194.

³⁵²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2016, s.200-209.

³⁵³Tezer, **a.g.k.**, 2008, s.40-53.

³⁵⁴David Nicolle, Osmanlı Piyadesi, 1914-1918, Çev.: Osman Çakmakçı, İş Bankası Yy., İstanbul, 2012, s. 42; Charles V.F. Townshend, Mezopotamya Seferim, Çev.: Gürol Koca, İş Bankası Yy., İstanbul, 2012, s. 371-375.

³⁵⁵Hatipoğlu, **a.g.k.**, 2009, s. 36-45.

³⁵⁶F. Çakmak (2005), *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Ankara: Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, s.238-243.

³⁵⁷A. C. Küsmey (2022), *Sakarya Meydan Muharebesi'nde Derinlikte Savunma Anlayışına Göre Süvarinin İleri Hatta Kullanılması*, Hacettepe Üniversitesi – Polatlı Belediyesi 100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara: Girişim Ajans Matbaa, s. 24.

³⁵⁸A.N Kurat (1966), *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, s. 32.

elinin kolunun bağılı olduğu yönünde Bronsart tarafından yapılan tespitin Von Seeckt tarafından da yapıldığı görülmektedir.³⁵⁹ Von Seect raporunda Enver Paşa'yı iç siyasette maruz kaldığı ağır siyasî muhaliflere karşı Alman Genelkurmay'ının amaçlarını gerçekleştirmek için ciddi gayret gösteren bir kişi olarak tanımlanmasıdır. Türkiye'de Enver Paşa gibi çalışkan gayretli ve teşkilatçı olan başka hiçbir generalin olmadığına ve Enver Paşa'nın tam bir Alman dostu olduğuna değinmektedir.³⁶⁰ Von Seeckt çok ilginç bir tespit olarak Çanakkale savaşlarının Rusya'nın askerî çöküntüsünü hazırladığı gibi Türkiye'nin askerî yıkılışına da yol açtığını, çünkü bu savaş sonucunda Ordu'nun çok büyük bir güç kaybına uğradığını belirtmektedir.³⁶¹ Ayrıca, von Seect'e göre Almanya'da bir kolordu komutanlığı için bile uygun görülmeyen Liman von Sanders Türkiye'deki askerî heyetin başına gönderilebilecek en isabetsiz şahıs olup bu büyük bir hatadır. Benzer şekilde General von Falkenhayn da harekât meselelerinde doğrudan Almanya'daki başkomutanlık ile temas ederek Osmanlı ordusundaki Alman komuta heyetini etkisiz duruma düşürmüştür.³⁶²

3.7.2. Liman von Sanders'in raporu

Liman von Sanders, 13 Aralık 1917 tarihli Türk Ordusunun Bugünkü Durumu başlıklı raporunda savaş zamanında alınan tamamıyla yersiz kararlar yüzünden Türk ordusunun gözle görünür bir halde aşağı seviye düştüğünü belirtmektedir. Bu kararlar arasında 1914 ve 1915 yıllarında yapılan Kafkasya seferi, 1916 yılının yazında Ruslara yapılan karşı taarruz, 1916 yılında 13. Kolordu'nun İran ileri harekâtını göstermektedir. Liman von Sanders bu taarruzlar sırasında hareket için gerekli olan yolların ve lojistik sistemin hiçbir şekilde hazır olmadığını belirtmektedir. 1916 Ağustos'unda düzenlenen Süveyş kanal harekâtını da aynı şekilde başarılması imkânsız bir harekât olarak tanımlamaktadır.³⁶³ Ayrıca kıtalarda büyük bir eğitim ve terbiye noksanlığı olduğunu ve kıtaların bir bütün oluşmasına imkân vermeden mütemadiyen birbirinden ayrı parçalar halinde kullanıldığını belirtmektedir.³⁶⁴ Ayrıca Seect'in aksine Liman von Sanders'e göre Enver Paşa'nın kabiliyetleri Alman makamlarınca abartılmış ve yapılan askerî siyasî

³⁵⁹Kurat, a.g.k., 1966, s. 42.

³⁴⁵Kurat, a.g.k., 1966, s. 28.

³⁶¹Kurat, a.g.k., 1966, s. 61.

³⁶²Kurat, a.g.k., 1966, s. 71.

³⁶³Kurat, a.g.k., 1966, s. 22.

³⁶⁴Kurat, a.g.k., 1966, s. 23.

değerlendirmeler Enver Paşa'nın ölçsüz davranışlarına kurban edilmişti.³⁶⁵ Sanders'e göre Enver Paşa'nın etrafındaki Alman kurmay heyeti Enver Paşa'nın imzasının sağladığı korumaya sığınarak doğrudan Alman makamları ile görüşmeler yapmış ve kendilerini devre dışı bırakmıştır.³⁶⁶

3.7.3. Fritz Bronsart von Schellendorf'un raporu

Alman generallerinden von Bronsart ise raporunda, seferberlik sırasında askere alma şubelerinde seferberlik için herhangi bir hazırlık olmadığını, askere çağrılanların bir listesinin dahi olmadığını ve Almanya'da olduğu gibi kuvvetli bir ihtiyat subay sınıfının mevcut olmadığını belirtmektedir.³⁶⁷ Raporunun sonuç kısmında 11.000 kilometre uzunluğundaki kara ve deniz sınırlarında gereken taarruz ve savunma hareketlerini yapacak kudrette bir Türk ordusunun olmadığını, buna rağmen Türkiye'nin esas neticenin öngörüldüğü Avrupa cephesinin yükünü hafifletmek gibi bir görevi üzerine çektiğini de ifade etmektedir.³⁶⁸

3.8. Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa Cepheleri

Almanlar Batı Cephesi'nde harbin hedefini "Paris'i işgal ederek Fransızları muharebe dışı bırakmak" şeklinde belirlemişler ve bu maksatla çok geniş bir kuşatma harekâtına girişmişlerdir.³⁶⁹ 1914 Temmuz'unda Almanlar Schlieffen Planı doğrultusunda Hollanda, Belçika ve Lüksemburg üzerinden Fransa'ya taarruz ettiler. Bu bölgede batıdan doğuya, yani Alman taarruzu ilerleyişini kesecek şekilde mevcut olan Aisney, Somme ve Marne nehirlerini aşmak söz konusuydu. Almanların taarruzu Marne Nehri'ne kadar ilerledi. Burada Alman ordusunun hedefi Fransız ordusunu sol kanadından, yani batıdan, kuşatarak hem Paris'e el atmak hem de Fransız ordusunun geri çekilme yollarını kesmektir.³⁷⁰ Fakat Alman taarruzları en batı kanatta bulunan Birinci Alman ordusuyla onun hemen doğusundaki İkinci Alman ordusu arasında Marne Nehri üzerinde oluşan yaklaşık 60 kilometrelik bir boşluğun Fransız ordusu ve İngiliz keşif

³⁶⁵Kurat, a.g.k., 1966, s. 78.

³⁶⁶Kurat, a.g.k., 1966, s. 86.

³⁶⁷Kurat, a.g.k., 1966, s. 27.

³⁶⁸Kurat, a.g.k., 1966, s. 30.

³⁶⁹Hart, a.g.k., 2018, s. 65-70.

³⁷⁰S. Polatkan (1972), *Doküman ve fotoğraflarla 1 ve 2 Dünya Savaşları Özeti*, İstanbul, s. 26

kuvveti tarafından karşı taarruzla ele geçirilmesi nedeniyle başarısız oldu.³⁷¹ Daha sonra doğudaki kuşatma kanadı Verdun ve Kuzeydeki Ypress'de kuşatma ve cephe taarruzları girişimleri ile şanslarını deneyen Fransızlar ise bunlarda başarılı olamamıştır.³⁷²

Batı cephesinde 1914 yılı Eylül ayı sonuna kadar muhtelif ileri geri hareketler yaşandıysa da sonuçta İngiliz ve Fransız ordularının müşterek karşı taarruzuyla Alman orduları 6 Eylül ile 14 Eylül arasında aşağı yukarı 45 kilometre geri çekilerek gerideki stratejik ihtiyatların da desteğiyle Somme nehri gerisinde yeni bir savunma hattı oluşturdular. Bu hat 4 yıl boyunca çok fazla değişikliğe uğramayan ve bütün Avrupa'yı batıdan doğuya kat eden yaklaşık 875 kilometrelik bir hat haline geldi. Buradaki oluşan statik cephe durumu yaklaşık 2 yıl bu şekilde devam etti.³⁷³ İngiliz ve Fransız ordularının kaybı 60.000 kişiydi.³⁷⁴ Daha sonra Eylül ve Kasım ayları arasında tekrarlanan Somme taarruzları da yaklaşık 4,5 ay sürüp Aralık ayında bittiğinde her iki tarafın sadece bu taarruzlardaki kaybı yaklaşık 3 milyondur.³⁷⁵

Bu aşamada Almanların ilk defa olarak farklı bir savunma anlayışına yönelmeye başladıkları görülmektedir. Almanlar, bombardımana maruz kalan ilk siperlerde ancak çok küçük örtme birlikleri bırakmış ve esas kuvvetleri derinlemesine kademelendiren bir savunma düzeni uygulamışlardır.³⁷⁶ Sonuçta Fransızlar bu muharebelerde 27 kilometrelik bir cephede 1537 top ile çok kuvvetli bir hazırlık ateşi yapmalarına rağmen, her ne kadar Alman 3. savunma kuşağına ulaşmışlarsa da, Almanların uyguladığı yeni savunma şeklinden dolayı sonuç alamamışlardır.³⁷⁷ 1916 yılı boyunca gerçekleşen Somme

³⁷¹"Eski bir sistem olan aynı hizada bulunmayı gerektiren hareket tarzı, 1918 yılına kadar hüküm sürdüğü gibi halâ geçerliydi. Bu nedenle bir kolordu veya bir tümen durduğu zaman komşu birlikler de duruyordu." Bkz. Basil Liddell Hart, **a.g.k.**, s.122.

³⁷²Basil Liddell Hart, **a.g.k.**, 2018, s.122.

³⁷³Hart, **a.g.k.**, 2018, s. 310.

³⁷⁴Robbins, **a.g.k.**, 2010, s. 64.

³⁷⁵Robbins, **a.g.k.**, 2010, s. 65.

³⁷⁶Almanların buradaki tertiplenmesi öncelikle daha önceden hazırlanmış 2 tahkimatlı savunma kuşağında bulunuyordu. Üçüncü bir diğer kuşak ise inşa halindeydi. Bu kuşaklara "Ateş destek İhtiyatları" ismi verilmişti. Bu kuşaklar çok ağır bir şekilde tahkim edilmiş ve çok derin gömülmüş mevziler ihtiva ediyordu. Buradaki ana düşünce taarruzdan önce yapılan çok ağır topçu hazırlık ateşi sırasında savunan birliklerin daha ziyade ikinci kuşakta bekletilmesi ve topçu taarruzundan en az etkilenmesiydi. Bkz. Hart, **a.g.k.**, 2018, s. 328.

³⁷⁷24 Haziran 1916'da İngiliz ve Fransızlar Somme bölgesinde taarruza geçtiklerinde Fransız Başkomutanı General Joffre, taarruzu dar bir cephe ile sınırlı tutarak yoğun topçu ateşiyle ezilen Almanları bozarak müteakip piyade saldırıları ile saf dışı etmeyi planlamıştır. İngiliz-Fransız taarruzu başladığında hazırlık ateşi yaklaşık 1400 topla icra edilmiş ve sadece ilk gün olan 1 Temmuz'da 1,6 milyon mermi atılmıştır. Fakat Almanların derinliğe yayılarak ve savunma birliklerini başlangıçta ikinci kuşakta tutarak geliştirdikleri savunma taktiği nedeniyle İngiliz ve Fransız taarruzları çok ciddi bir direnişle karşılaşmış ve özellikle İngilizler çok büyük zayıat vermişlerdir. Bkz. Hart, **a.g.k.**, 2018, s. 326.

muharebelerinin bazı yönleriyle Sakarya Meydan Muharebesi'ne benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Tıpkı Sakarya'da da olduğu gibi bu muharebede de Birinci Ordu Komutanı General Von Below bir santim bile toprak terk eden her subayın yüce divana verileceği ve kaybedilen her kesimin mutlaka geri alınacağına ilişkin bir emri mevcuttur.³⁷⁸ 1917'den itibaren Somme muharebe alanında Almanların, yıkıcı müttefik ateş gücünün de etkisiyle, iki, hatta üç kademeli savunma anlayışını iyice yerleştirdikleri görülmektedir.³⁷⁹

1917 Nisan ayı da müttefik kuvvetlerin yoğun saldırılarına sahne olmuş, fakat müttefikler bu saldırılarda da Alman hatlarını yarmayı başaramadıkları gibi, sadece ilk günde 40.000 zayıat vermişlerdi.³⁸⁰ Bu taarruz ve devamında³⁸¹ Almanlar derinlikte oynak ve çok atak karşı taarruzları dayalı bir savunma yapmışlardır. Haziran ve Temmuz aylarında Almanların 2. Marne taarruzunda ise bu defa Fransızlar Almanlar tarafından uygulanan derinlikte ve esnek tertiplenmeye dayalı savunma uygulamasına yönelerek başarılı bir cevap vermişlerdir.³⁸² Yine 1918 yılı yazında Almanlar'ın Flanders cephesinde başlattıkları karşı taarruzda da Fransızların bir kez daha derinlikte savunma³⁸³ ile başarılı bir cevap verdikleri görülmektedir.³⁸⁴

³⁷⁸Hart, **a.g.k.**, 2018, s. 326.

³⁷⁹A. C. Küsmez, (2020). Türk Ordusu'nda Temel Harekât ve Türk İstiklal Harbi'nde Uygulanması, 1908 – 1923. Ankara: Berikan Yayınevi, s. 233.

³⁸⁰6 Nisan 1917 günü saat 5.30'da başlayan İtilaf taarruzu 1 Alman savunma hattının kısa sürede düşmesi neticesini verdi fakat tarif eden kuvvetler ikinci hatta geldiklerinde burada çok ciddi bir direnişle karşılaştılar. Bkz. Hart, **a.g.k.**, 2018, s. 412.

³⁸¹İtilaf devletlerinin 26 Mart 1918'de Müşterek Ordular Komutanı olarak görevlendirdikleri Mareşal Foch, savaşın amacının siyasi olduğunu gördü. Ona göre Almanların koşulsuz teslimine kadar savaşmak gerçekçi ve gerekli değildi. Mareşal Foch'un düşüncesine göre Müttefikler Almanları durdurduktan sonra ilerlemeye başladıklarında ikmal hatları uzayacak Almanlarınkı ise kısılacaktı. Dolayısıyla savaş hedef olarak Almanya içlerine taşımaya gerek yoktu. Zira Almanlar kendi topraklarında daha şiddetli ve arzulu savaşacaklardı. Böyle bir savaş fazla maliyetli ve sonuçsuz olacaktı. Bunun yerine Alman ordusunun siyasi görüşmelerde avantaj sağlanabilecek bir duruma getirilmesi yeterliydi. Mareşal Foch, Wilson'un temsilcisine şunları söyleyecekti "Eğer Almanlara ateşkes anlaşması şartlarını kabul ettirebileceğimiz durumu yarattıysak görev tamamlanmıştır. Bu amaç gerçekleştiğinde bir damla fazla kan akıtmaya kimsenin hakkı yoktur." Mareşal Foch'un planı Alman taarruzlarını asgari yeterli kuvvetlerle durdurmak ve büyük kuvvetlerle karşı taarruz yapmaktı. Bkz. Bingöl, **a.g.k.**, 2014, s. 1-31.

³⁸²Fransızların buradaki uygulamalarının devrimsel bir yönü yoktu. Çünkü Almanlar zaten 25 Eylül 1915'te, yani yaklaşık 3 yıl önce, Champaign bölgesindeki büyük Fransız sonbahar taarruzuna boşa çıkarmak için bu yöntemi ilk defa uygulamış ve daha sonra devam ettirmişlerdir. Hart, **a.g.k.**, 2018, s. 532.

³⁸³21 Temmuz'da Almanların sondan yaptığı karşı taarruzda Fransızlar tekrar 60 kilometre kadar geri çekilmek durumunda kaldı. Fakat Alman taarruzları da daha fazla ilerleyemedi. Polatkan, **a.g.k.**, 1972, s. 33.

³⁸⁴Robbins, **a.g.k.**, 2010, s. 85.

3.9. Birinci Dünya Savaşı'nda Statik cepheleri kırmak İçin Geliştirilen Çözüm Girişimleri

Statik cepheleri kırmak için geliştirilen çözüm girişimleri üç grupta toplanabilir.³⁸⁵ Birinci grup yeni cepheler açılması ve yeni müttefikler bulunmasıydı. İkinci çözüm teknolojiden yararlanmaktı.³⁸⁶ Üçüncü grup ise teknik yetersizlikler karşısında bu defa manevra etkinliğini artıracak yeni taktiklerin geliştirilmesidir.³⁸⁷

Almanların Marne yenilgisi sonrasında savaşı kaybetmemek için yıpratma stratejisini uyguladıkları ve bunun için de savunmayı daha da güçlendirdikleri görülmektedir. Bu anlamda Almanlar derinlikte savunma taktik ve tekniklerini geliştirerek savunmanın bir hat halinde değil bir bölge içinde icra edilmesine yönelmişlerdir.³⁸⁸ Almanların Marne'da yapmaya çalıştığı şey savunma kuvvetlerinin başlangıçta gerideki tahkimli mevzilerde yerleşmesi, örtme hattının gerisinde koruganlardan oluşan ve düşmanı ölüm bölgelerine yönlendirecek şekilde kademeli hatlar tesis edilmesi, ardından ölüm bölgelerine çekilen düşman topçu ateş toplamaları, makineli tüfek ateşleri ve karşı taarruzla imha edilmesidir. Bu yeni savunma şekli adını Fritz Von Lossberg isimli subaydan alan esnek bir savunma sistemine dayanmaktadır. Lossberg sisteminde birliklerin asıl muharebe hattının geçtiği siperlerin bir buçuk iki kilometre ilerisinde bulunan bir örtme hattının himayesinde geriye doğru önceden hazırlanan muharebe hatlarına dağıtıldığı ve böylece düşman topçu ateşi etkilerinin en aza indirildiği görülmektedir. Bu söz konusu yeni savunma tarzında zaman zaman arazi parçalarının terk edilmesine izin veriliyor ama çok önemli ise bunlar karşı hücumlarla geri alınıyordu. Bu aynı zamanda o tarihe kadar tek bir boyutlu olan muharebe sahasına derinlik adıyla yeni bir boyutun katılması anlamına da geliyordu.³⁸⁹

³⁸⁵Akad, **a.g.k.**, 2014, s. 78, 93.

³⁸⁶Yangın makinesi ve kimyasal silahların devreye sokulması buna örnektir. Tünel harbi, hazırlık ateşleri, klor gazı ve alev makinelerinin kullanımı, keskin nişancı timleri, sızma birlikleri topçunun görmeyerek ateşler ile derin hedefleri vurma girişimleri gibi birçok benzer örnek de mevcut olup bunların hiç birisi tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Bkz. Bingöl, **a.g.k.**, 2014, s. 1-29.

³⁸⁷Bingöl, **a.g.k.**, 2014, s. 1-31.

³⁸⁸Uyar, **a.g.k.**, 2020, s. 192-193.

³⁸⁹Akad, **a.g.k.**, 2014, s. 108

3.9.1. Fritz Von Lossberg tarafından geliştirilen yeni savunma şekli

Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi'nde 1. ve 6. Alman ordularının Kurmay Başkanlığı görevini yürüten Lossberg statik hale gelen cephe ortamında yeni bir savunma çözümü olarak derinliğin kullanılması konusunda önemli gelişimler sağlamıştır.³⁹⁰

Lossberg, tam bir insan kıyımı olan 1. Somme savaşından sonra cephedeki bazı komutanlarla birebir görüşerek savunmanın daha esnek ve derinlikte icra edilmesi konusunda bazı çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalar aslında 1916 Aralığında Arras kuzeyindeki Vimy bölgesinde İngiliz taarruzlarına maruz kalan Alman ordusundaki iki tümen komutanı olan Bauer ve Geyer tarafından geliştirilen düşüncelerin devamı niteliğindedir. Kaldı ki o zamana kadar zaten, İngiliz topçusunun Vimy yükseltilerinde elde ettiği elverişli gözetleme ve ateş imkanları nedeniyle, Vimy bölgesinin sert bir ileri savunma düzeni ile savunulması imkansız hale gelmişti. Lossberg'in 6. Ordu Kurmay Başkanlığı'na başlamasından 48 saat içinde 15 Alman tümeni yaklaşık 20 kilometre derinliğinde esnek bir savunma düzenine geçirilmişti. Bundan hemen sonra 14 Nisan'da başlatılan İngiliz taarruzu bu esnek savunma sistemi sayesinde geri püskürtüldü. Bu başarının ardından Haziran 1917'de Lossberg Passchendale bölgesindeki 4. Alman ordusunun savunma sistemini de bu şekilde düzenlemekle görevlendirildi.³⁹¹

Bu düşünceler daha sonra her iki dünya savaşı arasındaki dönemde 1938 yılında Alman mareşali Wilhelm Ritter von Leeb tarafından "Savunma-Die Abwehr" isimli kitapta tekrar yer bulmuştur. 2. Dünya Savaşı sırasında İngiliz askerî tarihçi Graeme Wynne, Lossberg'in hatıralarındaki anlatımını dikkatle çalışarak bu konuda Alman derinlikte savunma sistemi ile ilgili bir kitap yazmıştır. Bu kitap daha sonra Amerikan ordusu kurumları tarafından I. Dünya Savaşı'ndaki Alman taktik doktrindeki dönüşüm ismiyle Timothy Lupfer tarafından 1981 yılında yayınlanmıştır.³⁹²

Konunun pratik uygulamasına baktığımız zaman 1. hattaki tabur komutanlarına önemli yetkiler verildiğini görmekteyiz. Bu tabur komutanları, birlik seviyesi ve

³⁹⁰F. v. Lossberg, *Lossberg's War: The World War I Memoirs of a German Chief of Staff*, (Çev.: David T. Zabecki ve Dieter Biedekarken), Kentucky Üniversitesi. https://www.amazon.com/search?sxsrf=AB5stBiDJdqQMxF9HoSEbry_DkYIUw:1688375081067&q=lossberg&tbm. (Erişim tarihi; 24. 06. 2022) Söz konusu kitap internet mağazasından temin edilen e – kitap olup, kaynakta sayfa numarası olmadığı için bu ve daha sonraki dipnotlarda sayfa sayısı gösterilmemiştir.

³⁹¹Lossberg, a.g.k., 2017.

³⁹²Lossberg, a.g.k., 2017.

komutanın rütbesi ne olursa olsun, kendi bölgesindeki bütün takviye birlikleri üzerinde harekât kontrolü yetkisine sahip olup aynı zamanda gerekli gördüğü hallerde baskı altında geri çekilme ve sektöründeki diğer komşu birlikleri de koordine ederek karşı taarruzlar yapma yetkisine sahiptir.³⁹³

Kuvvetler derinlikte üç kademe halinde tertipleniyordu. Bunlardan birinci kademe ileri tabur kademesiydi. (Kampfbataillon – Tabur mevzileri) bu kademe aslında kabaca birbirine paralel ve karşılıklı destek imkanı sağlayan birkaç mevzi hattını içeriyordu. Yani tek bir hattan ibaret değildi. İkinci savunma kademesi ise alayın ihtiyat taburu tarafından işgal ediliyordu. (Bereitschaftbataillon – hazırlanmış mevziler) gerideki üçüncü kademe ise genellikle düşman topçu menzilinin dışındaki derinlikteki ihtiyat taburu (ruhebataillon) tarafından (ki bu muhtemelen tümen ihtiyatının bir kısmı olmalıdır.) işgal ediliyordu. Bu sistemde alay komutanı ilk hattaki taburların lojistiğinden ve kendi ihtiyatının kullanımından sorumluydu. Tümen seviyesindeki ilişkilere baktığımızda ise, şayet bir tümen başka bir sektörde görevlendiriliyorsa, görevlendirildiği sektördeki tümen komutanının doğrudan hareket kontrolüne giriyordu. Bu husus Sakarya Meydan Muharebesi'nde de defalarca uygulanmışsa da bunun Alman doktrini etkisiyle olması pek muhtemel görülmemektedir. 1916 yılından itibaren Lossberg tarafından titizlikle çalışılan bu sistem birinci hattın insanla değil ateşle tutulmasını, düşman taarruzu doruk noktasına ulaştığı zaman bulunduğu hatta bir savunma teşkil etmesini veya ihtiyatlarını kullanmasına fırsat vermeden derhal karşı taarruz icra edilmesini öngörüyordu.³⁹⁴

1916 Temmuz'unda görevden alınan Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhein'in yerine atanan Paul von Hindenburg, Lossberg tarafından geliştirilmekte olan bu sistemi tüm Alman ordusuna süratle yaymaya girişti. Bu maksatla Genelkurmay Başkanlığı tarafından 1 Kasım 1916 tarihinde, Alman Genelkurmayındaki Albay Max Bauer ve Yüzbaşı Hermankier tarafından Savunma Muharebelerinde Komuta Prensipleri isimli bir doküman oluşturuldu. Bu dokümanda tarif edilen yeni doktrin; esneklik, adem-i merkezi komuta kontrol ve karşı taarruz olmak üzere 3 ana hususa dayanıyordu. Bu bağlamda taarruz eden kuvvetler bir yandan daha merkezi bir yapıya doğru evrilirken savunan Alman kuvvetleri daha esnek ve ast komutanların yetkilerini daha çok olduğu bir yapıya doğru evrilmekteydi. Lossberg'in geliştirdiği bu sistemi tarif eden yukarıda bahsettiğimiz

³⁹³Lossberg, a.g.k., 2017.

³⁹⁴Lossberg, a.g.k., 2017.

doküman daha sonra İngilizler tarafından ele geçirilerek 2800 nüsha çoğaltılıp birlik komutanlarına dağıtılmıştır.³⁹⁵ Bununla beraber 9 Nisan 1917'de İngilizler Arras bölgesindeki Alman 6. Ordu bölgesine taarruz ettiklerinde 6. Ordu Lossberg sistemini uygulamakla beraber ihtiyatlarını devreye sokmakta geç kaldığı için başarı sağlayamamıştı.³⁹⁶ Bu savunma doktrini Birinci Dünya Savaşı şartları dikkate alındığında taarruz edenin hareket kabiliyetinin savunandan daha az olduğu noktada özellikle değer kazanmaktadır.³⁹⁷ Aynı durum Sakarya Meydan Muharebesi'nde de Türk ve Yunan kuvvetleri arasında bir mukayese faktörü olarak görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki bu muharebeler sırasında Almanların yoğun topçu kullanımı ve derinlikte savunma anlayışının geliştirilmesi haricinde uyguladıkları çok önemli bir diğer gelişme de Muharebe Gruplarının kurulmasıdır. Günümüzdeki askerî doktrinlerde de kullanılan Muharebe Grubu uygulaması Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli sınıfların Tümen seviyesinde bir araya getirilmesi ve birbirlerini destekleyerek tek bir taktik komuta altında belli bir hedefe yöneltilmesi anlamına geliyordu.³⁹⁸ Bu şekilde bir grup tasarımı Sakarya Meydan Muharebesi'nde de tam anlamıyla uygulanmıştır.

3.9.2. Birinci Dünya Savaşı'nın askerî doktrine etkileri

Buraya kadar izah dilen dönüşüm daha ziyade savunma muharebelerini tekniği ve taktiği ile ilgilidir. Fakat büyük savaşta alınan askerî dersler bununla sınırlı olmamıştır. Burada Rusların önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında öncelikle Rus ordusu bünyesinde önemli entelektüel tartışmalar yapılmıştı. Rusların tespitine göre gelişen askerî teknoloji orduların sayısal olarak büyümesi sonucunda, 19. yüzyılda taktik seviye ile stratejik seviye arasında bir kopukluk ve boşluk oluşmuştu. Moltke ve Goltz bu boşluğu “Grand Taktik” kavramı ile doldurmaya çalışmış ama başarılı olamamıştı. Ruslara göre askerler taktik seviyeye, sivil siyasetçiler ise stratejiye öncelik verdiği için aradaki kopukluğun farkında değildiler. Örneğin düşman savunma hattında tespit edilen zayıflıktan istifade edilmek istenirken burada elde edilecek taktik başarının nasıl olup da faydalı bir stratejiye hizmet eder hale getirileceği düşünülmeliydi. Sonuçta gerçekleştirilen rastgele birbirinden kopuk taktik zaferler

³⁹⁵Lossberg, a.g.k., 2017.

³⁹⁶Lossberg, a.g.k., 2017.

³⁹⁷Lossberg, a.g.k., 2017.

³⁹⁸Akad, a.g.k., 2014, s. 94

düşmanı yıpratmak dışında bir amaca hizmet edememişti. Sovyetler Birliği'nin askerî ve politik liderleri taktik seviye harekât ve zaferlerin stratejisine hizmet etmesini sağlamak için “operatif seviyeyi” tasarladılar. Operatif seviye, cephede veya harekât alanında bulunan bütün kara, hava ve deniz birlikleri harekâtının milli/askerî strateji doğrultusunda planlanıp koordine edilmesi ve muharebelerin toplam sonucunu stratejik zafere katkı sağlamasını sağlayan bir köprüdür. Yani taktik ve stratejik kademelerin buluştuğu kademedir. Operatif seviyenin keşfi beraberinde derinlikte harekât kavramını getirmiştir. Planlarda sadece birinci hat dikkate alınmamalı, burada kazanacak başarılar düşman derinliğinde hareket ve manevra imkânı temin etmeliydi. Ayrıca hava gücü ve ateş destek vasıtaları ilk andan itibaren düşman derinliğini vurmalı hava indirme ve manevra unsurları derinlikte harekâta katılmalıydı.³⁹⁹

3.10. Millî Mücadele Döneminde Askerî Teşkilatlanma

3.10.1. Kuva-yı Milliye

Henüz Mustafa Kemal Paşa Samsun'a dahi çıkmadan örgütlenmeye başlayan⁴⁰⁰ Kuva-yı Milliye güçleri esas olarak gerilla oluşumlarıdır.⁴⁰¹ Zaman içinde bu gerilla örgütleri ile iskelet ordu yapısı arasında bir çeşit iş birliği ve eşgüdüm doğmuştur.⁴⁰² Burada asker – halk karışımı bir kuvvet söz konusudur. Heyet-i Temsiliye'nin otoriter tutumu ve subaylar ile bir kısım mülki yöneticilerin bu doğrultuda halkın örgütlenmesine katkısı büyük olmuştur.⁴⁰³ Kuva-yı Milliye'nin temel insan kaynağı gayri nizami gruplar ve yöresel halktır. Halktan askere alma söz konusu olduğunda kimlerin silah altına alınacağı askerlik şubesi kayıtlarına göre hesaplanıyordu.⁴⁰⁴ Genelde subaylardan oluşan⁴⁰⁵ komuta yapısı da duruma uygun farklılıklar gösterebiliyordu.⁴⁰⁶ Bu teşkiller

³⁹⁹Uyar, **a.g.k.**, 2020, s. 196.

⁴⁰⁰Bozdemir, **a.g.k.**, 1982, s. 88.

⁴⁰¹Bozdemir, **a.g.k.**, 1982, s. 84.

⁴⁰²Kuva-yı Milliye müfrezeleri genel olarak şu kişilerden oluşmaktadır: Dağda gezen eşkıya ve zeybekler, asker kaçakları, herhangi bir suç işleyip adalatten kaçan suçlular, hapishanelerden çıkarılan mahkûmlar, soyguna hevesli maceraperestler, karşı ihtilal hareketlerine karışmış olup affı uğrama için iltica edenler, bir nevi askere alma şeklinde köylerden kasabalardan toplanan kimseler, gerçekten milli ve vatani duygularla mücadele yatılan gönüllüler. Bkz. Selek, **a.g.k.**, 1999, s. 124.

⁴⁰³Bozdemir, **a.g.k.**, 1982, s. 88.

⁴⁰⁴S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, 2. Cilt, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 74.

⁴⁰⁵Akşin, **a.g.k.**, 1998, s. 74.

⁴⁰⁶Kuvayı milliye komutanları genellikle; efeler ve eşkıya reisleri, Kuşçubaşı Eşref, Parti Pehlivan ve Bulgar Sadık gibi komitacılar ve sivil komutanlar (bunlar gerçek anlamıyla asıl milli komutanlar olup bazıları aydın kimseler bazıları da bölge eşrafındandır. Bunlar arasında Biga Kaymakamı Şükrü Saraçoğlu, Mahmud Esat Bozkurt örnek olarak gösterilebilir.) Son grup ise subaylardır. Bu subaylar özellikle Efe ve

çoğunlukla bölgede bulunan yerel askerî birliklerin emir ve kontrolüne verildi.⁴⁰⁷ Aydın bölgesinde 57. Tümen (Albay Şefik Aker), Ayvalık'ta 172. Alay (Yarbay Ali Çetinkaya) tarafından yapılan sevk ve idare buna ilişkin örneklerdir.⁴⁰⁸ Dolayısıyla Kuva-yı Milliye hem sosyal ve politik hem de askerî bir örgütlenmenin toplamıdır.⁴⁰⁹

Kuva-yı Milliye hareketi mevcut çatışmalarda az çok bir varlık gösterebiliyorsa da Yunanların geniş çaplı cephe harekâtında fazlaca bir etkisi olmuyordu. Özellikle cephe ve silah ikmali konusunda ordunun desteğine ihtiyacı vardı. Askerî bakımdan tek bir komuta altına giremediği gibi idari bakımdan da merkezi bir yönetimden yoksundu.⁴¹⁰ Bununla beraber, Kuva-yı Milliye; bir taraftan düzenli ordunun kurulması için gerekli ortam ve zamanı sağlamış, diğer taraftan düşman ve iç isyan gruplarına karşı etkili direniş hareketleri göstermiştir. Ayrıca İstanbul hükümeti ve dünya kamuoyuna Anadolu hareketinin boyutunu göstererek, Yunanların kolaylıkla ilerleyebileceğine ilişkin ön yargıları zedelemiştir.⁴¹¹

3.10.2. Düzenli Orduya Geçiş

1920 yılı Ekim ayı başlarında, Anadolu yapılanmasının en hassas olduğu dönemlerden birinde Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa Yunanların Gediz bölgesinde yalnız başına bulunan bir Tümeni'ne taarruz edilmesi yönünde bir teklifini Ankara'ya iletmış fakat bu teklif uygun görülmemiştir. Buna rağmen Ali Fuat Paşa fikrinde ısrar ederek 16 Ekim günü bir toplantı düzenlemiş ve taarruza karar vermiştir. 24 Ekim 1920'de bu düşüncelerle başlatılan Gediz taarruzu en başından itibaren başarısız olmuştur.⁴¹² Gediz'deki muharebenin kaybedilmesi yalnızca bir muharebenin

Zeybekler liderliğindeki milis kuvvetlere komuta etmekte ve söz geçirmekte önemli sıkıntılar çekmişlerdir. Bkz. Selek, **a.g.k.**, 1999, s. 126. Başlangıçta her biri bir zeybek, efe veya köylerden seçilen reislerin komutası altında bulunan 30 ile 100 mevcutlu kuvvetler teşkil edilerek bunlara belli cephe sorumlulukları verilmiştir. Aker, **a.g.k.**, 2006, s. 238.

⁴⁰⁷Kuva-yı Milliye birliklerinin düzenli birliklerle aynı askerî gruplar altında teşkilatlandırıldıkları dahi görülmektedir. Mesela Eskişehir-Kütahya muharebelerinin olduğunu sırada Afyon mıntıkasında teşkil edilen 12. Grup içinde bulunan Mürettep Tümen'in teşkilatında 1. ve 2. Milis Alayları da mevcuttur. Bkz. Selek, **a.g.k.**, 1999, s. 124.

⁴⁰⁸22 Haziran 1920'de Yunan taarruzunun başlamasından bir gün önce hazırlanan genel kuvve cetveline göre Batı Anadolu'da, yalnızca İzmir Güney Cephesi'nde, milis kuvvetlerinin toplam personel miktarı 118 subay ve 5608 erattan müteşekkildir. Aynı cephedeki 57. Tümen'in aynı günkü kuvvesinde ise 193 subay ve 4390 erat olduğu görülmektedir. Görüldüğü gibi milis kuvvetleri az bir farkla da olsa düzenli kuvvetlerden daha fazladır. Bkz. Selek, **a.g.k.**, 1999, s. 129.

⁴⁰⁹Akad, **a.g.k.**, 2014, s. 214.

⁴¹⁰Akşin, **a.g.k.**, 1998, s. 74.

⁴¹¹Selek, **a.g.k.**, 1999, s. 122.

⁴¹²Selek, **a.g.k.**, s. 881.

kaybedilmesinden öte bir anlam taşımış ve cephe yapısı ve emir komuta ilişkilerinin belli bir esasa bağlanması şart görülmüştür.⁴¹³ Bu olaydan sonra Ali Fuat Paşa Batı Cephesi Komutanlığı'ndan alınarak Moskova'ya büyükelçi tayin edilmiş ve onun yerine Albay İsmet Bey komutan olarak atanmıştı. İsmet Bey Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Başkanı sıfatı üzerinde kalacak şekilde görev yaparken Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Başkanlığı'na Müdafaa-i Milliye Vekili olan Fevzi Paşa vekâlet edecektir. Ayrıca, 8 Kasım 1920 tarihli Vekiller Heyeti kararı ile Batı Cephesi, Batı ve Güney cepheleri olarak ikiye ayrılmıştı. Bu cephenin Güney kesimi Batı cephesinden ayrılarak burası, Dahiliye Vekili sıfatı uhdesinde kalmak üzere, Albay Refet Bey'in komutasına verilmiştir. Bu oldukça karışık bir emir komuta yapısıydı. Mustafa Kemal Paşa bu kararların tümünü süratle almış ve yeni komutanlara süratle muntazam ordu ve büyük bir süvari kütlesi oluşturulması emrini de vermişti. Böylece Kuva-yı Milliye fikrini ve politikasını tasfiye etmek yönündeki ilk ve en büyük ilk adım atılmıştır.⁴¹⁴

3.10.3. Düzenli orduya mali kaynak temini

Anadolu'nun mali kaynaklarına Büyük Millet Meclisi'nin açılışından önce İstanbul'un işgali üzerine el konulmuş ve Mustafa Kemal Paşa tarafından bütün kolordulara ve vilayetlere gönderilen talimatlarla Anadolu'daki Osmanlı Bankası şubeleri, Düyun-u Umumiye ve Reji idaresi gelirlerine el konularak İstanbul'a para veya değerli maden gönderilmeleri yasaklanmıştı.⁴¹⁵ Meclisin yaptığı önemli işlerden biri de Anadolu gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturan Düyun-u Umumiye ile anlaşılmak ve onlar adına Düyun-u Umumiye gelirlerini yönetmek olmuştur. Bunun yanı sıra Ankara Hükümeti Anadolu'da satılan damga pullarının parasını da İstanbul'a göndermeyip bir gelir olarak bütçe eklemiş ve bütün reji idaresinin gelirlerine de el koymuştur. Bu yapılanlarla Anadolu'daki bütün devlet gelirleri artık Ankara hükümetinin kontrolü ne geçmiş bulunuyordu.⁴¹⁶

Ayrıca Milli Mücadele sırasında 1 Mayıs 1920-31 Eylül 1920 arasındaki harcamaları kapsayan geçici bütçe taslağı 8 Eylül 1920'de Meclise sunulmuştur. Bu taslağa göre yapılan harcamaların miktarı 27.195.935 lira 55 kuruş olarak tahmin

⁴¹³S. Selek (1982), *Millî mücadele*, Cilt 2, İstanbul: Örgün Yayınevi, s. 883.

⁴¹⁴Selek, **a.g.k.**, 1982, s. 885.

⁴¹⁵Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2004, s. 259.

⁴¹⁶Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2004, s. 261.

edilmektedir. Bu bütçeden 10.775.303 lira Müdafaa-i Milliye Vekâletine ayrılmıştır. İkinci İnönü Savaşı'nın kazanılmasının verdiği olumlu bir izlenimle Müdafaa-i Milliye Vekâleti Bütçesi, Askerî Fabrikalar Müdüriyeti ve Bahriye Şubesi de dahil olarak tartışmasız bir şekilde 44.160.058 lira olarak 2 Nisan 1921'de kabul edilmişti.⁴¹⁷ Bu bütçe tümüyle bir savaş ekonomisi bütçesidir. Zira bütçenin %62'si Müdafaa-i Milliye Vekâletine, %38'i ise diğer alanlara ayrılmıştır.⁴¹⁸

1920 yılının ilk 6 aylık geçici bütçesinin sonuna yaklaşıldıkça gelir kaynaklarının halâ yeterli olmadığı görüldüğünden çare olarak tarıma dayalı vergiler gibi mevsimlik dalgalanma göstermeyen, tahsili az masraflı olan kolay vergilendirme alanlarına başvurulmuştur. Örneğin tuz, sigara kâğıdı, oyun kâğıdı, satranç takımı gibi bir öncelikli ihtiyaç olmayan kalemlerde vergiler arttırılmıştı.⁴¹⁹ Alınan her türlü tedbire rağmen 1920 yılı bütçe planlaması sonunda halâ yüzde 18,4 oranında bir bütçe açığı olduğu görülmektedir.⁴²⁰

3.10.4. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Teşkilatı⁴²¹

Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulduktan dokuz gün sonra (2 Mayıs 1920) kabul edilen 30 numaralı kanun ile, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti adıyla bir vekâlet (Bakanlık) olarak kabineye dâhil edilmiş ve Ziraat Mektebi'nde Kurmay Albay İsmet'in

⁴¹⁷Zamanla bu gelirler yeterli olmadığından birtakım gelir arttırıcı kanunların çıkartılmasına da ihtiyaç duyulmuştur. İlk olarak 28 Temmuz 1920 tarihinde Anadolu'ya sokulan yabancı mallar üzerinde uygulanan transit ve gümrük vergileri arttırılmıştı. Buna ilave olarak gelir vergisi kanununda belirtilen çeşitli gelir kalemlerinden alınan vergilere 5 ile 10 kat arasında değişen zam yapılmıştı. Ayrıca, Kuva-yı Milliye'nin bütçeden finanse edilmesi kapsamında ise 16 Mayıs 1920 günü Kuva-yı Milliye'nin Milli savunma teşkilatına bağlanarak birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 2004, s. 263, 299.

⁴¹⁸H. Özlü (2010), *Millî Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türk Ordu Teşkilatında Harp Sanayisi Kurma Girişimleri*, 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 487.

⁴¹⁹Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 2004, s. 276.

⁴²⁰Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 2004, s. 325.

⁴²¹İkinci Meşrutiyet'in ilan olduğu 23 Temmuz 1908 tarihinde Türk Genelkurmay Başkanlığı, Seraskerliğin bünyesi içinde "Erkânıharbiye umumiye Dairesi" adı altında bulunmaktaydı. Mondros Mütarekesi'nin uygulanmaya başlanmasıyla Anadolu'da İstiklal Savaşı'nı yürütenler için henüz bir Genelkurmay idaresi yoktu. Genelkurmay Başkanlığının kuruluş ve görevleri, Milli Hükümetin kuruluş safhalarına uygun olarak zaman içinde şekillenmiştir. Böylece bakanlıklar içinde Osmanlı Harbiye Nezaretine karşılık olarak Milli Müdafaa Vekaleti (Milli Savunma Bakanlığı) ile Erkân-ı Harbiye Umumiye Vekaleti (Genelkurmay Başkanlığı) kurulmuştu. İstiklal Harbi sırasında Büyük Millet Meclisi bünyesinde bir bakanlık olarak çalışan Genelkurmay Başkanlığının ilk başkanı olan Albay İsmet 8 Kasım 1920 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı sıfatı kendisinde kalmak üzere Batı Cephesi Komutanlığına atanmıştır. Ankara'daki Erkân-ı Harbiye Umumiye Reis Vekillğine de Fevzi Paşa (Çakmak) getirilmiştir (9 Kasım 1920). 5 Ağustos 1921 tarihinde TBMM tarafından verilen, Müdafaa-i Milliye Vekaleti ile Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisliği (vekil olarak) vazifelerini birlikte yürüten Fevzi Paşa'ya (İsmet Paşa'nın istifası üzerine) Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisliği, Refet Paşa'ya da Müdafaa-i Milliye Vekilliği görevleri verilmiştir.

⁴²²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996, s. 122.

(İnönü) emrinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı sorumlu olarak çalışmalarına başlamıştı.⁴²² Dikkat edilecek olursa bu Riyaset, eskiden olduğu gibi Harbiye Vekâleti'ne bağlı olmayıp⁴²³ 11 bakanlı Bakanlar Kurulu (İcra Vekilleri Heyeti) içinde Milli Müdafaa Vekâleti (Müdafaa-i Milliye Vekâleti) ile ve ondan ayrı bir siyasî makam olarak kurulmuştu.⁴²⁴ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin ilk başkanı olan Albay İsmet İnönü 8 Kasım 1920 tarihinde, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi sıfatı kendisinde kalmak üzere, Batı Cephesi Komutanlığına atanmıştır. Erkân'ı Harbiye Umumiye Reis Vekilliğine de 9 Kasım 1920'de Fevzi Paşa (Çakmak) vekaleten getirilmiştir. Daha sonra 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya Başkumandanlık yetkisinin verildiği gün Fevzi Paşa'ya asaleten Erkân'ı Harbiye Umumiye Reisliği, Refet Paşa'ya da Müdafaa-i Milliye Vekilliği görevleri verilmiştir.⁴²⁵

3.11. Milli Mücadele Kadrosu

Birinci Dünya Savaşı'nın ve İstiklâl Harbimizin bütün büyük komutanları, Goltz Paşa'nın reorganizasyonundan geçen Harbiye Mektebi'nden mezun olmuşlardır. Goltz Paşa'nın yazdığı 1897 Osmanlı-Yunan Harbi adlı eserini Kurmay Binbaşı Yakup Şevki Türkçeye çevirmiş ve bu kitap 1910 yılında İstanbul'da basılmıştır. Burada ismi geçen Yakup Şevki, Atatürk'e de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde öğretmenlik yapmış olan ve Büyük Taarruz'da 2. Ordu Komutanı olan Müşir Yakup Şevki (Subaşı)'dır.⁴²⁶ Goltz

⁴²²Anadolu'nun kurduğu Genelkurmay, eskiden olduğu gibi Harbiye Nezareti'ne bağlı değildi (Anadolu'da M.M.V.). Genelkurmay, bir vekalet (Bakanlık) olarak kabineye dahil edilmiş ve bu vekalet Ankara'da Ziraat Mektebi'nde Kurmay Albay İsmet'in (İnönü) emrinde ve başkanlığında kurulmuştu. Bu suretle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti, 'Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı sorumlu bir duruma getirilmişti. Anadolu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekalet'inin vereceği kararlar, Türk milletinin ve hükümetinin geniş yetkisine dayanacak ve her durumda da desteklenecekti. Memleketin savunulmasından sorumlu, yalnız Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti değil, bizzat Vekiller Heyeti ve Meclis olacaktı. Nitekim İstiklal Savaşı'nın büyük başarıya ulaşmasının sırrı da bu idi. Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996 s. 136)

⁴²³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996, s. 136.

⁴²⁴Genelkurmay Ba(ş)kanlığı (Erkân'ı Harbiye Bakanlığı), Harekât, İstihbarat, Fenni İşler, Eğitim-Öğretim, Menzil ve İkmal, Harita ve Basımevi, Personel İşleri ve Evrak İşleri olmak üzere 8 şube halinde teşkilatlandırıldı. Daha sonra 1920 yılı Kasım ayında birtakım başka daireler de bu yapıya eklendi. Diğer taraftan Millî Savunma Bakanlığı Karargâhı da aynı paralelde geliştirildi. İlginç bir uygulama olarak lağvedilen 14. Kolordu'nun bu aşamada Bandırma'dan Ankara'ya nakledilerek Millî Savunma Bakanlığı Karargâhı çekirdeğini oluşturduğunu görmekteyiz Meclis Millî Savunma Bakanlığı'nın kuruluşundan hemen sonra 16 Mayıs 1920'de bir karar çıkartılarak Millî Savunma Bakanlığı'nın esas görev alanı askere alma ve savunma ihtiyaçlarının tedariki alanlarına tekabül etmiştir. *Türk İstiklal Harbi 2. Cilt Batı Cephesi 5. Kısım 1. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât 25 Temmuz- 22 Ağustos 1921* (1995), Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 60).

⁴²⁵Esenyel, **a.g.k.**, 2009, s. 628.

⁴²⁶T. Oğuz (1983), *Türk Askerî Tarih Yazarları ve Eserleri, Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler-1*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, s. 86.

Paşa'nın 1909 yılında Edirne ve Makedonya'da düzenlediği manevralarda mavi tarafın Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Kazım Karabekir Paşa iken kırmızı tarafın ki İsmet İnönü'dür.⁴²⁷ Milli Mücadele'ye kadar olan dönemde Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele'nin çekirdek kadrosunu oluşturacak kişiler, farklı türdeki harekâta katılarak muharebe tecrübelerini geliştirmişlerdir. Balkan, Trablusgarp ve Birinci Dünya Savaşı gibi bunalımlı dönemlerde pişen bu kadro birçok badireler atlatmış, içeriden ve dışarıdan çok sayıda siyasî entrika ve saldırılarla karşılaşmıştır. Bu kadro askerî okul hayatlarından itibaren birbiriyle aşina olmuş, geçmişte birçok harekâta birlikte çalışmış kişilerden oluşmaktadır. Ayrıca bu kadro kıdem ilişkisi bakımından da çok istisnai özellikler gösteren bir kadrodur. Sakarya komuta kadrosunda, nasıp itibarıyla Başkomutan'dan dahi kıdemli olan Fevzi Çakmak Paşa'dan dahi tam 8 yıl kıdemli tümen komutanları mevcuttur. Komutanların kıdem ve nasıp ilişkilerine ilişkin ayrıntılı bir tablo ekte sunulmuştur.

Örneğin, Fahrettin Altay 24 Aralık 1902 de Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun olmuştur. Sınıf birincisi Hafız Hakkı, ikinci Enver Paşa'dır. Atatürk iki sınıf, İnönü ise dört sınıf sonradır.⁴²⁸ 1915 yılında Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanı Kurmay Başkanı Selahaddin Adil iken bu birlik aynı bölgede görevli ve Fahrettin Altay'ın Kurmay Başkanı olduğu 3. Kolordu emrine verilmiştir. Selahattin Bey aynı zamanda Enver Paşa ve Fahrettin Bey'in sınıf arkadaşısıdır. Aynı yıllarda Mustafa Kemal Paşa da aynı bölgede görevli Tümen Komutanıdır.⁴²⁹ Bu sırada İzzettin Çalışlar ise Mustafa Kemal'in Kurmay Başkanı'dır. İsmet Paşa ise Başkumandan Enver Paşa'nın Kurmay Başkanı'dır.⁴³⁰ 1917 yılında Filistin cephesinde, Mustafa Kemal, Fahrettin Altay, İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, Ali Fuat Cebesoy, hepsi beraber aynı ordular grubu içinde farklı noktalarda görev yapmışlardır.⁴³¹

Mustafa Kemal Paşa, 12 Aralık 1916'da vekâleten 2. Ordu Komutanlığı'na atanınca, Millî Mücadele'ye beraber başlayacağı kişilerin çoğu ilk defa topluca onunla birlikte çalışmaya başlamıştır. Ordu Kurmay Başkanı olan İsmet (İnönü) Bey, bir süre sonra orduya bağlı 4. Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır. Bu kolorduya bağlı 11.Fırka

⁴²⁷Karabekir, **a.g.k.**, s. 213.

⁴²⁸Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 15.

⁴²⁹Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 84.

⁴³⁰Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 93.

⁴³¹Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 133.

Komutanı ise, Refet (Bele) Bey'dir. Ali Fuat (Cebesoy) Bey ise 16. Kolordu'ya bağlı 5. Tümen Komutanıdır. Böylece, Doğu Cephesi'ndeki muharebelerde Mustafa Kemal Paşa, çoğunu daha önceden zaten tanıdığı Millî Mücadele kadrolarını bu defa tam da muharebe ortamında tanımıştır.⁴³² Aynı şekilde Mustafa Kemal Suriye cephesinde görev yaparken İsmet (İnönü), 1 Mayıs 1917'de Suriye-Filistin Cephesi'ndeki 7. Ordu'ya bağlı 20'nci Kolordu Komutanlığı'na görevlendirilmiştir. Bu Kolordu'nun bir sonraki komutanı ise Ali Fuat Cebesoy'dur. Refet (Bele) de bu bölgeye görevlidir. Bu kişiler, burada 1 ve 2. Gazze Muharebelerine katılmışlar ve ordunun Anadolu'ya geri çekilmesini sevk ve idare etmişlerdir.⁴³³

Bu kadro, aralarında beliren fikir ayrılıkları ve tereddütlere rağmen her durumda belirli bir hedefe yönelik bir arada mücadeleyi başarmış bir kadrodur. Örneğin Sakarya ve devamında büyük askerî yararlılıklar gösteren Süvari Kolordu Komutanı Fahrettin Altay neredeyse tehdit yoluyla milli mücadeleye ikna edilmiş bir kişidir.⁴³⁴ 1919 Haziran ayındaki Amasya Tamimi sürecinde rol alan Refet Paşa'nın o süreçten itibaren gösterdiği tereddütler ayrıca bilindiği gibi, Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü gibi şahsiyetler de mücadeleye belirli bir aşamadan sonra katılmıştır. Mücadeleye başından itibaren aktif destek veren⁴³⁵ Ali Fuat Cebesoy ise, beklentilerin aksine bazı noktalarda hayal kırıklıklarına neden olarak mücadelenin fiili askerî boyutundan alınmıştır.⁴³⁶ Kazım Karabekir çeşitli tesirler ve şahsi mülahazalar ile farklı düşünceler benimsemiş ve zaman zaman bu yönde baskılar sergilemiştir. Mücadeleye aktif ve çok etkili bir şekilde destek veren birçok kişi de aslında İttihatçı ideallerini sürekli muhafaza edegelmiştir. Bunların bir kısmının o dönemlerde Kafkasya ve Orta Asya'ya geçmiş bulunan ve Anadolu hareketini bu sınır ötesi bölgelerdeki hayali gayelerine yönelik bir dayanak noktası olarak değerlendirmeyi dikkate alan Enver Paşa ile temasta oldukları da bilinmektedir.

Özellikle Abdülmecid döneminde Osmanlı Askerî eğitim yapısının yaygınlaşması sonucunda askerî ortaokul, İdadî ve Harbiye Mektepleri taşra seviyesinde ücretsiz eğitim fırsatı sağlamaya başlamıştır. Böylece fakir veya orta düzey aile çocukları devlette görev

⁴³²Çanlı, **a.g.k.**, s. 142.

⁴³³İ. Görgülü (2021), *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Ankara: TTK Yayınları, s. 195-197.

⁴³⁴Selek, **a.g.k.**, 1982, s. 727.

⁴³⁵A.F. Cebesoy (2008), *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul: Temel Yayınları, s. 17.

⁴³⁶Selek, **a.g.k.**, 1982, s. 883.

olarak sosyal statü atlama imkânına kavuşmuşlardı. Bu sayede askerlik mesleği, iyi bir ücretsiz eğitimin yanı sıra devlet kademelerinde etkili olma fırsatı veriyordu.⁴³⁷ Böylece, mütevazı çevrelerden gelen, iyi eğitilmiş ve kendini devlete adanmış yeni bir elit yaratılmış oluyordu.⁴³⁸ Bu nedenle bu kadronun göze çarpan ilk özelliği çok büyük oranda halkın içinden gelen kişiler olmalarıydı.⁴³⁹ Birinci Dünya Savaşı sırasında görevde olan Türk generallerinin baba meslekleri tespit edilen 29 kişinin tamamı asker ve memur çocuklarından oluşmaktadır. Bunlar arasında 21 kişi subay çocuklarıdır. Kalan 8 kişinin babası ise müftü ve belediye başkanları da dâhil olmak üzere çeşitli memuriyet kadrolarında bulunmaktadır. Generaller arasında 12 kişilik bir grup, üst düzey askerlerin çocukları idiler. Geri kalan generaller orta ve alt sınıflara mensup ailelerden geliyorlardı.⁴⁴⁰

3.11.1. Millî mücadele kadrosunun eğitim düzeyi

Birinci Dünya Savaşı'ndaki generallerin tamamına yakını Harbiye eğitimlerini II. Abdülhamid devrinde tamamlamışlardır. Komuta kadrosunun eğitim geçmişine bakıldığında Generallerden Mustafa Kemal Atatürk ve Fevzi Çakmak Selanik Rüştiyesinde okumuşlardır. Fevzi Çakmak sonradan Soğukçeşme Rüştiyesi'ne geçmiştir. Ahmet İzzet Furgaç Soğukçeşme Rüştiyesi mezunu iken, Ali İhsan Sabis ve Halil Kut Beşiktaş Rüştiyesi mezunuydular. Kazım Karabekir Fatih Rüştiyesi'ne gitmişti. Hafız Hakkı ve Enver Paşalar Manastır Rüştiyesi'nde birlikte okumuşlardır. Ali Fuat Cebesoy Erzincan Rüştiyesi'nde okumuştur.⁴⁴¹ Bu kişilerin Harbiye ve Harp Akademileri eğitimlerindeki hocaları ise genelde Goltz Paşa'nın 1882-1895 yılları arasında eğitim etkisinden geçmiş ünlü kişilerden oluşuyordu. Bunlardan bazıları Mahmud Şevket Paşa,

⁴³⁷Baş, **a.g.k.**, 2016, s. 254.

⁴³⁸Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 359.

⁴³⁹Özellikle Abdülmecid döneminde Osmanlı Askerî eğitim yapısının; Rüştiyeler (ilköğretim ikinci kademe/orta), İdadiler (lise), Harbiye (lisans) ve Erkân-ı Harbiye (kurmaylık eğitimi) olmak üzere 4 dereceli hale geldiği önceki bölümlerde belirtilmişti. Bu şekilde askerî ortaokul, İdadî ve Harp Okulları'nın İmparatorluk düzeyinde taşra seviyesinde ücretsiz eğitim sağlaması sayesinde fakir veya orta düzey aile çocukları devlette görev alarak sosyal statü atlama imkânına kavuşmuşlardı. Bu bakımdan askerlik mesleği, iyi bir ücretsiz eğitimin yanı sıra devlet kademelerinde etkili olma fırsatı veriyordu. Bkz. Baş, **a.g.k.**, 2016 Bu sayede mütevazı çevrelerden gelen, iyi eğitilmiş ve kendini devlete adanmış yeni bir elit yaratılmış oluyordu. Bkz. Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 359.

⁴⁴⁰Baş, **a.g.k.**, 2016.

⁴⁴¹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1998.

Ali Rıza Paşa, Mehmet Hadi Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Mahmud Muhtar Paşa, Pertev Paşa idiler. Bunların bir kısmı ayrıca özel eğitim almak üzere Almanya'ya da gönderilmişti.⁴⁴²

1895 yılından sonraki dönemde ise Goltz Paşa'nın eğitiminden geçmiş bu komutanlardan Harp Akademileri'nde de bizzat öğretmenlik yapanlar; Ali Rıza Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Mehmet Hadi Paşa, Mahmud Şevket Paşa, Sait Pertev (Demirhan) Paşa, Mahmud Muhtar Paşa'dır. Bunlardan Goltz Paşa'nın en çok tuttuklarından biri olan Sait Pertev Paşa'nın Erkân-ı Harp Mektebi'nde askerî tarih uygulamada taktik ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye görevleri derslerine girdiği ve Enver, Hakkı ve Fethi paşalara öğretmenlik yaptığı bilinmektedir.⁴⁴³ Diğer bir örnek ise II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra kurulan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği görevini uzun süre yürüten Ahmet İzzet Paşa'dır. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki askerî reform çalışmalarında lider konumda olan bu kişi Goltz Paşa'nın eğitiminden elde ettiği birikimle bu faaliyetleri icra etmiştir.⁴⁴⁴

Mustafa Kemal Harbiye de eğitime başladığı sırada okul komutanı 1884-1908 yılları arasında 24 yıl komutanlık yapmış olan Mustafa Zeki Paşa, Öğretim Başkanı (Ders Vekili) ise daha sonra Çanakkale'de kendisinin Kolordu Komutanlığı'nı yapacak olan Esat Paşa'dır. Mustafa Kemal'in Harbiye'deki öğretmenlerinin bazıları ise; Ahmet Muhtar Paşa (Eski Osmanlı Seferleri Tarihi dersi), Refik Bey (Napolyon Savaşları), Yarbay Nuri Bey (Taktik) Pertev Paşa (Kurmay Görevleri ve 1866- 1871 yılları arasında meydana gelen Prusya-Avusturya ve Prusya-Fransa savaşları)'dır. Pertev Paşa'nın yerine daha sonra göreve getirilen Hasan Bey 1899 yılında Almanya'ya gönderilmiş, General Hazel ordusundaki alaylardan birinde subay olarak çalışmış, bir yıl Alman Genelkurmay'ında çeşitli şubelerde çalışmış ve daha sonra Berlin Harp Akademisi'nin son sınıfına devam etmiş ve Alman makamlarından üstün takdirler almış bir kişiydi. Kale savaşları ve savunma muharebeleri konusunda ders veren Kurmay Albay Zeki Bey ise Birinci Dünya Savaşı'nda Alman imparatoru nezdinde askerî görevli olarak görevlendirilmiştir.⁴⁴⁵ Mahmud Muhtar Paşa ise Harbiye ve kurmaylık eğitiminin bütününe Almanya'da tamamlamıştı.⁴⁴⁶ İstiklal Savaşı kadrosunu oluşturan subayların

⁴⁴²Akmeşe, **a.g.k.**, 2005, s. 24.

⁴⁴³Akmeşe, **a.g.k.**, 2005, s. 27.

⁴⁴⁴Uyar ve Erickson, **a.g.k.**, 2017, s. 442

⁴⁴⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1998, s. 224

⁴⁴⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1998, s. 241

1895-1905 yılları arasında Mekteb-i Harbiye ve Erkân-ı Harbiye Mektebi bünyesinde o zamanın şartlarında sağlam bir bilimsel düşünce kazanımı edindikleri söylenebilir.⁴⁴⁷ Bu kişiler ülke meseleleri ve askerî konularda çağdaş akımları takip edebilecek eğitim ve kafa yapısına genel olarak sahiptirler. Örneğin, Erkân-ı Harbiye Mektebi öğrencisi Mustafa Kemal'in 1903-1904 yıllarına ait not defteri onun kazandığı birikim ile dünya ve ülke sorunlarını analiz etmeye gayret ettiğini göstermektedir. Japon-Rus Savaşı'nın sürdüğü dönemde, Mustafa Kemal'in Japonya ve Kore hakkında genel ve iktisadî bilgilere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁸ Mustafa Kemal'in Erkân-ı Harbiye Mektebi öğrencisi iken Mareşal Moltke'nin henüz yeni çevrilmiş bulunan Harp Fenleri ve İlimleri Açısından 1864 Danimarka Seferi kitabını okuduğu ve not defterine alıntılar yaptığı görülmektedir.⁴⁴⁹ İsmet Paşa da benzer şekilde, yalnız askerlik, siyaset ve tarih gibi kendi alanı ya da yöneticilikle ilgili kitapları okumakla yetinmemiş, felsefe, fizik, kimya ve müzik gibi değişik alanlara da ilgi duymuştu. Yaklaşık 8000 kitap içeren kütüphanesindeki yapıtlar onun ilgi alanının ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.⁴⁵⁰ Bu dönemdeki askerî eğitim hayatına ilişkin İsmet İnönü'nün şu ifadeleri de bu konularda fikir vermektedir; “Harbiye'nin 1. Sınıfında memleketin çeşitli köşelerindeki askerî İdadîlerden talebeler gelirdi. Her İdadînin talebesi imparatorluğun bir özelliğini gösterirdi. Bizim zamanımızda ister istemez siyasî hadiseler devletlerin kaderleri ve mukayeseli ile meşgul olurduk okutulan derslerin eksikliklerini ve hocaların kıymetlerini genç subaylar inceden inceye tetkik ederlerdi.”⁴⁵¹

Yabancı hocaların askerî eğitim hayatına yansımalarına ilişkin Kazım Karabekir ise “Sultan Hamit devrinde göreve gelen ve Osmanlı ordusunda harikalar yaratan Goltz Paşa'nın gayretleri ile yetişen komutanlar arasında Gazi Paşa, Fevzi Paşa İsmet Paşa gibi son dönemin önemli komutanları da yer almaktadır” demektedir.⁴⁵²

⁴⁴⁷Y. Oğuzoğlu (2009), *Ordu-Millet Dayanışması Bağlamında Türk Askerî Çağdaşlaşma Kültürünün Oluşması*, 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri-I, İstanbul: Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 144.

⁴⁴⁸Z. Türkmen vd. (2004), *Atatürk'ün Not Defterleri II*; Ankara: Gnkur. ATASE ve Gnkur. Denetleme Başkanlığı Yay., s. 74.

⁴⁴⁹Türkmen vd., **a.g.k.**, 2004, s. 80.

⁴⁵⁰A.F. Erden (1952); İsmet İnönü, İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, s. 147.

⁴⁵¹Selek, **a.g.k.**, 2006, s. 22

⁴⁵²Karabekir, **a.g.k.**, 2021, s. 170

4. SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ ÖNCESİ DURUM

4.1. Muharebe Öncesinde Tarafların İç ve Dış Siyasî Durumları

4.1.1. TBMM Hükümeti'nin iç siyasî durumu

Sakarya Meydan Muharebesi'nin hemen öncesindeki dönem aynı zamanda iç ayaklanmaların yoğun problem oluşturduğu bir dönemdir. Mart 1921'de başlayan Koçkiri ayaklanması 17 Haziran 1921'de bastırılmış ve Pontusçuların başlattığı ayaklanmaya karşı Merkez ordusunun girdiği harekât ise başarı ile devam ediyordu. Buna mukabil büyük arazi kesimi Yunanlara bırakılarak yapılan geri çekilme bir moral bozukluğu yaratmış ordunun gücü hakkında kötümser yorumlar yapılmaya başlanmıştı.⁴⁵³

Meclis'te ise 1920 sonlarına doğru bir araya gelen ve daha sonraki tarihlerde devam eden başlıca iki ana grup dikkati çekiyordu. Bunlardan birinci grup, Mustafa Kemal Paşa'nın görüş ve düşüncesinde olanlardı. İkinci grup ise; büyük çoğunlukla saltanat ve halifeliği destekleyen muhafazakar düşüncesinin temsilcileriydi. Bu gruptaki muhaliflerin düşüncelerine göre; 20 Ocak 1921 Anayasası memleketin gerçek ihtiyaçlarına karşılık verecek nitelikte değildi. Muhaliflere göre; Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu devlet teşkilatını Anayasa içinde yeniden kurmayı amaçlıyordu. Grup programında halifelik ve padişaha ait hiçbir hususa değinilmediği, halbuki üstünde durulacak en önemli ve hayati meselenin hilafet ve saltanatın cumhuriyete dönüştürülmesi tehlikesi olduğu, cumhuriyet şeklinden ise kesinlikle sakınmak gerektiği ileri sürülüyordu.⁴⁵⁴ Anayasanın Meclis'te kabul edilmesi, fikir ayrılıklarına ve gruplaşmalara yol açmıştı. İkinci Grup'un desteğiyle Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti (Kutsal Hakları Koruma Cemiyeti) kurulmuş ve hızla yayılmaya başlamıştı. İç ayaklanmalar ve ordunun son muhabereleleri kaybetmesi bu muhalif Grup'un adeta işine yarıyordu.⁴⁵⁵ Bu çıkışların ve iddiaların hedefi hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa idi.

Ayrıca ordudan firar olayları da çoğalmıştı. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden beri var olan firar sorunu Milli Mücadele sırasında adeta bir kangren haline gelmişti. Firarların görünürdeki sebepleri iaşesizlik ve ailelerden alınan olumsuz haberler gibi görülse de geniş bir çerçeveden incelendiğinde; gelecek kaygısı, bıkkınlık,

⁴⁵³ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 16.

⁴⁵⁴ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 18.

⁴⁵⁵ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 19.

ümitsizlik, bakımsızlık, sosyal ve ekonomik eşitsizlikler de önemli etkenler olarak belirmektedir. Kütahya, Eskişehir muharebelerinin yenilgiyle sonuçlanması, ordunun maneviyatını olumsuz etkilemiş, yaşanan bozgun; İstiklâl Mahkemelerinin kurulmasıyla cephelerde büyük oranda kontrol altına alınan firar olaylarını tekrar çok hassas ve kırılgan noktalara sürüklemiştir. Bu dönemde Merkez Ordusu bölgesinde de çok sayıda firar olayı gözlenmiştir. Yakalanan firariler, Batı Cephesi'ne aktarılıyordu. Sadece 1921 yılı Ağustos ile Eylül'ü arasında 12.000'den fazla firari asker yakalanarak Batı Cephesi'ne gönderilmişti. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar geçen süre içerisinde orduyu yeniden toparlamak için önemli adımlar atmışlardır. Dönemin firar sorunun büyüklüğü Millî Müdafaa Vekili Refet Paşa'nın 29 Ekim 1337 tarihinde Büyük Millet Meclisi gizli celse oturumunda yaptığı açıklamada açıkça görülmektedir. Refet Paşa burada “*Şu altı ay zarfında ordudan iki yüz bin kişi gelip geçmiştir*” diyerek firar sorununun ulaştığı boyutları gözler önüne sermiştir.⁴⁵⁶

Bu sarsıntının en şiddetli devresi 23 Temmuz ile 5 Ağustos 1921 tarihleri arasında olup, TBMM, 23 Temmuz günü yaptığı birkaç gizli oturumda dört önemli karar almıştır. Bu kararlar; Cephe'ye Meclis'ten ivedi bir heyet göndermek, Ankara'nın savunulması için gerekli hazırlıkları yapmak, evrak ve ağırlığını Kayseri'ye nakletmekte hükümete serbesti tanımak ve Meclis çalışmalarına ara vermeden devam etmektir.⁴⁵⁷ Bu kararların alınmasından hemen sonra 24 Temmuz'da seçilen heyet cepheye hareket etmiş ve akabinde konu Mustafa Kemal Paşa'nın bütün sorumluluğu yüklenmesi hususunda düğümlenmişti.⁴⁵⁸

Meclisin 4 Ağustos'taki gizli oturumunda İkinci Grup'un önemli isimlerinden Mersin Milletvekili Selahattin Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın adını telaffuz ederek, Meclis kürsüsünden açıkça Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun başına geçmesini istedi.⁴⁵⁹ Bu tartışmaların sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın cepheye giderek fiilen komutayı eline alması son önlem olarak kabul edildi.⁴⁶⁰ Meclis Başkanı Mustafa Kemal 4 Ağustos 1921'de yapılan bir gizli oturumda kürsüye çıkarak kendisine gösterilen teveccüh ve

⁴⁵⁶U. Tosun, Milli Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri Sorunu, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2017

⁴⁵⁷ATASE Arşivi; No. 4/4479, Kİasör 1101, Dosya 154, Fihrist 25.

⁴⁵⁸ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 17.

⁴⁵⁹H. Selvi & B. Cırık (2020), *Milli Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:162, s. 19.

⁴⁶⁰ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, 1995, s. 20.

güvene teşekkür ederek daha sonra Başkanlık makamına aşağıda özeti yazılı önergeyi verdi.

“Meclis’in yüksek heyetinin genel olarak beliren arzu ve dilekleri üzerine Başkomutanlığı kabul ediyorum. Bu görevi şahsen üzerime almaktan doğacak yararları olabildiği kadar çabuk sağlayabilmek ve ordunun maddi-manevi gücünü en kısa zamanda artırmak ve en yüksek düzeye çıkarmak ve ordunun sevk ve idaresini bir kat daha kuvvetlendirmek için Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin sahip olduğu yetkileri, fiilen kullanmak koşulu ile üzerime alıyorum... bu yetkinin üç ay gibi kısa süreyle sınırlandırılmasını ayrıca talep ederim.”⁴⁶¹

Muhalifler ise, Başkomutanlık yetkisinin Meclis’in manevi kişiliğinde bulunduğunu ileri sürerek “Bu yüce unvanı bir şahsa veremeyiz. Ancak Başkomutan vekili sıfatını verebiliriz.” dediler. Meclisin yetkilerini kullanmak gibi bir imtiyazın verilmesinin ise asla söz konusu bile olamayacağını ileri sürdüler. Muhalif milletvekillerinin bu düşünce ve görüşlerine karşı Mustafa Kemal Paşa Başkomutan Vekili gibi köhne bir unvanı kabul edemeyeceğini, yapacağı görevin fiilen Başkomutanlık olduğuna göre bu sıfatın olduğu gibi verilmesinde bir sakıncaya yer olmadığını söyleyerek görüşünde ısrar etti.⁴⁶² Mustafa Kemal Paşa Meclis üyelerinin bu kararsızlıklarını giderecek ve onların şüphelerini ortadan kaldıracak şekilde açıklamalarda bulunduktan sonra yapılacak kanunda bu konulara değinen hükümler konulmasının uygun olacağını bildirdi ve vermiş olduğu önergenin bazı maddelerini buna göre değiştirerek Meclis’e yeniden sundu. 5 Ağustos 1921 günü yapılan görüşmeler sonunda Başkomutanlığın Mustafa Kemal Paşa’ya verilmesine dair kanun oy birliği ile kabul edildi.⁴⁶³ Bu kanunun en önemli maddesi “Başkomutan, ordunun maddi ve manevi gücünü en yüksek dereceye çıkarmak, sevk ve idaresini bir kat daha takviye etmek hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin bununla ilgili yetkilerini meclis adına fiilen kullanmakta yetkilidir.” ibaresidir. Kanunun bu maddesine göre Mustafa Kemal Paşa’nın vereceği her emir bundan böyle kanun olacaktır.⁴⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa daha sonra, Meclis’ten henüz Müdafaa-i Milliye Vekili ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi görevini

⁴⁶¹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I. Devre, C 12, Ankara 1958.

⁴⁶²Atatürk (1927); Nutuk, Ankara, s. 379.

⁴⁶³ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 22.

⁴⁶⁴ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 19.

üzerinde bulunduran Fevzi Paşa'nın asaleten yalnız Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi görevini ve Dâhiliye Vekili olan Refet Paşa'nın da Müdafaa-i Milliye Vekilliği görevini üstlenmesini, boşalacak Dâhiliye Vekâleti'ne da başka bir arkadaşın seçilmesini rica etmişti (Dâhiliye Vekâleti'ne 10 Ekim'de Fethi Bey seçilmiştir).⁴⁶⁵

4.1.2 TBMM Hükümeti'nin dış siyasî durumu

4.1.2.1 Sovyet Rusya ile ilişkiler

16 Mart 1921'de yapılan Moskova Antlaşması'yla Rusya, Sevr Anlaşması'nı tanımadığını ve BMM Hükümetine her türlü yardım ve destekte bulunacağını belirtiyordu.⁴⁶⁶ Bu bakımından yakınlaşan ve iki devlet arasında açık bir şekil alan Türk-Rus siyasî ilişkileri olumlu şekilde düzelmiş ve gelişme yoluna girmiş ve bu antlaşmadan sonra Sovyet Rusya, Türk Hükümeti'ne siyasi, ekonomik ve askerî alanda destek olmaya devam etmiştir.⁴⁶⁷ Bununla beraber Sovyetler, Gümrü Antlaşması (2/3 Aralık 1920)'nin Türklere bırakılan topraklara ilişkin maddelerini kabul etmeden önce bir süre beklemeyi çıkarlarına uygun görmüşlerdi. Türklerin Yunanları yeneceklerine bir derece de olsa kuşkuyla yaklaşıyorlardı.⁴⁶⁸

Diğer taraftan ise Kafkasya'daki Kızıl Ordu komutanının 29 Temmuz'da Kazım Karabekir Paşa'ya İngilizlerin Yunanistan'ı desteklemesi karşısında kendisinin de ordusunun yardımını Türklere sunmaya hazır olduğunu bildirmesi ve sınırda 130.000 askerlik bir yığınak yapması Türkiye'yi rahatsız ediyordu. TBMM Kazım Karabekir Paşa aracılığıyla bu şekilde bir desteğe ihtiyaç olmadığını belirtmişti.⁴⁶⁹ Bu gelişmeler karşısında Mustafa Kemal Paşa Karabekir Paşa'yı çok uyanık olmaya ve Kafkaslardan gelecek herhangi bir saldırıya karşı Doğu ordusunu hazırlıklı tutmasını uyarıyordu.

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Sovyet Rusya'nın Ankara büyükelçisi olarak atanan Semen Aralov Türkiye'ye hareketinden önce Lenin ile yaptığı görüşmede Lenin kendisine, Türklerin milli kurtuluşları için savaştıklarını emperyalistlerin

⁴⁶⁵ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 23.

⁴⁶⁶Genelkurmay ATASE Yayınları (2007), *Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesin, Anıtlar ve Şehitlikler*, Ankara: Gnkur. Basımevi, s. 1.

⁴⁶⁷ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), **a.g.k.**, s. 5.

⁴⁶⁸Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2007, s. 6.

⁴⁶⁹FO (Foreign Office- Dışişleri arşivi); 6473/E *General Harrington'dan İngiliz Savunma Bakanlığı'na kapalı tel el yazısı*, İstanbul, 13.7.1921.'dan aktaran S. Tansel (1974); *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, Ankara: Başbakanlık Basım Evi, 1974, s. 76-77.

Türkiye'yi sömürmeye çalıştıklarını, Mustafa Kemal Paşa'nın sosyalist olmamasına rağmen çok iyi bir teşkilatçı ve kabiliyetli bir lider olduğunu, Sovyet sosyalist devriminin önemini anladığını ve Sovyetler'e Rusya'ya karşı olumlu davrandığını bu nedenle emperyalistlerin gururunun kırılmasında Türklere destek olunması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁷⁰

Bu dönemde Türk-Rus ilişkileri bağlamında en önemli hususlardan biri de Enver Paşa'nın durumu olmuştur. Enver Paşa milli mücadele sırasında her aşamada Anadolu'ya gelmek ve duruma müdahil olabilmek fırsatlarını aramaktaydı. Türk Hükümet temsilcilerinin itilaf devletleri tarafından doğrudan Londra ve Moskova Konferanslarına davet edilmesi üzerine Halil Paşa, Enver Paşa'ya 10 Şubat 1921'de gönderdiği yazıda, Enver Paşa'yı, Anadolu'ya gitmekten vazgeçirmeye çalıştığı görülmektedir.⁴⁷¹ 1921 yılı Şubatı'nda yapılan İkinci Moskova Konferansı günlerinde, Türk-Rus görüşmeleri iyi gitmeyince, Enver Paşa yine müdahil olmaya çalışmıştır. Enver Paşa'ya göre Türk Hükümeti Ruslara karşı tavizkar ve esnek davranmalıydı.⁴⁷² İkinci İnönü zaferi günlerinde Ankara ile Moskova arasındaki ilişkiler gerilmiş ve Ruslar, Türlerin Fransızlarla yakınlaşmasından kuşku duymaya başlamıştır. O sıralarda, Rusların Kafkaslarda şüpheli tutumları izleniyor ve Rusların Enver Paşa ile yakın ilişki içine girdikleri yönünde haberler alınıyordu. 1921 yılı Mayıs sonlarına doğru, Ali Fuat Paşa, Moskova'dan Ankara'ya gönderdiği raporda şöyle "...Rusların şark mıntıkasında (Doğu bölgesinde) bizi ehemmiyetli (önemli) surette meşgul edecek bir sorun çıkaracaklarını zannediyorum..." demektedir.⁴⁷³ Enver Paşa da o dönemde, Türk Hükümetiyle İngilizler arasında barış imzalanırsa, kendisini Anadolu'ya göndermekten yana olan Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Lev Mihailoviç Karahan'la 1921 yılı Nisanı'ndan beri görüşüyordu. Bu dönemde bazı Sovyet liderleri Enver Paşa aracılığıyla Anadolu'da bir kızıl ihtilâl yaratmayı umut etikleri bizzat İngiliz yazışmalarında konu edilmekteydi. Nitekim 28 Temmuz 1921 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporuna göre, Mayıs ayında, Kars'ta, Kafkasya'daki Bolşevik gücü komutanıyla Enver-Bolşevik grubunun delegesi olduğu söylenen kıdemli bir Türk subayı arasında bir görüşme yapıldığı "oldukça yetkili

⁴⁷⁰Semen Aralov (2005), *Rus Büyükelçisinin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, s. 36.

⁴⁷¹Ş. S. Aydemir: Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, 1914-1922, C.III, İstanbul 1972, s.600

⁴⁷²<https://belleten.gov.tr/tam-metin/2143/tur#r38> (Son erişim tarihi 6 Ağustos 2023)

⁴⁷³Kâzım Karabekir: İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1960, s. 972

bir kaynakça” bildiriliyordu.⁴⁷⁴ Moskova’daki Türk Büyükelçisi Ali Fuat Paşa ve Doğu Cephesi Komutanı’nın bu dönemde sık sık Ankara’ya bilgi ilettiği ve uyanık davranılması konusunda ikazlarda bulundukları görülmektedir.⁴⁷⁵ Bu arada Enver Paşa, “İslâm İhtilâl Cemiyeti” adı altındaki örgütü aracılığıyla, doğu Cephesi’nin bir bölümünü ele geçirmeye çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır. 1921 yılı yazında Enver Paşa’nın girişimleri artmıştır. Öyle ki İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Frank Rattigan, 8 Haziran 1921’de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a gönderdiği yazıda, o sıralarda, ulusal emelleri sağlamak amacıyla, ikisi de Bolşevik yardımına ihtiyaç duyan TBMM yönetimi ile İttihatçılar arasında bir çatışmaya doğru gidildiğini belirtiyordu. Kütahya Eskişehir Muharebeleri sırasında Yunan ordusu Ankara doğrultusunda ilerlerken, İngilizlerin yazışmalarında, Türk milli mücadelesinin başarısız olacağına inanan Rusların Mustafa Kemal’i devirmek amacıyla Enver Paşa’yı bir “ihtilâl ordusunun” başında, Anadolu sınırlarında hazır tuttukları belirtiliyordu.⁴⁷⁶

Bu amaçla Enver Paşa, 1921 yılı Temmuz ayında Batum’a giderek, orada, Sovyetlerin koruyuculuğu altında, 5 Eylülde, İttihat ve Terakki Derneği’nin bir kongresini düzenliyordu.

Temmuz ortalarına doğru, Yunan saldırısı şiddetli bir biçim alırken, Ankara’da, Enver yandaşlarının bir hükümet darbesi hazırlamakta olduklarını gösteren belirtiler vardı. O dönem Ankara’ya yeni atanan Rus büyükelçisi Natzarenus, Moskova’ya gönderdiği tüm raporlarda, Mustafa Kemal’in devrilmesi ve yerine Enver Paşa’nın geçirilmesi gereğini sürekli vurguluyordu.⁴⁷⁷

Ağustos ortalarında, Sakarya savaşı sırasında, Enver Paşa, Halil, Küçük Talât, Dr. Nazım ve İttihatçı bazı şahıslar, Batum’da düzenledikleri kongreden sonra, ajanlarını Anadolu içerilerine gönderiyorlar, Enver Paşa, Trabzon’da kayıkçılar eski kâhyası Yahya Kaptan’a gönderdiği mektupta, Ali uydurma adı altında ve gönüllülerden oluşan bir birlikle Anadolu’ya girerek bir darbeye yönetimi ele geçireceğini bildiriyordu.⁴⁷⁸ Enver

⁴⁷⁴FO 371/6473/E 9074: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 28.7.1921.

⁴⁷⁵Karabekir: İstiklâl Harbimizde Enver Paşa..., s. 125-6 - Karabekir’den Ankara’ya kapalı telyazısı, Sarıkamış 5.5.1921; M. Kemal’den Karabekir’e kapalı telyazısı, Ankara 17.5.1921.

⁴⁷⁶FO 371/Ö473/E 8417: Harrington’dan Savaş Bakanlığı’na kapalı tel yazısı, İstanbul 13.7.1921

⁴⁷⁷FO 371/7947/E 6421: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.6.1921; ayrıca Bkz. Izvestiia, No.152, 14.7.1921.

⁴⁷⁸A. F. Cebesoy: Moskova Hatıraları, İstanbul 1955, s.50-2; Şevket Süreyya Aydemir: Tek Adam, Mustafa Kemal, 1919-1922, C.II, İstanbul 1964, s. 203-229.

Paşa ayrıca, açıktan Mustafa Kemal Paşa ve TBMM'ye gönderdiği telgraflarda Türk halkının kendisine ihtiyaç duyduğunu ve Anadolu'dan uzak kalamayacağını bildiriyordu.

Sonuç olarak, her türlü olumlu gelişmelere rağmen, vaat edilen Sovyet yardımlarının gecikmesi, sınırlarımızdaki Sovyet yığınağının artması, Sovyetler'in Yunanlarla da irtibat kurmaya yeltenmesi ve Enver Paşa hareketinin Ruslar tarafından bir derece desteklenmesi, Kafkas Sovyet Cumhuriyetlerinin Türkiye'ye aynı anda koordineli şekilde nota vermeleri gibi nedenler ile Ruslar ile ilişkilerde tam bir güven ortamının oluşması engelleniyor ve tereddütler bulunuyordu.⁴⁷⁹

4.1.2.2 Fransa ile ilişkiler

Fransızlar Fransa'nın işgali altında bulunan İskenderun, Hatay, Halep, Şam gibi yerlerdeki Türk yanlılarının kurduğu Kuvayı Vatanîye teşkilatının başlattığı ayaklanma hareketinden başka aynı zamanda İngilizlerin kışkırtmasıyla hareket eden güney Suriyelilerin de baskısı altında bulunuyordu. Haziran ayı başında Suriye'deki ayaklanma daha da genişledi ve giderek etkisini arttırdı. Bu sırada Fransız işgal kuvvetlerinin özellikle ulaştırma ve lojistik hizmetleri her yönden taciz görüyordu.⁴⁸⁰ Fransızlar bu konuyla askerî olarak mücadele etmekte zafiyet gösteriyordu. Haziran ayı başında Suriye'deki ayaklanma daha da genişledi ve giderek etkisini arttırdı. Bu sırada Fransız işgal kuvvetlerinin özellikle ulaştırma ve lojistik hizmetleri her yönden taciz görüyordu.⁴⁸¹ Bu olumsuz durumlar karşısında Fransız Hükümeti Türk Milli Hükümeti'yle anlaşmaya çok yatkın davranışlar içine girdi. Ayrıca Fransızların özellikle Orta Doğu siyasetlerinde milli çıkarları bakımından bakış açıları müttefiklerinden farklıydı. Öte yandan Türkiye'de zarar gören her yer ve mal varlığı Düyunu Umumiye'nin en büyük alacaklılarından olan Fransa'yı etkileyecekti.⁴⁸² Onun için Ankara ile olan anlaşmazlıklarını bir an önce çözmek istiyordu. Fransa'yı düşündüren bir şey de Anadolu'da savaşın uzamasının ve kısmen Ankara üzerindeki Bolşevik baskısının Türkiye'deki Fransız menfaatlerine büyük zarar vereceği endişesiydi. Le Temps'in İstanbul'daki muhabiri Jean Norill, Temmuz 1921'de "...Türkiye'nin belli başlı alacaklıları arasında Fransa'nın en önde geldiği, hasımlarca tahrip edilen her demir yolu,

⁴⁷⁹ ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), a.g.k., s. 8.

⁴⁸⁰ ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), a.g.k., s. 7.

⁴⁸¹ ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), a.g.k., s. 7.

⁴⁸² ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), a.g.k., s. 6.

yakılan her köy, yok edilen hor mahsul bizim için uçup giden bir rehin veya Düyun'u Umumiye'nin kaybolan bir geliridir..." diyordu.⁴⁸³

Bu şekilde Şark meselesinde İngiliz, İtalyan ve Yunanlarla tam olarak bir uyum içinde bulunmayan Fransız Hükümeti Moskova Antlaşması'ndan sonra eski propaganda bakanlarından Franklin Boullion'u özel olarak Ankara'ya göndermişti. 9 Haziran 1921 günü Ankara'ya gelen Boullion Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal, Hâriciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'dan oluşan Türk heyetiyle iki hafta süren bir görüşme yaptı.⁴⁸⁴

Bu görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa milletçe Meclis tarafından alınmış olan Misak-ı Milli prensiplerini Franklin Boullion'a anlattı ve bu prensipleri artık bütün dünyanın anlaması gerektiğini vurguladı. Fransız bakanın üstünde en çok durduğu nokta kapitülasyonların kaldırılması ve Türk milletinin tam bir bağımsızlığa kavuşma sorunu üzerindeydi. Fransız bakanın bu nokta üzerindeki hassasiyetini sezen Mustafa Kemal Paşa kendisine tam bir bağımsızlığın görevin asıl ruhu olduğunu söyledi. Franklin Boullion bu sarsılmaz irade karşısında hiçbir gücün duramayacağını fark etti. Fransız vekilin edindiği bu doğru, görüşe rağmen Fransa Hükümeti Türklerle, Mustafa Kemal Paşa'nın razı olabileceği bir anlaşma imzalaması için henüz tam olarak hazır değildi. Bunun nedeni Türk ordusunun Yunanların ileri harekâtını durdurup durduramayacağını da görmek istemesinden kaynaklanıyordu.⁴⁸⁵ Mareşal Foch, "Yunanların özellikle iklim şartları sayesinde ilginç taktik başarılar kazandıklarını fakat kesin stratejik bir sonuca ulaşamadıklarını, mevsim geçince durumun tamamen değişebileceğini" söylüyordu.⁴⁸⁶ Sonuç Fransız kamuoyunun ve Mareşal Foch'un beklediği gibi oldu. Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından 36 gün sonra Fransızlarla 20 Ekim 1921'de Ankara Anlaşması imzalandı.

4.1.2.3 İngilizlerle İlişkiler

1919 Eylül sonlarında milliyetçiler Anadolu'nun İstanbul'la bağlantısını her yönden kesip İstanbul otoritesi zayıflamaya başlayınca İngiltere'de yalnız Dışişleri Bakanlığı

⁴⁸³Y. Akyüz (1975); Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, s. 185-186, s. 98.

⁴⁸⁴ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), a.g.k., s. 8.

⁴⁸⁵Kütahya ve Eskişehir muhaberelelerinin Türkler aleyhine neticelenmesini Fransız kamuoyu ihtiyatla karşılamıştı. Bkz. ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), a.g.k., s. 9.

⁴⁸⁶Akyüz; a.g.k., 1995, s. 92-94.

değil Savaş Bakanlığı da Anadolu'dan çekilmenin akıllıca bir iş olacağını savunmaya başlamıştı.⁴⁸⁷ Öte yandan İngiltere, Fransa ile 1919 Aralık ayında yaptıkları müzakerelerden itibaren Fransa'nın bölgede nüfuzunun artmaya başladığını düşünmeye başlamış⁴⁸⁸ ve her iki ülke de kendi dış politikalarında alternatif arayışlarına girmişlerdir.⁴⁸⁹ Lloyd George Osmanlı Devleti'ni parçalayarak onun yerine Doğu Akdeniz bölgesine Yunanistan'ı yerleştirip İngiliz menfaatlerinin koruyucusu olmasını tasarlıyordu.⁴⁹⁰ Bu bakımdan İngiltere bölgede nüfuz sahibi olmak isterken, Türkiye'den en fazla alacaklı ülke olan Fransa doğrudan yatırımlar ve alacaklarının kurtarılmasını öncelikli olarak düşünüyordu.⁴⁹¹ Yunanların Kütahya ve Eskişehir muharebelerinde başarılı görülmelerine rağmen Arnold Toynbee dahil birçok İngiliz, Yunanların Anadolu harekâtının dayanaksız planlarla geliştirildiğini belirtmektedir. Buna rağmen Lloyd George Yunan başarılarını gereğinden çok abartmıştır. Buna göre Lord Curzon ile Lloyd George arasında belirli bir fikir ayrılığı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹²

İngiliz Başbakanı Lloyd George, İngiltere Parlamentosu'nda yaptığı bir konuşmada “Yunanların artık Sevr Antlaşması'yla kendilerine tanınan haklarla yetinemeyeceğini” açıkça dünya kamuoyuna ilan etmişti.⁴⁹³ İngiltere, Anadolu istilasında Yunanistan'ı bir maşa gibi kullanmaktaydı. 16 Ağustos 1921 günü Lloyd George İngiliz Parlamentosu kürsüsünden şunları söylüyordu. “Kemalist ayaklanmayı bastırmak için Anadolu içlerine dek İngiliz askerî gönderilmeyeceğine göre bir tek yol kalmıştır. Bu yol iki tarafı sonuna kadar vuruşturmaktır. Ancak Yunanistan 1913 yılında Bulgaristan'ın düştüğü hataya düşmekten kaçınmalıdır.”⁴⁹⁴ Diğer taraftan Ahmet İzzet Paşa'ya başvuran İngilizler esirlerin değiştirilmesi için Anadolu ile temasın uygun olacağı cevabını almıştı. Ağustos 1921 ortalarında İngilizlerle esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi için bir anlaşma yapıldı. 23 Ekim 1921'de de bütün esirlerin değiştirilmesine başlandı.

Ankara ile Londra'yı birbirine yaklaştırma çabalarının ikincisi Sovyetlerden geldi.

⁴⁸⁷K. Kırkpınar (2004), *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye*, İstanbul: Phoenix Yayınları, s. 144.

⁴⁸⁸K. Kırkpınar, **a.g.k.**, 2004, s. 145.

⁴⁸⁹K. Kırkpınar, **a.g.k.**, 2004, s. 119.

⁴⁹⁰Gen. Kur. ATASE Yayınları, *Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikler.*, 2007, s. 1.

⁴⁹¹Kırkpınar, **a.g.k.**, 2004, s. 126.

⁴⁹²Kırkpınar, **a.g.k.**, 2004, s. 266.

⁴⁹³ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), **a.g.k.**, s. 9.

⁴⁹⁴ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), **a.g.k.**, s. 12.

Çiğerin her iki tarafa halen bulundukları hatlarda kalarak mütarekeyi kabul etmelerini, hemen sulh müzakerelerine katılmalarını salık veriyordu. İngiliz temsilcisi, “Bu konuda görüşme yetkisi bulunmadığını ve teklifi hükümetine iletceğini” söyledi.⁴⁹⁵ Diğer taraftan İngilizler, Türk-Yunan Savaşı’nda bir yandan halâ resmen tarafsız olduklarını ilan ederken diğer yandan Yunanistan’a silah ve cephane yardımı için kendi firmalarına müsaade veriyorlardı. İngilizler bu yönde Yunan taarruzlarının ilerlediği günleri özellikle seçmiştir. Yunanlar, İkinci İnönü hezimetinden sonra İngiliz endüstrisine önemli siparişler vermişler. Örneğin Creusot fabrikalarından 75’lik top ve mermilerini temin etmişlerdir.⁴⁹⁶

4.1.2.4 . İtalya ile İlişkiler

İtalyan kamuoyunda Yunan ordusunun Türklere karşı kesin sonuçlu bir başarı elde edemeyeceği kanısı uyanmıştı. Türklerle dostluk kurulması ve bazı ekonomik yararların Türklere sağlanmasını istemesi İtalyanların mili çıkarlarına da uygun geliyordu. Çünkü İtalyanlar 1911’de Osmanlı İmparatorluğu’ndan kopardığı Libya Müslüman halkını kazanmak ve kendisine ısındırmak çabası içindeydi ve bu yüzden Müslümanların en büyük devleti olan Türkiye’yi ve dolayısıyla Müslüman halkı incitmemek istiyordu. İtalyanlar iyi niyetlerini göstermek için 1 Haziran 1921’de Antalya’yı boşaltmışlardı.⁴⁹⁷

1921 yılı Temmuz ayı başlarında Türk dostu Kont Sforza’nın yerine, İtalya’nın yeni Hâriciye Vekili olarak İngiliz dostu Marchese-della Toretta atanmıştı. Yeni bakan Türklerle sadece ekonomik iş birliğinden yana bir tutum ve davranıştan yana gözükiüyordu. 13 Mart 1921 Bekir Sami-Sforza arasında akdedilen gizli anlaşmanın Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmemesi İtalyanlarda şok etkisi yapmış, aradaki dostluk havası birdenbire bozulmuştu. Gerginlikten kaygılanan Roma’daki temsilcimiz Cami Bey (Baykut) Hâriciye Vekili Yusuf Kemal’e başvurarak İtalyanlarla olan ilişkilerin düzeltilmesi için teşebbüste bulunulmasını istemişti. Bu çabaların sonunda Türk - İtalyan ilişkileri tekrar düzelmiş, Ankara Hükümeti’nin önerisi ile İtalyanlar Cavaliere TuoZZi başkanlığında bir heyeti görüşmeler yapmak üzere Türkiye’ye göndermişlerdi.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵S. R. Sonyel (1986); *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, s. 213-215.

⁴⁹⁶B.N. Şimşir (1972); *Sakarya’dan İzmir’e İngiliz Belgeleriyle*, İstanbul: Milliyet Yayınları, s. 197-198

⁴⁹⁷ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), a.g.k., s. 11-12.

⁴⁹⁸A. Müderrisoğlu (1982), *Sakarya*, c. II, İstanbul: Binbir Direk Matbaası, s. 26, 68-72.

4.1.3 Yunanistan'ın iç siyasî durumu

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, 23 Ocak 1915 tarihinde İngiltere Hâriciye Vekili Sir Edward Grey; Yunan Başbakanı Venizelos'a, Yunanistan'ın İtilaf devletleri safında savaşa girmesi karşılığı olarak İzmir'in ve Batı Anadolu'nun kendilerine verileceği taahhüdünde bulunmuştur. Venizelos İngilizlerin teklifini büyük bir hararetle desteklemiştir.⁴⁹⁹ Venizelos bu projenin askerî boyutunu incelemek için Yunan Genelkurmay Başkan Vekili İoannis Metaksas'tan bir rapor istemiş ve Metaksas raporunda Anadolu'ya düzenlenecek bir askerî harekâtın kalıcı başarılar elde edemeyeceğini, bu maceranın sadece bir felaket getireceğini bildirmiş ve bu harekâtın sorumluluğunu üstlenmeyerek istifa etmiştir. Kral Konstantin de savaşa girilmesine karşı çıkınca Venizelos istifa etmiştir. Daha sonra Venizelist subaylar bir darbe yaparak Selanik'te bir hükümet kurmuş ve Atina'daki yönetimi zor durumda bırakmışlardır. İngiltere'nin baskısından ve isyancı Venizelist subayların yarattığı karmaşadan dolayı Kral Konstantin de Yunanistan'ı terk ederek Paris'e gitmek zorunda kalmıştır.⁵⁰⁰ Bu hükümet darbesi sonrası Venizelos Yunanistan'a geri dönmüş ve Kral Konstantin'in küçük oğlu Alexander'i tahta geçirerek tüm yönetimi kendi eline almıştır. Bu dönemde Kralcı oldukları gerekçesiyle 2000 civarında üst düzey subay ve generalin ordu ile ilişkisi kesilmiştir. Bu subaylar Apotaktoi adıyla gruplanırken onların yerini Venizelist subay ve generaller doldurmuştur.⁵⁰¹ Böylece Yunan ordusu; ihtilali destekleyen Venizelosçular (Amynacılar - Milli Savunmacılar), ihtilale karşı olan Kral Konstantin taraftarları yani Kralcılar (Apotaktoiler) ve politikayla ilgilenmeyen, kendi asli işi olan birlik komutanlığı ile uğraşanlar olmak üzere üçe bölünmüştür.⁵⁰² Bu bölünmüşlük⁵⁰³ zaten devlet ve ordu geleneğinden yoksun olan Yunanistan'ın ve Yunan ordusunun üzerinde çok yıkıcı bir etki yapmıştır.⁵⁰⁴ Venizelos'un ilk yaptığı iş, Yunanistan'ı İtilaf devletleri safında savaşa

⁴⁹⁹M.L. Smith (2002); *Yunan Düşü*, Ankara: Ayraç Yayınevi, s. 59.

⁵⁰⁰A.A. Pallis (1997), *Yunanların Anadolu Macerası (1915-1922)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 30-37.

⁵⁰¹Smith; **a.g.k.**, 2002, s. 91.

⁵⁰²Y. Spridonos, *Harp ve Hürriyetler* (2010): *Şahsî Müşahedeme Göre Küçük Asya Seferi*, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Basılmamış Çeviri, s. 132.

⁵⁰³Bu bölünmüşlük zaten devlet ve ordu geleneğinden yoksun olan Yunanistan'ın ve Yunan ordusunun üzerinde öylesine yıkıcı bir etki yaptı ki bu yıkıcı etki, Türk Kurtuluş Savaşı'ndaki Yunan ordusunun başına gelen felaketin ana sebebi olmasının yanı sıra, 1922 sonrasında Yunanistan'ı büyük bir kaosa sürükledi. Bu kaos kapsamında 1916 ile 1927 yılları arasında Yunanistan'da on iki ihtilal ve ihtilal girişimi meydana gelmiştir. (Spiridonos; **a.g.k.**, 2010, s. 14-17).

⁵⁰⁴Kadir Türker Geçer, Türk Kurtuluş Savaşı'nda görev almış Yunan komutanların anılarından hareketle Türk ve Yunan ordusunda ordu geleneği ve komutanlık anlayışlarının değerlendirilmesi, 12. Askerî Tarih

sokmak olmuştur. Bu çerçevede Birinci Dünya Savaşı'nda Makedonya'ya dokuz Tümen ve Ukrayna'ya iki Tümen gönderilmiştir.⁵⁰⁵

Fakat olaylar bu kadarla da sınırlı olmamıştır. Bir müddet sonra yeni Kral Alexander ölmüş ve çıkan hükümet krizini aşabilmek için Venizelos seçime gitmeye karar vermiştir. Fakat hiç ummadığı şekilde bu seçimi kaybedince bu defa Kral Konstantin tekrar Yunanistan'a dönerek tahta yeniden geçmiştir.⁵⁰⁶ Bu gelişmeler üzerine Kral yanlısı olan 2000 civarındaki Apotaktoiler tekrar ordu hizmetine çağırılmıştır.⁵⁰⁷ İktidar değişimi ve Kralcı subayların ordu hizmetine geri dönmesi etkilerini hemen göstermeye başlamış; Anadolu ordusunda görev yapan Venizelist dört general ve elli subay, seçimler sonrası ordudaki görevlerini terk ederek İstanbul'a kaçmıştır. Bu süreçte siyasî düşünceler, ordu içine de sızarak orduyu zehirlemiş ve seçimler sonrası Yunan ordusunun disiplini çok büyük ölçüde zaafa uğramıştır.⁵⁰⁸

4.1.4 Yunanistan'ın dış siyasî durumu

Bu döneme genel olarak bakıldığında Yunan dış politikasının İngilizler tarafından adeta rehin alındığı görülmektedir. İngiliz Başbakanı Avam kamarasında vermiş olduğu demeçler ile Yunanistan'ı sürekli olarak taarruza teşvik ediyordu. Hatta bu teşvik ve tahriklerde o kadar ileri gidiyordu ki parlamentoda bizzat Başbakanın kendi ağzından “Millî Türk Kuvvetlerini mağlûp etmiş bir Yunanistan'ın artık Sevr Antlaşması ile yetinmemesi” gerektiğini dünya kamuoyuna ilân ediyordu. Özellikle de Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra İngiltere'nin “başlayan zaferlerle dolu harekâtın”, genişletilmesi konusunda Yunanistan'a sürekli telkinlerde bulunduğu görülmektedir.⁵⁰⁹ Halbuki Yunanların bu harekâtını İngilizlerin dışındaki devletler desteklemiyorlardı.

Fransız Başbakanı Clemenceau'nun seçimleri kaybetmesi ve Millerand'ın iktidara gelmesiyle, Fransa'nın Yunanistan'a karşı politikasında değişim işaretleri görülmeye

Semineri Sunulmayan Bildiriler, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 134.

⁵⁰⁵Spiridonos; **a.g.k.**, 2010 s. 101.

⁵⁰⁶Smith; **a.g.k.**, 2002, s. 205.

⁵⁰⁷Spiridonos; **a.g.k.**, 2010 s. 103 .

⁵⁰⁸Spiridonos, **a.g.k.**, 1967, s. 31-32.

⁵⁰⁹N. Erdem (2011), *Yunan Tarihçiliğinin Göziyle Anadolu Harekâtı*, İstanbul: Derlem Yayınları, s. 221.

başlanmıştır. Bu, Fransa ile İngiltere arasındaki rekabetle ilgili olup Venizelos Şubat 1920’de Paris’te Fransa başbakanını ziyaret ettiğinde bu değişimi açıkça hissetmiştir.⁵¹⁰

Ege’nin iki tarafına yayılacak daha büyük bir Yunanistan fikri ile Ortadoğu’da İngiltere’nin lider konumu Fransa ve İtalya’nın endişelenmesine neden olmuştur. Çünkü bu dolaylı olarak İngiltere’nin bölgede güçlenmesine neden olacak ve ayrıca (İtalya’ya göre) Balkanlar’daki dengeyi bozabilecektir.⁵¹¹

Buna ilave olarak Kütahya-Eskişehir muhaberesini kaybeden Türklerin bir mütareke teklifinde bile bulunmaması İtilaf devletlerinin gözünden kaçmamıştı. Kendilerine çok güvenen Yunanlar ise Müttefik Devletlerin arabuluculuk önerisinde bulunacaklarını umuyorlardı. Bunun bu şekilde gerçekleşmemesi Yunanlar arasında bazı tartışmalara sebep olmuştur. Zira Yunanlar böyle bir mütareke için en uygun şartların oluştuğunu sanıyordu. Bu askerî açıdan da önemli bir husustu. Çünkü Türklerin Anadolu’ya denizden yapılan ikmal ulaştırmasına engel olabilecek yegane güçler bu devletlerdi. Yunanlar ayrıca Fransa’nın Anadolu’dan kuvvet çekmesini ve İtalyanların da Türklere askerî teçhizat yardımı yapmasını eleştiriyorlardı. Bu durumda Ruslara yaklaşmak isteyen Yunanların bu çabası da Türk Hükümeti’nin yaptığı yerinde diplomasi ile önlenmişti.⁵¹²

4.2 Sakarya Meydan Muharebesi Öncesindeki Askerî Durum

4.2.1 İnönü Muharebeleri

4.2.1.1 Birinci İnönü Muharebesi (6-10 Ocak 1921)

Yunanlar iç ve dış siyasî durum açısından güç durumdaydılar. Bir yandan seçimlerden sonra kurulan yeni hükümetin İtilâf Devletleri’nin güvenini kazanması gerekiyordu. Öte yandan askerî açıdan Bursa-Uşak-Sarayköy hattına kadar ilerledikleri halde Türk kuvvetlerini ortadan kaldıramamış ve siyasî iradelerini kabul ettirememişlerdi. Kral Konstantin, Yunan Meclisi’nin açılış nutkunda, harbe devam edeceklerini bildirmiş olduğundan, bunu fiilen de göstermesi gerekiyordu. Öte yandan Yunanlar, Türk kuvvetlerinin büyük ölçüde Çerkez Ethem’le uğraştıklarını ve bu nedenle uygun zaman olduğunu da değerlendiriyorlardı. Bu düşünce esasen Yunan Komutanlığı’nı, yetersiz

⁵¹⁰Erdem, **a.g.k.**, 2011, s. 421.

⁵¹¹Nilüfer Erdem, **a.g.k.**, 2011 s. 315.

⁵¹²ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), **a.g.k.**, s. 15.

olan kendi hazırlıkları açısından, uygunsuz ve mevsimsiz bir harekete sürüklemiştir.⁵¹³

Bu nedenlerle Yunanlar Anadolu harekâtını bir an önce bitirmek istiyordu. Yunan Küçük Asya Ordusu Komutanı Papulas da elde edilen istihbarat bilgilerine göre Türk birliklerinin halen düzensiz kuvvetlerden oluştuğunun anlaşıldığını ama kesin durumu tespit etmek için bir keşif taarruzu yapmak gerektiğini değerlendiriyordu. Bu sebeple, Aralık ayı başında Kral'ın Yunanistan'a gelişi sebebiyle yapılan törene katılmak için Atina'ya gittiğinde, başbakandan taarruz etmek için izin istemişti.⁵¹⁴ Yunan taarruzunun maksadı; Bilecik, Karaköy, Bozüyük ve Eskişehir bölgelerindeki Türk kuvvetlerini ve bu bölgedeki harp malzemelerini imha etmektir. Bunun için Bursa'daki 3. Kolordu tarafından, Türklerin Eskişehir'e çekilmesini önleyici şekilde mahdut hedefli bir taarruz yapılacaktır. Asıl taarruz İnegöl-Bozüyük istikametinde, tali taarruz ise Yenişehir-Söğüt istikametinde yapılarak İnönü-Bilecik demiryolunun doğu sırtları ele geçirilecekti. 1. Kolordu da Uşak'tan Banaz ve Sivaslı istikametlerinde gösteriş taarruzları yaparak bu bölgedeki Türk kuvvetlerinin kuzeye kaydırılmasını önleyecekti.⁵¹⁵

Türk harekât planına bakıldığında ise Çerkez Ethem faktörünün etkisi açıkça görülmektedir. Güney Cephesi Komutanlığı'na Çerkez Ethem ile savaşmak görevi verilirken Batı Cephesi Komutanlığı'na da Bursa – Eskişehir istikametinde Yunanlara karşı tedbir almak görevi verilmiştir. Bu bakımından Batı Cephesi Komutanlığı, Yunanların maksat ve taarruz tertibini anlayabilmek için, özellikle İnegöl kesiminde 126. Alay ile Yunanları mümkün mertebe oyalayarak zaman kazanırken asıl kuvvetlerini İnönü mevziine yerleştirmeyi planlamıştır. Savunma planı bağlamında ise demiryolunun her iki tarafındaki cepheyi birer tümenle savunmayı planlamıştır.⁵¹⁶

Planlama safhasında Batı Cephesi Komutanlığı mükemmel bir değerlendirme yaparak Yunan hedef ve ilerleme istikametlerini çok isabetli bir şekilde tespit etmiştir. Yunanların 200 kilometrelik cephe üzerinde en az üç tümenle taarruz edecekleri ve

⁵¹³ATASE Türk İstiklal Harbi (1999) *Türk İstiklal Harbi II. Cilt, Batı Cephesi, 3. Kısım, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 150.

⁵¹⁴L. Ünal, Sakarya Meydan Muharebesi Sonuna Kadar Olan Süreçte Yunan Ordusunun Neleri Doğru, Neleri Yanlış Yaptığının Askeri Yönden Değerlendirilmesi, *Mütarekeden İstiklale 1921 Yılında Milli Mücadele*, Editörler, Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Özlem Arslan. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları; 2021, s. 286

⁵¹⁵Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 265

⁵¹⁶ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1999, s. 148-150.

Eskişehir’le Ankara’yı bağlayan demiryolundan ziyade cepheye paralel olarak uzayan Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar hattını ele geçirmeyi düşüneceklerini değerlendirmiştir. Öte yandan İtilâf Devletleri, en az 50.000 kişilik bir kuvvetle Yunan ordusuna fiilen yardım etmezlerse, henüz yeterli olmayan Yunan ordusunun, Marmara ve İzmir kıyılarından uzaklaşmakla ve kesin olarak yenilmeye mahkûm olacağı değerlendirilmiştir. Bu çok uzun görüşlü ve etkili bir değerlendirmedir. Bu düşüncelere göre; Yunanların büyük ölçüde taarruzları beklenemezdi. Çünkü Yunan ordusu, aşırı derecede yayılmış olacaktı. Bununla beraber Yunanların bazı zorlayıcı siyasî sebepler etkisi altında daha çok Eskişehir-Afyonkarahisar hattını hedef tutması beklenebilir. Muhtemel harekât istikametleri olarak Yunanların Yenişehir-Söğüt-Eskişehir ve Bursa-İnegöl-Çukurhisar-Eskişehir istikametlerinden ilerlemeleri beklenmiş ve bu istikametler dikkate alındığında ise en uygun mevzilerin İnönü mevzileri olacağına karar verilmiştir.⁵¹⁷

Yunan ilerleyişi 6 – 9 Ocak tarihleri arasında her iki cephe bölgesinde güneyden Dumlupınar, kuzeyden ise Eskişehir istikametlerinde yönelik olarak başlamış ve devam etmiştir. Bu durum karşında her iki cephe komutanı, 6 Ocak 1921’de durumu birlikte inceleyerek, Çerkez Ethem’e karşı yürütülen ayaklanmayı bastırma harekâtına geçici olarak ara vermek ve Ethem karşısında bir kısım kuvvet bırakarak; hemen Yunan taarruzunu karşılamak üzere İnönü ve Dumlupınar mevziilerine dönmek kararını vermişlerdir. Yunanların Uşak ve Bursa bölgelerinde başlayan taarruzu bilgisi üzerine Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi 6 Ocak 1921 saat 19.40’da verdiği emirde birliklere takviye ihtiyaçlarını sormuş ve Batı Cephesi Komutanı tarafından verilen karşılıktaki; eldeki mevcut birliklerine ilave olarak, 4. Piyade ve 3. Süvari tümenlerinin İnönü’ye getirilmesini teklif etmiştir.⁵¹⁸

6-9 Ocak 1921 günleri arasında cereyan eden örtme ve emniyet harekâtını takiben Yunan taarruzları 9 Ocak günü itibarıyla Türk cephesine çatmış ve her iki taraf arasında 3 gün süreli muharebeler yaşanmıştır. Bu muharebeler sırasında Yunan ordusu, 10 Ocak’ta havanın sisli olmasından faydalanarak İnönü mevzilerine karşı baskın tarzında taarruza geçerek cepheyi Metris Tepe kesiminde yarmış ve Poyra’ya kadar ilerlemiştir. Bunun üzerine Türk tarafı Gündüzbey ile demiryolu arasına birlikler yerleştirilerek yarma gediğinin önü kapatmıştır. Bununla beraber demiryolu güneyindeki kuvvetlerin Kütahya istikametine atılma tehlikesi ortaya çıkınca, elinde ihtiyatı kalmayan Cephe Komutanı,

⁵¹⁷ATASE Türk İstiklal Harbi, a.g.k., 1999, s. 153.

⁵¹⁸ATASE Türk İstiklal Harbi, a.g.k., 1999 s. 167-169.

Gündüzbey-İnönü-Poyra hattının doğusuna çekilmeye karar vermiştir. Fakat hava kararmaya başladığından Yunanlar bu çekilmeyi takip edememişlerdir. Yunan Kolordu Komutanı akşam, verilen zayıatın etkisi ve güneyden yaklaşmakta olan takviye Türk süvari birliklerinin büyüklüğüne ilişkin gönderilen abartılı, yanlış istihbarat bilgileri sebebiyle çekilme kararını vererek gece uygulamıştı.⁵¹⁹ Sonuçta Yunanlar, 10/11 Ocak 1921 gecesi Bursa istikametine çekilmeye başlamışlardır.⁵²⁰ Burada Yunan tarafı harekâtın bir cebri keşif olduğunu iddia etmekteyse de harekâta sis edilen kuvvetin bu maksadın ötesinde olduğu görülmektedir. Kaldı ki amaç cebri keşif bile olsa ileri harekâta başlamadan önce ön keşif ve yeterli hazırlığın yapılması gerekirken bu husus ihmal edilmiştir.⁵²¹ Ayrıca, Yunan tarafında emir Komuta birliği sağlanmamış, 3. Kolordu'nun taarruza katılan iki tümeni birbirinden kopuk ve koordinesiz hareket etmiştir. Bu da baskın prensibinin ihlali sonucunu doğurmuştur.⁵²²

Bu muharebede Yunanların 11 Ocak 1921'e kadar yaptığı taarruz harekâtı, yalnız kuzeydeki 3. Yunan Kolordusu birliklerinin bir kısmı ile, Bursa istikametinden, iyi sevk ve idare edilmeyen bir tertip ve şekilde cereyan etmiştir. Bu bölgede Yunan kuvvetlerinin birbiriyle koordinesiz hareketleri görülmüş olup bu durumun aynen Sakarya Meydan Muharebesi'nde de yaşanacağı görülecektir. Güney kanatta ise Uşak bölgesindeki 1. Yunan Kolordusu, herhangi esaslı bir harekette bulunmadığı gibi, bu cephedeki Türk birliklerini tespit dahi edememiştir. Öte yandan Yunanlar, gerek Ethem kuvvetlerinin ümit ettikleri etkinliği sergileyemediğini, gerekse Türklerin güçlü bir savunma iradesi gösterdiklerini de görerek bundan sonraki günlerde, üstün Türk kuvvetleriyle muharebe zorunda kalınacağını ve yalnız başına yenilme ihtimalinin bulunduğu düşüncesiyle geri çekilme kararı vererek 11 Ocak 1921 sabahından itibaren bunu uygulamaya başlamışlardır. Birinci İnönü'de mevzinin çok doğru bir şekilde seçilmesi ve Yunanların bu mevziye çatmak zorunda bırakılması, mevzinin tutulması ve müdafaada “son süngü, son damla kan” esasının uygulanması zaferi getirmiştir. Mevzide savunma çok ilerden başlayarak Yunan harekâtı geciktirilmiş ve hareket istikametleri başlangıçtan itibaren meydana çıkarılmıştır.⁵²³

⁵¹⁹Ünal, **a.g.m.**; 2021, s. 288

⁵²⁰Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 268.

⁵²¹Ünal, **a.g.m.**; 2021, s. 288

⁵²²Ünal, **a.g.m.**; 2021, s. 289

⁵²³Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni (1937), *Türk İstiklal Harbi Hülâsası*, İstanbul: Askerî Matbaa, s. 4

Sonuçta Yunanlar İzmir'e çıktıklarından bu yana, ilk olarak düzenli Türk birliklerinin karşısında yaptıkları muharebede geri çekilerek Türklere gelecek için büyük bir moral üstünlüğü kazandırmışlardı. Tıpkı Sakarya Meydan Muharebesi'nde de görüleceği üzere Türk birliklerinin sayıca yetersiz ve yorgun olmaları Yunanların, etkili bir takibe uğramadan kolayca muharebeyi keserek çekilmelerine imkan sağlamıştır.⁵²⁴

Bu muharebenin kazanılmasıyla Türk ulusunun varlığı ve savaş gücüne sahip olduğu ispatlanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin içte ve dışta tanınması ve itibarının artması sağlanırken aynı zamanda isyan ocakları da söndürülmüştür. Bunlara bağlı olarak milletin orduya güveni artmış ve devlet mekanizması işlemeye başlamıştır.⁵²⁵

Birinci İnönü Muharebesi askerî bakımdan incelendiğinde muharebenin esasen bir çeşit tesadüf muharebeleri zinciri şeklinde cereyan ettiği ve her iki tarafın da birbirinden habersiz geri çekilme kararları verdikleri görülmektedir. Bununla beraber dikkati çeken iki husus, Türk tarafının kuvvetlerini akılcı bir şekilde kullanmış olması, Yunan tarafının ise birlikler arasındaki koordinasyon konusunda eksik kalmış olmalarıdır. Türk tarafının güneyden yarattığı süvari tehdidi ise Türklerin muharebe tarzlarına ilişkin aktif ve hareketli durumu ilk defa bu muharebede gözler önüne sermiştir. Birinci İnönü zaferinden hemen sonra Anadolu'da Yeni Gün gazetesinin "Yunan istila hareketinin kırılmasının... batılı istilacılarının, Anadolu halkını, batının ihtiraslı bankerlerin hesabına köle gibi çalıştırılabileceği düşüncesini yok ettiğini.. bu zaferin yalnız batılı emperyalistlere değil, korkak saray ve Babiali çevreleri gibi emperyalistlerin taraftarlarına da vurulan ilk yumruk olduğunu" yazdığını görmekteyiz.⁵²⁶ Aynı gazete 14 Ocak 1921 nüshasında ise İstanbul İzmir ve Bursa halkına seslenerek İnönü'deki zaferin vatanda gurbetin bitişine doğru bir adım olduğunu, bu nedenle ülkenin her tarafında büyük sevinçle kutlandığını yazmıştır.⁵²⁷

4.2.1.2 İkinci İnönü Muharebesi (23 Mart-1 Nisan 1921)

Her iki muharebe arasındaki dönemde 21 Şubat'ta, Londra Konferansı Lloyd George başkanlığında yapılan ilk toplantısında Yunan delegeleri burada askerî duruma

⁵²⁴ ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1999 s. 214-217.

⁵²⁵ ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1999, s. 246.

⁵²⁶ N. Gülmez, *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 538, Bkz. Anadolu'da Yenigün, 10 Ocak 1921.

⁵²⁷ Gülmez, **a.g.k.**, s. 538, bkz. Anadolu'da Yenigün, 14 Ocak 1921.

ilişkin yaptıkları beyanlara çok olumlu bir tablo çizerek askerî durumun kendileri açısından mükemmel olduğunu söylemişlerdir. Yunanistan başbakanı da üç ay içinde Şark Meselesini çözebileceklerini söyledi. Bunun karşılığında Lloyd George'un Londra Konferansı'nda gösterdiği destekten güç alan Yunanlar için ikinci bir taarruz kararı adeta bir oldu bitti haline gelmiştir. Yunanların Anadolu'da hücumla geçmeleri ve bunu İngiliz Hükümeti'nin hoş görmesi Avam Kamarasında şiddetli tenkitlere yol açtı. Ayrıca Yunanların 31 Mart - 1 Nisan 1921 tarihinde Milliyetçi kuvvetler tarafından yenilgiye uğratılmaları Konferansta Müttefikler arasındaki görüş ayrılıklarının daha belirli olarak ortaya çıkmasına sebep oldu. Artık Fransa ve İtalya; İngiltere'yi ve onun vasıta olarak kullandığı Yunanistan'ı desteklemenin faydasızlığını ve çıkarlarına uygun olmadığını anlamışlardır.⁵²⁸

Konferansın hemen bitiminde Yunan Başbakanı Dimitros Gunaris ile Harbiye Nâzırı Küçük Asya Ordusu Başkomutanı Papulas'a 10 Mart 1921'de çektikleri telgrafla Afyonkarahisar-Kütahya-Eskişehir hattının işgali için harekâta hemen girişilmesini bildirerek, gerekli takviye ihtiyaçları da dikkate alınarak üç sınıf askerin silâh altına alınacağını belirtmişlerdir. Yunan ordusu Başkomutanı Papulas, bu telgrafa hemen verdiği cevapta; "Havaların müsait olduğunu ve ertesi gün Bursa'ya giderek emir gereğince harekâta başlayacağını" bildirmiştir.⁵²⁹

Birinci İnönü Muharebesi'nden mağlup olarak Bursa bölgesine çekilen Yunanlar bunu telafi etmek ve Türkleri kuşatarak iç Anadolu'dan ayırmak maksadıyla 23 Mart 1921'de İnönü mevziine doğru tekrar ileri harekete geçmiştir. Bu taarruzun siyasal sebebi Londra konferansı görüşmelerinin kararlarına milli hükümeti mecbur bırakmaktır.⁵³⁰

Muharebeden hemen önce Yunanların Bursa ve Uşak bölgelerinde iki kolordusu vardı. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Yunanlıların asıl taarruz kuzeyde olmak üzere Bursa-Eskişehir ve Uşak-Afyon istikametlerinde iki kol halinde taarruz edeceğini değerlendiriyordu. 23 Mart 1921'de ilerlemeye başlayan Yunan 3. Kolordusu üç tümeniyle üç kol halinde geniş bir cepheyle ilerliyordu. Güneyde Uşak bölgesinden harekete geçen 1. Kolordu 25 Mart 1921'de Dumlupınar mevzilerini ele geçirdiyse de

⁵²⁸T. Baytok (1970), *İngiliz kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Başnur Matbaası, s. 139

⁵²⁹ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1999, s. 299.

⁵³⁰Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni, **a.g.k.**, 1937, s. 4.

Kütahya istikametine yönelmek yerine Afyon istikametinde taarruza devamla harekâtını kuzeydeki 3. Kolordudan ayırdı. Yunan 3. Kolordusu yaklaşık beş gündür süren muharebelerin sonunda sonuç alamayacağını görerek muharebeyi kesti ve geri çekildi.⁵³¹

Türk tarafından bakıldığında ise, Yunan ordusunun Bursa bölgesindeki hareketliliği ve genel siyasî durum Yunanların Anadolu içlerine doğru harekâtı geliştireceklerini gösteriyordu. Böylece Türk komuta kademesi Bursa bölgesindeki Yunan askerî durumunu aydınlatmak üzere Kocaeli Grubu marifetiyle bir takım cebri keşif hareketleri düzenledi. Ayrıca, 15 Şubat'ta 11., 24. ve 61. tümenlere mevzilerini işgal ettirdi.⁵³² Güney Cephesi Komutanı da Yunanların Uşak bölgesinden yapabilecekleri bir taarruza karşı birliklerini mevzilendirdi. Bundan sonra Yunan ordusunun durumunu tespit etmek için mahdut hedefli taarruzlar yapılmaya başlandı. Bu çalışmalar sonucunda kesin sonuç yerinin Eskişehir istikametinde (Batı Cephesi) olacağını kabul eden Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti 15 Mart 1921'de muharebe düzeni ile ilgili emrini her iki cephe komutanlıklarına bildirdi. Burada özetle "Çeşitli kaynaklardan alınan haberlerden, düşmanın bir piyade tümeni İzmit ve dolaylarında ve yaklaşık 4 tümen kadar kuvvetleriyle Gemlik - Bursa bölgesinde ve üç tümen kadar kuvvetle de Uşak - Alaşehir bölgesinde bulunduğu ve muhtemel bir taarruzun Eskişehir istikametine yöneleceğinin kabul edildiği belirtildi. Bu bağlamda tedbirler kapsamında Kütahya dolaylarındaki süvari birlikleri ve Güney Cephesi'nden iki piyade tümeninin daha kuzeyde cereyan edecek meydan muharebesine katılması gerektiği ifade edilmiştir.⁵³³

Türk ordusu, bu iki taarruz istikametinde de Yunanları durduracak kadar kuvvete sahip değildi. Bu sebeple, iç hat konumu ve cepheye paralel olarak uzanan demiryolundan faydalanarak önce kuvvet çoğunluğu ile Yunan asıl taarruzunu etkisiz hale getirmek ve ardından tüm birliklerle diğer istikametten ilerleyecek olan Yunan birliklerine karşı taarruz yapmak esasına dayanan bir savunma planı hazırlandı.⁵³⁴ Bu plan genel olarak; "Kuzey veya güneyde gelişecek düşman taarruzunu önce İnönü ve Dumlupınar mevzilerinde karşılamak; daha sonra belirecek asıl taarruz cephesine (üzerinde savunulan mevzi elden çıkmış olsa bile yeni savunma bölgelerine) kuvvetin çoğunu toplayarak kesin

⁵³¹Ünal, **a.g.m.**; 2021,s. 291

⁵³²Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 273.

⁵³³ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1999, s. 292-294.

⁵³⁴Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 273.

sonuçlu bir karşı taarruza geçmek...” şeklindeydi.⁵³⁵

Yunanlar bu taarruzda iki misli üstünlüğe sahiptir. Cephenin güneyinde 7. ve kuzeyinde 10. ve 3. tümenleri yönlendirmiştir. Yunan kuvvetleri İnönü mevzilerine yürürken ayrıca 23 Nisan 1921'de 2 tümenle de Uşak üzerinden de kuvvetlerimize taarruz geçmiştir. Bununla beraber Yunan tarafında olaylar planlandığı şekilde gitmemiş ve Başkomutan Anastasios Papoulas, istediği takviye gelmeden Savunma Bakanı Theotokis'in zorlamasıyla 23 Mart'ta taarruza geçmek durumunda kalmıştır.⁵³⁶

Yunan ordusu 23 Mart 1921'de Bursa bölgesindeki 3. Kolordusu ile Yenişehir-Bilecik-Söğüt-Gündüzbey ve Aksu-İnegöl-Pazarcık-Bozüyük istikametlerinin her ikisinden ana kuvvetleriyle ilerlemeye başladı. Güneydeki 1. Yunan Kolordusu ise, bir tümenle Uşak-Afyon demiryolu hattının iki yanından, bir tümenle Kapaklar-Kızılcaköy-Ahlatköy istikametinde ilerledi. Kesin sonucun İnönü'de alınacağını anlayan ve bu mevzinin stratejik önemini kavrayan Türk Başkomutanlığı güneyde Eskişehir istikametini zayıf kuvvetlerle kapatarak Yunanları oyalamak kararını vermiş ve bu cepheden öncelikle 2 piyade ve bir süvari ve sonra da bir piyade tümenini daha İnönü'ye kaydırmıştır. Yunanlar daha güneyde karşılarındaki zayıf kuvvetlerimize taarruz etmiş ve bu kuvvetler Yunanları oyalayarak önce Afyon batısı sonra Afyon istikametine çekilmeye mecbur bırakmıştır. Böylece Yunanlar bu cephedeki 2 tümeni gereksiz yere bağlamış ve İnönü mevzilerine müdahale edemez duruma getirmiştir. Buna mukabil 4 tümenlik bir Türk kuvveti buradan İnönü'ye kaydırılmıştır. Bunun üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti, Merkez Ordusu'ndan 5. Kafkas Tümeni'ni Batı Cephesi Komutanlığı ve Adana bölgesinden 41. Piyade Tümeni'ni Güney Cephesi Komutanlığı emrine gönderdi.⁵³⁷

Muharebelerin devamında 1. Yunan Kolordusu, 25 Mart'ta Dumlupınar mevzilerini ele geçirdiyse de buradan Uşak-Kütahya istikametinde taarruz etmek yerine Dumlupınar-Afyon istikametine yönelerek kuzeydeki 3. Kolordu manevrasından koptu. Böylece Türk tarafı iki Yunan kolordusunu ayrı ayrı ve sırayla karşılama imkanı buldu. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti, önce Yunan 3. Kolordusunu yenmek için Güney Cephesi'nden bir piyade ve bir süvari fırkası ile Kocaeli Grubu birliklerinin büyük bir kısmını İnönü bölgesine gönderdi. 27 Mart'a kadar olan süreçte Batı Cephesi'ndeki bütün

⁵³⁵ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1999, s. 301.

⁵³⁶Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni, **a.g.k.**, 1937, s. 4.

⁵³⁷Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 273.

birlikler İnönü mevzilerine çekilerek burada tertiplendiler ve sağ ve sol kanattaki tümenler birleştirilerek grup teşkilatına geçtiler. Güney Cephesi'nde ise 27 Mart günü Afyon Yunanların eline geçti. Kısa süre sonra da cephe yarıldı ve birlikler güney ve kuzey grubu olarak ikiye ayrıldı. Refet (Bele) Paşa'nın emrindeki birlikler Altıntaş bölgesine, Fahrettin Bey'in emrindeki kuvvetler ise doğuya çekildiler. Fakat Yunanlar, ortaya çıkan boşluktan girmedikleri gibi Bursa grubu ile birleşmek için kuzeye de dönmediler. Bunun yerine Çay-Bolvadin hattına kadar ilerlediler ve burada durdular. İnönü mevzilerinde ise cephenin sol kanadını kuşatmaya çalışan Yunanlar Metris Tepe ve Kanlısırt'ı ele geçirdiler. 30 Mart, Yunan taarruzunun en şiddetli olduğu gün olup, bugün Yunanlar yine iki taraflı bir kuşatma yapacak şekilde ilerlediler. Sol kanat geri çekilmek zorunda kaldı ve Cephe Karargâhı İnönü'den Çukurhisar'a çekildi. Güney Cephesi'nden gönderilen 23. Tümen ve Ankara'dan gönderilen Meclis Taburu ile 5. Kafkas Tümeni bölgeye ulaşmış olmasına rağmen kritik durum karşısında Trabzon'dan 3. Kafkas Tümeni ve Samsun'dan 15. Piyade Tümeni de cepheye gönderildi. Yerinde uygulanan takviyeler sonucunda Yunanların taarruz gücü kesildi. Bunda Yunanların her iki kolordusunun son derece koordinesiz hareket etmesinin de büyük etkisi olmuştur. 31 Mart'ta, Yunan ordusunun geri çekileceğine dair bazı emareler ortaya çıkmaya başladığından Batı Cephesi Komutanı, birliklerine karşı taarruzlar yaptırarak Yunan taarruzlarını tamamen kırdı.⁵³⁸ Böylece Yunanlar İnönü'de nispeten kuvvetli mevzilerimize çatmış ve mevzilerimizin Kuzey ve Güney kısımlarından bazı kesimleri ele geçirse de sonuçta mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Yunanların bu muharebedeki en kritik hataları Bursa ve Uşak'taki kolorduların birbirine paralel ilerleyerek iki farklı hedefe yönelmesi, kuzeyde 3. Kolordunun üç tümeninin parça parça muharebeye girmesi, her iki kolordunun kuşatma yerine cephe taarruzuna ağırlık vererek, ihtiyat ayırmadan geniş cephede taarruz etmeleridir.⁵³⁹ Ayrıca Yunanlar sıklet merkezi yapmadan cepheden ve Güney istikametinden yaklaşık eşit kuvvetlerle taarruz etmiştir. Bu mevkide bulunan ve sayı ve silahça Yunanların üçte biri nispetinde olan Türk kuvvetleri adım adım savunma ve düzenli bir şekilde geri çekilme uygularken Yunan kuvvetleri Poyra-Inönü hattına kadar ilerlemiştir.⁵⁴⁰ Muharebenin

⁵³⁸Çanlı, **a.g.k.**, 2019, s. 273.

⁵³⁹Ünal, **a.g.m.**; 2021, s. 291.

⁵⁴⁰Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni, **a.g.k.**, s. 4.

cereyanına genel olarak bakıldığında, burada dikkati çeken husus, “üzerinde savunulan mevzi elden çıkmış olsa bile kuvveti toplayarak genel karşı taarruza geçme” düşüncesidir. Bu da Türk tarafını her iki cephede kuvvetlerini tasarruflu kullanarak geride yeterli ihtiyatlar bırakmaya sevk etmiştir. Bununla beraber ağırlık yine de Kuzey sektöre verilmiş ve Türk kuvvetleri burada Bursa ve Kocaeli kesimlerinde Yunan kolordusu karşısında toplam 6 piyade ve bir süvari tümeni toplamıştır. Yunan manevra ve sevk ve idare hataları da ayrıca dikkat çekmektedir ki bunların bütünüyle Sakarya Meydan Muharebesinde de yineleneyeceği görülmektedir. Türk tarafının bu muharebede iç hat manevralarını etkili bir şekilde uyguladığı ve sıklet merkezi ile kuvvet tasarrufu prensiplerini etkili bir şekilde yerine getirdiği görülmektedir.

Bu muharebede iç hatlardan yararlanarak kuvvet kaydırmalar ve her fırsatta mukabil taarruzlar yapmak ve süvari birlikleriyle Yunanların yan ve gerilerine saldırarak emniyetsiz duruma düşürmek ve kuvvet ayırmaya mecbur etmek gibi esaslar çok doğru bir şekilde uygulanmıştır.⁵⁴¹ Aynı zamanda Yunan birliklerine yapılan karşı taarruz sayısının çok olması bir manevra zenginliği gösteriyordu. Bu esasların aynen Sakarya’da da uygulandığını önemle hatırlatmak gerekir. Daha doğru bir ifadeyle, Sakarya’da uygulanan bazı savunma esasları zaten İnönü muharebelerinde de uygulanmıştır. Burada esas olan komuta kademesinin Yunanlıları ülke derinliğinin sağladığı avantajla yenmek olduğu görülmektedir.⁵⁴²

İnönü Muharebelerini Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Viktor Dusmanis “feci muvaffakiyetsizlik.” olarak tanımlamıştır.⁵⁴³ Anastasios Papoulas anılarında, “Birliklerin muharebede gösterdikleri son gayrete ve subaylar arasında pek az istisna ile subay ve eratın nefislerinden feragat derecesine varan fedakarlıklarına rağmen, takviye gönderilmesinde gösterilen gecikme hasebiyle bu harekât, muvaffakiyetsizliğe mahkumdu.” diyerek Savunma Bakanı Theotokis’i suçlamıştır.⁵⁴⁴ Ayrıca istediği desteğin gecikmesi konusunda da Savunma Bakanı’nın danışmanı olarak görev yapan General Ksenefon Stratigos’u, yenilginin asıl sorumlusu olmakla suçlamaktadır.⁵⁴⁵ Halbuki

⁵⁴¹Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni, **a.g.k.**, 1937, s. 5.

⁵⁴²Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni, **a.g.k.**, 1937, s. 5.

⁵⁴³Papoulas, **a.g.k.**, 1969, s. 25.

⁵⁴⁴Papoulas, **a.g.k.**, 1932; A. A. Papoulas, *Prens Andre; Felakete Doğru*, (Çev. Hüseyin Rahmi), İstanbul: Askerî Matbaa., s. 94.

⁵⁴⁵K. Stratigos (1925); *Yunanistan Küçük Asya’da* (Çev. Cemal Tosun), Ankara: ATASE Kütüphanesi Yer No: İstiklâl 120/1.

ordunun başkomutanı kendisidir. Ordu yeterince hazır olmadan taarruz etme düşüncesine karşı siyasî baskı ve telkinlerle mücadele ederek orduyu bir felakete sürükleme sorumluluğu da Anastasios Papoulas'a aittir. Daha sonra Yunan tarafı Yunan ordusunun büyük bir taarruza girişmek için çok küçük olduğunu fark ederek Mart sonlarında 40.000'den fazla askerî daha silah altına aldı. Böylece Anadolu'daki ordusunu 200.000 kişiye yükseltti. Bu hazırlıklar Yunan ordusunun teftiş eden İngiliz askerî ateşesi tarafından çok tatminkar bulunmuştu.⁵⁴⁶ Ayrıca, 7 Nisan 1921'de Dimitros Gunaris ve Petros Protopapadakis muhalif general İoannis Metaksas ile görüşerek kendisine Anadolu seferi ile ilgili bir görev talebinde bulundu. Fakat Metaksas Anadolu harekâtının başarısına inanmadığı için bu teklifi reddetti.⁵⁴⁷

Her iki muharebede de en son savaş tecrübesini Balkan Savaşları'nda yaşamış olan Kral yanlısı subay ve komutanların sevk ve idarede gösterdikleri zaafılar ve yaptıkları hatalar, Yunan ordusunun hezimetini de beraberinde getirmiştir. Fessopoulos Spridonos, bu konuda şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Son harbin tecrübelilerinden oluşan kolordu ve tümen komutanı generaller yerine, sekiz yıl evvelki muharebelerde bir piyade veya topçu taburuna kumanda etmiş subaylar verilmesi, cezasız kalacak bir iş değildi elbette. ... Bunlar Anastasios Papoulas'ın seçtiği yüksek rütbeli kifayetsizlerdi”.

Bu muharebelerde görev yapan komutanların niteliksizliği ile ilgili bir örneği de Trikoupis vermiştir. İkinci İnönü Muharebesi'nde 10. Tümen Komutanı General Leonardopoulos, kendi tümenine verilen bir emri yanlış değerlendirmiş ve bu emirle ilgili olarak General Trikoupis'e serzenişte bulunmuştur. Trikoupis'in emri ayrıntılı bir şekilde açıklaması üzerine özür dilemiş ve acı bir eda ile savaş tecrübesi olmadığını, bu yanlış anlamının bu nedenle gerçekleştiğini açıklamıştır. General Trikoupis, arkadaşının içine düştüğü bu acı durum karşısında onun gönlünü almaya çalışmıştır. Sonuçta, İkinci İnönü Muharebesi'nde savaş tecrübesi olmadığı için üzülen General Leonardopoulos'un 10. Tümeni, Türk taarruzu karşısında bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kalan ve savaşın genel seyrini değiştiren ilk Yunan birliği olmuştur.⁵⁴⁸

İkinci İnönü zaferinden hemen sonra ise Anadolu'da Yeni Gün gazetesi “ordusuna vatanına ve meclisine dayanan Türk Milleti'nin bundan sonra batıya haklarını daha

⁵⁴⁶Smith, a.g.k., 2017, s. 241.

⁵⁴⁷Smith, a.g.k., 2017, s. 235.

⁵⁴⁸Spridonos, a.g.k., 1967 s. 31-32.

yüksek sesle söyleyerek doğuya da ümit ve iman ışıkları saçacağını, İstanbul'da bulunan birkaç namussuzun sözüne dayanarak alçakça bir tavır alan padişahın utanması gerektiğini” belirten oldukça sert yazılar yazmaktaydı.⁵⁴⁹ Gazetenin yazarlarından Nabizade Hamdi, bu başarının çok değerli olduğunu, Yunanistan'da hükümetin düşmesinin bunu kanıtladığını yazarken, kurucusu ve başyazarı Yunus Nadi, bu zaferin, Anadolu seferinin ne kadar çetin ve çıkmaz bir macera olduğunu kanıtladığını yazmıştır.⁵⁵⁰ Gazete devam eden günlerde yeni bir barış konferansı söylentilerinin artması üzerine halkı yayın yoluyla aydınlatmaya ve savaşa hazır olmaya ve milli davanın sorumluluğunu elinde bulunduranları muhtemel barış propagandalarına karşı uyanık olmaya çağıran bir tutum izlemiştir.⁵⁵¹

İkinci İnönü Muharebesi'nde alınan yenilgi Yunan Hükümeti'nin karşısındaki zorlukları arttırmıştı. Yunanlar 1920 kasımında Venizelos'un iktidardan düşmesinden ve Kral Konstantin'in ülkeye dönmesinden bu yana İtilaf devletlerinin desteğinden mahrumdu. Sadece İngiltere Başbakanı kendi hükümetinin siyasetine aykırı olarak Yunanları gayri resmi biçimde cesaretlendiriyordu. Anastasios Papoulas İkinci İnönü Muharebesi'nden hemen sonra Savaş Bakanlığı'na gönderdiği raporunda Türk ordusunun her geçen gün kuvvetlendiğini ve en geç Mayıs sonuna kadar taarruza geçilmesi gerektiğini bildirerek bunun için de 52.000 kişilik ilave kuvvete ihtiyaç duyulduğunu ısrarla belirtti. Bunun üzerine hükümet seferberlik ilan etti. Ancak bu takviyenin oluşturulması mümkün görünmeyince harekât temmuz ayı başına ertelendi.⁵⁵²

Türk tarafında ise İkinci İnönü Muharebesi'nden itibaren yeni teşkilat ve birlik sayıları artmış olduğundan, önceden doğrudan Cephe Komutanlığı tarafından sevk ve idare edilen tümenlerden gruplar oluşturulmuştur. Yeni teşkilata göre 24 ve 4. Piyade Tümenleri ile 1. Süvari Tümeninden oluşan 3. Grup, 5. Kafkas ve 8. Piyade Tümenleri ile 2. Süvari Tümeninden oluşan 4. Grup, 57. Piyade ve 4. Süvari Tugayı ile Dinar, Denizli, Menderes bölgesindeki birliklerden oluşan 12. Grup kurulmuştur.⁵⁵³ İkinci İnönü

⁵⁴⁹Gülmez, **a.g.k.**, s. 538, bkz. Anadolu'da Yenigün, 14 Nisan 1921.

⁵⁵⁰Gülmez, **a.g.k.**, s. 540, Bkz. Anadolu'da Yenigün, 31 Mart 1921 ve 17 Nisan 1921.

⁵⁵¹Gülmez, **a.g.k.**, s. 545, Bkz. Anadolu'da Yenigün, 24 Haziran 1921.

⁵⁵²Baş, **a.g.k.**, 2016 s. 45.

⁵⁵³F. Aykut, *İstiklal Savaşında 4. Kolordu*, Genelkurmay ATASE yayınları, Ankara, 2006, s. 6.

ile Kütahya muharebeleri arasında geçen 3 aylık sürede birliklerin acemi askerleri 6 ay, usta erleri ise 4 aylık bir program içinde eğitime tabi tutulmuştur.⁵⁵⁴

4.2.2 Kütahya- Eskişehir muharebeleri (10 – 24 Temmuz)

İkinci İnönü yenilgisinden sonra, Küçük Asya Ordusu Komutanı Papulas, hükümetine verdiği raporda, Türk ordusunun takviye kuvvetleri alarak daha çok kuvvetlenmesine meydan vermeden 15 gün içinde tekrar taarruz etmek zorunda bulunulduğunu ve bunun için 52.000 asker takviyesi yapılması gerektiğini bildirmiştir. Bu ortamda Yunanistan’da ise, hâlâ, yeniden teşkilatlanmakta olan Türk ordusunun yenilebileceği düşüncesi hakimdi. Hatta İtilaf Devletleri’nin arabuluculuk teklifine bile bu nedenle olumsuz cevap vermişlerdi. Böylece, yaklaşık üç aylık bir hazırlık döneminden sonra Yunanlar, yeni ve uygun bir harekât planı ile Bursa ve Uşak gruplarını kuşatıcı bir manevra ile taarruz ettirerek kesin sonuç almayı planladılar. Harekât planı genel olarak, Uşak grubunun, Afyon ve Kütahya üzerinden geniş bir kuşatma hareketiyle Eskişehir gerisine düşerek ve Ankara yolunu açması ve kuşatılan Türk ordusunun imha edilmesi düşüncesine dayanıyordu. Türk komuta kademesi ise, İkinci İnönü Muharebesi’nden sonra kuvvetlerini yeniden düzenleyerek Güney Cephesi Komutanlığını kaldırmış ve bu kuvvete bağlı olan bütün kuvvetleri İsmet Paşa komutasında Batı Cephesi Komutanlığı’na bağlamıştır.⁵⁵⁵

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri öncesi Yunan ordusunun durumuna bakıldığında ise ordunun takviyesi için Yunanistan’da bulunan birçok subay Anadolu Ordusu’na tayin edildiği halde bu subayların büyük bir kısmının, Yunanistan’ı terk etmediği ve birliklerine katılmadığı görülmektedir. Öte yandan “ordu subaylarının ifrat derecesine varan politik faaliyetleri ve yüksek rütbelilerin mesleki kabiliyet ve liyakatsizliklerini ve askere karşı takındıkları haysiyet kırıcı tavır ve hareketleri”⁵⁵⁶ nedeniyle disiplin zayıftır. Fessopoulos’un “üniformalı politika cambazları”⁵⁵⁷ olarak nitelediği subayların faaliyeti orduyu çözmektedir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴Aykut, **a.g.k.**, 2006, s.17.

⁵⁵⁵ATASE Türk İstiklal Harbi (1974), *Türk İstiklal Harbi* II. Cilt, Batı Cephesi 4. Kısım, Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921) Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, s. 4

⁵⁵⁶G. Th. Fessopoulos (1934); *Subaylarımız Arasında Anlaşmazlık ve Küçük Asya’da Ordumuzun Dağılması*, Ankara: Gnkur. ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, (basılmamış çeviri), s. 91

⁵⁵⁷Fessopoulos, **a.g.k.**, s. 91.

⁵⁵⁸Askerler uzayan vazifelerinden dolayı Eskişehir’de Kahramanlık Madalyası dağıtma töreninde “Kraliyet arabası tören yerine giderken Terhis! Terhis!” şeklinde bağırarak protesto etmişlerdir. Subaylar ve erler,

Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalar muharebeler öncesinde cephelerde yaptıkları incelemelerde⁵⁵⁹ Yunan muhtemel taarruzunun güneyden Dumlupınar-Seyitgazi istikametinden Kütahya bölgesine olacağı⁵⁶⁰ düşüncesi ile savunma mevzilerinin burada tesis edilmesi ve mevzilerin üç hat halinde inşa edilmesi kararı almıştır. Ancak Güney Cephesi Komutanı, Genelkurmay Başkanlığı'nın Kütahya güneyinde savunma mevzilerinin hazırlanması görüşünü kabul etmeyerek Kütahya'nın doğusunda savunma mevzilerinin hazırlanması fikrinde ısrar etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa tarafından, Eskişehir ve Alayunt'da cephelerde yerinde yaptıkları incelemeler sonucu hem savunma mevzilerinin yeri hem de emir-komutada yapılacak yeni değişiklikler tespit edilmiştir. 3/5 Mayıs 1921'de alınan kararlara göre; Batı ve Güney Cephesi Komutanlıklarının Batı Cephesi Komutanlığı altında birleştirilmesi, muhtemel Yunan taarruzunun güneyden Dumlupınar-Seyitgazi istikametinden Kütahya bölgesine olacağı düşüncesi ile savunma mevzilerinin burada tesis edilmesi ve Albay Refet Bey'in Milli Müdafaa Vekilliği görevini kabul etmemesi üzerine Güney Cephesi Komutanlığından alınması, ayrıca Albay İsmet Bey'in de Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reisliği görevinden alınarak Batı Cephesi Komutanlığı görevini Güney Cephesi ile birlikte üstlenmesi, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reisliği görevinin ise vekâleten yürüten Fevzi Paşa tarafından asaleten yürütülmesi kararı alınmıştır.⁵⁶¹ Görüldüğü gibi derinlikte mevziler tesis konusu daha Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde dahi uygulanan bir usuldür. Burada gözetilen düşünce gerektiğinde geri çekilmek ve fakat kesinlikle kuvvet kaptırmamaktır.⁵⁶²

Her iki koldan 13 Temmuz 1921'de başlayan Yunan taarruzları, şiddetini kısmen kaybettiği 21 Temmuz 1921'e kadar sürmüştür. Muharebeler 13-17 Temmuz arasında savunma harekâtı; 17- 22 Temmuz arasında oyalama muharebeleri ve 22- 25 Temmuz arasında ise doğrudan geri çekilme harekâtı niteliğindedir. 13-17 Temmuz arasındaki savunma harekâtı esnasında her grup bünyesinde ihtiyatlar zamanında girme bölgelerini tıkararak cephenin yarılmasına izin verilmemiş, gruplar arasında boşlukların kapatılması

Kral Konstantin için alenen hakaret içeren sözler söylemişlerdir. Bkz. Trikoupi, **a.g.k.**, 1967 s. 83; Spridonos, **a.g.k.**, 1967 s. 201).

⁵⁵⁹ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1974, s. 172.

⁵⁶⁰ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1974, s. 75-92.

⁵⁶¹ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1974, s. 75-92.

⁵⁶²Cüneyt Küsmey, Türk Ordusu'nda Temel Harekât ve Türk İstiklal Harbi'nde Uygulanması, 1908 – 1923, Berikan Yayınevi, Ankara, 2020, s. 269.

için bir grup emrindeki tümenler sık sık diğer gruplar bölgesinde kullanılmıştır. Bunlar aynen Sakarya Meydan Muharebesi'nde de uygulanmıştır.⁵⁶³ Bununla beraber Türk ordusunun cephesinin yarım ay şeklinde kurularak güneyden kuşatılmaya yönelik bir hassasiyet oluşturulduğu ve araziye çok fazla bağlı kalındığı görülmektedir. Ayrıca Yunan taarruzu kuzeyden beklendiği halde güneyden gelişme ihtimali belirdiğinde buraya süratle kuvvetler kaydırılmamış ve ihtiyatlar bölgede konuşlandırılmamıştır.⁵⁶⁴

Son tahlilde Kütahya-Eskişehir Muharebesi, Yunan ordusunun üç gün süreli güneyden kuşatmaya dayalı bir kanat muhaberesi şeklinde geçmiştir. Ancak güneydeki bu kuşatmadan kısmen vazgeçerek bu kez güneyden yarma harekâtına ağırlık vermeleri daha sonra da Eskişehir istikametinde taarruz için kuvvet toplamaları Yunan harekâtının sevk ve idaresindeki belirgin taktik hatalardır.⁵⁶⁵ Yunanlar aynı tür sıklet merkezi değiştirme hatasını Sakarya'da da tekrar etmiştir. Sonuçta Yunanların 5 tümenle cepheden ve 6 tümenle sıklet merkezi ile Güney kanattan Döğer-Seyitgazi istikametinde geliştirdiği taarruzların devamında 10 Temmuz 1921'den itibaren Yunan sıklet merkezinin Seyitgazi istikametinde güçlü bir şekilde ilerlemeyi başarması bütün cephedeki tümenleri tehlikeye düşürmüştür. Buna istinaden Türk ordusu tam zamanında verilen bir kararla evvelce keşfedilmiş bulunan Eskişehir Seyitgazi hattında çekilmişti.⁵⁶⁶

Bu şekilde elverişsiz şartlarda muharebeden kaçınmak maksadıyla verilen geri çekilme kararının oldukça iyi bir şekilde sevk ve idare edildiği görülmektedir.⁵⁶⁷ Bu harekât yerine göre taarruzi hareketlerle de desteklenmiştir.⁵⁶⁸ 17-22 Temmuz arasındaki

⁵⁶³A. C. Küsmez (2022), *Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki Savunma Harekâtının Operatif Esasları, Sakarya Melhame-i Kübrası*: Ed.: G. Yıldız, M.F. Baş, Ankara: Kara Harp Okulu Matbaası, s. 47.

⁵⁶⁴N. Türsan (1983), *Atatürk'ün Türk Kurtuluş Savaşı Stratejisi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 80

⁵⁶⁵Küsmez, **a.g.k.**, 2022, s. 48.

⁵⁶⁶Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni, **a.g.k.**, 1937, s. 6.

⁵⁶⁷Bu arada geri çekilmekte olan Türk ordusunun moral durumu ve disiplini ise üst düzeydedir. Xsenofon Stratigos, bu konuda şöyle demiştir: "Türk erlerinin morali, subayların sayıca çok fazlalığı ve alınmış olunan çok sıkı tedbirlerle yüksek tutulabiliyordu. Bkz. Stratigos, **a.g.k.**, 1967, s. 33; Fessopoulos Spridonos ise "Kemal ve onun kurmayı; herhalde, taarruz eden ve akılsızca, bitmeyen derinlikler içinde sürüklenen bir ordunun nasıl kudretten düşürüleceğini pek iyi bilirlerdi. ... Türk Genelkurmayı uyanıktı. Çok tecrübeli ve mükemmel subayları bulunan ordunun Yunan ordusu kumandanına fırsat verecek yanlış hareketler yapmayacağı, harekâtın cereyan tarzından anlaşılıyordu demektir." Bkz. Spridonos, **a.g.k.**, 1967 s. 140-141.

⁵⁶⁸21 Temmuz tarihinde Porsuk güneyinde 3 ve 4. grup cephelerindeki 3-4 tümen kadar Yunan kuvvetine bir karşı taarruz icra edilmişti. Bkz. ATASE TİH, Kutu: 1202, Gömlek: 99, Belge: 2. Ayrıca Süvari Grubu da Seyitgazi-Malyabaşı istikametinde ilerleyen Yunanlara taarruz etmişti. Bkz. ATASE TİH, Kutu: 1202, Gömlek: 99, Belge: 3. Bu evrede Yunan gerilerine yapılan süvari akınlarında baskınımıza uğrayan toplam 150 otomobilin tahrip edildiği istihbarat raporlarında belirtilmektedir. Bkz. ATASE TİH, Kutu: 1161, Gömlek: 99, Belge: 1. Bu temaslar genellikle Eskişehir ve Kırkız Dağı bölgelerindeki Yunan kuvvetlerini

safhada 5. Grup Komutanlığı savunma hattının hemen önünde muharebeye girmiş ve geri çekilmenin örtme kuvveti görevini üstlenmiştir. Geri hareketlerde en önemli husus olan kuşatılmaya elverişli yan bırakmamak için özellikle cephenin güneyinde fırsat buldukça karşı taarruzlar yapılmıştı. 21 Temmuz 1921’de bu maksatla 4. Grup Komutanlığı bölgesinde yapılan bir karşı taarruz, Yunan birliklerini durdurmaya yeterli olmasa da toparlanmak ve harekâtın devamı için gerekli zamanı kazandırmıştır.⁵⁶⁹ Çekilme 25 Temmuz günü başarılı bir şekilde tamamlanmıştı. Yunan ordusunun takip harekâtı yapamayışının nedenleri arasında ikmal üslerinden uzaklaşması ve birliklerini yeniden düzenleme ihtiyacı duyması önemli bir etkindir.⁵⁷⁰ Burada dikkati çeken diğer bir husus da bu muharebeler yaşanırken Adana bölgesinden 15. Tümen’in kuzeye Anadolu içlerine intikale başlatılmasıdır.⁵⁷¹ Sakarya mevzilerine yapılan geri harekâtın temel gerekçeleri; zaman kazanma ihtiyacı, kuvvetleri korumak ve arzu edilmeyen koşullarda muharebeden kaçınmak ihtiyacı ve Yunanları elverişsiz bir duruma sokmak arzusuyla ilgilidir.⁵⁷² Bununla beraber Türk Ordusu bu muharebeyi kaybetmiştir.

Kütahya-Eskişehir Muharebeleri sonrası Başkomutan Anastasios Papoulas, bundan sonra ne yapılacağı konusunda bir karar bunalımı yaşamış⁵⁷³ ve bu amaçla 26 Temmuz 1921 tarihinde, Kütahya’da karargahı ile yaptığı bir toplantıda konuyu masaya getirmişti.⁵⁷⁴ Bu toplantıda Harekât Şube Müdürü Albay Sarıyannis, beklemeksizin Türk ordusuna taarruza devam edilmesi fikrini savunurken İkmal Şube Müdürü Albay Fessopoulos Spridonos ise başta mühimmat olmak üzere, her türlü malzemenin ikmalinde

başarılı bir şekilde oyalamaya yönelik doğru hamleler olup bu kuvvetler daha sonra Yumaklar-Alpu-Mahmudiye hattına alınmıştır. Bkz. ATASE TİH, Kutu: 1202, Gömlek: 99, Belge: 4.

⁵⁶⁹Küsmey, **a.g.k.**, 2022, s. 47.

⁵⁷⁰TİH, **a.g.k.**, II-4, s.490-492.

⁵⁷¹ATASE TİH, Kutu: 1160, Gömlek: 145, Belge: 1.

⁵⁷²KKT 100-5, **a.g.k.**, 2002, s. 7-1/7-2.

⁵⁷³Bu aşamada Yunan Başkomutanı mevcut kazanımlarla yetinerek daha fazla ilerlememek gerektiği şeklindeki düşüncesini açıkça ifade ediyor fakat Başbakan ve Milli Savunma Bakanı’nın Türklerin tamamen imha edilmesi gerektiği yönünde baskı yaptığını açıkça belirtiyordu. Hatta Papulas istifa resti dahi çekmişti. Bkz. Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 61.

⁵⁷⁴Yunanlar bu muharebede kazandıkları başarıya rağmen Türk ordusunu bir meydan savaşında yenip dağıtmadıkça maksatlarının gerçekleşmeyeceğini de biliyorlardı. Bu sebeple, 9 Ağustos’ta “Paris Konferansı’nın tarafsızlık kararı vermesine”, aynı tarihli Times gazetesinin, “Yunanların vazifesi her gün biraz daha güçleşiyor” diye kendilerini uyaran bir yazı yazmasına, hatta 10 Ağustos’ta Lloyd George’un “Sevres Muahedesi yırtılmış olduğundan silah ticareti serbesttir” demesine rağmen Yunanlar, Ankara’ya doğru ilerleme fikrinden vazgeçmediler. Ancak Kütahya - Eskişehir Savaşındaki kayıplarını gidermek ve “İleri yürüyüş esnasında uzayacak menzil hatları üzerinde lazım gelen tertibatı yapmak için” bu savaştan sonra Eskişehir’de 15 - 20 gün oyalandılar. Bkz. T. Selahattin (1974), *Mondros’tan Mudanya’ya kadar IV*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 112.

yaşanacak güçlükleri öne sürerek verilecek kararda bu hususun dikkate alınması gerektiğini belirtmişti. Kurmay Başkanı Pallis ise yardımcısı Sarıyannis ile aynı fikirde olduğunu belirtmiştir. Bu görüşler sonrası Anastasios Papoulas, taarruz kararı vermiş ve 28 Temmuz 1921 tarihinde “eğer” ifadeleriyle dolu, kendini muhtemel yenilginin sorumluluğundan kurtaracak, kesin hükümlerden kaçınan ve kararı hükümete bırakan bir raporu Savunma Bakanlığına göndermiştir.⁵⁷⁵

Bu muharebelerden sonra verilen çekilme kararının akabinde Türk basınındaki haberlere baktığımızda genellikle olumlu bir tablo çizilmeye çalışıldığı görülmektedir. Anadolu’da Yeni Gün gazetesinde, Yunus Nadi'nin zaferi daha şimdiden müjdelediği ve millete moral verici yazılar yazdığı görülmektedir.⁵⁷⁶ 17 Temmuz tarihli nüshasında gazete, düşmanın ilk saldırısında amaçladığı kuşatma planını suya düşürmek için Türk ordusunun geri çekildiğini fakat bunun Yunanlar tarafından etkili bir şekilde takiple değerlendirilmediğini ve Türklerin tıpkı Ergenekon’dan çıktığı gibi ikinci defa aynı destanı yazacağını belirten yazılarla morali desteklemeye çalışmaktadır.⁵⁷⁷ Yunus Nadi'nin, 21 Temmuz 1921 tarihli yazısında, yine aynı minvalde, “ordunun Eskişehir’in doğusuna alınmasının düşmanla savaş sonucunda olmadığını, bunun sadece askeri strateji bakımından düşünüldüğünü, savaşta amaç düşmanı yenilgiye uğratmak olduğuna göre, savaşın yerinin önem taşımadığını, savaşın ne zaman ve nerede çözümleneceğinin bu aşamada belli olmamasına rağmen gerçek olan bir şey varsa ordunun sapasağlam yerinde durduğunu, düşmanın sadece bir miktar toprak kazanmasına rağmen asıl üssünden uzaklaşma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını ve Türk ordusunun esas amacının düşmanı İzmir’den atarak denize dökmek olduğunu” yazmıştır. Yunus Nadi’nin bu değerlendirmesiyle, çekilme gerekçelerini gelecekte izlenecek askeri stratejiyle ilişkilendirerek adeta konunun askeri anlamını ifade ettiği görülmektedir. Yunus Nadi bu değerlendirmelerini 1870-1871 savaşında Fransızların yaptığı hatalar ve 1812 seferinde

⁵⁷⁵Bu rapor şu ifadeleri içermektedir: “Ankara’yı ele geçirmek için yapılacak diğer bir hamle, arzu edilen gayeye ve kati neticeye ulaşılmasını sağlayabilirse de bir felaket de getirmesi ve bugüne kadar elde edilmiş başarıları, aynı zamanda siyasi durumu temelden sarsacak şekilde acı bir mağlubiyet de getirmesi mümkündür. Diğer bir ileri harekete girişmeyi sonraya bırakarak Sakarya’nın gerisinde savunmaya geçmek veya bunun doğusunu tahkim ederek burada da tutunmak mümkündür. Fakat bu şekil, meseleyi kökünden halletmeye kafi değildir. Genel siyasi durumdan tamamen habersiz bulunan ordu... bu konuda karar verecek bir durumda değildir. Bunun için hükümetin bu husustaki emirlerinin beklendiği... ilerleyen mevsimin biraz sonra harekâtı pek güçleştireceği mülahazası ile bir an evvel bildirilmesi rica edilmektedir.” Bkz. Spridonos, **a.g.k.**, 1967 s.160-162.

⁵⁷⁶Gülmez, **a.g.k.**, s. 547, Bkz. Anadolu’da Yenigün, 12 Temmuz 1921.

⁵⁷⁷Gülmez, **a.g.k.**, s. 547, Bkz. Anadolu’da Yenigün, 17 Temmuz 1921.

Napolyon'un Rusların sürekli geri çekilişı sonucu yenildiği gibi tarihi örneklerle de desteklemektedir.⁵⁷⁸

Bu dönemdeki haberlerde kesinlikle bir bozgun havasının yansıtılmadığı görülmektedir. Burada dikkati çeken konu, Türk basınının kamuoyunu geri çekilmenin gerçekte ne anlama geldiği (bir bozgun anlamına gelmediği) noktasında bilgilendirmeye çalıştığıdır. Anadolu'da Yeni Gün gazetesinin de aynı şekilde “ordumuz metindir ve millet vazifesini yapacaktır” başlıklı haberinde aynı konuyu vurguladığı görülmektedir.⁵⁷⁹

4.3 Ordu'nun Sakarya Mevzilerine Çekilmesi ve Tertiplenme

4.3.1 Geri çekilme kararının verilışı ve icrası

Kütahya Eskişehir Muharebelerinden sonra Yunan ordusu Eskişehir Seyitgazi mıntıkalarında 3 haftalık bir duraklama ve tereddüt devresi geçirmiştir.⁵⁸⁰ Türk ordusu ise oldukça uzun mesafeli, riskli ve stratejik ölçekli bir geri çekilme yapmıştır. Bu geri çekilmenin maksadı, kesin sonuçlu muharebeyi daha uygun kuvvet - zaman - mekan şartlarında kabul etmektir.⁵⁸¹ Bu harekât taarruz mihverini kuzeyden güneye alarak değiştiren Yunan ordusuna karşı Batı Cephesi'nde kuvvet bütünlüğünü bozmadan ve kuvvet kaptırmadan “tek elden planlama ayrı ellerden icra” usulü ile yapılan bir harekâttır.⁵⁸² Mustafa Kemal Paşa Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın kamuoyu baskısı oluşacağı itirazına rağmen ordunun Sakarya Nehri doğusuna çekilmesi direktifini verdi.⁵⁸³ Türk ordusunun Sakarya mevziine çekilmesi savunan bir kuvvetin, kendi inisiyatifi ile muharebeden sıyrılıp, uygun bir mevzide zaman ve durum üstünlüğü kazanarak savaşa devam etmek amacını gütmekte olup bu çekilmenin maksatları;

- Zaman kazanmak,

⁵⁷⁸Gülmez, **a.g.k.**, s. 548, Bkz. Yunus Nadi, Anadolu'da Yenigün, 21 Temmuz 1921.

⁵⁷⁹Anadolu'da Yeni Gün, 27 Temmuz 1921, N: 291.

⁵⁸⁰ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1972. s. 26-27.

⁵⁸¹Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa muharebelerin sonunda, 12 Eylül günü, Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta geçmişten beri gelen durumu kısaca özetleyerek, Türk ordusunun Kütahya-Eskişehir muharebelerinden sonra geriden getirilmekte olan ihtiyat kuvvetleri ile birleşerek daha uygun bir mevkide kesin sonuçlu muharebeleri kabul etmek amacıyla başarılı bir geri çekilme hareketi yaptığını ifade ediyordu. Burada, yapılan geri çekilmenin maksadı doğrudan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi tarafından açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bkz. HTVD, yıl 22, sayı 69, Temmuz 1973, Belge no; 1531

⁵⁸²Küsmez, **a.g.k.**, 2020, s. 239.

⁵⁸³Ü. Osman, “Sakarya Meydan Muharebesi ve Yunan Taarruzlarının Doruk Noktası”, Stratejik Etütler Bülteni, S. 92, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998; Atatürk Nutuk **agk.** s. 329

- Kuvvetlerini korumak,
- Arzu edilmeyen koşullarda muharebeden kaçınmak
- Yunan kuvvetlerini elverişsiz bir duruma sokmak olarak açıklanabilir.⁵⁸⁴

Zaman kazanmak konusunda; Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde yaşanan kayıplar nedeniyle ordunun yeniden düzenlenmesi, ikmal ve eğitime ilişkin ihtiyaçlar vardır. İstenmeyen koşullarda muharebeden çekilmek anlamında ise Yunanların Seyitgazi-Eskişehir istikametinde güneyden yapılacak bir kuşatıcı taarruzunun yaratabileceği sakıncalar dikkate alınmıştır. Derinlikte yeterli ihtiyat bulunmadığı bu durumda cephenin herhangi bir yerinden yarılması ciddi bir hassasiyet konusudur. Yunan ordusunu elverişsiz bir duruma sokmak bağlamında ise Yunanlar Bursa ve Uşak'ta iki yığınak teşkil etmelerinde ötürü avantajlı bir dış hat durumu söz konusu olup Yunanlar bu avantajından mahrum bırakılmalıydı. Bu durumda Sakarya nehrinin doğusuna çekilmekle hem dost kuvvetler için avantajlı bir savunma tertibi sağlanabilecek ve hem de Yunanların ikmal hatlarının uzaması temin edilecekti. Ayrıca Türk Ordusu 120 km genişlikteki bir mevziyi savunmak yerine 75 km genişliğindeki bir mevziyi savunacak ve kuvvet tasarrufu yapabilecekti.⁵⁸⁵

Bu noktada geri çekilme kararının Büyük Millet Meclisi ve halk nazarında yaratabileceği olumsuz havanın, milletin stratejik lideri olan Mustafa Kemal Paşa tarafından ustalıkla önlendiği görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa komutanların durumun askeri gerekliliklerine göre hareket etmelerini sağlarken kendisi de siyasi planda durumu Meclis'te etkili bir şekilde açıklayarak orduya olan güvenin devamını sağlamıştır.

⁵⁸⁴Şener. a.g.k., 2022 s. 79.

⁵⁸⁵Şener. a.g.k., 2022 s. 82.

Geri çekilme kararının verilmesi ile ilgili olarak⁵⁸⁶ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği kaynaklarında muhtelif ifadeler mevcut olup,⁵⁸⁷ bu konuda bir kavram karmaşasının da bulunduğu düşünülmektedir. Arşiv belgeleri incelendiğinde 17 Temmuz 1921 tarihinde Cephe Komutanlığı'nca Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'ne geri çekilme yönünde bir teklifte bulunulduğu⁵⁸⁸ bu teklife cevaben 17 Temmuz 1921'de saat: 21.30'da birliklere genel 7 sayılı Cephe Emri ile genel çekilme emri verildiği görülmektedir.⁵⁸⁹ Dikkat edilirse bu aşamada halâ Kütahya-Eskişehir muharebeleri devam etmektedir. Verilen emirde 1. ve 3. Gruplar bölgesinde asgari kuvvet bırakarak en güçlü birliklerin Eskişehir-Ayvacık hattı doğusunda toplanması suretiyle gerekli emniyet tedbirlerinin alınmasını emredilmiş ve “Yunanların asıl kuvvetleri ile Seyitgazi istikametine hâkim olduğu, bu durumdan kurtulmak için kuzeyden güneye Poyra-Seyitgazi hattında yeniden savunmanın tesis edilmesi ve birliklerin kuvvet kaptırmadan bu hatta tertiplenmesi” belirtilerek Albay Fahrettin Bey'in emir ve komutasında çekilme harekâtını örtmek üzere “3, 14 ve 1. Süvari Tümenlerinden 5. Grup Kumandanlığı'nın teşkil edilmiştir denilmektedir.⁵⁹⁰ Buraya kadar olan kısım esas olarak bir geri çekilme harekâtıyla ilgili olsa da burada kast edilen Sakarya mevzilerine çekilmek değildir. Bu

⁵⁸⁶Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal, 18 Temmuz 1921'de Batı Cephesi Komutanlığı karargâhına yaptığı ziyarette durumu inceledikten sonra “Orduyu Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra düşmanla araya büyük bir mesafe koymak gerekir ki ordunun düzenlenmesi ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya doğusuna kadar çekilmek uygundur. Düşman durmadan takip ederse hareket üslerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları tesisine mecbur olacak, herhâlde beklemediği birçok sorunla karşılaşacak; buna karşılık bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha uygun şartlara sahip olacaktır. Bu hareket tarzımızın en büyük sakıncası Eskişehir gibi önemli mevkilerimizi ve çok araziye düşmana terk etmekten dolayı kamuoyunda ortaya çıkabilecek manevi sarsıntıdır. Fakat az zamanda elde edebileceğimiz başarılı neticelerle bu sakıncalar kendiliğinden yok olacaktır. Askerliğin gereğini tereddütsüz uygulayalım. Diğer tür sakıncalara karşı koyarız.” şeklinde direktif vermiş ve aynı zamanda Batı Cephesi Komutanlığı'nın Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'nin, bir süre için kesin sonuçlu muhabere etmeden geri çekilme hakkında yaptığı teklifi uygun görerek; düşman karşısında yeteri kadar örtme birlikleri bırakılıp, asıl kuvvetlerle Sakarya bölgesine çekilme emri verdiği belirtilmektedir. Bkz. Türk İstiklâl Harbi, 2. Cilt, Batı Cephesi, 5. Kısım, 1. Kitap, *Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât*, s. 140.

⁵⁸⁷Mustafa Kemal daha sonra Meclis gizli oturumunda çekilme kararı ile ilgili olarak; “Komutanların en büyük cesareti sorumluluktan korkmamalarıdır. Namuslu ve şeref sahibi bir komutan için ölüm hiçbir zaman hatıra gelmez; onu düşündüren, icraatının isabet ve isabetsizliğidir. Tam tersine, geri çekilme manevrası için komutada çok büyük karar isabeti, görüş sağlamlığı olması lazımdır. Bizim ordumuzu felaketlere sevk eden, çoğunlukla geri çekilme manevrası için azim ve karar sahibi komutanlarımızın yokluğu olmuştur. Üstün düşman taarruzu karşısında çoğunlukla komutanlar, askerî kendi kendilerine mevkillerini terk ettikleri zamana kadar karar vermekten çekinirler ve sonra da geri çekilmeyi bir kabahat ve askerî kabahatli görürler.” ifadelerini kullanmıştır. Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*; Cilt 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 69.

⁵⁸⁸Genelkurmay ATASE Yayınları: Dolap No: 18, Klasör No: 1068, Dosya No, 56 A-2, Fihrist No, 19-1, (HTVD, 1973, s: 67).

⁵⁸⁹ATASE, **a.g.k.**, 1973 s: 67.

⁵⁹⁰TİH, Batı Cephesi, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, II-4, s.332-334.

çekilme Kütahya-Eskişehir muharebeleri devamı niteliğinde nispeten taktik amaçlı bir çekilmedir. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Cephe Karargahı'nda yaptığı görüşmelerden sonra verdiği geri çekilme emri ise⁵⁹¹ doğrudan Sakarya doğusuna çekilmek konusundaki stratejik emirdir. Ayrıca, Batı Cephesi Komutanlığı Başkomutanlıkça vaaz edilen Sakarya gerisine çekilme emrini Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi kanalıyla 22 Temmuz 1921 saat 15.40' da almıştır.⁵⁹² Halbuki ilk (taktik) geri çekilme emri zaten Başkomutan'ın 18 Temmuz'a cepheye gelmesinden bir gün önce 17 Temmuz'da zaten verilmiştir.⁵⁹³ Görüldüğü gibi bu esnada Türk tarafında bir geri çekilme zorunluluğu kesin olup, nihai kararın alınması bazı istişareleri kapsayan bir süreç içinde olmuştur.

Öte yandan İsmet İnönü Ordu'nun Sakarya doğusuna çekilmesini kendisinin düşünerek Mustafa Kemal Paşa'ya teklif ettiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın da bu konuda emir verdiğini belirtmektedir.⁵⁹⁴ Kaldı ki bu da mümkün olabilir. Cephe Komutanlığı'na yapılacak büyük ölçekli bir harekât konusunda Cephe Komutanı'nın bir fikir beyan etmemesi zaten makul değildir. Muhtemelen Cephe Komutanı'nın düşüncesindeki geri çekilme Kütahya-Eskişehir muharebeleri kapsamında olan geri çekilmedir. Fakat bu ne zaman, nereye kadar yapılacaktır. İşte bu sorunun cevabı Sakarya'ya kadar çekilmek olarak belirmiştir. Halbuki böyle değil de mesela, Mahmudiye, Seyitgazi, Kırka hattına veya Sivrihisar-Bayat hattına çekilme yapmak da düşünülebilirdi. Bu durumda bu hareket Cephe Komutanı için bir geri çekilme olmakla beraber, Başkomutan için Kütahya-Eskişehir savunma muharebesinin devamı anlamına gelirdi. Yani Kütahya-Eskişehir muharebelerine devam etme seçeneği tercih edilebilirdi. Fakat Başkomutan, "madem ki, "deja - zaten" yenilmişiz" diyerek bu muharebenin artık bittiğine kanaat etmiştir.

⁵⁹¹Batı Cephesi Komutanının çekilme teklifinin Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi tarafından uygun görülmesi hakkında Bkz. HTVD, SAYI.68, 1973, Vesika No:1490 ve HTVD, SAYI.68, 1973, Vesika No:1491. Bunun üzerine Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile de istişareli olarak çekilme emrini vermiştir. Bkz. TİH, a.g.k., II-4, s.360.

⁵⁹²HTVD, sayı. 53, 1966, Vesika No:1296.

⁵⁹³Bu konuda karar alma sürecinin nasıl olduğunu Mustafa Kemal Nutuk'ta şu şekilde açıklamaktadır. "...18 Temmuz 1921 günü İsmet Paşa'nın. Karacahisar'da bulunan karargahına giderek, vaziyeti yakından değerlendirdikten sonra, İsmet Paşa'ya genel olarak şu direktifi vermiş idim: "Orduyu düşmanla araya mesafe koyarak.." Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 452

⁵⁹⁴İsmet Paşa olayı şu sözlerle aktarmaktadır. "...Mustafa Kemal'e (Kütahya Eskişehir muharebeleri ile ilgili olarak) düşündüğüm hareketlerle de bir netice alamazsam o zaman süratle...Sakarya gerisine çekilmek lazım dedim... kendisi ile mutabık kalmıştık. (daha sonra Ankara'dan gönderdiği) telgrafın da zamanı geldiyse çekil diyordu. Bunun üzerine 22 Temmuz'da orduya çekilme emrini verdim..." Bkz. Selek, a.g.k., 2006, s. 257-258.

Fahrettin Altay Mustafa Kemal Paşa'nın cepheye geldiğinde “...savaşı kaybetmişiz. Öyleyse orduyu kurtarmak yeni bir mevkiye hazırlanmak için kademe kademe Sakarya gerisine kadar çekinilmelidir...” diyerek, çekilme emrini hemen yazdığını belirtmektedir.⁵⁹⁵

Celal Erikan ise Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Temmuz günü duruma müdahale ettiğini ve “gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra” 18-19 Temmuz'da ordunun ilk aşamada (20 Temmuz'a kadar) Eskişehir 25 kilometre kuzeydoğusunda toplanmasını ve 21 Temmuz gece saat 22.30'dan itibaren de Pomadlar-Alpu-Mahmudiye-Çifteler çizgisine çekilmesini emrettiğini belirtmektedir.⁵⁹⁶ Burada “gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra” ifadesindeki “görüşmeler” Kütahya-Eskişehir muharebelerinin devam ettirilip ettirilmeyeceği veya başka bir muharebeye girilip girilmeyeceği ile ilgilidir.

Sonuç olarak, kastedilen iki geri çekilme vardır. Birincisi Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Yunanlara kuvvet kaptırmamak üzere yapılan taktik/operatif geri çekilme, ki bu Cephe Komutanlığı düzeyinde bir geri çekilme olmakla beraber Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve daha üst seviyelerde yalnızca bir geri harekâttir. (Mevzi düzeltmesi). Bu anlamda Kütahya-Eskişehir Muharebeleri ile başlayan çatışma dizisinin başka bir mevzide sürdürülmesi düşüncesi hakimdir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nin 17 Temmuz tarihli emrinde “Poyra-Seyitgazi hattında yeniden savunmanın tesis edilmesi ve birliklerin kuvvet kaptırmadan bu hatta tertiplenmesi...” ibaresi mevcuttur. (7 sayılı Cephe Emri) Yani burada savunmaya farklı mevzilerde devam yönünde bir karar olduğu görülmektedir. İkinci geri çekilme ise Sakarya mevzilerine çekilmedir. Mustafa Kemal Paşa tarafından 22 Temmuz tarihinde verilen stratejik direktif bu ikinci çekilmeye ilişkindir. Burada artık Kütahya-Eskişehir Muharebeleri dizisi sonuçlandırılarak, yeni bir harekât konseptine dayalı yeni bir meydan muharebenin başlatılmasına karar verilmiştir. Bu kararın verilmesinde; mevcut durum ve Cephe Komutanı ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nin değerlendirmeleri tabii ki dikkate alınmakla beraber kararı veren ve

⁵⁹⁵Çekilme emrinin verilmesini Fahrettin Altay ise şu şekilde nakletmektedir. “19 Temmuz günü cephenin sol yanı çökünce hepimizi bir karamsarlık sardı. Hiçbirimizde ağız açacak hal kalmamıştı. Yeni bir karar almak lazım geliyor, cesaret edip kimse bir şey söyleyemiyordu, dona kalmıştık. O sırada Atatürk hızır gibi yetişmez mi, otomobilden atlar atlamaz içeri girdi harita üzerinde bana son durumu anlatın dedi. Anlattık, İnönü'nün yüzüne bakarak “Savaşı deja (Fransızca zaten) kaybetmişiz değil mi? dedi. İnönü öyle görünüyor dedi Bunu üzerine Mustafa Kemal öyle ise işimiz orduyu kurtarmak yeni bir mevzide hazırlanmak olmalıdır. Kademe kademe Sakarya gerisine kadar çekilmelidir. Emrini hemen yazalım” buyurdular ve yazdılar. Bkz. Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 289, 290.

⁵⁹⁶Erikan, **a.g.k.**, 1971, s.142.

sorumluluğunu taşıyan çok doğal olarak bizzat Başkomutan'ın kendisidir. Muhtemelen 17-22 Temmuz tarihleri arasında komutanlıklar arasında çeşitli müzakereler yapılmış ve 17 Temmuz'da derhal bir geri çekilme yapılmasına karar verilmişken, 18-22 Temmuz tarihleri arasında durum biraz daha detaylı incelenerek bu çekilmenin Sakarya doğusuna olmasına karar verilmiştir. Bu süreç devam ederken bir taraftan da 2. Kolordu birlikleri Afyon bölgesinde toplanmış ve Albay Selahattin Adil komutasında İkinci Grup olarak teşkilatlanmıştı.⁵⁹⁷ 2. gruba verilen emirde Yunan ileri harekâtını geciktirmesi ve Akşehir-Yalvaç istikametini örtmesi emredilmiştir.⁵⁹⁸ Yani Sakarya Muharebesi hazırlıkları esasen başlatılmıştı.

Türk ordusunu geri çekilmesi Yunan baskısına rağmen oldukça disiplinli ve düzenli bir şekilde cereyan etmişti. Prens Andre hatıralarında Türklerin bütün malzemesini de beraber götürmek suretiyle tam bir intizam içinde doğuya çekilirken artçı ve yancılarla kendini himaye ettiğini ve bu geri çekilmeyi durdurmak için teşebbüs eden birlikleri hırpaladığını belirtmektedir.⁵⁹⁹ Spirodonos ise hatıratında Türk kuvvetlerinin Sakarya'ya çekilmesi konusunda Mustafa Kemal Paşa'nın Yunan askerlerinin burada tutunamayacağını bildiğini belirtmektedir.⁶⁰⁰

⁵⁹⁷Bu hazırlıklar yapılırken Güney cephesindeki durumun lehimize dönmesi üzerine 2 Kolordu'nun Batı Cephesi'ne katılmasına ve Afyon'a intikal etmesine karar verildi. 2. Kolordu'ya bağlı 9. Tümen 15 Temmuz 1921 tarihinde yürüyüşe geçerek 23 Temmuz 1921'de Kelebek istasyonundan Afyon'a hareket etti. Bu tümene 27 Temmuz'da verilen Emir de Akşehir'in kuzeybatısında ve Akşehir gölü ile Sultandağı arasında ve Ulupınar civarındaki tahkimatın tamamlanması emredildi. Daha sonra 5. Tümen'in de bu şekilde intikalini tamamlamıştır. Bkz. Ulusoy (2006), *İstiklal Harbinde 2. Kolordu*, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, s.122,136.

⁵⁹⁸Bu amaçla 3 Ağustos 1921'de Afyon istikametinde hızlı bir şekilde taarruza geçebilmek üzere Akşehir'de toplanmış olan 5 ve 9 tümenlerin Bolvadin-Çay hattına alınmasına karar verildi. 10 Ağustos 1921'de ise İkinci Grup'un 5 ve 9 tümenler ile Sakarya'nın doğusundaki muharebe meydanına nakledilmesi emri verildi. 18 Ağustos tarihine kadar yapılan intikaller sonucunda grup 5, 9 ve 15. tümenleri ile Tamburoğlu-Sapanca-İnlerkatrancı- Evliyafakih bölgesinde toplanmıştır. Bkz. Ulusoy, **a.g.k.**, 2006, s. 166-172.

⁵⁹⁹Yunan ordusunun Türk ordusunun geri çekilmesi sırasında Türkleri güneyden kuşatarak Seyitgazi bölgesinde ordunun geri çekilmesini kesmesi Yunan komuta kademesinde tartışılmıştı. Fakat sonuçta Türk ordusu ne kadar sarsılmış olsa da bütünüyle dokunulmamış ve kuvvetlerini muhafaza eder bir halde olduğundan bu hareketin mümkün olmayacağına karar verilmiştir. Bkz. Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 10, 40, 47.

⁶⁰⁰Spirodonos bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: "Ordu emrinde zikredilen ordu imhası işi hiçbir zaman başarı şansı olan bir şey değildi. Çünkü Türkler daima Yunan kuvvetlerini yıpratıcı muharebelerle bitkin hâle getirmek ve bütün ikmal kademelerini de beraberinde götürmek suretiyle, zamanı gelince uzaklaşmak metodunu uygulamıştır. Ne Afyon'da ne Kütahya'da ne de Eskişehir'de Türklere ait belli başlı bir depo elimize geçmişti. Güya tahrip edeceğimiz bu depoları Ankara'da bulacağımıza nasıl inanıyorduk? Bunların ve demir yolunun tahrip işi başlıca hedef gibi gösterilerek bir ordu ucu bucağı olmayan bir çölden geçerek kendisini yıpratmak ve tehlikeye atacak bir ileri harekât yapar mı?" Bkz. Spridonos, **a.g.k.**, 1967, s. 169.

4.3.2 Geri çekilmenin himayesi:

Dönemin doktrinlerine göre Yunan kuvvetlerinin yaklaşma yürüyüşü sırasında taciz ve geciktirilmesi normalde piyade birliklerine, Yunan birlikleri gerisindeki keşifler ise süvari birliklerine verilen görevlerdir.⁶⁰¹ Bu askeri görevlere Birinci Dünya Savaşı tecrübelerine istinaden 1920’de Fransızca’dan tercüme suretiyle yazılan “Büyük Birlikler Harekâtı” isimli⁶⁰² talimnamede yer verilmiştir. Hatta bu talimnamede süvarinin Kolordu teşkili halinde kullanılmasının daha etkili olacağı dahi belirtilmişti.⁶⁰³ Bununla beraber bu teşkilat o günler için geri çekilme safhasına yönelik geçici bir görev kuvveti teşkilatıdır.

Kütahya-Eskişehir muharebeleri sırasında 15 Temmuz’da, Kütahya’dan 1. Süvari Tümeni ile İnönü bölgesinden 3. Süvari Tümeni gelerek Fahrettin Altay emrindeki 14. Süvari Tümeni ile 16 Temmuz günü akşamı Yeşiladağ güneyinde birleşmiş ve böylece ilk olarak Süvari Grubu’nu meydana getirmişlerdir. Görüldüğü gibi Süvari Grubu’nun kurulması çekilme kararı sonrasında değil öncesindedir. Bu birliğe ilk verilen emir ordunun Sakarya’ya çekilişini örtme görevi olup⁶⁰⁴ ilk icraatı ise 20 Temmuz günü Seyitgazi dolaylarında Yunan kuvvetlerine yaptığı taarruzdur.⁶⁰⁵ Daha sonra 12. Grup emrindeki bir buçuk süvari tümeni de Süvari Grubu emrine verilmiş ve ayrıca Cephe Komutanlığı’nca 3. Piyade Tümeni de Arapören’de emre verilerek Süvari Kolordusu’na ordunun Sakarya nehri gerisine çekilmesini temin etmek görevi verilmiştir.⁶⁰⁶

Geri çekilme sırasında 5. Süvari kolordusu Afyon bölgesinden çekilen 12. Grup ile müşterek olarak Yunanlara karşı taciz ve oyalama muharebeleri yapmış ve daha sonra 20 Temmuz günü Süvari Kolordusu’na ordunun sol kanat açığında toplanarak ilerleyen

⁶⁰¹Fakat 5. Grup içindeki süvari tümenleri ateş gücü bakımından çok zayıf olduğundan (her tümende 4 Km menzilli 4 adet top ile her alayda ancak dörder adet makinalı tüfek mevcuttur) en uygun muharebe tekniği olarak düşman karşısında zayıf kuvvet bırakılması ve büyük kuvvetlerle Yunanların yan ve açıklarına taarruz edilmesi olarak uygulanmıştır. Bkz. Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 296.

⁶⁰²Tedafüi (savunma) muharebede ilk iş düşmanın takip ettiği yürüyüş istikametlerini tayin etmektir. Bu maksatla cephenin ilerisine pişdarlar (öncü) sürülür. Düşman açılıp kuvvetlerini meydana çıkarmaya icbar kılınır. Pişdarlar vazifeleri hitamında (bitiminde) ya cenahlardan veyahut mevziin aralıklarından çekilirler. Düşmanın niyeti kati olarak malum ise kısm-ı külli basit ileri karakollar ile kendisini setr (örtmek) etmekle iktifa eder.” “Madde:131, Bir süvari kolordusuna tevdi olunabilecek vezaifi hassaten; keşif, sınıf-ı muhtelifeden mürekkebe düşman kolları harekâtının tehiri, muharebe meydanında ihata manevrası icrası, takip, ricâtin setr ve himayesidir.” Bkz. Harpte Kıtaat-ı Cesimenin Sevk ve İdaresi, Matbaa-ı Askerîye, Dersaadet, 1338, s.97. “Madde:120

⁶⁰³Küsmmez, **a.g.k.**, 2022, s. 24.

⁶⁰⁴Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 289.

⁶⁰⁵Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 290.

⁶⁰⁶Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 291.

Yunan gerilerini etkili olacak taarruzlar icra etmesi emredilmiştir.⁶⁰⁷ Geri çekilme sırasında 5. Süvari Grubu'na geri çekilmeyi himaye etmek görevinin yanısıra, Yunan gerilerine baskınlar yapmak, muhtemel köprü ve geçitlerin yerlerini tespit etmek görevleri verilmişti.⁶⁰⁸

Yapılan geri çekilme ve savunma mevziindeki hazırlıklar sırasında Yunanlar ile temasın sürekli muhafaza edildiği, örtme ve keşif faaliyetlerinin atak bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir. Bu kapsamda;

20 Temmuz günü Süvari Grubu tarafından, Seyitgazi dolaylarında, Kırgız Dağı (Seyitgazi ile Mahmudiye'nin arasında Seyitgazi'ye 15 Km. Mahmudiye'ye 5 Km mesafede) bölgesinde, çekilmekte olan 12. Grubu çevirmeye çalışan Yunan süvari tümenine taarruz edilmiştir.⁶⁰⁹

21 Temmuz günü sabahı Türk süvarisi, Uşak boğaz hattı civarındaki Yunan 2. Kolordu birliklerine 3 ve 1. Yunan kolorduları arasındaki boşluktan girerek akınlar icra etmiştir.

Özellikle Seyitgazi hizasına yaklaştıkları sırada Türk süvarisinin Yunan yürüyüş kolları arasındaki boşluklardan faydalanarak yaptığı akınların çok etkili olduğu görülmektedir.⁶¹⁰ Nitekim 21 Temmuz günü Prens Andre'nin birlikleri Seyitgazi'nin 13 kilometre kuzeybatısındaki Sarayönü (Alpanos) bölgesinde ciddi bir Türk taarruzuna maruz kalmışlardır.⁶¹¹

Yunanlar 23-25 Temmuz tarihleri arasında kuzeyde Köprühisar, Balçıkhisar çiftliği bölgelerini ele geçirerek⁶¹² ve 25 Temmuz günü Mecidiye bölgesine ulaşmış,⁶¹³ güneyde Afyon bölgesinde ise Bayat üzerinden Aziziye (Emirdağ) istikametinde hareketine devam etmiştir.⁶¹⁴ 24 Temmuz tarihinde Afyonkarahisar güneyinde

⁶⁰⁷Altay, **a.g.k.**, 1925, s. 18.

⁶⁰⁸TİH, Batı Cephesi, II-5/1, s.143.

⁶⁰⁹Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 290.

⁶¹⁰Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 48.

⁶¹¹Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 53-55.

⁶¹²ATASE TİH: Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 5..

⁶¹³ATASE TİH: Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 6

⁶¹⁴ATASE TİH: Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 8 ve ATASE TİH: Kutu: 1206, Gömlek: 75, Belge No: 1.

toplanmakta olan 2. Kolordu'nun Dumlupınar istikametinde bir taarruzu da dikkate alınmışsa da daha sonra bu hareket zamansız bulunarak vaz geçilmiştir.⁶¹⁵

25-27 Temmuz tarihleri arasını kapsayan cephe raporuna göre⁶¹⁶ bu tarihlerde 14. ve 3. Süvari Tümenleri ile Kaymaz- Mahmudiye ve Serçe Sivrisi hattında keşif ve örtme ile Seyitgazi güneyi istikametine baskınlar yapılmış, 2. Süvari Tümeni ve 4. Süvari Tugayı ile Altuntaş- Kütahya ve Afyon- Kütahya hatlarında akınlar icra edilerek Döğer bölgesindeki Yunan geri bölge tesislerine yapılan baskınlarda buradaki Yunan depolarına büyük tahribat verdirilmiş,⁶¹⁷ Çekürler ve Altuntaş istikametlerindeki telefon hatları tahrip edilerek 30 Temmuz günü Taraklı-Afyon hattını dolaşarak Aziziye'ye dönmüştür.⁶¹⁸ Bu tür bir derin taarruzi keşif harekâtı bugünün koşullarıyla dahi icrası çok zor olan bir harekât şeklidir. Burada bu şekilde birkaç satır halinde ifade edilen bu hareketler basit bir kroki ile aşağıdaki gibi gösterildiğinde olayın esasen ne kadar zor, meşakkatli ve maharet gerektiren bir uygulama olduğu görülmektedir. Bu bölgelerin savunma bölgesine olan mesafesinin yaklaşık 125 kilometre olduğu düşünülürse yapılan harekâtın derin niteliği çok daha net anlaşılabilecektir.⁶¹⁹ Prens Andre de ileri hareketin başlangıcından itibaren Türk süvarilerinin tacizlerinin mutat hale geldiğini beyan etmektedir.⁶²⁰

⁶¹⁵ATASE TİH: Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 1.

⁶¹⁶ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 24, Belge No: 1.

⁶¹⁷Yunan ordusu 120.000 asker ve 38.000 hayvana sahipti. Bu kuvvet günlük 150 ton yiyecek ve 115 ton ota gereksinim duymaktaydı. Yunan ordusunda 600 ağır ve 240 hafif olmak üzere birçok yük aracı mevcuttu. Hafif olanlar 1 ton ağır olanları ise 3 tonluk kapasiteli araçlardı. Bu durum Yunan ordusunun öküz arabaları ve diğer kervanları kullanmasını da gerektirmişti. Cephaneleri taşımak için oluşturulan hareketli depolar Yunan kolordularını bir günlük mesafeden takip etmişler ve çoğu zaman Türk süvarilerinin akınları ile karşılaşmışlardı. Bkz. Erdem, **a.g.k.**, s. 415.

⁶¹⁸ATASE TİH: Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 17.

⁶¹⁹"Muharebe için düşmanı ordugâhımızda beklemek olmaz; onu uzaktan karşılamak yeğdir..." Bkz. Mustafa Kemal Atatürk (1998), *Zabit ve Kumandan ile Hasbıhal*, Ankara: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık Yayınları, s. 65.

⁶²⁰Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 95.

Görsel 4.1. Türk Süvarilerinin Yunan gerilerinde icra ettiği tipik bir taktik akın örneği.

Askerî bakış açısıyla incelendiğinde, alınan her türlü önlem ve taarruzi hareketler sayesinde Yunanlarla temasın kesilmesinin tam olarak 27 Temmuz günü sağlandığı görülmektedir. 22 ile 25 Temmuz tarihleri arasında icra edilen geri çekilme harekâtı sırasında Batı cephesinden 30.809 er firar etmiş ve bunların 30.122 silahı ile kaçırmıştır.⁶²¹ Sakarya Nehri doğusuna çekildiğinde Türk Ordusu ancak 28.000 kişilik bir kuvvete sahiptir.⁶²² Yunan ordusu ise toparlanmak ve ileri hareket için 20 günlük bir zaman kaybı yaşamıştı.⁶²³ Bu sayede Müretteb Kolordu birlikleri ve Doğu Cephesi'nden gönderilen tümenlerin bir kısım muharebeye yetişmiştir.⁶²⁴ Özellikle Antep ve Maraş bölgelerinden

⁶²¹Hatta Sakarya kuzeyindeki geçitlerden Beypazarı istikametine kaçmak isteyen 50-60 firari ile buradaki görevli birlik arasında çıkan çatışmada bir subayın şehit olması dahi vakidir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1147, Gömlek:19, Belge No: 12. Benzer şekilde, yöresel emniyet makamları tarafından, Düzce, Göynük, Mudurnu, Nallıhan arasında 500 civarında silahlı firarinin bulunduğu, bunların bölge halkını olumsuz etkilediği ve buradaki görevli birliğin bu konuda yetersiz kalmasından dolayı birlik seviyesinin büyütülmesi gerektiği rapor edilmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1139, Gömlek:105, Belge No: 3.

⁶²²C. Cantürk & K. Koç (2021), *En Uzun Meydan Savaşı'nın Hikayesi: Sakarya*, Ankara: Günce yayınları, s. 20.

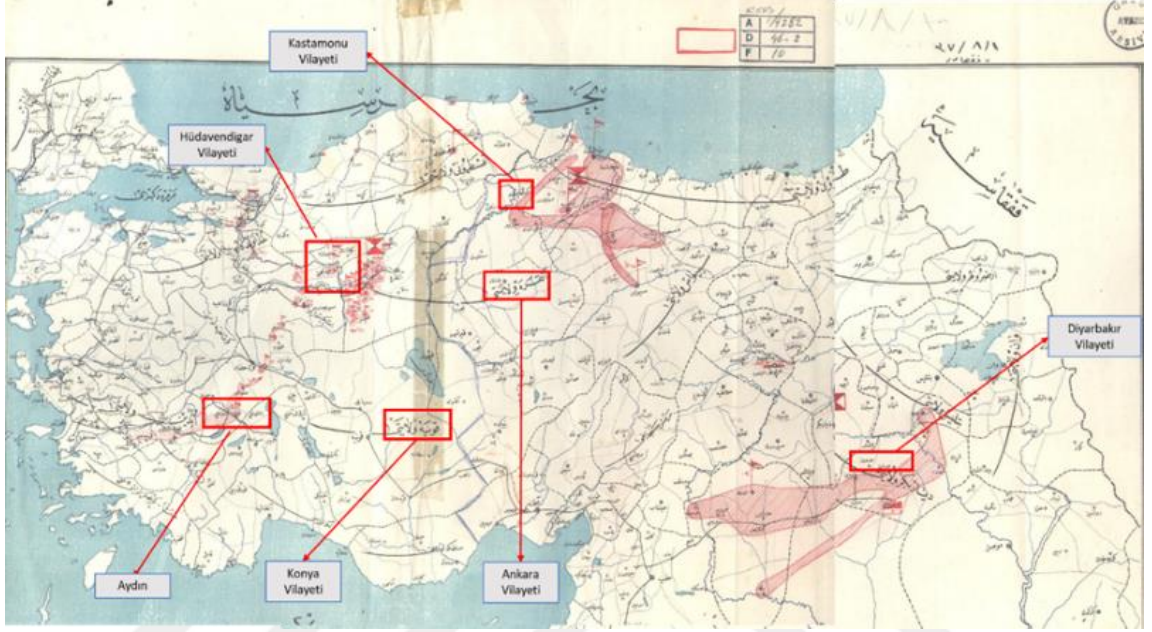
⁶²³Lojistik sorunlar nedeniyle kaynaklanan bu gecikme konusunda Stratigos hatıralarında "Türlere bu şekilde son derece iyi yararlandıkları 20 günlük bir süre kazandırıldığı gerçektir." demektir. Bkz. Erdem, **a.g.k.**, s. 415.

⁶²⁴Cantürk & Koç, **a.g.k.**, 2021 s. 20.

kuzeye intikal ettirilecek olan takviye kuvvetlerinin teşkili ve ulaşımı konusunda Büyük gayretler gösterildiği ayrıca görülmektedir.⁶²⁵

4.3 Harekât Bölgesi

4.3.1 Bölgenin Genel Yapısı⁶²⁶

Görsel 4. 2. Genel Mülki Taksimat.⁶²⁷

Harekât yapılan bölgenin arazi yapısı; kuzeyde, Kuzey Anadolu kenar dağları; batıda, İç Anadolu batı eşiği; güneyde, Batı ve Orta Toroslar, doğuda, Kızılırmak'la çevrelenmiş olan alandır. Bölge, çevresine göre çukurda kalan ve ortalama yüksekliği 1000-1200 m olan bir düzlüktür. Bölge Kuzey Anadolu kenar dağları, Bozdağ (1371), Türkmen Dağı, Elmalı Dağı⁶²⁸ İlbudak Dağı, Kocatepe, Sultan Dağları, Akşehir doğusunda Bulgar Dağı⁶²⁹ ve Cihanbeyli Yaylası ile çevrelenmiştir. Harekât alanında

⁶²⁵ATASE TİH: Kutu:1147, Gömlek: 19, Belge No: 1 ve ATASE Kutu:1147, Gömlek: 19, 4, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 3 ve ATASE Kutu:1147, Gömlek:19, Belge No: 1 ve ATASE Kutu:1147, Gömlek:19, Belge No: 1 ve ATASE Kutu:1147, Gömlek:-19, Belge No:10 ve ATASE Kutu: 1147, Gömlek:19, Belge No: 14, Sakarya boyunda kuvvet hazırlıkları kapsamında Kocaeli Grubu'ndan 17. Tümen güneyden 5 ve 9. tümenler ile Merkez Ordusu'ndan da 18. Tümen getirilmiştir. Bu tümen daha sonra lağvedilerek insan gücü diğer birliklere aktarılmıştı. Bkz. C. Erikan (2008), *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, ed. R. Akın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 240; 6 Ağustos tarihinde 2. Grup Komutanlığı'na mensup 15 ve 9. Tümenler Bolvadin - Çay çizisine alınmış ve daha sonra bu birliklere Sakarya bölgesine intikal emri verildi. Bkz. HTBD, a.g.k., 1973, Vesika No:1508.

⁶²⁶Tümerdem; a.g.k., 1941, s. 45.

⁶²⁷ATASE TİH, Kutu: 1146- Gömlek: 10, Belge No: 1 ve ATASE Kutu:1146- Gömlek: 13, Belge No: 1 ve ATASE Gömlek: 2, Belge No: 1.

⁶²⁸Kütahya'nın güneyinde yer alır, 1288 m yüksekliğindedir.

⁶²⁹Bu son dört dağ grubu Afyonkarahisar il sınırlarında yer alır.

Seyitgazi, Emirdağ, Çubuk, Ankara, Haymana ve Cihanbeyli ovaları mevcuttur.⁶³⁰ Bölgede Eskişehir ili (Sivrihisar, Seyitgazi, Mihalıççık ve Merkez ilçeleri), Afyon ili (Bolvadin, Emirdağ, Sincanlı, Sandıklı, Çivril, Dinar ve Merkez ilçeleri) ve Ankara ili (Ankara merkez, Ayaş, Beypazarı, Balâ, Polatlı, Çubuk, Haymana, Kalecik, Nallıhan, Kızılcahamam ilçeleri) bulunmaktadır.

Sakarya Nehri, harekât alanı içinde bölgeyi kuzey, doğu ve güneyden sınırlamaktadır. Uzunluğu yaklaşık 790 km olup asıl kaynağı Çifteler'in⁶³¹ 6 km güneyinde bulunan Belpınar⁶³² bölgesidir. Nehir, Seyitgazi civarından gelen Seyitsu, Bardakçı⁶³³ ve Sarısu ile Çifteler doğusunda birleşerek Sakarya adını alır. Ilıcaözü (Göksu) Deresi, Ankara Çayı, Göynük, Göksu ve Mudurnu dereleri ile birleşerek Karasu'da Karadeniz'e dökülür. Kuzey Bölgede Sincanlı'dan itibaren Ankara ve Porsuk çaylarının kuzeyi Kızılcahamam'a kadar dağlık bölgedir. Kuzey kesim gerek dağlar gerekse Sakarya Nehri nedeniyle büyük askerî manevralara uygun değildir. Arazinin güney kesimi ise çöl özellikleri gösteren Cihanbeyli Ovası'na dayanır.⁶³⁴ Sakarya Nehri'ni aldığı şekle göre; güney (Yukarı Sakarya), doğu (Orta Sakarya) ve kuzey kolu (Aşağı Sakarya) olarak üç kısımda incelemek mümkündür.

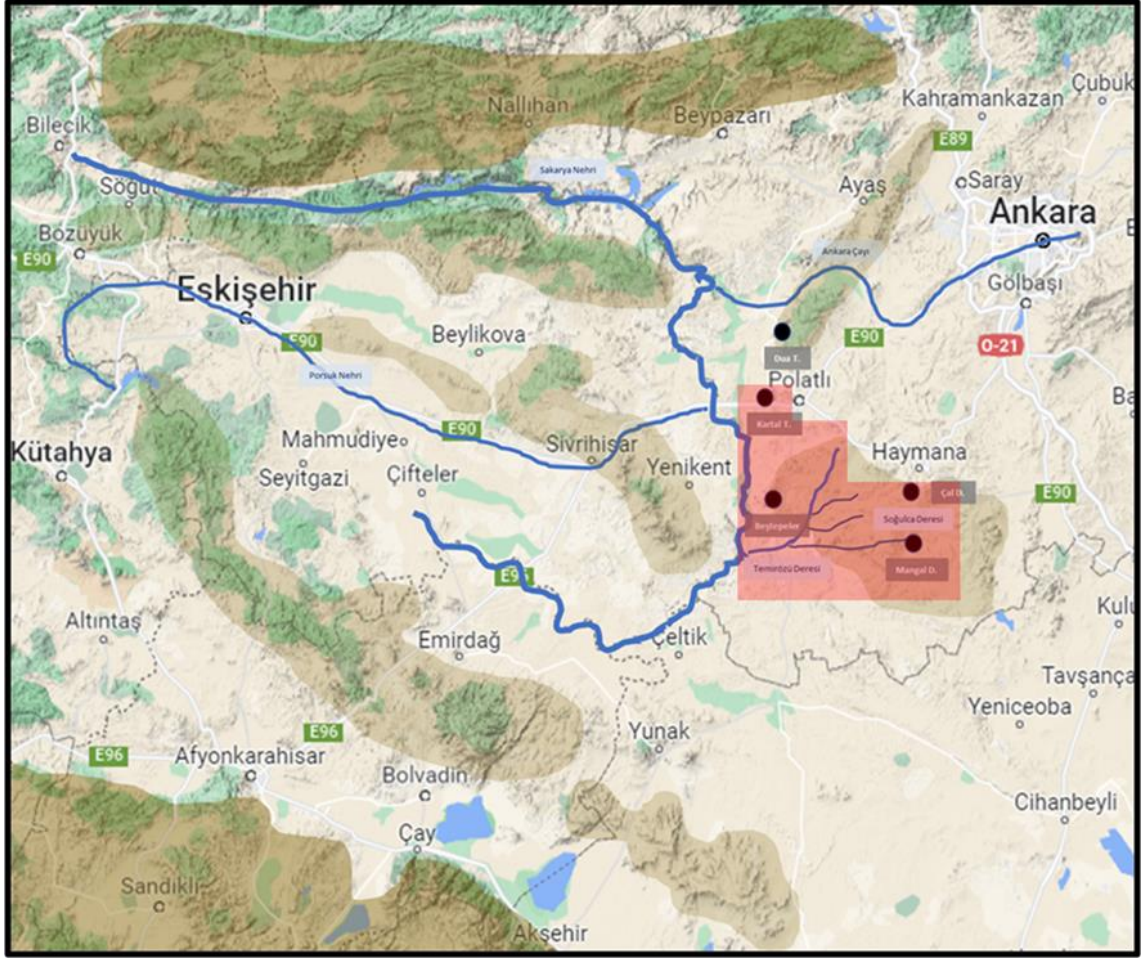
⁶³⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2007, s. 3.

⁶³¹Eskişehir iline bağlı olan Çifteler ilçesidir.

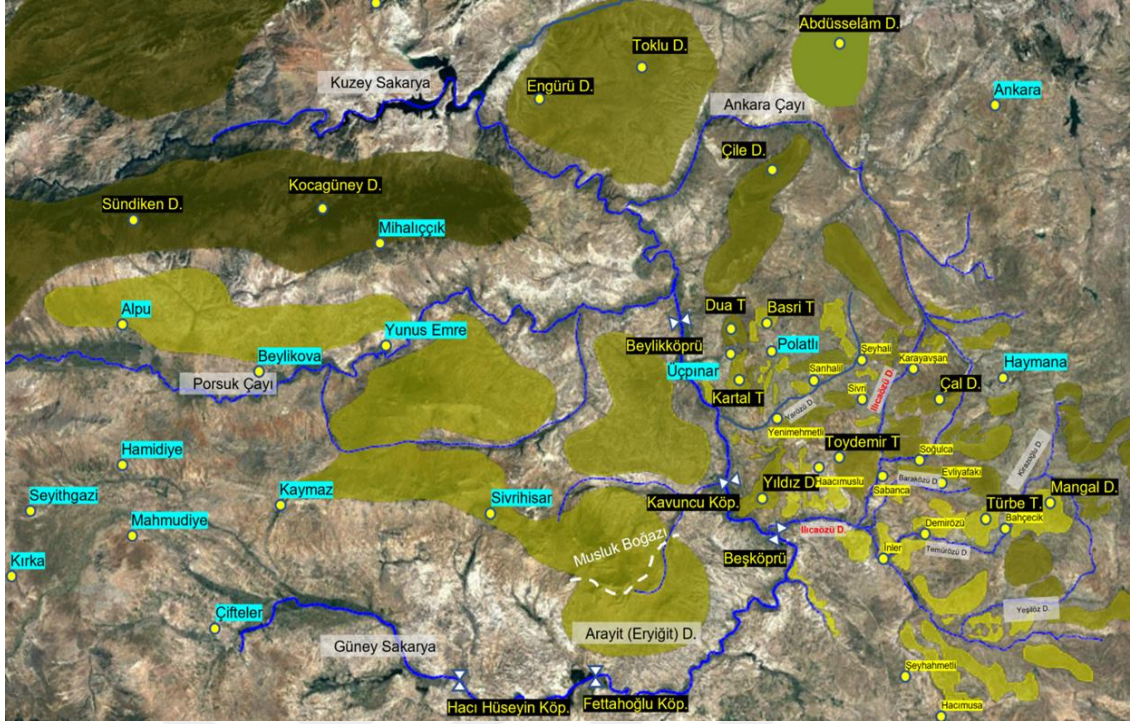
⁶³²Eskişehir ilinin Çifteler ilçesinin Merkez bucağına bağlıdır.

⁶³³Eskişehir ilinin Seyitgazi ilçesinin Merkez bucağına bağlıdır.

⁶³⁴Genelkurmay ATASE Yayınları (1995a), **a.g.k.**, s. 30.

Görsel 4. 3. Harekât bölgesi – Sakarya Nehri'nin Güney, Kuzey ve Doğu kolları.

Görsel 4. 5. Sakarya Nehri ile Haymana arasında birbirini gerisindeki savunmaya elverişli arazi kesimleri.

Sakarya Güney Kolu

Batıdan doğuya Çifteler'den Beşköprü'ye⁶³⁶ kadar olan 120 km'lik bu kesim ile Sivrihisar - Beşköprü hattı arasında kalan arazi parçası dalgalı ve sarp nitelikteki Eryiğit-Arayit Dağı) olup bölgede geniş cepheyle ilerleyecek olan kuvvetleri birbirinden ayırır. Sakarya'nın güney kolu üzerinde Fettahoğlu, Beşköprü ve Hacı Hüseyin köprüleri bulunmaktadır.⁶³⁷

Sakarya Doğu Kolu

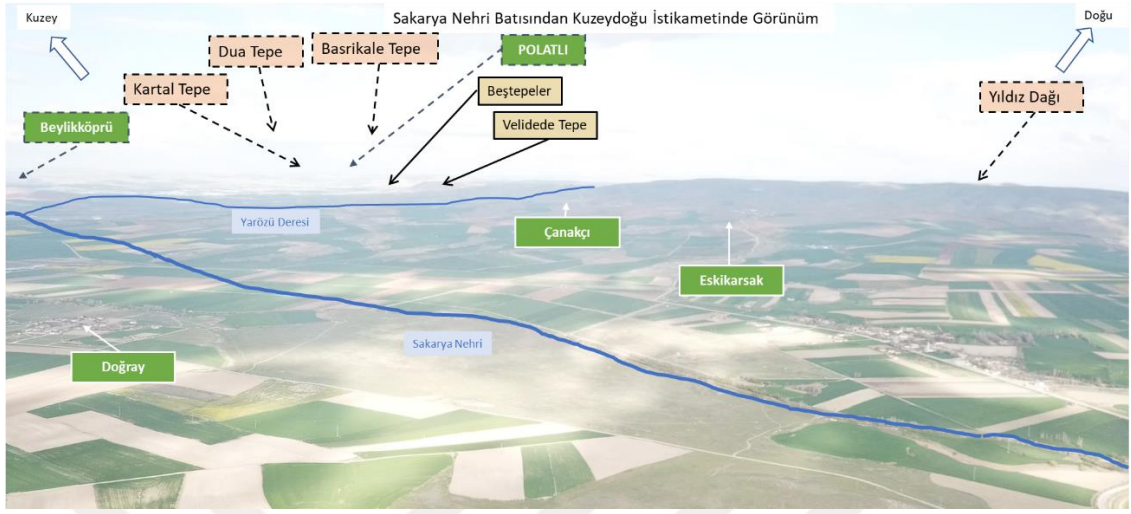
Sakarya Nehri'nin Beşköprü'den Ankara Çayı'na kadar güneyden kuzeye uzanan 75 km'lik kısmı olup asıl muharebe sahasını ihtiva eden en önemli bölgedir. Ankara Çayı ile Ilıcaöz (Göksu) arasında kalan bu kesim batıya karşı oldukça kuvvetli ve savunması kolay bir mevzidir. Sakarya doğu kolu üzerinde Beylikköprü⁶³⁸ ve Kavuncu köprülerinden başka geçit yeri yoktur. Sakarya Doğu kolu üzerindeki Kavuncu Köprüsü'nün 750 metre kuzeydoğusundan çekilen hava resimleri aşağıda sunulmuştur.

⁶³⁶ Ankara ilinin Polatlı ilçesinin Merkez bucağına bağlıdır.

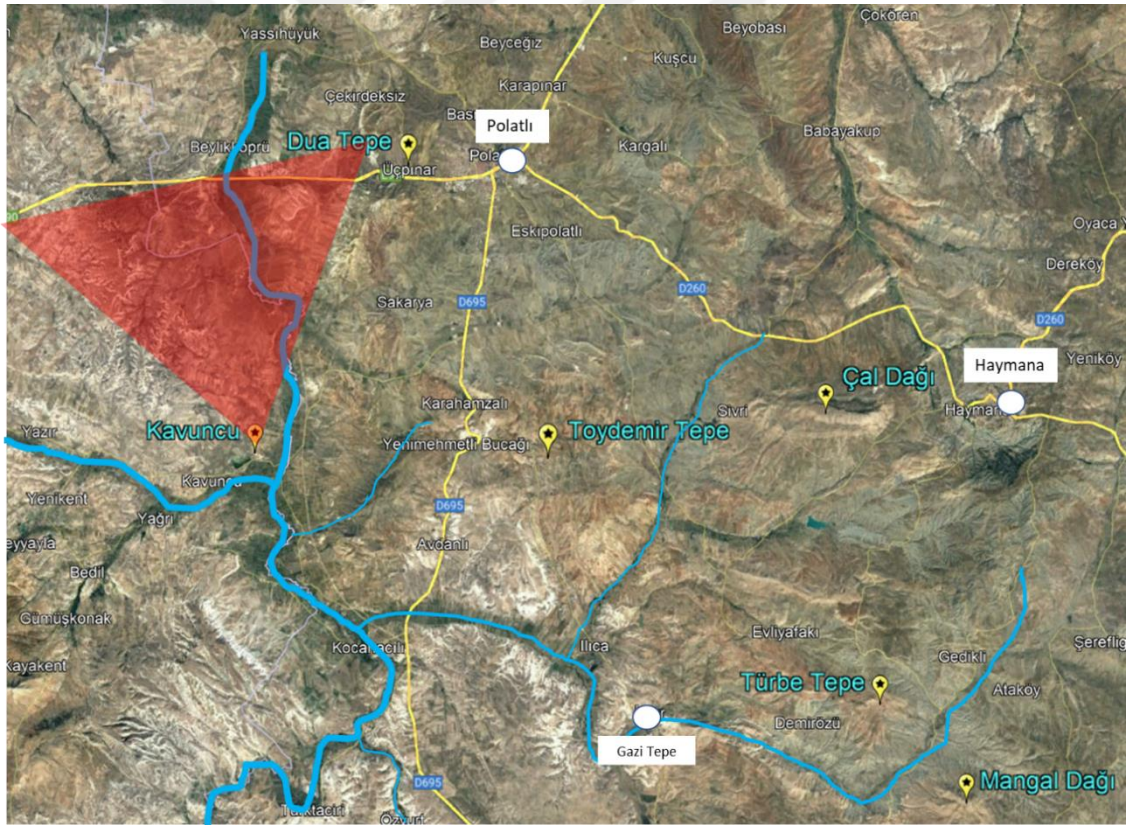
⁶³⁷ Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2007, s. 6.

⁶³⁸ Ankara ilinin Polatlı ilçesinin Merkez bucağına bağlıdır.

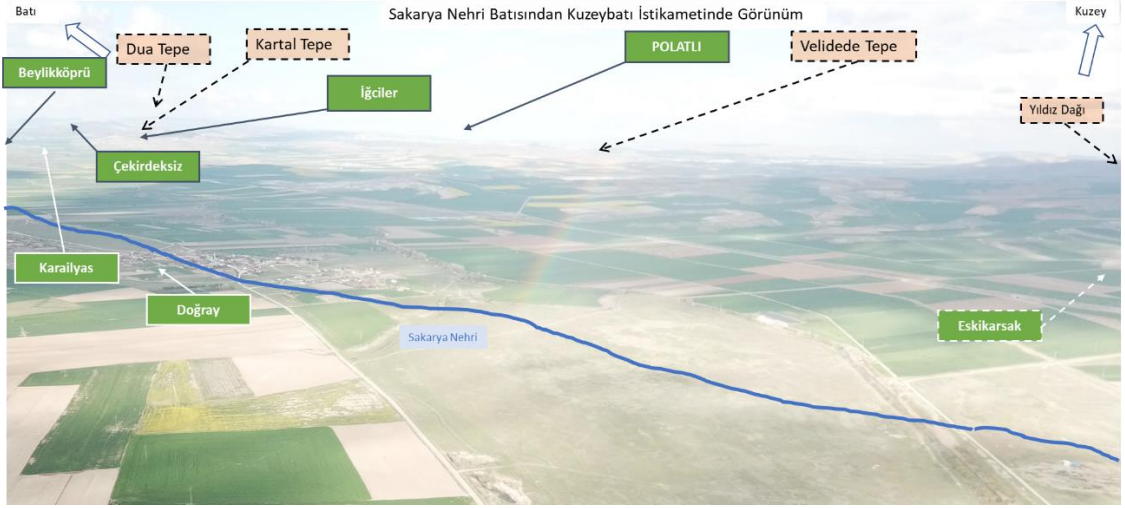
Bu resimler Yunanların cepheye temas etmek üzereyken Türk cephesini nasıl gördüklerini tasvir etmektedir.

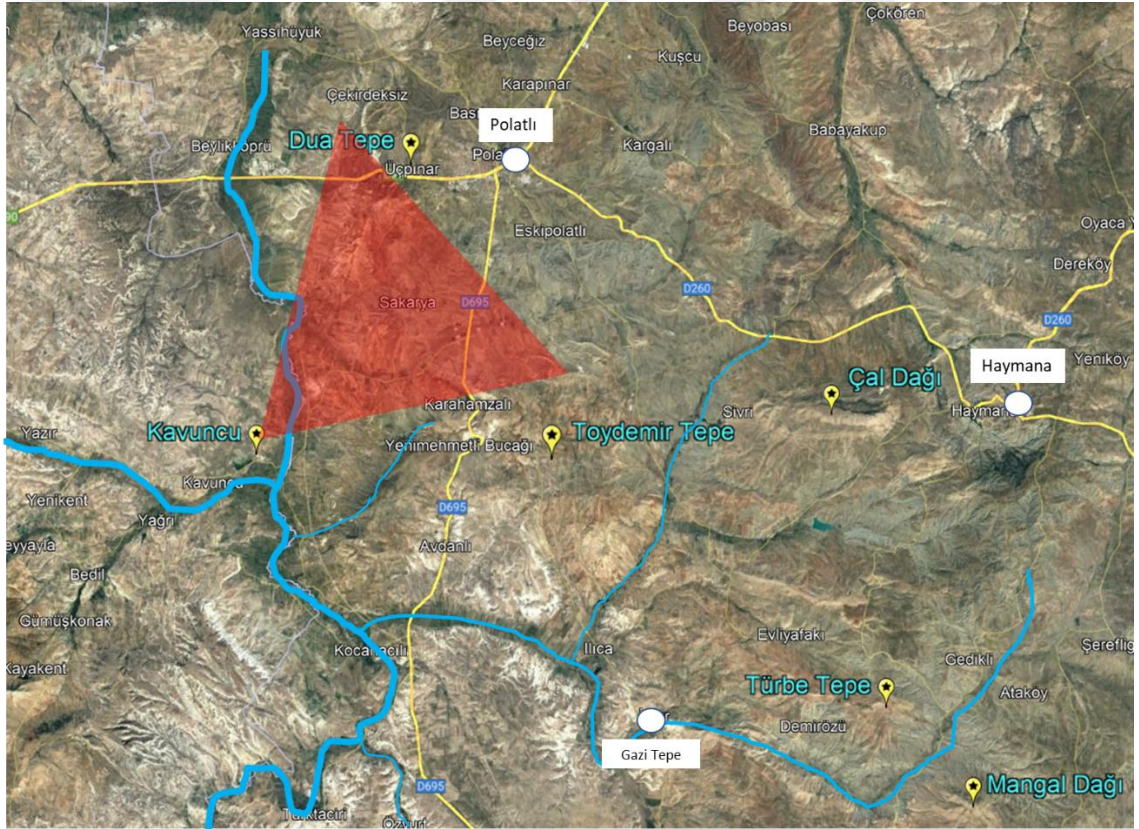
Görsel 4. 6. *Sakarya Nehri Batı'sından Kuzeydoğu istikametinde görünüm.*

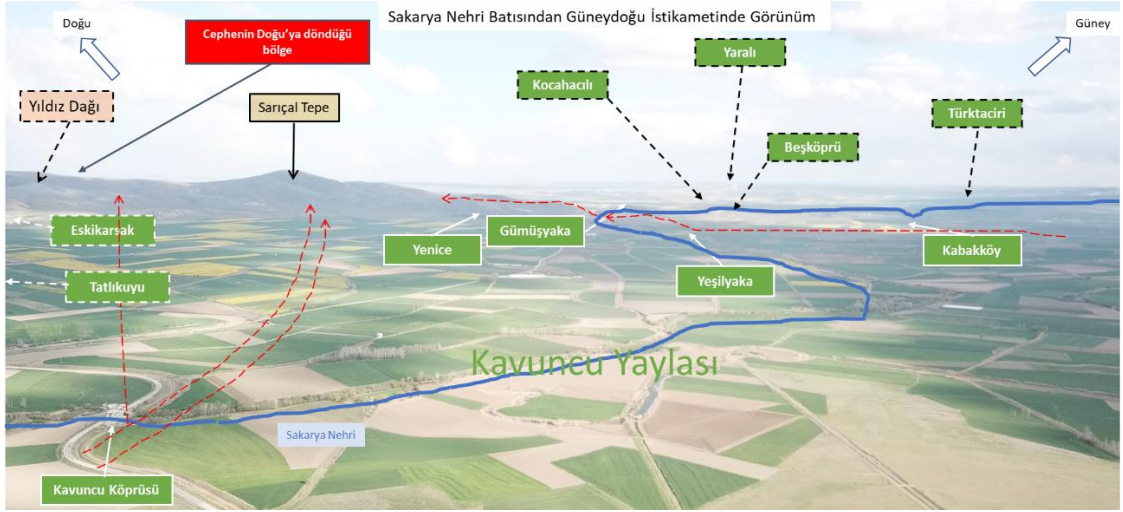
Görsel 4. 7. *Sakarya Nehri Batı'sından Kuzeydoğu istikametinde görünüm.*

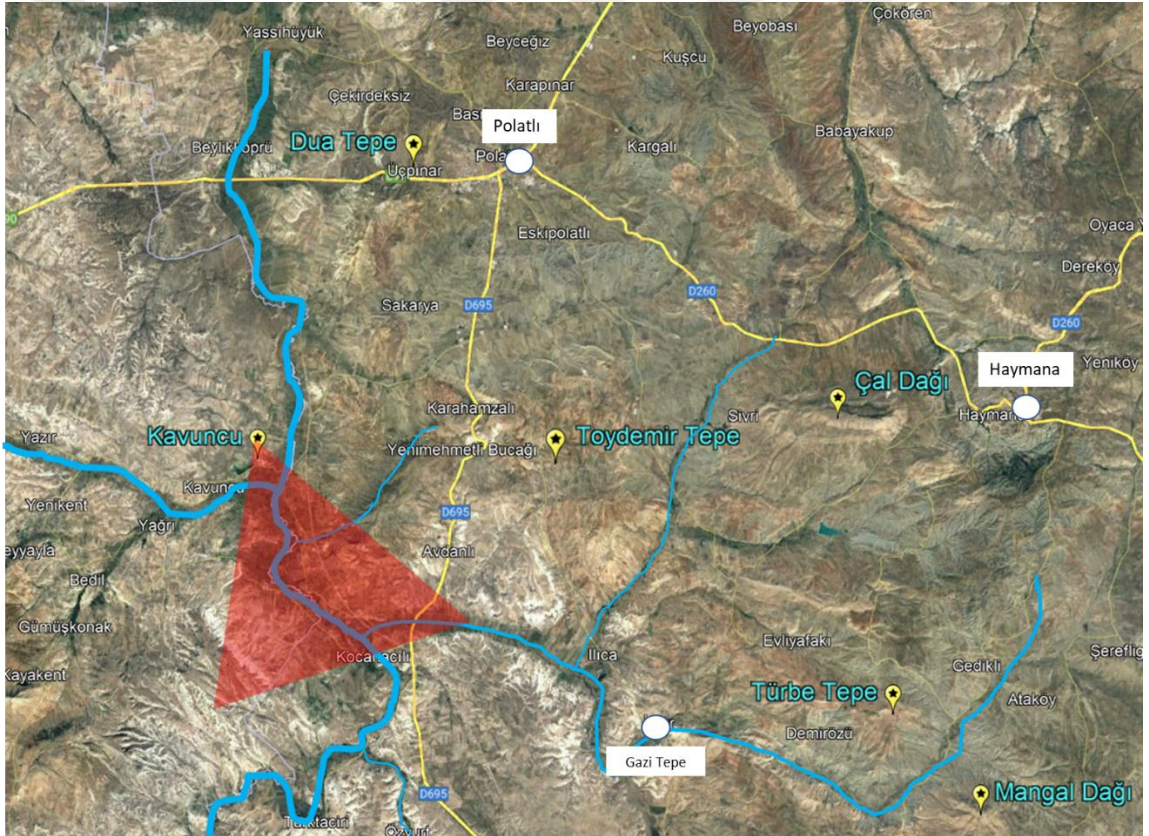
Görsel 4. 8. *Sakarya Nehri Batı'sından Kuzeybatı istikametinde görünüm.*

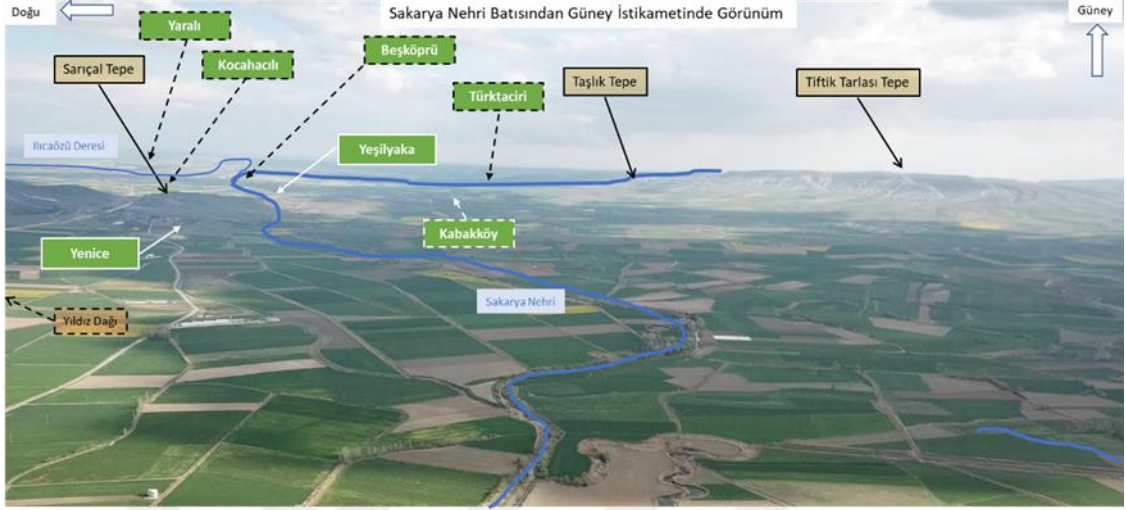
Görsel 4. 9. *Sakarya Nehri Batı'sından Kuzeybatı istikametinde görünüm.*

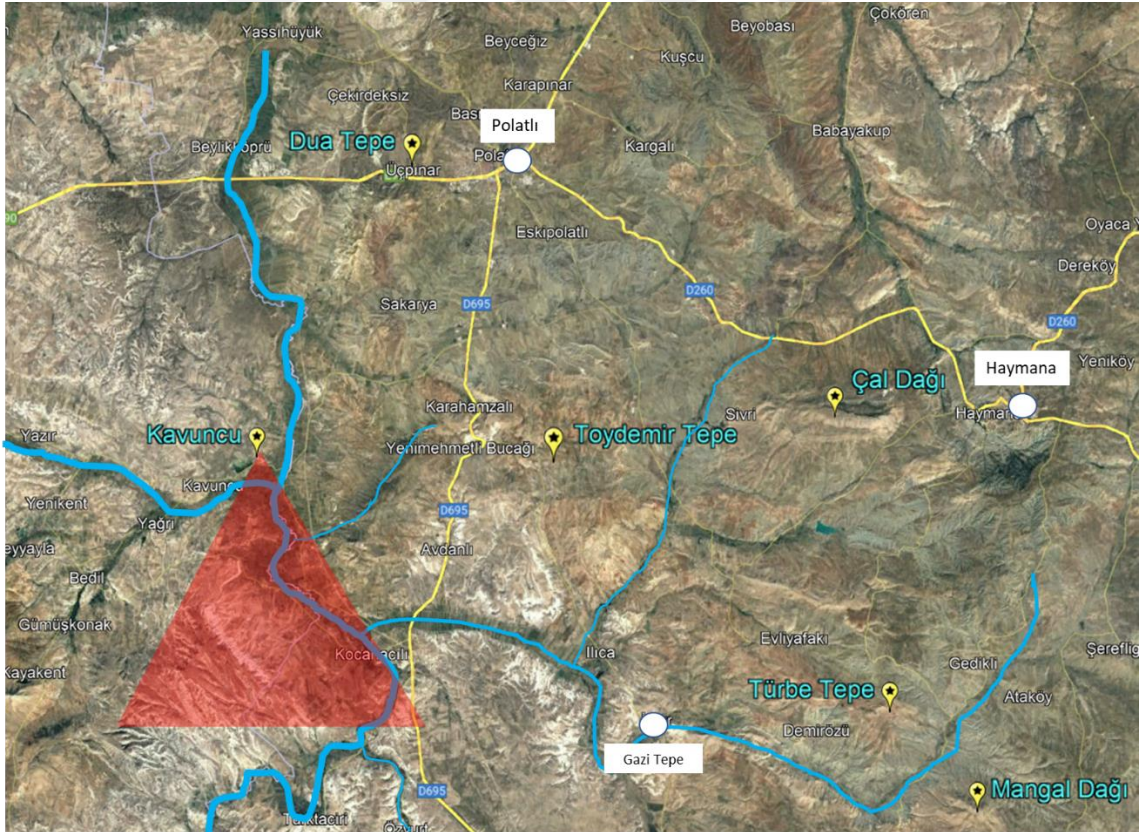
Görsel 4.12. Sakarya Nehri Batı'sından Güneydoğu istikametinde görünüm.

Görsel 4.13. Sakarya Nehri Batı'sından Güneydoğu istikametinde görünüm.

Görsel 4. 14. Sakarya Nehri Batı'sından Güney istikametinde görünüm.

Görsel 4. 15. Sakarya Nehri Batı'sından Güney istikametinde görünüm.

Sakarya Kuzey Kolu

Sakarya Nehri'nin Ankara Çayı'ndan batıya uzanan kısmıdır. Bu bölgede Balıkçı ve Mihaliççik köprüleri bulunmaktadır.⁶³⁹ Sakarya kuzey kolu ile Porsuk Çayı arasında kalan (yani her iki vadi arasındaki) arazi doğal olarak sarptır. Bozdağ, Kocagüney Dağı ve Sündiken Dağ şeridi bu bölgede bulunur. Sündiken Dağ şeridinin doğusunda, Kirmir Çayı ve Ankara Çayı arasında doğu ve kuzeydoğuya uzanan bir dağ şeridi daha vardır. Bu şerit üzerinde Engürü Dağı, Toklu Dağı-Abdüsselâm Dağı ve daha kuzeyde Balaban Dağı görülür. Bu dağ grubu ise batıdan doğuya taarruz eden tarafın harekâtını çok önemli ölçüde engeller.⁶⁴⁰

Sakarya Mevzileri:

Sakarya mevzileri, Ankara Çayı - Orta Sakarya doğu sırtları - Ilıcaözü (Göksu) kuzey sırtları - Temürözü - Türbe Tepe'den geçerek Mangal Dağı'nda son bulmaktadır. Mevzinin uzunluğu yaklaşık olarak 100-120 km kadardır. Sakarya mevziinin kuzey kesimi (Ankara Çayı kuzeyi) çok sarptır. Bu sebeple mevzi, sağ (kuzey) kanadından büyük birliklerin kuşatmasına elverişli değildir. Mevzinin orta kesiminin güneyinde ise 10-15 km'lik Temürözü (bundan sonra Demirözü olarak adlandırılacaktır) vadisi vardır.⁶⁴¹ Bu vadi her ne kadar Yunanlara Haymana genel istikametinde bir yaklaşma istikameti sağlasa da aynı zamanda onları dar bir koridora mahkum etme ve birbirinden ayırma özellikleri de göstermektedir.

Mevzi bölgesi genel olarak nehir yatağından 5-6 km kadar doğuya doğru yayılan düz bir araziye takiben daha sonra Ankara istikametinde takriben 20 kilometre kadar derinlikte birbiri gerisinde savunma imkânı veren bir arazi niteliği göstermektedir. Bu açıdan başlangıçta nehri geçen Yunan birlikleri üzerinde elverişli gözetleme ve ateş sahaları ile müteakiben derinlikte savunma imkanı sağlar. Bu durum, yani arazinin belli bir oranda derinlikte savunmaya imkan vermesi, yukarıdaki haritada gösterilen yükselti ve engebeleri dikkate aldığımızda çok açık olarak görülmektedir. Buna mukabil nehrin

⁶³⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2007, s. 8.

⁶⁴⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2007, s. 8.

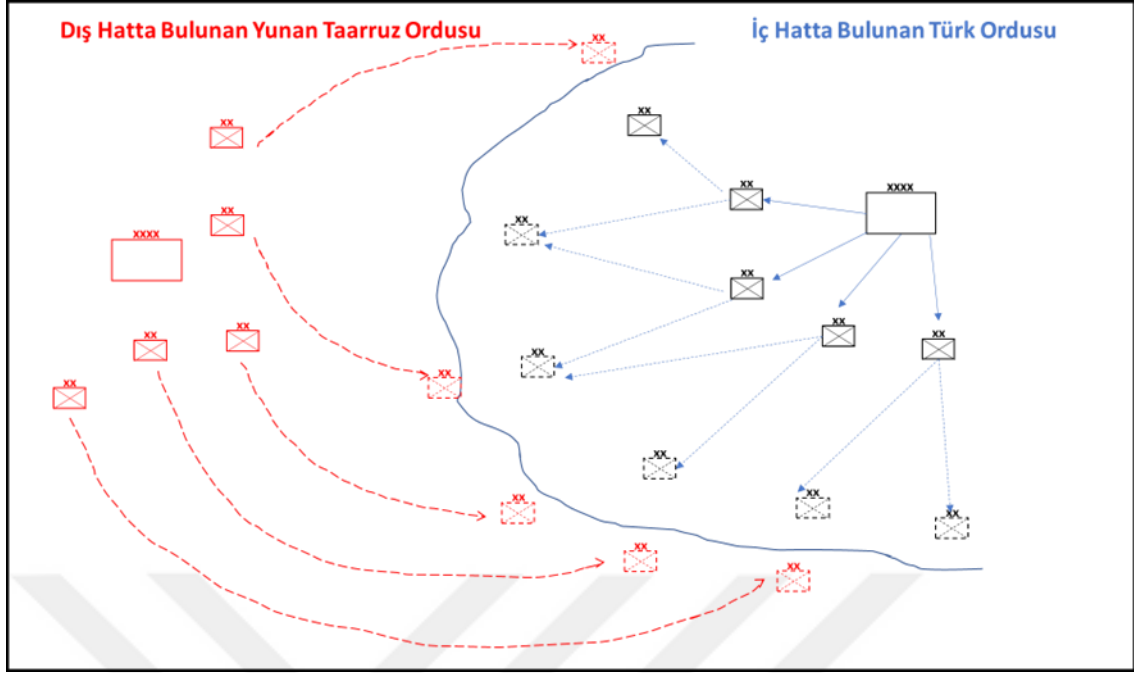
⁶⁴¹Mangal Dağı bloku ile türbe tepe blokunu birbirinden ayıran oldukça dar bir vadi olup genel olarak Haymana istikametini açar büyük birliklerin türbe tepe ve Mangal Dağı bloklarını ele geçirmesinden önce ilerlemesine uygun olmayan bu vadi Sakarya mevzi Güney kanadında mevzinin düzgünlüğü bakımından daima üzerinde durulması gereken kritik bir arazi arızasıdır. Bkz. Türbe Tepe Muharebeleri Stratejik ve Taktik Sonuçlar Broşürü, **a.g.k.**, 1975, s. 5.

savunma mevzilerine olan 5-6 kilometrelik mesafesi ve ayrıca geçilebilir olması nedeniyle engellik vasfı kısıtlıdır. Ayrıca 5-6 kilometrelik mesafenin o zamanın şartlarında birinci hattaki birliklerin görerek ateş eden silahlarının etkili menzilin çok dışında kaldığı da unutulmamalıdır. Bu açıdan Sakarya mevzilerindeki savunmanın tam olarak Sakarya Nehri'ne dayanmış olması söz konusu değildir.⁶⁴² Sonuçta Yunanların nehir geçişi, yani harekâtın aslında en kritik safhası, Türk kuvvetlerinin doğrudan ateş etkisi dışında gerçekleştirilebilecek niteliktedir. Zira muharebe sırasında da Yunan ordusunun tümü nehri cephedeki Türk birliklerinin çok belirgin bir doğrudan görerek ateş baskısı olmadan geçebilmiştir.⁶⁴³

Ayrıca Ankara'dan gelen yolların cephenin her tarafına ayrılıp yelpaze gibi dağılışı ve demir yolunun kuşatılması güç olan kuzey kanada yakın oluşu mevzinin savunma gücünü artırmaktadır. Mevzi bölgesinin dış bükey olması bakımından iç hat konumunda bulunan savunan taraf, durumun gereklerine göre, kuvvetlerini emniyet ve süratle kaydırma imkânına sahiptir.

⁶⁴²Sakarya Nehri'nin yatağı belli noktalarda derin ise de genel olarak çok dar ve köprü kurmaya elverişlidir. Sakarya doğusundaki bir savunma ordusunun Sakarya Nehri'ni taarruz edene karşı tabii bir engel olarak kullanması mümkün değildir. (Türk ordusu asıl muharebe hattını Sakarya nehir yatağından 6-10 kilometre daha doğuda tesis etmeye mecbur kalmış ve nehir yatağını etkili ateş altında tutamamıştı. Bu nedenle Yunan ordusu Sakarya nehrini kolayca geçebilmiştir. Bkz. Tümerdem, **a.g.k.**, 1941, s. 59.

⁶⁴³25 Temmuz günü, ordunun çekilmesi devam ederken Binbaşı Hakkı beyi Sakarya bölgesindeki mevzileri keşif maksadıyla görevlendirmiştir. Bu keşif sonucunda Ankara suyu ile Ilıca çayı arasındaki Sakarya gerisinin savunmaya oldukça elverişli olduğu, Beylikköprü ile Kavuncu köprülerinin mevcut olduğu, Yunan kuvvetlerinin köprü kurabileceği yerlerin Atdüşen kırması karşısındaki Telce köyü, Beylikköprü, Kavuncu köprüsü, Beşköprü civarları olduğu, nehirlerin geçit veren yerlerinin ise Atdüşen kırması karşısındaki Tekke köyü Çaldan civarları olduğu, nehrin genellikle on ile on beş metre genişliğinde gayet derin ve debisi yüksek olduğu, nehrin doğusundaki arazinin batısındakine göre daha hakim olduğu ve uygun gözetleme imkanları sağladığı, savunma açısından en zayıf bölgenin Beylikköprü civarı ve Bibik köyü karşısını kapsayan kuzey kısım olduğu, Ankara suyunun kuzeyinden Mahmudlar ve Mihaliç köprüsüyle Ballık köprü arasında nehir nadiren geçiş imkanı verdiği (güney kuzey istikametindeki bir geçiş ihtimalinden bahsedilmektedir) Mihaliç-Beypazarı istikameti ve kuzeyindeki arazinin gayet kesik ve duvar gibi olduğu, Beypazarı, Nallıhan bölgesinde de aynı durumun söz konusu olduğu görülmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu:1147, Gömlek: 19, Belge No: 9 ve 10.

Şekil 4.1. İç ve Dış hat durumları.

Sakarya mevziinin ilerisindeki (Sivrihisar'dan geçen) Karaçam Dağı (1510 km) - Çal Dağı (1690 km) - Arayit Dağı (1820 km) bölgeleri ise örtme muharebeleri için uygun mevzi özellikleri içermektedir.⁶⁴⁴

Sakarya mevzilerinin bir özelliği de Yunan kuvvetlerini parça parça kanaliz edebilmesidir. Zira Sakarya batısındaki Bozdağ ve Günyüzü dağları Porsuk Nehri kuzeyinden doğuya doğru ilerleyecek kuvvet miktarı kısıtlı olacağından kuvvetlerin büyük bir kısmı güneye Cihanbeyli ovasına kanalize olunur. Halbuki Porsuk Vadisi ile Cihanbeyli Ovası arasındaki mesafe her iki koldan ilerleyecek kuvvetlerin irtibatını zedeleyecek biçimde çok fazladır. Zira bu durumda cepheden taarruz etme ihtimali bulunan diğer kuvvetler ile güneyden kuşatacak olan kuvvetlerin arası fazlaca açılır. Ayrıca iki ayrı ikmal hattının kurulması da gerekli olur. Sonuçta harekât güneyden yapılırsa susuzluk, kuzeyden yapılırsa bu kez çok engebeli bir araziye aşmak güçlüğü ile karşılaşılır.⁶⁴⁵ Bu durum Yunanların açıkça karşılaştığı bir güçlük olmuştur.

Öte yandan güneyden, Cihanbeyli bölgesinden ilerleyecek olan bir Yunan birliği her durumda Göksu nehri hizasına geldiğinde Ankara'ya gitmek için yine kuzeye dönmek

⁶⁴⁴Genelkurmay ATASE Yayınları (1995a), a.g.k., s. 38.

⁶⁴⁵Genelkurmay ATASE Yayınları (1995a), a.g.k., s. 41.

ve taarruz etmek durumundadır.⁶⁴⁶ Sonuçta yukarıda söz edilen tüm hususlar savunma kuvvetinin kuzey ve güneyden kuşatılmasını güçleştirdiği için savunmaya daha elverişli nitelikler göstermektedir. Kaldı ki savunma kuvveti gerek kuzeyden gerek güneyden karşılaştığı herhangi bir taarruz durumunda Ankara'ya doğru çekilme imkanına sahiptir. İşte Tam da bu nedenle Yunan ordusu Türk Güney kanadını 25 kilometre gibi ciddi bir miktarda geriye sürdüğü halde kuşatmaya muvaffak olamamıştır.⁶⁴⁷ Bütün bu nedenlerden dolayıdır ki Türk komuta heyeti güney kanadının bu kadar açılmasına rağmen ordunun kuşatılma tehlikesinin olduğunu hiçbir zaman hissetmemiş ve tam da bu nedenden dolayı savunmaya sebat, güven ve sükûnet içinde devam edebilmiştir. Halbuki büyük taarruzda ikinci günde ve ilk savunma mevzilerinin düştüğü anda Yunan tarafı çekilmeye mecbur olmuştur.

Buradaki savunmada mevzilerinin seçiminde önemle dikkate alınması gereken konu Eskişehir - Ankara - Sivas ana stratejik yolunun her iki tarafında bu yola hakim bölgelerin muhafaza edilmesidir.⁶⁴⁸ Her ne kadar bölge güneyden kuşatmaya müsait ve burasının kuvvetle elde tutulması gerekiyorsa da kuzeyden demiryolu hattı boyunca geçen istikamet de mutlaka kapatılması ve kilit niteliği olan bu arazinin elde bulundurulması sayesinde ordunun kuzeydeki dağlık araziye atılma tehlikesinin önlenmesi gerekmektedir.⁶⁴⁹

⁶⁴⁶Tümerdem, **a.g.k.**, 1941, s. 60.

⁶⁴⁷Tümerdem, **a.g.k.**, 1941, s. 61-62.

⁶⁴⁸S. Ener (1943), *Türk İstiklal Harbinin Ana Hatları*, Ankara: Harp Okulu basımevi, s. 52.

⁶⁴⁹Ener, **a.g.k.**, 1943, s. 53.

Görsel 4. 16. Yunan birliklerinin arazi tarafından kanalize edilmesi.

Yaklaşma istikametleri, Kritik Araziler ve Engeller

Bölgedeki Kritik Araziler (yani elde bulunduran tarafa belirgin üstünlükler sağlayan arazi kesimleri) Sakarya üzerindeki köprüler, Dua Tepe, Kartal Tepe, Beştepeler, Türbe Tepe, Mangal Dağı ve Çal Dağı olarak sıralanabilir. Demirözü deresi boyunca ilerleyecek Yunan kuvvetleri Türbe Tepe ile Mangal Dağı arasına kolaylıkla girebilir. Fakat bu bölgeleri elde tutmadan ilerleyişini sürdüremez. Dolayısıyla bölgedeki en can alıcı yaklaşma istikametini kontrol eden bu iki yükselti bölgedeki en önemli kritik arazilerden ikisidir.⁶⁵⁰ Bunlardan Türbe Tepe, Baraközü deresi⁶⁵¹ ile Demirözü deresi arasında kalan ve Sakarya mevzinin güneyini koruyan arazi kesimi üzerinde kilit bir durumdadır. Sakarya mevziini güneyden, İncirli-Haymana istikametinde yararlanarak kuzeye doğru kuşatmak isteyen Yunan harekâtına karşı kuvvetle savunmaya elverişlidir. Türbe Tepe'nin elden çıkması halinde Sakarya mevzi güney kanadında Çal Dağı Haymana

⁶⁵⁰Z. Koşlu (2015), *Haymana, Sakarya Savaşı ve Mangal Dağı, Sakarya zaferi ve Haymana Sempozyumu Bildirileri III*, Ankara: A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayın n. 51, s. 158.

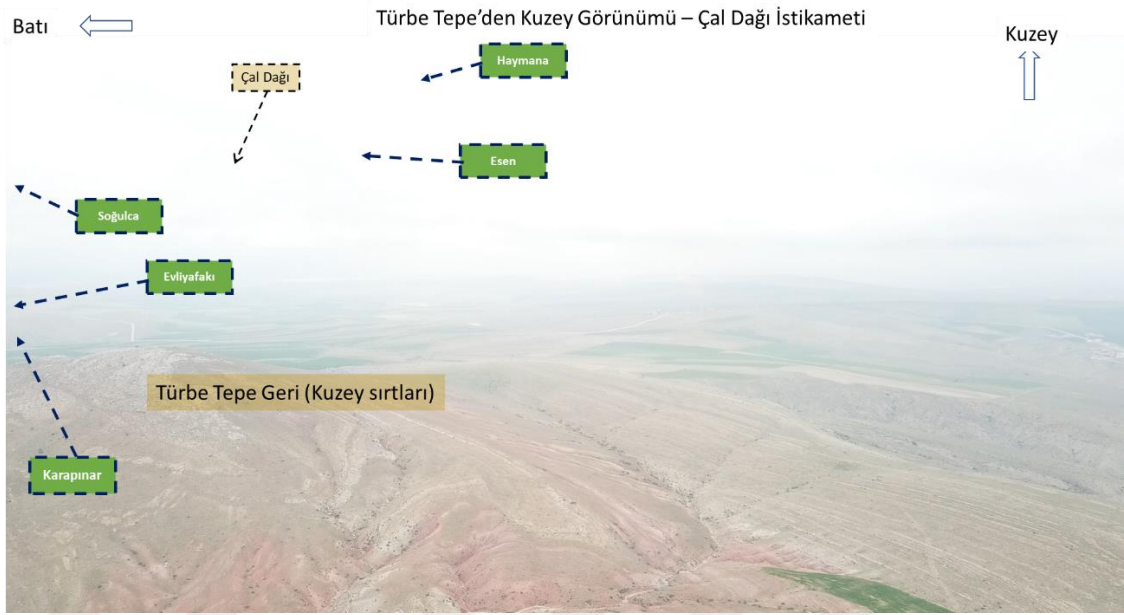
⁶⁵¹Toydemir bloğunun batısından İlaçözü deresine inen dere Baraközü deresi olarak adlandırılmıştır. Doğusundan inen dere ise Sabanca deresidir.

güneyi hattına kadar bu özellikte Demirözü vadisine bu derece hakim bir arazi kesimi bulunmamaktadır.⁶⁵²

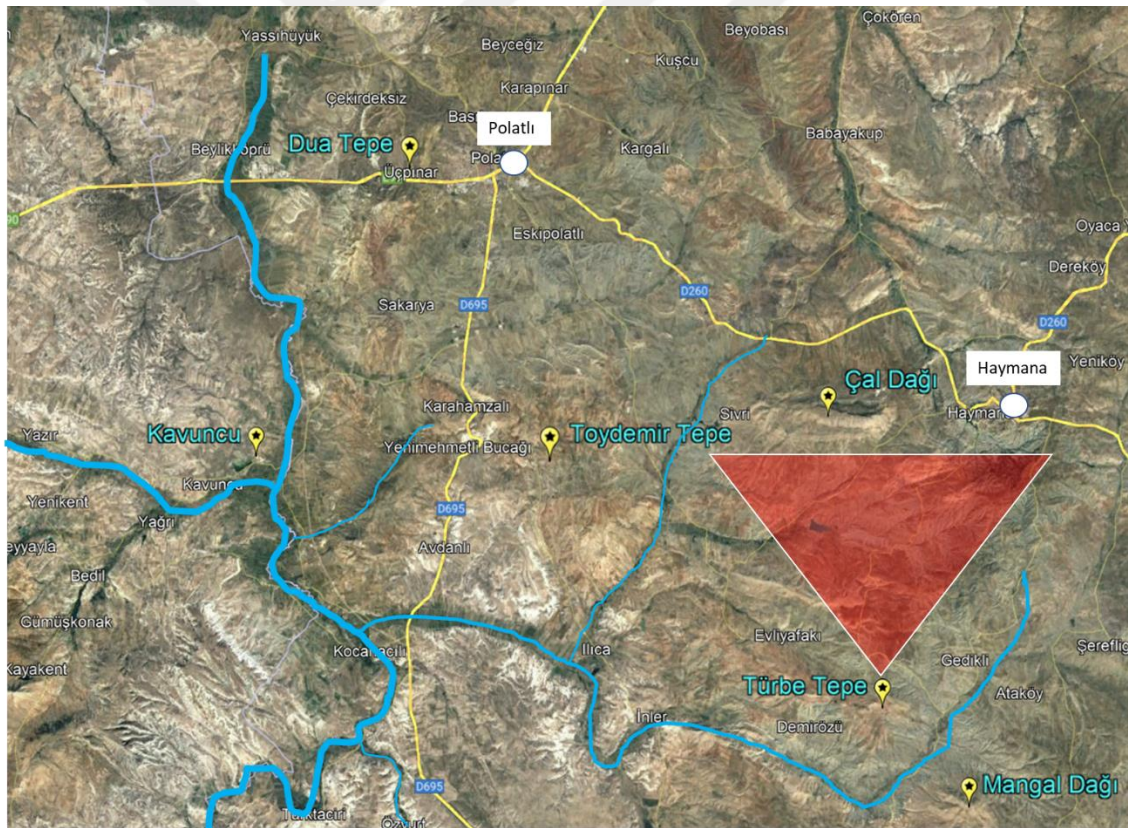
Türbe Tepe'den sonra Mangal Dağı Ilıcaözü (Göksu) Deresi'nin güneyindeki konumuyla güneyden yapılacak kuşatmalara karşı çok önemli bir arazi kesimidir.⁶⁵³ Başlangıçta Sakarya'da muharebe yapan ordumuzun sol kanadı buraya dayandırılmış ve daha sonra Güzelcekale hizalarına kadar uzanmıştır. Mangal Dağı ise Sakarya mevzinin güneyinde gerek batısından ve gerekse doğusundan yapılacak manevralara karşı bir eşik noktası niteliğinde olup elde bulundurulması halinde Haymana istikametinde yapılacak taarruzi bir harekât için direnme noktası teşkil eder. Bu bakımdan başlangıçta savunma bölgesi içinde bulunması planlanmayan Mangal Dağı daha sonra, henüz örtme muharebeleri sırasında savunma hattı içine alınmıştır.

⁶⁵²Türbe Tepe Muharebeleri Stratejik ve Taktik Sonuçlar Broşürü (1975), Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı resmi yayınları, No. 2, s. 5.

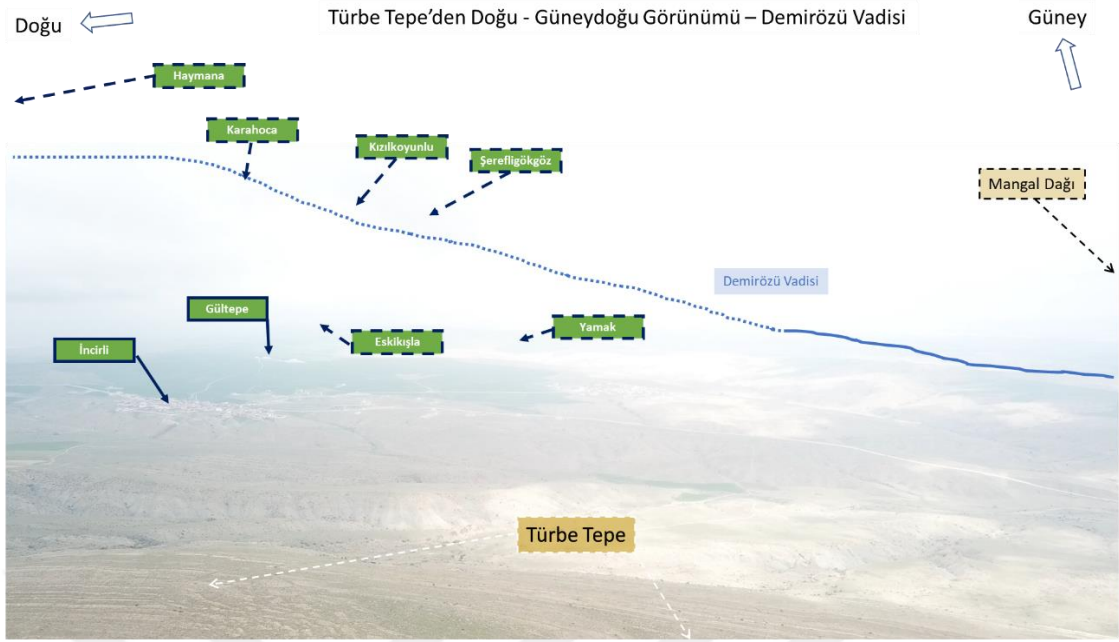
⁶⁵³Ilıcaözü Deresi'nin kuzeyinde kalan Yenice Dağ - Tarlabayırı - Çal Dağı - Karlıdağ -Toydemir sırtları oldukça kuvvetli ve hâkim mevzilerdir. Buradan itibaren daha doğuya doğru Tamburoğlu kuzeyinden Kavak-Evliyafakı-Karapınar köylerinin güneyinden ve Türbe Tepe'den geçen hat savunma açısından çok önemlidir. Bu mevzilerin ilerisinde oldukça geniş görüş ve atış sahası vardır. Ilıcaözü Vadisi Yunan ilerleme istikametine dikey olduğundan savunan tarafa kolaylık sağlar.

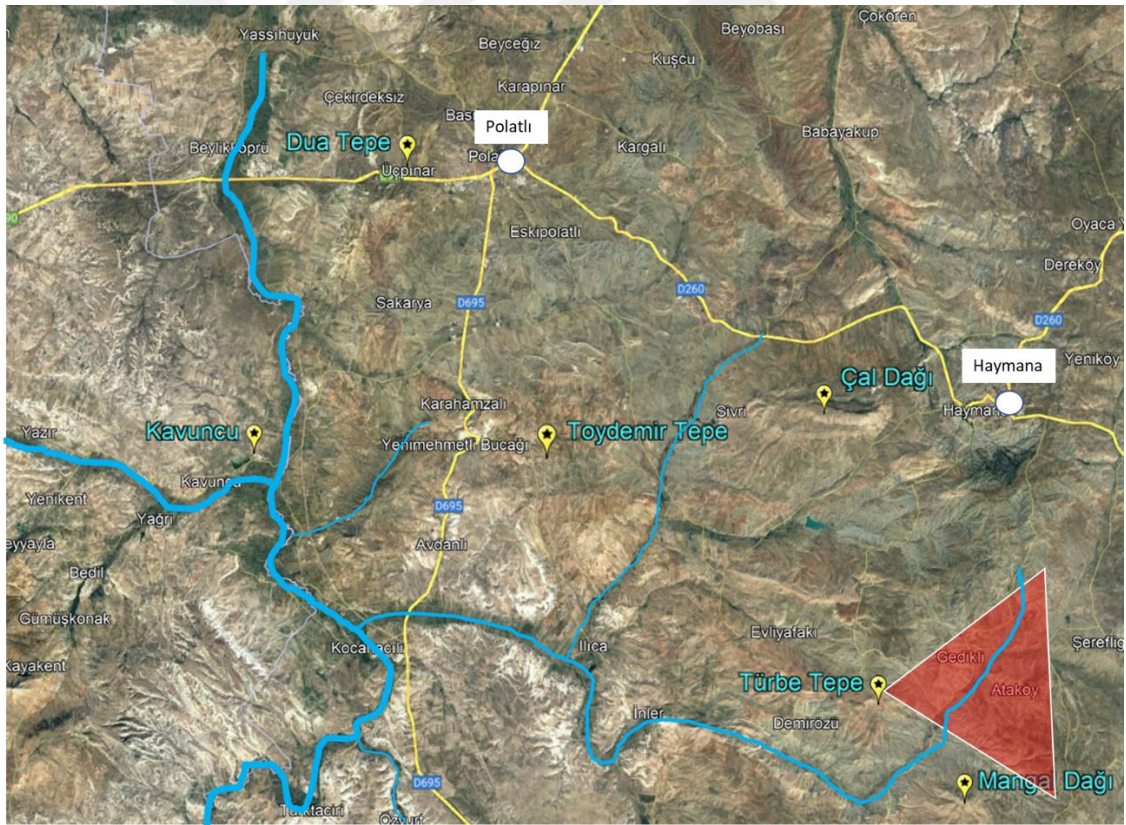
Görsel 4.17. *Tırbe Tepe'den Kuzey Görünümü – Çal Dağı İstikameti.*

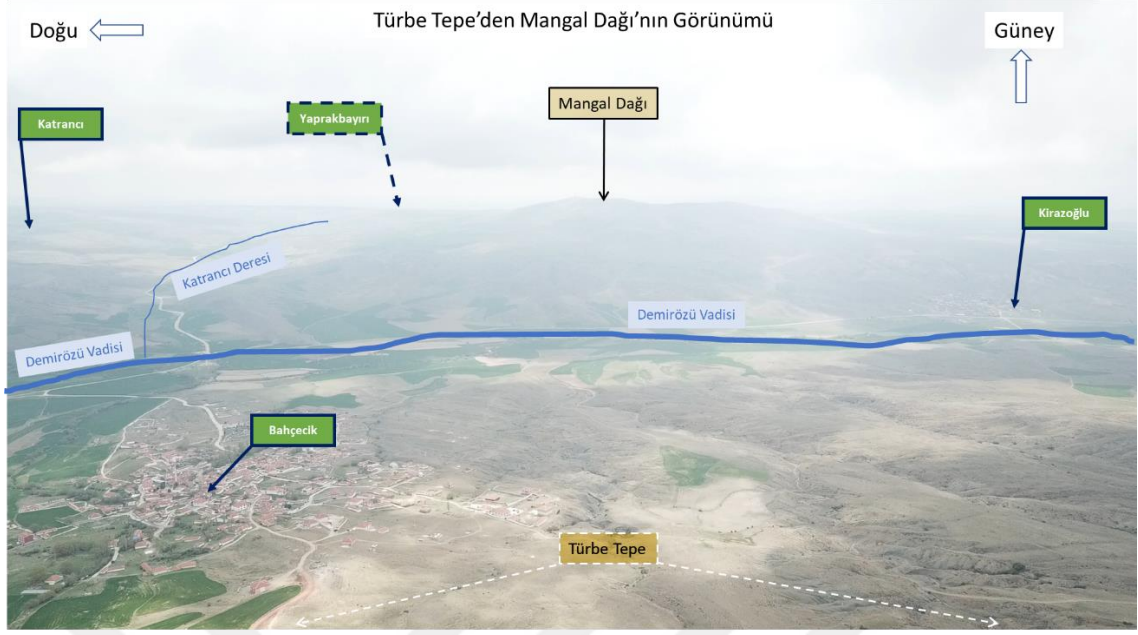
Görsel 4.18. *Tırbe Tepe'den Kuzey Görünümü – Çal Dağı İstikameti.*

Görsel 4.19 Tırbe Tepe'den Doğu - Güneydoğu Görünümü – Demirözü Vadisi.

Görsel 4. 20. Tırbe Tepe'den Doğu - Güneydoğu Görünümü – Demirözü Vadisi.

Görsel 4. 21. Tırbe Tepe'den Mangal Dağı'nın Görünümü.

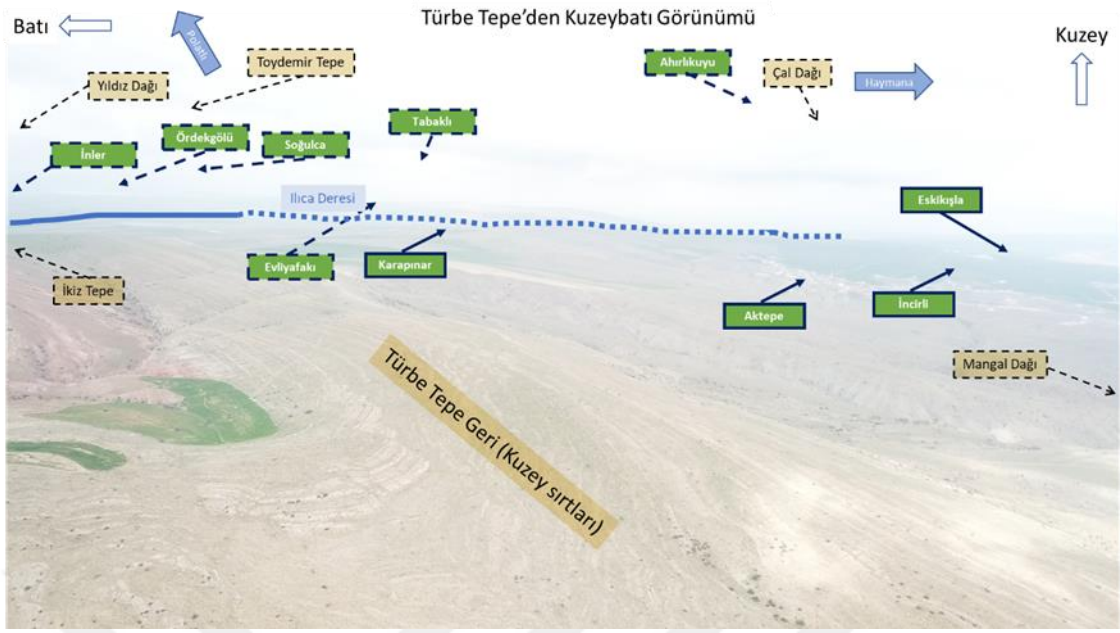
Görsel 4. 22. Tırbe Tepe'den Mangal Dağı'nın Görünümü.

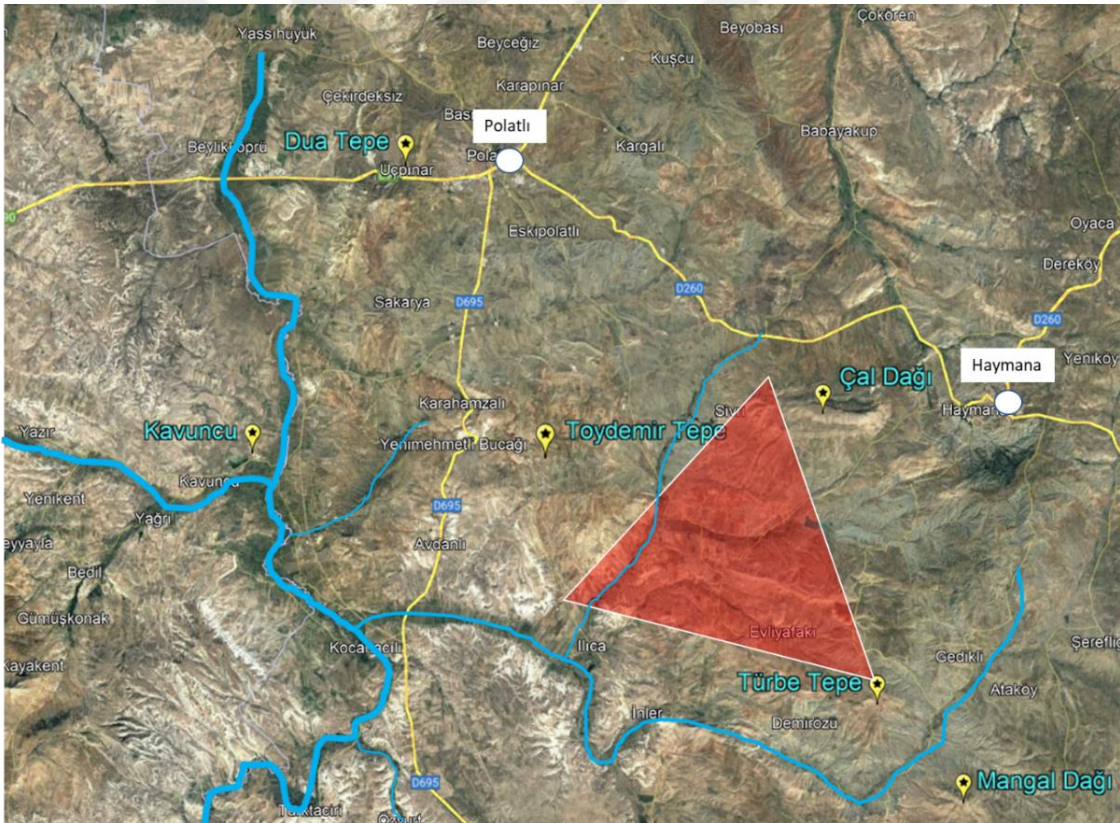
Görsel 4. 23. Türbe Tepe'den Mangal Dağı'nın Görünümü.

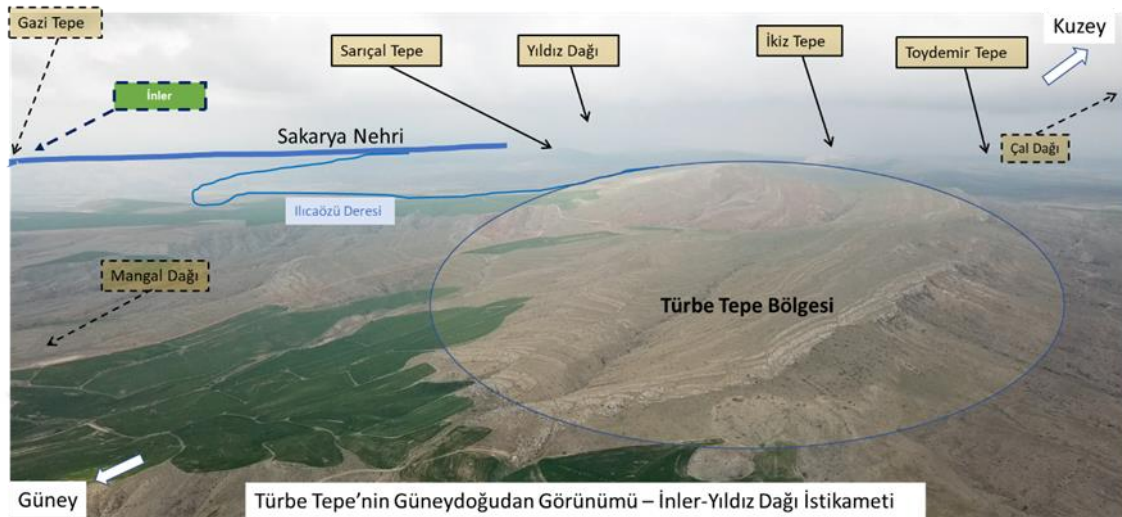
Görsel 4. 24. Türbe Tepe'den Mangal Dağı'nın Görünümü.

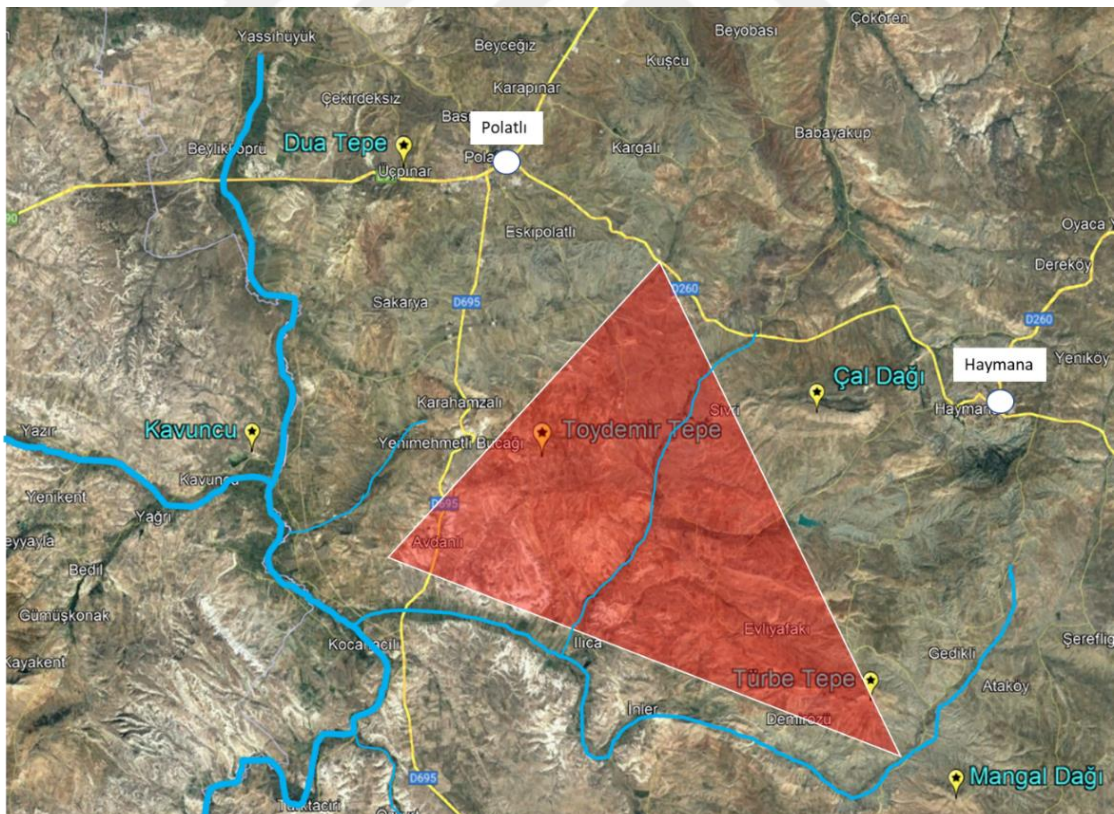
Görsel 4. 25. Túrbe Tepe'den Kuzeybatı Görünümü.

Görsel 4. 26. Túrbe Tepe'den Kuzeybatı Görünümü.

Görsel 4. 27. *Türbe Tepe'nin Güneydoğudan Görünümü – İler-Yıldız Dağı İstikameti.*

Görsel 4. 28. *Türbe Tepe'nin Güneydoğudan Görünümü – İnler-Yıldız Dağı İstikameti.*

Bölgedeki engellere bakıldığında ise Sakarya Nehri, gözetleme ve ateşle korunması halinde önemli engellik vasfı sergileyebilir. Buna ilave olarak, Sakarya nehri ile Haymana arasında bulunan diğer Sakarya kolları araziye taarruz edenin aleyhine ters kompartmanlara bölmeleri nedeniyle engellik vasfı gösterirler.⁶⁵⁴

Yaklaşma istikametleri dikkate alındığında ise, Kuzey kolunda tek ve en elverişli yaklaşma istikameti Porsuk vadisini takip eden yaklaşma istikametidir. (Nasrettin Hoca, Oğlakçı, Beylikahır, Polatlı istikameti.)⁶⁵⁵

Güney kolunda Sivrihisar güneyinde kalan arazinin geneli ve özellikle Çifteler, Kaldırım, Gülçayır, Çeltik istikameti (Sakarya nehrini geçmek koşulu ile), Sivrihisar-Beşköprü hattının kuzey kesiminde Porsuk Çayı'na kadar olan bölgede Porsuk vadisi boyunca, Nasrettin Hoca, Hamamkarahisar, Kavuncu istikameti.⁶⁵⁶ (Sakarya nehrini geçmek koşulu ile) uygun yaklaşma istikametini ihtiva etmektedir.⁶⁵⁷

Doğu kolunda ise mevcut en uygun yaklaşma istikametleri, Kavuncu Köprüsü ve Türktaciri üzerinden açılarak;

- Yenimehmetli, Sivri, Haymana
- İnler, Evliyafakı, Haymana,
- Yaralı, Ilıca, Soğulca, Haymana
- Hacımuslu, Soğulca, Haymana,
- Özyurt, Bahçecik, Haymana,
- Yeşilöz, Bahçecik, Haymana,
- Kirazoğlu, Eskikışla,

⁶⁵⁴Türbe Tepe Muharebeleri Stratejik ve Taktik Sonuçlar Broşürü, **a.g.k.**, 1975, s. 5.

⁶⁵⁵Bunlardan daha kuzeydeki yaklaşma istikameti, doğrudan Mihaliçcik – Beypazarı – Ayaş istikameti olup çok dağlık olduğundan büyük birlik harekâtına müsait değildir. Ayrıca Türk kuvvetleri kuşatılmaksızın Kızılırmak hattına çekilip imhadan kurtulabileceği için maksada hizmet etmez. Zira Yunan harekâtının buradaki temel maksadı Türk Kuvvetlerinin imhası olmalıdır. Bkz. Tümerdem; **a.g.k.**, 1941, s. 69.

⁶⁵⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 2007, s. 6.

⁶⁵⁷Güney yaklaşma istikameti, Cihanbeyli Ovası'ndan geçilerek Göksu Nehri kuzeyinden kuzeye çark edilerek kuşatma yapılabilecek istikamet olup bu bölgedeki nehirler doğudan batıya uzandığı için arazi taarruz eden taraf için ters kompartıman özellikleri göstermektedir. Bu ise savunan tarafa birbiri gerisindeki kompartımanlarda derinlikte savunma imkânı verir. Yaklaşma istikametleri daha detaylı olarak aşağıda ayrıca incelenmiştir. Bkz. Tümerdem; **a.g.k.**, 1941, s. 69.

- Uzunbeyli, Şeyhahmetli, Büyükkonak
- Şeyhahmetli, Şerefliögkögöz, Çalış istikametleridir.

4.4 Her İki Tarafın Askerî Durumu ve Hazırlıkları

4.4.1 Personel, eğitim ve seferberlik

Yunan tarafı hazırlıklarını büyük bir hızla sürdürmüştü. Papoulas ordusunu hazırlamaya Mudanya’da bir ikmal merkezi oluşturarak başlamıştı. İkmal araçları buradan karayolu ile ikinci ikmal merkezi olan Eskişehir’e yönlendiriliyordu. Ordunun ekmek ihtiyacını karşılamak için bulundukları yerlerden taşınan sahra fırınları Eskişehir’de toplanırken, kentte bulunan fırınlar da ordunun hizmetine verildi. Top ve arabalar da kentteki tamirhanede onarılıyordu. Eskişehir’de oluşturulan giyim depoları için gerekli olan malzemeler ise İstanbul’dan satın alındı.⁶⁵⁸

Demiryolu şebekesinin bakım ve onarımı konusunda ise Eskişehir ele geçirilir geçilmez buradaki demiryolu atölyesi hemen faaliyete geçirilmişti. Bir yandan yerli, öte yandan Yunanistan’dan getirilen işçiler hasarlı lokomotif ve vagonları işler kılmaya başladı. Türklerin kullanılmaz kıldığı demiryolları ve köprüler ise Türk esirlere onartıldı. Bursa-Karaköy’den Eskişehir’e ve Eskişehir’den Beylikahır’a kadar 70’er km’lik demiryolu kısa zamanda işletmeye açıldı. Dumlupınar-Kütahya ve Afyon hattı da onarıldı. Bu yollar üzerindeki köprüler onarılrken, İnegöl yakınında 100 metre uzunluğunda yeni bir tahta köprü de yapıldı. İstihkâmcılar 30 metre boyundaki Alpu köprüsünü de onardı. Alpu istasyonu 3. Kolordu’nun ikmal merkeziydi. Demiryolu tümüyle onarıldığında ikmal merkezi ileriye, Beylikköprü’ye kaydırılacaktı. Diğer iki kolordunun Sakarya nehrini geçebilmesi için de gerekli olan köprülerin onarımı tamamlandı. Eylül ayına gelindiğinde onarılan hat 340 km’yi, maliyeti ise 600 bin drahmiyi bulacaktı.⁶⁵⁹

Ordunun gereksinimi olan silahlar içinse Lloyd George destek verdi. Lloyd George Sevr Antlaşması yırtıldığına göre artık taraflara silah satmak serbesttir diyerek Yunan’a silah yardımının alt yapısını oluşturmuştu. Zaten Romanya ve İspanya üzerinden

⁶⁵⁸Ş. Halıcı, Yunan subay ve diplomatlarının gözünden Sakarya Meydan muharebesi, Mütarekeden İstiklale 1921 Yılında Milli Mücadele, Editörler, Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Özlem Arslan. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları; 2021, s. 207. Ayrıca bkz. Spridonos, *age*, s. 164.

⁶⁵⁹Halıcı, *agm.*, s. 207. Ayrıca bkz. Kontoules, *Küçük Asya Seferi*, II. Kitap, s. 99, 111-112

silah satan İngiliz hükümeti özel bankaların Yunanistan'a kredi açmasının önündeki engelleri de kaldırdı.⁶⁶⁰

Türk tarafında ise Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1921'de Başkomutanlık görevine başlamasından sonra, personel seferberliği, mali ve lojistik seferberlik ve eğitim konularında önemli hazırlıklara girişmiştir. Bu dönemde 10 Ağustos 1921'den 30 Eylül 1921'e kadar cephelere Ankara, Yozgat, Kayseri, Bolu ve civarı bölgelerinden toplam 108.349 asker toplanmıştır. Tüm harekât sürecini kapsayacak şekilde Batı Cephesi'ne katılımı sağlanan er miktarı 50.000 olmuştur. Ayrıca Tekalif-i Milliye Emirleri gereğince mükelleflerden 38-45 yaşında bulunanlar derhal alaylarına sevk edilecekler, 45-52 yaşında olanlar başlangıçta depo taburlarında talimi müteakip daha sonra alaylara gönderileceklerdir. 52 yaşından yukarı olanlar ve sakat olmayan ihtiyarlar ise jandarma vazifesi göreceklerdi.⁶⁶¹

Ayrıca Kocaeli bölgesinde zayıf kuvvetler bırakılarak 17. Tümen Nallıhan istikametinde ordunun sağ kanadına sevk edildi. Maraş bölgesinden 20 Temmuz'dan itibaren Akşehir'de toplanmak üzere 5. ve 9. fırkalardan oluşan 2. Kolordu ordunun sol kanadında toplandı⁶⁶² ve merkez ordusu bölgesinden de 47. ve 48. alaylar bölgeye sevk edildi. Ayrıca 12 Ağustos'ta Sincan köyünde 1 tümenlik bir İhtiyat grubu oluşturuldu.⁶⁶³ Cephe Komutanlığı Kurmay Başkanı Asım Gündüz hatıralarında muharebe öncesinde yurdun çeşitli noktalarından yapılan birlik kaydırmaları konusunda detaylı açıklamalar yapmaktadır.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. G. Jeaschke, *Türk Kuruluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt: I, TTK Yayınları, Ankara, 1970, s. 159

⁶⁶¹ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 75.

⁶⁶²“Güneyde Fransızlarla durumun düzelmesi belirtileri üzerine, Maraş'ta bulunan ve 5 ve 9. tümenlerden kurulu İkinci Kolorduyu ordunun sol kanadına aldık. Merkez Ordusu bölgesinden de 47 ve 48. alaylarla 18. tümeni bu cepheye aldık. İnönü Savaşları ile Kütahya- Eskişehir muharebelerinde hasara uğramış bulunan makinalı tüfek ve toplar, Ankara 'da kurulan harp imalatı tesislerinde başarıyla temin ediliyordu. Bu müesseseyi bizzat kuran Mustafa Kemal Paşa, birçok geceler bu müessesede sabahlıyordu”. Bkz. Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 62-63.

⁶⁶³İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 123.

⁶⁶⁴Yunanlar, 80 bin kişilik üç Kolordu, bir müstakil süvari tugayı, 300 top ve 20 uçakla Sakarya'ya doğru ilerlerken biz ise, Sakarya gerisinde 40 bin kişilik bir kuvvet toplayabilmiştik. 177 topumuz, kanatları patatesle sık sık tamir gören iki uçagımız vardı. Sakarya mevziini bu kuvvetle işgal etmiş ve savunmaya hazırlanmıştık. 20 Ağustos günü durumu gözden geçirmek üzere toplandığımız zaman, Kütahya- Altıntaş mağlubiyetinin açtığı yaranın kısmen sarıldığını görüyorduk. Ancak, bizim gruplarımız, insan mevcudu ve malzeme bakımından Yunan tümenlerinin yarısı kadar bile değildi. Bkz. Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 45-57.

Eğitim alanında ise, mütarekeden sonra Harp Okulu öğrencileri ile Kuleli ve Bursa Askerî İdadîleri öğrencileri geniş ölçüde Anadolu hareketine katılmışlardır. Bundan sonra 1 Temmuz 1920’de Harbiye Mektebi bir talimgah şeklinde Ankara’da Cebeci’de Abidin Paşa Köşkü’nde kurulmuştu. 250 kadar öğrencisi olan bu ilk çekirdek okul, yedek subay adaylarıyla da takviye olunarak genişletilmiş ve bu talimgahdan çıkanlar cepheye gönderilmişlerdir.⁶⁶⁵ Talimgah, ilk mezununu Ekim 1920’de vermiştir. Talimgah, yalnız piyade ve süvari subayı değil, topçu subayları da yetiştirmiştir. Topçular, 1921’de Konya’da açılan Topçu Zabıt Namzetleri Talimgâhına alınmışlar ve ilk mezunlarını Sakarya zaferinden sonra, 1 Ekim 1921’de verip cephedeki görevlere gönderilmişlerdir.⁶⁶⁶ Ankara talimgahını 1920’de 175, 1921 senesinde de 537 öğrenci bitirmiştir. Bu suretle 10 Eylül 1921 gününe kadar Batı Cephesi’ne ertelemeli 2. sınıf yedek subaylarla, okullardan çıkan çeşitli sınıf subaylardan 233 subay Batı Cephesi’ne gönderilmiştir. 23 Temmuz 1921’den 14 Eylül 1921’e kadar olan bu kısa sürede Batı Cephesi’ne değişik rütbe ve sınıftan 600 subay daha katılmıştır. Topçu subay ve astsubaylar için ayrıca Ankara’nın Zir köyünde (Yenikent) topçu okulu kurulmuş olduğundan Karaman’daki Sahra Topçu Alayı 9 Ağustos 1921’de Zir’e alınmıştır.⁶⁶⁷

Er eğitimi kapsamında ise, mevcut olan depo birlikleri (eğitim merkezleri) Kütahya-Eskişehir Muharebesi’nden sonra yeniden tensik ve teşkil edilerek yer değiştirmişlerdi. Bu depo birlikleri depo alayları halinde Kayseri, Yozgat, Karaman, Kastamonu, Ankara ve Çankırı’da kurulmuştur.⁶⁶⁸ Ayrıca topçu ve istihkam depo taburları Çankırı’ya, 1. süvari depo alayı da Kırşehir’e alınmıştır.⁶⁶⁹ 16 Ağustos 1921’de Konya’da depo birliklerinin eğitimiyle uğraşmak üzere tümen yetkisinde Depo Kıtaları Müfettişliği teşkil edilmiş ve depo alaylarının ortalama mevcudu 1200 olarak belirlenmiştir. Ayrıca piyade ve makineli tüfek erleri için altı haftalık bir eğitim programı uygulanmaya başlanmıştır.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996, s. 266.

⁶⁶⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1996 s. 261.

⁶⁶⁷ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 62.

⁶⁶⁸Çankırı’da 1100 mevcuduyla Yedinci Depo Alayı, Kastamonu’da 1050 mevcuduyla Beşinci Depo Alayı, Ankara’da 850 mevcuduyla Altıncı Depo Alayı, bundan başka Köprüköyü’nde bulunan İkinci ve Üçüncü Piyade Alaylarıyla Süvari Alayı toplamı 1100 ve Konya Depo Alayı mevcudu 441’dir. Bkz. ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 2557.

⁶⁶⁹ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 61.

⁶⁷⁰ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, 1995, s. 62.

4.4.2 Mali ve lojistik seferberlik; Tekâlif-i Milliye Emirleri

Mustafa Kemal Paşa Başkomutanlık görevini devir almasının hemen ardından Tekalif-i Milliye Emirleri adı altında bir seri emir yayınladı. Sayısı onu bulan bu kanun kuvvetindeki emirleri ile Türk halkına yüklenen mükellefiyetler şöyle özetlenebilir:

1 Numaralı Emir: Her ilçede kaymakamın başkanlığında mal müdürü ve ilçenin en büyük askerî amiri ile idare meclisi, belediye ve ticaret odalarının seçtikleri ikişer üyeden oluşan Tekalif-i Milliye Komisyonları kurulacaktır.

2 Numaralı Emir: Şehirler, kasabalar ve köylerdeki her ev birer kat çamaşır, birer çift çorap ve birer çift çarık hazırlayarak 10 Eylül'e kadar komisyonlara teslim edecektir.

3 Numaralı Emir: Tüccar ve halk elinde bulunan çamaşırlık, bez, patiska, pamuk, tiftik, her türlü elbiselik kumaş, kösele, fotin, her türlü çivi, saraç ipliği, nal yapımında kullanılan demir mih, yem torbası, yular, belleme, kolon, kaşağı, gebre, semer ve urganların %40'nı komisyonlara teslim edeceklerdir.

4 Numaralı Emir: Tüccar ve halkın elinde bulunan mevcut buğday, un, saman, arpa, kuru fasulye, bulgur, nohut, mercimek, pirinç, koyun, keçi, kasaplık sığır, şeker, gazyağı, sabun, tereyağı, zeytinyağı, tuz, çay ve mum stoklarının %40'ına ordu adına el konulacaktır.

5 Numaralı Emir: Halkın elinde kalan her türlü taşıt aracı ile (at arabası, yaylı öküz arabası, kağnı, at, eşek, katır, deve, deniz motoru, taka) ayda bir defa olmak üzere ve 100 km'yi geçmemek şartıyla orduya ait malzemeyi istenen yere kadar taşıyacaktır.

6 Numaralı Emir: Ülkeyi terk etmiş olanların hazineye geçmiş olan mallarına el konulacaktır.

7 Numaralı Emir: Halkın elinde bulunan savaşta kullanılabilecek her türlü silah ve cephane, teslim edilecektir.

8 Numaralı Emir: Halkın, tüccarın ve nakliyecilerin elinde mevcut benzin, vakum, gres yağı, vazelin ve diğer çeşit yağlar ile taşıt lastikleri, her çeşit tutkal, telefon makinesi, kablo, çıplak tel, pil stoklarının %40'ına ordu adına el konulacaktır.

9 Numaralı Emir: Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç ve araba yapan esnaf ile imalathaneler tespit edilerek, bunların üretim, onarım ve yapım güçleri hesaplanacaktır.

10 Numaralı Emir: Binek at, topçeker ve yük taşıma atı, katır, eşek ve develerin %20'sine ordu adına el konulacaktı. El konulan mallar ve paralar daha sonra devlet tarafından ödenecektir.⁶⁷¹

Ayrıca Tekalif-i Milliye emirlerinin uygulanması, güvenlik ve asayişin korunmasına yardımcı olması için 13 Ağustos 1921'de Kastamonu, Samsun, Konya ve Yozgat'ta birer İstiklal Mahkemesi kurdurdu. 7 Ekim 1920'de kurulan Ankara İstiklal Mahkemesi de görevine devam edecekti.⁶⁷²

4.4.3 Lojistik ve menzil hazırlıkları

Müdafaa-i Milliye Vekâleti 28 Temmuz 1921 tarihli bir emirle Konya'dan başka, birinci kademe olarak Çorum, Yozgat ve Kırşehir, ikinci kademe olarak da Sivas, Kayseri bölgelerindeki kaynaklara müracaat etmiştir. Buralardaki kaynakların toplanabilmesi için mevcut olan Çorum, Kırşehir menzil bölge müfettişliklerine bir yenisi daha eklenerek Yozgat menzil müfettişliği kurulmuştur. Ayrıca Yahşihan'da da bir hat komutanlığı kurularak doğruca Sevkiyat ve Nakliyat Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Bu komutanlık aynı zamanda Yahşihan'da fırın ve değirmen kurmak ve misafirhaneler açmakla da görevlendirilmiştir. Kırşehir Menzil Bölge Müfettişliği de Aksaray-Konya Ereğlisi arasında kara yolu nakliyatı kurmuştur.⁶⁷³

1-3 Ağustos 1921 tarihleri arasında Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Batı Cephesi Komutanlığı'nın emirleri ile merkezi Ankara'da olmak üzere Ankara menzil müfettişliği, buna bağlı olarak Polatlı ve Beypazarı'nda birer menzil hat komutanlığı ve bunlara bağlı olarak da Sincanköy, Malıköy, Haymana, Kerim, Polatlı, Babayakup, Alaplı, Yenimehmetli, İnlerkatrancı, Kalecik, Çobanözü nokta komutanlıkları ile

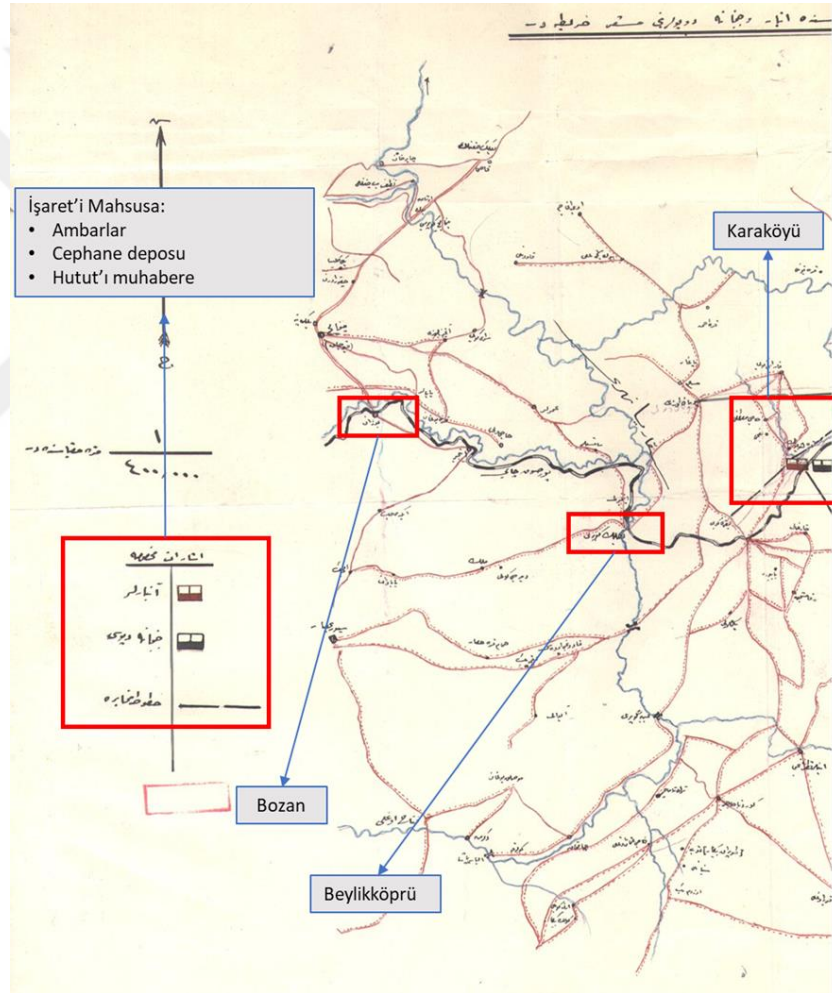
⁶⁷¹A. Müderrisoğlu (1994), *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Yolu Dergisi, No: 4 s. 370-379

⁶⁷²E. Aybars (2014), *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Doğan Kitap, s. 55-102..

⁶⁷³ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 89.

Beylikköprü’de Merkez menzil mıntika müfettişliği kurulmuştur. 24 Ağustos’ta ise Yahşihan menzil müfettişliği kuruldu.⁶⁷⁴

22 Ağustos tarihi itibarıyla lojistik faaliyetlere bakıldığında, çeşitli menzil noktalarında gerekli yığınakların yapılması noktasında büyük gayretler gösterilmektedir. Köprüköy, Bala, Haymana ve Ankara menzil hattı üzerindeki idhar noktalarında; Köprüköy’de 22 gün ekmek hazırlanmış, Yahşihan ile Keskin’den de Köprüköy’e 41 günlük daha ekmek sevk edilmektedir. Konya menzili de Polatlı’ya yirmi yedi ton ekmek, altın ton yemeklik, Ankara’ya 28 ton yemeklik gönderildiğini bildirmiştir. Tesis edilen menzil noktalarını gösteren dönemin orijinal haritaları aşağıda sunulmuştur.

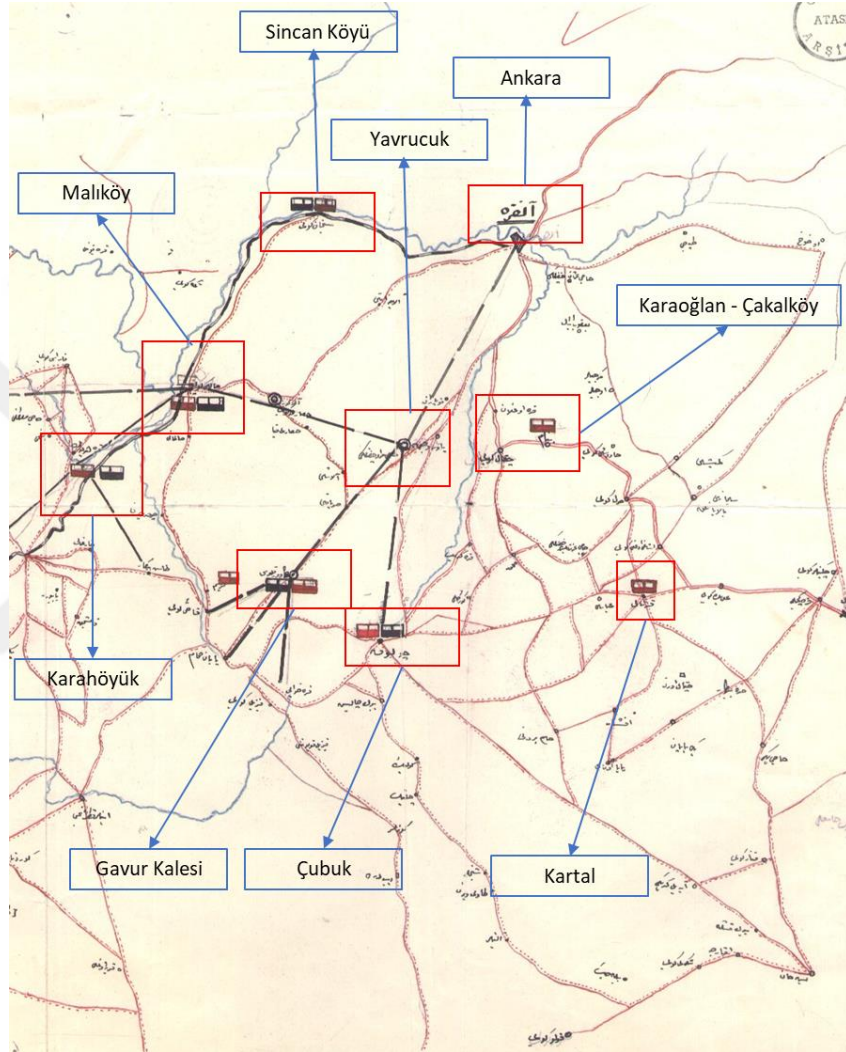

Görsel 4. 29. Menzil Teşkilatı-1.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴Genelkurmay ATASE Yayınları (1975), *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler*, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1975, s. 367.

⁶⁷⁵ATASE TİH: Kutu: 1180, Gömlek: 99, Belge No: 3/1.

Aynı dönemde Yunanlar ise öncelikle menzil hatlarının geliştirilmesine önem verdiler ve bunun için Mudanya'dan ve İzmir'den Eskişehir'e olan bağlantıları tekrar gözden geçirerek Eskişehir'de bir baş menzil noktası tesis ettiler buradan sonra Beylikahır'a kadar demiryolu hattını tamir ederek bu hattan istifade ettiler ve Beylik ahırda ileri bir menzil noktası tesis ettiler.⁶⁷⁶

Görsel 4. 30. Menzil Teşkilatı-2.⁶⁷⁷

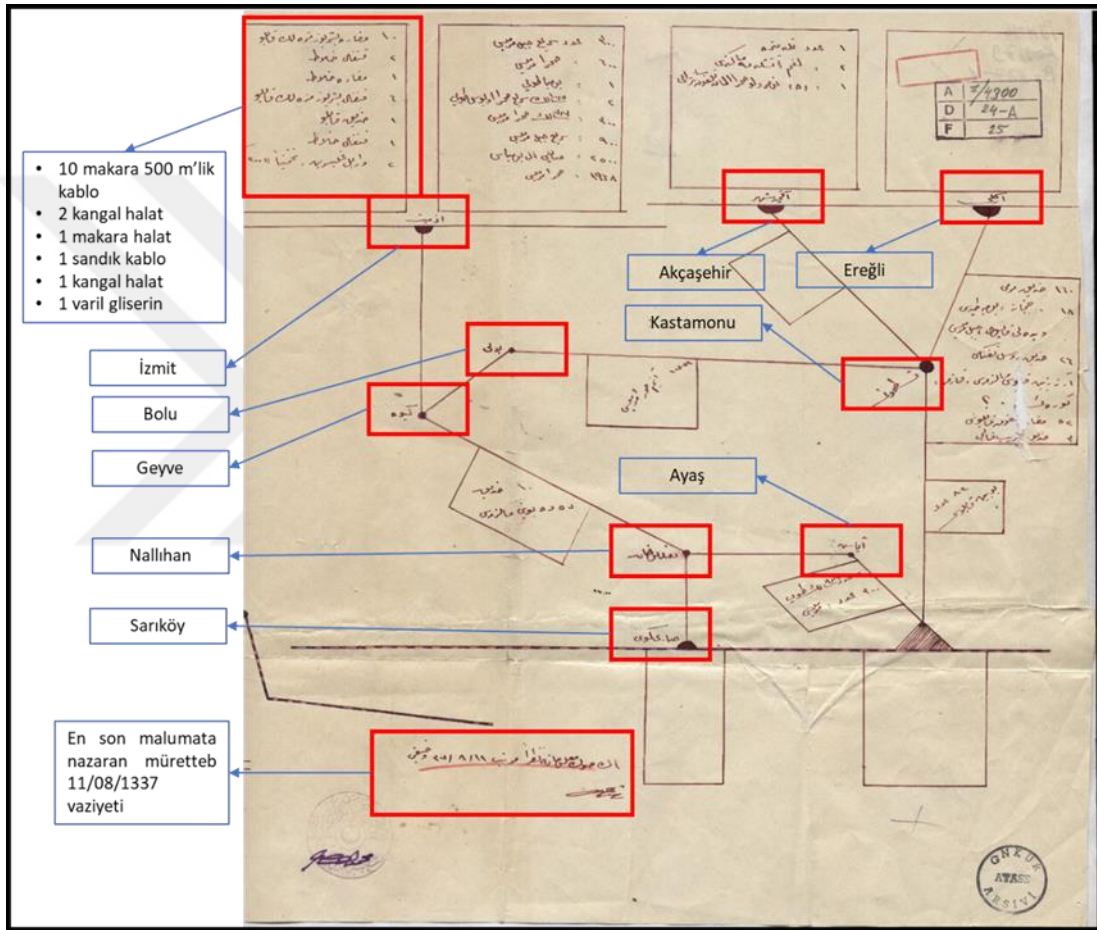
29 Ağustos günü Meydan Muharebesinin en kritik zamanlarında Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin Başkomutanlığa yaptığı bildirime göre⁶⁷⁸; Köprüköy'deki bütün cephane Bala üzerinden Haymana'ya sevk edilmiş, Yahşihan'daki cephaneden her gün üç dekovil dolusu miktar cepheye gönderilmekte, Kayseri, Sivas, Samsun, İnebolu hattının

⁶⁷⁶İncedayı, a.g.k., 2007, s. 124.

⁶⁷⁷ATASE TİH: Kutu: 1180, Gömlek: 99, Belge No: 3.

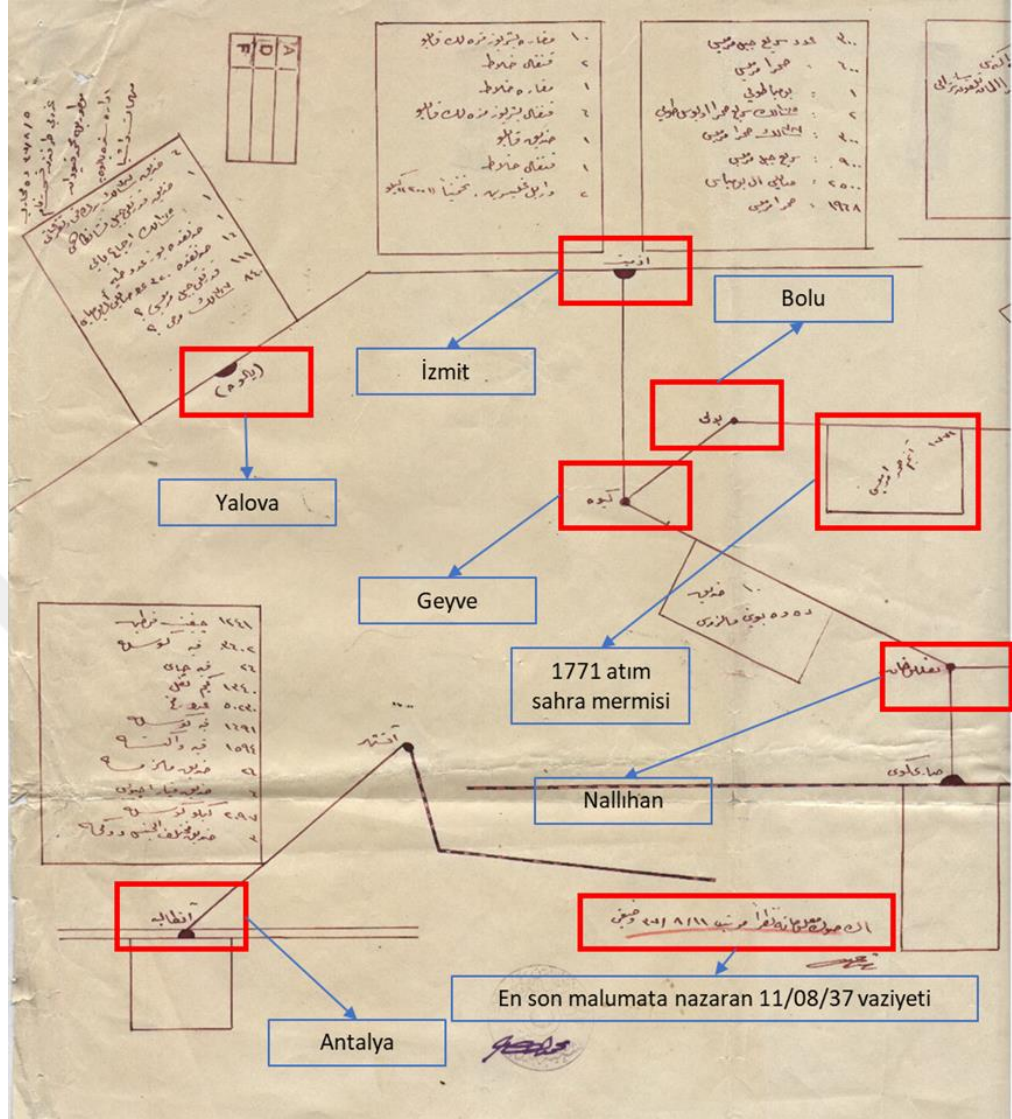
⁶⁷⁸ATBD, a.g.k., 2013, Vesika No: 36/2.

batısındaki bütün silah ve cephane en seri şekilde celp edilmekte, özellikle Alman piyade tüfeği cephanesi sürekli yürütülmekte, Samsun'dan çıkan doksan dört ve İnebolu'dan yüz yirmi sandık Alman cephanesi günlük olarak Ankara'ya gönderilmekte, Kayseri'den çıkan iki bin tüfeğin Ankara'ya nakli devam etmekte., Alman makineli tüfeklerinin Osmanlı fişegine göre değiştirilmesi için yedek namlularla beraber ustalar da cepheye gönderilmektedir. Lojistik akışın yoğunluk ve karmaşıklığı bu satırlardan kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Görsel 4. 31. 11 Ağustos itibarıyla Menzil Teşkilatı-3.⁶⁷⁹

⁶⁷⁹ ATASE TİH: Kutu: 1179, Gömlek: 127, Belge No: 1.

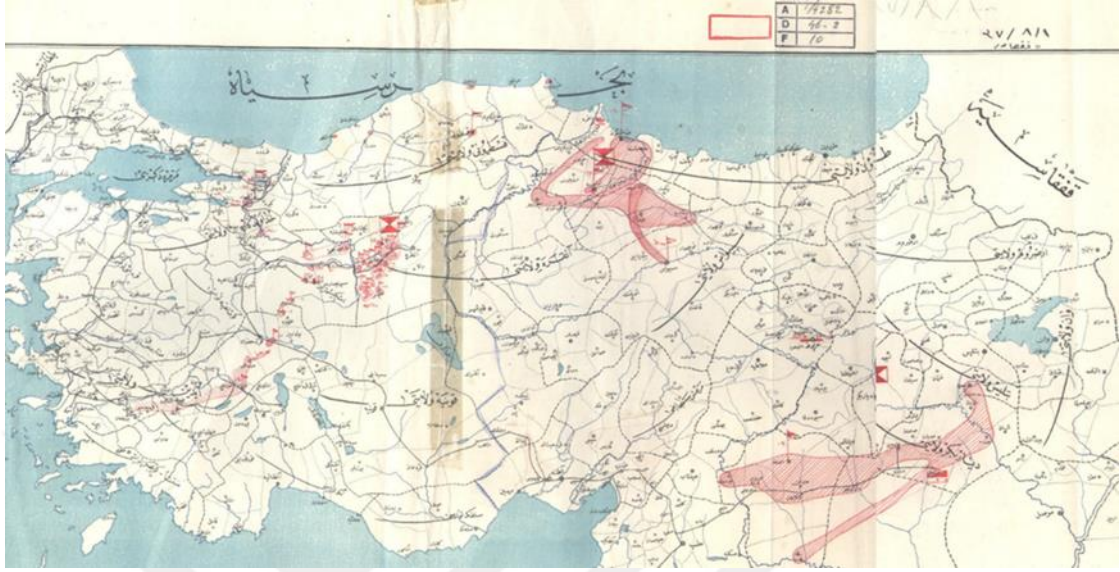

Görsel 4. 32. Menzil Teşkilatı-4.⁶⁸⁰

⁶⁸⁰ ATASE TİH: Kutu: 1179, Gömlek: 127, Belge No: 1.

4.5 Muharebe İçin Teşkilatlanma

4.5.1 Türk tarafı

Görsel 4. 33. Türk Ordu Komutanlıkları.⁶⁸¹

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Başkomutanlık Karargahı Alagöz'de kurulmuş ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği ve Batı Cephesi Komutanlığı karargahları da burada faaliyete başlamıştır.⁶⁸² Bu üç büyük karargahın yan yana bir arada çalışması harekâtın koordinesi bakımından sevk ve idarede büyük kolaylıklar sağlamıştır.⁶⁸³ Teşkilatlanma başlangıç aşamasında aşağıdaki gibi olup muharebenin seyri boyunca bazı değişiklikler olmuştur.

Başkomutanlık:

- Başkomutan; Mustafa Kemal Paşa (Mareşal Atatürk).
- Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi: Orgeneral Fevzi (Başkomutanlık Karargahı ve

⁶⁸¹ATASE TİH: Kutu: 1146-10, 1146-10a

⁶⁸²Muharebe sırasında Cephe Komutanlığı Genelkurmay Başkanlığı ve Başkomutanlık karargahlarının üçü de Alagöz köyünde birbiriyle yan yana bulunan 3 evden ibarettir. Günün sonunda Garp Cephesi karargahında toplanılarak durum gözden geçirilir ve ertesi gün yapılması gereken faaliyetlerle ilgili kararlar oluşturulduktan sonra bunlar Cephe Komutanı tarafından bir emir haline getirilir ve Başkomutan'ın onayını müteakip birliklere gönderilirdi. Genelkurmay Başkanı ve Başkomutan'ın zaman zaman cephenin diğer yerlerine giderek fiilen oralarda bulunmaları emirlerin etkinlikle uygulanmasını sağlama bakımından çok faydalı olmuştur. Emirler gayet kısa ve açık bir şekilde verilmiş ve her emirde mutlaka mevzilerin kesin surette muhafaza edilmesi özellikle belirtilmiştir. İsmet İnönü ile yapılan görüşme. Bkz. N. Uğurlu, *Sakarya'da Savaşın Anlatıyor*, Örgün yayınevi, İstanbul, 2007, s. 117.

⁶⁸³ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 60.

bağlı birlikleri, Ankara'da konuşlu).

Batı Cephesi Komutanlığı:

- Komutanı: Mirliya İsmet Paşa.
- Kurmay Başkanı: Kurmay Yarbay Naci Bey daha sonra Albay Asım Bey.
- Birlikleri: Kolordu yetkisinde yedi grup (1., 2., 3., 4., 5., 12. Gruplar ve İhtiyat Grubu) ile bağımsız 15. Piyade Tümeni ve 3. Süvari Tümeni.

1. Grup Komutanlığı;

- Komutanı: Albay İzzettin Bey .
- Birlikleri: 1. Piyade Tümeni, 1. Süvari Tümeni ve Grup Bağlı birlikleri.

1. Piyade Tümeni:

- Komutanı: Yarbay Abdurrahman Nafiz Bey.
- Birlikleri: 3., 4., 5. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Tümen Süvari Bölüğü, 1. Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri Mihaliççık bölgesinde.

1. Süvari Tümeni:

- Komutanı : Yarbay Osman Zati Bey.
- Birlikleri : 10. , 11., 14. Süvari Alayları Dudaş bölgesinde.

2. Grup Komutanlığı; (3 Ağustos'ta kurulmuş olup Karargahını 2. Kolordu Karargahı teşkil etmişti.)

- Grup Karargahı Akşehir.
- Komutanı: Albay Mehmet Selâhattin Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Burhanettin Bey.
- Birlikleri: 5., 6. ve 9. Piyade Tümenleri ile Müretteb Tümen ile grup Bağlı birlikleri.

5. Tümen: Grup emrine verilen bu tümen henüz Antep bölgesinden hareket etmemişti. Geldiğinde Kelebek bölgesinde konuşlandırılacaktı.

- Komutanı: Yarbay Kenan Bey.

- Kurmay Başkanı: Binbaşı İshak Bey.
- Birlikleri : 14., 15. , 24. Piyade Alayları, Tümen Hücum Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri.

6. Tümen:

- Komutanı: Yarbay Nazmi Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Selahattin Bey.
- Birlikleri: 50., 51., Piyade, 34. Süvari Alayları, Tümen Hücum Taburu, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı Birlikleri. Tümen Sandıklı, Dinar bölgesinde.

Müretteb Tümen:

- Komutanı: Yarbay Ahmet Zeki Bey.
- Kurmay Başkanı: Yüzbaşı Yümnü Bey.
- Birlikleri ; 52. Piyade Alayı, Adana Müfrezesi 1. ve 2. Milis Alayları, 35. Süvari Alayı, Konya Süvari Alayı, Tümen Hücum Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı Birlikleri. Tümen Afyon doğusunda Çobanlar, Işıklar bölgesinde.

9. Tümen:

- Komutanı: Albay Sıtkı Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Faik Bey.
- Birlikleri: 25., 26. , 27. Piyade Alayları, Tümen Hücum Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve tümen Bağlı birlikleri. Tümen İshaklı, Akşehir bölgesindeydi.

3. Grup Komutanlığı:

- Komutanı: Kurmay Albay Mehmet Arif Bey.
- Birlikleri: 3. Kafkas Tümeni, 24. Tümen, 41. Tümen ve Grup Bağlı birlikleri, grup Karargahı Basriköy'de.

3. Kafkas Tümeni:

- Komutanı: Kurmay Yarbay Halit Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Zeki Bey.

- Birlikleri: 7., 8., 11. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümenin büyük kısmı Poyrazköy, Hacıtuğrul bölgesinde. 8. Piyade Alayı Kaymaz'da.

24. Tümen:

- Komutanı: Yarbey Ahmet Fuat Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Recep Ferdi Bey.
- Birlikleri: 30., 32., 143. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri Çekirdeksiz, İçciler bölgesinde.

41. Tümen:

- Komutanı: Albay Şerif Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Remzi Bey.
- Birlikleri: 12., 16., 19. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümenin büyük kısmı Yağır, Müslim ve Şabanözü bölgesinde. 12. Piyade Alayı Sarıköy'de idi.

4. Grup Komutanlığı:

- Komutanı: Albay Kemalettin Sami Bey .
- Kurmay Başkanı: İsmail Hakkı Bey.
- Birlikleri: 5. Kafkas Tümeni, 7. Tümen, 61. Tümen ve Grup Bağlı birlikleri. Grup Karargahı Şihali (Şeyhali)'de.

5. Kafkas Tümeni:

- Komutanı: Yarbey Cemil Cahit Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Fatin Bey.
- Birlikleri : 9., 10., 13. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümen Karargahı Kargalı bölgesinde.

7. Tümen:

- Komutanı: Yarbey Ahmet Derviş Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Nuri Bey.

- Birlikleri: 2., 23., 41. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümen Bayburt bölgesinde.

61. Tümen:

- Komutanı: Albay Munip (Özsoy) sonradan Yarbay Rüştü Bey.
- Kurmay Başkanı: Yüzbaşı Ömer İskender Bey.
- Birlikleri: 159., 174., 190. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümen Sivri bölgesindeydi.

5. Grup Komutanlığı:

- Komutanı: Albay Fahrettin Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Baki Bey.
- Birlikleri: 2., 14. Süvari Tümenleri ile 4. Süvari Tugayı ve Grup Bağlı birlikleri. Grup Karargahı Emirdağ (Aziziye)'da.

2. Süvari Tümeni:

- Komutanı: Kurmay Yarbay Ethem Servet Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Kurtcebe Bey.
- Birlikleri: 2., 4., 12., 14. Süvari Alayları, bir topçu bataryası ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümen büyük kısmı ile Kırkpınar bölgesinde 2. Süvari Alayı Hüsrevpaşahani'nda.

14. Süvari Tümeni:

- Komutanı: Yarbay Suphi Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Ziya Bey.
- Birlikleri: 3., 54., 55. Süvari Alayları, bir topçu bataryası ve Tümen Bağlı Birlikleri. Tümen Belpınar bölgesinde.

4. Süvari Tugayı:

- Komutanı: Albay Hacı Arif Bey.
- Kurmay Başkanı: Yok.

- Birlikleri: 5., 20'nci, 33. Süvari Alayları Tugay Emirdağ bölgesinde idi.

12. Grup Komutanlığı:

- Komutanı: Albay Halit Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Ziya Bey.
- Birlikleri: 8., 11., 57. Piyade Tümenleri ve grup bağlı birlikleri. 12. Grup Karargahı Yenimehmetli'de.

8. Tümen:

- Komutanı: Albay Kâzım Bey.
- Kurmay Başkanı: Emin Bey.
- Birlikleri: 131., 135., 189. Piyade Alayları, Tümen Hücum Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümen Sapanca (Sabanca olarak da geçmektedir.)⁶⁸⁴ bölgesindeydi.

11. Tümen:

- Komutanı: Albay Ali Hikmet Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Fevzi Bey.
- Birlikleri: 70., 126., 127. Piyade Alayları, Tümen Hücum Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı Birlikleri, 11.Tümen Grup Komutanlığı'nın bulunduğu Yenimehmetli bölgesinde.

57. Tümen:

- Komutanı: Yarbay Mümtaz Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Şemsettin Bey.
- Birlikleri: 37., 39., 176. Piyade Alayları, Tümen Hücum Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı, Tümen Bağlı birlikleri, Karahamzalı kesiminde ve Grup Karargahı Yenimehmetli'de.

İhtiyat Grubu:

⁶⁸⁴Toydemir bloğunun batısından Ilıcaözü deresine inen dere Baraközü deresi olarak adlandırılmıştır. Doğusundan inen dere ise Sabanca deresidir.

- Komutanı: Mirliva Yusuf İzzet Bey.
- Kurmay Başkanı: Ziya Birlikleri: 4., 23. Piyade Tümenlerinden oluşuyordu. Grup yeni kurulduğundan Bağlı birlikleri henüz yoktu. Grup Karargahı Zir'de (Yenikent) idi.
- Bu yedi gruptan başka Garp Cephesi Komutanlığı emrinde 15. Tümen ile 3. Süvari Tümeni mevcuttu.

15. Tümen:

- Komutanı: Albay Şükrü Naili Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı İhsan Bey.
- Birlikleri : 38., 45., 56. Piyade Alayları, Tümen Hücüm Taburu, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ve Tümen Bağlı birlikleri. Bu tümen Haymana bölgesindeydi.

3. Süvari Tümeni:

- Komutanı: Albay İbrahim Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Faik Bey.
- Birlikleri: 27., 28., 29. Süvari Alayları, bir batarya ve Tümen Bağlı birlikleri. Tümen Ayaş bölgesindeydi. Ancak 29. Süvari Alayı bu sırada 3. Grup emrinde, Beylikahır'da bulunuyordu.

- Batı Cephesi birlikleri 1. ve 5. Gruplarıyla, Doğanoglu - Beylikahır - Kaymaz - Mahmudiye - Çifteler - Hüsrevpaşahani genel hattında Örtme görevinde idi. 2. Grup da (5. Tümen hariç) Afyon - Sandıklı - Dinar hattında bulunuyordu. Batı Cephesi'nin geri kalan asıl kuvvetleri Sakarya nehrinin doğusuna çekilmiş olup bu bölgedeki mevzilerde idi. Batı Cephesi komutanlık Karargahı Polatlı'da bulunuyordu.

Doğu Cephesi Komutanlığı:

- Komutanı: Mirliva Kâzım Karabekir Paşa.

Merkez Ordusu Komutanlığı:

- Komutanı : Mirliva Nurettin Paşa .

Elcezire Cephesi Komutanlığı:

- Komutanı: Mirliya Nihat Bey.

Müretteb Kolordu Komutanlığı:

- Komutanı: Albay Kâzım Bey.
- Kurmay Başkanı : Yarbay Hayrullah Bey.
- Birlikleri: 17. Piyade Tümeni, Süvari Tugayı, 33. Süvari Alayı, Yalova, İpsiz Recep, Yıldırım Taburları, Halit Molla, Akhisar Millî Müfrezeleri, Millî İntikam Taburu, Millî Piyade ve Süvari Müfrezeleri ve Müretteb Kolordu Bağlı birliklerinden kuruluydu. Müretteb kolordu, emrindeki bu birliklerle bulunduğu bölgenin emniyet ve asayişini sağlamak ve Yunan ordusunun yan ve gerilerini taciz etmek göreviyle Adapazarı, Kocaeli ve Geyve bölgesinde bulunuyordu. Müretteb kolordu Karargahı Geyve’de idi.

Kastamonu ve Dolayları Komutanlığı:

- Komutanı: Mirliya Muhittin Bey.
- Kurmay Başkanı: Binbaşı Haşan Bey.
- Birlikleri: 1. Piyade Taburu, 95. Depo Taburu, 1. Süvari Grubu, Karargah Muhafız Birliği, Telsiz İstasyonu, Sinop, İnebolu, Zonguldak, Ereğli, Devrek kıyı koruma birliklerinden ibaretti. Bu komutanlık, bölgenin emniyet ve asayişi ve ikmal işleriyle görevli idi. Bu birlik ve kurumlardan başka Başkomutanlığa bağlı bulunan Adana, Gaziantep Bölge Komutanlıkları ile Ankara Komutanlığı vardı. 18. Tümen yukarıda açıklandığı üzere Merkez Ordusu birliklerinden alınan alaylarla Ankara’da kurulmaya başlanmış ise de 12 Ağustos 1921’de lağvedilerek 48., 49. Piyade Alayları ve 5. Hücum Taburu, İhtiyat Grubu birliklerine dağıtılmış, geriye kalan 47. Alay ise grup emrinde bağımsız olarak alıkonulmuştu.⁶⁸⁵

4.5.2 Yunan tarafı

Küçük Asya Ordusu

- Komutanı: Korgeneral Anastasios Papoulas.
- Kurmay Başkanı: Albay Pallis.

⁶⁸⁵ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 49-56.

- Karargah ve Bağlı birlikleri : Eskişehir ve civarında.

1. Kolordu:

- Komutanı: Tümgeneral Aleksandros Kondilis .
- Birlikleri: 1., 2. 12. Tümenlerle, kolordu bağlı birlikleri Eskişehir civarında Kolordu Karargahı : Eskişehir’de.

2. Kolordu:

- Komutanı: Tümgeneral Prens Vasipedos Andre.
- Birlikleri: 5., 9., 13. Tümenlerle kolordu bağlı birlikleri Seyitgazi ve civarında (9. Tümen İscehisar’da Güney Grup emrinde) kolordu Karargahı Seyitgazi’de.

3. Kolordu:

- Komutanı: Tümgeneral Georgios Polimenakos.
- Birlikleri: 3., 7., 10. Tümenlerle kolordu bağlı birlikleri, Eskişehir, Alpu Köyü civarında idi. Kolordu Karargahı Eskişehir’de bulunuyordu.

Güney Tümenler Grubu: Bu grup geçici olarak kurulmuş ve sonradan kaldırılmıştır.

- Komutanı: Tümgeneral Nikolaos Trikoupis.
- Birlikleri: 4. ve 9. Tümenler; Afyon ve İscehisar dolaylarında bulunuyordu (9. Tümen 2. Kolordu emrine girecektir).

Ordu Emrindeki Bağımsız Tümen ve Alaylar: (51., 52., 53. Alaylar) Gemlik’te.

- Komutanı: Tümgeneral Georgios Leonavodopulas idi.
- 11. Tümen: (18., 17. ve 41. Piyade Alayları), Bursa ve doğusu, Bilecik kesiminde. Komutanı: Albay Kladas.
- Süvari Tugayı: (1., 2., 3. Alaylar) Eskişehir’de.
- Komutanı Albay Nikolaidis.
- 49. Alay: Bilecik ve Köprühisar’da; 44. Alay: Dumlupınar ve dolaylarında; 9. Alay; Dumlupınar ve dolaylarında; 18. Alay: Menderes kesiminde.

Ordu bağlı birlikleri: Bursa ve Eskişehir dolaylarında bulunuyorlardı.

Rumeli Ordusu 4. ve 5. Kolordulardan kuruluydu.

4. Kolordu (6. , 8., 14. Tümenler).

Trakya ve Yunanistan'da. 5. Kolordu 15. ve Bağımsız Tümenler Yunanistan'da bulunmaktaydı (Bağımsız Tümen daha sonra Küçük Asya Ordusu emrine girmek üzere Gemlik bölgesine intikal edecektir).

4.5.3 Yunan komuta kademesinin durum ve nitelikleri

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Yunanistan'da siyasi durum sıkça karışmaya başlamış ve ordu da bundan çok etkilenmiştir. Temel çekişme Kralcı ve Venizelosçu subaylar arasında olup, bu gruplar içinde sıkça tasfiyeler gündeme gelmiştir.

Başbakan Gounaris İnönü savaşı ardından 8 Nisan 1921'de başbakan olmuş ve yeni hükümeti kurmuştu. Onunla beraber Savunma Bakanı olan Theotokis ise daha önceki hükümetlerde 3 kez başbakan olarak görev almış hukukçu kökenli bir devlet adamıydı.⁶⁸⁶ Genelkurmay Başkanlığı'na getirilen Victor Dousmanis ise 1919'da yapılan yargılamada vatana ihanetten ömür boyu hapis cezası almış, 1920'de Venizelos dönünce hapisshaneden çıkarılmış ve korgeneralliğe terfi ettirilmişti. 1920 yılı nisan ayında Genelkurmay Başkanı olmuşsa da küçük Asya ordusundaki etkisi yalnızca müşavir düzeyindeydi. Hatta kendisi dahi bulunduğu makamı "piç" bir makam olarak nitelemekteydi.⁶⁸⁷ Genelkurmay Başkan Yardımcısı olan general Xenefon Stratios ise sarsılmaz kralcı kimliği ile bilinen ve hükümetin küçük Asya ordusundaki kişisel irtibatı olarak ün kazanan bir komutandı.⁶⁸⁸ Küçük Asya Ordusu Komutanı Papulas ise 1897 Türk Yunan ve Balkan savaşlarına iştirak etmiş ve Kral Konstantin'e yakınlığı nedeniyle daha sonra ordudan uzaklaştırılmış, 1920'de Konstantin yeniden tahta geçince aktif askeri göreve çağırılmıştı. Küçük Asya Ordusunun en önemli subaylarından biri olarak bilinen Alexandros Kontoules 1897 Türk Yunan ve 1, Balkan savaşlarına katılarak yaralanmış, daha sonra İnönü ve Kütahya-

⁶⁸⁶Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Victor Dousmanis, Küçük Asya harbinin iç yüzü çeviren Hristo Ertorun, Cilt 1, Atina, 192,8 s. 1-2)

⁶⁸⁷Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Victor Dousmanis, Küçük Asya harbinin iç yüzü çeviren Hristo Ertorun, Cilt 1, Atina, 192,8 s. 1-2)

⁶⁸⁸Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Stratios, Yunanistan Küçük Asya'da- Tarihi bir müşahede, resmi vesikalara ve kaynaklara göre, 2. Kitap, Çeviren, Cemal Tosun, Atina 1925. (Genelkurmay ATASE Başkanlığı kütüphanesi daktilo metin)

Eskişehir muharebeleri sırasında ordunun güney kanadına komuta etmişti.⁶⁸⁹ General prens Vasilopedos Andre Kral Konstantinos'un kardeşiydi. Danimarka kralı 9. Christian'ın torunu da olduğu için hem Danimarka hem de Yunanistan prensi unvanlarını taşımıştı. 1902'de girdiği ordudan 1909'da istifa etmiş ve Balkan savaşları sırasında binbaşı rütbesi ile kurmay heyetinde yer almıştı. 1915'te orduya dönerek 1917'de Venizelos tarafından tekrar ordudan çıkartılan 3000 subaydan biriydi. 1920'de kral dönünce orduda görev almaya başlamış ve Kütahya Eskişehir muharebelerine katıldıktan sonra Sakarya'da 2. Kolordu Komutanlığını üstlenmişti.

Daha önce tasfiye edilen Kralcı subayların ordu hizmetine dönmesinden sonra Yunan ordusunun disiplini ciddi bir şekilde zaafa uğramış⁶⁹⁰ Kralcı subayların çok yüksek kıdemler alması ve daha başka adaletsiz uygulamalar bu etkiyi arttırmıştır.⁶⁹¹ Yunan subaylarında genel bir tecrübesizlik mevcut olmasına rağmen esas sorun sadece eğitimde değil Yunan Ordu kültüründeki eksikliklerde ve siyasetin ordu içine nüfuz etmesinden kaynaklanıyordu. Yunan ordusundaki partizanlık ve siyaset o kadar ileri bir derecededir ki muharebelerdeki başarısız komutanlar incelendiğinde bunun etkisi çok net bir şekilde görülmektedir. İkinci İnönü Muharebesi'nde 10. Tümen Komutanı General Leonardopoulos'un kendi tümenine verilen bir emri yanlış değerlendirmesini muharebe tecrübesinin eksikliği ile açıklayabildiğini daha önce belirtmiştik.⁶⁹² Öte yandan bizzat harekâtın Başkomutanı olan Anastasios Papoulas anılarında, başarısızlıktan dolayı Savunma Bakanı Theotokis'i ve onun başdanışmanı gibi görev yapan General Ksenefon Stratigos'u suçlamıştır.⁶⁹³

Spirodonos'un belirttiği gibi en son savaş tecrübesini Balkan Savaşları'nda yaşamış olan kral yanlısı subay ve komutanların sevk ve idarede gösterdikleri zaafılar ve yaptıkları hatalar, Yunan ordusunun hezimetini de beraberinde getirmiştir. Spirodonos, bunların "Anastasios Papoulas'ın seçtiği yüksek rütbeli kifayetsizler" olduğunu ifade etmekte ve

⁶⁸⁹Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Alexandros Kontoules, Küçük Asya seferi, 2. Devre 1. Kısım 1. Kitap, Çeviren Yorgo Eskarhopulos, Konstantinos İonnis Emirce, Atina 1925. (Genelkurmay ATASE Başkanlığı kütüphanesi daktilo Metin)

⁶⁹⁰Spirodonos; **a.g.k.**, 2010 s. 98, 107.

⁶⁹¹T. Geçer, **a.g.k.**, 2009, s. 134.

⁶⁹²N. Trikoupis (1967); *General Trikoupis'in Hatıraları*, (çev. Ahmet Angın), İstanbul: Kitapçılık Ltd. Şirketi Yayınları, s. 67-68.

⁶⁹³Papoulas; **a.g.k.**, 1969, s. 53.

bu tip kişilerin yalnızca “acaba nasıl yapsam da adıma büyük sıfatını eklesem?” den ibaret tek bir hedef peşinde koştuklarını belirtmiştir.⁶⁹⁴

Albay Bujak Yunan yenilgisini; kendini mağrur görme, Türk kuvvetlerini hafife alma ve komutanların kifayetsizliği faktörlerine bağlamaktadır. Bujak başlangıçta yapılan planlarda Türk ordusunun kuvvetinin daha fazla artamayacağını farz edildiği halbuki Anadolu'nun birçok bölgesinden temin edilen ilave birliklerle mevcudun 70.000 kişiye kadar ulaştırıldığını vurgulamaktadır.⁶⁹⁵

4.5.4 Yunan askerî karar alma mekanizmaları:

Yunan askerî sistemi ve karar alma mekanizmalarında bazı zafiyetler görülmektedir. Yunan siyasi-askerî hiyerarşisi sırasıyla; siyaseten sorumsuz Kral – Başbakan – Savunma Bakanı Theotokis ve nihayet, Anadolu Ordusu Başkomutanı şeklindeydi. Görüldüğü gibi bu karar alma hiyerarşisinde Genelkurmay Başkanı yoktur. Zira bu makam yalnızca Savunma Bakanı'nın askerî danışma karargahı olup Türk askerî sisteminde olduğu gibi ordulara emir verme yetkisine sahip değildir. Dolayısıyla askerî harekât konusunda tüm sorumluluk kendisi bir sivil olan Savunma Bakanı Theotokis tarafından üstlenilmiştir.⁶⁹⁶ Nitekim bu dönemde Genelkurmay Başkanı olan Tümgeneral Viktor Dusmanis bu konuya yönelik eleştirilerde bulunuyordu.⁶⁹⁷ Bu durum Yunan komutanların karar almalarında güçlükler çıkartıyor ve onları siyasetin figürleri halinde getiriyordu. Türk ve Yunan komutanlarının performansları kıyaslandığında, Yunan komutanların anılarında dikkat çekici bir biçimde “mesuliyet” kavramına, Türk komutanların ise “vazife” kavramına atıf yaptıkları görülmektedir.⁶⁹⁸

Başkomutan Anastasios Papoulas Kütahya-Eskişehir muharebelerinden sonra Ordu karargahında harekât ve lojistik başkanları olan Sarıyannis ve Spirodonos ile Ankara'da yapılacak taarruzun çeşitli yönleri ile ilgili bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Sarıyannis'in doğrudan zaman geçirmeden taarruza geçilmesi gerektiğini belirtmesine karşılık Spirodonos'un ordunun bu harekâtın lojistiğini yönetebilmesi açısından önemli

⁶⁹⁴Spiridonos; **a.g.k.**, 2010 s. 109.

⁶⁹⁵Bujak, **a.g.k.**, 1939, s. 230.

⁶⁹⁶Geçer, **a.g.k.**, 2009, s. 134.

⁶⁹⁷V. Dusmanis (1928), *Küçük Asya Harbinin İçyüzü*, Ankara: Gnkur. ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, (basılmamış çeviri), s. 3.

⁶⁹⁸Geçer, **a.g.k.**, 2009, s. 134.

eksiklikleri olacağını belirtmiştir.⁶⁹⁹ Anastasios Papoulas hatıratında Kurmay Başkanı General Pallis'e ordunun görüşünü içeren bir rapor hazırlattığını ve bunu imzalayarak kralın başkanlığında toplanacak savaş meclisine sunduğunu belirtmektedir.⁷⁰⁰ Stratigos ise, Savaş konseyi toplantısında Ankara'ya doğru taarruz kararı alınması üzerine hiç kimsenin hiçbir itiraz ve yorumda bulunmadığını belirtmektedir. Konseyde alınan bu kararlar daha sonra Başkomutan Anastasios Papoulas tarafından bir muhtıraya dönüştürülmüştür.⁷⁰¹ Bu muhtırada önemli sorun olarak ikmal zorluğu gösterilmiş ve yapılan incelemelerde ordunun Beylikköprü-Kavak hattına kadar ilerleyebileceği sonucuna ulaşılmıştır.⁷⁰² Anastasios Papoulas'ın hükümete sunduğu bu muhtıranın oldukça politik bir yönü olduğu görülmektedir. Öyle ki bir yandan Ordu'nun Ankara'ya doğru ilerlemeye istekli olduğu ima edilirken diğer taraftan da bunun getireceği lojistik sorunlarda ön plana çıkarılmıştır. Nitekim Prens Andre bu muhtıranın amacının hükümeti aydınlatmak değil daha ziyade ordu sorumluluklarını hükümetin omuzlarına atmak olduğunu belirtmektedir.⁷⁰³ Yunan Genelkurmay'ının askerî tarih kitapları serisinde de Kral ve Genelkurmay Başkanı Dusmanis'in harekâtla ilgili düzenlemelere katılmadıkları, harekâtla ilgili hiçbir belge ve emirde Konstantin imzasının bulunmadığı ve harekât idaresinin tamamen Anadolu Ordusu'na bırakıldığı kaydedilmektedir. Ayrıca Kral da zaten harekâtla ilgili karar verme sorumluluğu olmadığını bu sorumluluğun hükümete ait olduğunu belirtmekteydi.⁷⁰⁴

Karar alma sistemindeki tıkanıklığa işaret eden bu durum Sakarya Meydan Muharebesi sırasında da defalarca görülmüştür. Başkomutan Anastasios Papoulas, taarruza devam edilirse ordunun imha olma ihtimalini belirterek geri çekilme emri vermek için hükümetten izin talebinde bulunduktan sonra bu talimatın gelmesi için beş gün beklemiştir.⁷⁰⁵ Bu durum Spirodonos tarafından da⁷⁰⁶ “Sakarya harekâtı'nda

⁶⁹⁹Erdem, **a.g.k.**, 2011 s. 406.

⁷⁰⁰Erdem, **a.g.k.**, 2011 s. 407.

⁷⁰¹Papulas hatıratlarında 15 Temmuz'da yapılan Kütahya'daki konferans ile ilgili olarak öncesinde hiçbir bilgi sahibi olmadığını Albay Sarıyanis için bu konuda kendisini bilgilendirmediğini söylemektedir. Papulas hatıratında özellikle Stratigos'un hükümeti seferi ikna etmek konusunda gösterdiği çabaya ve üstelik bunu inkar etmeye yönelik yalanlarına sık sık atıf yapmaktadır. Bkz.Papoulas; **a.g.k.**, 1969, s.10-15.

⁷⁰²Erdem, **a.g.k.**, 2011 s. 408.

⁷⁰³Erdem, **a.g.k.**, 2011 İstanbul, s. 411.

⁷⁰⁴Erdem, **a.g.k.**, 2011 s. 412.

⁷⁰⁵Dusmanis; **a.g.k.**, 1928, s. 157.

⁷⁰⁶Bu şekilde eleştiriler yönelten Spiridonos'un muharebe öncesindeki karar alma sürecinde Ordu Ulaştırma Hizmetleri Başkanı olarak yaptığı etüt sonunda yüzde yirmi farkla yolların yeterli olduğu ve demir

Anastasios Papoulas ve karargahı, daima kararsız bir şekilde hareket etmiş ve bu yönde emirler vermiştir.⁷⁰⁷ İki hasım ordu arasında savaşçılık bakımından bir eşitlik bulunduğu kabul edilse bile iki başkumandan arasında eşitlik yoktu ve bu fark maalesef, Yunan ordusu aleyhindeydi” sözleriyle teyit edilmektedir.⁷⁰⁸ Aynı durum Dusmanis tarafında da “Küçük Asya Ordusu kurmayının faaliyeti ve harekâtı, Türklerin iradesini yenecek bir mahiyet taşımaktan çok uzaktı⁷⁰⁹, Sakarya Meydan Muharebesi’nde Başkomutan Anastasios Papoulas, Sakarya’dan geri çekilme esnasında tam bir panik hâli içindeydi.” ifadeleriyle anlatılmaktadır.⁷¹⁰ Yunan askerî sisteminde görülen en büyük sorunlardan biri de çok sık komutan değişmesidir. 1919 ile 1922 yılları arasında Yunan Anadolu Ordusu Komutanı tam sekiz defa değişmiştir.⁷¹¹

4.5.5 Komutanların nitelikleri ve moral durumu:

Yunan Anadolu Ordusu İkmal Şube Müdürü olarak bütün muharebelerde görev yapmış olan Albay Spirodonos, kendi komutanları ile Mustafa Kemal Paşa arasında; “Yunan ordusunun saygıdeğer başkumandanlarında, Mustafa Kemal’de olduğu gibi Cengiz Han hücreleri mevcut değildi.” şeklinde bir karşılaştırma yapmakta ve Mustafa Kemal Paşa için “müstesna bir şef”, “kaya adam”, “bir bükülmez arzu sembolü”, “gayet keskin görüşlü bir kurnaz” nitelendirmelerinde bulunmaktadır.⁷¹² Spirodonos ayrıca Yunan Komuta kademesi için “Küçük Asya macerasında komuta kademesi genel olarak “acaba nasıl yapsam da adıma büyük sıfatını eklesem? den ibaret tek bir hedef peşinde koşmuştur. Bunlar birliklerin teşkilatı ile meşgul olmamışlardı. Zaten yeni gelenler, daha iyi olduklarından değil; partinin gözdesi olduklarından birliklere kumandan olmuşlardı” demektedir.⁷¹³

Yarbay Kanellopoulos ise şu değerlendirmeleri yapıyordu: “Türk ordusunun kuvvetli görünmesinde başlıca rolü subaylar oynuyorlardı. Subay kadrosu iyi teşkil edilmiş olup kendilerinde zafer hakkında kati fikirleri vardı. ... Türk subay kadrosunun

yollarının onarılması koşulu ile bu harekâtın lojistik desteğinin yapılabileceği yönünde görüş bildirdiği görülmektedir. Bkz. ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 26.

⁷⁰⁷Spirodonos; **a.g.k.**, 2010 s. 100.

⁷⁰⁸Spirodonos; **a.g.k.**, 2010. s.148.

⁷⁰⁹Dusmanis **a.g.k.**, 1928, s. 122.

⁷¹⁰Dusmanis; **a.g.k.**, 1928, s. 160.

⁷¹¹Geçer, **a.g.k.**, 2009, s. 134.

⁷¹²Spirodonos; **a.g.k.**, 2010 s. 3-8.

⁷¹³Spirodonos; **a.g.k.**, 2010 s. 30-33.

kıymeti, açıklanmalıdır. Dünyanın en iyi orduları ile boy ölçüşen ve ekseriyetle muvaffak olan, kanlı ve devamlı harplerden elde ettikleri tecrübeden başka, yeter derecede nazari bilgilere de sahip idiler. Bilhassa Türk kurmay subaylarının oluşturduğu ayrı bir kısım iyi teşkil edilmişti. Türk idaresi, büyük ve küçük birliklerin kumandanlarını çok dikkatli bir şekilde seçti. Mesela tümen kumandanları genellikle yarbaylar ve kolordu kumandanları da albaylar tarafından teşkil ediliyordu. Buna mukabil Yunan ordusu tecrübeli kurmay subaylardan mahrumdu. Hiçbir kursa tabi tutulmayan muharip sınıf subayları alınıp Yunan Karargahlarına dâhil ediliyordu.⁷¹⁴

Kütahya Eskişehir muharebelerinden sonra geri çekilmekte olan Türk ordusunun moral durumu hakkında Ksenefon Stratigos, Türk askerinin moralinin gerek subay sayısının fazlalığı ve gerekse almış oldukları disiplin bakımından yüksek olduğunu gözlemlediğini belirtmektedir.⁷¹⁵ Burada Türk ordusunun görünüşte mağlup ve çekilmekte olan bir ordu olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Spirodonos bu konuda da “Kemal ve onun kurmayı; herhâlde, taarruz eden ve akılsızca, bitmeyen derinlikler içinde sürüklenen bir ordunun nasıl kudretten düşürüleceğini pek iyi bilirlerdi... Türk komuta kademesi uyanıktı. Çok tecrübeli ve mükemmel subayları bulunan ordunun Yunan ordusu kumandanına fırsat verecek yanlış hareketler yapmayacağı, harekâtın cereyan tarzından anlaşılıyordu.”⁷¹⁶ Benzer şekilde Yunan 2. Kolordu Komutanı Prens Andre de “Türk ordusu; tam bir düzen içinde çekiliyor, bu hareketini artçı ve yancılarla himaye ediyor ve bu şekilde geri çekilmeyi durdurmak isteyen birliklerimizi hırpalıyordu... Yüksek Kumandanlık, Kütahya’da Türklerin hezimetinin tamamlanmış olduğunu ve bu hezimetin neticesinde Türklerin geri çekilmesinin düzensiz bir kaçış hâlinde olduğunu zannediyordu.” sözleriyle ifade etmektedir.⁷¹⁷

Evzon Alayı Komutanı Tuğgeneral Fessopoulos ise Yunan ordusunun başarısızlık nedenlerini subayların sevk ve idare yetersizliği, ordunun ahlak ve maneviyatını bozan, laubali ve anormal hareketler ve harekâtı idare edenlerin mesleki bilgilerinin noksan olması ve taraflı uygulamaların subaylar arasına nifak sokması faktörlerini önemle

⁷¹⁴K. D. Kanellopoulos (1936); *Küçük Asya Mağlubiyeti (Ağustos 1922)*, Ankara: Gnkur. ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, (basılmamış çeviri), s. 41-43.

⁷¹⁵Stratigos, **a.g.k.**, 1925, s. 33.

⁷¹⁶Spirodonos; **a.g.k.**, 2010 s. 140-141.

⁷¹⁷Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 40-48.

sıralamaktadır.⁷¹⁸ Fessopoulos’a göre Yunan ordusu subayları, askerce düşünmek ve savaşçı olma, vazife sevgisi, üstlere saygı, adalet, itimat, ciddiyet, iş birliği, silah arkadaşlığı, hakkaniyet, disiplin, feragat hasletlerinden yoksundular.⁷¹⁹

Ordudaki moral ve motivasyon eksikliği öyle bir derecededir ki, Kütahya - Eskişehir Muharebeleri öncesi ordunun takviyesi için Anadolu Ordusu’na tayin edilen birçok subay tayin emrine uymamış ve birliklerine katılmamıştır. Bunun üzerine Savunma Bakanı Theotokis 28 Mayıs 1921 tarihinde yayımladığı bir emir ile bu subayların kırk sekiz saat içinde birliklerine katılmalarını, aksi taktirde cezalandırılacaklarını bildirmiştir. Ancak subayların önemli bir kısmı, bu emre rağmen görev yerlerine gitmemişlerdir.⁷²⁰

4.5.6 Yunanlı subayların teknik askerî kapasitesi:

Yunan ordu geleneğine bakıldığında bu dönemde orduda görev yapan komutanların askerî eğitim süresi, lise bölümü de dâhil olmak üzere, yedi yıldır. Bu eğitimi bitiren subaylar asteğmen rütbesi ile orduya katılıyordu.⁷²¹ Bu okuldan mezun olan subayların biyografileri dikkate alındığında, Harp Okulu sonrası ihtisas eğitimi veren kurumların yetersizliği nedeniyle mezun subaylar, ağırlıklı olarak Fransa ve Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerindeki sınıf okullarına ve kurmay subay yetiştiren akademilere gönderiliyorlardı. Aynı zamanda bu ülkelerin ordularında rütbeli olarak staj yapma imkanı da buluyorlardı.⁷²² Buna rağmen, yukarıda söz edilen bir çok faktörün de etkisiyle subaylar teknik askerî bilgidan o derece yoksunlardır ki, Yunan Cephe Komutanlığının 19 Temmuz 1921 tarihli tebliğinde; bir birliğin başlarındaki komutanın sevk ve idare yetersizliği nedeniyle bir üsteğmen, bir teğmen ve üç yüz erin ölümüne neden olduğu bildirilmektedir.⁷²³ Tuğgeneral Fessopoulos benzer şekilde, 21 Temmuz 1921 tarihinde yayımladığı emrinde; yirmi kişilik bir Türk çetesinin tam teçhizatlı bir Yunan taburunu “mıhladığından” şikâyet etmektedir.⁷²⁴ Öyle ki bizzat Başkomutan Anastasios

⁷¹⁸Fessopoulos; **a.g.k.**, 1934, s. 94.

⁷¹⁹Fessopoulos; **a.g.k.**, 1934, s. 172.

⁷²⁰Roda; **a.g.k.**, 1950, s. 105.

⁷²¹Geçer, **a.g.k.**, 2009, s. 134.

⁷²²Trikoupis, **a.g.k.**, 1967.

⁷²³Fessopoulos; **a.g.k.**, 1934, s. 63.

⁷²⁴Fessopoulos; **a.g.k.**, 1934, s. 65.

Papoulas'ın askerî kariyerine bakıldığında Ordu Komutanlığı'na gelmeden önce yalnızca Balkan harbi sırasında Alay Komutanlığı'na kadar yükselmiş olduğu görülmektedir.⁷²⁵

4.5.7 Yunanların harp alışkanlık ve usulleri

Yunanların 1921 Ocak ayında Birinci İnönü ile başlayan muharebeler döneminde Eskişehir ve Kütahya'yı ele geçirmeleri 7 ay sürmüştü. Bu süre içinde Yunan komutanlar ve savaşma şekilleri ile ilgili bazı gözlemler yapılmıştır. Örneğin, Yunan komutanlar arazi ve ellerinde gücü çok iyi kullanamıyordu. Öyle ki Türk birliklerinin gündüz koşullarında yaptığı geri harekâta dahi etkili tepki verememişlerdi. Ayrıca geniş kuşatma hareketlerinde başarılı değillerdi. Yunan birlikleri son muharebede Kütahya güneyinden başlattıkları kuşatmada Türk birliklerini çevirememişlerdi. Çünkü hem Türk birlikleri kadar hareketli değillerdi, hem de kuşatma kollarını ortak bir hedefe yönlendirmede başarılı olamıyorlardı. Halbuki Türk kuvvetleri büyük taarruzda kesin neticeyi 5-6 gün gibi bir sürede tamamlamıştır.⁷²⁶

4.6 Nisbi Muharebe Gücü Mukayesesi

Batı cephesi komutanlığı Kütahya ve Eskişehir muharebelerinden sonra insan gücünün yarısını silah gücünün de onda birini kaybetmiştir.⁷²⁷ İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra Haziran ayı başlarında, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Batı Cephesi Komutanlığı emrindeki insan gücünü 5670 subay ve 107.961 personelden oluşan 3 süvari ve 9 piyade tümeni olarak belirlemişti. Bunlar içinde doğrudan muharip personel sayısı ise 4516 subay ve 77.034 er olmak üzere toplam 81.550 idi. Bu kuvvet ile 135.000 muharip personelden oluşan Yunan ordusunun durdurulması söz konusuydu.⁷²⁸

Silah konusunda ise, Haziran 1921'de 20.000 tüfek, 66 makinalı tüfek ve 5 top ile çeşitli cephanenin Sovyet Rusya'nın Kafkasya kıyısındaki Tuapse Limanı'ndan Batı Cephesi'ne gönderilmesi konusunda yoğun çabalar gösteriliyordu. Bu silahların Batı Cephesi'ne dağıtılması halinde bile tümen mevcutları ancak 4000 kişilik silahlı personel seviyesini çıkartılabilecekti.⁷²⁹

⁷²⁵Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 14.

⁷²⁶Bayır, **a.g.k.**, 2014, s. 302.

⁷²⁷Küsmesz, **a.g.k.**, 2020, s. 507.

⁷²⁸Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2018, s. 14.

⁷²⁹Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2018, s. 69..

1921 Haziran ayında birliklere verilen yeni er sayısını gösteren tabloya göre, bütün kaynaklardan Batı Cephesi'ne gelen er sayısı 5179, yolda kaçanlar 825, hastaneye yatanlar 787, evlerine yollananlar 288 ve cepheye fiili olarak ulaşanlar ise 3279 olarak gösteriliyordu.⁷³⁰

Anastasios Papoulas ise hatıratında Eskişehir Muharebesi'nden sonra 14 piyade tümeninden oluşan Türk ordusunun ilave cephelerle ve birlik sevkiyatları ile toplam 18 piyade ve beş süvari tümenine ulaştığını belirtmekte, her bir tümenin 3.000'i muharip olmak üzere 5000 mevcuda sahip olduğunu söylemektedir. Burada Türklerin subay sayısının fazlalığı ağır topçu avantajı ve kendi arazisinde savaşmasını Yunanlara dezavantaj olarak ifade edilmektedir. Kendi tümenlerinin ise halihazırda 5200 civarında mevcuda sahibi olduğunu, dolayısıyla toplam 47.000 muharip personel bulunduğunu, takviyelerin çok geç geldiğini ağır topçunun adet ve nitelik bakımından yetersiz olduğunu ilave etmektedir.⁷³¹

5 Temmuz tarihine gelindiğinde Yunan Küçük Asya Ordusu'nda yapılan yeni düzenlemeler sonucunda yedeklerin silah altına alınması Yunanistan'dan iki yeni tümenin getirilmesi, Batı Anadolu'daki yerli Rumların askere alınması ile Küçük Asya Ordu mevcudu 220.000 kişiye yükselmişti. Bunun 83.858 cephe gerisi hizmetler için ayrılmış ve muharip savaşçı sayısı 4609 subay 131.533 er olmak üzere 136.142 kişiye yükseltilmişti. Bu kuvvetler 66.300 tüfek, 1285 makinalı tüfek, 460 top, 3100 kılıç ve 2 Uçak Taburu'ndan oluşuyordu.⁷³²

Yunan Genelkurmayı'nın hazırladığı tarih kitaplarına göre bu harekâta Yunan ordusu Kütahya - Eskişehir savaşlarındaki 11 tümen ve bir süvari tugayına sahipti. Ancak harekâta asıl katılanlar 9 tümen ve bir süvari tugayydı. Diğer iki tümen yanların ve ordunun güneyinin güvenliğini sağlamakla görevliydi. Arada yapılan takviyelerle Ordu mevcudu 5500 subay ve 178.000 ere çıkartılmıştı. Yunan ordusunun 3 kolordusunda bulunan subay sayısı 3.515, er sayısı ise 113.380'di.⁷³³

Yine Yunan Genelkurmayı'nın askerî tarih kitaplarında asıl muharip personel miktarı 1860 subay 75.200 er 50.000 tüfek 2.084 hafif makineli tüfek 648 ağır makineli

⁷³⁰Müderrişoğlu, a.g.k., 2018, s. 131

⁷³¹M. Arif (1969), *General Papulas'ın Hatıratı* İstanbul: Yeni İstanbul Kültür yayınları, s. 20-21.

⁷³²Müderrişoğlu, a.g.k., 2018, s. 148.

⁷³³Erdem, a.g.k., 2011 s. 416.

tüfek 296 top ve 18 uçak olarak belirtilmektedir. Burada bizzat Yunan askerî tarih kaynaklarının da karşısındaki Türk kuvvetlerini 90.000 insan ve 60 bin tüfek olarak tanımladıkları görülmektedir.⁷³⁴

Türk kuvvetleri etkili ve esnek bir örgütlenmeye gitmişti. Birlik örgütlenmeleri 3000-4000 savaşıdan oluşan tümenler şeklinde yapılmış ve alışılmış Kolordu düzeninden vazgeçilerek tümenler Grup Komutanlıklarına bağlanmıştı.⁷³⁵ Türk insan gücü Temmuz – Ağustos 1921 tarihleri arasında, bir taraftan yeni celpler ve bir taraftan da kaçaklar nedeniyle sürekli bir dalgalanmaya maruzdur.⁷³⁶ Sakarya'ya geri çekilme esnasında meydana gelen kaçak vakalarının yüksekliği çok dikkat çekicidir.

9 Ağustos 1921 tarihindeki duruma bakıldığında, Yunan saldırısını karşılayacak Batı Cephesi Komutanlığını gücü 40.000 savaşı dolayındadır.⁷³⁷ Bu miktar 3 hafta önceki Kütahya-Eskişehir muharebelerindeki miktarın dahi yarısından azdır.⁷³⁸

Batı Cephesi Komutanlığı birlikleri Sakarya doğusuna çekildikten ve tüm bütünlüklerini tamamladıktan sonra muharebenin hemen öncesinde, muharebeye fiilen katılmayan Kocaeli Süvari Tugayı ve milli müfrezeler ile 6. Tümen, Müretteb Tümen ve menzil birlikleri hariç Türk kuvvetleri; 5.401 subay, 96.326 er, 54.572 tüfek, 825 makineli tüfek, 169 top, 32.137 hayvan, 1.284 araba ve iki uçaktan oluşmaktadır. Yunan kuvvetleri ise; 3.780 subay, 120.000 er, 75.900 tüfek, 2.768 makineli tüfek, 286 top, 3.800 hayvan, 600 adet üç tonluk kamyon, 240 adet bir tonluk kamyon ve 18 uçaktan oluşmaktadır.⁷³⁹ Bu bilgiler ışığında Türk ve Yunan ordusunun genel kuvvet mukayesesi aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

⁷³⁴Erdem, **a.g.k.**, 2011 s. 417.

⁷³⁵Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2018, s. 156.

⁷³⁶Batı Cephesi'nin insan gücü 5605 subay 109.784 er olarak saptanmıştı. Ancak 1111 subay ve 17.096 er geri hizmetlerde görevliydi. Bu nedenle doğrudan çarpışmaya girecek insan sayısı 4494 subay 92.688 er olmak üzere 97.182 idi. Toplam araç gereç sayısı ise 59.718 tüfek, 660 makinalı tüfek, 162 top, 28.830 binek hayvanı, 2112 at arabası, 28 küçük kamyon ve 4 uçaktı. Bu bağlamda Yunanların doğrudan muharip personel sayısı 4609 subay 131.553 er iken (toplam 136.142) Türk ordusunun doğrudan muharip subay sayısı 4494 ve er sayısı 92.688 olmak üzere toplam 97.182 kişiydi. Böylece Yunanlar 100 de 39 civarında daha fazlaydı. Bu fark makinalı tüfek sayısında %98, top sayısında %2 189 tüfek sayısında ise %19'du. Türklerin sayıca üstün olduğu tek nokta Süvari konusundaydı. Yunanların 3100 Süvarisine sana karşılık Türklerin 8028 süvarisi vardı. Bkz. Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2018, s. 159.

⁷³⁷Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2018, s. 431

⁷³⁸Batı Cephesi Komutanlığı Kütahya ve Eskişehir muhaberelelerinden sonra insan gücünün yarısını silah gücünün ise 1/10'unu kaybetmiştir. Bkz. ATASE, Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 47

⁷³⁹ATASE Türk İstiklal Harbi (1995b), **a.g.k.**, s. 4.

Tablo 4. 1. Her iki tarafın kuvvet mukayesesi.⁷⁴⁰

Personel, Araç, Silah		Türk Ordusu		Yunan Ordusu		Kuvvet Oranı	
Personel	Subay	101.727	5.401	123.780	3.780	1/1.2	1.4/1
	Asker		96.326		120.000		1/1.25
Tüfek		54.572		75.900		1/1.4	
Makineli Tüfek		825		2.768		1/3.4	
Top		169		286		1/1.7	
Kılıç		1.309		1.380		1/1.05	
Hayvan		32.137		3.800		8.5/1	
Araba ve Motorlu Araç		1.284 Araba (Taşıma kapasitesi 1.556 ton.) ⁷⁴¹		840 (Taşıma Kapasitesi 2040 ton.)		1/1.3 (Taşıma Kapasitesi Oranı)	
Uçak		2		18		1/9	

Yukarıdaki tabloda yer alan bilgilerin her iki tarafın muharebe güçlerinin mukayeseli (nispi) olarak değerlendirilmesi halinde aşağıdaki dikkat çekici bulgulara ulaşılmaktadır.⁷⁴²

Yunan ordusunun cepheye temas ettiği 24 Ağustos günü Yıldız Dağı'ndan Burunsuz'a kadar olan 40 kilometrelik hatta beşer kilometrelik cephelere yayılmış 8 Yunan tümeninin olduğu görülmektedir ki bu taarruz kademesindeki tümenlere oldukça dar bir taarruz cephesi verildiğini gösterir. Bunların karşılarında ise savunma mevzilerinde 10 Türk tümeni beklemektedir. Bununla beraber her bir Yunan tümeninin en az iki Türk tümeni gücünde olduğunu da dikkate almak gerekir.⁷⁴³

Türk ordusunun hayvan sayısındaki üstünlüğü esasen lojistik anlamda bir dezavantaja işaret etmektedir. Nitekim ikmal motorlu araçlarla değil hayvanlarla

⁷⁴⁰Çanlı, a.g.k., 2021.

⁷⁴¹ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 482.

⁷⁴²Çanlı, a.g.k., 2021

⁷⁴³Ener, a.g.k., 1943, s. 56.

yapılmaktadır. Öte yandan ironik bir şekilde, arazinin motorlu araç intikalleri için fazlaca uygun olmaması nedeniyle bu avantajları Yunanlar için aslında bir dezavantaja dönüşmüştür.

Türk ordusunda toplamda 16 süvari alayı mevcut iken, Yunan ordusunda bu miktar yalnızca ikidir. Buradan hareketle Türk ordusunun ciddi bir manevra etkinliği imkanına sahip olduğu söylenebilir. Bu durum muharebe sahasında en önemli kuvvet çarpanlarından biri olarak rol oynayacaktır. Süvari birlikleri hem muharebe öncesi hem de muharebe sırasında (her iki kanat yan emniyetlerini sağlayacak şekilde) görev icra etmişlerdir.⁷⁴⁴ Bu faktör etkisini Yunan tarafı aleyhine de önemli şekilde göstermiştir. 2 Eylül 1921’de Çal Dağı düştüğünde süvari zafiyetinden ötürü Yunanlar başarıdan faydalanamamışlardır.⁷⁴⁵

Türk ordusunun diğer önemli bir üstünlüğü de subay sayısından kaynaklanmaktadır. Anastasios Papoulas da hatıralarında bunu ifade etmektedir.⁷⁴⁶ Türk subaylarının çoğu, Birinci Dünya Savaşı’nda birçok cephede yapılan muharebelere katılmış ve savaş tecrübesi kazandığından nitelik açısından da üstün durumdadır. Yunan ordusu asker sayısı bakımından nicelik olarak üstün görülse de de bu nitelik olarak aynı derecede yansımamıştır.

Yunan ordusunun piyade tüfeği ve makineli tüfek açısından da hem nitelik hem de nicelik açısından belirgin şekilde üstün olduğu görülmektedir. Bu durum, Yunan ordusuna önemli bir ateş üstünlüğü sağlamıştır. Üstelik Türk ordusundaki tüfekler birçok farklı menşei, cins, model ve çaptadır.⁷⁴⁷ Bu durum, bir standart sağlanmasını imkânsız hale getirdiğinden mühimmat ikmalini olumsuz etkilemiştir.

Yunan ordusu, top sayısında açısından da Türk ordusuna göre üstündür. Ancak, Türk ordusu ağır topçu sayısı açısından Yunan ordusuna göre üstün durumdadır.⁷⁴⁸ Birinci Dünya Savaşı’nda tahkimli mevzilerdeki savunma kuvvetlerine karşı hafif toplarla etki sağlamadığı görüldüğünden bu eksikliğin önemli bir eksiklik olduğu düşünülebilir. Anastasios Papoulas da hatıralarında, Türk ordusunun ağır toplarının daha

⁷⁴⁴Selek, **a.g.k.**, 2009, s. 253.

⁷⁴⁵Türsan, **a.g.k.**, 1983, s. 89.

⁷⁴⁶Arif **a.g.k.**, 1969, s. 21.

⁷⁴⁷ATASE Türk İstiklal Harbi (1975), c. 7, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), ed. Cevdet Timur vd., Ankara: Gnkur. Basımevi, s. 336-353.

⁷⁴⁸Selek, **a.g.k.**, , 2006 s. 257.

fazla olmasını, kendi ağır toplarının ise hem daha az hem de evsaf olarak daha kötü olmasını başarısızlığın en önemli sebeplerinden biri olarak göstermektedir.⁷⁴⁹

Yunan ordusunun nitelik ve nicelik bakımından üstün olduğu en önemli alanlardan biri de uçak konusundadır. Üstelik Türk uçakları 40 saat çalıştıktan sonra ciddi bir bakıma ihtiyaç göstermekteydiler.⁷⁵⁰

Diğer faktörler ise şöyledir;

Stratejik ve Taktik aldatma: Yunan ordusunun operatif ve stratejik alanda aldatma tedbirlerine başvurmadığı görülmektedir. Türk ordusu ise operatif ve stratejik seviyede aldatma tedbirlerine büyük bir önem vermiştir. Bu maksatla, süvari birlikleri örtme kuvveti olarak kullanılmıştır. Yunanlar asıl muharebe hattının yeri konusunda aldatılmıştır ki bu başlı başına çok önemli bir faktördür.

Hareket ve manevra kabiliyeti: Süvarilerin etkin kullanımı, kuruluştaki esneklik (daha düşük mevcutlu – daha hafif – fakat daha çok sayıda Tümen bulunması – modüler yapı, grup teşkilatının kullanılması – yani lojistik ve idari sorumluluklardan arınmış küçük karargahlar tarafından yönetilen Tümen grupları) ve komuta heyetindeki uyum ve hızlı karar verme nedenlerinden dolayı bu konuda Türk ordusunun belirgin bir üstünlüğü olduğu görülmektedir.

Coğrafya ve hava/mevsim şartlarında istifade: Yunan ordusunun mevsim ve aşırı uzun menzilli bir harekâta giriştiği, Türk tarafının arazi ve mevsimsel şartlardan azami derecede faydalandığı görülmektedir. Yunanların yağmur mevsimi gelmeden önceki azami üç ay içinde tamamlamak üzere bu kadar uzun menzilli bir harekâta girişmesi hatadır. (Yunan ana karasından cepheye olan mesafe çok fazla olduğundan personel ve malzemelerin cepheye ulaşması en az 15 gün sürmektedir.) Ayrıca Türk ordusu, savunma mevzilerinin yeri, şekli ve diğer özellikleri açısından da avantajlı ve birbiri grisinde savunma imkanına sahip durumdadır. Savunma hattı Yıldız Dağı'ndan itibaren güneye dönmektedir. Bu sayede Ilıcaözü ve Temirözü derelerinin kuzeyinde bulunan hâkim araziden faydalanmak mümkün olmuştur. Buradaki hâkim araziden geçen hat Toydemir Bloğu, İkiztepelere, Türbe Tepe ve Mangal Dağı'na kadar uzanır. Bu ilk savunma

⁷⁴⁹Arif, a.g.k., 1969, s. 21.

⁷⁵⁰ATASE TİH, Kutu: 1214, Gömlek: 81, Belge No: 1.

hattıdır.⁷⁵¹ Türk Komuta kademesi Yunanların bir kuşatma hareketi ile birleştirilmiş cephe taarruzları yapacağı kanaatindeydi. Fakat asıl önemli olan mesele ise, Türk ordusunun sol kanadını kuşatacak olan Yunan kuvvetlerinin demiryolundan ve Yukarı Sakarya havzasından ne kadar uzaklaşabileceklerini kestirmektir. Bu maksatla ilk tedbir olarak, Ankara çayından güneye doğru uzayan cephenin sol kanadı Mangal Dağı'na dayandırılmıştır.⁷⁵²

Savunma hattının yarım daire veya “L” şeklinde olmasından dolayı Türk kuvvetleri iç hat avantajlarına sahip iken, (ihtiyatlar yarım daireyi birleştiren çizginin orta kısmındaki Haymana'da yerleştirilmiş halde) savunma hattının bir ucundan diğer ucuna olan kısa mesafe içinde birlikleri süratle kesin sonuç yerinde toplama ve sıklet merkezi tesis etme avantajına sahiptir. Cephenin Güney (Haymana) bölümünde sorunlar yaşanınca kuzeyden güneye birlikler kaydırılmıştır. Kartaltepe ve Beştepeler bölgesinde bulunan 12. Grup bir gecede Polatlı'dan Haymana bölümünde yer alan Türbe Tepe'ye intikal ettirilmiştir. Birlikler muharebenin başlangıcında kuzeyden güneye kaydırılırken, sonlarına doğru ise tam tersi yönde yani Haymana'dan Polatlı'ya kaydırılmıştır.⁷⁵³ Yunanlar için ise durum tam tersi olduğu gibi ayrıca birlikler arasındaki boşluklar da çok fazladır. Dış hatlarda bulunan Yunan ordusu için cephe hattının iki ucunun birbirine olan mesafesi çok fazladır. Bu sebeple Yunan ordusu, 22 Ağustos'ta 50 kilometre olan taarruz cephesini 24 Ağustos'ta 90 kilometreye genişletmek zorunda kalmıştır.

Teşkilatta esneklik: Sakarya meydan muharebesindeki birliklerin kolordu örgütlenmesi yoktu. Kolordu düzeyindeki grupların basit bir karargahı vardı. Yönetim makamı yalnız tümenlerdeydi. Cephe ve erzak kolları da tümenlerin emrindeydi. Bu muharebede birliklerin Grup Komutanlıkları halinde teşkilatlandırılması, esasen bilinçli bir tercihten ziyade bir mecburiyet olarak belirmiştir..⁷⁵⁴ Bununla beraber bu teşkilat şeklinin sağladığı bir tali avantaj komuta yapılarının sadeleşmesi ve reaksiyon hızının artması şeklinde tezahür etmiştir. Grup teşkilatı aynı zamanda muhtelif birliklerin cephenin ihtiyaç duyulan yerlerinde kullanmak üzere parçalanması veya bütün olarak kullanılmasına da imkân vermiştir. Teşkilattaki esnekliğe ilişkin diğer örnekler ise,

⁷⁵¹Koç ve Cantürk, **a.g.k.**, 2021 s. 66.

⁷⁵²Ş. Çakır (2022). Sakarya Meydan Muharebesi'nin Askerî Stratejisi. Ankara: Akademik Açı, 2(1), s. 84.

⁷⁵³Koç ve Cantürk, **a.g.k.**, 2021 s. 68.

⁷⁵⁴Küsmes, **a.g.k.**, 2022, s. 45.

yarmanın şiddetlendiği bölgede Çal Dağı Cephesi Komutanlığı teşkil edilmesi ve kuşatma tehlikeli bir duruma girdiğinde Mangal Dağı bölgesinde sevk ve idareyi Erkân-ı Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın alması⁷⁵⁵ olarak sıralanabilir.⁷⁵⁶

Lojistik faktörler: Yunanlar çok uzun ve motorlu araç yollarına bağımlı bir lojistik sisteme dayanırken Türk kuvvetleri daha kısa, her mevsimde geçilebilecek ve hayvan taşımacılığı ile yürütülebilecek bir lojistik sisteme dayanmaktadır. Spirodonos'un anlattıklarına göre Yunan ordusunun Sakarya nehrini geçtikten sonra bozkırda ilerleyişi esnasında daha ilk aşamada en azından ekmek sıkıntısı çekilmeye başlanmış ve ekmekleri taşımak için gerekli olan 8.000 çuvalın her gün temininde dahi güçlükler yaşanmıştır.⁷⁵⁷

Disiplin ve Moral: Yunan ordusunda moral durumu muharebe öncesinde de çok iyi değildir. Düzenli ordu kuruluşuna geçen Türk Ordusu karşısında 1921 yılı başından itibaren yapılan muharebelerde zayıtın artması ve üç yıldır devam eden savaş yüzünden Yunan ordusunun morali olumsuz etkilenmiştir. Komuta heyetinin tamamen siyasete bulaşmış olması ise disiplini etkileyen önemli bir faktör olmuştur.

Askerlik bilgisi ve Tecrübe: Türk ordusunun birlik komutanları Birinci Dünya Savaşı'nda büyük sevk ve idare kadrolarında bulunmuş ve Millî Mücadele'nin o zamana kadar meydana gelen muharebelerinden de önemli tecrübeler kazanmış kişilerdir. Türk ordusunun Cephe Komutanı İsmet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa ve Başkomutanı Mustafa Kemal Paşa Yunan ordusundaki karşılıkları ile mukayese edildiğinde dikkat çeken ilk fark Yunan komuta heyetinin Türk komuta heyetine göre daha yaşlı olmalarıdır. İsmet Paşa 37 ve Mustafa Kemal Paşa 40 yaşındadır. Anastasios Papoulas ve Kral onlara göre çok daha yaşlıdır. Yunan ordusunun komuta heyetinin eğitim ve tecrübeleri de Türk ordusunun komuta heyeti kadar iyi değildir. İsmet Paşa'ya göre de Yunan ordusu Birinci Dünya Savaşı'na girmediği için zamanın muharebe usullerini bilmemektedir. Yunan Ordu Komutanı Anastasios Papoulas Harp Akademisi eğitimini Berlin'de almış olmasına rağmen gerek Karargah ve birlik komutanlığı tecrübesi gerek harp tecrübesi açısından İsmet Paşa ile karşılaştırılamayacak kadar

⁷⁵⁵Bu örgütlenmenin bazı zararları görüldü. Bu nedenle Başkomutan Sakarya Meydan Muharebesi biter bitmez hemen kolordu örgütlenmesine geçilmesini ve esaslı bir kolordu karargahı teşkil edilmesini emretti. Bkz. İ. Çalışlar (2009), *Gün Gün Saat Saat İstiklal Harbinde Batı Cephesi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, s. 305.

⁷⁵⁶Küsmes, **a.g.k.**, 2022, 62-82;

⁷⁵⁷Erdem, **a.g.k.**, 2011 s. 420.

zayıftır. Bütün savaş tecrübesi, 1897 Türk-Yunan Savaşı ve Balkan Savaşlarından ibarettir. İsmet Paşa da 1921 yılı boyunca yaptığı muharebelerde Anastasios Papoulas'ın kişiliğini tanımıştır. Ona göre Anastasios Papoulas; askere hâkim, daima askerînin başında bulunan, askerî iyi hazırlayan ve sevk eden fakat sınırları çabuk bozulan bir komutandır. Muharebenin uzaması halinde sınırları bozulmakta ve sevk ve idaresinde vesveseler hâkim olmaktadır.

4.7 Türk Harekât Planı

4.7.1 Başkomutan'ın harekât tasarısı

Türk tarafında Sakarya'daki savunma planına ilişkin Başkomutanlıkça verilen emirde, “geri çekilmeye mecbur olan her kıtanın en yakın sürede kendisine çekidüzen vererek yeniden cephe tutması, bir kıtanın çekilmesi için üst komutanlıklarca değerlendirmelerin yapılması ve vaziyetin büyük komutanlıklarca düzeltilmesi, emirsiz geri gitmenin her kıta ve komutan için en büyük felaket olduğunun bilinmesi hususları önemle vurgulanıyordu. Savunmanın uygulanma şekline ilişkin bu önemli hususların daha Ağustos ayının ortalarına gelmeden birliklere verildiğini görmek çok ilginçtir.⁷⁵⁸ Buradan da kolaylıkla anlaşılabileceği gibi harekâtın ana tasarısının Türk Başkomutanlığı tarafından, henüz çekilme ve tertiplenme tamamlanmadan çok daha önceleri vazife, düşman, arazi ve mevcut kuvvetler unsurlarının her birinin dikkate alındığı bir bütünlük arz edecek şekilde tasarlandığı görülmektedir. Bu konu çok önemlidir. Çünkü bu konu, daha önce tartışılan Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın rolü ve Başkomutan'ın durumu konularına da açıklık getirmektedir.

4.7.2 Türk planının gelişimi

Türk planının gelişimiyle ilgili olarak, 15 Ağustos 1921 tarihinde Batı Cephesi Komutanı ve grup komutanları arasında durum tartışılarak sonuç başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuş⁷⁵⁹ ve böylece bir harekât planı hazırlanmıştır.⁷⁶⁰ Bu plana göre

⁷⁵⁸B. Vandemir (2016), *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya* Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 13.

⁷⁵⁹Bu safha Nutuk'ta şu şekilde anlatılmaktadır. “12 Ağustos 1921 günü genelkurmay başkanı Fevzipaşa hazretleri ile Polatlı'ya cephe karargahına gittim. Düşman ordusunun cephemize yüklenerek sol kanadımızdan kuşatacağı yargısına varmıştık.” Bkz. Atatürk, **a.g.k.**, 2019, s. 460.

⁷⁶⁰H. Özlü (2015), *Harp Raporları Işığında Sakarya Meydan Muharebesi'nin Askerî Açısından Genel Değerlendirmesi, Sakarya Zaferi Ve Haymana*, ed. T. F. Ertan, S. Bulut, Ankara: A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Yunanların asıl kuvvetleri ile Sakarya mevzinin Güney kanadını taarruz etmesi ihtimali üzerinde durulmuştur.⁷⁶¹ Mustafa Kemal Paşa, komutanlar ve Asım Gündüz ile cepheyi değerlendirirken; “Önde Sakarya nehri, sağımızda Yunanların hareket etmeye cesaret edemeyeceği arızalı arazi, güneyde ise Cihanbeyli çölü gibi aşılması güç bir mania var. Hem Ankara'yı kapamış hem de Yunanları kendi üssünden uzaklaştırmış oluruz.” demiştir.⁷⁶²

Savunma planı hazırlanırken Yunanların özellikle son muharebelerde cephe taarruzlarından ziyade kuşatmaya ağırlık vermesi ve güneydeki arazinin de kuşatma harekâtına elverişli olması Türk komuta heyetinin değerlendirmelerinde etkili olmuştur. Başkomutanlık verdiği direktif ve emirlerde derinlikte adım adım savunma yapılarak fırsat buldukça karşı taarruzların yapılması hususlarını sürekli hatırlatmıştır.⁷⁶³

Son şekli ile Türk harekât planı şu şekildedir;⁷⁶⁴

- Yunanların güneyden kuşatacağı faraziyesine göre Ilıcaözü kuzey sırtları, (Tarlabayırı - Toydemir - Mangal dağı hattını) savunmak ve gerektiğinde kanat uzatmak. (Mangal Dağı savunma hattı içine daha sonra alınmıştır.)
- Müretteb Kolordu'yu kuzey, 2. Grubu da güney kanada almak.
- 5. Süvari Grubu'nu bağımsız olarak önce ilerden itibaren örtme görevinde kullanmak.
- 1., 3. ve 12. grupları önce cephede kullanmak,
- İhtiyat grubu ile birlikte 4. Grubu da merkezde toplu halde ihtiyat olarak bulundurmak.

4.7.3 Savunma bölgesinin seçimi ve tertiplenme:

Savunma bölgesinin seçimi ve tertiplenme konusu ise bir takım arazi değerlendirmeleri sonucu olmuştur. Örneğin Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa verilen emirle Sakarya bölgesinde bir arazi tetkiki yapmış ve netice olarak, Yunanların

⁷⁶¹ATASE Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1973, Ankara, s. 68.

⁷⁶²Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 61.

⁷⁶³A.C. Küsmez (2020), *Türk Ordusu'nda Temel Harekât ve Türk İstiklal Harbi'nde Uygulanması, 1908 – 1923*, Ankara: Berikan Yayınevi, s. 511

⁷⁶⁴ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a) **a.g.k.**, s. 80-81.

Porsuk kuzeyinden gelmesi halinde savunmanın nehir hattında değil gerideki yüksek kesimlerde tesis edilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir.⁷⁶⁵

22 Temmuz'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Sakarya mevzinin keşfi için bir kurmay heyeti görevlendirmiştir.⁷⁶⁶ Bu heyette yer alan Binbaşı İsmail Hakkı bu konuları hayatta iken detaylı bir şekilde kaleme almıştır. Binbaşı İsmail Hakkı, aldığı görev üzerine Sakarya mevzilerinin stratejik keşfini içeren raporunda⁷⁶⁷ şu hususları ifade etmektedir.⁷⁶⁸

“21 Temmuz 1921 sabahı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi bir kurmay yüzbaşı ile bana Sakarya mevzilerini keşfetmek görevini verdi....Bu keşif çalışması sırasında... asıl muharebe hattımızdan başlayarak, asıl muharebe sahamız içinde geriye doğru savunacağımız küçük muharebe sahalarını yani savunma bölgelerini ve geride hangi mevzilerde savunabileceğimizi keşfetmeye çalıştık.... Bizim asıl muharebe hattını geçireceğimiz yerler Sakarya yatağından uzak olduğu için buraları ateşle kapatamayacağımızı gördük. Bu çalışma sırasında İnlerkatrancı, Türbe Tepe, Mangal Dağı bölgesinin Türk savunma mevzinin güney kanadı ve yanı olacağını anladık. Fakat bu doğal bir arazi arızasına dayanmayan açık bir yan idi. Bu nedenle genel ihtiyatlarımızın İnlerkatrancı, Türbe Tepe, çevresinde konuşlanması gerektiğini rapor ettik. Ulaşılan sonuçlara göre; Asıl savunma mevzileri Kuzey yanı Ankara Çayı'na ve daha yukarıdaki dağlara dayalı olacaktır. Beylikköprü'nün yukarı ve aşağısındaki arazi Yunanların stratejik yarma taarruzuna elverişli olsa da Sakarya nehri Yunanların geçişi için bir engeldir. Güney yanımız Hacımuslu'ya kadar uzatılabilir. Bu yanımız açık kalacaktır. Seyitgazi çevresinde hazır bulunan Yunan ordusunun büyük kuvvetleri Cihanbeyli ovasından kolayca ilerleyerek açık olan bu yanımızı büyük ölçüde kuşatacaklardır. Bu kuşatmayı yapmalarına çekici bir sebep de Eskişehir Nasuhçal savaşında açık olan Güney yanımızı kuşatarak bir zafer kazanmış olmalarıdır. Bu stratejik sebeplerden

⁷⁶⁵ATASE TİH: Kutu: 1206, Gömlek: 75, Belge No: 1.

⁷⁶⁶Erikan, **a.g.k.**, 1971, s. 142.

⁷⁶⁷Bu rapor gerekli makamlarca incelendikten sonra Şemşit-İstasyon-Haymana-(Çeltik) hattında ikinci bir savunma hattının tesisi, Sakarya hattından geriye doğru Ankara-Kırşehir istikametinde çekilme yollarının keşfettirilmesi Genelkurmay Başkanlığı tarafından emredilmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 12.

⁷⁶⁸Tümerdem, **a.g.k.**, 1953, Ek-1, s. 61.

dolayı ordumuz Ankara Çayı'ndan Hacımuslu'ya kadar bitişik bir asıl savunma mevziyi kurmalı, Beylikköprü Kuzey ve güneyini kuvvetlice tutmalı ve Yunanların yapacağı kuşatmayı önlemek için ordumuz genel ihtiyatlarını İnlerkatrancı çevresinde hazır bulundurulmalıdır. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi raporumuzu çok beğendi ve memnun oldu. Daha sonra bizi bu defa gerideki savunma alanlarının keşfetmek üzere ayrıca bir kez daha görevlendirdi.”⁷⁶⁹

4.7.4 Derinlikte ikinci savunma kuşağı tespit çalışmaları⁷⁷⁰

Binbaşı İsmail Hakkı Bey geride ikinci savunma kuşağı keşif çalışmaları hakkındaki raporunu 7 Ağustos tarihinde sunmuştur. Söz konusu rapora göre;⁷⁷¹

- Hisardağı-Çal Dağı-Agaboz-Yaylaözü-Karapınar hattında ilk mevzi hatlarının Kuşçu Tepe'den başlayabileceği, buradan İdris Dağı'na kadar olan arazinin savunmaya uygun olduğu,
- Karakusun Köyü'nden Ebuhas Dağı'na kadar olan ve Şetiyet höyük ve Paşa Dağı üzerinden Tuz Gölü'ne dayanan kesimin de savunmaya uygun olduğu,
- Kırkkız dağı-Diskurt dağı- Elmadağ- Agaboz hattının batıya doğru kuvvetli bir engel olmasına rağmen güneyden kuşatılmaya hassas olduğu,
- Kuşçu Tepe-Hisardağı-İvedik-Karakusun-Elmadağ hattının nispeten daha kısa olması dolayısıyla Ankara'nın yakından savunması için daha elverişli olduğu,
- Kızılırmak nehrinin yalnızca Nisan, Mayıs aylarında geçiş güclüğü verirken diğer zamanlarda geçebileceği,⁷⁷² belirtilmektedir. Binbaşı İsmail Hakkı tarafından yapılan değerlendirmeler sonucu tespit edilen derinlikteki 4 savunma kuşağı, yazdığı eserde aşağıdaki kroki kapsamında ifade edilmiştir.

Bu keşif çalışmaları Sakarya mevziindeki savunmanın muhtemel gidişatına göre farklı mevzilerde muhtelif planlarının geliştirilmekte olduğunun son derece açık bir

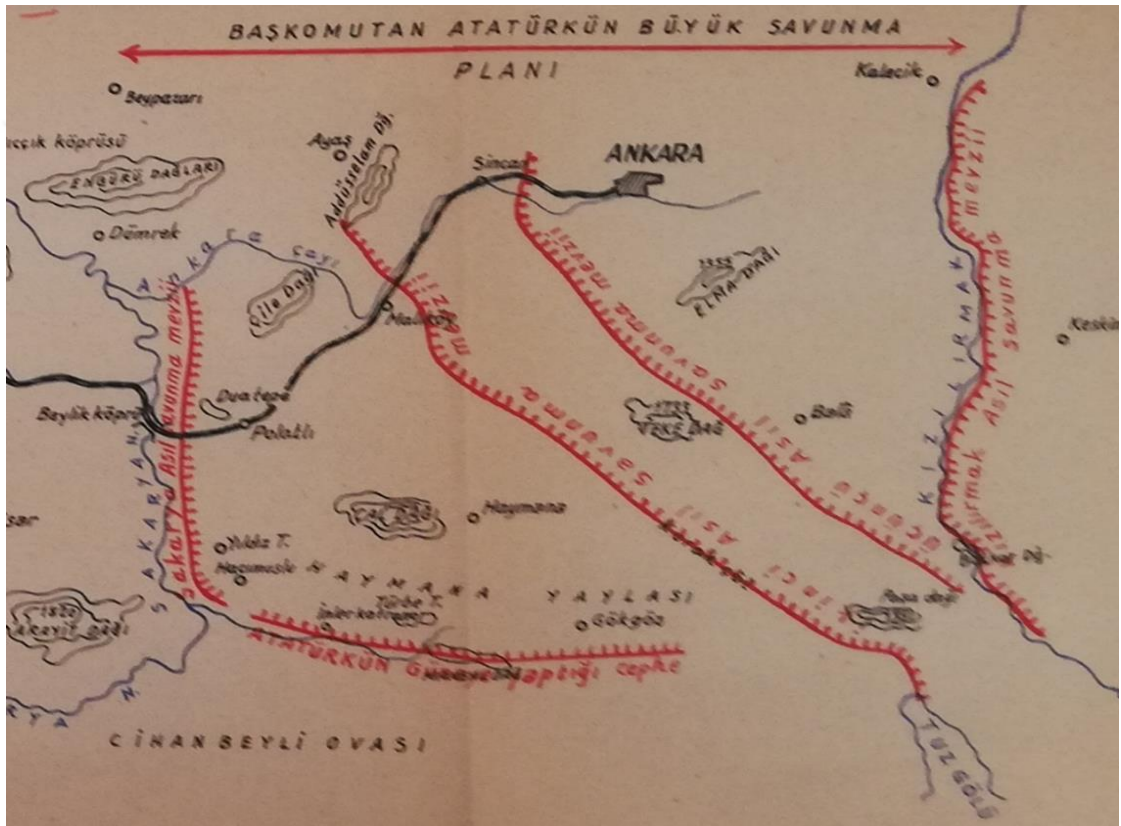
⁷⁶⁹Tümerdem, **a.g.k.**, 1953, s. 31/63.

⁷⁷⁰Bu çalışmalar kapsamında ayrıca 2 Ağustos günü cephe ihtiyat grubu ikinci savunma hattı olarak belirlenen Aydın-Şimşit-Polatlar-Malıköy-Pirepınar-Salmanlı-Haymana-Çeltik hattının keşfi ile görevlendirilmiştir. Bkz. Koylu, **a.g.k.**, 2015, s. 157.

⁷⁷¹ATASE TİH: Kutu: 1144, Gömlek: 63, Belge No: 1.

⁷⁷²Bu geçitlerin; Şaklı, Hamralı, Çayova, Aktepe, Alibeyli, Koramat, Eminağaç, Kalecik Köprüsü, Ahmetpaşa çiftliği, Yahşıhan köprüsü, Bahşili, Hacılar, Müminli, Karacaahmetli, Köprükoy Köprüsü, Karabucak, Yeniköy, Reşitbey (Kesikköprü) ve İkizler geçitlerinden ibaret olduğu belirtilmektedir. Bkz. Tümerdem, **a.g.k.**, 1953, s. 67.

kanıtıdır. Ayıca Ali Fuat Cebesoy'un Milli mücadele hatıralarında belirttiği üzere, Başkomutan bu emri Sakarya'dan kısa bir süre sonra Ali Fuat Cebesoy'a da anlatmıştır.⁷⁷³ Yani bu savunma anlayışı, çoğu zaman yanlış anlaşıldığı gibi, muharebenin cereyanı esnasında, durumun gidişatı üzerine o an düşünülüp emredilmiş bir husus değil önceden tasarlanmış bir taktik/stratejik anlayışa işaret etmektedir. Sonuçta savunma alanında tertiplenme bu çalışmalar sonrasında tedricen oluşturulmuştur.⁷⁷⁴ Bunun yanı sıra Halide Edip de Mustafa Kemal Paşa'nın bir yemek sırasında konuşurken şayet Sakarya'da yenilirse, Sivas'a çekiliriz ifadesini kullandığını belirtmektedir.⁷⁷⁵

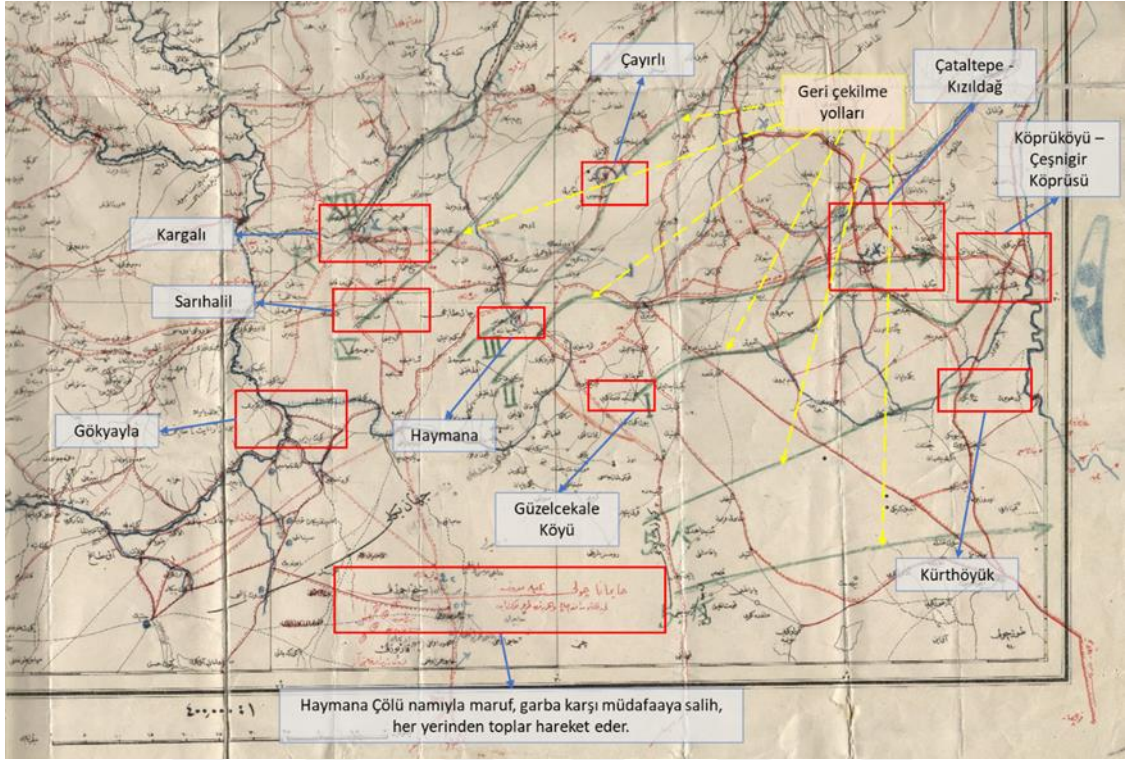

⁷⁷³Erikan, **a.g.k.**, 1971, s.158.

⁷⁷⁴Sakarya savunma hattında düşman kuvvetlerini karşılarken cephemizin durumu şöyleydi: Albay Kazım Bey (Özalp): 17. Tümen ile bir Süvari Alayından mürekkepti. Albay izzettin Bey (Çalışlar): 1. ve 41 inci Piyade Tümenleri ile 1. Süvari Tümeni, Mihaliççık ve Karageyikli bölgesinde, 2. Grup Komutanı Albay Selahattin Adil bey: 5. ve 9. Tümenlerden mürekkep, 3. Grup Komutanı Albay Arif (Ayıcı): 3. Kafkas Tümeni, 2 ve 51. tümenler, Sakarya ve Çobanozü-Beylikköprü doğusunda, 4. Grup Komutanı Kemalettin Sami Bey: 5. Kafkas, 57 ve 51. tümenler, Polatlı güneyinde, Nallıhan civarında, Yusuf izzet Paşa ihtiyat grup komutanı: 4. ve 23 tümenler, Sincanbey mıntkasında, Albay Fahrettin Bey (Altay) 2. ve 14. süvari tümenleriyle 4. süvari tugayı, Müstakil olarak 6. ve 15. piyade tümenleri ile 3. süvari Tümeni ve Mürettep Piyade Tümeni, 18 piyade ve 4 süvari tümeni ile bir süvari tugayından ibaretti. Bunlardan 16. tümen Dinar'da, Mürettep Tümen Afyon doğusunda. Bkz. Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 64-65.

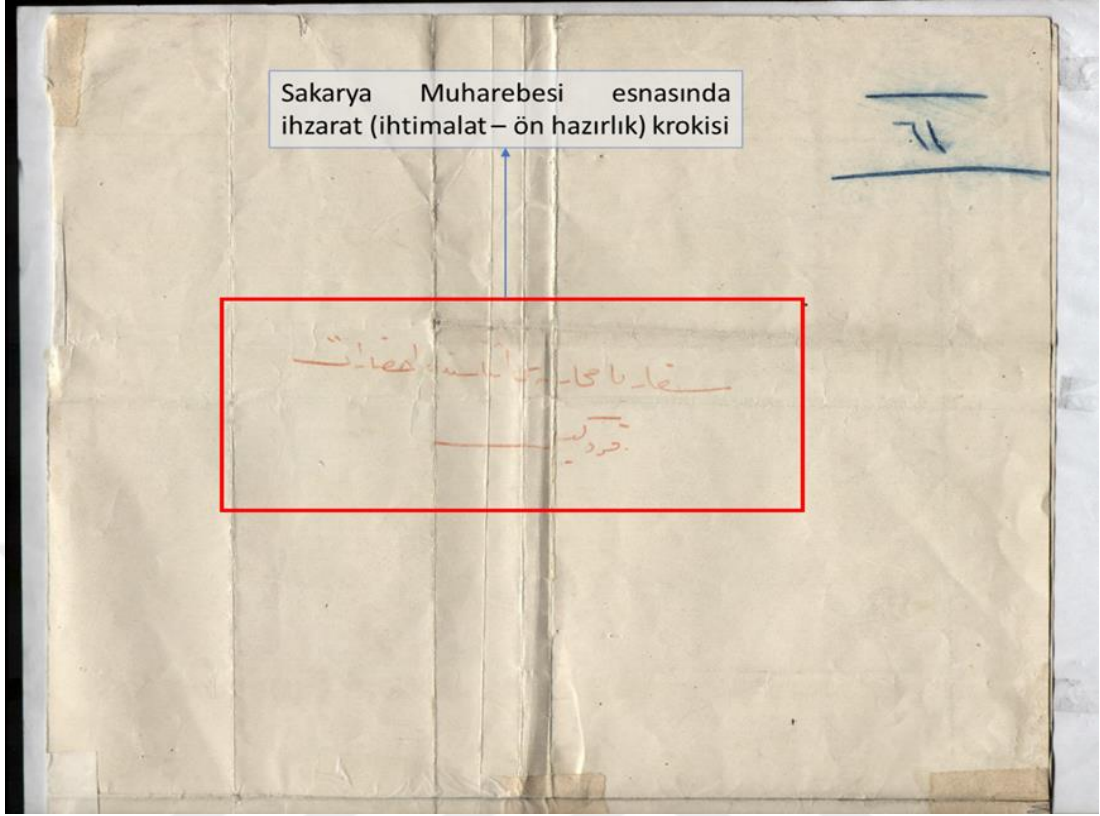
⁷⁷⁵Adıvar, **a.g.k.**, 1994, s. 20.

Görsel 4. 34. İsmail Hakkı Tümerdem tarafından Sakarya gerisinde yapılan derinlikte mevzi keşif çalışmaları sonu hazırlanan kroki.⁷⁷⁶

⁷⁷⁶Tümerdem, **a.g.k.**, 1953, s. 34.

Görsel 4.35. Geri çekilme yolları.⁷⁷⁷

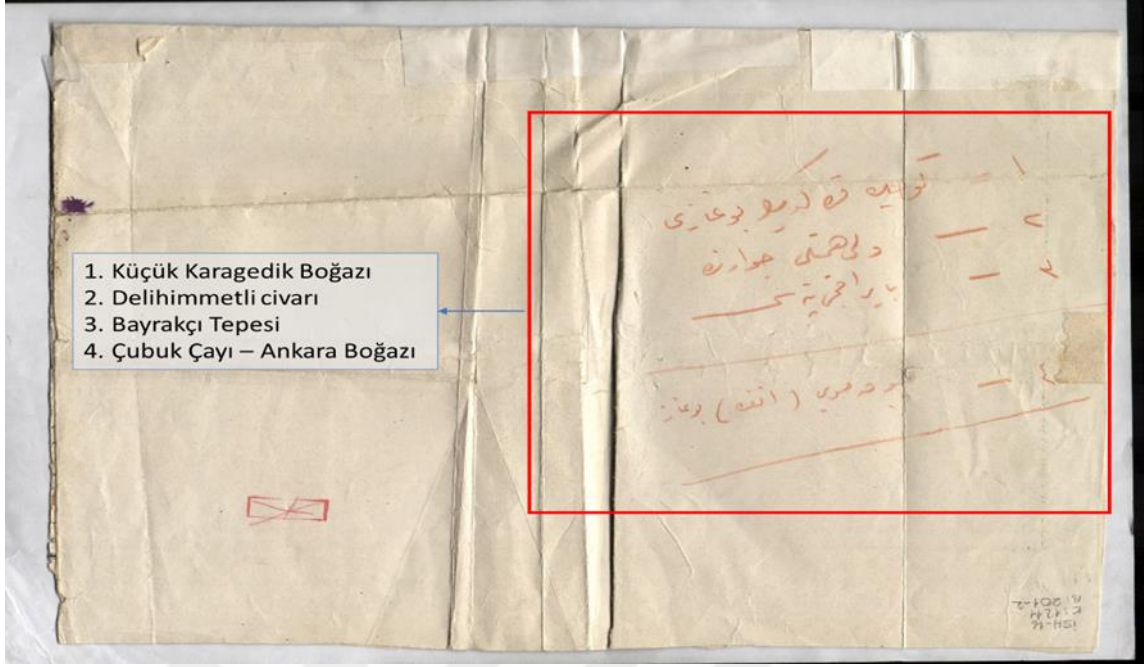
Görsel 4. 36. Geri çekilme planı dosya muhteviyatı kapağı.⁷⁷⁸

⁷⁷⁷ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 201, Belge No: 1.

⁷⁷⁸ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 201, Belge No: 1/1.

Görsel 4. 37. İkinci Savunma Kuşağına çekilme ile ilgili yol yapım ihtiyaçları.⁷⁷⁹

Görsel 4. 38. İhtimalat Planı Dosya Kapağı.⁷⁸⁰

4.8 Yunan Harekât Planı

Yunanlar, içinde bulundukları birçok askerî ve politik açmaza rağmen, geri çekilen Türk ordusunu Sakarya'ya kadar takip etmekten başka bir çare göremediler. Çünkü Afyon-Eskişehir cephesinde kaldıkları takdirde Mustafa Kemal'in güçlerini tekrar toplayarak kendilerine taarruz etmesinden çekiniyorlardı.⁷⁸¹ Yunan ordusuna Sakarya'nın doğusuna geçme cesaretini veren etken Kütahya Eskişehir muharebeleri idi. Yunanlılar Sakarya'yı Temmuz taarruzunun devamı olarak adlandırılıyordu. Hatta bu güven duygusuyla müttefiklerin barış önerilerini de geri çevirmişlerdi. Zira henüz 16 Haziran'da İzmir'deki genel karargahta Kralın başkanlığında Papulas, Pallis, Sarıyanis, Genelkurmay Başkanı Dousmanis ve yardımcısı Stratigos'un katılımları ile yapılan toplantıda taarruz kararı açıkça vurgulanıyordu. Hatta bu toplantıdan sonra yayınlanan bildiride bu taarruzun İngiltere'nin desteği olmasa dahi uygulanacağı belirtilmişti.⁷⁸²

Öte yandan Kütahya Eskişehir muharebelerinde Türk ordusunun bozguna uğratıldığı düşüncesine katılmayan birçok Yunan komutan da vardı bunlardan özellikle

⁷⁷⁹ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 201, Belge No: 1/1 ve 1/2.

⁷⁸⁰ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 201, Belge No: 1/3.

⁷⁸¹Smith, a.g.k., 2017, s. 267.

⁷⁸²Halıcı, agm., s. 194. Ayrıca bkz. Kontoules, s. 16-17.

ikisi Dousmanis ve Andre idi. Bu iki komutan başarılı bir şekilde icra edilen geri çekilmenin bile Mustafa Kemal Paşa komutasındaki ordunun gücünü kanıtladığını belirtiyorlardı. Buna karşın diğer komutanlar ve siyasi liderler Türk ordusunun tamamen bozguna uğramış olduğu düşüncesinden hareketle görüş bildiriyorlardı. Yunan ordusunun Sakarya'ya doğru ileri hareketle devam edip etmemesi konusundaki görüşmelerin yapıldığı toplantılar dizisindeki temel argüman ve tartışma noktası, Türk ordusunun gücünü muhafaza edip etmediği noktasında düğümleniyordu. General Stratigos Türk ordusundan geriye bir enkaz kaldığını ve ordunun artık bir değer taşımadığını belirtirken. Papulas'ın Kurmay Başkanı olan Pallis ve Sarıyanis de bu iyimser değerlendirmelere katılıyorlardı. Ancak Kontoules, Andre ve Spiridonos gibi komutanlar bu düşüncelere katılmıyorlardı.⁷⁸³ Kontoules kendi askeri güçlerinin yetersizliği ve İkmal sorunlarının büyüklüğüne işaret ederek taarruzun ertelenmesini talep etmişti. Spiridonos ise derinliğe dikkati çekiyor ve derinlik avantajının Mustafa Kemal Paşa'nın elindeki en korkunç silah olduğunu vurguluyordu.⁷⁸⁴ Kral genelde taarruz fikrini benimserken Paris ve Sarıyanis bu düşüncüyü destekliyor diğer birçok komutan ise bu düşüncenin tersini savunuyordu. Küçük Asya Ordusu başkomutanı Papulas ise her iki grubun ortasında bir noktada konumlanmıştı. 26 Temmuz'da Kütahya'da yapılan ilk toplantıda görünüm bu şekildeydi. Bununla birlikte 26 Temmuz tarihindeki toplantıda taarruz fikrini hararetle destekleyen Pallis'in 27 Temmuz toplantısı için hazırladığı raporda bu şekilde belirgin bir tutum izlemediği de görülmektedir.⁷⁸⁵ 27 Temmuz'daki toplantıda İkmal hatlarının ve mesafenin uzunluğuna dikkat çeken başkomutan Papulas taarruz fikrini reddetmemekle birlikte Spiridonos'un kaygılarını paylaşıyor ve son kararı hükümete bırakıyordu.⁷⁸⁶ Papulas'ın ikircikli tutumu ve komutanlar arasında beliren kutuplaşmayı gören Başbakan Gunaris devreye girerek aynı gün savunma bakanı Theotokis general Stratigos ve albay Sarıyanis ile beraber başkomutan Papulas'ın katılmadığı farklı bir toplantı düzenleyerek taarruzun devamı konusunu yeniden görüştü.⁷⁸⁷ Oluşan mütereddit durumu açıklığa kavuşturmak maksadıyla 28 Temmuz günü Kütahya'da Kralın başkanlığında son bir savaş konseyi toplantısı düzenlendi. Bu toplantıya bir önceki toplantıda İkmal güçlüklerini dile getiren

⁷⁸³Smith, **a.g.k.**, 2017, s. 266.

⁷⁸⁴Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Kontoules, s. 101, 112 Spiridonos, s. 140.

⁷⁸⁵Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Stratigos, s. 17.

⁷⁸⁶Halıcı, **agm.**, s. 203.

⁷⁸⁷Halıcı, **agm.**, s. 203.

Spiridonos ve taarruz düşüncesine mesafeli yaklaşan Kontoules gibi komutanlar çağrılmamıştı.⁷⁸⁸ Taarruz kararının kesinleştiği bu toplantıda başbakan Gunaris'in Papulas'ı "haydi Papulas! Karar ver yoksa yarın sabah kral hazretlerinin ve tarihin huzurunda Yunanistan için çok hayati olan bu savaşa karşı çıkan tek insan olarak kalacaksın" şeklinde baskı altına aldığı görülmektedir.⁷⁸⁹ Bu toplantıda ileri harekâtın Türk kuvvetlerinin en fazla Ankara'ya veya Kızılırmak'a kadar takibinin devam ettirilmesi neticesinde az veya çok fakat her halükarda tatminkar biçimde sonuçlanacağı düşüncesi genel kabul gördü. Harekâtın süresi konusunda da 20 ile 40 gün arasında tahminler yürütülmüştü.⁷⁹⁰

Yunanların Ankara'dan sonra ne yapacaklarına ilişkin geliştirdikleri hareket tarzları sırasıyla;

- Ankara'nın işgalinden sonra o hatta kalmak,
- 14 Ağustos'ta ileri harekâta başladıkları hatta geri dönmek,
- Sevr Anlaşması ile sınır olarak belirlenen hatta çekilmek⁷⁹¹,
- Ya da yeni düzenlenmiş bir hatta çekilmek ihtimalleri düşünülmüştü. Ankara'nın ilerisine gitmeyi çeşitli zorluklardan dolayı uygun görmedikleri gibi, Temmuz harekâtı sonunda ulaştıkları hatta (Eskişehir-Bursa) geri dönmeyi de ikmal güvenliği olmayacağı gerekçesiyle uygun görmediler. Sevr Antlaşması ile belirlenen hatta çekilmenin de zaferin getirdiği kazanımları yeterince yansıtmayacağı düşünüldü. Sonuç olarak Ankara'nın işgalini müteakip kuzeyde Sakarya ile Karadeniz Ereğlisi, güneyde ise Sultandağı, Eğirdir gölü ve Antalya'ya kadar uzanan hat arasında kalmayı daha uygun gördüler.⁷⁹²

28 Temmuz günü Harp Konseyi'nin Kütahya'da yaptığı büyük toplantıda alınan kararlar daha sonra "Küçük Asya'da Ordu Harekâtı Hakkında Muhtıra" başlığı ile general Anastasios Papoulas'ın imzası ile bütün orduya yayınlandı. Burada Ankara istikametine

⁷⁸⁸Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Stratigos, s. 11, Kontoules, 97.

⁷⁸⁹Halıcı, **agm.**, s. 194. Ayrıca bkz. Papulas, s. 4.

⁷⁹⁰Smith, **a.g.k.**, 2017, s. 268.

⁷⁹¹Anlaşmada "Batı Anadolu" tabiri geçmekte olup, genel olarak bugünkü Dikili-Aydın ve Kuşadası arasındaki bölgedir.

⁷⁹²Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 3.

ilerlemenin zorunlu olduğu, Sakarya doğusuna Beylikköprü Kavak hattına kadar ilerlemenin mümkün olduğunun düşünöldüğü, şayet Türk ordusu Sakarya doğusuna çekildiyse bu durumda ordunun ya ilerleyeceği ya da bulunduğu hatlarda duracağı veya demiryolunu tahrip ettikten sonra Eskişehir'e geri döneceğı belirtiliyordu. Göröldüğü gibi plan bir kararsızlık ve varsayımlar karmaşasıdır. Prens Andre bu muhtırayı şiddetle eleştirmekte ve Yunan komutanlığının Türklerin konumu hakkında en basit derecede bile bilgi sahibi olmadığını söylemektedir.⁷⁹³

Anastasios Papoulas'ın 28 Temmuz tarihinde Küçük Asya harekâtı hakkında yayınladığı emre baktığımızda, bu emrin de son derece tutarsız ve birtakım varsayımlara dayalı bir planlama içerdığı görölmektedir. Öyle ki bu emir de şayet demiryolu bozulmamış olarak Yunan tarafının eline geçerse veya motorlu vasıtalarla yollar iyi halde bulunursa ve bunun gibi çeşitli varsayımlar gerçekleşirse ileri harekete devam edilmesi, aksi halde demiryolunun Beylikköprü'den itibaren Eskişehir'in 100 kilometre doğusundaki noktaya kadar olan kısmını tahrip ettikten sonra Eskişehir'e çekilmek gibi muğlak ifadeler mevcuttur.⁷⁹⁴

Yunan ordu karargahınca yapılan değeriendirmelerde Türk ordusunun ya Sivrihisar bölgesinde ya da Sakarya doğusunda savunma tertibi alacağı değeriendirmeleri yapılmıştı. Prens Andre'nin belirttiğine göre Türk ordusu büyük ihtimalle Sakarya doğusunda savunmayı kabul edecek şekilde görölse dahi Yunan ordusunun ilerleyişini bu bahsedilen her iki ihtimali de karşılayacak şekilde düzenlemeye karar verilmişti. Bu nedenle Yunan birliklerinin büyük kısmının kuzeyde Porsuk ve güneyde Sakarya Irmağı arasında kalan bölge içinden Sivrihisar doğusundaki muhtemel asıl muharebe hattına doğru yürümesi ve Türk ordusunun savunmayı nerede tertiplediğinin açığa çıkartmasına karar verildi. Bu maksatta 1 ve 2. Kolordular tahsis edildiler⁷⁹⁵

⁷⁹³Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 67.

⁷⁹⁴Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 5.

⁷⁹⁵Prens Andre hatıralarında kendi planlamalarında Türk ordusunun tam olarak nerede tertiplendiğinin anlaşılması için ordunun büyük kısmıyla Sakarya Nehri'ne yaklaştırılmasına karar verildiğini belirtmektedir. Burada tam olarak kullandığı ifade "Yunan kuvvetlerinin büyük kısmının kuzeyde Porsuk ve güneyde Sakarya arasında ilerletilip Sivrihisar doğusundaki muhtemel savunma hattına kadar yürütmeye ve bu şekilde Türklerin hakikaten nehrin doğusuna çekilip çekilmediğinin kesin olarak ortaya çıkartılmasına karar verilmişti. Bu maksatla 1 ve 2 kolordular tahsis edilmiştir" ifadesidir. Bu durum kesin olarak anlaşıldıktan sonra kuşatmanın güneyden mi yoksa kuzeyden mi yapılacağını ayrıca karar verileceğini ifade etmektedir. Yunan Ordu karargahında Türklerin kuzeyden yapılacak bir harekâtı mümkün görmedikleri ve bu nedenle güneyden Göksu ve katrancı dereleri boyunca savunma tesis ettikleri değeriendirmelerinin yapıldığını belirtmektedir. Buradan hareketle Sakarya ve Porsuk arasında ordunun

Daha sonra Yunan Ordu Başkomutanlığı tarafından 7 Ağustos tarihinde yayınlanan 14 Ağustos harekâtına ilişkin harekât emrinde, Türklerin Sakarya doğusunda mevzilenmiş olmaları halinde taarruzla bertaraf edileceği ve Ankara'ya kadar takip edileceği belirtilmektedir. Bu emir incelendiğinde Yunanların bir Türk direnişi ile karşılaşmayı bekledikleri bölgenin Sakarya değil Sivrihisar havzası civarı olduğu görülmektedir.⁷⁹⁶ Prens Andre'nin de belirttiği gibi bu emir daha önce 28 Temmuz'da yayınlanan Harp Meclisi kararlarını değiştiren bir emirdir. Çünkü bir önceki 28 Temmuz tarihli metinde bu durumda Yunan ordusunun ya ilerleyeceği ya da duracağı belirtilmesine rağmen şimdi Ankara'ya kadar takip edilmesinden bahsedilmektedir.⁷⁹⁷

Yunan harekât emrinde 2. Kolordu'dan bahisle uzaklık yüzünden bu kolordunun 9. Tümeni'nin harekât emrini almamasının muhtemel olduğu, fakat bu emri almak için bekleyemeyeceği, Azizye'den doğuya doğru hareket ederek 2. Kolordu'dan emir alacağı belirtilmektedir. Aynı emirde 9. Tümen için her gün 25 kilometre yol kat edeceği fakat 16 Ağustos akşamına kadar Aziziye'ye yetişmek maksadıyla belki de daha uzun yürüyüşler yapması gerekeceği gibi garip ifadeler yer almaktadır.⁷⁹⁸

büyük kısmının ilerlemesini müteakip ve Türk ordusunun Sakarya'nın doğusunda toplanmış olduğunu kesin olarak teşhis ettikten sonra kuşatmanın güneyden yapılmasına karar verilmiştir. Bkz. Prens Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 81-83

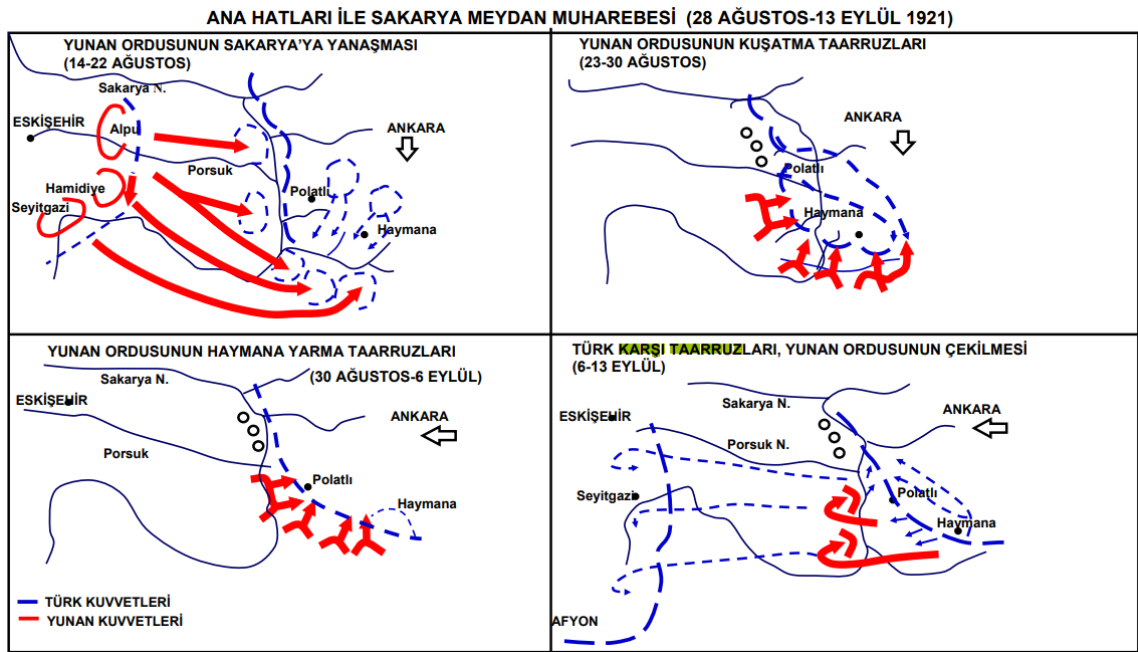
⁷⁹⁶Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 9.

⁷⁹⁷Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 85..

⁷⁹⁸Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 89

5. SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ FİİLİ SAFHA

Çok uzun ve karmaşık bir süreyi kapsayan Sakarya Meydan Muharebesi'nin daha kolay anlaşılması bakımından muharebelerin seyrini aşağıdaki gibi özet olarak sunmak faydalı olacaktır. Muharebe genel olarak, Yunan ordusunun Sakarya mevzilerine yaklaşması (Türk kuvvetlerinin örtme muharebeleri ve Yunan kuvvetleri derinliğindeki harekâtı), Yunanların kuşatma girişimleri, kuşatmadan sonuç alamayan Yunan ordusunun bu defa cepheyi Haymana bölgesinden yarma girişimleri ve Türk tarafının genel karşı taarruzları olarak özetlenebilecek dört safhadan oluşmaktadır.

Görsel 5. 2. Ana hatlarıyla Sakarya Meydan Muharebesi.⁷⁹⁹

5.1. Birliklerin Sakarya mevzileri bölgesinde tertiplenmeleri

Sakarya mevzilerinde ilk tertiplenmeye ilişkin Cephe Komutanlığı tarafından verilen emre göre⁸⁰⁰;

1. Grup Mihalıççık'ta kalacak ve 1. Süvari Tümeni ile Mihalıççık yolu üzerinde Dutagaç-Beylikahır hattında, Pomaklar- Alpuköy hattına karşı keşif ve gözetleme yapacak,

⁷⁹⁹İ. Görgülü, (1999). Türk İstiklal Harbi Ana Hatları. Ankara: Kastaş Yayınları, s. 103.

⁸⁰⁰ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), a.g.k., s. 47.

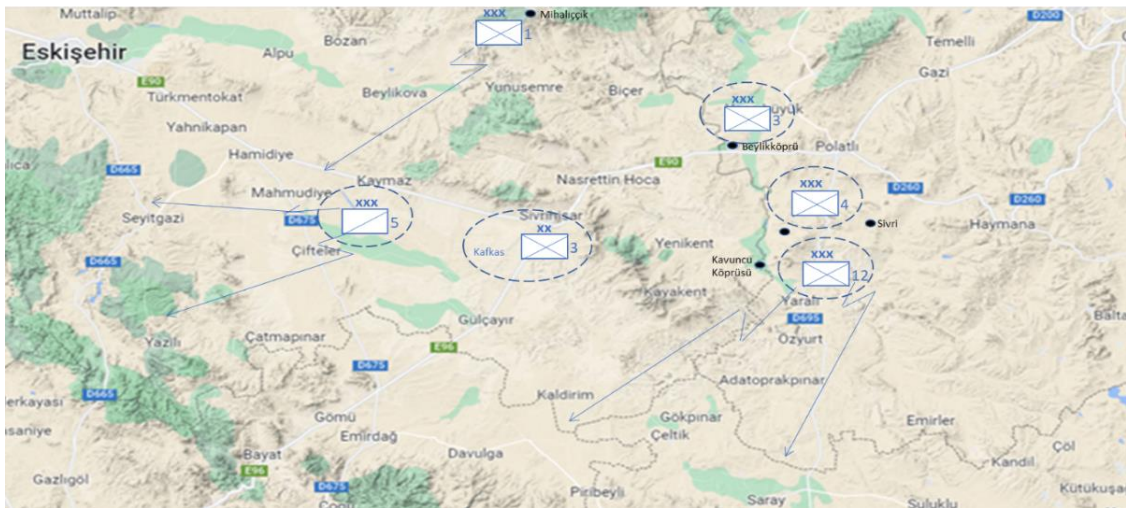
3. Grup Beylikköprü doğusunda İğneciler mıntıkasında toplanacak ve emrindeki 29. Süvari Alayı'nı Beylikahır'da, Yunanlarla temasta bırakacak,

4. Grup Polatlı güneyinde Kamışçık, Sivri, Sarıhalil mıntıkasında toplanacak,

12. Grup; Kavuncu köprüsü doğusunda Yıldız - Karahamzalı - Sırhanlı mıntıkasında toplanacak ve emrindeki 20. Süvari Alayı ile Cihanbeyli istikametini kapatacak,

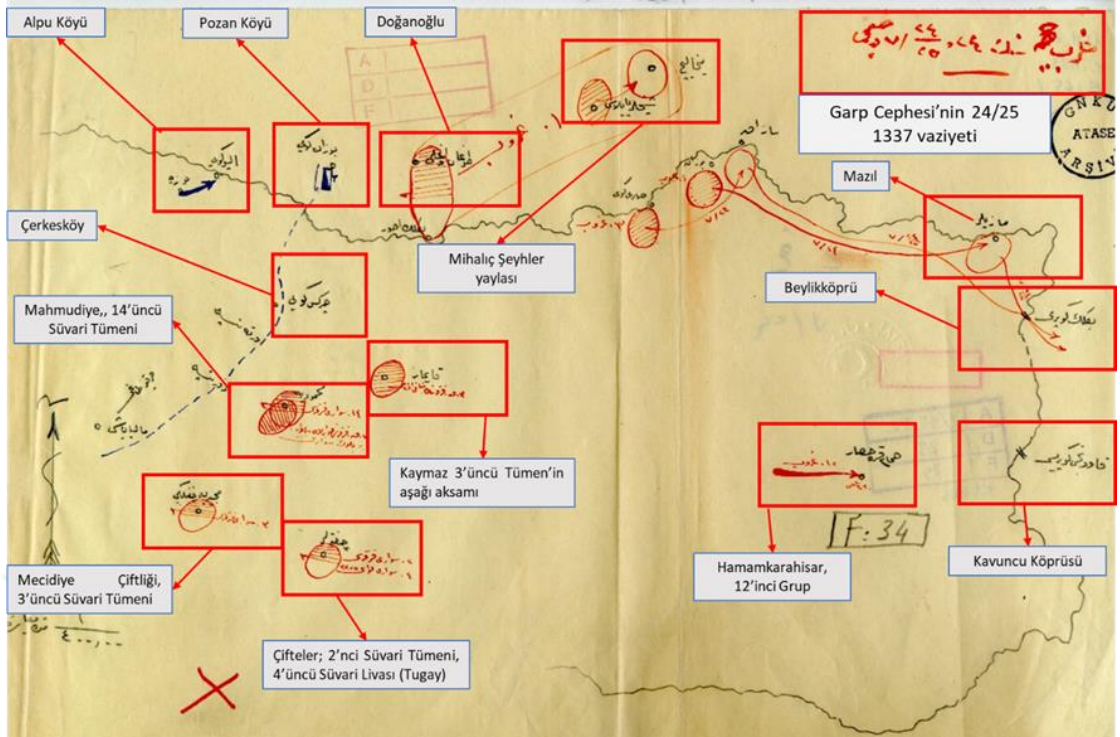
5. Grup 3. Kafkas Tümeni Sivrihisar'da diğer tümenler ve Grup Karargahı Çergi köyü - Sevüklü - Mamhudiye - Mecidiye Çiftliği güneyinde ve İhsaniye civarında bulunarak Kadıköy-Arifiye istikametlerini keşif ve emniyete alacaklardı. Böylece 1 ve 5. gruplar Yunanlara karşı örtme göreviyle ileride bırakılarak, asıl kuvvetleri oluşturan 3, 4 ve 12. gruplar, 25 Temmuz 1921 akşamından itibaren Sakarya doğusuna muntazam bir şekilde çekilmişlerdir. Çekilen kuvvetlerin tümü 15 piyade, 4 süvari tümeni ile 1 süvari tugayı kadardır.

Türk Ordusu Sakarya Nehri ilerisinde İleri Mevzi Kuvvetleri (İMK) nehir gerisinde asıl savunma mevzi kuvvetleri ve ihtiyat olarak 3 kademe halinde tertiplenmiştir. Buna göre Türk Ordusu Sakarya savunma mevzilerinde kuzeyden güneye 1 ve 5. Grup komutanlıkları İleri Mevzi Kuvveti (İMK) olarak örtme görevinde, 3 ve 12. Grup Komutanlıkları asıl savunma menziline, 4. Grup ise cephe ihtiyatında olacak şekilde tertiplenmiştir.⁸⁰¹

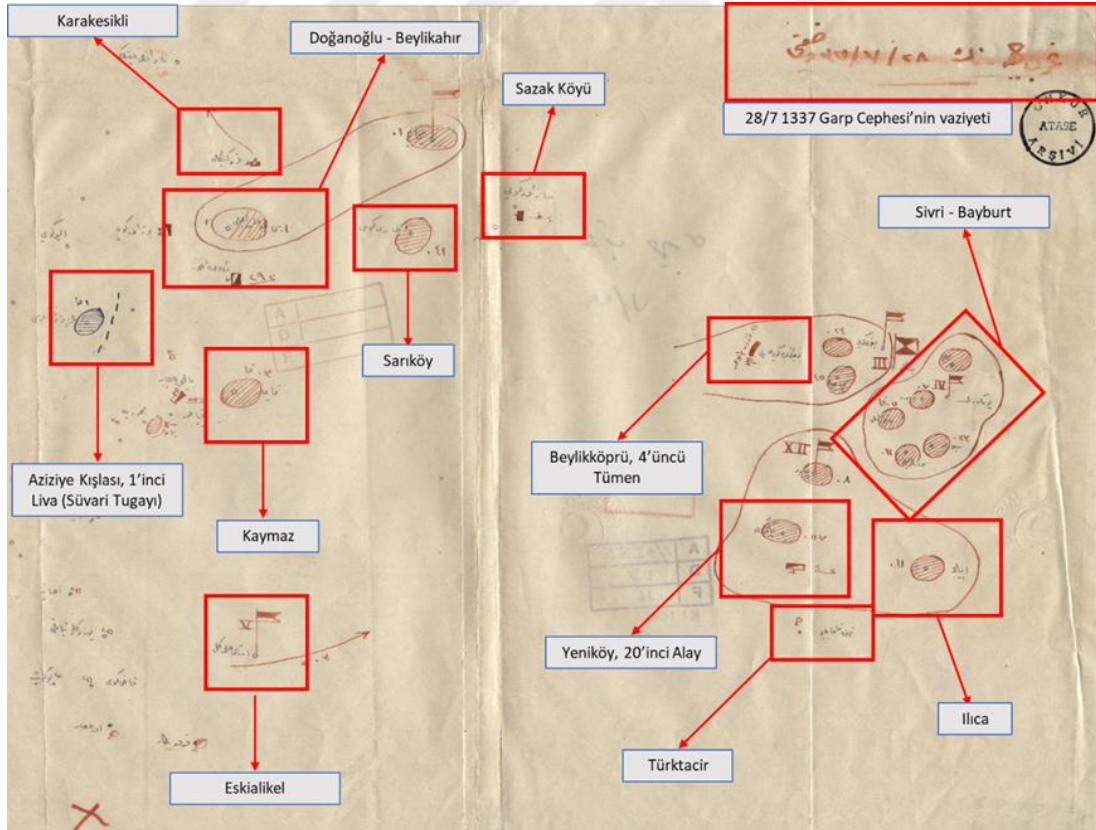

Görsel 5. 3. 25 Temmuz 1921 günü itibarıyla Türk Kuvvetlerinin tertiplenmesi.

⁸⁰¹Küsmez, a.g.k., 2020, s. 279.

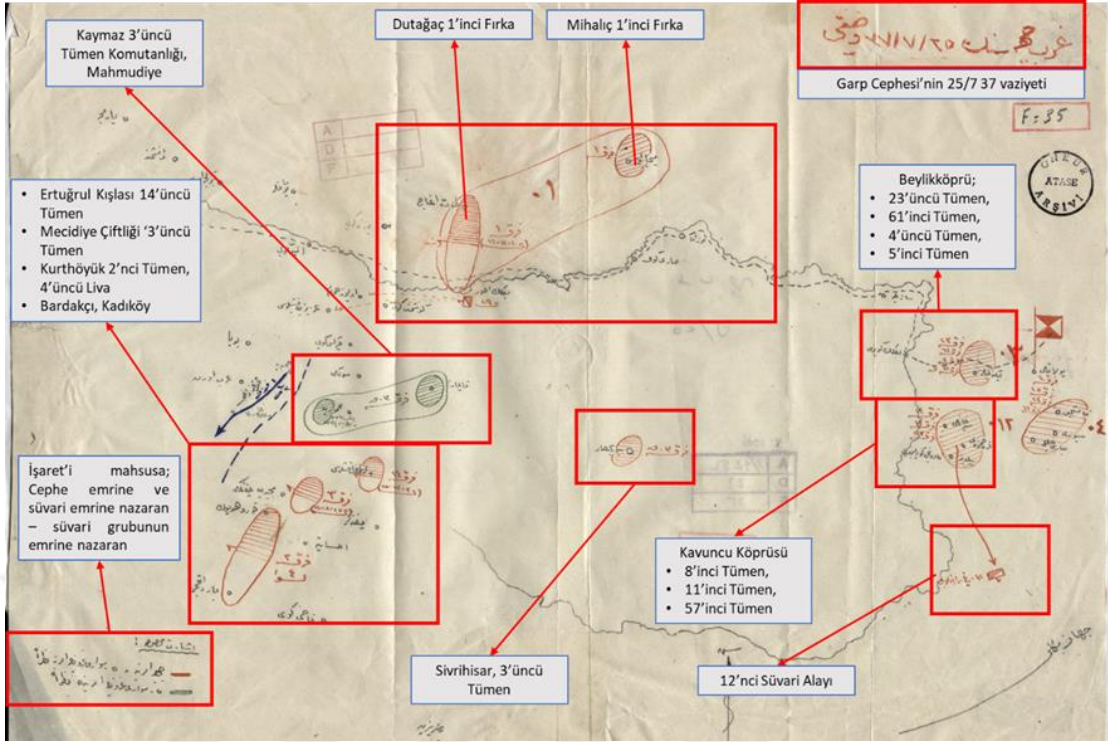
Görsel 5. 4. Garp Cephesinin 24,25/7 Vaziyeti.⁸⁰²

Görsel 5. 5. Garp Cephesinin 24,25/7 Vaziyeti.⁸⁰³

⁸⁰²ATASE TİH: Kutu:1138, Gömlek: 45, Belge No: 1.

⁸⁰³ATASE TİH: Kutu:1138 Gömlek:45, Belge No: 3.

Görsel 5. 6. Garp Cephesinin 25/7 Vaziyeti.⁸⁰⁴

5.2. Örtme Muharebeleri Harekâtı

Genel olarak 29 Temmuz 1921'e kadar temas hattında Yunan taarruzu görülmemiş ve süvari birlikleri İleri Mevzi Kuvveti⁸⁰⁵ olarak Yunanlara zayıat verdirmiştir: 2. Süvari Tümeni, kendisine verilen görev gereği, Döğer İstasyonu'nda bulunan bir Yunan birliğine baskın yapmış, 4. Süvari Tugayı da yürüyüş halindeki bir Yunan müfrezesine yaptığı baskınla yarısını imha ederek birçok harp malzemesi ele geçirmiştir. Bununla beraber sıralı komutanlıklar süvarinin etkinliğini yetersiz görmüşlerdir. Örneğin Batı Cephesi Komutanı, 4 Ağustos 1921'e kadar süvarilerin verilen görevleri tam olarak yapamadıklarını ve Yunan birlikleri içerisine yapılan akınların tesirsiz kaldığını belirtmiş⁸⁰⁶ 5. Grup Komutanı da süvarinin hızlı olmasının “bir

⁸⁰⁴ ATASE TİH: Kutu:1138 Gömlek: 45, Belge No: 1.

⁸⁰⁵ İleri Mevzi Kuvveti (İMK) Örtme kuvvetinin harekâtının tamamlanıp geri çekilmelerini takiben, birinci hattaki diğer Tümen ve Tugayların sevk ve idaresinde görevlendirilen ve yönetilen genelde Alay/Tabur seviyesindeki emniyet kuvvetleridir. Bu birlikler yaklaşık 5-10 Km mesafeden itibaren düşmanın karşılayarak, düşmanın yaklaşmasını erkenden haber vermek, ilerlemesini geciktirmek, taarruz düzenini bozmak, oyalamak, geciktirmek ve savunma bölgesinin yeri hakkında yanıltmak amacıyla ileri mevziler tesis ederler. Tıpkı örtme kuvveti gibi düşmanın ile kesin sonuçlu muharebeye girmeksizin emniyet görevleri yaparak bir gerideki emniyet kademesi olan Muharebe İleri Karakolları arasından geriye çekilir ve emniyet görevlerini onlara devreder. Bkz. KKT 194-5 Zırhlı ve Mekanize Tugay Harekâtı (1995), Ankara: KK Basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü, s. 6-16.

⁸⁰⁶ TİH, Batı Cephesi, II-5/1, s.155-163.

bölgeden girip diğer bölgeden çıkmasını” gerektirmediğini ifade etmiştir.⁸⁰⁷ Daha sonra 5. Grup tarafından süvarilerin sorumlu olduğu bölge dörde bölünerek, yapılan arazi etüdü, süvari tümenlerine gönderilmiştir.⁸⁰⁸ Ayrıca Süvari kolordusunun harekât üssü ise Eskişehir ve Afyonkarahisar harekât bölgelerinin tam orta karşısında olan Çifteler olarak tespit edilmiştir.⁸⁰⁹ Yunan ordusu ile cephenin ilerisinde temasta bırakılan 5. Grup Komutanlığı’na⁸¹⁰ örtme görevinin yanı sıra Yunan birliklerinin gerisine baskın görevleri de verilmişti.⁸¹¹ Bu faaliyetlerin yaklaşmakta olan Yunan kuvvetleri hakkında bilgi toplanması⁸¹² ve yıpratma açısından çok faydalı oldukları görülmektedir.⁸¹³ 27 Temmuz ile İleri Mevzi Kuvveti (İMK) muharebelerinin başladığı 19 Ağustos tarihleri arasında icra edilen örtme muharebelerinde günlere sari olarak aşağıdaki gelişmeler yaşanmıştır.

⁸⁰⁷ATASE Türk İstiklal Harbi (1995a), **a.g.k.**, s. 121-132.

⁸⁰⁸ATDB Arşivi, İSH, Kutu:1337, Gömlek:16, Belge No:16-1, 2, 3.

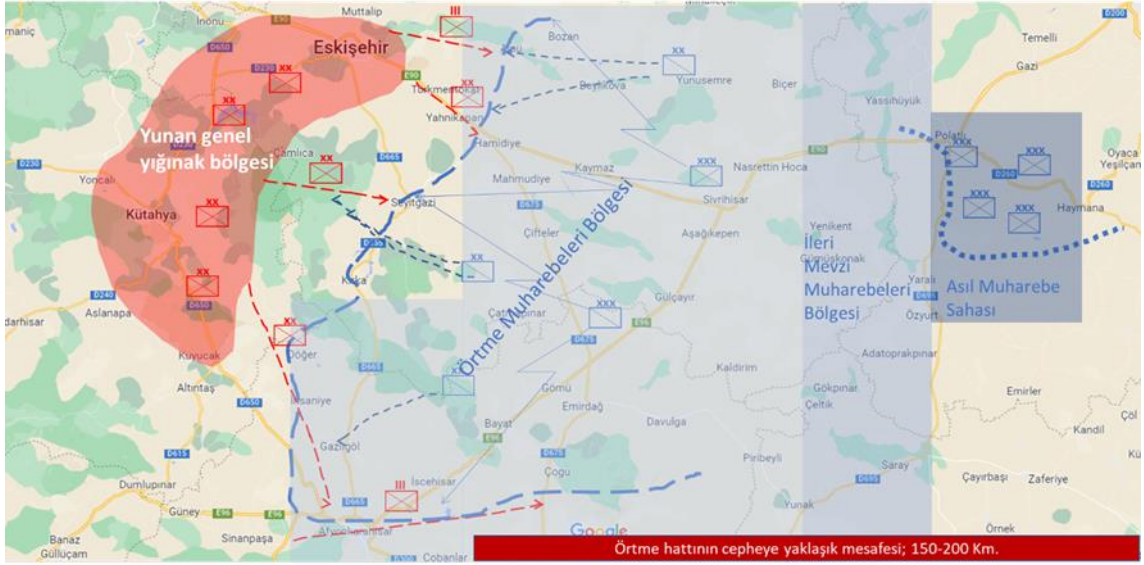
⁸⁰⁹Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 296

⁸¹⁰Yeni teşkilatta düşmanın gerilerine ve ulaşım hatları üzerine akınlar yapmak üzere gruplar emrinde sürekli Akıncı müfrezeleri kurulmuştur bunlar bir iki subay bugün 20’si Akıncı olmak üzere 30 mevcutlu müfrezelerdi. Bkz. Ulusoy, **a.g.k.**, 2006, s. 120.

⁸¹¹Küsmez, **a.g.k.**, 2020, s. 513.

⁸¹²Örneğin 25-27 Temmuz faaliyetlerine ilişkin raporda 25 Temmuz’da bir düşman alayının Alpu’dan Uyuzhamam istikametine ilerlediği, Hamidiye’den Maliyebaşı tepesi istikametinde yürüyen düşman tümeninin geceyi Çeçegiç ile Cevizli arasında vadide geçirdiği, Hamidiye batısında 7 alaylık bir yürüyüş kolunun Kırkız Dağı’ndan güneydoğuya doğru ilerlediği rapor edilmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1202, Gömlek: 99

⁸¹³Köylü kıyafetine girerek düşman gerilerine giden subaylarımız faydalı bilgiler topluyorlardı. Bunlardan Niğdeli Hali l Nuri Beyi (Yurdakul) şükranla hatırlıyorum. Yunan ordusunun kumanda şemasını bu sayede elde edebiliştik. Kütahya’da yapılan, hükümet ve ordu şeflerinin katıldığı savaş konsey toplantısı tutanağı adeta elimizdeydi. Savaşın sonra, Yunanistan’da harp suçlularını yargılayan mahkemenin zabıtları ve yayınlanan hatıralarla savaş sırasında istihbaratımızın elde ettiği bilgilerin kıyaslanması ve ortaya çıkan doğruluk nispeti, istihbarat teşkilatımızın değerini açıkça ortaya koymuştur. Düşman hazırlıklarını tamamlayınca 14 Ağustos 1921’de Sakarya mevzilerimize doğru yürüyüşe geçeceklerini kesin olarak öğrenmiştik. Yunanlılar ise savaşın sonuna kadar hakiki mevzilerimizi öğrenememişti. Mihaliççık-Sivrihisar bölgesinde ilk savunma hattımızın bulunacağı kanaatinde olarak 15 Ağustos’ta (Çandır Köprüsü-Sivrihisar-Sarıköy-Mihaliççık) hattına erişince aldandığını anlamış, yeni tertiplere girmeye mecbur olmuştu. Bkz. Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 65-71.

Görsel 5. 7. Muharebe Sahası bölümleri ve Örtme Bölgesi.

1 Ağustos 1921

Yunan gerilerinde çalışmalarını yürüten Türk Akıncı müfrezeleri Dumlupınar doğusundaki Başkimse ve Düzağaç yöresinde bir Yunan müfrezesine taarruz ederek zayıat verdirmiştir.⁸¹⁴ Ayrıca Cephe Komutanlığı Yunanların sol kanada taarruz etmesi halinde kullanabileceği köprüler, arazi ve yollarla ilgili olarak 5. Grup'a; Çifteler, Acıköy, Muslukboğazı, Akdağ, Akgöl, Bayat köyü, Aziziye Çifteler, 12. Grup'a ise Muslukboğazı, Akgöl, Şeyh Ahmetli, Sinanlı, Büyükgökgöz, Ilıca, Beşköprü, bölgelerine ilişkin keşif görevleri vermiştir.⁸¹⁵

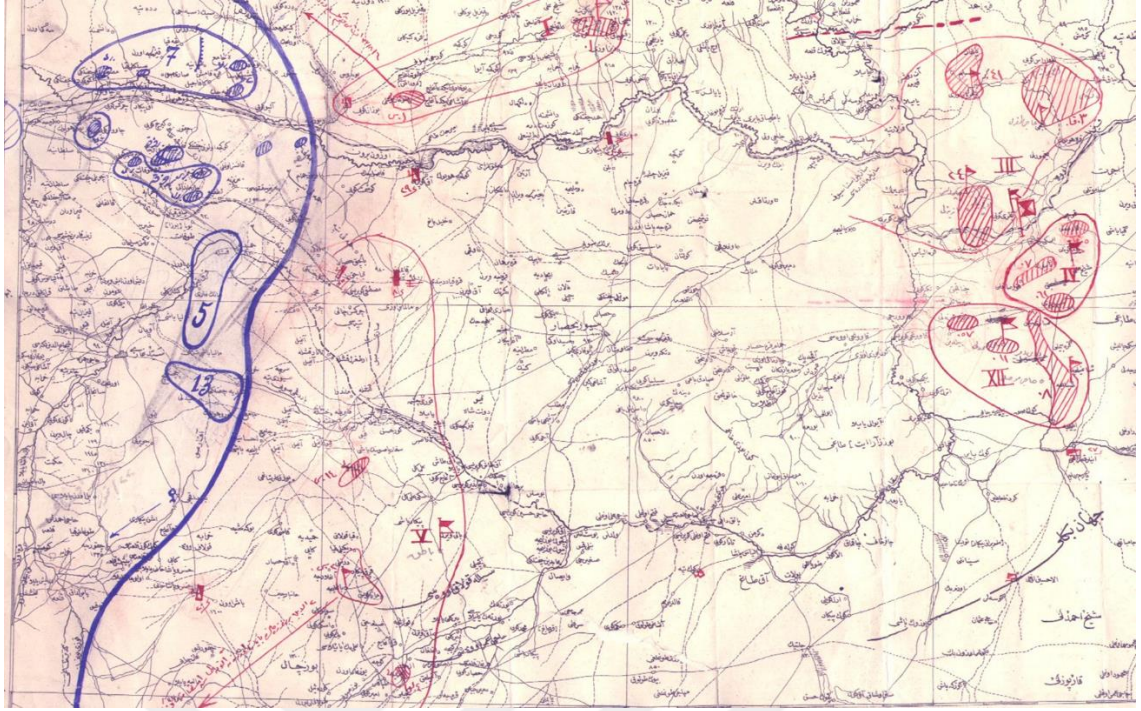
2 Ağustos 1921

2 Ağustos tarihli raporlarda, Yunanların geriden ileriye, Bozdağ karşısında, İnönü-Çukurhisar arasında, Eskişehir-Sivrihisar arasında ilerleyen üç tümen yürüyüş kolu bulunduğu bilgisi rapor edilmektedir.⁸¹⁶

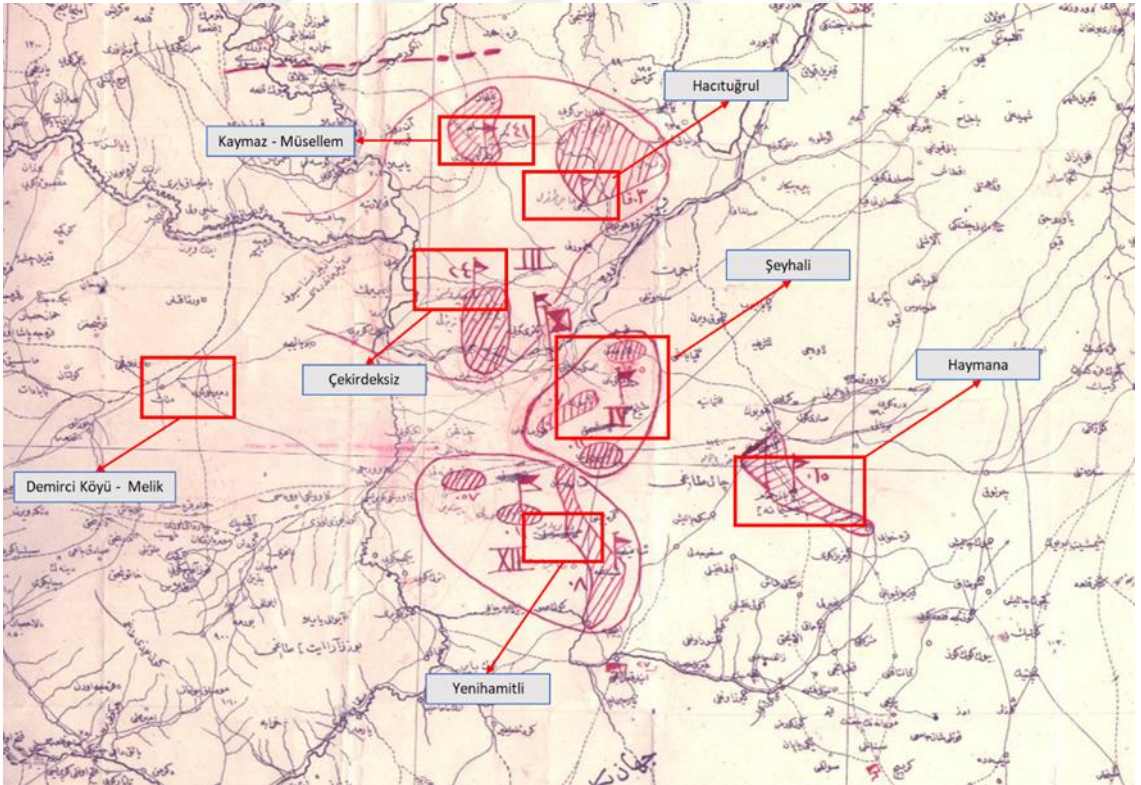
⁸¹⁴HTBD, SAYI.67, 1973, Vesika No: 1499.

⁸¹⁵ATASE TİH: Kutu: 1202, Gömlek: 121, Belge No: 1.

⁸¹⁶Koylu, a.g.k., 2015, s. 157.

Görsel 5. 8. 2 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla cephedeki genel durum.⁸¹⁷

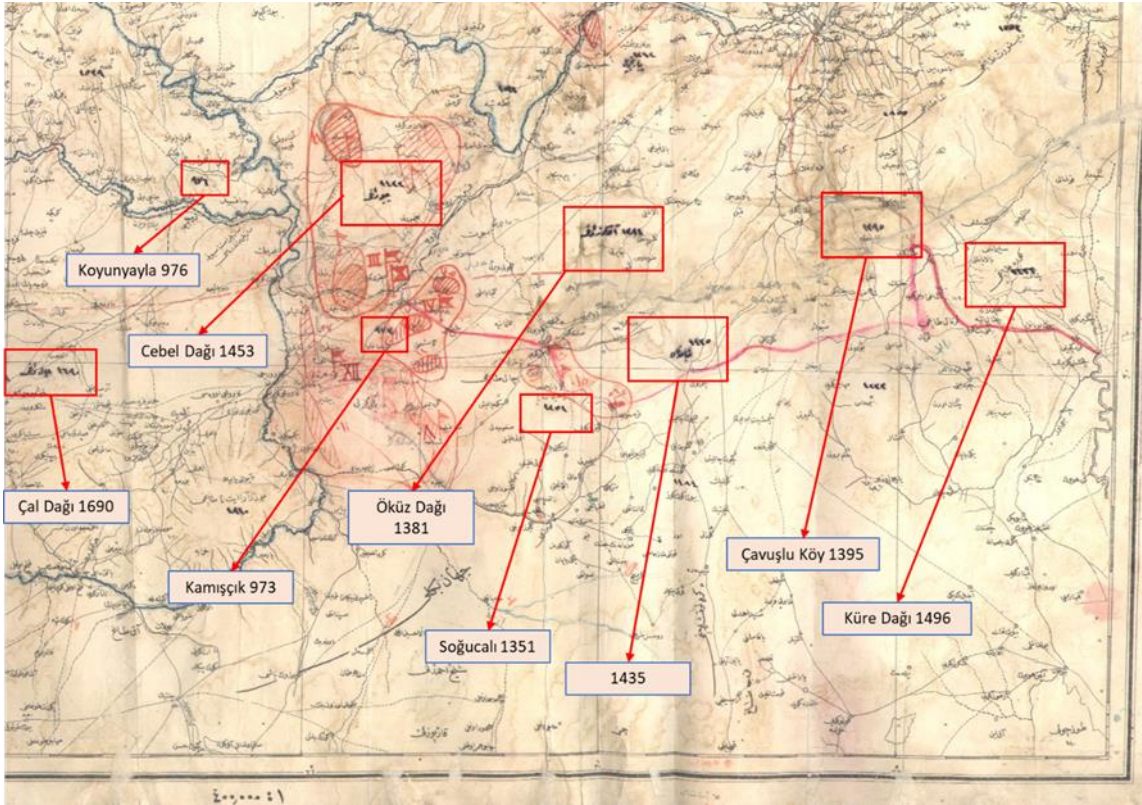
Görsel 5. 9. 2 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla Sakarya mevzilerinde Türk ordusunun durumu.⁸¹⁸

⁸¹⁷ATASE TİH: Kutu: 1204, Gömlek: 36, Belge No: 2.

⁸¹⁸ATASE TİH: Kutu: 1204, Gömlek: 36, Belge No: 3.

Görsel 5. 10. 2-5 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla Yunan gruplarının ilerleme hatları.⁸¹⁹

Görsel 5. 11. 2-5 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla Yunan konuş durumu.⁸²⁰

5-7 Ağustos 1921

5 Ağustos günü Başkomutanlık yetkilerini alan Mustafa Kemal Paşa, 6 Ağustos günü orduya ve millete beyannamesini yayımlayarak “düşmanı ana yurdun harim-i

⁸¹⁹ATASE TİH: Kutu: 1204, Gömlek: 80, Belge No: 1/2..

⁸²⁰ATASE TİH: Kutu: 1204, Gömlek: 80, Belge No: 2/3

ismetinde boğma” sözü verdi.⁸²¹ 6 Ağustos 1921 tarihli Cephe Komutanlığı emrinde,⁸²² Yunanların yaklaşık sekiz tümen kadar bir kuvvetle Eskişehir-Seyitgazi bölgesinde toplandığı bilgisi verilmektedir. Bu tarihlerde Yunanların herhangi bir ciddi ileri harekâtı görülmemiş ve genel olarak istirahatte olduğu rapor edilmiştir.⁸²³

7 Ağustos 1921 tarihinde⁸²⁴ Alpu civarında Uyuzhamam ve Mahmudiye bölgelerindeki Yunan keşif kolları tard edilmiş, bazı birlikleri Alpu güneyinden Kırgız dağına intikal ettiği, Seyitgazi’ye cephane yığınakladığı, başka bir Yunan kolunun Sandıklı’ya yürüdüğü gibi bilgiler elde edilmiştir.⁸²⁵

8-9 Ağustos 1921

Ayazın’de (Afyonkarahisar) 2. Süvari Tümeni güneye yürüyen 3 Yunan alayının yan ve gerilerine taarruz etmiş, Kızılhisar’da (Uşak-Banaz) bir Yunan taburuna ateş baskını yapılarak ciddi kayıp verdirilmiştir.⁸²⁶ Cephe Komutanlığı’nın bir gece önceki akşam raporuna göre⁸²⁷ 1. Süvari Tümeni tarafından çeşitli Yunan unsurları ile Alpu civarlarındaki Örencik, Boydos, Akçahisar, Yeşiltuna köyleri bölgelerinde çeşitli temaslar olmuştur. Sözü edilen bölgelerin Sakarya mevzilerine mesafesi yaklaşık 85 kilometre olup Türk süvarilerinin bu mesafelerde derin örtme ve keşif harekâtı icra ettikleri görülmektedir. 5 Ağustos günü Altuntaş istikametinde Yunan gerilerine akın yapmak için gönderilen Müretteb 2. Süvari Tümeni 8 Ağustos tarihinde Ayazın’dan (Afyon 50 kilometre kuzeyinde) gönderdiği raporunda bir Yunan tümeninin 5-7 Ağustos tarihleri arasında Kömbet, Bahşış, Yapıldak üzerinden Gazlıgöl istikametine yürüdüğünü

⁸²¹Halıcı, **agm.**, s. 213. Ayrıca bkz. Vutureidu, İlia, *Sakarya Ötesi Harekâtı*, çev. Niko Grigoriadis, Atina, Deli Matbaası, 1922, ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Daktilo Çeviri.

⁸²²ATASE Arşivi İstiklal Harbi, **a.g.k.**, Mart 1973 Sayı: 67 (Belge No: 1505).

⁸²³ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 1.

⁸²⁴Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 814.

⁸²⁵Öte yandan Genelkurmay Başkanı 7 Ağustos tarihinde düşman ilerleme ve taarruz ihtimallerine ilişkin ayrıntılı değerlendirmelerini içeren bir rapor sunmuştur Buna göre mealen ve özetle şöyle denilmektedir; “Düşmanın asıl taarruzunu sol kanada yöneltmesi ihtimali daha kuvvetli görülmekte olup mevcut tertiplenme de buna uygun geliştirilmektedir. Fakat diğer sağ kanada taarruz ihtimaline binaen düşmana, asıl muharebe hattımızın Ankara çayı kaynağından itibaren kuzeybatıya Çayırhan istikametine doğru Sakarya mevzileri boyunca tesis ediyormuş intibainın verilmesi gerekli görülmektedir. Böylece düşman birliklerinin gerisi zaten daha dağlık silsileler içeren bu istikameti kullanmaktan tamamıyla caydırmak ihtimali yükselmiş olur. Dolayısıyla bu aldatma tedbirine yönelik tahkimat işlerinin yapılması gerekir.” Burada görüleceği gibi Türk Genelkurmayı her türlü ihtimali titizlikle dikkate alarak aldatma dahil bütün uygun tedbirleri dikkate almaktadır. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1139, Gömlek: 148, Belge No: 2, ve ATASE Kutu: 1139, Gömlek: 148, Belge No: 3 ve ATASE Kutu: 1139, Gömlek: 148, Belge No: 4.

⁸²⁶Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 815.

⁸²⁷ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 32, Belge No: 3 ve ATASE Kutu: 1143, Gömlek: 32, Belge No: 2

belirterek bu kuvvetin Afyon istikametine hareketi halinde gerilerini vurmak üzere hazırlık yaptığını bildirilmiştir. Burada söz konusu olan mesafe ise yaklaşık 150 kilometredir. Bu Yunan birliği iki gün sonra 2. Süvari Tümeni tarafından planlandığı gibi baskına uğratılmış ve zayıf vermiştir. Alınan bir esirin ifadesine göre bu birlik Seyitgazi kuzeyinden üç gün önce intikale başlayan 9. Yunan Tümenidir.⁸²⁸ Yine 9 Ağustos günlük sabah raporuna göre, Sarayköy (Denizli) cephesinde demiryolu köprüsüne ilerlemek isteyen bir Yunan birliği geri püskürtülmüştür.

10 Ağustos 1921⁸²⁹

Alpu, Osmaniye, Çukurhisar bölgelerindeki (cephenin 90-130 kilometre ilerisinde) tabur ve alay seviyesindeki Yunan hareketleri keşfedilmiştir. Güneyde Hamidiye,⁸³⁰ İscekarahisar ve Gebeciler'deki Yunan alayları tespit edilerek Gebeciler'e ilerleyen Yunan keşif kolu tard edilmiştir.⁸³¹ Ayrıca bir kısım Yunan birliğinin Yeşiltuna ile Bozan bölgelerinde (Alpu 10-15 Km batısında) tahkimat yaptıkları görülmüştür.⁸³² Alpu genel mıntıkasında yaklaşık iki alay kadar Yunan kuvvetinin yoğun bir faaliyet içinde oldukları görülmektedir.⁸³³

11 Ağustos 1921

Aziziye, Düztepe ve Hamidiye (Eskişehir) bölgelerindeki üç Yunan tümeni hareketleri takip edilmiştir. Aynı gün Sandıklı (Afyonkarahisar) bölgesindeki Yunan birliklerine akınlar yapılmıştır.⁸³⁴ Bu kapsamda Altuntaş kuzeyine Ayırıkdağı bölgesinde bir Yunan nakliye koluna yapılan akında önemli zayıf verdirilmiştir.⁸³⁵ İsmet Paşa yayınladığı mesajda Yunan menzil kollarına hayli zarar verdiren bu akının aynı zamanda Döğer-Altuntaş yolunun Yunanlar tarafından esas menzil hattı olarak kullanıldığının anlaşılmasını sağladığını belirterek 2. Süvari Tümen'ine teşekkürlerini iletmiştir.⁸³⁶

⁸²⁸ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 33, Belge No: 1.

⁸²⁹Ayrıca bugün (10 Ağustos 1921) Ordu Komutanı Papulas, birliklerine verdiği emirle, harekâta başlama gününün 14 Ağustos 1921, Pazar olduğunu, planlarda herhangi bir değişiklik olmadığını, bütün kolorduların öncülerinin aynı gün saat 05.00'te ileri emniyet hattını geçeceğini bildirmiştir. Andre, **a.g.k.**, s. 89-90.

⁸³⁰ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 33, Belge No: 1..

⁸³¹Nilüfer Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 816.

⁸³²ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 33, Belge No: 2.

⁸³³ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 34, Belge No: 1.

⁸³⁴Nilüfer Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 816

⁸³⁵ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 33, Belge No: 3.

⁸³⁶ATASE TİH: Kutu: 1205, Gömlek: 27, Belge No: 1.

Diğer taraftan önemli bir gelişme olarak 2. Grup Komutanlığı'na gönderilen emir ile Yunanların her an ileri harekâtına başlayacağını değerlendirildiği ve grup olarak buna istinaden cephede bir kısım himaye kuvveti bırakarak Sakarya doğusunda ihtiyatı teşkil etmek üzere harekete geçilmesi emredilmiştir.⁸³⁷ Aynı esnada Batı Anadolu Menzil Müfettişliği'ne 2. Grup'un bir an önce normal bir Kolordu seviyesine çıkartılabilmesi için gerekli bütünlemelerin süratle tamamlanması emredilmiştir.⁸³⁸

Bu çerçevede daha önce 12. Grup'tan emredilen Yunan ilerleme yollarının keşfine ilişkin çalışma tamamlanarak Cephe Komutanlığı'na çok ayrıntılı bir keşif raporu olarak gönderilmiştir.⁸³⁹ Buna göre; Muslukboğazı, Akdağ, Şeyhahmetli, Sinanlı, Büyükgökgöz, Ilıca, Beşköprü, Türktaciri mıntıklarında Yunanların kolordu ve tümen seviyesinde kullanabileceği ana yaklaşma mihverlerinin alay ve tabur düzeyindeki detayları ortaya konularak savunma planlaması için çok kıymetli veriler toplanmıştır. Örneğin bir bölgedeki köprünün taşıma kapasitesi hesaplanarak Yunanların bu köprüyü ağır silahlarını geçirmek veya ikmal kollarını yürütmek amacıyla kullanıp kullanamayacağı gibi detaylar ortaya çıkartılmıştır. Bu rapor dikkatle incelendiğinde bugün dahi askerî okullarda örnek uygulama olarak kullanılabilecek nitelikler taşıdığı görülmektedir. Bu durum Türk ordusunun o zamanki kadrolarını ne kadar tecrübeli ve bilgili olduklarının açık bir delilidir. Görüleceği üzere Yunan ileri harekâtına çok kısa bir süre kala Sakarya doğusundaki savunma hazırlıkları da adeta zamanla yarışırçasına devam etmekteydi.

12 Ağustos 1921

Batı Cephesi Komutanlığı 14. Süvari Tümeni'ne Seyitgazi istikametinde bir taktik akın yapması emrini vermiş,⁸⁴⁰ 2. Süvari Tümeni ise Altıntaş istikametinde Yunan gerisine akın yaparak önemli zayıat verdirmiştir.⁸⁴¹ Bu harekâtın yapıldığı bölgenin cepheye olan mesafesinin yaklaşık 200 kilometre olduğu dikkate alındığında yapılan harekâtın özelliği daha iyi anlaşılacaktır. Aynı şekilde 14. Süvari Tümeni'ne Seyitgazi'ye yönelik bir akın görevi verilmiştir. Böylesine bir derinlikte harekât icrası

⁸³⁷ATASE TİH: Kutu: 1204, Gömlek: 124, Belge No: 1.

⁸³⁸ATASE TİH: Kutu: 1204, Gömlek: 139, Belge No: 1.

⁸³⁹ATASE TİH: Kutu: 1204, Gömlek: 139, Belge No: 1; ATASE Kutu: 1204, Gömlek: 139, Belge No: 1/1.

⁸⁴⁰TİH Batı cephesi 2-5-1 s. 224; ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 37, Belge No: 6.

⁸⁴¹HTBD, Sayı. 69, 1973, Vesika No:1509.

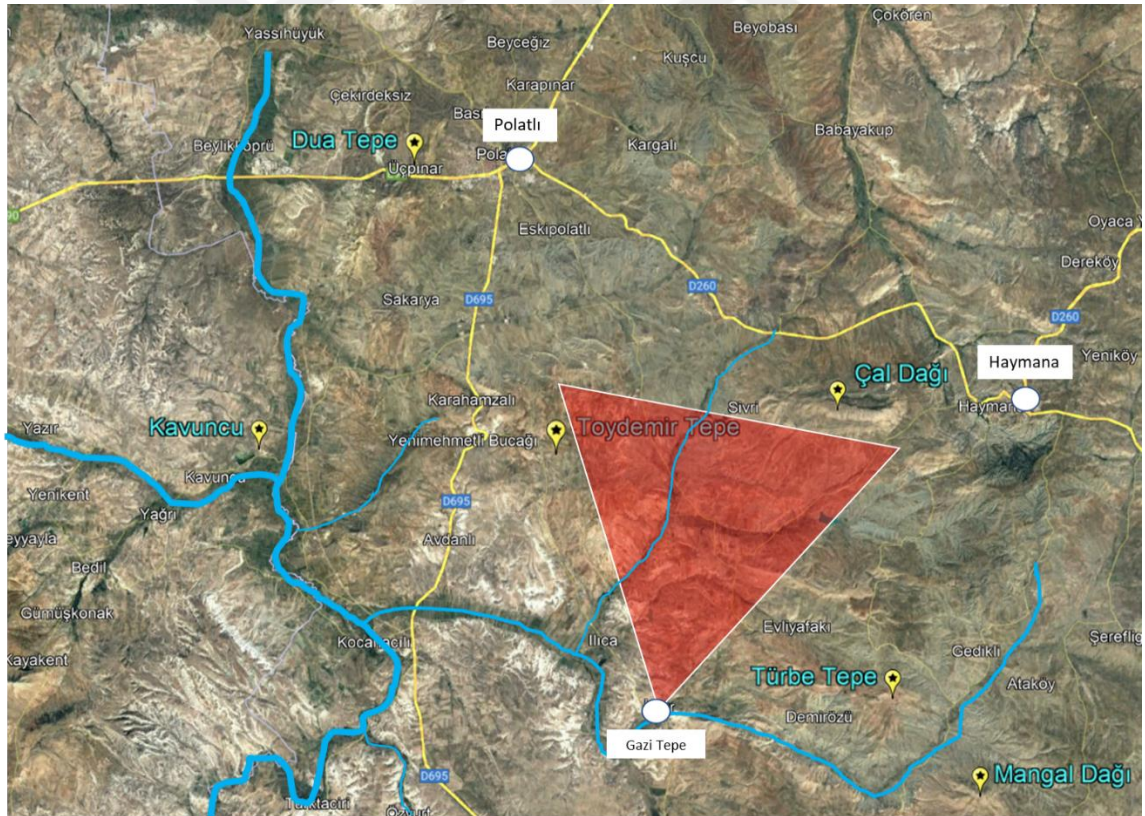
bugünün muharebe koşullarında dahi çok özel bir nitelik gerektirmektedir. Yapılan bu keşif ve akınların sonuncunda yayılan Yunan kuvvetleri hakkında önemli bilgiler toplanmıştır.⁸⁴²

Başkomutan ve komuta heyeti 12 Ağustos 1921 günü Sakarya Nehri doğusundaki mevzileri incelemek ve alınacak emniyet tedbirlerini yerinde görüşmek üzere Ankara'dan ayrılarak, Polatlı, Yıldız Dağı ve Yenimehmetli – Toydemir bölümünü inceledikten sonra İnler Köyü'nün hemen güneyinde bulunan Gazi Tepe'de incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemelerde İleri Mevzi hattı ve Muharebe İleri Karakollarının nerelere çıkarılacağı da belirlenmiştir. Bu tepeden Mangal Dağı'nı inceledikten sonra Başkomutan yanındaki Asım Gündüz'e, planlarda Mangal Dağı'nın da savunma bölgesi içine alınmasını emretmiştir. Başkomutan tam bu bölgeden Mangal Dağı'na hareket edecek iken atından düşerek kaburga kemiklerini kırmıştır. Bu yüzden Mangal Dağı'na gidememiş olsa da o gün uzaktan da olsa bu dağın savunma hattına dahil etmesiyle, 23 Ağustos günü Yunan ordusunun Mangal Dağı yönünde yapmış olduğu kuşatma harekâtı engellenmiştir. Bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın 20 Ağustos günü tekrar cepheye dönerek bütün muharebe boyunca sevk ve idareyi kaburga kemikleri kırık olduğu halde, büyük bir özveri ve dirayetle sürdürdüğü de altını çizmek gerekir. Bu durumda dahi Başkomutan zamanın önemli bir kesimini yine cephe bölgelerinde geçirmiştir. Başkomutan'ın o gün Mangal Dağı ve civar araziye nasıl gördüğünü daha iyi anlatabilmek bakımından Gazi Tepe ve İnler Köyü bölgesinden alınan hava resimleri aşağıda sunulmuştur. Resimlerin alındığı nokta olan Gazi Tepe cephenin güneye döndüğü bölgenin doğu istikametinde nispeten yakınında olduğu için buradan hem güney kanadı (Demirözü vadisi, Mangal Dağı ve Türbe Tepe hem de hem de cephenin kuzey – güney uzanımı hattını daha iyi değerlendirebilmek mümkün olabilir.

⁸⁴²Bir düşman Tümeninin Doğançayır'a geldiği, Aziziye (Emirdağ – Afyonkarahisar) doğusunda bir düşman tümeninin bulunduğu istihbar edilmiştir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 817.

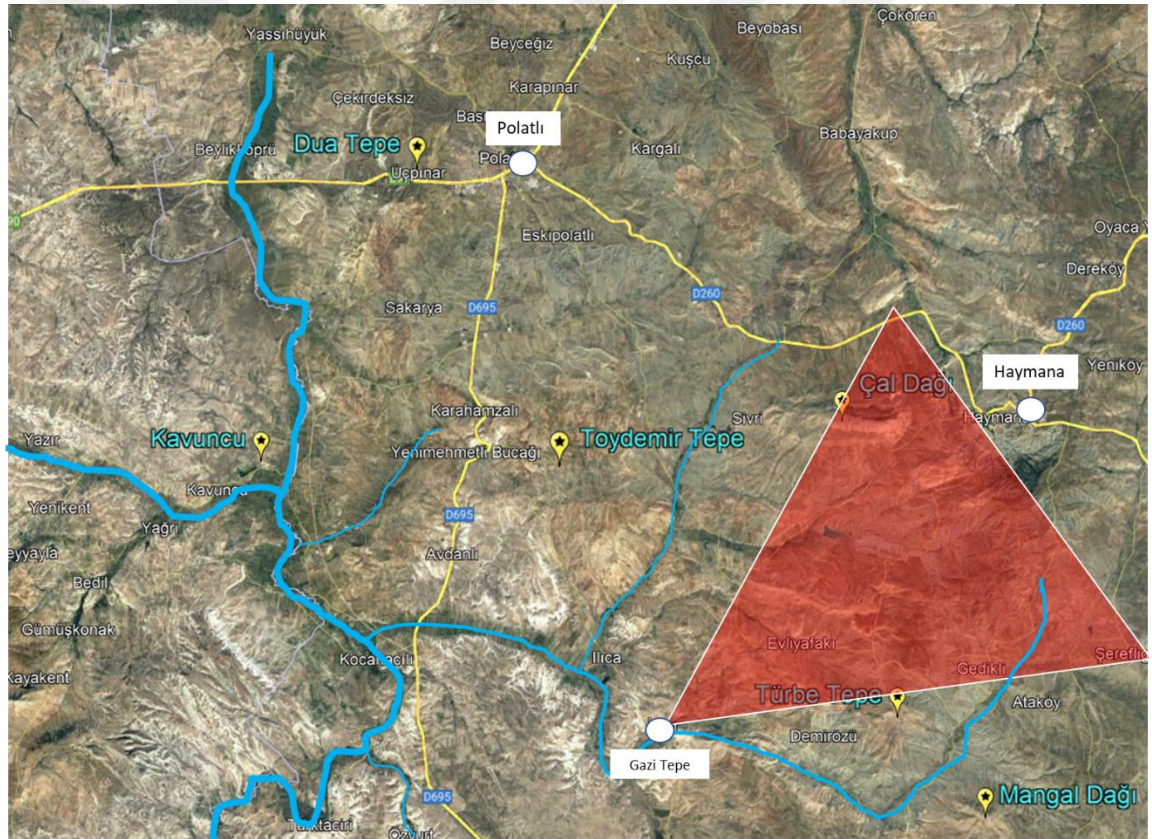
Görsel 5. 12. *Gazi Tepe'den Kuzeybatı İstikametinde Görünüm.*

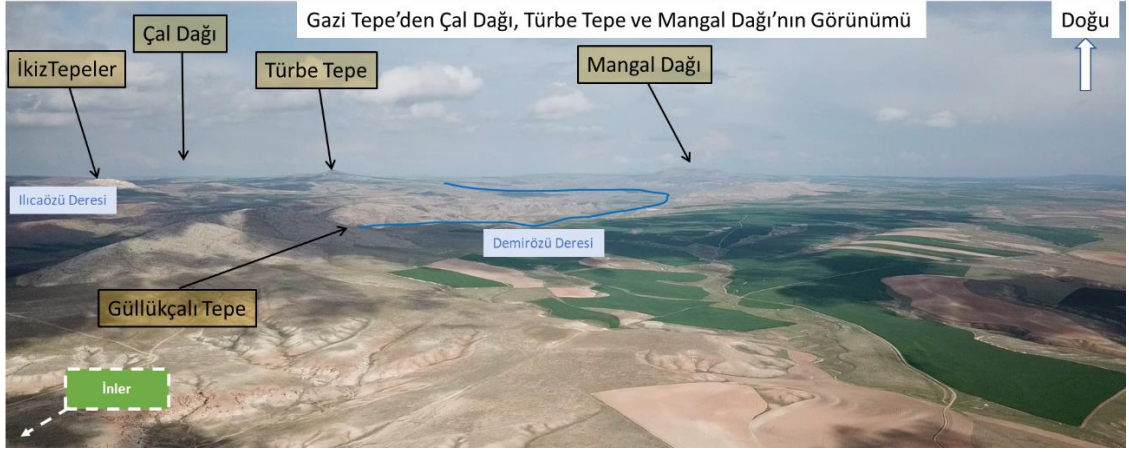
Görsel 5. 13. *Gazi Tepe'den Kuzeybatı İstikametinde Görünüm.*

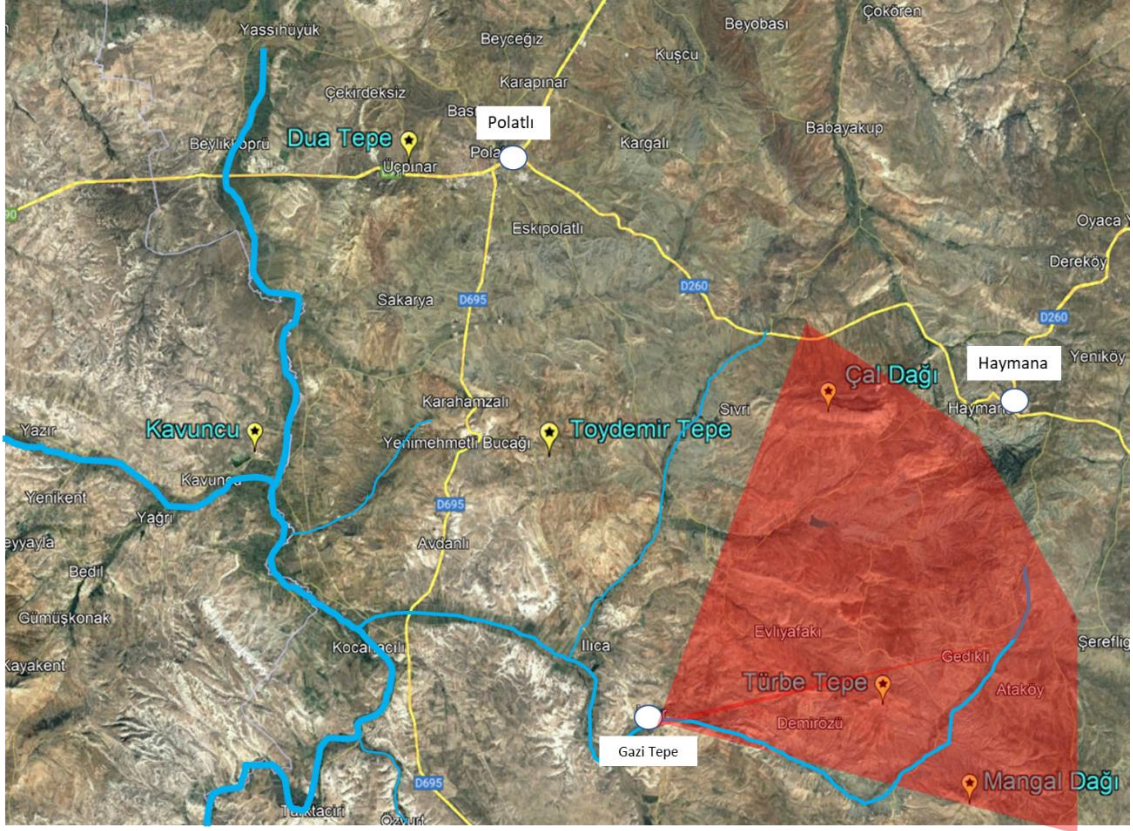
Görsel 5. 14. *Gazi Tepe'den Kuzeydoğu İstikametinde Görünüm.*

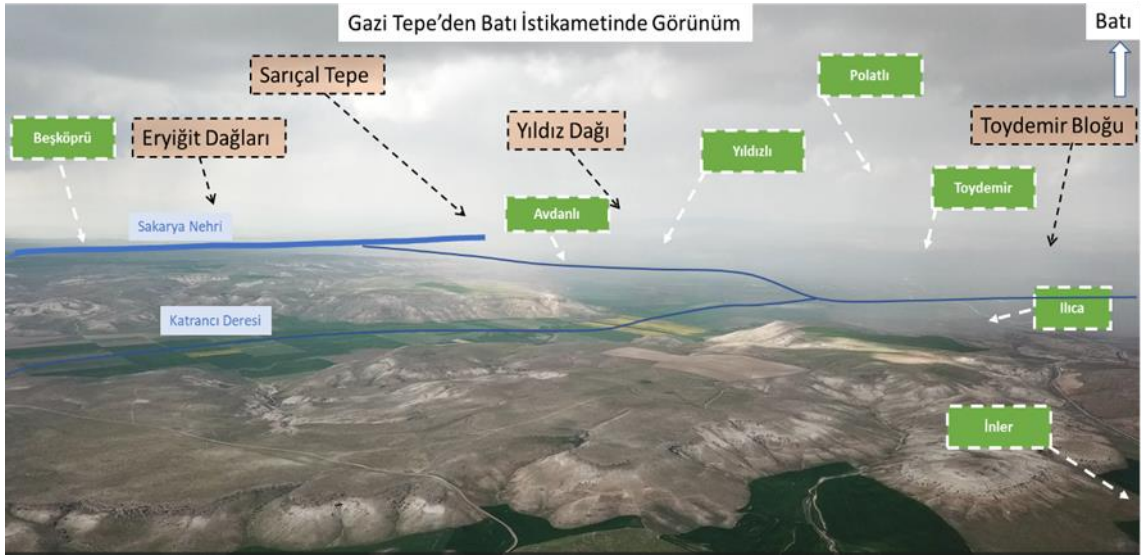
Görsel 5. 15. *Gazi Tepe'den Kuzeydoğu İstikametinde Görünüm.*

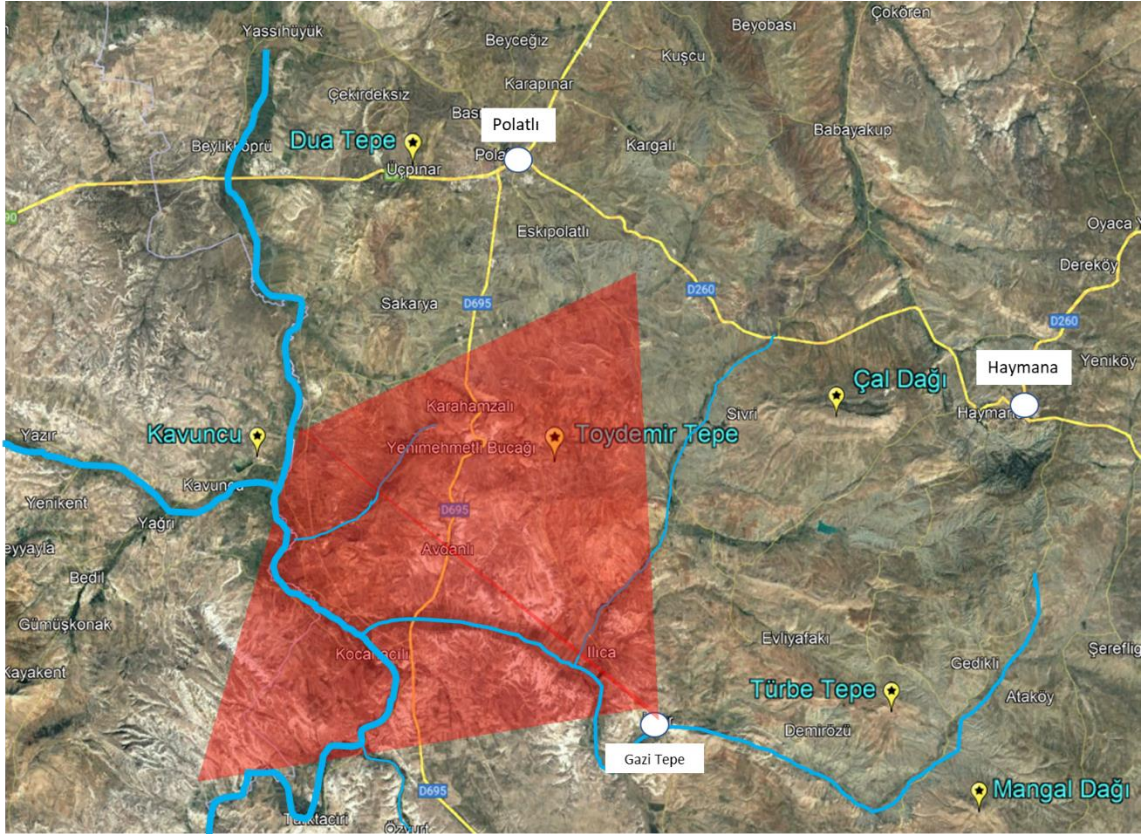
Görsel 5. 16. Gazi Tepe'den Çal Dağı, Türbe Tepe ve Mangal Dağı'nın Görünümü.

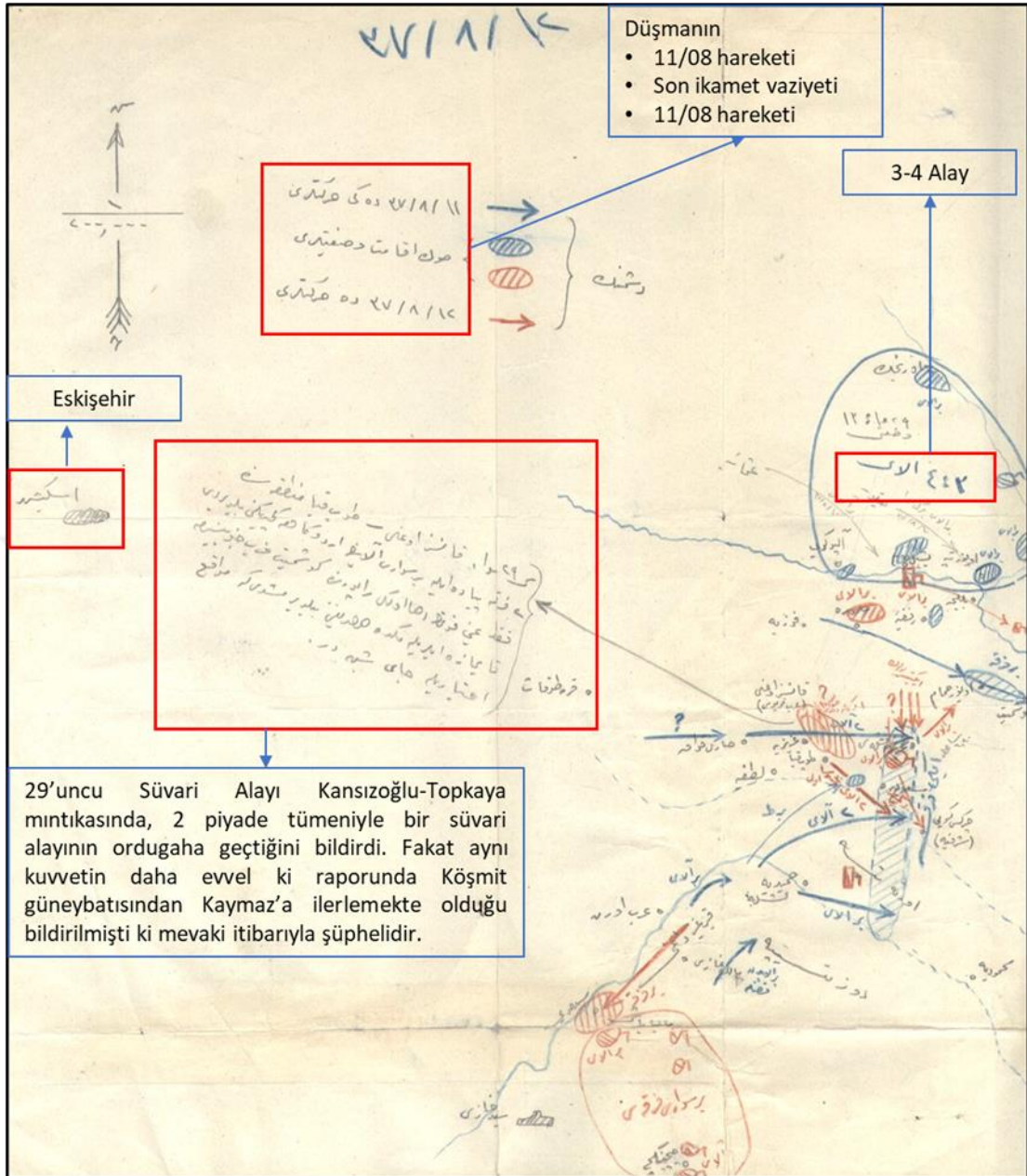
Görsel 5. 17. Gazi Tepe'den Çal Dağı, Türbe Tepe ve Mangal Dağı'nın Görünümü.

Görsel 5. 18. Gazi Tepe'den Batı İstikametinde Görünüm.

Görsel 5. 19. Gazi Tepe'den Batı İstikametinde Görünüm.

Görsel 5. 20. 12 Ağustos günü cephedeki durum.⁸⁴³

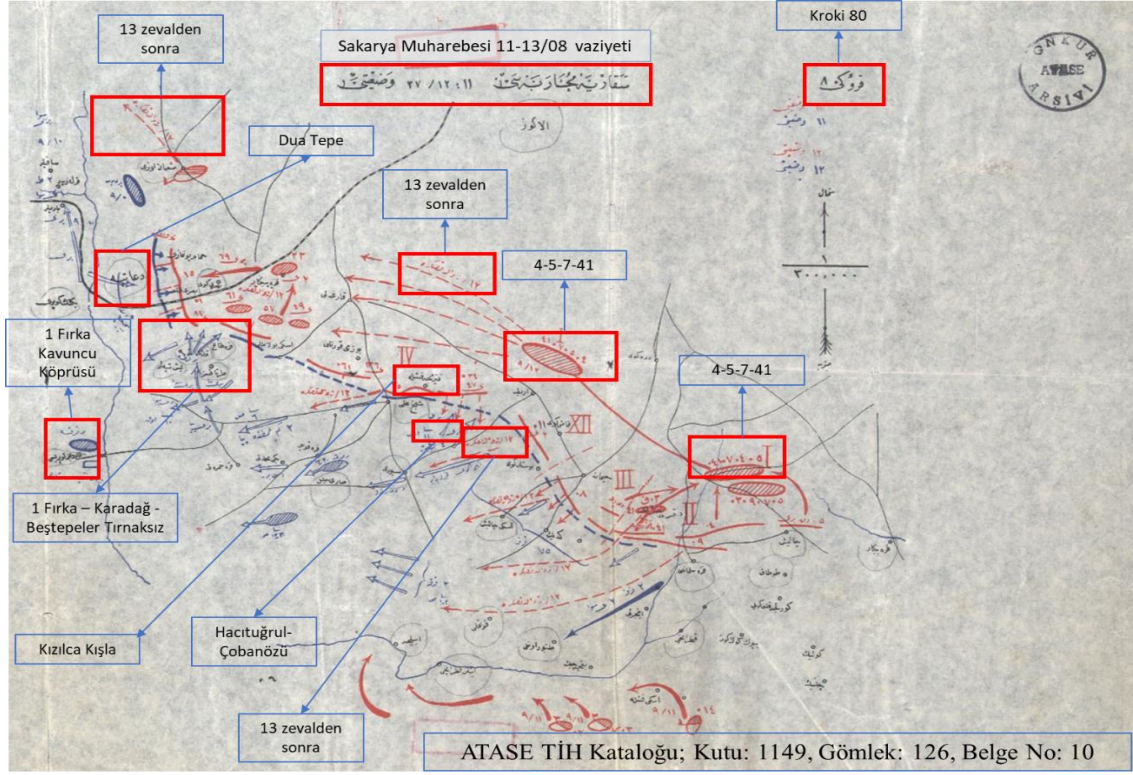
12 Ağustos tarihinde günün sonunda Batı Cephesi Komutanlığı Yunanların dört tümen kadar kuvvetle Bozan-Beylikahır-Kaymaz hattına ve bir fırkadan fazla kuvvetle Afyon tarafından Çobanlar-Işıklar hattına ilerlemekte olduğunu bildirmiş⁸⁴⁴ ve kuşatma hareketinin güneyden olabileceği kanaati güçlenmiştir.

⁸⁴³ATASE TİH: Kutu: 1205, Gömlek: 4, Belge No: 1.

⁸⁴⁴HTBD, Sayı. 69, 1973, Vesika No:1510.

13 Ağustos 1921⁸⁴⁵

Yunanların Alpu civarlarındaki; Buğdüz, Örencik, Bozan, Uyuzhamam, Hamidiye hattında olduğu istihbar edilmiştir.⁸⁴⁶ Yunan birliklerinin genel yaklaşma yürüyüşüne bugün de başlamadıkları anlaşılmaktadır. Yunanların oldukça temkinli ve ağır hareket ettikleri görülmektedir.⁸⁴⁷

Görsel 5. 21. 11-13 Ağustos tarihleri arasında tarafların durumları.⁸⁴⁸

14 Ağustos 1921

Yunan ordusu 14 Ağustos 1921’de iki kolordusuyla Eskişehir bölgesinden, bir kolordusuyla Seyitgazi bölgesinden harekete geçti. Bu aşamada birliklerini Türk ordusunun Mihaliççık-Sivrihisar hattında savunma yapabileceği ihtimaline göre ilerleten Papulas’ın, ilerleyen günlerde Türklerin Sakarya Nehri doğusunda olduğunu anlayınca

⁸⁴⁵ Ayrıca bugün itibarı ile, Maraş’tan hareket eden 2. Kolordu halen Akşehir bölgesinde Kocaeli grubundan alınan 17. Tümen Nallıhan’da bulunmaktaydı. Kars’tan gönderilen 12. ve Amasya’dan gönderilen 16. Tümen düşman çekilirken ancak muharebesi sahasına yetişebilmiştir. Bkz. F. Belen (1973), *Askerî Ve Siyasal Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 346.

⁸⁴⁶ Hatemi, a.g.k., 2002, s. 817

⁸⁴⁷ Öte yandan çok ilginç bir bilgi olarak, Mürettep Fırka tarafından yapılan keşif faaliyetleri sırasında düşmanın Sandıklı’dan Afyon’a intikal eden iki alayından birine (216. Alay) bir İngiliz Albay tarafından komuta edildiği rapor edilmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1205, Gömlek: 65, Belge No: 12..

⁸⁴⁸ ATASE TİH: Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 10.

güneye kanat kırdıracağı görülecektir.⁸⁴⁹ Batı Cephesi Komutanlığı bu sabahtan itibaren Yunanların geniş bir cephe ile ileri yürüyüşe geçtiğini bildirirken⁸⁵⁰ Başkomutan saat 18.40'da Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda üç dört gün sonra meydan muharebesinin başlamasının beklendiğini bildirdi.⁸⁵¹ Bugün akşam itibarıyla Yunan ordusu Eskişehir'den Kırız Dağı'na kadar ilerlemişti.⁸⁵² Yunan birlikleri bugün boyunca sürekli olarak Türk süvarisinin akınlarına maruz kalmışlar, Süvari Grubu 2 ve 14. tümenler ile 4. Tugay'dan ibaret kuvvetiyle, bu birlikler arasında dönüşümlü olarak üç akın icra etti.⁸⁵³ Bunlardan birincisi 2. Süvari Tümeni tarafından Döğler istikametinde, ikincisi 4. Tugay ile Altıntaş ovasına, üçüncüsü ise 14 Ağustos'ta 14. Tümen ile Cevizli istikametinde yapıldı. Son yapılan akında Yunanlarla doğrudan cepheden temas sağlanmış ve Yunanların ileri harekâta geçtiği bu şekilde öğrenilebildi.⁸⁵⁴ Böylece Yunan kuvvet durumu büyük ölçüde aydınlatılmış⁸⁵⁵ ve Yunanların en az üç tümeninin Seyitgazi

⁸⁴⁹Ünal, **a.g.m.**, 2021, s. 298

⁸⁵⁰ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 37, Belge No: 1.

⁸⁵¹ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 16, 16/1

⁸⁵²Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 2018, s. 462. Ayrıca düşmanın üçer tümenli 3 kolordusundaki tümenlerinin sırasıyla Dudaş, (ikisinin) Porsuk boyunca Balıklı, Halilbağı, Aziziye kışlasından hareketle Karakaya Derbendi, Hamidiye ve Mahmudiye, Yarviran, Serçe'den hareketle Çifteler, Mecidiye'den Belpınar'a ilerlediği, Kadıköy, Pınarbaşı, Eski Aligül cephesine bir düşman süvari Tugayı'nın, Seyidlersultan'dan Emirali'ye bir Tümenin intikal ettiği, Işıklar'a (Afyonkarahisar) ilerleyen diğer düşman alayının Çobanlar'a (Afyonkarahisar) yöneldiği. Diğer bir düşman kuvvetinin Işıklar ve Çalımurad istikametinde ilerlediği bilgileri alınmıştır. Bu birliklerin tümünün yaklaşık 2-3 Tümen seviyesinde olduğu değerlendirilmektedir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 817. Cephe Komutanlığı günlük raporunda Porsuk kuzeyinde Poydos ile Örencik arasında, Yeşiltuna, Uyuzhamam, Bardakçı, Bozan, Alpu, Hamidiye, bölgelerinde yoğun Yunan birlik hareketleri olduğunu belirtmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 37, Belge No: 6; ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 37, Belge No: 6/1

⁸⁵²Prens Andre 14 Ağustos'tan itibaren bütün ileri hareket boyunca sürekli Türk süvarisi tarafından devamlı tacizlere maruz kalındığından birliklerin bu taarruzları bertaraf etmek için sürekli açılmak zorunda kaldıklarını belirtiyordu sözlerine devamlı ikinci kolordunun sürekli olarak kendisini kalabalık bir Yunan süvarisi tarafından tamamiyle sarılmış olduğunu ve İkmal yollarının özellikle sürekli taciz altında olduğunu belirtiyordu. Bkz. Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 93-95.

⁸⁵³⁸⁵³ Süvari Kolordusu'nun etkili bir ateş desteğine sahip olmaması nedeniyle örtme muharebeleri sırasında daha ziyade düşman kuvvetleri ile temasta zayıf kuvvetler bırakarak düşman yanlarına akınlar icra edilmesi uygun görülmüştür. Dolayısı ile kolordu Afyon ve Eskişehir ilerleme kolları arasında bulunan Çifteler bölgesinde Yunanların her iki ilerleme kolu arasındaki boşluğa dalarak buradan düşman birliklerinin iç yanlarına doğru akınlar yapmak şeklinde bir plan benimsendi. Bkz. Altay, **a.g.k.**, 1925, s. 21.

⁸⁵⁴Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 297.

⁸⁵⁵14 Ağustos günü düşman ilerleyişinin niteliği ve ağırlık merkezinin tam olarak ortaya çıkarılabilmesi amacıyla bizzat kolordu komutanı bir bölük ile beraber Dağlı Han ve kuruca köyleri bölgesinde yani Çifteler gerisinde kelimenin tam anlamı ile düşman birliklerinin arasında kalarak fiili bir keşif faaliyeti icra etmiş ve ertesi gün düşmanın Çifteler bölgesinden 3 tümeni ile Sakarya güneyinden doğuya doğru ilerlemeye başladığını başkomutanlığı rapor etmiştir ki bu olay düşman sıklet merkezinin doğru bir şekilde tespit edilebilmesi bakımından son derece önemli bir bilgi içermektedir. Bkz. Altay, **a.g.k.**, 1925, s. 23.

- Bayat - Çifteler bölgesinde ve ağırlık merkezi ile Sakarya güneyinden doğuya doğru ilerlediği anlaşıldı.⁸⁵⁶

Bugün diğer bir gelişme de Süvari Grup Komutanlığı tarafından kendi başlısı olan 55. Süvari Alayı'na verilen bir emrin doğrudan Cephe Komutanı'nın müdahalesi ve doğrudan ilgili birlik komutanıyla yazışması şeklinde tadil edilmesidir. Görüldüğü gibi Cephe Komutanı iki ast birlik düzeyinde cephedeki tüm faaliyetleri titizlikle takip etmektedir.⁸⁵⁷ Cephe Komutanı'nın doğrudan örtme muharebelerini fiilen icra eden Alay Komutanlıklarıyla yazışarak bilgi ve emir teati ediyor olması dikkat çekicidir.⁸⁵⁸

14 Ağustos'tan itibaren yaşanan birkaç günlük gelişmelerin büyük önemi vardır. Fevzi Çakmak günlüklerinde⁸⁵⁹ 14 Ağustos günü boyunca takriben bir Tümen Yunan kuvvetlerinin Kutoğlu ve Balıkçı köprülerine yanaştığını, bir Yunan Tümeninin Biçer'den Porsuk kuzeyine geçtiğini, iki alay kuvvetindeki Yunan birliğinin Hortu'dan Demirciköy'ü işgal ettiğini, Hisarköy, Büyük Tuğluk ve Eşrefli, Kürt Tuğluk istikametlerinden iki Yunan tümeninin ilerlediğini, beş kilometrelik bir Yunan nakliye kolunun Çavdarlı ve Gebeciler istikametinde yürüdüğünü, 2 Yunan tümeninin Fettahoğlu köprüsünden Küçük Hasan'a, bir tümenin ise Çandarlı'dan Musluk boğazına ilerlediğini belirtmektedir. Görüldüğü gibi bu tarihten itibaren, 14-17 Ağustos tarihleri süresince, Yunanlar Mihaliççık-Ömerler (Gençali) – Demirci – Hamamkarahisar - Fettahoğlu Köprüsü - Çiftlik batısı hattına gelerek Cihanbeyli ovasına doğru kuvvet kaydırmaya başlamıştı. Türk Ordusu ise güney yanını Hacımuslu'dan Kuzeybatıya Soğucalı (Soğulca olarak da geçmektedir.) ve Sapanca'ya aldı. Yani Yunan kuşatma teşebbüsüne karşı 1. Grup Sakarya batısından Sakarya doğusuna getirilerek kesin sonuç yerinde yeterli kuvvetin oluşturulması hedeflenmiş,⁸⁶⁰ Müretteb Kolordu Mihaliççık Köprüsü'ne yaklaşmaya başlamış, 2. Grup Akşehir bölgesinden Türktaciri'ne gelmiştir. Süvari Grubu ise Çeltik doğusunda Yunan güney kanadıyla temas halindedir. Yani son 3 gündür Türk

⁸⁵⁶Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 298 .

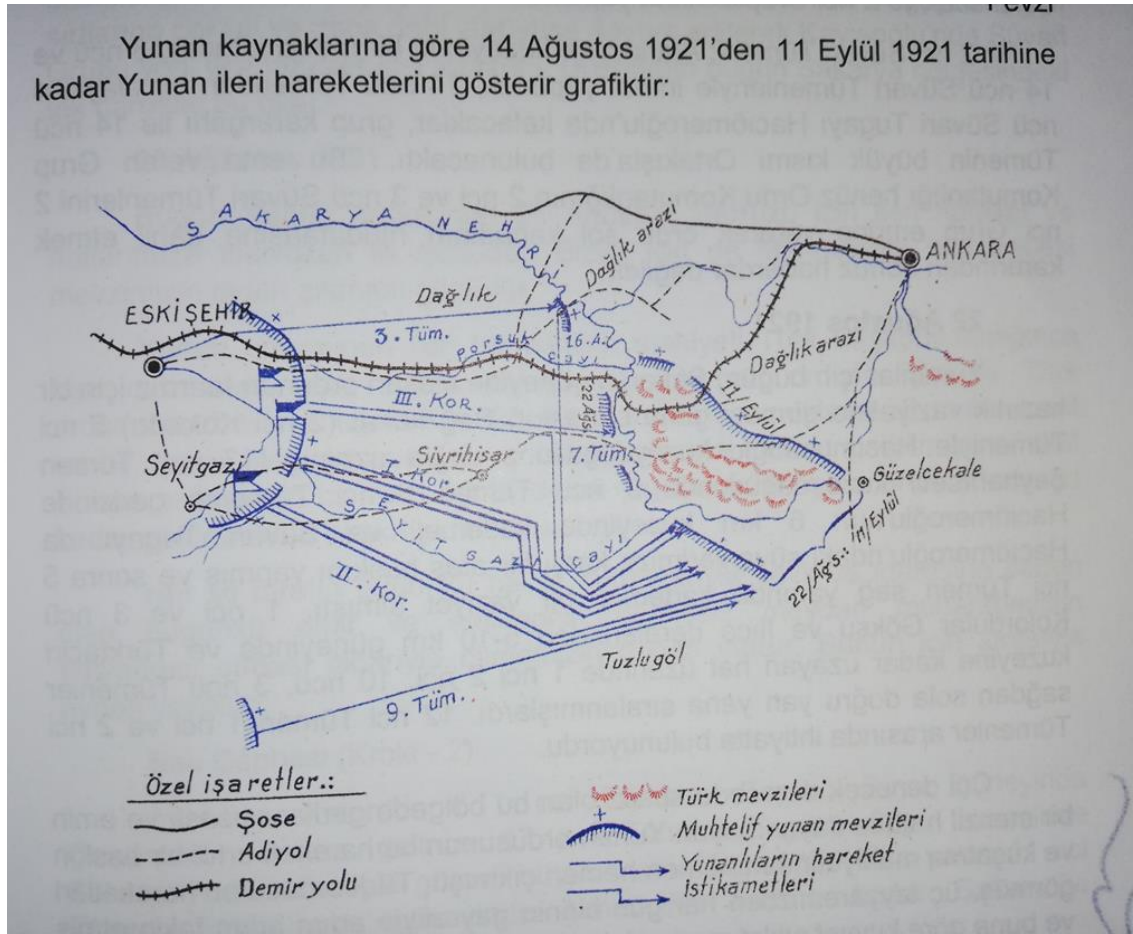
⁸⁵⁷ATASE TİH: Kutu: 1206, Gömlek: 45.

⁸⁵⁸ATASE TİH: Kutu: 1205, Gömlek: 65, Belge No: 1; ATASE Kutu: 1206, Gömlek: 42, Belge No: 3 ve ATASE Kutu: 1206, Gömlek: 62, Belge No: 1, 2, 3, 4, 5; ATASE Kutu: 1206, Gömlek: 82, Belge No: 1

⁸⁵⁹Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 818.

⁸⁶⁰İ.H. Tümerdem (1941), *Türk İstiklal Harbi, Yunan Cephesi, Operatif ve Tabiye Bakımından İncelenmesi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, s. 65.

Ordusu bütün kuvvetlerini kesin sonuç noktasında toplarken aynı zamanda Yunan sıklet merkezi karşısında denge sağlamakta ve tedbirler geliştirmektedir.⁸⁶¹

Görsel 5. 22. Yunan Kaynaklarına göre Yunan ordusunun Sakarya'ya ilerleyişi.⁸⁶²

15 Ağustos 1921⁸⁶³

15 Ağustos öğleye doğru Süvari Kolordusu Yunanların en güneydeki kolunun ilerleme istikametini ortaya çıkartarak gerilerine etkili akınlar icra etmiştir.⁸⁶⁴ Ayrıca Akşehir civarındaki iki alaydan teşkil edilen kurmay Yarbay Zeki Soydemir komutasındaki Müretteb Tümen Yunan gerilerini taciz görevini başarıyla sürdürmüştür. Yunan birliklerinin yaklaşması sırasında yapılan bütün bu taciz hareketleri Yunanların

⁸⁶¹Tümerdem; a.g.k., 1941, s. 38.

⁸⁶²S. Duman (2016), *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, Kurtuluş Savaşı'nın Unutulan Muharebeleri*, İstanbul: Kronik yayınları, s. 41.

⁸⁶³ Fevzi Paşa'nın günlüklerinde bugün, düşmanın Kâhya, Sarıköy ve Sivrihisar'a girdiği, Halilbağı'ndan doğuda bir düşman yürüyüş kolu görüldüğü, Yarviran'dan bir Tümenin Çandır'a, iki düşman süvari alayının Kayaköy'den Kuruca'ya, iki taburun Yağlıca'dan Sığircık'a ilerlediği, Balveren güneyinde düşman ordugahının görüldüğü bildirilmektedir. Bkz. Hatemi, a.g.k., 2002, s. 817.

⁸⁶⁴Altay, a.g.k., 1925, s. 24.

Sakarya güneyindeki menzil teşkilatını ve karargahını Sakarya kuzeyine almasına ve bu nedenle kuşatma kolordusunun susuz bölgede oldukça büyük zorluklar çekmesine neden olmuştur.⁸⁶⁵

16 Ağustos 1921

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ağustos tarihinden itibaren (sol kanatta 20 Ağustos'tan itibaren) kesin muharebelerin başlayacağını belirtmiş ve Yunan geri bölgelerine yapılacak harekâtın önemini tekraren vurguladı.⁸⁶⁶ Özellikle Bozüyük-Karaköy bölgesindeki Yunan menzil hatlarına ve depolarına, Müretteb ve Altıncı Tümenlerin de bütün süvarileriyle Bayat ve Dumlupınar doğrultusunda Yunan gerilerine taarruz etmeleri emredildi. Bugünden itibaren Süvari Grubu Çal Dağı bölgesinde cephenin sol kanat emniyetini almaya başlamışken Akşehir bölgesinden iki alaylık bir gönüllü süvari ve piyade birliği teşkil edilerek Müretteb Süvari Tümeni adı altında Sivrihisar'a doğru başarılı hareketler yapmıştı.⁸⁶⁷

Bugünün akşamı Yunan ordusu Mihaliççik-Sivrihisar-Çandır hattı batısına ulaşmış⁸⁶⁸ ve kuvvetlerini güneye doğru kaydırmaya başlamıştır.⁸⁶⁹ 1 ve 3. Yunan kolorduları ile 5. Tümeni Çakmak ve Fettahoğlu köprüsü arasından geçiş yaparken⁸⁷⁰ Türk süvarileri Yunan nehir geçiş hareketini ancak sınırlı biçimde taciz edebilmişlerdir. Bu arada cepheyi takviye etmek üzere diğer bölgelerden personel ve malzeme ikmalleri de devam etmektedir. Bu konuda bazı bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

⁸⁶⁵Altay, **a.g.k.**, 1925, s. 27, 28.

⁸⁶⁶Fevzi Paşa Asıl Muharebe Sahasına çekilmekte olan örtme birliklerinin yerine Müretteb Kolordu'nun eski bölgesinde terk ettiği yerel süvari birliklerinin bir takım piyade unsurları ile desteklenerek bizzat o bölgenin muntika komutanı emrinde özellikle Bozüyük, Karaköy muntikasındaki düşman menzil hatları ve depolarına taarruz edilmesini emrediyordu. Aynı şekilde Müretteb Tümen ve 16. Tümenlere de karşılarındaki düşman birlikleriyle temasta asgari kuvvetler bırakarak büyük kısımlarıyla Bayat ve Dumlupınar istikametinde düşman gerilerine taarruz etmelerini emrediyordu. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1206, Gömlek: 101, Belge No: 1.

⁸⁶⁷Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 304.

⁸⁶⁸İki düşman Tümeninin Hisarköy ve Mahmudköy'e ilerlediği, bir Tümenin Mihaliç ve Belen ve diğer bir Tümenin ise Sazak'tan ilerleyip Biçer'i işgal ettiği, Halilbağı'ndaki iki Tümenin, Elcik ve Mamik üzerinden Hamamkarahisar'a ilerlediği, Çifteler'e Belpınar'dan gelen iki Tümenin, Aşağı ve Yukarı Kepenler'den Sivrihisar'a girdiği, Sivrihisar'dan üç Tümenin çıkarak, birinin Balahisar'a diğer ikisinin ise Balahisar'dan Fettahoğlu köprüsüne geçtiği, yaklaşık 10 kilometre uzunluğundaki bir düşman kolunun Çandır'dan Kepenler'e yürüdüğü bildirilmektedir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 818.

⁸⁶⁹Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 96; Belen, **a.g.k.**, 1973, s. 347.

⁸⁷⁰Belen, **a.g.k.**, 1973, s. 347.

Kıta İsmi ve Numarası	Zabit	Erat	Makineli	Hayvan	Öküz Arabası	Yahşiyan'a Muvassalat
48.Alay	24	1130	2	85	0	21/8/1337
49.Alay	35	806	0	30	10	23/8/1337
Hücum Taburu	Mevcut ayrıca arz edilecektir.					24/8/1337
49.Alay M.T. K	2	44	3	17	4 Top	27/8/1337
Sahra Bataryası	3	81				/21/8/1337

Görsel 5. 23. 16 Ağustos 1921 tarihli Cephe ikmal çizelgesi.⁸⁷¹

17 Ağustos 1921

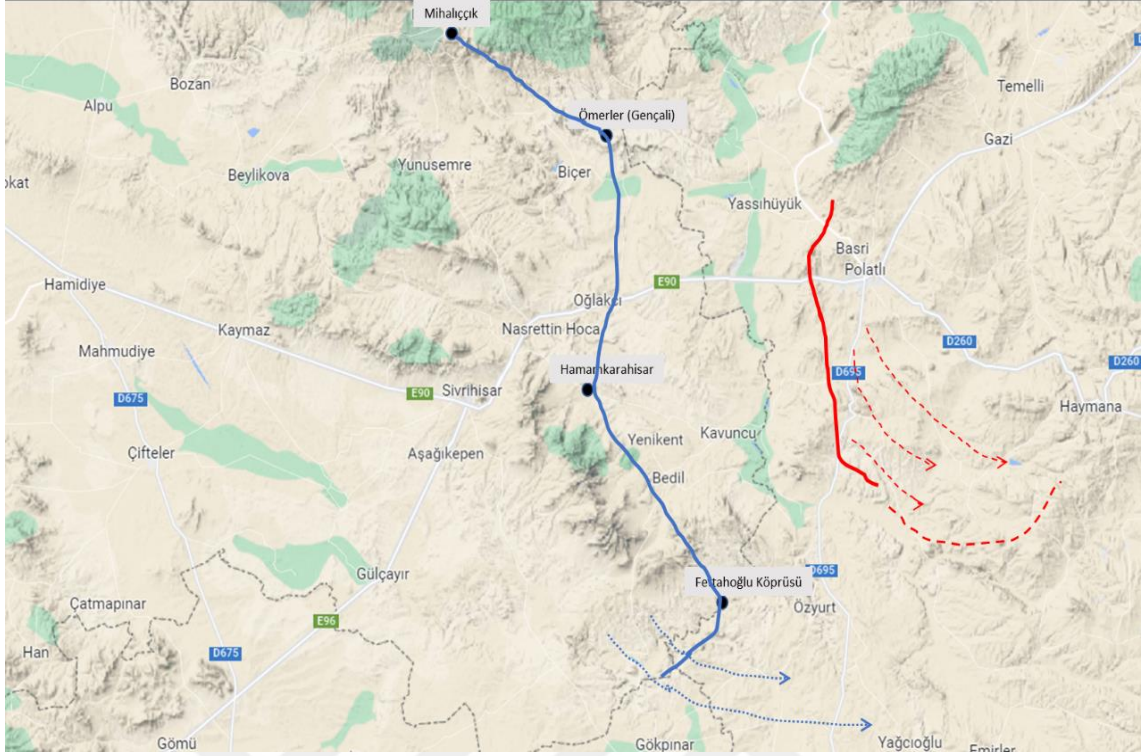
Yunan yürüyüşü devam ederken 17 Ağustos tarihine gelindiğinde Yunan askerleri hangi koşullarda ilerleyeceğini de daha iyi anlamaya başlamışlardı. Özellikle *gittikçe çekilmez bir hal alan sıcaklık* askerleri zor durumda bırakmış, güneş çarpması nedeniyle boylu boyunca yere uzanan askerlere sıhhiye arabaları yetişmeye çalışmıştı. Spridonos da bölgeyi çöl olarak tanımlıyordu. Çölün yakıcı güneşinin yaydığı dayanılmaz sıcaklığında, sırtında yüklü çantası ile yayan yürümekte olan erlerin yüzlerini ise *can çekişen bir kimseye benzetti*. “Gündüz vakti ter, dere gibi akıyor, çok kimse gözlerini açamıyor, güneş batınca dondurucu bir soğuk başlıyordu. Bu koşullarda iki hafta boyunca ordu kendisini bekleyen mezbahaya yürüdü.” Yürüyüş sırasında kimi zaman yolu da şaşırmışlardı. Vutureidu’ya göre bu, *mihmandar vazifesi gören yerli Türkler(in)dahi ordunun ilerlediği bölgeleri bilmemesi* nedeniyle olmuştu.⁸⁷²

Bugün Cephe Komutanlığı günlük raporunda, Sivrihisar’dan çıkan Yunan kuvvetinin 3 Tümen kadar olduğu, verilen bilgilere istinaden Masik ile Fettahoğlu köprüsü arasında 7 Tümen bulunduğu belirtiltiği, buna mukabil bu bilginin mübalağalı olduğunun değerlendirildiği, esas miktarın 4-5 Tümen kadar olduğu, bunlardan 2-3 Tümenin Fettahoğlu Köprüsü bölgesine 2-3 Tümenin de doğuya doğru (Beylikköprü istikameti kastediliyor olmalı) yöneldiğinin değerlendirildiği ifade edilmektedir.⁸⁷³

⁸⁷¹ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 11, Belge No: 1/1.

⁸⁷² Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Spridonos, **age**, s. 172; Vutureidu, **age**, s. 6.

⁸⁷³ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19.

Görsel 5. 24. 17 Ağustos 1921 tarihinde her iki tarafın durumu.

18 Ağustos 1921

Fevzi Çakmak Paşa'nın günlüklerinde Biçer'deki iki Yunan Tümeninin Sarayköy yakınında Sekiören güneyi hattını işgal ettiği, Koyunağılı'ndaki Yunan birliklerinin Sekiören'e yürüdüğü, bir Yunan Tümeninin Toprakpınar'a girdiği, iki Tümenin Höyük, Muhacir Tuğluk ve Çeltik üzerinden Erenköylü'ye yürüdüğü belirtilmektedir.⁸⁷⁴ Bugün ayrıca Başkomutan Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda Porsuk tarafeynindeki Yunan birliklerinin Çardak, Gemlik, Maden, İlkviren, Demirciköy, Hamamkarahisar, Geçek hattına kadar ilerledikleri ve 6, 7 tümen olarak tahmin edildikleri, Vaysal-Hisarköy hattında ilerleyen üç Tümen kadar Yunan kuvvetinin Süvari Grubu'nun taarruzları karşısında durdurularak açılmaya mecbur bırakıldığı belirtilmektedir.⁸⁷⁵ Yunan 2. kolordusu Çakırhan-Yüzükbaşı hattına ulaşmış ve Çakmak mevkiinde Sakarya Nehri üzerine köprü kurmuştu. Diğer iki kolordudan 1. Kolordu ise Muslukboğazı, Balıkdamı, Çiftlik, Silvak mıntıkasında, 3. Kolordu Sivrihisar ve güney bölgesinde, bir müfrezesi ile Mihalic'taydı. Aynı gün bilgi almak maksadıyla bir irtibat subayını başkomutanlık Karargahına gönderen Prens Andre ordu karargahının Yunan

⁸⁷⁴Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 818.

⁸⁷⁵ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 13.

durumu hakkında son derece bilgisiz olduğunu yalnızca Yunanların Katrancı ve Göksu gerisinde tertiplendiğine ilişkin yetersiz birtakım bilgilere sahip olduklarını öğrenmişti.⁸⁷⁶ Yani Yunan Ordu karargahında Türklerin Göksu Deresi gerisinde ve Katrancı bölgesinde tertibat almakta olduğundan başka Türk faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi yoktu.⁸⁷⁷ Bu tarihte ayrıca 7. Yunan Tümeni Sakarya'ya yanaşmış ve Ortakçılar civarında bulunmakta bir Yunan Kolordusu Fettahoğlu Köprüsü'nden İlyas Paşa yakınlarında Sakarya güneyine geçerek kısmen sağ sahilde kalmış, İkinci Yunan Kolordusu kademeli olarak doğuya yürüyüşe devam etmiştir.⁸⁷⁸ Özellikle nehir geçiş yerlerinde ilerlemekte olan Yunan kuvvetleri ile ilgili çok etkili keşif ve istihbarat faaliyetleri uygulandığı görülmektedir.⁸⁷⁹

Yaklaşan Yunanların tertibatı ve istikametleri dikkate alınarak, 18 ve 19 Ağustos'ta cephede şu değişiklikler yapıldı: Kocaeli grubu Hamam'la Balıkcı Köprüsü arasında, Karargahı Basriköy'de bulunan 1. Grup, bir tümeniyle (Müsellim - Çobanözü) bölgesinde, bir tümeniyle bunun gerisinde, bir tümeniyle de Çekirdeksiz-Üçpınar bölgesinde, Yenimehmetli'de bulunan 12. Grup, iki tümeniyle Kavuncu Köprüsü doğusunda, Karahamzalı-Yıldız bölgesinde, Sivri civarında bulunan 4. Grup, üç tümeniyle (Sivri-Hacimuslu-Sapanca) batısında, Haymana'da olan ikinci grup (Adana' dan gelen 2. Kolordu) dört tümeniyle (Soğucalı-Sapanca-Tamburoğlu-Fakılı) bölgesinde, Süvari Grubu, iki tümen ve bir tugayı ile Göksu güneyinde Canbaklı-Hacimusaoğlu bölgesinde toplandılar. Yunan kuvvetleri 21 Ağustos'ta 2. Kolordusuyla Hacimusaoğlu-Canbaklı hattına, Birinci ve Üçüncü Kolordularıyla da Türktacir-Beşköprü hattına ulaştı.⁸⁸⁰

Aynı gün Cephe Komutanlığı Müretteb Tümen ve 6. Tümene gönderdiği emirde 19 Ağustos günü Sakarya doğusunda muharebelerin başlayacağını ve Yunanların bütün muharip kuvvetlerinin 21 Ağustos günü Sakarya doğusuna geçmiş olacağını

⁸⁷⁶Andre; Felakete Doğru, **a.g.k.**, 1932, s. 96.

⁸⁷⁷Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 95.

⁸⁷⁸Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 93-95.

⁸⁷⁹Balıkcı Köprüsü ile Mihaliççık Köprüsü bölgesinde bir düşman kuvvetiyle temas sağlanmış ve bu köprüler süvariler tarafından tahrip edildi.. Porsuk tarafeyninde ilerleyen iki tümen kadar düşman kuvvetleri Sazılar İstasyonu'nu işgal etmişti. Sakarya güneyinde Çeltik istikametinde ilerleyen iki tümen Erenköylü'ye, Kaldırım üzerinden yürüten tümen ise Toprakpınar'a girmişti. Bkz. ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 16/1.

⁸⁸⁰Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 74.

değerlendirdikten sonra her iki birliğe de Yunanların Bayat ve Dumlupınar bölgelerindeki baş menzil noktalarına saldırılar yapılmasını emrediyordu.⁸⁸¹

5.3. Yunan Geri Bölge Derinliğinde İcra Edilen Harekât faaliyetleri

Sakarya Meydan Muharebesi'nin asıl muharebe sahası safhasındaki “Hattı müdafaa değil sathı müdafaa” düsturu ile ön plana çıkan bir muharebe olduğu gerçeğinin yanı sıra muharebe sahasının derinliğine yayılan harekât uygulamaları bakımından da özellikle dikkat çekmektedir. Bu tür uygulamalar cephedeki düşman kuvvetlerinin tecrit edilmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştı. 19 Ağustos tarihine kadar Sakarya batısında icra edilen faaliyetlerin çoğu klasik savunma düzeni içinde Örtme Muharebeleri Safhası⁸⁸² olarak değerlendirilebilir. Gerçi günümüz koşullarında bile 50-70 Km. civarında bir derinlikte icrası öngörülen bu muharebeler Türk birlikleri tarafından o tarihlerde 150-200 kilometreye varan çok daha büyük bir derinliklerde ve çok aktif bir tarzda icra edilmiştir. Sıralı komutanlıklar bu safha sürekli olarak cephede yani asıl muharebe sahasında savunmanın fiili ve yakın safhası icra edilirken halâ derinlikte bir takım taarruzi akınlar yapılması üzerinde sıralı emirler vermektedirler.

Derin harekât kavramı İkinci Dünya Savaşı sırasında zırhlı ve hareketli birliklerin etkinliğinin gelişmesi ile paralel uygulamaya konulmuş ve doktrin olarak ise ABD Ordusu tarafından Soğuk Savaş döneminde geliştirilmiştir. Derin harekât yalnızca “derinlikte harekât” anlamına gelmeyip, yakın harekât ile koordineli ve eş zamanlı olarak derinlikte de harekât icrası şeklinde algılanmalıdır. Derin harekât ile örtme/emniyet muharebeleri arasındaki temel farkı şu şekilde açıklamak mümkündür. Örtme muharebelerinin amacı, Yunan kuvvetlerini azami geciktirmek, asıl muharebe hattının yeri hakkında yanıltmak, erkenden açılıp yayılmaya zorlamak, azami derecede zayıflamış olarak muharebeye girmesini sağlamak iken, derinlikteki harekâtın amacı muharebenin tüm safhaları boyunca Yunanların derinlikteki ana güç kaynağını teşkil eden komuta yeri,

⁸⁸¹ATASE TİH: Kutu: 1206, Gömlek: 101, Belge No: 1.

⁸⁸²Örtme Kuvveti/Harekâtı Ordu ve Kolordu tarafından temas hattının 20-50 Km ilerisinde çıkartılarak görevlendirilen Alay/Tugay seviyesinde bir emniyet kuvvetidir. İlk kademe emniyet birliği olup düşman ilerleyişi ile paralel olarak, kesin sonuçlu muharebeye girmeksizin, emniyet görevleri yaparak geri çekilir ve görevini bir gerideki emniyet birliğine (İMK) bırakır. Bkz. KKT 100-5, a.g.k., 2002, s. 6-15. Sakarya Muharebesi'nde Örtme Kuvveti'nin en az bir Kolordu büyüklüğünde olduğu görülmektedir. Bunun sebeplerinin, harekâtın öncesinde bir geri çekilme harekâtı yapılmasından dolayı bu harekâtın himaye edilmesi zorunluluğu ve düşman gerilerinde ve aralık arazide etkili derin harekât faaliyetleri icra edilmesi lüzumunun görülmüş olması olabileceği anlaşılmaktadır.

ikmal üssü ve ihtiyatlar gibi hedefler üzerinde etkili olmaktır. Yani örtme muharebeleri bir emniyet harekâtı olarak yalnızca Yunan yaklaşması esnasında ve yalnızca yaklaşan Yunan unsurlarına karşı uygulanan bir harekâttir. Derinlikteki harekât ise muharebenin her safhasında yakın harekât ile eş zamanlı olarak ve henüz temasta olmayan hasım kuvvetlerine ve unsurlarına karşı yürütülen bir harekâttir.

23 Ağustos 1921’de asıl muharebe sahasında temas başladığında, 5. Süvari Grubu 2, 3, 14. Tümenleri ve 4. Tugayı ile Yunan 2. Kolordu birlikleri yan ve 35 kilometre derinliğinde faaliyet icra ettiği görülmektedir. Bu mesafe, bugün dahi, derin harekât icrası bakımından önemli bir mesafedir. Muharebenin ikinci günü, Mangal Dağı bölgesinin kritik bir duruma girmesi üzerine 2 ve 3. Süvari Tümenleri kuşatma kanadında savunan 1. Grup emrine verildikten sonra dahi 5. Grup, diğer iki süvari tümeni ile, Yunan bölgesinde kendisine verilen görevleri icraya devam etmiş ve Başkomutanlığın bu konudaki ısrarı da devam etmiştir.⁸⁸³ 5. Grup’un yakın harekâta katılması sonrasında Yunan gerilerindeki taarruz görevleri Akşehir bölgesinde bulunan Müretteb Tümen’e verilmiştir. Bu harekât Yunanlıları menzil teşkilatı ve karargahlarını kuzeye almak zorunda bırakmıştır.⁸⁸⁴

Bu hususlar gerek Fahrettin Altay gerekse Prens Andre tarafından Neva Asiatic Review dergisinde makale olarak yayınlanmıştır.⁸⁸⁵ Burada Prens Andre’ye atıf yapılarak, “Yunan 2. Kolordusunun sağ kanadı daimi bir surette Türk süvarisi tarafından izaç ediliyordu ve nihayet cephe taarruzlarından yorgun bir ihtiyat kuvveti güneydoğuya ayırmaya mecbur kaldı. Bu endişe Yunan taarruzunun devamına vahim manevi bir engel teşkil etti. Prens Andre, Yunan umumi karargahının Türk süvarisi tarafından taarruza uğradığını ve kısa bir müddet Sakarya mevzilerine taarruz etmekten vazgeçerek ricât emrini vermenin bile düşünüldüğünü” belirtmiştir. Türk Süvarilerinin etkinliği konusu Fransız Süvari Mecmuası ve Avusturya’da çıkan Militar Wissenschaftliche Mitteilungen dergisinde işlenmiştir.⁸⁸⁶ Atatürk de bu konu hakkında; “Düşman ordusunun sağ cenahının gerisinde faaliyet gösteren süvari kitlelerimiz, düşman harekâtını fevkalade

⁸⁸³ATBD (2013), *ATASE Arşivinden Seçilmiş Sakarya Meydan Muharebesi’ne Ait Belgeler*, 62 Sayı: 131, s. 162.

⁸⁸⁴F. Altay (1949), *İstiklal Harbimizde Süvari Kolordumuz*, İstanbul: İnsel Kitabevi, 1949, s. 27-28

⁸⁸⁵Altay, **a.g.k.**, 1949, s.28.

⁸⁸⁶Altay, **a.g.k.**, 1949, s.73-74.

müşkülata düşar etti. Bu suretle düşmanın bütün sevkulceyş planlarını meydana çıkarmıştır.” ifadesi ile ortaya koymuştur.⁸⁸⁷

Görsel 5. 25. 19 Ağustos 1921 – Eş zamanlı yakın ve derinlikte harekât uygulamaları.

5.4. İleri Mevzi Kuvveti (İMK) Muharebeleri

19 Ağustos 1921

Küçük Asya Ordusu altı günlük bir yürüyüşün ardından 19 Ağustos'ta Sakarya'nın güneyine, Türk cephesinin sol kanadı hizasına ulaşmıştı. Sakarya'yı *kayıklardan vücuda getirilen köprülerden beş noktadan geçip karşı kıyıya* ulaşmaya çalışan askerlerin bu geçişi 7-8 saat sürmüştü.⁸⁸⁸ İkmal, ulaşım ve arazi güçlüklerine rağmen Yunan ordusunun yürüyüşü düzenli ve hızlı olmuş, Sakarya batısındaki cep içinde örtme görevini alan 7. Tümen dışında bütün ordu mevcudu Sakarya-Akgöl arasındaki dar bölgeden süzülüp geçmiş, yönünü sola çevirerek kuzeye karşı cephe almıştı.⁸⁸⁹

Bugün itibarıyla, Yunan 2. Kolordusu Tuler-Uzunbey, 1. Kolordu Çakılhan-Muslukbeyaz (Musluk boğazı), Renkoğlu, Polathisar, 3. Kolordu ise Silvak, Balıkdanı, Çiftlik hattına ulaşmıştır.⁸⁹⁰ Bayat'a giden Müretteb Fırka, 9. Yunan Tümeni'ne mensup

⁸⁸⁷A. Sevim (1989), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt 1, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 171 172.

⁸⁸⁸Halıcı, *agm.*, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Vutureidu, *age*, s. 6.

⁸⁸⁹Halıcı, *agm.*, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Dousmanis, *age*, s. 3.

⁸⁹⁰Andre, *a.g.k.*, 1932, s. 96.

bir kuvvete taarruz ederek önemli zayıat verdimiştir.⁸⁹¹ Bunun yanı sıra 5. Grup Komutanlığı akşam raporlarında Dumlupınar bölgesindeki Yunan ordusu derinliğindeki harekâta ilişkin bilgiler verilmektedir.⁸⁹² Görüldüğü gibi Yunan kuvvetleri ile Sakarya boyunda temasa geçildiği anda dahi halen yaklaşık 200 kilometre derinlikte harekât faaliyetleri devam etmektedir.

Fevzi Çakmak'ın günlüğünde bugüne dair, Demirci köyünde (Emirdağ) ve Kozağaç'ta birer Yunan süvari alayının görüldüğü, Yunan kuvvetlerinin Hamamkarahisar'dan Kozağaç'a ve Bozdağı'na hareketlendiği, bir Tümenin Türk Tacir'den Kürt Tacir'e, iki Tümenin Toprakpınar ve Sinanlı'ya geldiği, Çobanlar ve Işıklı'ya yürüyen Yunan birliklerinin Hamidiye, Hamam, Kozanlı hattına kadar ilerlediği belirtilmektedir.⁸⁹³

Prens Andre'nin anlatımına göre bu sıralarda 1. Kolordu birlikleri Çakmak ve Balıkdamı bölgelerinden nehri geçmeye çalışırken Kolordu Komutanı Kondilis halâ kuşatmanın güneyden yapılmasına tepki gösteriyor ve her türlü arazi sorununa rağmen, demir yoluna da yakın olması nedeniyle, kuzeyden kuşatmanın daha mantıklı olacağını söylüyordu.⁸⁹⁴

20 Ağustos 1921

Bugün, Başkomutan'ın derinlikte savunma anlayışının ilk defa dile getirdiği gündür. Başkomutanın bugün, mevcut kuvvetlerin Yunanları yenmeye muktedir olduğunu, muharebe genel hattı üzerinde bazı noktalarda ileri veya geri hareketler olabileceğini, herhangi bir birliğin geriye doğru yerinden oynaması halinde civarındaki birliklerin metanetle savunmaya devam etmeleri ve ilgili birliğe yardım etmeleri gerektiğini, komutanların kritik anlarda duygusal kararlardan kaçınmalarını emrettiği görülmektedir.⁸⁹⁵ Bu şekilde Başkomutan savunma konseptini başlangıçtan itibaren derinlikte ısrarlı savunma üzerine kurmuştur. Diğer bir deyişle “hattı değil sathı savunma

⁸⁹¹ATBD, a.g.k., 2013, Vesika No: 27

⁸⁹²Kürttacir bölgesindeki düşman kolordusunun Canbaklı istikametine, bunun bir tümeninin Hacımusa istikametine ilerleyerek öğleyin süvarilerimizle temasa geçtiği, her düşman tümeninden birer alayını yaymak zorunda kaldığı ve büyük kısım yürüyüş kollarının durduğu, dün Dumlupınar bölgesinde düşman birlikleri ile temaslar yaşandığı belirtilmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 5

⁸⁹³Hatemi, a.g.k., 2002, s. 819.

⁸⁹⁴Andre, a.g.k., 1932, s. 96.

⁸⁹⁵ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 20

prensibi” savunmanın gelişimine göre geliştirilmiş bir ara formül değil, tam tersine başlangıçtan itibaren açıkça ortaya konulan ana harekât mantığıdır.

Bugün ayrıca, Yunan 2. Kolordusunun Tuler - Hacıosmanoğlu hattına ilerlediği ve Yunanların ilk defa olarak taarruzi hareketler sergilediği görülmektedir.⁸⁹⁶ Yunanlar yaptıkları uçak keşiflerinde Türk kuvvetlerinin çoğunluğunun İnler Katrancı-Kirazoğlu mıntıkasında ve Göksu Deresi kuzeyinde toplandığını tespit etmişlerdir.⁸⁹⁷ Bu durumda Yunanların, Türk ordusunun Mihaliççık ve Sivrihisar’da savunma yapacakları yanılgısı ile ilerleyerek zamanından önce açılıp yayıldıklarını net bir şekilde görmekteyiz. Daha sonra, Yunanlar Asıl Muharebe Hattı’nın burada olmadığını fark edince iki kolordusunu daha güneye doğru açarak zaman kaybetmişlerdir.⁸⁹⁸ Yunanların bu manevrasına cevaben Cephe Komutanlığı cephede bazı değişiklikler yaparak ağırlık merkezini sol kanada doğru daha da yaklaştırmıştır. Zira Batı Cephesi Komutanı, alınan istihbarata istinaden, bugüne kadar sadece 2. Yunan Kolordusunun Sakarya cephesine ve sadece bir kolordunun güneye ilerlediğini sanıyordu. Fakat bugün güneye inen kolordu sayısının bir değil iki olduğu öğrenilince gecikmeli de olsa bir tepki gösterilmiştir.⁸⁹⁹ İlk önce ihtiyattaki Yusuf İzzet Paşa grubu ile 4. Grup güneye yavaşlatılmış, daha sonra 24. Tümen ve 22 Ağustos’ta da 3 ve 57. tümenler de Sakarya boyundan alınarak bölgeye sevk edilmiştir.⁹⁰⁰ Bu aşamada Cephe Komutanlığı’nın ayrıca, özellikle Mangal Dağı’nın durumu ile ilgili kritik değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.⁹⁰¹

⁸⁹⁶Düşman kuvvetleri 3 Tümen ile Kokar, Canbaklı, Hacımusaoğlu hattına taarruz etmiş ve akabinde Hacıömeroğlu’na çekilmiştir. Bir düşman Tümeni Kefkeli kuzeybatısını işgal etmiş ve bir süvari alayı Ömerler’e gelmiş, bir düşman Tümeni Kozagaç’tan güneye ve diğer Tümeni Halanta’dan Kabak köprüsüne intikal etmiş, bir düşman Tümeni Kürt Taciri’ne girmiş bir piyade alayı ile Çay ve Bolvadin’i işgal etmiştir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 819.

⁸⁹⁷20 Ağustos günü 2. Kolordu yine Türk süvarisinin taciz akınları altında Tuler-Uzunbey-Hacıosmanoğlu hattına kadar ilerledi. Fakat bu aşamada dahi Türk birliklerinin tertibatı hakkında halâ yeterli bilgi sahibi değillerdi. Bkz. Andre, **a.g.k.**, .1932, s. 97

⁸⁹⁸Çantürk & Koç **a.g.k.**, 2021, s.25.

⁸⁹⁹İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 128.

⁹⁰⁰Belen, **a.g.k.**, 1973, s. 348.

⁹⁰¹Cephe Komutanlığı verdiği emirle 2. Grup’un İnlerkatrancı güneyindeki tepeler hattında ileri mevzi muharebeleri yapmasını emrederken, düşman ilerlemesinin buraya kadar ulaşmayabileceği ihtimali dikkate alınarak Mangal Dağı’nın şimdilik yalnız bir alay ile işgal edilmesini emretmiştir. Daha sonra devam eden değerlendirmelerde Mangal Dağı’nın Asıl Muharebe Hattı içinde tutulması konusunda mutabakata varıldı. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 10. Fevzi Paşa ise ilave olarak, şayet böyle bir ihtimal gerçekleşirse buradaki (Türbe Tepe – Mangal Dağı) savunmanın ayrı bir grup komutanına verilmesini, fakat henüz böyle bir emarenin olmadığını, Yunanların bu bölgede daha ziyade keşif kuvvetleriyle Tarlabayırı, Toydemir, Tamburoğlu mıntıkasından seri bir yarma teşebbüsünün değerlendirildiğini de ilave etmektedir. Bu çerçevede komutayı alacak komutanın Yusuf İzzet Paşa olmasının daha makul olacağını, 3. Kafkas Tümenin de Yenimehmetli’de ihtiyat olarak bulunmasını, fakat bunun için mevcudu henüz 2000’i

21 Ağustos 1921

21 Ağustos günü⁹⁰² Anastasios Papoulas'ın yayınladığı emirde kuvvetlerinin savunma hattı ile temas edene kadar ilerlemelerini ve akabinde yarma noktaları arayarak kuvvetlerini buralara yönlendirmeleri emrediliyordu.⁹⁰³ Bu emir dikkatle incelendiğinde Yunan Başkomutanlığı'nın Türk mevzilerinin Sabanca'nın 3 kilometre güneybatısından Göksu Deresi'ne paralel olarak Kirazoğlu-İncirli hattına uzandığını ve bu uzamanın taarruz gününe kadar devam edeceğini (yani Türk cephesinin güneye doğru uzatıldığını) anlamasına rağmen güneyden kuşatma yapma niyetinde ısrar ettiği görülmektedir.⁹⁰⁴ Yani bu emir araziye ve durumu hiçbir şekilde dikkate almadan adeta bir talimname yazar gibi kaleme alınmış bir emirdir.⁹⁰⁵ Yani aslında Yunanlar, daha tek kurşun atmadan stratejik planda dezavantajlı duruma geçmiştir.

21-22 Ağustos 1920 tarihlerine gelindiğinde Yunan birliklerinin ileri hareketleri ile ilerleme kolları arasında kuvvet kaydırmaları hakkında alınan doğru bilgiler sayesinde⁹⁰⁶ Yunan muhtemel harekâtı büyük ölçüde anlaşılmıştı.⁹⁰⁷ Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşalar ile vaziyeti değerlendirdiklerinde⁹⁰⁸ Yunan kuvvetlerinin 3 tümen olduğu

geçemeyen bu birliğin mevcudunun 3000'e çıkartılmasının gerektiğini belirtmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 11.

⁹⁰²Başkomutanlık, Cephe Komutanlığı ve Grup Komutanlıkları seviyesinde fiili muharebelerin başladığı gün.

⁹⁰³Kokar'daki Yunanlar Mollaoğlu'ndan taarruz girişiminde bulunmuş, bir düşman alayı İner, Katrancı istikametine yürümüş, bir Tümen Hacı Musaoğlu'nda konuşlanırken, bir Tümen Kirazoğlu istikametine intikal etmiş ve Porsuk kuzeyindeki düşman kısmen Biçer'e çekildi. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 820.

⁹⁰⁴Papulas bu plan dahilinde bir değişiklik olarak sadece tüm Türk cephesine iki kolordunun eşit ağırlıkla taarruz etmemesi, kolorduların belli yarma noktaları seçmesi gerektiğini belirten ve askerî bakımdan hiçbir anlam taşımayan bir emir yayınlıyordu. Bkz. Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 100..

⁹⁰⁵21 Ağustos'a gelindiğinde Yunan 6 tümeninin Sakarya güneyine geçtiği kesinlik kazanmıştır. Vandemir **a.g.k.**, 2016, s.7. Ayrıca Prens Andre de Türklerin tamamen Yunan planını bertaraf edecek şekilde tertiplendiğini ve kendilerini güç bir manevra icra etmek zorunda bıraktıklarını söylemektedir. Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 99.

⁹⁰⁶Saat 18.40'da Mustafa Kemal Paşa Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya düşmanın 3 tümenlik kuşatma koluyla Sakarya'dan İnerkatrancı'ya ve daha doğusuna kadar olan sahada taarruza geçebileceğini, bu durumda Toydemir, Sapanca mevzileriyle sol kanadın önem kazandığını, 57, 23 ve 24. tümenler ile Osman Ağa Alayı'nın Toydemir-Mangal Dağı bölgesinde yönelik kullanılabilecek durumda olması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 253 Ayrıca, Beşinci Grup Komutanlığı'nın 21 Ağustos 1921 tarihli akşam raporunda Kürtacir bölgesindeki Yunan kolordusunun kuzeydoğu'ya giderken yön değiştirerek doğuya Cambaklı doğrultusuna, bir tümeni Hacımusa doğrultusuna ilerleyerek öğleyin süvarilerimizle çarpışmaya tutuştuğu, her düşman tümeninden birer alay ile iki süvari alayını yayarak taarruz ettiği ve büyük kısım yürüyüş kolları durduğu belirtilmektedir. Bkz. ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973, Sayı: 67.

⁹⁰⁷Yunan 2. Kolordusu Hacımusaoglu-Cambaklı hattına ulaşarak artık Cihanbeyli ovasına girmiş ve diğer kolordular da Kürt tacir Beşköprü hattına gelmiş bulunuyorlardı. Bkz. İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 128; Buna mukabil, 21 Ağustos gününü Yunan birlikleri genellikle istirahat ve düzenleme ile geçirdiler. Bkz. Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 98.

⁹⁰⁸ATASE TİH: Kutu:1148, Gömlek: 1, Belge No: 19.

anlaşılan kuşatma koluyla Sakarya'dan İler katrancı ve daha doğuya doğru uzanarak taarruz edeceklerine hükmetmişlerdir.⁹⁰⁹ Böylece Türk Başkomutanlığı daha temas başlamadan önemli bir pozisyon avantajı elde etmişti. Askerlikte inisiyatifin ele geçirilmesi şeklinde ifade edilen kavram burada çok açık bir şekilde uygulanmaktadır. Bu durumda Yunan ordusunun harekâtı artık baskın niteliği taşımaktan uzaktır ve Yunan ordusunun planları boşa çıkartılmıştır.

Sonuçta 21 Ağustos tarihinde, bütün cephede Yunan birlikleri ile İMK (İleri Mevzi Kuvveti) ve MİK (Muharebe İleri Karakolları)⁹¹⁰ düzeyinde temas başlamış, Yunanların kuvvet çoğunluğu ile (en az 6 Tümen) Türk sol kanadına yöneldiği görülmüştür. Bu durum Başkomutanlık, Cephe Komutanlığı ve Grup Komutanlıkları seviyesinde yakın harekâtın başladığını göstermektedir. Yani fiili muharebelerin başlangıcını 21 Ağustos tarihi olarak görmek daha doğru olacaktır. Bu aşamada Türk sol kanadı zaten Haymana'nın yirmi kilometre güneyinde Güngörmez sırtlarına kadar uzatılmış durumda olup Süvari Grubu Yeniyapan-Hacıoğlu hattındadır. Yani Türk Ordusu sıklet merkezini sol kanattaki Yunan kuvvet çoğunluğu bölgesinde zamanında ve etkili bir şekilde toplamayı başarmıştır.⁹¹¹

22 Ağustos 1921

Bugün Türk kuvvetlerinin büyük kısmının sol kanada kaydırılması tamamlandı. Mihail Roda, "Türk ordusunun tertibini değiştirmesi çok süratli oldu" diyecekti.⁹¹² 22 Ağustos'ta Yunan Başkomutanlığı yayınladığı emirde harekâtın amacını, Ilıca mevkiinin tam doğusuna doğru, yani İler Katrancı'nın 4 kilometre kuzeydoğusundan yarmak ve aynı zamanda İncirli doğusundaki kısmı kuşatmak suretiyle asıl taarruzu yapmak olarak açıklıyordu.⁹¹³ Yunan birlikleri muharebe için açılıp yayılmaya devam etmiş,⁹¹⁴ 2. Yunan

⁹⁰⁹Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 9.

⁹¹⁰Muharebe İleri Karakolları (MİK), İleri Mevzi Kuvveti'ni teşkil eden birliklerin Asıl Muharebe Sahası'na çekilmelerini müteakip emniyet harekâtı icra etmek üzere asıl muharebe hattındaki taburlar tarafından 1000- 2400 ileride görevlendirilen takım/bölük seviyesinde bir emniyet kuvvetidir. Bkz. KKT 194-5, **a.g.k.**, 1995, s. 7-33.

⁹¹¹ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 23.

⁹¹²Halıcı, **agm.**, s. 216. Ayrıca bkz. Roda, Mihail, *Yunanistan Küçük Asya'da*, çev. Yorgi Kundakçıoğlu, Atina, 1950.

⁹¹³Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 102.

⁹¹⁴ Yunan 11. Tümeni Porsuk Nehri'nin Sakarya'ya döküldüğü yerden Mihalıççık Köprüsü kuzeyine kadar Sakarya mecrasına karşı geniş bir cephede tertiplenmiş, 17. Tümen Beylikköprü batısında geniş bir cephede tertiplenmiş, 3. Kolordu 3 ve 10. Tümenlerle Beşköprü - Gökbayır hattında, 1. Kolordu 2, 1, ve 12. tümenler ile Kürttacir-Kokar hattında, 2. Kolordu 13,5 ve 9. tümenler ile Kokar-Emirler hattında, Süvari Tugayı güney kanatta olmak üzere Yunan Ordusu 8 tümenlik büyük kısmı ile Cihanbeyli Ovası'ndan

Kolordusu güneyden kuzeye doğru kanat kırma hareketini tamamlayarak 22 Ağustos günü tahkim edilmiş Türk cephesine karşı taarruza hazır bir duruma gelmiştir. Türk kuvvetleri Yunan ilerleyişini dikkatli ve zamanlı bir şekilde takip ettikten sonra cephesini değiştirmiş ve Göksu ve Katrancı dereleri ile himaye edilmiş yeni hatlara yerleşmişti.⁹¹⁵ Türk güney kanadı Kaltaklı'ya (haritalarda Ataköy olarak geçmektedir) kadar doğuya uzatılmış ve bunun gerisinde iki grup toplanmıştır.⁹¹⁶ Bugün ayrıca demiryolu hattının güneyindeki gruptan Bir tümen daha Haymana bölgesinde toplanmış⁹¹⁷ ve Süvari Grubu'ndaki tümenlere Yunan yürüyüş kollarına yan ve gerilerine taarruz emri verilmiştir.⁹¹⁸

24. Tümen 32. Alay 2. Taburda Makinalı Tüfek Bölük Komutanı olan Cevdet (Çaldağ) anılarında Sakarya Savaşı'nda açtığı ilk ateşi şöyle anlatmaktadır.

*“22 Ağustos 1921 günü Yunan öncüleri Beylikköprü'nün batı sırtlarında görünmeye başladı. Akşama doğru bir keşif kolu Beylikköprü'ye gelerek geçit yerlerini ve araziye denetlemeye başladılar. Bu anda tam köprü istikametinde mevzide bulunan birinci makinalı tüfek takımının birinci tüfeğinin başına bizzat geçip ikinci tüfekteki Yusuf Çavuş'a mesafe vererek ateşe başladık. Gelen keşif koluna zayıat verdi ve diğerleri de kaçtılar. Bu suretle Sakarya Muharebesi'nde düşmana ilk ateşi ben yapmış oldum.”*⁹¹⁹

Başkomutan ile Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa bugün yaptıkları değerlendirmelerde Yunanların taarruza geçmeyerek yeniden yığınaklanma yapmak zoruna kalmasını onun stratejik planının bozulması olarak yorumlamışlardır.⁹²⁰

ilerlemektedir. Bkz. Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 102; Ayrıca Türk tarafınca yapılan tespitlere göre, bir düşman yürüyüş kolu Hortu'dan Demirci köyüne, bir süvari alayı Hamamkarahisar'dan Yağdı, bir takım Kavuncu köprüsüne ilerlediği, 2 alay kadar düşman kuvvetinin Yarma'dan Türk Tacir'e geldiği, Çaynaklı'da iki Tümenin kuzeye, Hacı Musaoğlu'ndan iki Yunan süvari alayının ise doğuya hareket ettiği, Çeltik ve Küçük Hasan'da bir buçuk Tümen düşman kuvvetinin mevcut olduğu istihbar edilmiştir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 820.

⁹¹⁵Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 102.

⁹¹⁶Tümerdem, **a.g.k.**, 1941, s. 66.

⁹¹⁷İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 129.

⁹¹⁸ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973 Sayı: 67.

⁹¹⁹C. Çaldağ & İ. E. Tuncel (2013), *Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'nin İki Yanı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 32.

⁹²⁰22 Ağustos tarihinde Fevzi Paşa'ya gönderdiği telgrafta Yunanların henüz taarruza geçmemiş olduğunu dikkate alarak Porsuk kuzeyindeki kuvvetlerini de sol kanada kaydırmakla meşgul olduğunu değerlendirdiğini belirtmekte ve Fevzi Paşa'nın bu konudaki fikrini sormaktadır. Bkz. ATBD, Sayı: 131, 2013, Vesika No: 25. Fevzi Paşa verdiği cevapta Yunanların olağan dışı gecikmesinin planlarında bir değişiklik yapıyor olmasından kaynaklanabileceğini ve bunun da stratejik olarak akamete uğradığı

Görüldüğü gibi muharebe stratejik anlamda esasen ilk kazancını daha çatışmalar başlamadan sağlamıştır. Gün boyunca Yunan birlik hareketleri devam ederken bu hareketler Türk komuta kademesi tarafından yakından takip edilmektedir.⁹²¹

İsmet Paşa yayınladığı münferit emirde 2. Grup'un Mangal Dağı'nı savunmasını ve sol kanadında acilen 3 tümeni toplamasını, şayet Yunan kuvvetleri taarruz etmeden sürekli olarak doğuya doğru ilerlerse 2. Grup'un da cepheyi doğuya doğru uzatarak Sapanca ve Tamburoğlu'ndaki⁹²² zayıf noktaları takviye etmesini, bu faaliyetler için zaman kazanmak bakımından İler Katrancı ve Molla Tepe bölgelerinde ileri mevzi muharebeleri icra edilmesini emretmektedir.⁹²³

5.5. Asıl Muharebe Sahası Harekâtı– Savunmanın Fiili Safhası

23 Ağustos 1921

Batı Cephesi Komutanlığı gönderdiği emirde⁹²⁴ 23 Ağustos'ta Yunanların Sakarya nehrini geniş cephe ile geçerek Ilıca Vadisi boyunca Asıl Muharebe Hattına yanaştığını, 24 Ağustos sabahı güneyden asıl taarruza başlamasının beklendiği, Müretteb Kolordu'nun süvari kıtalarıyla Bursa mıntikasında gösteri taarruzları yapması ve piyade birliklerini acilen Ankara çayı güneyine alınmasını, özellikle, 1. Piyade Tümeni'nin Ordu ihtiyatını oluşturmak üzere Polatlı'ya intikal ettirilmesini⁹²⁵, 3. Kafkas Tümeni'nin ordu

anlamına geldiğini belirtmektedir. Sağ kanattaki süvarileri bir miktar piyade ile takviye ederek Sakarya batısında ve Mihaliççık-Sarıköy genel istikametinde görevlendirmenin Yunanları mümkün olduğunca uzaktan karşılamak bakımından önemli olduğunu, bu sayede Müretteb Kolordu'nun geride toplanması için zaman kazanılacağını belirtmektedir. Bkz. ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 26; Fevzi Paşa'nın Yunan ve Türk durumuyla ilgili değerlendirmesi şu şekildedir. “Yunanların faaliyete geçmekte gösterdiği gecikme, harekât planlarında değişiklik yapma mecburiyeti hissetmesinden dolayıdır. Yani ilk stratejisi akamete uğramış olabilir. Buna karşı, sağ kanadımızda bulunan süvarilerin bir miktar ile pekleştirilerek Sakarya batısında Mihaliççık-Sarayköy genel istikametinde faaliyete geçirilmesini birinci derecede önemli görüyorum. Bu sayede Yunanları Sakarya batısında uzaktan karşılanacak ve müretteb kolordu birliklerini geride toplayabilmek için zaman kazanılacaktır.” Bkz. Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 76.

⁹²¹Öğleden sonra verilen cephe emrinde düşmanın Sarayköy-Ağızelinden Kenye'ye doğru ve Porsuk'un her iki tarafından Sakarya'ya yanaştığı, Kavuncu köprüsü ve Demirciköy istikametinde yürüyüş kolları olduğu, bir tümenin Türktaciri'ne girdiği, Cambaklı'dan iki tümenin doğuya hareketlendiği, 23 Ağustos'ta düşmanın nehrin geçerek asıl taarruzu iğle güney kanattan taarruza başlamasının beklendiği belirtilmekte ve Müretteb Kolordu'nun Ankara Çayı güneyine, alınması, 57. Tümenin Sivri'de kalması, 3. Kafkas Tümeni'nin Dikilitaş'ta ordu ihtiyatında kalması, 1. Grup'un hiçbir kuvvetinin Haymana'da kalmaması emredilmektedir. Bkz. ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2532.

⁹²²Demiröz köyünden Demiröz deresine inen deredir.

⁹²³ATASE TİH: Kutu: 1207, Gömlek: 120, Belge No: 1.

⁹²⁴ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973 Sayı: 67.

⁹²⁵ATASE TİH: Kutu: 1209, Gömlek: 33, Belge No: 1.

ihtiyatı olarak Dikilitaş'ta bulunmasını, 1. Grup'un Haymana kuzeyinde kuvveti kalmamasını emretti.

Yunan Başkomutanlığı 23 Ağustos harekâtına ilişkin verdiği emirde maksadını; "İlca mevkiinin tam doğusuna doğru yani İnler Katrancı'nın 4 kilometre kuzeydoğusundaki Yunan cephe kısmını yarmak ve aynı zamanda İncirli doğusunda kısmı kuşatarak esas taarruzu yapmak" olarak belirtilmektedir.⁹²⁶ Burada dikkati çeken husus, çok şaşırtıcı bir şekilde, Yunan Başkomutanlığının Türk ileri mevzi kuvvetlerinin geri çekilmesini ertesi gün için yapmayı planladığı ciddi bir taarruz emaresi olarak değerlendirmesidir. Yani Yunan Başkomutanlığı, henüz asıl çatışmalar başlamadan savunma halindeki Türk ordusunun taarruz etme imkân kabiliyetinden bahsetmektedir. Bu seviyede bir komutan için bu oldukça yadırganacak bir durumdur.⁹²⁷

Gerçekten de bugün Yunanlarla tam anlamıyla birinci hat temasları başlamış,⁹²⁸ bu çerçevede Yunanların yaklaşık 17.000 kişiden oluşan 2 tümen ile Mangal Dağı bölgesine baskı yaptığı görülmüştür.⁹²⁹ 8 tümen kadar Yunan kuvveti Kabak Köprüsü'nden Mangal Dağı'na kadar olan mıntıkada temas mesafesine yaklaşmış ve bu tümenlerden üçü İnlerkatrancı ile Kabak Köprüsü arasında, kalan 4-5 adedi ise İnlerkatrancı - Mangal Dağı arasında tespit edildi. Ayrıca iki Yunan alayı da Porsuk kuzey ve güneyinden cephemizle temasa geçti.⁹³⁰ Muharebelerin başlangıcında Yunan sıklet merkezi bölgesini kapatan ve ordunun sol kanadını teşkil eden 4. Grup bölgesinde (grup sol kanadından itibaren Mangal Dağı bölgesine kadar) 5 tümeden fazla Yunan kuvvetinin ilerlediği tespit edilmiştir.⁹³¹ Bu bölgede savunan 5. Kafkas Tümeni sadece 2500 kişilik bir mevcuda sahip olup, 2. gruptan takviye olarak gönderilen kuvvetler ise olumsuz hava şartları yüzünden bölgeye ulaşamadığı görüldü.⁹³²

⁹²⁶Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 102.

⁹²⁷Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 105.

⁹²⁸İlk olarak üç tümenle cephemize çarptılar. Bizim ilk hatlarımızda, 3, 1 4, 57 ve 2. Kafkas Tümenlerimiz bulunuyordu. 1 ve 5. tümenlerimiz ihtiyattaydı. Bkz. Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s.45-57

⁹²⁹Mangal Dağı'nda gözetleme yapan 5. Tümeden alınan bilgilere göre, saat 15.00 itibarıyla İnlerkatrancı güneyi Kesikkaya hattından toplam beş-altı düşman tümeni ilerlemekte olup bunlardan Kokar istikametinde ilerleyen düşman tümeninin doğrudan Mangal Dağı istikametinde kalan kuvvetlerin ise Mangal Dağı'nı kuşatacak şekilde ilerledikleri belirtilmektedir. Bkz. ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2533.

⁹³⁰ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 26/1.

⁹³¹Aykut, **a.g.k.**, 2006, s. 90.

⁹³²Türsan, **a.g.k.**, 1994, s. 47.

Yunan harekâtına bakıldığında, Türk cephesini yarmak için taarruz eden 1 ve 3. Yunan kolordularının iç kanatlarını kuvvetli tutmak ve belli bir noktada ortak sıklet merkezi teşkil etmek yerine farklı ve münferit sıklet merkezleri teşkil ettikleri görülmektedir.⁹³³ Bu da Yunan Başkomutanı'nın gerçekte bir sevk ve idare sağlamadığını ve birliklerin harekâtını senkronize edemediğini göstermektedir. Böylece Türk cephesinin yarılma şansı ciddi derecede zayıfladı. Günün sonunda Yunan ordusu, 3. Kolordu ile Etrek-Ilıca hattına, 1. Kolordu ile Tamburoğlu-Mangal Dağı hattına, 2. Kolordusu ile Sinanlı batısı-Soğanlı hattına ulaşmıştır. Türk Ordusu ise güney kanadını güneydoğu istikametinde Yayıcı'ya kadar uzattı.⁹³⁴

24 Ağustos 1921

Asıl Muharebe Sahasındaki muharebelerin başladığına dair ilk tebliğ bugün yapılmış ve Batı Cephesi'nde sol kanadımıza Yunan taarruzları gerçekleştirildiği belirtiliyordu.⁹³⁵ Bugün, Yunan ordusunun, bir tümeni dışında, 8 tümenle Sakarya'nın güneyinde bulunduğu anlaşılmıştır.⁹³⁶ Yunan Başkomutanlığı 24 Ağustos'ta yayınladığı emirde 1. Kolordu'nun Kirazoğlu Güngörmez-Evliyafakı hattına ulaşmayı müteakip Güzelcekele istikametinde Kutluhan ve Kızılkoyunlu üzerinde sıklet merkezi yaparak esas taarruzu sürdürmesini, 3. Kolordu'nun 1. Kolordu'nun solunda Kızılköy istikametinde taarruz etmesine, 1. Kolordu'nun sağ kanadı ilerlemeye başlayınca da 2. Kolordu'nun Gökpınar üzerine taarruz etmesini emrediyordu.⁹³⁷ Cephenin Kuzey kesiminde ise 7. Yunan Tümeni Beylikköprü kesiminde Sakarya'yı geçmiş ve burada bir köprübaşı tutmuştur.⁹³⁸

Türk Başkomutanlığı'nca verilen cephe emrinde, isabetli bir şekilde, Yunan asıl kuvvetlerinin Mangal Dağı ve doğusundan (2 ve 3. Gruplar bölgesi) kuşatmaya teşebbüs edeceği değerlendirilerek, grupların emir almaksızın birbirlerine yardım etmeleri, Mangal Dağı'nın mutlaka muhafazası, 23 ve 57. Tümenlerin Yamak bölgesine intikal ederek

⁹³³1. Kolordu'nun 12. Tümeni Türbe Tepe'ye, 1. Tümeni ise Mangal Dağı'na ilerledi. Buraları iki tümenle 2'inci Grup işgal etmişti yani Yunan 1. Kolordusu 8 kilometrelik bir cephede iki zayıf Türk tümenine karşı iki misli üstün kuvvetle taarruz ediyordu. Yunan 2'inci Kolordusu da kuşatma yapmak için Mangal Dağı doğusuna doğru ilerliyordu. Bkz. Belen, **a.g.k.**, 1973 s. 351.

⁹³⁴Tümerdem; **a.g.k.**, 1941, s. 75.

⁹³⁵Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 665.

⁹³⁶Erikan, **a.g.k.**, 1971, s. 155.

⁹³⁷Andre; Felakete Doğru, **a.g.k.**, 1932, s. 107.

⁹³⁸Belen, **a.g.k.**, 1973, s. 351.

burada ordu ihtiyatını oluşturmaları emredilmiştir.⁹³⁹ Başkomutanlığın bugün de savunmanın hareketli bir şekilde icra edilmesi yönündeki niyet ve maksadını aynen muhafaza ettiği görülmektedir. Hatta bu konuda Müdafaa-i Milliye Vekili'ne yapılan bir açıklamada, askerî durumun hareketsiz durup Yunanlıları beklemeyi öngören “mutlak savunmadan” tamamen kaçınılması gerektiğini gösterdiği ve bu nedenle Yunanların göstereceği her uygun hedefe taarruz edilmesinin kararlaştırıldığı belirtilmektedir.⁹⁴⁰ Görüldüğü gibi burada kast edilen hareketlilik geriye çekilme anlamında değil arazinin her kesiminde taarruzlar icra etmeye yönelik bir hareketliliklerdir.

Ayrıca Başkomutanlığı'nın, cephenin güney kanadından kuşatılma tehlikesini önlemeye yönelik olarak, Kuzeyde Beylikköprü kesimindeki Yunan ilerleyişine rağmen Güney kanada odaklandığı ve Haymana dolaylarında bulunan tümenlerini güney kanada kaydırmaya çalıştığı⁹⁴¹ görülmüştür.⁹⁴² Bu gelişmeler olurken, Başkomutan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nden ordu sol kanadının bizzat idaresini istemiştir.⁹⁴³ Ayrıca kendisi de durumun önemine binaen bu bölgededir.⁹⁴⁴ Burada kesin sonuç bölgesinde 142 top toplanmış, Yusuf İzzet Paşa, Miralay Selahattin Adil ve Miralay İzzettin Çalışlar ile Yarbay Ömer Halis Bıyıktay ve Yarbay Hasan Mümtaz Çeçen doğrudan Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın emir komutasına verilmişlerdir.⁹⁴⁵ Ayrıca İzzettin beyin komutasında kuvvetli bir karşı taarruz grubu oluşturulmuştur.⁹⁴⁶

Muharebelerin devamında Mangal Dağı bölgesinde bulunan 5. Kafkas Tümen Komutanı Mangal Dağı'ndan da bir alay bırakarak geri çekilmeyi teklif etmiş ve bu teklif Kolordu Komutanı Selahattin Adil tarafından da kabul edilmiştir. Daha sonra saat 16.00'da 1. Yunan Tümeni tepede bırakılan alaya taarruz ederek 24 Ağustos sabahı

⁹³⁹ATASE TİH: Kutu: 1209, Gömlek: 207, Belge No: 1, 2, 3.

⁹⁴⁰ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 28/2.

⁹⁴¹24 Ağustos sabahı Başkomutan sol kanattaki önemli gelişme üzerine, Mangal Dağı'nın batısında, 8, 15 ve 17. tümenlerden müteşekkil 3. grubun, Mangal Dağı'nda, 9, 5, 3. Kafkas ve 4. tümenlerden müteşekkil 2. grubun, bunun solunda ise 24 ve 47. tümenlerden ile bir bağımsız alaydan oluşan 1. Grup'un bulunmasını emretmiştir. Haymana'dan ordu ihtiyatı olarak Yamak'a hareket edecek olan 23. Tümen ve Soğluca'dan hareket edecek olan 57. Tümen'in gelişecek Yunan hareketine göre bir elden sevk ve idaresi için gruplarla ihtiyat tümenlerin sevk ve idaresini Fevzi Paşa'nın üzerine almasını emretmiştir. Bkz. H. Özdemir (2021), *100. Yılında Sakarya Savaşı*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s. 127.

⁹⁴²A. Müderrisoğlu (1982), *Sakarya 2*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 110.

⁹⁴³ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 2, Belge No: 19.

⁹⁴⁴Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 36.

⁹⁴⁵Özdemir, **a.g.k.**, 2021, s. 127 .

⁹⁴⁶ATASE TİH: Kutu: 1142, Gömlek: 161, Belge No: 1.

Mangal Dağı'nı ele geçirdi.⁹⁴⁷ 2. Grup Komutanı Mangal Dağı'nın iki defa yapılan süngü hücumlarına rağmen elden çıktığını, ayrıca bütün grup birliklerinin Türbe Tepe'den doğuya doğru (Katrancı - Kaltaklı güneyinden) gerideki sırtlara alındığını, mevcut kuvvetin taarruz eden 3 Yunan tümenine karşı koymasının zayıf ihtimal olduğunu ve 1. Grup'un bir an evvel sol kanada gönderilmesi gerektiğini belirtiyordu.⁹⁴⁸ Bu açıkça Mangal Dağı'nın kaybedildiği anlamına gelmekteydi. 2. Grup Komutanlığı Mangal Dağı'nın elden çıktığını rapor etmesi⁹⁴⁹ çok olumsuz bir hava doğurmuştur. 5. Kafkas Tümeni'nin Grup Komutanlığı tarafından onaylanan bu çekilme işleminin Başkomutanlık bilgisi dışında gerçekleştirilmiş olması ve Mangal Dağı'nın bu şekilde erkenden elden çıkması ve Başkomutanlık tarafından çok sert eleştirilen bir durum olmuştur.

Bu konu derinliğine incelenmesi gereken ve aslında kavram karmaşası yaratan bir konudur. Muharebenin takip eden günlerinde birçok birliğin geri çekilme yaptıkları görülecektir. Bunlar herhangi bir şekilde üst komutanlıklar tarafından eleştirilmemiştir. Fakat Mangal Dağı'ndaki durum farklıdır. Çünkü buradaki geri çekilme Cephe Komutanlığı planları dışında bir geri harekettir. Bu durum genel savunma planında aksamalara neden olmuştur. Sonuçta daha önce 20 Ağustos tarihinde verilen emirde "...bir birliğin geriye doğru yerinden oynaması halinde civarındaki birliklerin metanetle savunmaya devam etmeleri ve ilgili birliğe yardım etmeleri gerektiği, komutanların kritik anlarda duygusal kararlardan kaçınmaları..." emredilmiştir. Yapılan iş bu emrin hilafına olmuştur. Başkomutan bu hareketi tasvip etmediğini belirten açık bir emir yayınlamış ve sorumluların hesap vermesini emretmiştir.⁹⁵⁰ Buna mukabil grup komutanı olan Selahattin Adil Paşa daha sonra yayınladığı hatıralarında konuya kendi açısından açıklamalar getiriyordu.⁹⁵¹

⁹⁴⁷Belen, a.g.k., 1973, s. 351.

⁹⁴⁸ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2534.

⁹⁴⁹ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973 Sayı: 67.

⁹⁵⁰"...5. Tümen'in Mangal Dağı'ndaki mevziini muhafaza edemediği istihbar olunmuştur. Bu hadiseyi acemilik telâkki etmekle beraber müsebbipler hakkında derhal tahkikat icrasını emrediyorum..."Bkz. Harp Tarihi Arşivi, No: o/1976,Dlp.20,G.4,Kls.l214,Dos.5,F.10/2.

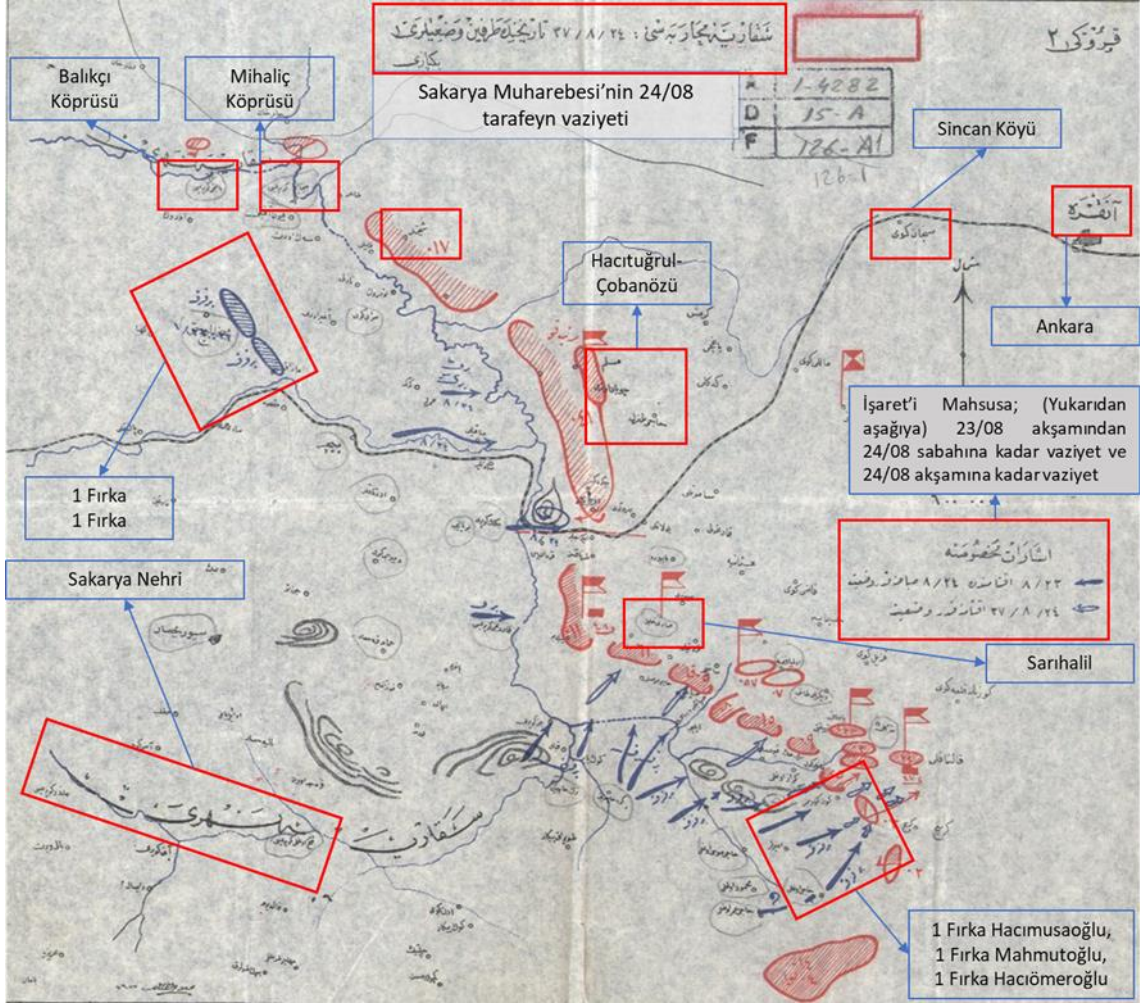
⁹⁵¹2. Grup Komutanı Selahattin Adil, düşmanın Mangal Dağı'na taarruz eden kuvvetlerinden başka grup sol kanadı karşısında iki tümen daha kaydırıldığını ve sol kanadın kuşatılmasına mani olmak için1. Grup'un da süratle Katrancı'ya sevk edilmesini talep etmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1209, Gömlek: 147, Belge No: 1; Selahattin Adil Paşa Mangal Dağı'nın düşmesi ile ilgili şunları anlatmaktadır; "23 Ağustos akşam 4.30 sıralarında yaprak deresindeki çadırıma geldiğimde ileri hatlarımızda ateş sesi duymam üzerine çadırdan çıkıp tepeye doğru tırmandığımda tek tük erlerin dereye doğru indiğini ve bunların sayılarının

Sonuçta Başkomutanlığın tüm muharebe boyunca asıl niyet ve maksadının birliklerin normalde kendi inisiyatifleri dahilinde yapabilecekleri “emirsiz geri hareket-mevzi düzeltmeleri” ile ilgili olduğu görülmektedir. Teknik olarak bakıldığında bir birlik kendi ihtiyatının bulunduğu bölgeye kadar olan hatta doğru bir geri harekât icra etmesi halinde geri çekilme yapmış sayılmaz. Yapılan sadece “mevzi düzeltmesidir”. Sakarya Meydan Muharebesinde uygulanan savunma konseptinin, mevzi düzeltmeleri de dahil olmak üzere, birliklerin her türlü geri harekâtına karşı Başkomutanlık tarafından tahditler konulmasına dayandığı görülmektedir.

Ayrıca, bugün saat 08.45’te Cephe Komutanlığı’ndan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği’ne gönderilen raporda⁹⁵² 3. Kafkas ve 4. Tümenlerin 2. Grup’tan alınarak 1. Grup kuruluşuna verildikleri ve 2. Grup’un yalnızca 5 ve 9. Tümenlerden ibaret olacağı belirtilmektedir. Bu işlemde dikkati çeken bazı hususlar vardır. Bu şekilde bir kuruluş değişikliği öncelikle Türk ordusunun esnekliğini göstermektedir. Ayrıca kuruluş değişikliğini doğrudan Cephe Komutanlığı tarafından yapılarak üst makamlara sadece bilgi verilmesi ise Cephe Komutanlığı’nın sahip olduğu inisiyatifin de bir göstergesidir. Şüphesiz bu şekilde hızlı bir kuruluş değişikliği yapabilme yeteneğinin arka planında sahip olunan oldukça esnek grup teşkilatının yanı sıra lojistik bağlantıların da aynı esneklikte tesis edilmiş olması yatmaktadır. Grup teşkilatının ana mantığı grup komutanlarının tümenler üzerinde yalnızca taktik komuta yetkisinin olması ve tümenlerin ikmal ve idari işlerinde doğrudan Cephe Komutanlığı’na bağlı olmasıdır.

gittikçe arttığını görerek hemen 5. Tümen Komutanı’nın yanına çıktım. Tümen komutanı Kenan Paşa bütün gücü ile mücadeleyi bırakan erleri çevirmeye uğraşıyor fakat bunu başaramıyordu. Subaylar da birliklerine hakim olmaktan aciz kalıyorlardı. Mangal Dağı’nda cephe tarafından hiçbir savunma mevzii yaptırılmamış olması ve düşmanın ölçüsüz üstünlüğü ile aleyhimizdeki hava şartları birliklerin moralini tamamen sarsmıştı. Ben de Meclis Muhafız Taburu’nu açılan gediğe tıkmak ve onun himayesinde tümeni kademeli olarak Yaprakbayırı bölgesine çekme emrini verdim. O sırada teftiş için yamakta bulunan Fevzi Paşa da bu durumu görmüştü." Bkz. S. Adil (1982), *Hayat Mücadeleleri*, İstanbul: Zafer Matbaası, s. 382.

⁹⁵²ATASE TİH: Kutu: 1140, Gömlek: 16, Belge No: 2.

Görsel 5. 26. 24 Ağustos tarihinde tarafların durumunu gösterir kroki.⁹⁵³

25 Ağustos 1921

25 Ağustos'ta Yunanlılar Türklerin kendi sol kanadına herhangi bir kuvvet aktarmadığını görünce Türklerin sağ kanadının kuşatılmasına planına tekrar dönüş yaparak 2. Kolordu'nun Güzelce kale istikametinde ilerlemesini emretti.⁹⁵⁴ Böylece güney kanatta artık bütün Yunan birlikleri yayılmış ve kuşatma yapmaya çalışıyorlardı.⁹⁵⁵ Yunanların bu kanatta herhangi bir ihtiyatları da kalmamıştı. Yunan Başkomutanlığının, ihtiyat, esneklik, sıklet merkezi, emir ve komuta birliği gibi harp prensiplerini genelde uygulamakta eksik kaldığı görülüyordu. Bu bakımdan her ne kadar Yunan taarruzları bütün şiddetiyle devam ediyor olsa da Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın

⁹⁵³ ATASE TİH: Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 10/1.

⁹⁵⁴ Andre; Felakete Doğru, **a.g.k.**, 1932, s. 108.

⁹⁵⁵ ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 43, Belge No: 1.

durumu emniyetli görmekteydi.⁹⁵⁶ Düşmanın ihtiyatsız kalmış olma durumunu dikkate alan bu tutum aynı zamanda Türk komuta heyetini stratejik vasfı ve tecrübesinin de bir göstergesidir. Fakat Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın bu kanaatine rağmen, Batı Cephesi Komutanı Sakarya boyundan 12. Kolordu Karargahı ile 11 ve 41. tümenleri de Haymana'da toplamaya başladı.⁹⁵⁷ Böylece Sakarya boyunda yalnızca Müretteb Grup, 17. Piyade Alayı ve 1. Süvari Tümeni kalmış oluyordu. Bundan faydalanan 7. Yunan Tümeni Polatlı istikametinde taarruz ederek Çekirdeksiz- Beştepeler hattını ele geçirdi.⁹⁵⁸ Güneyde ise Yunan 2. tümeninin en yoğun çatışmaların yaşandığı 3. Grup bölgesinde Türbe Tepe'ye yönelttiği taarruzlar 1. Tümeni'nin de Demirözü deresi istikametinde harekâta katılması ile cephenin yarılması ve 2 ile 3. Grupların iç kanatlarından kuşatılması tehlikesi doğmuş⁹⁵⁹ ve Türbe Tepe gün boyunca birkaç kez el değiştirmiştir.⁹⁶⁰ Selahattin Adil Paşa 3. Grup ile arasını yarmaya matuf bu hareketi durdurmak için 1. Gruba mensup 3. Kafkas Tümeni ile taarruz etmiş⁹⁶¹ ve yine aynı birliğe mensup 5. Tümen'in de kendi emrine verilmesini istedi.⁹⁶² Sonuçta bu karşı taarruzlar istenen etkiyi yaratamamış ve Türbe Tepe elden çıkmıştır. Bu aşamada 2. Grup Komutanı Selahaddin Adil Paşa her ne kadar Türbe Tepe Yunanların elinde ise de genel durumun lehimize olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir.⁹⁶³ Burada ayrıca, Cephe Komutanlığı'nın "birliklerin her durumda emir beklemeksizin birbirlerine yardım etmeleri" şeklindeki emrinin uygulandığını görülmektedir. 3. Kafkas Tümen Komutanı'nın, yaptığı karşı taarruz teklifine cevap gelmediği halde, kendi inisiyatifiyle çevik bir şekilde bu karşı taarruzu icra etmesi⁹⁶⁴ aynı şekilde dikkat çekicidir. Bir gün

⁹⁵⁶Belen, a.g.k., 1973, s. 352.

⁹⁵⁷Bu konudaki emir 26 Ağustos gece verilmiş ve intikal ile toplanma 27 Ağustos'ta tamamlanmıştı.

⁹⁵⁸Belen, a.g.k., 1973, s. 353.

⁹⁵⁹2. Grup Kumandanı Selahaddin Adil tarafından sabah 07.15'te verilen rapora göre düşman kuvvetleri Türbe Tepe ve Alancık köyünü işgalden sonra Sivri köyüne doğru kuzeye ilerlemekte ve 3'ncü Grup'un sol kanadını çevirmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1209, Gömlek: 224, Belge No: 1.

⁹⁶⁰Türbe Tepe Muharebeleri Stratejik ve Taktik Sonuçlar Broşürü, a.g.k., 1975, s. 11.

⁹⁶¹Oluşan bu tehlikeli durumun bertaraf edilmesi maksadıyla Cephe Komutanlığı'nca 7, 57 ve 3. Kafkas Tümenleri ile bir karşı taarruz icra edildi. Burada 3. Kafkas Tümeni girme bölgesinde tıkama görevi yaparken 17. Tümen Alancık-Türbe Tepe istikametinde 57. Tümen ise Karapınar, Türbe Tepe batısı istikametinde karşı taarruza katılmıştır. Bu karşı taarruz çok başarılı olmuş, düşman birlikleri Bahçecik, Türbe Tepe hattı güneyinden zorlukla çekilmişler ve birlikler saat 18.30'da Türbe Tepe'yi tamamen tekrar işgal etmişlerdir.

⁹⁶²ATASE TİH: Kutu: 1209, Gömlek: 224, Belge No: 1.

⁹⁶³ATASE TİH: Kutu: 1209, Gömlek: 104, Belge No: 1.

⁹⁶⁴Düşman kuvvetlerinin Alancık- Gedikli hattına doğru tehlikeli bir şekilde ilerlemesi karşısında grup emrinde ihtiyat olarak bulunan üst birliğe yaptığı karşı taarruz teklifine cevap gelmediği halde kendi inisiyatifiyle çevik bir şekilde bu karşı taarruzu icra etmiştir.

önce verilen cephe emrinde grupların emir beklemeksizin birbirlerine yardım etmelerinin emredilmesi dikkate alındığında 1. Grup emrinde olan 3. Kafkas Tümen Komutanı'nın Gedikli istikametinde kendi inisiyatifıyla başlattığı karşı taarruzun üst makamın niyet ve maksadı dikkate alınarak yapılmış yerinde bir hareket olduğu görülmektedir.⁹⁶⁵ Bunun yanı sıra gün boyunca Beylikköprü ve Türbe Tepe bölgelerinde yoğun muharebeler devam ederken⁹⁶⁶ Süvari Grubu da Canbaklı, Hacımusaoğlu ve Uzunbey, Kürttacir istikametlerinde akınlar yapmıştır.⁹⁶⁷ Benzer şekilde Müretteb Tümen de Akşehir üzerinden hareketle Çay ve Bolvadin bölgesindeki Yunan birliklerine yönelik derin bir keşif ve hareketli örtme harekâtı icra etmiştir. Aynı şekilde 6. Piyade Tümeni de Sandıklı kuzeyindeki Ahır Dağları üzerinden⁹⁶⁸ Sinanpaşa-Bayat hattındaki Yunan birliklerine 25-28 Ağustos tarihleri arasında akınlar düzenlemiştir.⁹⁶⁹ Bunlar her birisi yaklaşık 70-150 kilometrelik derinliklerde icra edilen adeta taktik ders niteliğinde derinlikte harekât uygulamaları olup cephedeki durumun en bunalımlı olduğu devrelerde dahi sürdürülmüştür.

Günün sonunda Beylikköprü'den Mangal Dağı doğusundaki Yayıncılar'a kadar olan 80 kilometrelik cephe üzerinde Yunan taarruzları ve Türk karşı taarruzları şeklinde muharebeler cereyan etmiş ve Yunanlılar fazla bir ilerleme gösterememiştir. Buna mukabil kuzeyde 7. Yunan Tümeni'nin tamamen Sakarya doğusuna geçtiği⁹⁷⁰ ve Beylikköprü doğusunda 11 ve 41. Tümenlerle yapılan karşı taarruzun başarılı olamadığı görülmektedir.⁹⁷¹ Bugünün muharebelerine ilişkin Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nin Başkomutan'a ilettiği mesajda⁹⁷² muharebelerin tamamı ile lehimize olduğu

⁹⁶⁵Türbe Tepe Muharebeleri Stratejik ve Taktik Sonuçlar Broşürü (1975), Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 15.

⁹⁶⁶Batı Cephesi Komutanlığı 12. Grup ve Müretteb Kolordu Komutanlıklarına verdiği emirde Beylikköprü karşısındaki düşmanın bir an evvel Sakarya batısına atılmasını emretmiştir.

⁹⁶⁷Bu esnada bir süvari tümeni ve bir süvari tugayından oluşan 5. Grup cephenin Güney kanat ilerisinde ve Yunan 2. Kolordusunun gerisinde bulunuyordu. Bu durum düşmanı geri bölge emniyeti için kuvvet ayırmak zorunda bırakıyordu. Aynı gün düşman cephesinin 40 kilometre gerisine akınlar yapan 3. Süvari Alayı Uzunbey-Şeyhahmetli yolu üzerinde 4. Süvari Tugayı da Yörükbaşı'nda Yunan birliklerine baskınlar yapıyordu. Bkz. Müderrisoğlu a.g.k., 1982, s. 115; ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 30; ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 19; 25 Ağustos tarihli Batı Cephesinden Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen akşam raporu: HTBD, Sayı. 69, 1973, Vesika No:1517.

⁹⁶⁸Büyük Taarruz sırasında Süvari Kolordusu'nun kullandığı güzergahtır.

⁹⁶⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 1973, s. 46-48.

⁹⁷⁰Beylikköprü'de demiryolu güneyinde 2 tümen kadar kuvvetiyle taarruz eden düşman Kara İlyas'ı almıştı. Bkz. Müderrisoğlu a.g.k., 1982, s. 110.

⁹⁷¹Vandemir a.g.k., 2016, s. 36.

⁹⁷²Vandemir a.g.k., 2016, s. 37.

belirtilmektedir.⁹⁷³ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, ayrıca, Batı Cephesi Komutanlığı'na verdiği emirde 3. ve 2. grupların ertesi gün Yunanların büyük kuvvetlerle tekrarlayacağı taarruzlarına hazırlıklı olmak maksadıyla geride kuvvetli ihtiyatlar toplamasını emretmiştir.⁹⁷⁴ Gün boyunca 90 kilometreye dağılmış vaziyette taarruz etmekte olan Yunan ordusu bu dağınık hal içinde cephesinin hiçbir yerinde kesin sonuç alacak bir sıklet merkezi teşkil edememiştir.⁹⁷⁵ Ayrıca bugün Yunan 9. Tümeni askerlerinin isyan ettiği ve muharebelere iştirak etmeyerek geride Çimen Köy'de kaldıkları öğrenilmiştir.⁹⁷⁶ Bu durum daha muharebenin ilk günlerinde Yunanların içinde bulunduğu olumsuz moral durumu açık bir şekilde göstermektedir.

Bu aşamada ertesi günkü hazırlıklar ile ilgili olarak Anastasios Papoulas'ın verdiği emir ile İsmet Paşa'nın verdiği emir karşılaştırıldığında İsmet Paşa'nın Yunanların niyetini tam olarak doğru sezdiği görülmektedir.⁹⁷⁷ Bu çerçevede Cephe Komutanlığı süvarilerin kanat korumalarında kullanılmaları ve kendi emrinde buluna 4. Tümen ile Meclis Muhafız Taburu'nun güney kanatta muharebeye sevk edilmesi dahil her türlü ileri tedbiri almaya çalışmıştır. Buna ilave olarak 3. Kafkas Tümeni'nden en az 1 alay ve bir hücum taburu ile öteki tümenlerden 2 alay ile yardıma hazır bulunulmasını emretmiştir.⁹⁷⁸ Buradan da anlaşılabileceği gibi komuta kademesi ast komutanlık ihtiyatlarına tahdit koymayı da içerecek şekilde savunmayı merkezi ve tek elden idare etmektedir.

25 Ağustos tarihindeki Türk basınına baktığımızda, Hakimiyet-i Milliye gazetesinin "Sakarya cenuplarında muharebe başladı" başlıklı haberinde⁹⁷⁹ muharebelerin başladığını, Yunanların uzun bir tereddütten sonra salı günü akşamı bazı

⁹⁷³25 Ağustos gece yarısı yayınlanan Cephe emrinde, Beylikköprü doğusunda düşmanın öğleden itibaren iki tümen ile demiryolu güneyinden yaptığı taarruzlarının genel olarak durdurulduğu, saat 10.00'dan itibaren Yıldız kuzeyindeki Tarlabayırı'na bir fırka ile yaptığı taarruzların durdurulduğunu birer düşman tümeninin Ilıca ile Kızılhisar - Tamburoğlu istikametlerindeki taarruzlarının durdurulduğu, Türbe Tepe'nin 3. Kafkas, 7 ve 57. tümenlerin taarruzları ile geri alındığı, Güngörmez kuzeyinden Mangal Dağı doğusuna 1. Grup tarafından başarılı karşı taarruzlar yapıldığı, belirtilmektedir. Bkz. ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2536

⁹⁷⁴Müderrişoğlu a.g.k., 1982, s. 117.

⁹⁷⁵Tümerdem; a.g.k., 1941, s. 76-77.

⁹⁷⁶Müderrişoğlu a.g.k., 1982, s. 115.

⁹⁷⁷Batı Cephesi Komutanlığı bütün birliklere 26 Ağustos günü Beylikköprü doğusunda ve demiryolu iki yanında düşman kuvvetlerinin kesin saldırısının olacağını belirtiyor ve savunma hattını Çekirdeksiz-Ezineli-Bestepeler-Validede hattı olarak belirtiyordu. 1. ve 3. Yunan Kolordularının Haymana yönündeki taarruzlarına karşılık ise 3 ve 4. Grup Komutanlıklarına gerilerde kuvvetli ihtiyatlar bulundurmaları emredilmişti. Bkz. Müderrişoğlu a.g.k., 1982, s. 117; 25 Ağustos sonrası 26 ağustosta yapılacak işler için cephe emri için; Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1142, Gömlek: 172, Belge No: 1.

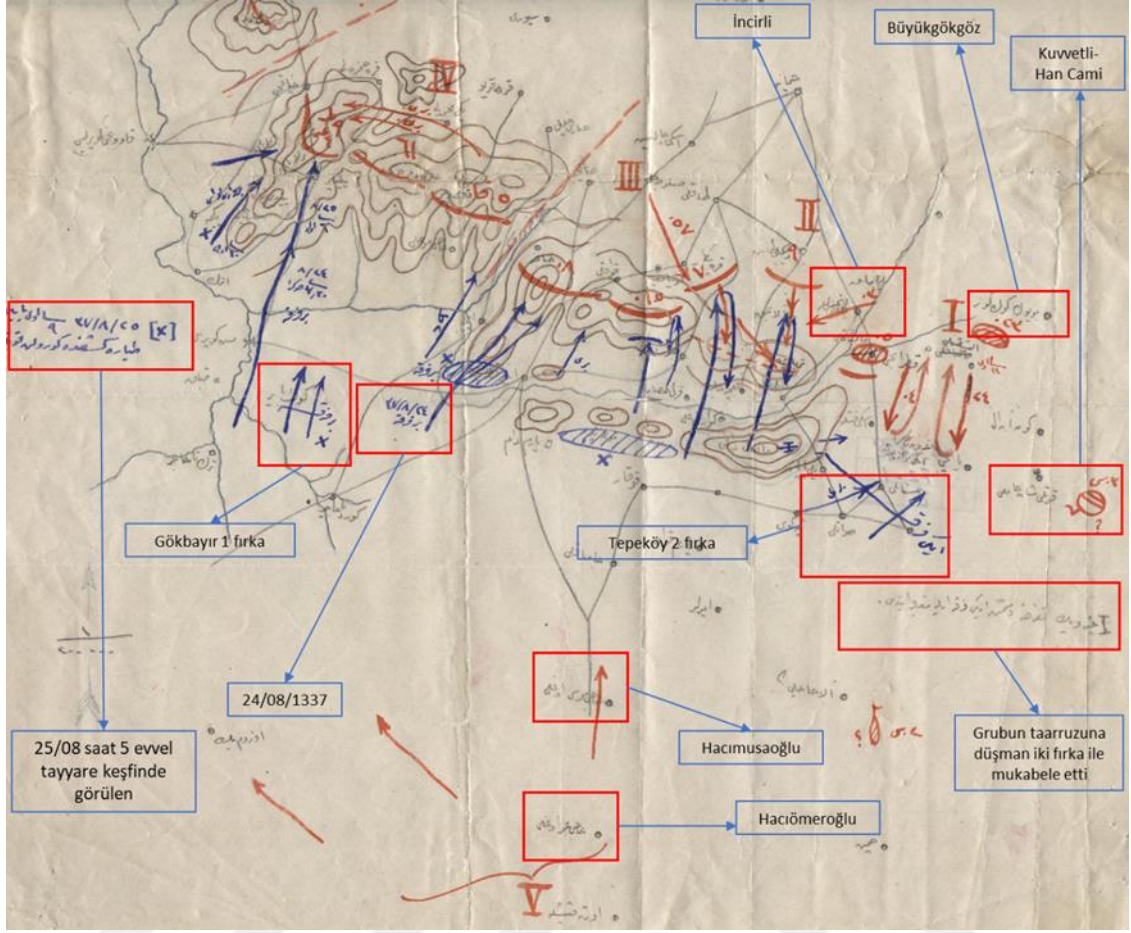
⁹⁷⁸Müderrişoğlu a.g.k., 1982, s. 119.

⁹⁷⁹Hakimiyeti Milliye, 25 Ağustos 1921, N0: 272.

harp hareketleri sergilediğini ve Yunan saldırılarının akamete uğratıldığını, bunu üzerinde Yunanların bir savunma hattı hazırladığını yazmaktadır.

Görsel 5. 27. 25/8 sabahı ile 25-26 Nısfülleyli arasındaki vaziyeti.⁹⁸⁰

⁹⁸⁰ATASE TİH: Kutu: 1210, Gömlek: 7, Belge No: 1.

Görsel 5. 28. 2. Grup Komutanlığı tarafından gönderilen cephe durumunu gösterir kroki.⁹⁸¹

26 Ağustos 1921

Bugün muharebenin ilk kritik dönemeçlerinin yaşandığı bir gün olmuştur. Yunanların 26 Ağustos günü için öngördükleri plan; 3. Kolordu (7. Tümeni ile) Polatlı'yı ele geçirdikten sonra Türkhöyüğü ve Eskiçalış istikametlerinde, 1. Kolordu ile Kızılkoyunlu - Haymana istikametinde, İkinci Kolordu ile Güzelcekele üzerinden Kızılkoyunlu istikametinde (kuşatıcı tarzda) taarruza devam etmektir.⁹⁸²

Türk tarafında ise birlikler Kuzeyden güneye, Müretteb Kolordu, 12, 3, 2, 1 ve Süvari Grupları şeklinde tertiplenmiştir. Cephe Komutanlığı, saat 04.00'da verdiği 26 numaralı Cephe emrinde (kuzeyden güneye) Beylikköprü doğusunda özellikle demiryolu güneyinde Yunanların kesin taarruzunun beklendiğini, burada Çekirdeksiz - Ezinelî - Beştepeler - Velidede hattının mutlaka elde bulundurulmasını, bu sektörde bulunan

⁹⁸¹ATASE TİH: Kutu: 1210, Gömlek: 7, Belge No: 1.

⁹⁸²Vandemir a.g.k., 2016, s. 38.

Müretteb Kolordu ve 12. Grup arasında bazı birlik aktarımları yapılarak her iki Grup'un bölgeyi savunması, daha güneyde Tarlabayırı-Karahamzalı bölgesinden sorumlu ola 4. Grup'un dolgun mevcutlu bir piyade alayını Karahamzalı'da ordu ihtiyatı olarak bulundurması (ast birlik ihtiyatlarına tahdit konulması), daha güneyde Evliyafakı bölgesinde bulunan 3. Grup'un 7. Tümeni ordu ihtiyatı olmak üzere Evliyafakı'da bulundurması (ast birlik ihtiyatlarına tahdit konulması), daha güneye Katrancı-Kaltaklı bölgesinde bulunan 2. Grup'un 4. Tümen ve Meclisi Muhafız Taburunu 1. Grup'a iade etmesi, en güneydoğuda bulunan 1. Grup'a yönelebilecek Yunan taarruzuna karşı 3. Kafkas Tümeni ve bazı diğer birliklerin hazır bulundurulması ve ordu sol kanadının kesin olarak elde tutulması, 1. Grup'un gerekirse süvari tümenlerini feda etmesi, 5. Grup'un ise Yunan ordusunun gerilerinde taarruzlarına devam etmesi emredilmiştir. Bu emirde Ordu ihtiyatlarının Ordu emriyle sevk ve kullanılmasının başarı için esas olduğu ve grup komutanlıklarının bu birlikleri en son zamana kadar Ordu emrine tahsisli bulundurması özellikle vurgulanmaktadır.⁹⁸³

Gün içinde devam eden muharebelerde kuzeyde Müretteb Kolordu ve 12. Grup bölgelerinde, Yunanların taarruzlarını takviye etmeleri nedeniyle tehlikeli durumlar oluşmuştur. Yunanların Karadağ - Eskipolatlı istikametinde geliştirebileceği taarruzun daha güneydeki 4. Grup birliklerini de yerinden sökebilme (ve Yunanların 2. ve 1. Gruplar bölgesindeki olası başarı) ihtimali de göz önünde tutularak bütün Batı Cephesi birliklerinin Çal dağı - Haymana güneyi - Çalış hattına varmaya fırsat bulamadan kuşatılması ihtimali dikkate alınmıştır. Yani kuzey sektörde oluşabilecek bir olumsuzluğun en güneydeki sektörü (1. Grup) de olumsuz etkileyebileceği değerlendirilmiştir. Buna istinaden Cephe Komutanlığı, saat 14.00'te verdiği emirde 12. Grup cephesindeki gelişmeler 1. Grubu da etkileyeceğinden, ordu ihtiyatı 1. Grup Komutanı'nın, 12. Grup cephesi ile yakından ilgilenmesi ve sıkı irtibatla bulunması ile 1. Grup'un gerekirse 12. Grubu 1 Tümen ile takviye edecek şekilde gerekli hazırlıkları yapması emredilmiştir.⁹⁸⁴ Bu durumu daha iyi anlayabilmek için bunun Haymana önlerindeki 1. Grup'un Polatlı önlerindeki 12. Grubu takviye etmesi anlamına geldiğini vurgulamakta fayda vardır. Bu durum Türk tarafının sahip olduğu iç hat pozisyonunun sağladığı önemli bir avantajı olarak değerlendirilmelidir.

⁹⁸³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 48-50..

⁹⁸⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 50.

Günün devamında Prens Andre komutasındaki 2. Yunan Kolordusu öğleye doğru Köseaptalı-Sinanlı hattına ulaşmış ve Sinanlı ve Çeltikli'deki Çangarides müfrezesinin Burunsuz yönündeki ilerlemelerine engel olunamamıştır. Buna mukabil Yunan 2. Kolordusu cephenin en doğu ucunda yapmaya çalıştığı bu çok geniş kuşatmayı gerçekleştirmemiş ve Türk ordusu kısa bir geri çekilmeden sonra Evciler'de savunma ve güney kanata kuvvet kaydırma olanağı bulmuştur.

4. Grup bölgesinde akşam saat 19.00'da Yunan kuvvetleri 5. Kafkas Tümeni merkezinde 2 taburluk kadar bir bölgeyi ele geçirmeyi başarmışsa da Yunan taarruzları daha sonra durdurulmuştur. Akşama doğru 2. Grup Komutanı'ndan alınan mesajda 9. Tümen bölgesindeki çok yoğun Yunan taarruzları neticesinde Kaltaklı güney sırtlarının elden çıktığı, 3. Kafkas Tümeni'nin Yamak ve 9. Tümenin de Yamak-Şerefli arasında toplanacağı, Katrancıya çekilmiş olan 4 ve 23. Tümenlerin de Şerefli' ye çekilerek toplanacağı belirtmiştir.⁹⁸⁵ Bu doğrudan bir çekilme anlamına gelmektedir ki öngörülen planlara aykırı bir gelişmedir. Aynı esnada 18.30'da 1. Grup bölgesinde de Cephe Komutanı Yunanlılar üstün kuvvetler ile 1. Grup cephesine taarruz ettiğini ve 7. Tümen'in derhal İncirli üzerinden 1. Grup emrine girmesini emretmiştir.⁹⁸⁶ Yunanların 4-5 Tümen ile Birinci Gruba yaptığı taarruzlar üzerine 23, 9, 4 ve 24. Tümenlerin de çekilmesi gerekli görülmüştür. Burada komuta heyetinin çekilmeye müsaade ettiği, hatta bu konuda emir verdiği görülmektedir.

3. Grup bölgesinde ise, 26-27 Ağustos gecesi Grup'un merkezini oluşturan 15. Tümen sağ kanadında bulunan 56. Alay cephesinin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi nedeniyle bütün 3. Grup birlikleri cephenin 4 kilometre kuzeyindeki Karapınar-Evliyafakı-Ördek hattı kuzeyindeki mevziye çekilmiştir.⁹⁸⁷

Görüldüğü gibi bugün cephede önemli geri çekilmeler yaşanmış ve çok yıpratıcı⁹⁸⁸ geçen muharebelerden sonra cephede girintili çıkıntılı bir durum oluşmasından dolayı Türk yüksek komuta kademesinde bir karar bunalımı belirmiştir. Bu noktada Cephe

⁹⁸⁵ ATASE TİH: Kutu: 1210, Gömlek: 40, Belge No: 1.

⁹⁸⁶ ATASE TİH: Kutu: 1210, Gömlek: 107, Belge No: 1.

⁹⁸⁷ Aykut, **a.g.k.**, 2006, s.98.

⁹⁸⁸ Yunan tarafında bakıldığında, yalnızca 13. Tümeni sadece 2 saat içinde 54 subay 800 er ölü olmak üzere 1300 kişilik zayıt vermiş, fakat buna rağmen arazi kazanmıştır. Bununla beraber Yunan Ordu Komutanlığı'nın bir türlü her 3 kolordusunu koordineli olarak hareket ettiremediği görülmektedir. İki gün önce 1. Kolordu muharebe ederken 2. Kolordu boş duruyor bugün ise tam tersi olmuştur. Bkz. Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 109.

Komutanlığı, özellikle 3 ve 2. grupların raporlarının da etkisiyle, orduyu daha geri bir hatta çekmeyi teklif etmiştir.⁹⁸⁹ Fakat bizzat bölgede bulunan Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa durumun emin ve arazinin de savunmaya müsait olduğunu, 1 ve 3. grup cephelerindeki karşı taarruzların beklenen sonucu verdiğini, dolayısıyla kademeli olarak savunmaya devam etmek suretiyle netice alınabileceğini, Yunanların yeniden yapacağı taarruzları kırmak üzere 2 ve 3. grupların cephede az miktarda yorgun birlikler bırakarak geride kuvvetli ihtiyatlar oluşturmaları gerektiğini belirtmiştir.⁹⁹⁰ Başkomutan ise yayınladığı mesajda genel olarak bu minvalde ifadeler kullanmaktadır.⁹⁹¹

26-27 Ağustos gecesinde Türk komuta heyetinde ciddi bir karar bunalımı yaşandığı görülmektedir. Bu aşamada Başkomutan, durumun tehlikeli ve kritik bir hal alması üzerine Müdafa-i Milliye Vekili Refet Paşa'ya telgrafla Meclis'in en geç 29 Ağustos gününe kadar Yahşihan üzerinden Kayseri'ye taşınması talimatını vermiştir.⁹⁹² Başkomutan daha sonra durumu daha net açıklayabilmek bakımından Refet Paşa'ya ikinci bir telgraf daha çekmiştir.⁹⁹³ Bu telgrafında Başkomutan'ın kullandığı ifadeler hem ilginç hem de durumu tam anlamıyla yansıtır niteliktedir. Burada Başkomutan "Yunanların şiddetli taarruzları neticesinde 3 ve 4. Grup mevzilerinin önemli bir kısmının cephenin genel durumunu sarsacak kaybedildiğini, şayet Yunan kuvvetleri 27 Ağustos'ta da aynı şiddetle muharebeye devam edecek olursa, şimdi bulunulan hatların kademe kademe savunulması şekliyle Ankara'ya doğru yaklaşma zorunluluğunun meydana gelebileceğini" belirtmektedir.⁹⁹⁴ Başkomutan gecenin devamında Refet Paşa'ya üçüncü bir telgraf daha göndererek konunun kendisinden gelecek müteakip bildirime kadar gizli tutulmasını (bir eylem sergilenmemesini) belirtti. Daha sonra Başkomutan, Refet Paşa'ya harekâtın geçmişi ve geleceği ile ilgili dördüncü bir telgraf daha göndermiştir. Bu telgrafında Başkomutan özetle; Beylikköprü'deki Yunan taarruzlarının durdurulduğunu, 2 ve 4. Grup cephesinde başlangıçta perişan halde çekilen birliklerin akşama doğru durumu düzelttiklerini ve Yunan taarruzlarının durdurulduğunu, 3. Grup cephesinde genel olarak Yunan taarruzlarının durdurulduğunu ve Türbe Tepe'nin birkaç kere el değiştirerek halen elde bulunduğunu, 2. Grup cephesinde Yunanların üstün kuvvetleriyle

⁹⁸⁹Türsan, **a.g.k.**, 1994, s. 49; Erikan, **a.g.k.**, 1971, s.156; İncedayı, **a.g.k.**, 2017 s. 111.

⁹⁹⁰Vandemir, **a.g.k.**, 2016, s. 38

⁹⁹¹ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 45, Kutu. 1150, Gömlek: 19, Belge No: 24

⁹⁹²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 62 .

⁹⁹³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 63.

⁹⁹⁴Müderrişoğlu **a.g.k.**, 1982, s 130..

taarruzları sonucunda mevzilerin terk edildiğini, 5. Grup bölgesinde de savunma genelde başarıyla devam ettiği halde 2. Grup'un çekilmesi yüzünden bu gurubun da kısmen çekildiğini, ordunun yarın mevcut mevzilerini savunmaya devam edeceğini belirtmektedir.⁹⁹⁵

Bu uzun gece boyunca Türk komuta heyeti içinde önemli değerlendirmeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Gün boyunca yaşanan tüm olumsuz gelişme ve geri çekilmelere rağmen Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın harekâtın emniyetle devamına ilişkin güveninin devam ettiği görülmektedir. Çok tecrübeli bir komutan olan ve üstelik gün boyunca kritik noktalarda bizzat bulunan Fevzi Paşa'nın verilen kararlarda etkili olduğu çok açıktır. Bu gece nihayetinde Başkomutan ünlü "sathı müdafaa" direktifini vermiştir. Bu emir yaşanan geri çekilmelere rağmen savunmanın bulunulan hatlarda kademe kademe derinlikte icrasının halen mümkün olduğunu ve gerideki ikinci savunma kuşağına toptan bir geri çekilmenin gerekli görülmediğini, dolayısıyla Meclis'in Ankara'yı tahliyesine de gerek olmadığını gösteren bir durumdur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın "hattı müdafaa yoktur." emrini vermesinden hemen sonra Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa; "Başkomutanlığın son emirleri ile de açıklığa kavuştuğu gibi cephemizde son nefere kadar kademeler halinde savunmaya devam kararı verilmiştir. Hatlarda meydana gelebilecek yarmalara ve iç kanatların kırılmasına karşı derhal karşı taarruzda mevzilerin tekrar düzeltilmesi sağlanacaktır." şeklinde bir emir yayınladı.⁹⁹⁶ Burada yaşanan karar verme süreci ve Başkomutan'ın verdiği veciz emir ile ilgili bazı ilave değerlendirmeler ileri ki bölümlerde ayrıca ele alındı. Sonuçta bu gecenin birçok bakımdan muharebenin dönüm noktası olduğu açıktır.

Başkomutan bu aşamada bir taraftan bu emri verirken bir taraftan da ordunun çekilebileceği müteakip mevzi olarak tasarladığı, 40-50 kilometre gerideki Abdüsselam Dağı-Malıköy-Alagöz Dağı hattının keşiflerinin yapılarak amele taburları ile bu bölgede hazırlıklar yapılmasını emretmiştir.⁹⁹⁷ Daha sonraki günlerde geride Abdüsselam Dağı Malıköy, Alagöz Dağı ve Güneydoğu'ya doğru uzanım hattı tahkim olunmuştur.⁹⁹⁸

⁹⁹⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 64-65.

⁹⁹⁶Türsan, **a.g.k.**, 1994, s. 50.

⁹⁹⁷Özdemir, **a.g.k.**, 2021, s. 136; C. Erikan (2001), *Komutan Atatürk*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.721.

⁹⁹⁸İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 154.

Günün sonunda Müretteb Kolordu bölgesi ve 4 ile 3. Grup bölgelerindeki Yunan taarruzları geri atıldı ise de 2. Grup'un mevzilerini terk zorunda kalışı, batısındaki 3. ve doğusundaki 1. grupların çok buhranlı anlar geçirmelerine sebep oldu. Buna mukabil, Yunanlılar, elde ettikleri başarılarından faydalanamamışlardır. Bu bakımdan güneydeki Türk Süvari Grubunun varlığının Yunanlıları ürküttüğü ve bu yüzden Yunanların 9. Tümen ile Süvari Tugayını muharebelere sokamamalarına neden olmuştur.

Gün içinde Müretteb Kolordu ve 12. Grup birlikleri, Kızlarını - Çekirdeksiz - Üçpınar - Kartaltepe - Beştepeler hattında, 1 ve 2. gruplar ise Gedikli köyü güneyi - Kaltaklı sırtları - Işıklı boğazı güneyi - Çeltikli - Kutluhan hattında yerleşmişlerdir.⁹⁹⁹ Güneyde 2. Yunan Kolordusunun karşılaştığı mukavemet yüzünden yapamadığı kuşatmadan dolayı Türk Ordusu, kısa mesafede çekilerek yeni mevzilerde direnmek ve sol kanada kuvvet kaydırmak imkanını bulduğu söylenebilir.¹⁰⁰⁰ Öte yandan Türk cephesindeki geri hareketler Yunan Ordu komutanlığı tarafından Türklerin sol kanattan kuşatılmayı önlemek için kuzeybatı istikametinde genel bir geri çekilme ile Ankara istikametine kaçmaya çalıştığı yönünde bir fikre kapıldığını göstermektedir.¹⁰⁰¹

Bugün ayrıca Süvari Grubu'nun Yunan ikmal hatları üzerinde yaptığı taarruzların etkili olduğu ve bu hatların Türk taciri Beşköprü istikametinde değişmesine neden olduğu bizzat General Stratigos'un Sakarya muhaberatı raporundan anlaşılmaktadır.¹⁰⁰² Öte yandan Yunan ordusu derinliğinde harekât kapsamında Banaz istikametinde yapılan akınlar ile demiryolu köprüleri ve yolların tahrip edilmiştir.¹⁰⁰³ Görüldüğü gibi cephedeki en kritik günlerin yaşandığı zamanlarda dahi Banaz gibi cepheye yaklaşık 150 kilometre mesafede Yunan geri bölgelerine yönelik derinlikte harekât devam ettirildi. Bugün ayrıca

Sonuçta 24-26 Ağustos tarihleri arasındaki Yunan harekâtı değerlendirildiğinde, Yunan ordusunun birbirinden ayrı ve kopuk gruplar halinde hareket ettiği Beylikköprü doğusunda Yıldız etrafında Ilıca civarında Türbe Tepe ve Bahçecik'te ve Türk ordusunun 1. grubuna karşı parça parça taarruz ettiği cephenin hiçbir yerinde kesin sonucu alacak sıklet merkezi oluşturamadığı görülmektedir.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 64-65.

¹⁰⁰⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 65.

¹⁰⁰¹Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 111.

¹⁰⁰²Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 44

¹⁰⁰³ATASE TİH: Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 7.

¹⁰⁰⁴Tümerdem, **a.g.k.**, 1941, s. 68.

27 Ağustos 1921

27 Ağustos gününün ilk dakikalarında saat 00.30'da Cephe Komutanlığı yayınladığı emirde savunmanın her noktada başarıyla devam ettiği ve ordunun elinde mevzileri kesinlikle savunacağı, 1 ve 2. grup birliklerinin kesin sonuçlu muharebeyi Yamak- Büyükgökgöz hattının güneyindeki sırtlarda kabul edecekleri, 12. ve 5. Grupların sol kanattaki muharebeye iştirak edeceklerini emretmiştir.¹⁰⁰⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın "sathı müdafaa" direktifini vermesinin hemen akabinde Yunan II. Kolordu Komutanı Prens Andre, oluşan durumu "*Türklerde ilk defa görülen bir savunma azmi*" şeklinde işaret edecekti. Yunan beş günde ancak on beş kilometre ilerleyebilmiş, taarruz baskın olmaktan çıkıp cephe taarruzuna dönüşmüştü.¹⁰⁰⁶ O gün yalnız Yunan 1. Kolordusunun kaybı 130'u subay olmak üzere 3700 şehit ve yaralıya ulaşmıştı.¹⁰⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa 1., 2., 3. ve 4. Grupların komutanlarına "*Bütün gruplar el- yevm bulundukları mevâzı son nefere kadar muannidâne müdâfaa edeceklerdir.*" emrini vermişti.¹⁰⁰⁸ Orduyu ise ikinci savunma hattına çekerek korumaya almıştı. Vutureidu "*bu mevzileri Kemal Paşa büyük bir strateji kabiliyeti ile seçti*" diyecekti.¹⁰⁰⁹

Günün başından itibaren¹⁰¹⁰ 4. Grup bölgesinde (özellikle Toydemir civarında) yoğunlaşan Yunan taarruzları sonucu 8. Tümenin mevzilerini boşaltması üzerine 5. Kafkas Tümeni sol kanat birliklerini bir – bir buçuk kilometre kadar geride ikinci hat siperlerine çekmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Grup Komutanı (bu bölgeyi Kemalettin Sami Paşa kumandasındaki 5 ve 61. tümenler savunmaktadır."¹⁰¹¹) her ihtimale karşı, daha gerideki Karsaklı güneyi-Karakuyu-Sarıhalil kuzeyi hattının savunmaya hazırlanmasını emretmiştir.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁵ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2538..

¹⁰⁰⁶Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Andre, **age**, s. 112.

¹⁰⁰⁷Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Vutureidu, **age**, s. 16.

¹⁰⁰⁸Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 62, Sayı: 131, Temmuz 2013, Belge No: 33, 33-1, s. 173.

¹⁰⁰⁹Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Vutureidu, **age**, s. 16.

¹⁰¹⁰Bugün saat 10.45'de Başkomutan yayınladığı emirde,1. Grup cephesinde harekâtın emniyetle devam ettiğini, Grup'un elindeki bütün ihtiyatlarla 24. Tümen bölgesindeki durumu düzeltmesini, bu kapsamda ayrıca 12. Grup'un gece yarısına kadar Haymana'ya intikal etmesini emretmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1142, Gömlek: 194, Belge No: 1.

¹⁰¹¹Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 91.

¹⁰¹²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 68.

3. Grup bölgesinde ise Yunanların bir gece önceden beri devam eden baskılarından dolayı grup Cephe Komutanlığı'nın emirleri gereği “mevzilerde zayıf örtme kıtaları ve artçılar bırakarak geride toplanma ve 1. Gruba yardım etme” emrini zaten icra edememiştir. Bu nedenle gruba daha sonra durumunu muhafaza etmesi ve tuttuğu mevzileri kesin olarak savunması emri verilmiş ve 12. Gruptan 62. Alay bölgeye takviye olarak sevk edildi. Günün devamında 1. Yunan Kolordusu taarruzlarını Kavak köyü – Türbe Tepe arasında yoğunlaştırarak gece taarruzlarıyla Çiftetepeler'i ele geçirmiştir. Bunun üzerinde buradaki durum Alacık – Türbe Tepe üzerinden Haymana istikametini açabilecek derecede ciddi bir hal alıyordu. Bir Yunan tümeninin Türbe Tepe'yi ele geçirmesi üzerine 57. Tümen Karapınar'a doğru geri çekilmeye başlamış ve bu sırada Yunan kuvvetleri 15. Tümen'in (Komutanı Albay Şükrü Naili Gökberk) sol kanat gerisine sarkmayı başarmıştır. Tümen Komutanı Evliyafakı Kuzey sırtlarına çekilmek için müsaade istemektedir. Bu talep Grup Komutanı Yusuf İzzet Paşa tarafından kabul edildi. Ayrıca Yusuf İzzet Paşa ihtiyatı kalmadığından daha geride güvenilir bir savunma kurmak için tümenlerini 4 kilometre geriye Evliyafakı kuzeyi Karapınar kuzeyi çizgisine çekerek durumu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Cephe Komutanlığı'na bildirdi. Bu safhada Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa da Ördekgölü- Evliyafakı kuzeyindeki sırtların savunmaya elverişli olduğunu ve 2 ve 4. grupların durumunu değiştirmeksizin adım adım savunarak sonucun kazanılacağını düşünüyordu.¹⁰¹³ Böylece artan Yunan baskısına rağmen savunmanın devamlılığı bu yeni hatta sağlanmış oldu.¹⁰¹⁴

2. Grup bölgesinde zaten yeni savunma hattı bir gece önceden Yamak güneybatısı-Şerefli batısı hattında tesis edilmişti. Bu bölgede taarruz eden 2. Yunan Kolordu birlikleri genel olarak Grup cephesinde önemli bir harekette bulunmadı. 2. Grup Komutanı'nın 27 Ağustos gecesi mevzilerini geriye almak üzere yaptığı teklif Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından “Başkomutanın emrini almadınız mı?” sorusuyla cevaplandırılmıştı.¹⁰¹⁵

1. Grup bölgesinde Grup birlikleri, saat 05.30'a kadar, Gökgözşerefli - Büyükgökgöz genel hattında tertiplenmesini tamamladı. Gün boyu süren Yunan taarruzları cephe genelinde durdurulmakla beraber 5. Türk Tümeni'nin mevzilerini

¹⁰¹³Müderrişoğlu, a.g.k., 1982, s 132

¹⁰¹⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 1973, s. 69-71.

¹⁰¹⁵Erikan, a.g.k., 1971, s. 158.

boşaltması ile Çeltikli üzerinden ilerleme imkanı bulan 5. Yunan Tümeni, saat 14.30'dan itibaren bölgede etkili olmaya başladı. Burada bulunan 7 ve 24. Türk Tümenleri Kocadağ güney sırtları ve Sığircık çiftliği civarına çekilmeye başladı.¹⁰¹⁶ Başkomutan gecenin ilerleyen saatlerinde 1. Grup ve Cephe Komutanlıklarına verdiği emirde 1. Grup'un emrindeki bütün ihtiyat kuvvetleriyle 24. Tümen'in durumunu düzeltmesini ve Yunanların durdurmasını, gerekirse süngü hücumları yapılmasını ve 12. Grup'un bölgeye takviye olarak yetiştirileceğini bildirdi. Sözü edilen 12. Grup o anda Beylikköprü'de olup gitmesi emredilen yere tahmini mesafesi 60 kilometre kadardır. Buna karşın ilerleyen Çangaridis Müfrezesi'nin kuşatıcı tesirleri karşısında birlikler saat 14.00'ten sonra parça parça Sekilik tepeleri üzerinden Hisarorta dağı ve doğusu sırtlarına çekildi. Bu aşamada 3 ve 13. Süvari Tümenlerinin (iaşe sıkıntısı nedeniyle) Çangaridis Müfrezesi'nin ilerlemesi karşısında gruba gerekli desteği sağlayamadıkları görülmüştür.¹⁰¹⁷

Asım Gündüz'ün ifadelerine göre; “27 Ağustos'un en ağır safhası, öğleden sonra, Yunan İkinci Kolordusunun takviyeli olarak Çalış Köyü istikametinden giriştiği taarruzla başladı.¹⁰¹⁸ Gün boyunca Türbe Tepe'de yoğun çatışmalar devam ederken, 2. Grup'un çekilmesi nedeniyle 1. Grup da çekilerek her iki grup Yamak ve Büyükgökgöz hattının güneyindeki sırtları işgal etti.¹⁰¹⁹

Başkomutan'a göre 27 Ağustos tarihine kadar bazı önemli bölgeler kaybedilmiş bile olsa aslında savunma başarıyla devam etmektedir. Birliklere yayınladığı emirde¹⁰²⁰ Yunanların kendileri tarafından elde edilmiş bir başarısı olmadığına işaret etmektedir. Bu da Mustafa Kemal Paşa'nın savunmadaki başarı anlayışını ve zihnindeki bütünlüğü ortaya koyan diğer bir örnektir. Burada dikkati çeken diğer bir konuda Yunanların savunma azmimiz konusunda tereddüt etmemesini sağlamak ve onu kademe kademe başarı sağladığı düşüncesinden kesinlikle uzaklaştırmaktır.¹⁰²¹ Yani aslında savaş iki taraf ordularının savaşma azim ve iradeleri arasında cereyan etmektedir. Öyle ki muharebelerin

¹⁰¹⁶27 Ağustos tarihinde cephedeki gelişmeler üzerine Başkomutanlık ve Cephe Komutanlığı'na yayımlanan emirlerde savunma 1. Grup cephesinde güven verici şekilde devam etmekle beraber 24. Tümen mevzilerinin bazı kısımlarında oluşan hasarların giderilmesi için grup emrindeki bütün ihtiyatın bu bölgede kullanılmasını ve ayrıca 41 ve 11. tümenlerden oluşan 12. Grup'un derhal Haymana'ya sevk edileceğini belirtmişlerdir. Bu birlikler Polatlı üzerinden 50 kilometre sürekli yürüyerek 27-28 gecesı saat 22.00'da Haymana'ya varmıştır. Bkz. Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 42.

¹⁰¹⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 74-76

¹⁰¹⁸Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 91.

¹⁰¹⁹ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 31/2.

¹⁰²⁰ATBD, Sayı 131, 2013, Vesika No: 33 ve 33/1.

¹⁰²¹ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 33/2.

en yoğun günlerinin yaşandığı bu zamanlarda dahi Mustafa Kemal Paşa'nın, Ankara'ya gönderdiği telgrafların tümünde “Sakarya Cephesi'nde bu ana kadar Yunanların henüz ciddî bir hareketi yoktur.” ifadesini tekrarlamaktadır. Zira kendisine göre hakikaten yoktur.¹⁰²²

Bugün ayrıca Süvari Grubu Uzunbey bölgesine yönelik bir akını gerçekleştirmiş, fakat bu akın Uzunbey'deki Başkomutanlık karargahını koruyan Yunan birliklerinin zamanında tedbir alması nedeniyle baskın niteliğini kaybetmiş ve karşılıklı çatışmaya dönüşmüştür. Bu çatışmadan istifade ile birçok lojistik unsur ile beraber Başkomutan Anastasios Papoulas ve beraberindekiler de İnlerkatrancı bölgesine kaçmayı başarmışlardır. Zaten tam bu esnada Cephe Komutanlığı'ndan Gruba acilen cephenin sol yanını takviye etmek üzere Kürtler Kışlağı bölgesine intikal etmesi emredilmişti.¹⁰²³ Bu gerçekten de Türk tarafının kaçırdığı önemli bir fırsat olmuştur.¹⁰²⁴

Garp Cephesi Komutanlığı'nın gece yarısı yayınlanan akşam raporunda¹⁰²⁵ Yunanların sol kanatta Büyükgökgöz bölgesinde kesin sonuç aradığını fakat muvaffak olamadığı, Beylikköprü doğusunda iki piyade alayı ile başlatılan Yunan taarruzları ile, Yıldız ile sapanca arasında ve Şerikli'den Büyükgökgöz'e kadar olan cephedeki 3 Yunan tümeninin taarruzlarının durdurulduğu belirtilmektedir.¹⁰²⁶ Dikkat çeken bir husus ise 27 Ağustos günü çatışmalar tüm şiddetiyle devam ederken Yunan 2. Kolordusu Güzelcecale istikametinde arazi kazanmaya devam ettiği halde onun solunda bulunan 1. Kolordu'nun her nedense taarruz etmediğinin görülmesidir.¹⁰²⁷

¹⁰²²ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 33/4.

¹⁰²³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 76.

¹⁰²⁴ 27 ağustos sabahı 5. Grup birlikleri, sabah saat 07.00 civarında Uzunbey'e yöneldiler. Yunan Ordu Karargâhı da henüz burada bulunmaktaydı. Tehlikeyi sezen Yunan Başkomutanlığı, bir taraftan buradaki piyade taburu ile köyün dış çevresinde savunma için tertiplenirken, diğer taraftan... tertip almaya başladı. Karargâh personelindeki korku, heyecan ve telâş son haddine varmıştı. Fakat, Yunan ordu karargâhının, hatta Papulas'ın burada bulunduğu Türk süvari grubunca kesin olarak bilinmemekteydi. Uzunbey doğudan, güneyden ve güneybatıdan kuşatıldığı halde, dört saat süren muharebe sırasında Yunanlılar bütün tesisleri boşaltarak İnlerkatrancı'ya kaçmayı başardılar. 5 nci Grubun Uzunbey'e yaptığı baskın, Yunanlıları devamlı olarak korktukları belirsizlikler içinde bıraktı. Bununla beraber, Uzunbey baskınının çok zamansız bırakılması, Yunanlara büyük bir nefes aldırdı. Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 76-79.

¹⁰²⁵ATASE TİH: Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 7.

¹⁰²⁶Bugüne ilişkin muharebelerin özetiyle ilgili olarak Fevzi Çakmak'ın da notlarında aynı ifadeler mevcuttur. Kuzeyde demiryolu hattından iki alay ile yaptığı taarruzlar ile güneyde Şerefligökgöz ve Büyükgökgöz kuzeyinde düşmanın üç tümen ile icra ettiği taarruzlar gün içinde durdurulmuştur. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 822.

¹⁰²⁷Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 112.

Bugünün muharebelerinde Yunanların 3. Kolorduyla Yıldıztepe – Sabanca, 1. Kolordu ile Kavak köyü – Türbe Tepe ve 2. Kolordu ile Gökgözşerefli - Büyükgökgöz hattında taarruzla, Türk Cephesini Baraközü deresi ile Demirözü deresi arasındaki kesimden yarmak ve doğudan da kuşatmak şeklindeki harekâtı başarıya ulaşamadı. Beylikköprü kesiminde de aynı durum geçerlidir.¹⁰²⁸ Bütün gece Yunan taarruzlarına uğrayan 3. Grup, Türbe Tepe'nin elden çıkmasından sonra Sabanca-Ördekgölü-Karapınar kuzeyi hattına çekilmiş, 12. Grup ile 3. Grup'un 7. Tümeni sol kanadın kuşatılmasına mani olmak için sol kanada intikal ettirilmiştir. 2. ve 3. Süvari Tümenleriyle 5. Grup her ne kadar sol kanada fiilen destek sağlamamışsa da bu birliklerin açık kanat dolaylarında bulunmaları ve cephe gerisinde 5. Grup'un Uzunbey'e yaptığı baskın, Yunanlıları tedirgin ettiği görülmüyordu. Başkomutanlık bugünün sonunda saat 23.00'da yayımladığı emirde özetle, muharebelerin bütün cephede güven verici bir şekilde cereyan ettiğini, bütün grupların bulundukları mevzileri son ere kadar savunmalarını, Yunanların kazandığı önemsiz, ufak tefek mevzii başarıların, fırtına ve gece karanlığı gibi faktörlerden kaynaklandığını ve Yunanların kendi kuvvetine dayanan bir başarı sergileyemediğini, Yunan gece taarruzlarının muhtemel olduğu ve bunların süngü hücumuyla derhal geri atılmasını belirtti.¹⁰²⁹

Hakimiyet-i Milliye gazetesi ise bugünkü haberlerinde düşmanın artık savaşıma kuvvetinin olmadığından Yunan askerlerinin yaptıkları her taarruzdan sonra duvara çarpmış gibi olduklarından bahsetmiştir. Hakimiyet-i Milliye'ye göre Yunan askerleri artık son imkânları ile savaşarak harbe son verme arzusundalar. "Cuma Günkü Muharebede Düşman Hedeflerine Vasıl Olamamıştır" başlığı ile verilen haberin içeriğinde düşman ordusunun yaptığı taarruzda en son kuvvetini sarf etmek suretiyle bu savaştan artık kurtulmak istediğine değinilmiş ve Yunan askerinin her teşebbüsünde karşısında ateşten bir duvar bulduğu belirtilmiştir.¹⁰³⁰

28 Ağustos 1921

28 Ağustos Yunanlılar açısından harekâtın kilit günüdür. Ordu ikmal planının yetersizliği ile yüzleşmek zorunda kalan Yunan birliklerine bir taraftan 3 kolordu ile genel

¹⁰²⁸Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 78.

¹⁰²⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 79-80.

¹⁰³⁰Hakimiyeti Milliye, 28 Ağustos 1921, No: 275.

taarruz emri verilirken diğer taraftan da mühimmat ikmal beklememeleri söylenmişti. Ayrıca süvari tugayının tükenişi yüzünden daha çok sayıda Türk süvarisi cephe gerisinde uzun ve hassas ikmal hatlarına büyük ve hayat verdirmeye başlamıştı. Hatta Ordu Karargahı'na bile akınlar düzenlemişlerdi. Çaresiz kalan Yunan komutanların Anastasios Papoulas'a baskı yapmaları sonucunda 30 Ağustos'ta bir sürat konvoyu organize edilerek ikmal sıkıntısının kısmen rahatlatılması sağlandı. Aynı zamanda geri bölge koruması için muharip birliklerden bir kısım piyade birlikleri çekildi.¹⁰³¹ İşte bütün bunlar Yunan planlarının iptal edilmesi demekti.

Türk tarafında ise Cephe Komutanlığı'nca yayınlanan 28 numaralı günlük cephe emrinde; Müretteb Kolordu cephesinde Engürü suyu güneyinde bulunan süvari fırkasının daha kuzeyde gelişebilecek bir geçit harekâtına karşı hazırlıklı bulundurulması, 2 ve 3. grupların ikişer alay kadar ihtiyat kuvveti toplaması, 12. Grup'un sabah 6'da yürüyüşe hazır bulunması ve yürüyüş hedefinin bilahare verileceği belirtilmektedir.¹⁰³²

Bugün muharebelerin ağırlık merkezi artık tamamıyla Türk cephesi sol kanadına geçmiştir. Bu sebeple sağ yanda Müretteb Kolordu Komutanı Albay Kazım Özalp emrinde bulunan 11 ve 41. Tümenler de 28 Ağustos'ta Haymana'ya çekilmiş ve Halit Bey komutasında 1. Grup'un sol yanına yollanmıştı.¹⁰³³ Asım Gündüz de anılarında 28 Ağustos sabahından itibaren Yunanlılar, doğu kanadımızı Çalış Köyü'nde sarmaya çabaladığını belirtmektedir.¹⁰³⁴

Buna mukabil Mustafa Kemal Paşa'ya göre güney kanatta henüz denge kurulamamıştı. Mustafa Kemal Paşa Yunanların bugün de bütün güçleriyle güney kanadı kuşatma girişimlerini yenileyeceklerini düşünerek Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'ya verdiği emirde 3 ve 2. Grup Komutanlıkları ile görüşerek cephelerindeki Yunan birliklerini yerinde tutmak koşuluyla en çok ne kadar kuvvet arttırabileceklerini öğrenmesini istedi.¹⁰³⁵ Fevzi Paşa cevap olarak her iki gruptan toplam 5 Piyade Alayı

¹⁰³¹K. Travlos (1921), *Komuta Başarısızlığı; Yunan Ordusunun Ankara Seferi*, Toplumsal Tarih Dergisi, sayı 333, Eylül, s. 26.

¹⁰³²HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No:1522.

¹⁰³³Adil, **a.g.k.**, 1982, s. 385.

¹⁰³⁴Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 92.

¹⁰³⁵Fevzi Paşa bu noktada 24. Tümen'in muhtelif alaylarından peyderpey 750 kadar eratin bölgeye sevk edildiğini bildirmektedir. Yani durum tam anlamıyla bir dönüm noktası durumudur. Bkz. ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 34/1, 34/2.

tasarruf edilebileceğini belirtmiştir.¹⁰³⁶ Devamında yaşanan muharebelerde Yunanların 2 ve 3. Grupları birbirinden ayırarak 12. Yunan Tümeni ile Haymana'ya ilerleyecek şekilde hareket ettiği görülmüş ve bu boşluğun doldurulması için çareler arandı.¹⁰³⁷

Fiili muharebelere ilişkin, en kuzeyde¹⁰³⁸ Müretteb Kolordu bölgesinde gün içerisinde grup sağ kanadındaki Beştepeler'de Yunanların takviye birlikleri alarak taarruza başlaması üzerine, dün akşam bölgeye gelmiş olan 62. Alay öğleden sonra Tırnaksız bölgesinde Müretteb Kolordu emrine verilmiştir.¹⁰³⁹ Aynı günün akşamı Müretteb Kolordu Komutanlığı'ndan Cephe Komutanlığı'na gönderilen raporda, Kartaltepe, Uzuntepe, Tırnaksız, Velidede hattını tutmakta olan 17. Tümen birliklerinin pek ağır kayıplara uğradıkları, bu durumda Beştepeler'e karşı taarruz yapılamayacağı belirtilmektedir.¹⁰⁴⁰ Günün sonunda Yunanlılar Beylikköprü güneyinde bir miktar arazi¹⁰⁴¹ kazanmıştır.¹⁰⁴²

4. Grup bölgesinde sabahın erken saatlerinde 3 ve 10. Yunan Tümenleri, sıklet merkezleriyle Baraközü deresi üzerinden 61 ve 5. Kafkas Tümenine taarruza geçerek¹⁰⁴³ saat 17.30'da Yunanlılar, mevzilere 800 metre kadar yanaştılar.¹⁰⁴⁴ Hatta saat 19.40'da 61. Tümen'in Yassitepe¹⁰⁴⁵ bölgesindeki ilk mevzilerine girdiler.¹⁰⁴⁶ Ancak daha sonra karşı taarruzlar ile geri atıldılar.¹⁰⁴⁷

¹⁰³⁶Müderrişoğlu a.g.k., 1982, s. 143.

¹⁰³⁷Müderrişoğlu a.g.k., 1982, s. 145.

¹⁰³⁸Yunan kuvvetlerinin 28 Ağustos günü Beştepeler'i işgal etmesi üzerine cephe Kartaltepe ve Tırnaksız hattına alınmıştı. Bkz. ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 34.

¹⁰³⁹Aykut, a.g.k., 2006, s. 98.

¹⁰⁴⁰HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No:1523.

¹⁰⁴¹Baid tepeler bölgesi

¹⁰⁴²Hatemi, a.g.k., 2002, s. 822.

¹⁰⁴³4. Grup cephesine 2 düşman Tümeninin taarruzu gün boyunca durdurulmuştur. Bkz. Hatemi, a.g.k., 2002, s. 822.

¹⁰⁴⁴4. Grup Komutanlığı'ndan Cephe Komutanlığı'na gönderilen raporda, saat 19.40 itibarıyla bütün cephe korkunç bir muharebe yaşandığı, 61 ve 5. Kafkas tümenlerinin düşmanı püskürttüğü, Tarlabayırı'nda durgunluk olduğu belirtilmektedir. Bkz. HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No:1525; Hemen 20 dakika sonra gönderilen raporda ise 5. Kafkas Tümeni bölgesinde düşmanın büyük zayıat vererek durdurulduğu, tümenlerin ve Grup'un hiçbir ihtiyatının kalmadığı ve gece muharebeleri için mühimmat ihtiyacı olduğu belirtilmektedir. Bkz. HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No:1526.

¹⁰⁴⁵4. Grup cephesinde öylesine şiddetli muharebeler olmuştur ki düşman ölümlerinin cesetleri yığınlar halinde üst üstedir. Bkz. ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 34.

¹⁰⁴⁶4. Grup bölgesinde 61 tümen bölgesinde saat sabah 06.45'ten itibaren bir düşman tümeninin 190'ıncı Alay cephesinden tümen sağ kanadına ilerlemekte olduğu ve Taşlı Tepe güney eteklerinde toplandıktan sonra taarruza başladığı görülmüştür. Yunanların bu bölgeye yönelik taarruzları gün boyunca kesintisiz devam etmiş ve sonuç olarak mevziler elde bulundurulmuştur. 5. Kafkas Tümeni bölgesinde ise Yunanların sıklet merkezi ile Tarassut Tepe civarındaki taarruzları süngü hücumları ile geri atılmıştır. Bkz. Aykut, a.g.k., 2006, s. 98.

¹⁰⁴⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., s. 83.

Bununla beraber başlangıçta 4. Grup bölgesinde yoğunlaşıyor görüntüsü veren Yunan taarruzları öğleye doğru daha güneyde 3.¹⁰⁴⁸ ve 2. Grupların ara hattı ile¹⁰⁴⁹ daha güneydeki 1. Grup bölgesinde¹⁰⁵⁰ 1 ve 2. Yunan kolordularının taarruzları şekilde gelişmeye başladı.¹⁰⁵¹ Yunanların sıklet merkezini gün içinde güneye kaydırmaya çalıştığı açıktı. Bunun üzerine komuta heyeti birbirine komşu bulunan 4. Grup'tan hemen güneyindeki 3. Grup'un da güneyinde bulunan 1. Gruba birlik takviyesine karar verdi¹⁰⁵² ve cephede bulunan 8. Tümen yerinden sökülerek Soğluca-Tabaklı yolu ile 2. Grup gerisinden 1. Grup emrine hareket ettirildi.¹⁰⁵³ Bu doğrudan temasta olan bir birliğin yine temasta olan komşu birliği bölgesine sevk edilmesi olması bakımından dikkat çeken bir uygulamadır. Hatta daha sonra 8. Tümen hareket halindeyken bu birliğin bir kısmının, arkasından geçmekte olduğu 2. Grup emrine girmesi lüzumlu görülmüş ve bu şekilde uygulandı. Bu uygulama da yine Türk tarafının karar alma ve uygulamadaki sürat ve esnekliğini açıkça göstermektedir. Cephe Komutanı tarafından 1. ve 12. gruplara saat 15.20'de gönderilen emirde Yunanların Gökgöz mıntıkasında 1. Grup cephesine taarruz

¹⁰⁴⁸Saat 11.10'da 2. Grup Komutanı, 3. Grup komutanına yazdığı mesajda ihtiyatlarını 1. Grup emrine gönderdiğini, Ilıca vadisinde takriben bir fırka kadar Yunan kuvvetinin cephesine yöneldiğini ve gerekirse 3'üncü Kafkas Tümeni'ne yardımcı olmak üzere, 57'inci Tümen ihtiyatlarının sol kanadına yaklaştırılmasını talep etti. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1142, Gömlek: 202, Belge No: 1; Ayrıca, sol kanadı sevk ve idare eden Fevzi Paşa'nın verdiği emirde 57. Tümen cephesindeki durumun grup olarak mevzi değiştirmeyi gerektirmediği ve bütün cephede son askere kadar adım adım savunmaya devam edileceği, iç kanatlarda oluşacak tahribatlara karşı kırılan kısımların yeniden kapatılması ve uygun yerlerde karşı taarruzlarla cephenin düzeltilmesine çalışılması gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 46.

¹⁰⁴⁹3. Grup bölgesinde Dikilitaş'a (57. Tümen'e) Alaycık kuzeyine (3. Kafkas Tümeni'ne) takviye birlikler gönderilmiştir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 822.

¹⁰⁵⁰1. Grup Komutanı'nın ifadesine göre Yunan 4 ve 17. Tümen cephelerinde kesin sonuç aramakta olup doğuya doğru yaptığı kuşatma hareketinden o kadar tehlike hissedilmemelidir. Bkz. ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 34/1, 34/2.

¹⁰⁵¹Cephe Komutanlığı'ndan 2 ve 3. gruplara gönderilen emirde, düşmanın bu grupların iç kanatlarındaki temas noksanlığından faydalanarak ilerlediği ve bu temasın çok önemli olduğu, sevk edilen 8. Tümen'in 2. Grup emrinde ihtiyat olarak kullanılmasının daha uygun olacağı belirtilmektedir. Bkz. HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No:1527; Muharebelerin gece bölümünde 1. Yunan Tümeni taarruzlarının saat 22.40'dan itibaren 3 ve 2. Gruplar ara hattı üzerinden Dikilitaş-Haymana istikametinde gelişmesi önemli bir potansiyel tehlikeydi. Bu kritik bir bölgenin savunma sorumluluğu bir gece önce verilen emirle açıklığa kavuşturulmuş ve bu istikamet in kapatılması sorumluluğu 3. Grup'a verilmiştir. Bu konudaki zafiyeti gören Genelkurmay Başkanı doğrudan 3 ve 2. Gruplara verdiği emirle söz konusu istikamet in 3. Grup tarafından kapatılmasını sert bir şekilde hatırlattı. ("Alancık (Alacık)-Dikilitaş-Haymana istikametinin kapatılması 3'ncü Gruba ait olduğu halde tarafınızdan muhafaza edilmediği anlaşıldı. Halbuki Yunanlar bu istikamete yönelerek gece taarruzu yapmaktadır. Bu yolun iki tarafının grubunuz tarafından behemehal tutularak kesin olarak savunulmasını ve bildirilmesini rica ederim") Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, s. 83.

¹⁰⁵²1. Grup bölgesinde Şerefligökgöz doğusunda şiddetli muharebeler devam ederken 12. Grup Haymana'dan Büyükçalış'a sevk edilmiş, 41. Tümen, 1. Tümen'in kaybettiği Sivritepe'ye başarısız bir karşı taarruz yapmış, 8. Tümen Sabanca'dan doğuya (Yamak'a) gönderilmiştir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 822.

¹⁰⁵³1. Yunan Kolordusu, sıklet merkezi ile Eskiçalış - Yamak istikametinde; 2. Yunan Kolordusu da sıklet merkezi ile Büyükgökgöz - Çalış genel istikametinde taarruz ediyorlardı. Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, s. 84.

ettiği, 12. Grup'un Büyükgökgöz istikametinde muharebe meydanına ilerlemesi emredilmiştir.¹⁰⁵⁴

Başkomutan 28 Ağustos öğleye kadar olan muharebe durumunu şu şekilde özetliyordu. "Müretteb Kolordu cephesinde Yunanlılar aldığı takviyelerle taarruza devam etmektedir. 4. Grup cephesinde 5. Kafkas Tümeni'nin sol kanadına yönelik etkili Yunan taarruzları durdurulmuştur. 3. Grup cephesinde sükunet olup 1. Grup bölgesinde muharebeler şiddetli devam etmektedir. Burada mevzilerinden atılan 24. Tümen yerine 7. Tümen muharebeye girmiştir."¹⁰⁵⁵

Cephe Komutanlığı 20.45'te verdiği emirde akşama doğru 2 ve 3. Grup ara hatları üzerinden 5 Yunan piyade taburunun ilerlemesinin her iki birlik arasında iç kanatlarda fiziki irtibat sağlanmadığını gösterdiği belirterek grup komutanlarını uyarıyordu.¹⁰⁵⁶ Cephe Komutanlığı'nın akşam raporunda ise,¹⁰⁵⁷ muharebelerin genellikle lehte geliştiği, Beylikköprü doğusunda Yunanların bir miktar arazi kazandığı, Yıldız-Sapanca hattına taarruz eden iki Yunan tümeninin durdurulduğu, Alancık bölgesindeki muharebelerin halen devam ettiği, Serikli doğusundaki Yunan taarruzlarının durdurulduğu belirtilmektedir.¹⁰⁵⁸

Bugün özellikle dikkati çeken bir başka konu da doğrudan cephenin bir kısım sorumluluğu kendisine verilen Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın bizzat kendisinden daha alt kademedede bulunan Cephe Komutanı İsmet Paşa'ya hitaben cepheden, yani sahadan/araziden verdiği bir rapordur.¹⁰⁵⁹ Fevzi Paşa, 12. Grup ile 4. Grup arasındaki ara hattı belirsizliği üzerine, Cephe Komutanlığı'nın talimatı/ricası üzerine bizzat arazide yaptığı çalışmaya ilişkin olarak "...grup ara hattı verilen emr'i devletleri çerçevesinde kesin olarak tespit edilmiştir" demektedir. Bu çalışma ve emir komuta münasebeti muharebeyi yürüten kadronun iş birliği düzeyi, bakış açısı ve nitelikleri konusunda ciddi fikir vermektedir. Yani bir üst konumda olan bir komutan daha sonra

¹⁰⁵⁴ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 15.

¹⁰⁵⁵ ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2539.

¹⁰⁵⁶ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 2, Belge No: 2.

¹⁰⁵⁷ ATASE TİH: Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 1.

¹⁰⁵⁸ Cephe Komutanı 28-29 Ağustos gecesi birlikleri Çalış güneyi, Şerefli güneyi, Soğulca ve Sarıhalil, Karakuyu hattına doğru geriye almıştır. Bkz. Belen, **a.g.k.**, s. 354.

¹⁰⁵⁹ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 1.

geçici olarak astının astı konumuna geçmekte ve durum ne gerektiriyorsa ona göre davranmaktadır. Üstelik bu ikisi arasında çok ciddi bir kıdem farkı vardır.

Günün sonunda Yunan ordusu taarruzlarını bütün gece ve gündüz aralıksız devam ettirmiş, demiryolunun kuzeyinde kısıtlı başarı kazanarak Beştepeler ve güneyindeki sırtlarda bir kısım araziye ele geçirmiş, güneyde Alancık-Dikilitaş-Haymana istikametindeki ısrarlı taarruzlarında sonuç elde edememiş, ancak en güneydeki 2. Kolordu Gökgözüşerefli-Güzelcekele genel hattına yanaşabilmiştir.¹⁰⁶⁰ Öte yandan Yunan, 1.ve 2. Kolordular arasının tamamıyla açıldığı ve kolordular arasında taktik alanda etkili bir iş birliği de kalmadığı da görülmektedir.¹⁰⁶¹ Prens Andre de gün içinde yaşanan muharebelerde görülen temel aksaklığın Yunan kolorduları arasındaki koordinasyon ve uyum eksikliği olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶² Bunun yanı sıra Yunan tarafında birtakım tereddütler de oluşmaya başlıyordu. Yunan Küçük Ordusu Komutanı Anastasios Papoulas Savunma Bakanı Teodorokis'e cephedeki duruma ilişkin ayrıntılı bilgi vermiş ve bazı kaygılarını dile getirmiştir. Theotokis de Başbakan Dimitros Gunaris'e Sakarya'daki genel görünümü özetlerken Türklerin yaptığı adım adım savunma uygulamaları nedeniyle cepheye bir kuşatma için uygun durum oluşmadığını belirtmiştir.¹⁰⁶³ Ayrıca bu tarihten itibaren Yunanlılar cepheye ikmal konusunda sıkıntılar yaşamaya başladığı görülmektedir. 29 Ağustos için verilen harekât emrinde topçu hazırlık ateşi yapılması yasaklanmış ve birkaç gün süreyle mühimmat ikmalinin yapılamayacağı belirtildi.¹⁰⁶⁴

Türk birlikleri ise Baraközü deresi boyunca 4 ve 3. Gruplar ara hattı üzerinden Alancık - Dikilitaş - Haymana istikametinde ve 3 ve 2. Gruplar arasına yapılan Yunan taarruzları, büyük zayıat verdirilerek kırılmış, 4, 3 ve 2. gruplar genel olarak mevzilerini ellerinde tutarken 1. Grup, Kocadağ güney sırtları - Sığırcık Çiftliği güneyi - Kocadağ güneyi - Güzelcekele ve doğuya uzanan hattım elinde tuttu.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, s. 96.

¹⁰⁶¹Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 113.

¹⁰⁶²Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 112.

¹⁰⁶³Müderrişoğlu **a.g.k.**, 1982, s. 140.

¹⁰⁶⁴Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 114.

¹⁰⁶⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, s. 97.

Yunan ordusu derinliğindeki harekât kapsamında ise 28 Ağustos günü, 5. Süvari Kolordusu ve Müretteb Tümen tarafından Uzunbey, Piribeyli bölgelerindeki Yunan geri bölge tesislerine yönelik olarak baskın ve keşif faaliyetleri yürütülmüştür.¹⁰⁶⁶

Hakimiyet-i Milliye gazetesi ise Yunan savaş gücünün bittiğini ve duvara tosladığını haber yapmıştır. Hakimiyet-i Milliye gazetesi ise bugünkü nüshasında eline yeni geçtiğini ifade ettiği evvelki gün yapılan muharebelere dair bazı bilgileri paylaşmıştır. Gazetenin “Cumartesi Günkü Düşman Hücumlarının Neticesi” başlığı altında derlediği haberlere göre, iki gün önce Cihanbeyli mıntıkasında gerçekleşen meydan muharebesi şerefli ordumuzun muvaffakiyeti ile neticelenmiştir. Düşmanın hiçbir şeyi esirgemeyerek hatta insan kitlelerini ileri atarak icra ettiği hücumları sabah ezanından üç saat sonra tamamen söndürülmüştür. Dün sabaha karşı gelen bu haberde gazetenin muhabir-i mahsusası büyük muharebe gününün neticesini şu ifadeler ile aktarıyordu: “Düşman 27 Ağustos’ta bütün cephe boyunca eylediği taarruzda kamilen tard edilmiştir. Düşman kendi sağ cenahındaki taarruzlarını üç taze birlik ile takviye ederek yenilemiştir. Muharebe tekrar geceye kadar şiddetle devam etmiştir. Düşman taarruzları zabitlerimizin kahramanlıkları ile akamete duçar olmuş bugün ise dünkü taarruz şiddetini kayıp etmiştir.” Öğleden sonra gelen telgrafta ise muhabirimiz şu bilgileri aktarmaktadır: “Düşman son bir gayretle yeni bir taarruz yapmak istemiş fakat başarıya ulaşamamıştır. Bu taarruzun ordumuz tarafından akamete uğratılmasından sonra cephedeki çarpışmaların tekrar şiddeti azalmıştır.”¹⁰⁶⁷

29 Ağustos 1921

29 Ağustos tarihine gelindiğinde muharebeler bütün şiddetiyle devam ederken Yunan ordusunun gücünün azalmakta olduğu ve 24 ile 29 Ağustos tarihleri arasında bütün kuvvetlerini bir hafta süreyle muharebeye soktuğu halde ancak 15 kilometre ilerleyebildiği görülmektedir.¹⁰⁶⁸ Asım Gündüz’ün ifadelerine göre “29 Ağustos Yunanların kuşatma çabasının son günüdür.”¹⁰⁶⁹

¹⁰⁶⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, s. 93-94.

¹⁰⁶⁷Hakimiyeti Milliye, 28 Ağustos 1921, No: 275.

¹⁰⁶⁸Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 669.

¹⁰⁶⁹Asım Gündüz olayları şu şekilde özetlemektedir. Genel olarak bazı hatlarda geriledik. Gece bir tümenle Ulufakih'e saldıran düşman kuvvetleri, sabahın erken saatlerinde iki tümenle Sabanca - Dikilitaş istikametinden saldırı ve burada da geriledik. 2. Yunan Kolordusu sağ kanadındaki iki tümeni ile Kocadağ üzerinden dört kilometrelik cephesinin ancak iki kilometresine kadar ilerleyerek durakladı. 1. Yunan Kolordusu ise 24 kilometreyi bulan cephesinde ancak iki kilometre ilerleyebildi. Beylikköprü'deki 17.

Saat 01.30'da verilen 29 numaralı cephe emrinde, bilhassa 1 ve 12. Gruplar bölgesinde taarruzların devamının beklendiği, 1. Grup cephesinin 1 ve 12. gruplar arasında ikiye bölündüğü, 23, 4 ve 11. Tümenlerin 1. Grup emrinde, 5, 7 ve 41. Tümenlerin ise 12. grup emrinde olacağı belirtilmektedir.¹⁰⁷⁰

Gün boyunca yaşanan muharebelerde, 4. Grup bölgesinde, Yunanların saat 03.00'den itibaren zorladığı 5. Kafkas Tümeni cephesini sabah 08.30'da yararak Tarassut Tepe'yi ele geçirmiş ve bütün tümen mevziisi düşmüştür. Bu bölgede Toydemir'e girmiş¹⁰⁷¹ olan bir Yunan süvari tugayı ile Haymana istikametinde yaptığı taarruzları durdurmak maksadıyla 1. Süvari Tümeni bu bölgeye sevk edilmiştir.¹⁰⁷² Gerek bu bölge gerekse 61. Tümen bölgesinde gelişen Yunan taarruzları 61. Tümen'in kendi sol kanadı gerisinde topladığı 4 tabur gücünde ihtiyat tarafından durdurulmuştur.¹⁰⁷³ Fakat öğleden sonra 4. Grup cephesinin kritik bir duruma girmesi üzerine Cephe Komutanlığı saat 17.30'da Yunanlılar, 3'ncü Grup sol kanadındaki 57. Tümene taarruz ederek ilerlediğini, 3. Grup'un, Haymana yolunu behemehal kapatmasını, 2. Gruba ait 25. ve 11. Alayları derhal bu grup emrine hareket ettirilmesini, Polatlı'ya gelen 1. Süvari Tümeninin, derhal Sarıhalil'e giderek ve 4. Grup emrine girmesini emretmiştir.¹⁰⁷⁴

Fakat 3. Grup cephesinde Yunanlılar 57. Tümen cephesine taarruzu sonrasında bu tümen kuzeye alındı.¹⁰⁷⁵ 12. Grup cephesinde ise Yunanların iki tümen ile taarruzlarına devam etmiştir. Müretteb Tümen Çeltik'e girerek Erenköy'e taarruz edeceğini bildirmiştir.¹⁰⁷⁶ Cephe Komutanı aynı gün saat 13.00'da 2. Grup Komutanı'na verdiği

Tümen ise taarruza katılmamak hatasını işledi. Bu tümeni devamlı süvari akınlarıyla olduğu yerde tespit etmeyi başarmıştık." Bkz. Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 94.

¹⁰⁷⁰ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 23.

¹⁰⁷¹ Yunanların Toydemir ele geçirdikleri halde çekilen Türk kuvvetlerini izleyememeleri nedeniyle Türk birlikleri genellikle mevzilerini korumayı başarmış, ancak Baraközü Deresi'nden Çaldağı'na kadar uzanan kesin tam anlamıyla kapatılamamıştı. Bkz. Müderrisoğlu **a.g.k.**, 1982, s. 159.

¹⁰⁷² Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 822.

¹⁰⁷³ Aykut, **a.g.k.**, 2006, s.103.

¹⁰⁷⁴ Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973 s. 99.

¹⁰⁷⁵ Eskiçalış bölgesindeki (3. Grup) 15. Tümen bölgesindeki durum ile alakalı olarak Fevzi Paşa da saat 08.30'da Cephe Komutanlığına verdiği raporda, Müretteb Kolordu emrindeki bütün süvarilerin süratle bu mıntıkaya tahrik için emir verilmesi gerektiğini, ayrıca, bütün 8. Tümen birliklerinin süratle 15. Tümen bölgesine gönderilmesini belirtmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 24; Bu düzenlemeler sonucunda 57. Tümen sabaha kadar durumunu başarıyla korurken 8. Tümen'in bazı unsurları ile takviye edilen 15. Tümen şiddetli karşı taarruzlarla mevzileri geri almıştır. Bu taarruzlara 57'inci Tümenin de grup emrinde sağ kanatta oluşturduğu kuvvetler de katılmıştır. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 25 (3. Grup Komutanı Yusuf İzzet Paşa'nın 29 Ağustos 07.20 saatindeki mesajı.

¹⁰⁷⁶ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 30.

emirde, 3. Kafkas Tümeni'nin kendisine verilen takviyelerle Haymana yolunda tıkama mevzi işgali düşünmesinin son derece yanlış olduğunu, bu birliğin taarruzi nitelikte görevlendirilmesi gerektiği belirtti.¹⁰⁷⁷ Bugün boyunca grup komutanlıkları arasında “emir beklemeksizin birbirine yardım etme” uygulamasının ileri derecede otomatik bir reaksiyon halinde uygulandığı görülmektedir.¹⁰⁷⁸

Türklerin, kuvvetleri sürekli güneye doğru kaydırmaları ve Yunanların da bu derece açılmak zorunda kalmaları Yunan birlikleri arasındaki boşlukları daha da arttırmış ve irtibatı kopartmıştı. Şimdi Türkler cephenin yarılması ihtimaline karşı Çal Dağı kesimine birlik kaydirdiği Anastasios Papoulas bunu garip bir şekilde Türklerin Yunan cephesini yarma düşüncesiyle geride kuvvet toplamak olarak algılıyordu.¹⁰⁷⁹ Böylece Anastasios Papoulas 7. Tümen'in Türkleri izlemesini ve Yıldız Dağı'nı ele geçirmesini, 1. Kolordu'nun bulunduğu hatta savunma düzeninde kalarak, ertesi gün Ardıç Dağı'na saldırmasını istiyordu.¹⁰⁸⁰

Sonuç olarak, Yunanlılar 29 Ağustos günü en şiddetli muharebeleri 4. Grup bölgesinde Toydemir-Sabanca arasında, 3. Grup bölgesinde Evliyafakı- Alancık arasında ve en güney kanatta 1 ve 12. Grup bölgelerinde Sekilik- Büyükgökgöz- Gökğözüşereflisi bölgelerinde yaptılar. Ancak, bunlar ancak kısmi ve koordinesiz başarılar sağladı. Bu bağlamda, 3 ve 1. Yunan kolorduları arasındaki açıklık aşırı derecede artarak 15 kilometreye çıkmaktaydı. Bu açıklık Baraközü deresi doğusundan Soğluca batısına kadar olan bölgeye tekabül etmektedir. Bu muharebelerde 3. Kolordu, Acıdere güneyinde Toydemir-1084 rakımlı tepe hattını ele geçirmesine rağmen, daha kuzeye çekilen Türk kuvvetlerini takip etmediği gibi taciz bile etmemişti.¹⁰⁸¹ 1. Kolordu'nun üç tümenle

¹⁰⁷⁷ ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 26, Belge No: 1.

¹⁰⁷⁸ Bu duruma çok güzel bir örnek Selahaddin Adil Paşa ile Yusuf İzzettin Paşa arasında geçen aşağıdaki muhaberede görülmektedir. Selahaddin Adil Bey; “57. Tümenin sol cenahına düşman kuvvetleri çıktı. Dikilitaş tepesine düşman taarruz ediyor ve bizi de sağ cenahımızdan zorluyor. Haymana yolunu açmak istiyor. Cephemizde bir iki alay görünüyor. Sağ sol cenahlarımızda süvariler, piyadeler dereler içerisinde ara sıra mevcudiyetlerini gösteriyor. Benden kuvvet tefriki gayri kabildir. Bilhassa 57. fırkanın kanatlarını muhafaza için kuvvetlerimin büyük kısmını sağ kanatta bulundurmaya mecburum. İzzettin Bey karşınızda ne kadar düşman var? 23. Tümeni verebildim. 24. Tümen'in kullanımı belki birkaç gün içinde mümkün olabilir. Karşımda bir tümeden fazla düşman kuvveti var... kuvvet ifraz edemem sekizi (8. Tümen) toplayıp sağ kanada yanaştırmak istiyorum. Fakat kullanmaya mecburiyet var. Selahaddin Halit Bey'in telefonu kırıktır. Oradan kuvvet almak imkanını telefon açtığı zaman soracağım. Tehiri mucibi idamdır.” Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 26.

¹⁰⁷⁹ Müderrisoğlu a.g.k., 1982 s. 162.

¹⁰⁸⁰ Müderrisoğlu a.g.k., 1982, s. 162.

¹⁰⁸¹ Bu muhtemelen mühimmat sıkıntısından kaynaklanıyor olabilirdi. Zira bugün Yunan Başkomutanı'nın her üç kolordunun da başarıyla sürdürdüğü taarruzlardan bahisle, ertesi günkü taarruzlar sırasında

taarruz ettiği Alancık- Dikilitaş-Haymana istikametindeki başarısı ise her iki yanındaki diğer iki kolordunun harekâtı ile birleştirilememiştir. Buna rağmen bu taarruzlar Türk birliklerinin cephelerinde kısmi mevzi düzeltmeleri yapılmasını gerekli kılmıştı. 2. Kolordu, büyük zayiata uğramasına rağmen, Güzelcekale batısı bölgesinde Büyükgökgöz, Sığircık çiftliği istikametinde taarruzla arazi blokunun bir kısmını ele geçirmeyi başarmıştır. En kuzeyde takviyeli 7. Yunan Tümeni'nin taarruzları ise durdurulmuş ve geri atılmıştır. Böylece Yunan ordusu, Pınar- Çekirdeksiz- Ezineli batı sırtları - Beştepeler - Velidede tepesi batısı - Yıldıztepe - Toydemir sırtları - Ördekgözü köyü kuzeyi - Evliyafakı kuzeyi - Dikilitaş - Harhur yaylası güneyi - Yamak güneyi - Gökgözşerefli - Kocadağ batı ve güneyi - Karadağ - Sekilik tepesi - Kutluhan genel hattına kadar ulaşıyordu.¹⁰⁸²

Türk Ordusu bakımından ise, 4. Grup kesiminde 3. Yunan Kolordusunun Toydemir -1084 rakımlı tepe hattına yaptığı taarruz, 5. Kafkas Tümeni cephesinde etkili olmuşsa da Grup cephesinde Yunan taarruzları her noktada tevkif edilmiştir.¹⁰⁸³ Cephesinde hemen hiçbir gelişme yaşanmayan 2. Grup, 1 ve 3. Grup'un çekilmelerinden dolayı Mezartepe mevzilerine çekilmek zorunda kalmış, 3. Grup, solundaki 2. Grup'un mevzi düzeltme yapması, sol kanadındaki 3. Kafkas Tümeni'nin çekilmesi ve Dikilitaş sırtlarındaki 57. Tümen mevzilerinin kaybedilmesi nedeniyle Soğluca kuzeyi - Harhur genel hattına çekilmiş, 2 ile 3. Grup ara hattı bölgesinde yapılan mevzi düzeltme nedeniyle 4. Grup cephesinin de Karakokdağı - Karakuyu - Sarıhalil kuzeyi hattına alınmasına sebep olmuştur. Buna rağmen Yunanların tamamen boş kalan Baraközü Deresi ile Çal Dağı arasındaki bölgeden herhangi bir harekât geliştirmemeleri Türk tarafı için olumlu olmuştur. Ayrıca daha güneyde, 2. Yunan Kolordusunun 4 ve 7. Türk Tümenlerini çekilmek zorunda bırakması nedeniyle 1 ve 12. Grup birlikleri de Karasüleymanlı-Sığircık çiftliği - Güzelcekale hattına çekilmişlerdir.¹⁰⁸⁴ Ayrıca zaten 12. Grup cephesinde ise Yunanlılar Büyükgökgöz Tepesi'ni işgal etti.¹⁰⁸⁵

piyadenin taarruzundan önce topçu hazırlık ateşi açılmasının yasakladığı görölmektedir. Bkz. Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 47.

¹⁰⁸²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 110-111.

¹⁰⁸³ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 37/1.

¹⁰⁸⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 111.

¹⁰⁸⁵ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 37/1.

Böylece Batı Cephesi birlikleri, bu günkü muharebelerden sonra genel olarak, Müretteb Kolordu kesiminde bir değişiklik olmamak üzere, Karakok dağı - Sarıhalil - Soğluca kuzeyi - Tabaklar - Harhur yaylası güneyi - Mezartepe güneyi - Kızılkoyunlu - Sığırcık çiftliği güney sırtları - Güzelcekele - Baltalin - Yenicek hattında yerleti.

Cephe Komutanlığı 22.30'da verdiği 30 sayılı emirde¹⁰⁸⁶; Yunanların Sapanca batı kesimi, Dikilitaş güney kesimi ile 3. Kafkas ve 57. Tümenler cephelerinde bir miktar arazi kazandığı, 3. Grup'un Soğluca güneyi - Dikilitaş genel hattında (8. Tümeni Haymana yolunu kapatacak şekilde) tertiplenmesini, 4. Grubun, halen bulunduğu Tarlabayırı - Toydemir sırtlarını muhafaza ile beraber, sol kanadını Soğluca'ya uzatarak Sapanca vadisini kapatmasını, 2. Grubun, 8. Tümenle irtibat yapacak şekilde sağ kanadını geriye kırmasını, 1. grubun, 2. Gruba göre sağ kanadını kademelendirmesini, 12. Grup'un mevcut durumunu korumasını, Müretteb Kolordu'nun mevcut mevzileri muhafaza ederek geride güçlü ihtiyatlar toplamasını, 5. Grup'un ise, ordu sol kanadında toplanmak üzere, Çeltekte - Gölbek istikametinde yürüyüşe devam etmesini emretmiştir.¹⁰⁸⁷ Sözü edilen bu bölgelere ilişkin arazi yapısını gösteren have resimleri aşağıda gün sonu bölümünde sunulmuştur.

Cephe Komutanı gece yarısında yayınladığı akşam raporunda ise;¹⁰⁸⁸ Yıldız-Sapanca mıntıkasında Yunanların iki tümenle yaptığı taarruzlarda çoğunluk mevzilerinin elde tutulmaya devam edildiğini, Ulufakih istikametinde bir tümen ile yaptığı taarruzların durdurulduğunu, Sapanca-Dikilitaş istikametinde iki tümen ile yaptığı taarruzlarda ilerleme kaydetmesinden ötürü cephede bazı tadilata gidildiğini, Büyükgökgöz bölgesinde bir tümeden fazla kuvvetle öğleden sonra yaptığı taarruzun devam ettiği bildirilmektedir.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁶ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 23.

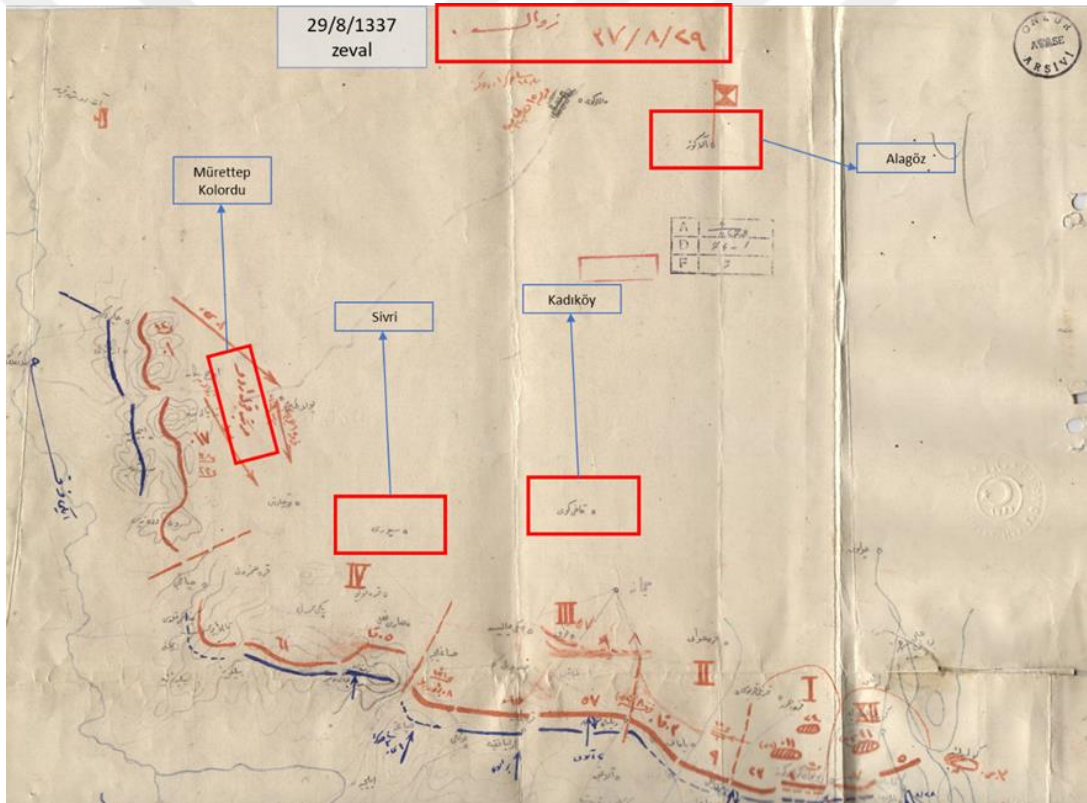
¹⁰⁸⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 112—114.

¹⁰⁸⁸ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 3.

¹⁰⁸⁹Başkomutan 29/30 Ağustos gecesi yayınladığı emirde, 4. Grup cephesinde düşman taarruzlarının durdurulduğunu, 3. Grup cephesinde 57. Tümen cephesinin geriye alınmasıyla bu fırkanın sağında ve solundaki Tümenlerin mevzilerinde de tadilat yapıldığını, 8. Tümen cephesinde taarruzların durdurulduğunu, 2. Grup cephesinde, 3. Kafkas Tümeni'nin cephesini geri almaya mecbur kaldığını, 12. grup cephesinde düşman Büyükgökgöz tepesini işgal etmişse de zaiyatı çok olduğunu, Müretteb Kolordu sağ kanadındaki 1. Süvari Tümeni'nin 4. Grup sol kanadında Sapanca vadisine alındığını ve diğer birlikler bölgesinde önemli bir muharebe olmadığını belirtmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 31.

Görüldüğü gibi bugün her ne kadar muharebeler kontrollü bir şekilde cereyan etmişse de cephe genelinde önemli bir mevzi düzeltmesi¹⁰⁹⁰ hareketi yapılmıştır. Bu muharebelerin başından beri cephenin bu derece büyük bir kısmında ve genel yapıyı önemli derecede değiştirecek nitelikte yapılan ilk büyük mevzi düzeltmesidir.¹⁰⁹¹ Zira Mustafa Kemal Paşa, bugün yapılan cephe değişikliği taktiğini 20 gün sonraki Meclis'teki zafer söylevinde aynen “mevzi düzeltmesi” ifadeleri ile tarif etmiştir.

Yunan ordusu derinliğindeki harekât kapsamında ise 29 Ağustos günü, 6. Piyade Tümeni tarafından Afyon Güneybatısında Sinanpaşa, Akharım, Savran bölgelerinde Afyon'da bulunan 4. Yunan Tümeni birliklerinin gerisinde keşif, taciz ve akın görevleri icra etmiştir.¹⁰⁹²

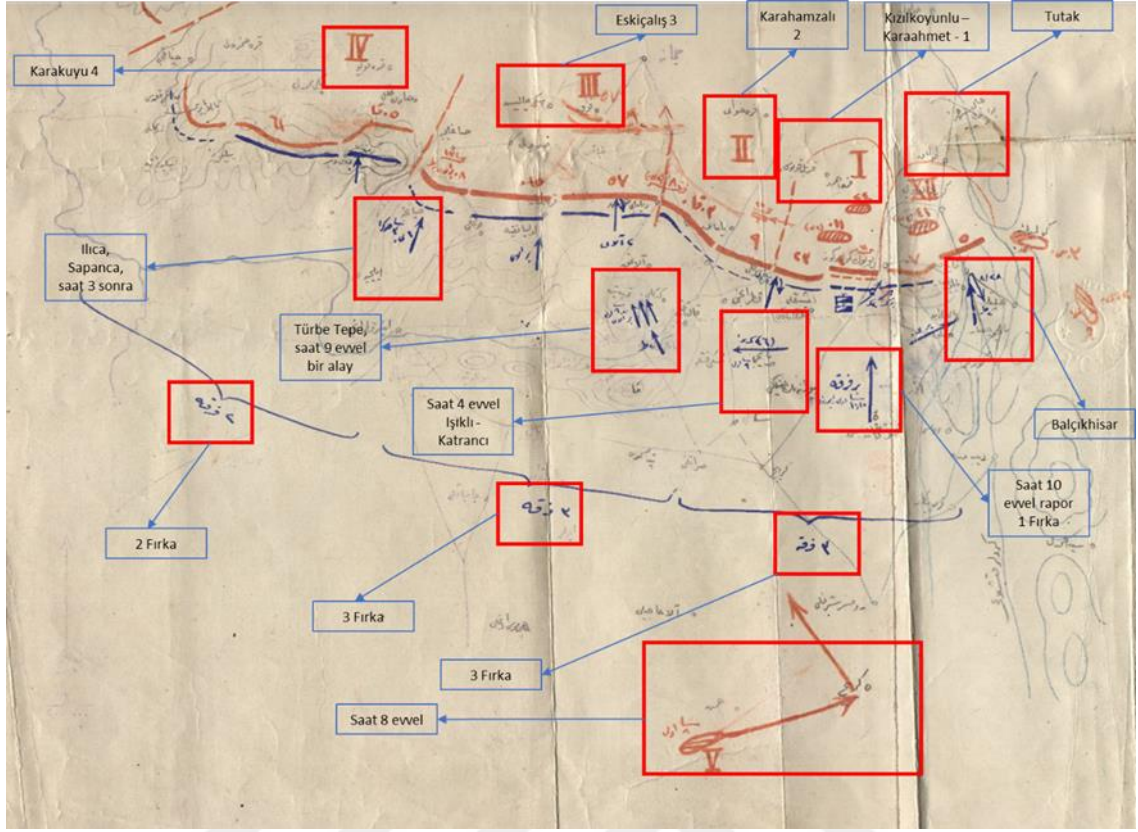
Görsel 5. 29. 29 Ağustos tarihinde cephe durumunu gösterir kroki.¹⁰⁹³

¹⁰⁹⁰ Albay Büjak Mustafa Kemal'in General Petain'in Haziran 1917 tarihindeki derinliğine tertiplenmiş muharebe prensibini uyguladığını ve Türk ordusunun 27-31 Ağustos arasında ikinci savunma hattı olan Ardıç (Çal) Dağı-Sivri-Bayburt-Polatlı hattına zahmetli bir şekilde de olsa başarıyla mevzi düzelttiğini belirtmektedir. Bkz. A. Büjak (1939), *Yunan Ordusunun Seferleri*, (çev. İbrahim Kemal), İstanbul: Askerî Matbaa, s. 224-225.

¹⁰⁹¹ Cephe komutanlığı ordu sol kanadını 29-30 Ağustos gecesi Büyükçalış güneyine çekmiş ve cephenin merkezi de biraz geri alınarak cephe durumu düzeltilmiştir. Bkz. Kazım Özalp ile yapılan görüşme. N. Uğurlu (2007), *Sakarya'da Savaşın Anlatıyor*, İstanbul: Örgün yayınevi, s. 119.

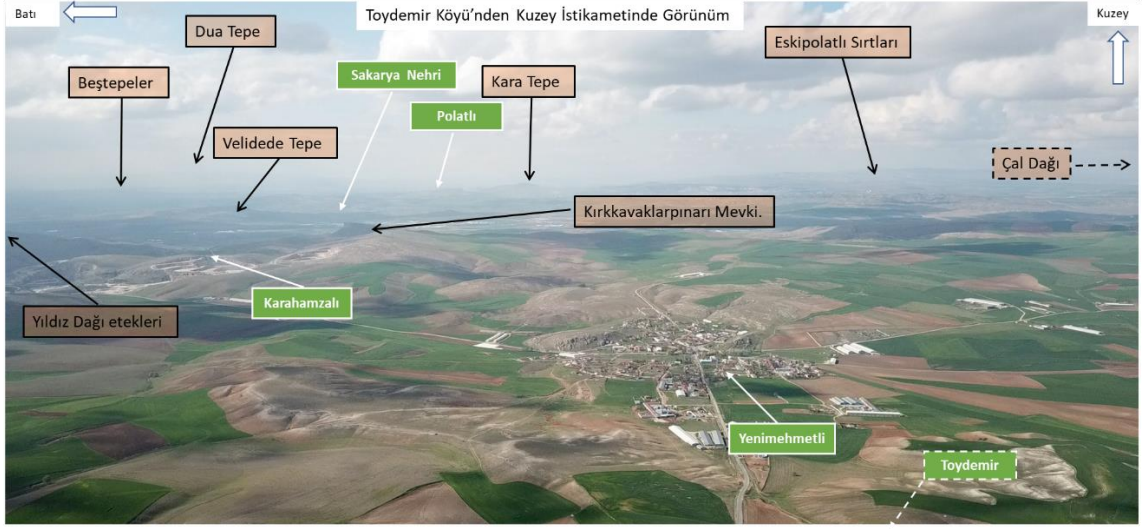
¹⁰⁹² Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 111.

¹⁰⁹³ ATASE TİH: Kutu: 1210, Gömlek: 172, Belge No: 1.

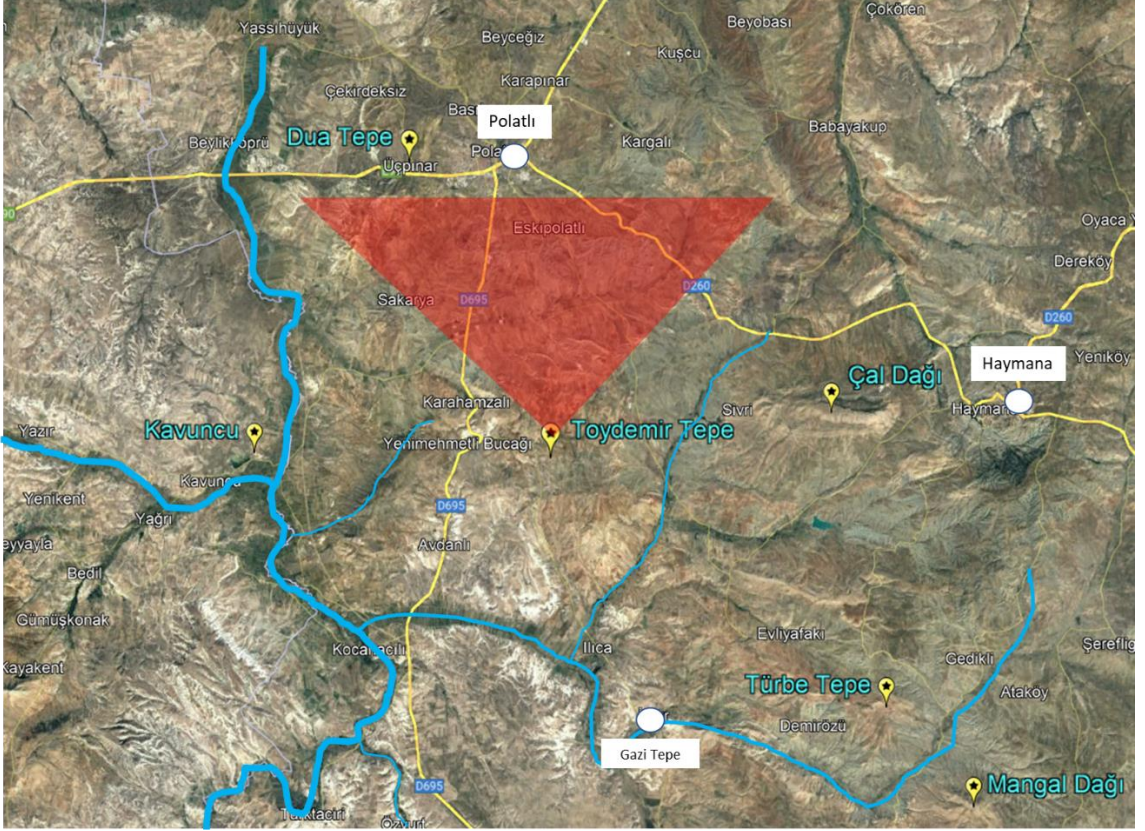

Görsel 5. 30. 29 Ağustos tarihinde cephe durumunu gösterir kroki.¹⁰⁹⁴

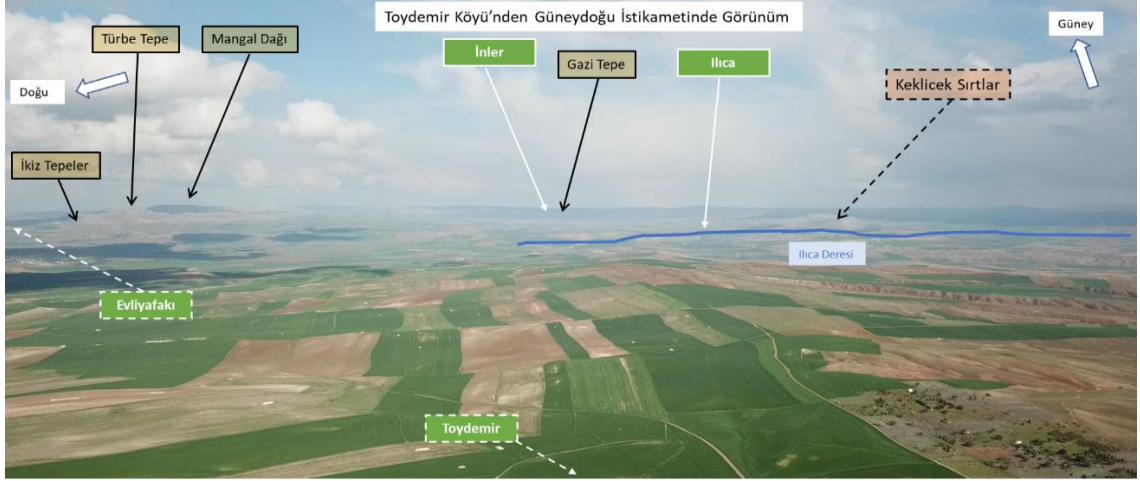
¹⁰⁹⁴ATASE TİH: Kutu: 1210, Gömlek: 172, Belge No: 2.

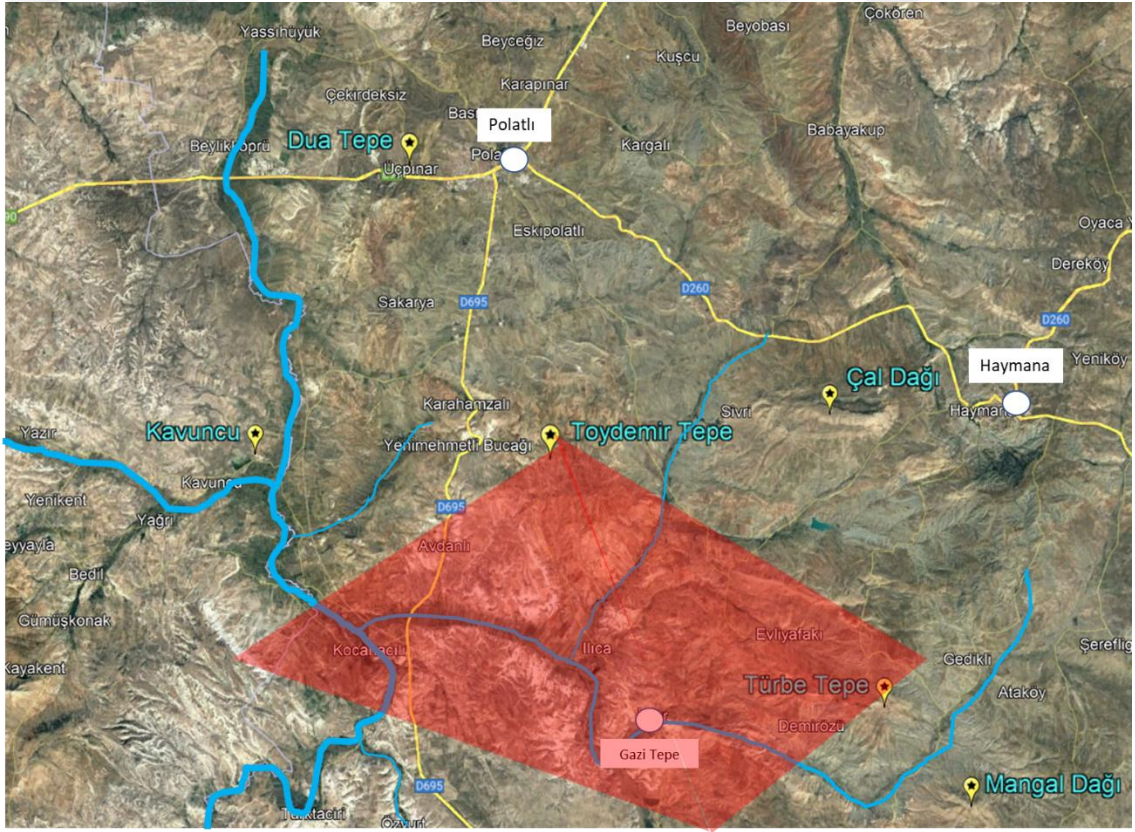
Görsel 5. 31. Toydemir Köyü'nden Kuzey istikametinde görünüm.

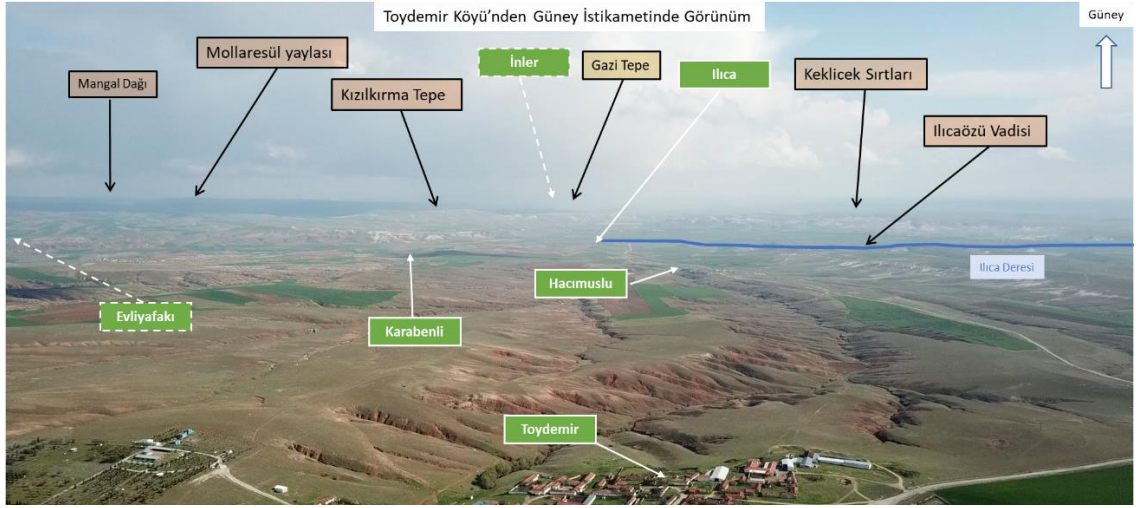
Görsel 5. 32. Toydemir Köyü'nden Kuzey istikametinde görünüm.

Görsel 5. 33. *Toydemir Köyü'nden Güneydoğu istikametinde görünüm.*

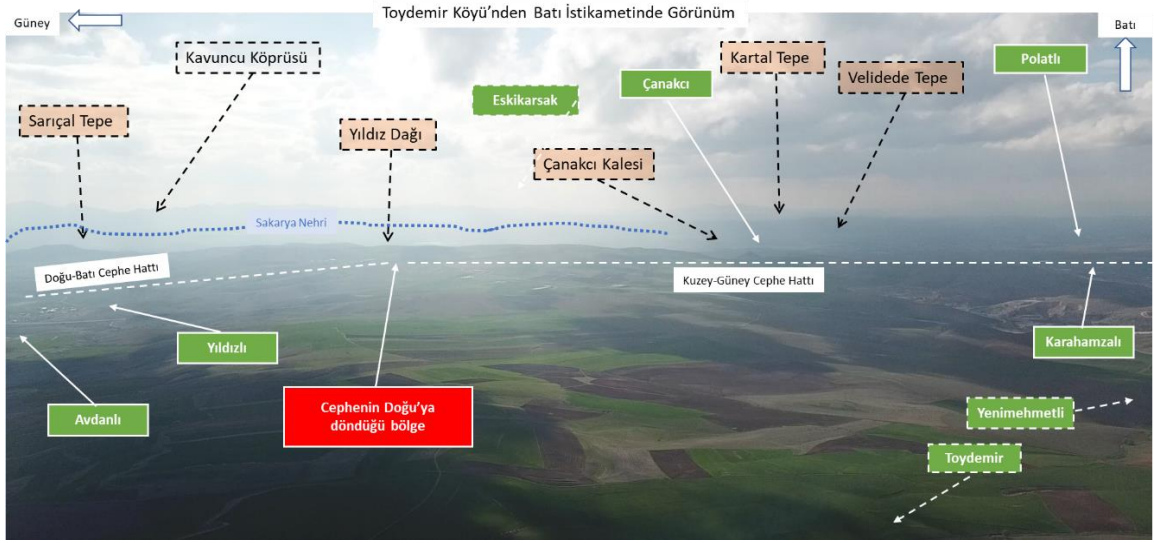
Görsel 5. 34. *Toydemir Köyü'nden Güneydoğu istikametinde görünüm.*

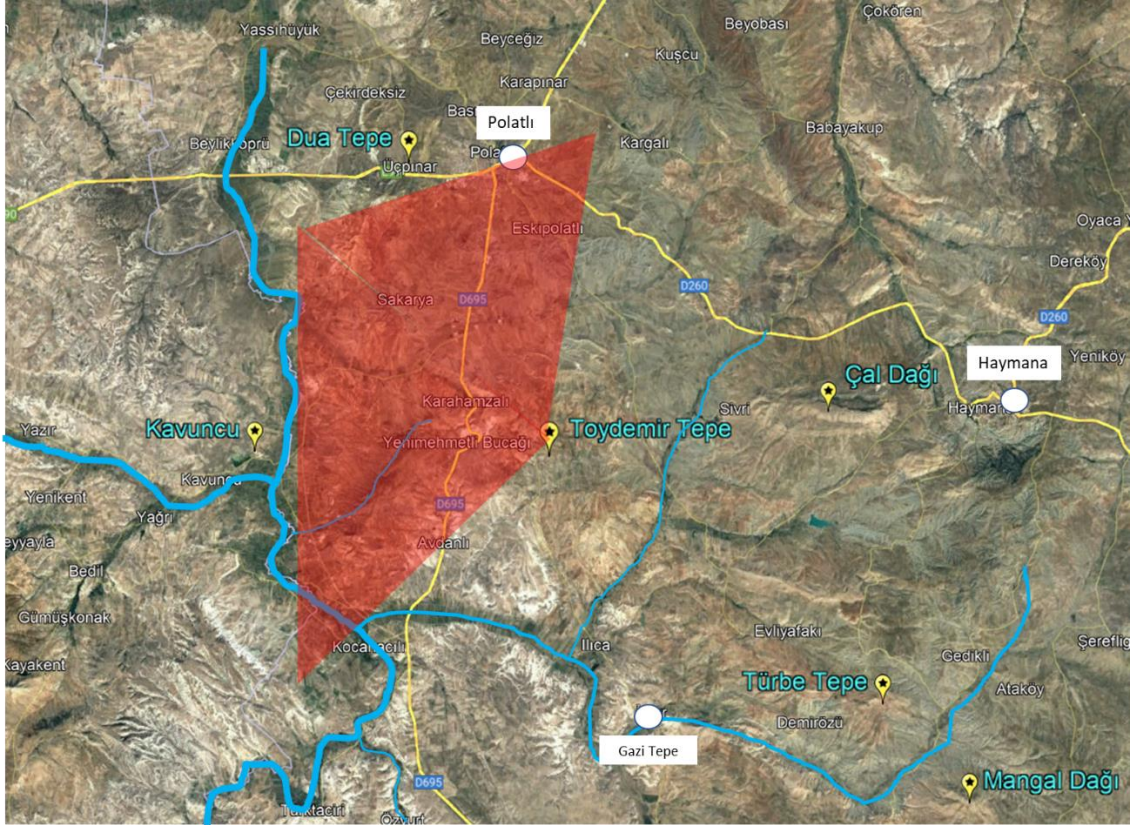
Görsel 5. 35. Toydemir Köyü'nden Güney istikametinde görünüm.

Görsel 5. 36. Toydemir Köyü'nden Güney istikametinde görünüm.

Görsel 5. 37. *Toydemir Köyü'nden Batı istikametinde görünüm.*

Görsel 5. 38. *Toydemir Köyü'nden Batı istikametinde görünüm.*

5.5.1. Yunan ordusunun yarma girişimi

30 Ağustos 1921

30 Ağustos sabahı Yunan ordusu üç kolordusu ile yeniden taarruza kalktı. Fakat bugün Yunanların Çal Dağı’nı ele geçirme girişimi sonuçsuz kaldı. Zira Papoulas’ın bir günde dört kez emir değiştirmesi Yunan komutanları şaşkına çevirmişti. Ordu, *derlenen çeşitli haberlerin oynacağı durumuna düşmüştü*.¹⁰⁹⁵ Yunanlar 29-30 Ağustos günleri ölülerini bile gömmeye fırsat bulamamıştı. Vutureidu başta ikmal olmak üzere karşı karşıya kaldıkları sorunları şöyle not etmişti:

*“Yiyecek eksiktir. 29 Ağustos günü erlere ekmeğin altında bir parçası dağıtıldı. Bu miktar da bazı alaylara verilmedi. Evvelki gün ise beşte bir, 30 Ağustos günü altında bir veya sekizde bir, bazı birlik ve tümenlere hiç verilmedi. Her gün verilen öteki yiyeceklerden, çaydan ve şekerden gayri, hiç dağıtılmadı. Her şey tamamıyla eksiktir, çünkü ikmal merkezleri çok uzaktır. Araçların, çete tehdidi altında ve bin bir tehlike içinde çok büyük mesafeler kat etmeleri lazımdır. Deve ikmal kolları ile arabalar da o kadar ağır ilerliyor ki... Tabii et çok boldu. Fakat bunu pişirmek için zaman ve fırsat var mı idi; aynı zamanda eti pişirecek aşçı nerede, çünkü hepsi ... muharebe ediyorlar. ... susuzluk illeti de yiyecekten aşağı kalmaz. Bunlara, gömülmeyen cesetlerin neşrettiği fena kokular da eklenebilir.”*¹⁰⁹⁶

Yunan 12. Tümen komutanı Kallidopoulos da hatıra defterine şunları yazmıştı:

*“ 29 Ağustos günü sabah saat 4’te, şafak sökmeden evvel gözetleme yerlerimize varmak için atlarımıza bindik. Gözetleme yeri etrafında bulunan Türk ve Yunan cesetleri çürümeğe başladıklarından çok fena koku neşrediyorlardı. Karargâhım erkanından çokları kusmak üzere idiler. Muharebe yüzünden bunları gömmeğe vaktimiz yoktu.”*¹⁰⁹⁷

30 Ağustos günü Başkomutan, Ali Fuat ve Refet Paşalara, Anadolu savunmasının artık devamlı yıpratma seferi hâline girmiş olduğundan dolayı Rusların taahhüt ettiği silah yardımının süratle yerine getirilmesi ve başka yardımlar da aranması, bu çerçevede yüz

¹⁰⁹⁵Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Spridonos, **age.**, s. 204.

¹⁰⁹⁶Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Vutureidu, **age.**, s. 21.

¹⁰⁹⁷Halıcı, **agm.**, s. 207. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Kannellopoulos, **age**, s. 7-8

bin Rus tüfeği ve cephanesiyle top başına 100 mermi ile yüz adet top temini konusunda Ruslarla anlaşma sağlanması konusunda bir talimat vermişti.¹⁰⁹⁸ Bununla beraber Ruslar bu kadar teslimatın bu kadar kısa sürede gerçekleştirilmesini mümkün olmadığı cevabını verdi.¹⁰⁹⁹

Asım Gündüz'ün ifadelerine göre; "30 Ağustos gecesi baş başa olduğumuz bir anda Mustafa Kemal Paşa harita üzerinde üç noktayı işaretledi ve "Asım... Bunlar yarın sabah bir yarma teşebbüsüne girecekler ve zannederim şu üç noktadan saldıracaklar... İş başından hatalı tuttular. Gafletlerini ağır ödeteceğim onlara," diyerek muharebelerin gidişatı ile ilgili düşüncelerini belirtmiştir.¹¹⁰⁰

Türk komuta heyeti Baraközü deresi - Sivri - Karayavşan ile Alacık - Haymana istikametlerinin emniyetine özel önem veriyordu. Aksi taktirde 4 ve 3. Gruplar bölgesinde cepheyi yarılarak Ankara istikametindeki geri çekilme yolları da kapanabilirdi. Sabah yapılan hava keşfinde de buna ilişkin bazı emareler görülmüştür. Bunun üzerine Başkomutanla Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa Haymana istikametinin kapatılması için 3. Kafkas ve 9. Tümenlerin 12. Grup Komutanı Albay Halit'in, 3, 23 ve 14. Tümenlerin 2. Grup Komutanı Albay Selâhattin'in¹¹⁰¹, sol kanattaki 41, 7, 5 ve 11. Tümenlerin 1. Grup Komutanı Albay İzzettin'in, 2 ve 3. Süvari Tümenlerinin ise 5. Süvari Grubu emrine verilmesini kararlaştırdılar.¹¹⁰²

Doktrin bakımından dikkat çekici bir gelişme olarak, Selahattin Adil Bey 30 Ağustos günü saat 10.30'da Cephe Komutanlığı'na yazdığı raporda¹¹⁰³ Yunanların Türk birliklerin tertibatına göre yoğun sıklet merkezi yapmakta olduklarını gözlediğini, Yunanların yıkıcı topçu hazırlık ateşinden en az derecede etkilenmek için birliklerin sıcak temasın başlamasından önce daha gerideki korunaklı mevzilerde tutulmasının ve Yunan taarruz istikameti belirlendiğinde bu kuvvetlerin aktif bir şekilde taarruzi olarak kullanılmasının daha uygun olacağını belirtti. Selahattin bey bu değerlendirmesinin devamında genel cephede yapılacak küçük değişiklikler ile daha fazla ihtiyat

¹⁰⁹⁸ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 41.

¹⁰⁹⁹ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 41/1.

¹¹⁰⁰Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 96.

¹¹⁰¹Halit Beyin Haymana istikametini örten 2. Grup bünyesindeki 3 ve 9. tümenlerin bağlanması, Selahaddin Adil Bey'e1. Gruptan iki tümenin komutasının verilmesi, sol kanat sorumluluğunun İzzettin Bey'e verilmesi kast edilmektedir. Bkz. ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 39/3.

¹¹⁰²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 115.

¹¹⁰³ATASE TİH: Kutu: 1142, Gömlek: 235, Belge No: 1.

kuvvetlerinin tasarrufunun mümkün olabileceğini ve bu kuvvetlerin doğrudan Cephe Komutanlığı emriyle kesin sonuç alıcı taarruzlarda görevlendirileceğini de teklif etmektedir. Bu uygulama bize Birinci Dünya Savaşı sırasında Marne Cephesinde Almanlar tarafından yapılan ve daha önceki bölümlerde değindiğimiz uygulamaları hatırlatmaktadır. Teklifi yapan Selahattin Adil Bey'in bu muharebeler ve Alman savunma taktikleri konusunda bilgi sahibi olabileceği veya tamamen durumun gerekliliklerine göre böyle bir çözüme başvurmuş olabileceği düşünülebilir.

4. Grup bölgesinde Yunanlılar saat 10.45'den itibaren Tamburoğlu-Sapanca deresinin Batı yamaçları-Sivri ve Soğucalı arasındaki bölge ile Korsaklı bölgesine taarruz ederek akşam saatlerinde bir tümen kadar kuvvetiyle Sivri ile Soğucalı arasındaki bölgeden Çal Dağı'na doğru ilerledi.¹¹⁰⁴ Bu taarruzlar karşısında çekilmek zorunda kalan Süvari Tümeni¹¹⁰⁵ Çal Dağı'nda tutunamamış ve geceyi Karayavşan civarında geçirdi. Çal Dağı'nın kritik durumu dolayısıyla 3. Grup ihtiyatı olan 57. Tümen, Cephe Komutanlığı emriyle Çal Dağı'na harekete geçmiş ve 3. Grup ihtiyatından 190'ıncı Piyade Alayı da Çal Dağı'na sevk edilmiştir. 190'ıncı Alay Çal Dağı'nda çok başarılı bir savunma yaptı. 1. Süvari Tümeni ise Çaldığı bölgesine ancak 31 Ağustos sabahı gelebilmiştir.¹¹⁰⁶ 4. Grup bölgesindeki gelişmeler 3. Grubu da etkilemiş ve grup ihtiyatı olan 57. Tümen'in 4. Grup bölgesinde görevlendirilmesi ve ayrıca 3. Grup bölgesinde gelişen Yunan 2., Tümen taarruzları nedeniyle savunma planlarında bazı değişiklikler yaptı. 15. Tümen, Sivri ve Eskiçalış istikametlerini örtmek üzere, büyük kısmı ile Çal dağı - Haymana arasındaki boyun kesiminde mevzilenmek için geri çekilerek sağ kanadı Çal Dağı kuzeyinde 1140 rakımlı tepeye alınmak üzere, güneybatıya karşı mevzilendi. 8. Tümen ise, sağ kanadı 15. Tümenle irtibatlı olarak, Haymana güneybatı sırtlarına çekildi.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁴Konu Fevzi Paşa'nın notlarında şu şekilde geçmektedir. "4. Grup Kursaklı, Sarıhalil, Soğucalı hattına alınarak düşmanın bu bölgede 3 Tümen ile yaptığı taarruzlar durduruldu. (Nilüfer Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 823) Düşman kuvvetleri akşam üzeri şiddetli topçu ateşiyle 1. Süvari Tümeni'ni geri atarak Silivri'yi işgal etti. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 823.

¹¹⁰⁵3. Yunan Tümeni ile de takviye edilen 10. Yunan Tümeni'nin taarruzlarına saat 20.00'a kadar dayanan 1. Süvari Tümeni, bu saatten sonra, 29 Ağustos'tan beri ortalama 60 km. yürümekten dolayı yorgunluk, mevcudunun azlığı, 8 km. lik bir cepheyi savunmak zorunda kalmış olması sebepleriyle Karayavşan istikametinde çekildi. Böylece Sivri ve Çal dağı istikametleri 10. Yunan Tümenine tamamıyla açılmış oldu. Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 117.

¹¹⁰⁶Aykut, **a.g.k.**, 2006, s.109.

¹¹⁰⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 118.

Bugün boyunca 12. Grup savunma düzeninde bazı gedikler açılmıştı. Miralay Halit Batı Cephesi Komutanlığı'na savunma bütünlüğünü kaybeden Grup'un Gökdere sırtlarına alınmasını teklif etmişse de Cephe Komutanlığı Grup'un yerinde kalmasını emretti. Fakat daha sonra yoğunlaşan Yunan taarruzları üzerine bu grup sabahın erken saatlerinde geri çekilmiş ve Yunanlılar Sığırcık Çiftliği-Güzelcekale çizgisinde tertiplendi.¹¹⁰⁸

12. Grup bölgesinde akşama kadar devam eden Yunan taarruzları dikkate alınarak cephe bir kere daha tadil edilmiş ve grup birlikleri Büyükçalış kuzey tepelerindeki mevzilere alınmıştır. Süvari Grubu 2 ve 3. Tümenleriyle Güzelcekale, Çeltik arasındaki mıntıkada muharebenin sol kanadına etki etmektedir.¹¹⁰⁹ Ayrıca Cephe Komutanı saat 14.30'da yazdığı emirde, 1. Grup mevzilerinde, 12. Grup'un mevzilerine temasa edecek şekilde kuzeye doğru tadilat yapılması talebini onaylandığını emretmiştir.¹¹¹⁰

Yunan Başkomutanlığı'nın 30 Ağustos tarihi için verdiği harekât emrinde 3. Kolordu'nun Yıldız Dağı'nı işgal etmesi 1. Kolordu'nun bulunduğu hatta savunma için tertiplenmesi ve ertesi gün Ardız Tepe istikametinde taarruz etmesi, 2. Kolordu'nun ise 1. Kolordu'nun sağındaki tepeler üzerinden ilerlemesi emrediliyordu.¹¹¹¹ Daha önce olduğu gibi 30 Ağustos'ta da¹¹¹² 1. ve 2. Yunan kolordularının iç kanatlarda Soğulca ve Sivrice bölgelerinde etkili bir sıklet merkezi tesis etmedikleri görülmüştür. Ayrıca Yunan Başkomutanı burada elde ettiği başarıdan faydalanmak yerine tüm cephe boyunca taarruzları devam ettirmeyi seçti.¹¹¹³ Nitekim Prens Andre bu tarihlere ilişkin yaptığı yorumlarda temas hattı üzerindeki Yunan kolorduları arasında mesafelerin çok fazla arttığını,¹¹¹⁴ artık her kolordunun kendi hesabına çatıştığını, muharebelerin bir cephe

¹¹⁰⁸Müderrişoğlu **a.g.k.**, 1982, s. 167.

¹¹⁰⁹ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 40.

¹¹¹⁰ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 132, Belge No: 3.

¹¹¹¹Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 115.

¹¹¹²30 Ağustos günü genellikle Yunan Ordusu'na pahaliya mal olan taarruz ve karşı taarruzlarla geçmiştir. Yunan Başkomutanlığı'ndan verilen emirde 3. Kolordu'nun Yıldız Dağı kuzeyinde ilerleyeceği, 1. Kolordu'nun işgal etmekte olduğu hatta kalarak tahkimat yapmayı müteakip ertesi günü Ardız Dağı'na taarruz edeceğini, 2. Kolordu'nun sola doğru 1. Kolordu'nun sağındaki tepeler üzerine ilerleyeceğini belirtiyordu. Bu emri veren Yunan Başkomutanı aynı zamanda 3. Yunan Kolordusu karşısında gerçekte olmayan bir Türk sıklet merkezinin toplanmakta olduğunu düşünüyordu. Aynı Başkomutan öğleden sonra ise bu defa bütün Türklerin Ankara istikametinde çekilmekte olduğuna istinaden sabah verdiği emri hükümsüz kılıyor ve tüm birliklerine takip emri veriyordu. Tabii ki alınan her iki bilgi de yanlış olup Türk savunması inatla devam ediyordu. Bkz. Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 50.

¹¹¹³Belen **a.g.k.**, 1973, s. 355.

¹¹¹⁴3. ve 1. Kolordular arasında en az 6 -8 km. ve 1 ile 2. Kolordular arasında 12 kilometreye yakın açıklık bulunuyordu. Ayrıca, 2. Kolordunun bütün mevcudu 8000 - 9000'den fazla değildi- Cephane çok az,

muharebesi haline geldiğini ve Yunanların doğudan kuşatma düşüncesinin artık tamamen boşa çıktığını anlaşıldığını belirtmektedir.¹¹¹⁵ Prens Andre ayrıca, tecrübelerine göre, Türklerin kendilerini muntazam bir taarruza mecbur ettikten sonra daha önce hazır olan bir mevzide aynı savunmayı inatla tekrar etmek için geri çekilmeler yaptığını belirtiyor ve bu tür hareketlerin Türklerin genel bir geri çekilmesi olarak yorumlanmaması gerektiğini ifade ediyordu.¹¹¹⁶ İşte Türk Başkomutanlığı'nın kastettiği satıh müdafaası burada bizzat bir Yunan Kolordu Komutanı tarafından da ifade edilmektedir. Şayet alışılmış olan hat savunması yapılsaydı Yunanlılar Türklerin yaptıkları geri hareketleri genel bir geri çekilme olarak doğal bir şekilde yorumlayabileceklerdi. Buna karşın Yunan Başkomutanlığı ise verdiği emirde halâ Türk kuvvetlerinin çekilmekte olduğu ve hatta Ardız Tepe, Kara Hoca tepeleri ve Çuluk tepeleri hattında kuvvetli artçılar bıraktığını düşünerek bütün cephe boyunca takip edilmeleri gerektiğini belirtiyordu.¹¹¹⁷ 12. Grup'un yaptığı mevzi düzeltilmesi de bir geri çekilme olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle bütün birliklere taarruz emri verilmiştir.¹¹¹⁸

Gerçi 1. Kolordu, zaten bir gün önce verilen emre göre bulunduğu mevzileri savunmak için tertiplenmiş olduğundan, bu emrin uygulanmasına ancak öğleden sonra başlayabilmiştir. Ayrıca Yunan 2. Kolordu'su da karşısındaki yoğun Türk direnişi nedeniyle bu takip emri zaten uygulayamadı.¹¹¹⁹ Aynı gün yaşanan yoğun Güzelce kale muharebelerinden sonra bu bölge tamamen Yunanların eline geçmiş fakat Yunan 2. Kolordu'su da çok ciddi bir yıpranmaya uğramıştı. Kaldı ki zaten Türk kuvvetleri de daha

yiyecek daha azdı. Birliklere günlük istihkaklarının en çok 1/8 - 1/6'sı oranında ekmek verilebiliyor, bazı tümenlere ise hiç verilmiyordu. Artık, meydan muharebesi Acıdere'den Güzelce kale tepelerine kadar 55 kilometrelik cephede mevzi çarpışmalar haline dönmüş, Türkleri doğu kanatlarından kuşatmak imkânları kalmamıştı". Bkz. Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 119.

¹¹¹⁵ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 116.

¹¹¹⁶ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 119.

¹¹¹⁷ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 136.

¹¹¹⁸ Yunan Ordu Komutanı, 3. Kolordu'nun Sivri - Babayakup, 1. Kolordu'nun Ardız, 2. Kolordu'nun Çuluk - Karagedik, 17. Tümenin ise Polatlı istikametlerine taarruza devam etmelerini emretmiştir. Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 112-114.

¹¹¹⁹ Türk Batı Cephesi kuvvetlerinin çekildiği kanısına varan Yunan Ordu Komutanlığının genel takip emri vermiş olmasına rağmen, daha sonra yapılan hava keşifleri sonucunda Çal Dağı ve Ardız bölgesinde önce 2000, daha sonra 26.000 kişilik bir Türk kuvvetinin toplandığı rapor edilince 2. Kolordu büyük kısmının İnlerkatrancı bölgesine kaydırılması emri verilmiş ve dolayısıyla 2. Kolordunun Harekât serbestliği tamamen altüst olmuştu. Böyle bir kuvvet yoğunluğunun toplanmadığı tespit edildiğinde ise, saat 14.00'da bu intikal emri iptal edilerek Kolorduya tekrar takip emri verilmiş ve bu suretle Kolordunun etkili bir şekilde hareketi ancak saat 16.00'dan sonra mümkün olmuştur. Bkz. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 119.

kuzeyde yeni bir savunma hattı tesis etmekteydiler.¹¹²⁰ Yani Prens Andre'nin de belirttiği gibi Türk kuvvetleri çekilmişti fakat gücünün büyük kısmını muhafaza ederek çok şiddetli muharebelerle Yunanları karşılamak üzere yeni mevzilerinde bekliyorlardı.¹¹²¹ Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın lojistik ve menzil düzenlemeleri ile ilgili bugün yazdığı bir rapor Yunan ordusunun Haymana'ya girecek olması halinde dahi Türk tarafının savunmaya derinlikte devam etmek kararında olduğunu göstermektedir.¹¹²²

Bugünün muharebeleri sonucunda; Yunan ordusu, Acıdere kuzeyindeki bölgede Yassihöyük güneyi - Ezineli - Kartaltepe batısı - Adatepe hattına, Acıdere'den doğuya doğru Karakok dağı kuzeydoğusu - Karakuyu güneyi - Sarıhalil - Sivri güneyi - Eskiçalış güneyi - Harhur güneyi - Yamak kuzeyi- Sığırcık çiftliği kuzeyi - Güzelcekele hattına ulaşmıştı. Yunan Ordu Komutanlığı, 31 Ağustos günü için saat 21.15'te verdiği emirde; Türklerin geri çekilmeye başladığını, 31 Ağustos saat 05.00'te bütün kolorduların, taarruz edeceğini emrediyordu. Yunanların 3 ve 10. Tümenler ile Baraközü deresi - Sivri istikametindeki taarruzları yeterli iş birliği sağlanamadığından fazla ilerleyemedi. Üstelik Yunanlılar 4. Grup'un sol kanadını tutan 1. Süvari Tümeninin, 10. Yunan Tümeni karşısında çekilmesiyle 3 ve 4. gruplar arasında doğan boşluğu dahi değerlendiremediler. Öte yandan 2 ve 3. grupları bağlaması gereken Yunan 1. Kolordusu bu görevi yapamadığından Çal Dağı istikametinde gelişen Yunan taarruzu Türk Komuta heyetinin iki tümeni bölgeye sevk edebilme serbestliği bulmasından ötürü gelişme gösteremedi. Daha güneyde ise 2. Yunan Kolordusunun sıklet merkezi ile Çalış güneyi- Güzelcekele hattındaki taarruzu ağır kayıplar verdirilerek önendi.¹¹²³

30 Ağustos gecesi verilen cephe emrinde Yunanların 4. Grup'un özellikle sol kanadına üstün kuvvetlerle taarruz etmesi halinde 4. Grup sağ kanadının Sarıhalil-Korsaklı hattına alınabileceği fakat bunun son çare olarak düşünülmesi gerektiği emredilmiştir. Bu durumda, gerek, 5. Kafkas Tümeni'nin güçten düşmesi ve 61. Tümen'in Toydemir bölgesinde çıkıntı durumunda kalan cephesi dikkate alınarak bu geri

¹¹²⁰ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 120.

¹¹²¹ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 121.

¹¹²² Fevzi Paşa Cephe Komutanlığı'na yazdığı mesajda 2 ve 3. grupların 29 Ağustos akşamı işgal ettikleri hat dikkate alındığında kısa bir süre Haymana'nın muharebe sahası içinde kalabileceği ve bu nedenle ikmal ve menzil noktalarını yeniden değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Fevzi Paşa Polatlı yakınlarındaki Kadıköy bölgesi ile Haymana yakınlarındaki Urumkuş bölgelerinde birer menzil noktasının tesis edilmesini ve ayrıca Urumkuş bölgesinde bir muhabere merkezi tesis edilmesini teklif etmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 91, Belge No: 1.

¹¹²³ Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 127.

çekilmenin yapılmasına karar verilmiş ve Korsaklı-Karakuyu-Sarıhalil-Sapanca kuzeyindeki sırtlara ve Soğucalı çekilme yapılmıştı.¹¹²⁴

30 Ağustos saat 22.15'de Cephe Komutanlığı Müretteb Kolordu'ya başarıyla devam eden savunma kapsamında hiçbir mevkinin terk olunmayacağını ve halen elde bulunan Dua Tepe-Kartaltepe-Karadağ hattının Asıl Muharebe Hattı olacağını emretmiştir.¹¹²⁵ Günün devamında Yunanların, başta Kartaltepe'ye olmak üzere, bu sektörde yaptığı taarruzlar durdurulmuştur.¹¹²⁶

30/31 Ağustos gecesi Türk savunma hattı İğneciler-Korsaklı-Sivri-Çal Dağı-Haymana'nın 4 kilometre güneyindeki Yüksektepe-Büyükçalışlar kuzeyinden geçiyordu. Ayrıca Ordu sol kanadı 3 süvari tümeni ve bir süvari tugayı 23 ve 41. Tümenlerden oluşan yeni bir grupla kuşatmalara karşı takviye edilmiştir. 5. Grup da yine Yunanların yan ve gerilerine hâkim olabilecek şekilde Gülbek batı sırtlarından Balçıkhisar doğu sırtlarına kadar hâkim sırtlarda tertiplendi.¹¹²⁷ Ayrıca başlangıçta cephenin en solundaki grup emrinde kullanılan iki süvari tümeni,¹¹²⁸ 30 Ağustos'ta Süvari Grubu emrine verilerek savuma muharebelerinin sonuna kadar cephenin sol kanadını emniyet altına alındı.¹¹²⁹

Cephe Komutanı'nın gece yarısı yayınladığı akşam raporunda¹¹³⁰ gün içindeki muharebelerde Yunanların Beylikköprü doğusunda Kartal Tepe'ye kadar takviyeli kuvvetler ile geldiği fakat bu hatta durdurulduğu, Korsaklı- Soğucalı hattındaki 3 tümen ve Eskiçalış bölgesindeki 2 tümen kadar Yunan taarruzlarını durdurulduğu belirtilmektedir. Cephe Komutanlığı 30 Ağustos gece yarısında 31 Ağustos günü için yayınladığı 31 numaralı emirde,¹¹³¹ Yunanların bütün cephedeki taarruzlarının genel olarak durdurulduğunu, Çal Dağı'nın emniyetinin son derece önemli olduğunu, 15 ve 8. Tümenlerin irtibatı muhafaza ederek Çal Dağı bölgesinde savunacaklarını, bölgeye bu geceden itibaren süvari birliklerinin yollanmasının elzem olduğunu, 57. Tümenin büyük kısmıyla ihtiyatta olacağını, 24. Tümenin Haymana'da cephe ihtiyatını teşkil edeceğini,

¹¹²⁴Aykut, **a.g.k.**, 2006, s.106.

¹¹²⁵ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2542.

¹¹²⁶Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 823.

¹¹²⁷Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 54.

¹¹²⁸30 Ağustos günü 16.50'de cephe komutanlığı 5. Gruba, 2 ve 3. Süvari Tümenlerini de emrine almış olarak ordu sol kanadını korumak ve 12. Grup muharebesine yandan iştirak etmek görevini vermiştir. Bkz. ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2541.

¹¹²⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 122.

¹¹³⁰ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 6.

¹¹³¹ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 4, Belge No: 14.

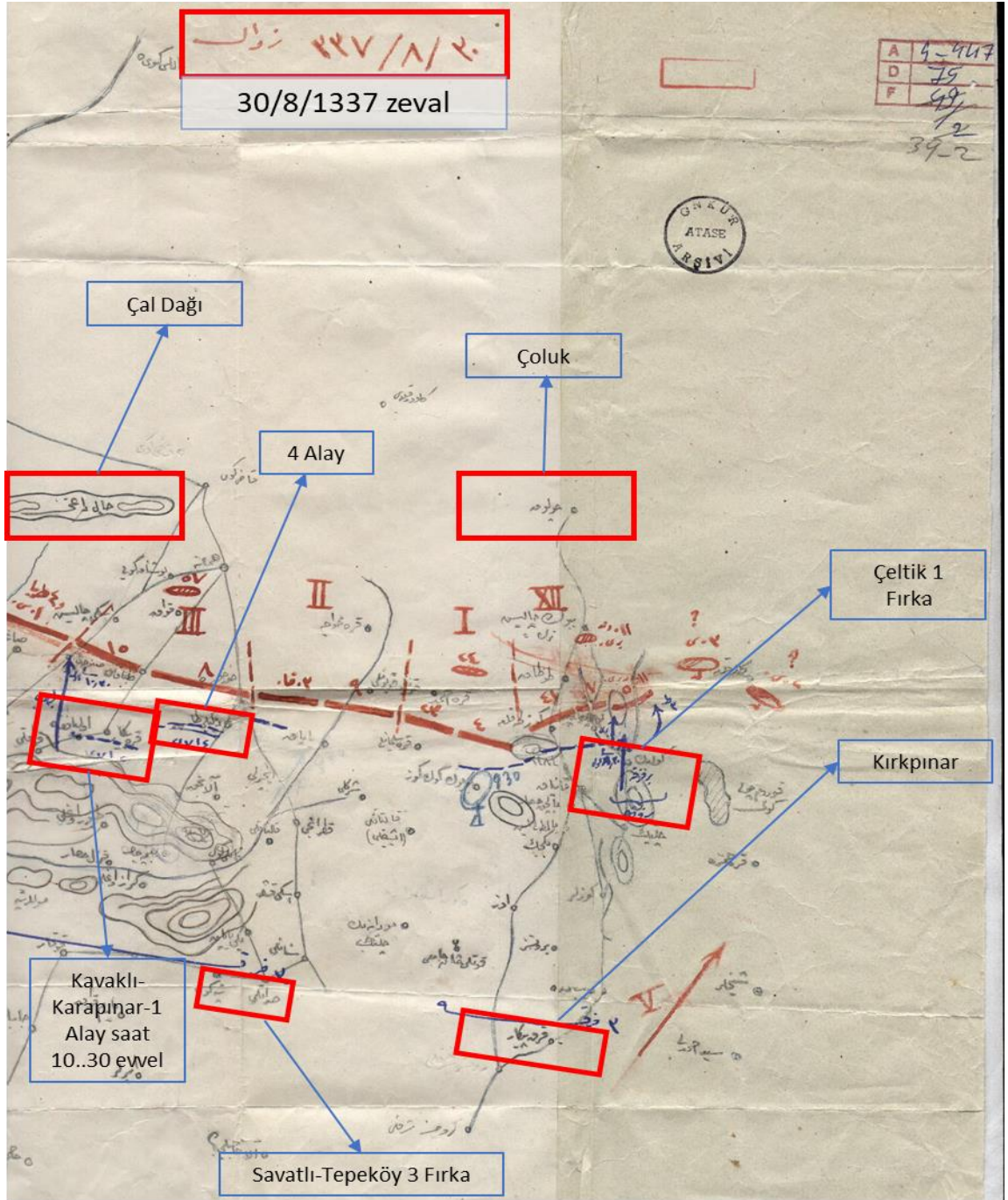
23. Tümenin de bölgeye alınmasının muhtemel olduğunu, Süvari Grubu'nun ordunun kanadını korumak için muharebeye yakından iştirak edeceğini emretmektedir. Ayrıca kesin olarak elde bulundurulması gereken hat olarak, Büyükçalış kuzeyi - Haymana güneyi - Çal Dağı Karadağ – Kartaltepe - Ezine hattı belirtildi.¹¹³² 30 Ağustos günü ayrıca Yunan ordusu derinliğindeki harekât kapsamında Müretteb Kolordu Uzunbey, Çeltik, Gökpınar, Erenköy bölgelerinde çeşitli keşif ve akın faaliyetleri icra etmiştir.¹¹³³

Hakimiyet-i Milliye gazetesi bugünkü haberlerinde “Pazar Günü Meydan Muharebesinin Pek Kanlı Bir Günü Olmuştur” başlığı altında cephedeki harp muhabirlerinden alındığını ifade ettiği bilgiler ile muharebelere dair son gelişmeleri paylaştı. Habere göre düşman Sakarya nehrinin güneyindeki asıl kuvvetleri ile muharebeyi kazanmak için şiddetli taarruzlara girişmiş ve bunun sonucunda pek müthiş zayıat vermiş ve harp lehimize olarak neticelenmiştir. Dünkü muharebeler ile aldığımız en son bilgilere göre düşmanın Beylikköprü ve Bozdağ'daki taarruzları tamamen bertaraf edildi. Düşmanın burada ordumuzu çevirmeye çalışan birlikleri ordumuzun ateş deryasına çarpmıştır. Muharebe lehimize devam etmektedir.¹¹³⁴

¹¹³²Başkomutan 30/31 Ağustos gecesi yayınladığı emirde Müretteb Kolordu cephesinde taarruzların durdurulduğunu, 4. Grup cephesinde Yunanların iki tümenle yaptığı taarruzların durdurulduğunu, akşam takviyelerle 1. Süvari Tümeni'ne yapılan taarruz sırasında Süvariler kuzeydeki sırtlara, 15. Tümen ise Çal Dağı'na alınarak cephede tadilat yapıldığını, 12. Grup cephesinde ise Yunan kuvvetlerinin ancak 41. Tümen bölgesini işgale başarılı olduğunu, 5. Grup 2 ve 3. Süvari Tümenleri ile; Güzelce Kaleköy, Çeltik arasında sol kanada etkili olduğunu, Müretteb Tümen'in Çeltik ve kuzey sırtlarını işgal ettiğini ve Mürettep Fırkaya Yunan geri bölgesine akın yapma görevi verildiğini belirtmektedir. (Mürettep Fırka bu görevinde başarılı bir akın icra etmiştir.) Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 34)

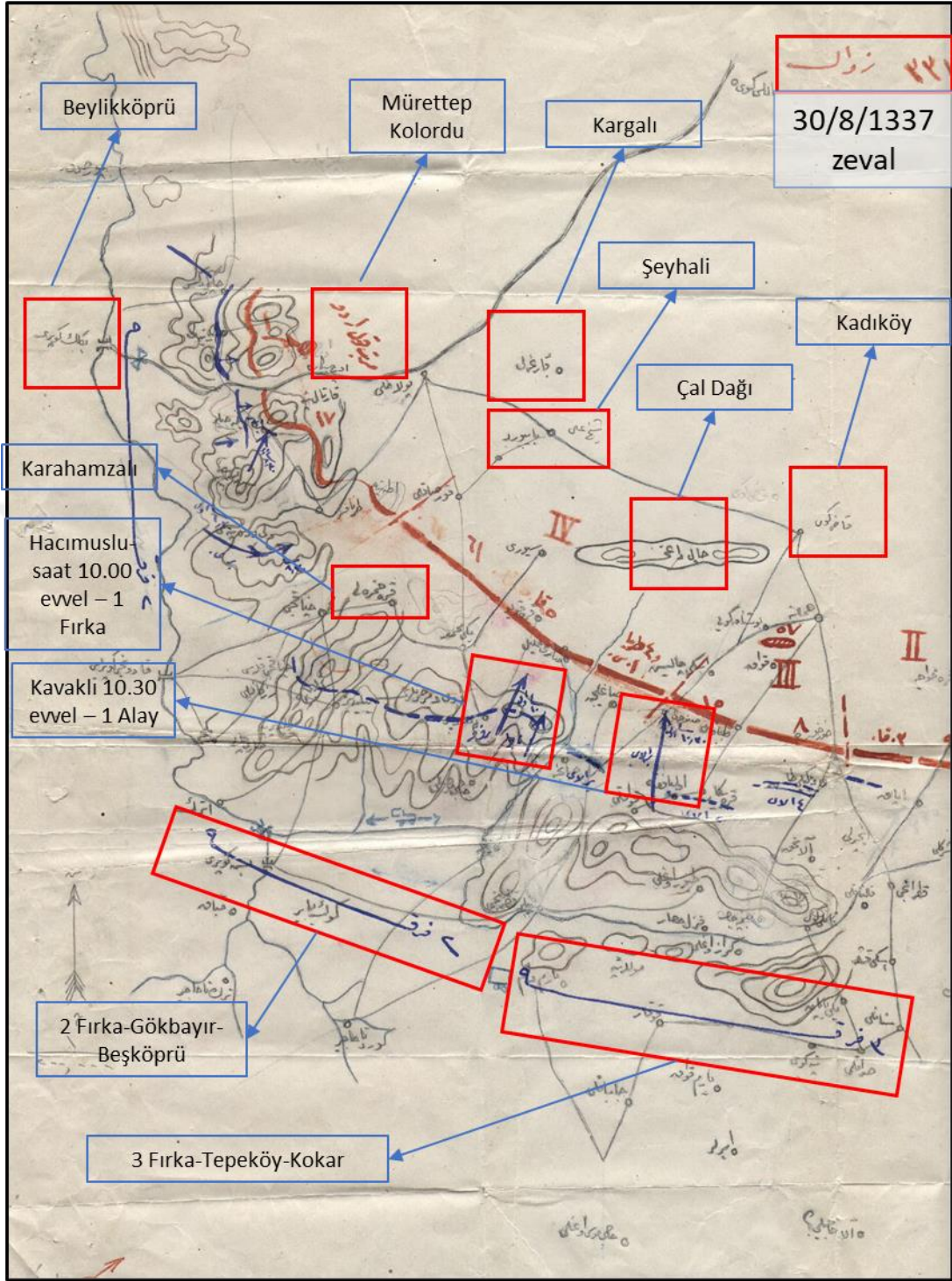
¹¹³³ATASE TİH, a.g.k., 1973, s. 121-122.

¹¹³⁴Hakimiyeti Milliye, 30 Ağustos 1921, No: 277.

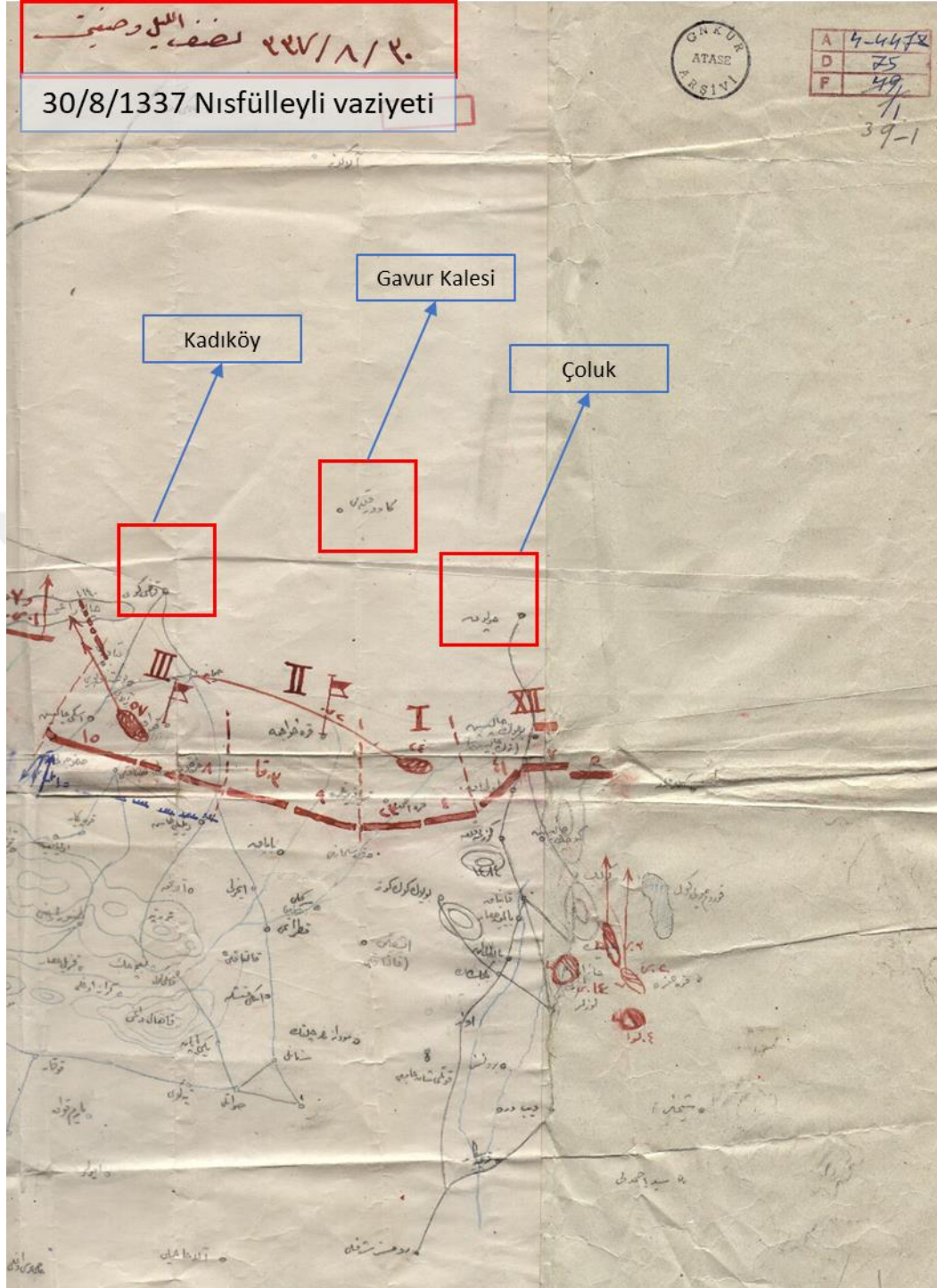
Görsel 5. 39. 30 Ağustos öğlen saatlerinde muharebelerdeki durum.¹¹³⁵

¹¹³⁵ ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 95, Belge No: 3

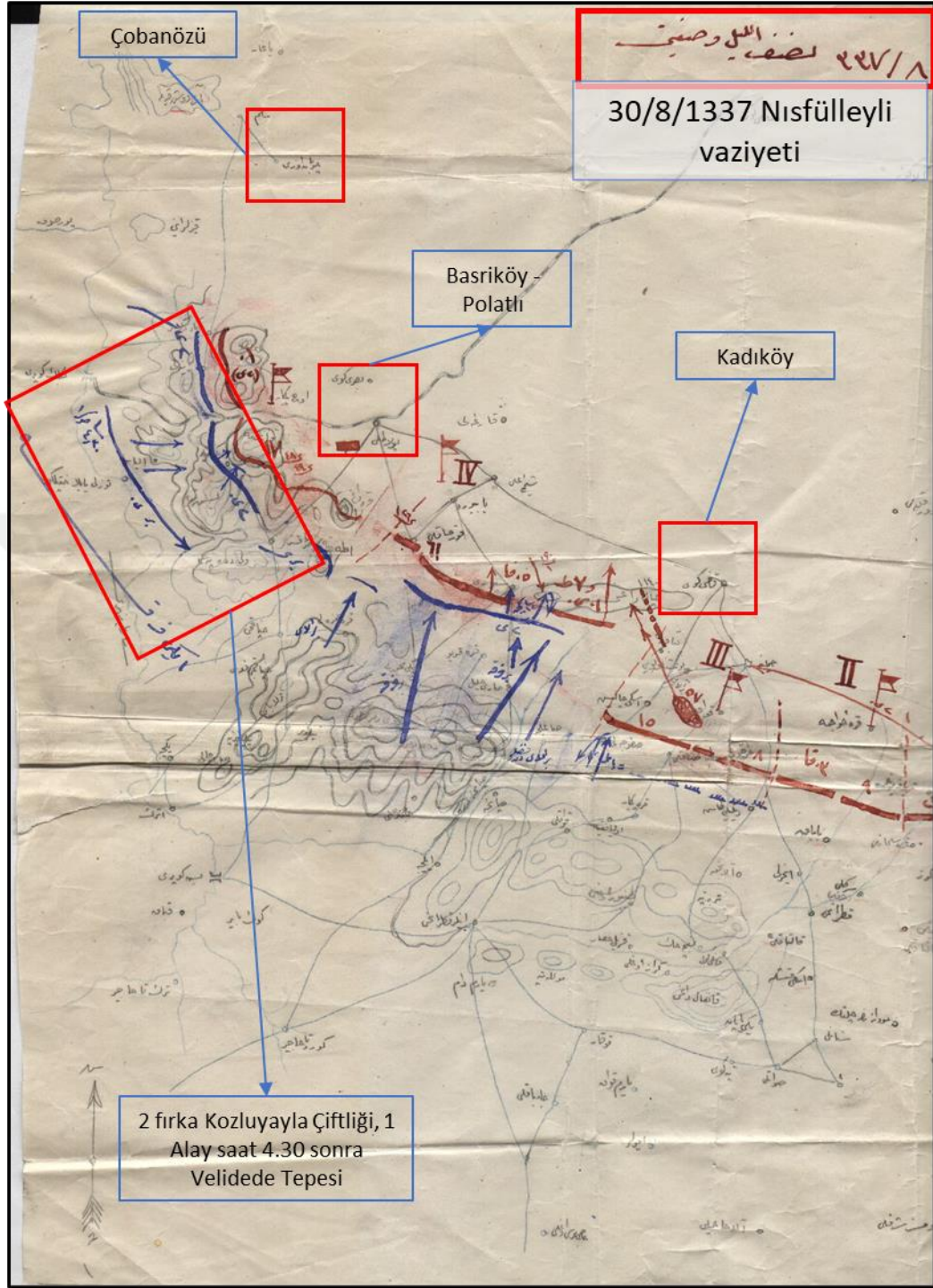
Görsel 5. 40. 30 Ağustos Gece yarısında muharebelerdeki durum.¹¹³⁶

¹¹³⁶ ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 95, Belge No: 4 (30/8/1337)

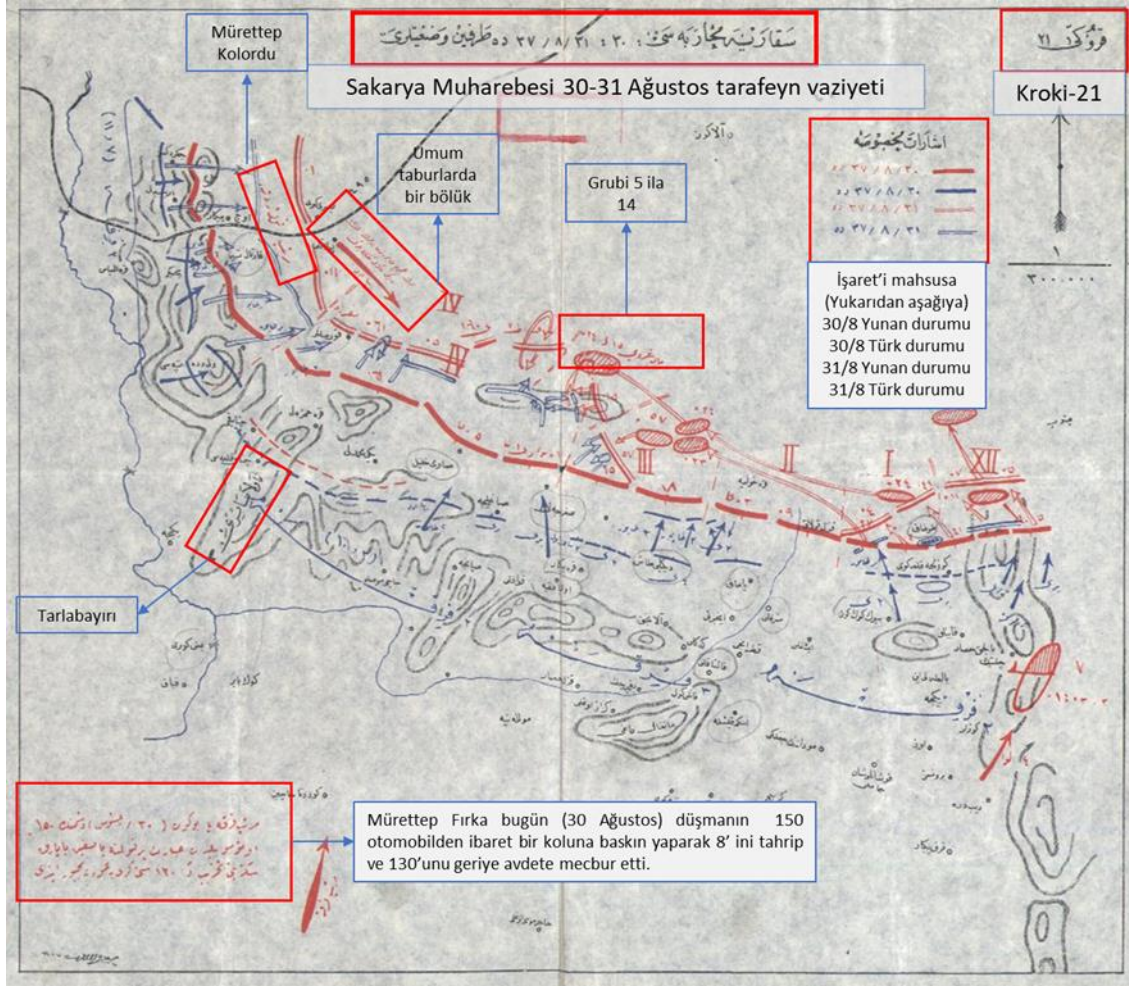
Görsel 5. 41. 30 Ağustos Gece yarısında muharebelerdeki durum.¹¹³⁷

¹¹³⁷ATASE TİH: Kutu:1211, Gömlek: 95, Belge No: 2.

Görsel 5. 42. 30 Ağustos Gece yarısında muharebelerdeki durum.¹¹³⁸

¹¹³⁸ ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 95, Belge No: 2/1.

Görsel 5. 43. 30/31 Ağustos Gecesi her iki tarafın genel durumu.¹¹³⁹

31 Ağustos 1921

31 Ağustos Yunan kolordu komutanlarından General Kondilis'in de itiraf ettiği üzere Yunan ordusunun en ağır zayıflık günüdür. Yunanlılar Çal Dağı'nda cephede bir gedik açtıkları halde taarruz güçlerini kaybettiklerini iyiden iyiye anlamışlardır.¹¹⁴⁰

31 Ağustos sabahı, 1 ve 3. Yunan Kolorduları iç kanatlarındaki tümenleriyle Çal Dağı batısındaki Sivri istikametinde yarma teşebbüsüne girdiler. Burası Mustafa Kemal Paşa'nın bir gün önce Asım Gündüz'e tarif ettiği noktaların ortası idi. Asım Gündüz'ün

¹¹³⁹Müretteb Tümen 30 Ağustos günü düşmanın 150 otomobilden ibaret bir koluna baskın yaparak sekizini tahrip etmiş ve kalan 130'unu geriye çekilmeye mecbur etmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 10/3.

¹¹⁴⁰Selek, a.g.k., 2004, s. 669.

ifadeleriyle; “...Kursaklı-Sivri bölgesinde mükemmel müdafaamızı bulan Yunanlılar şaşırmıştı. Karşı taarruza kalktık ve dört gün içindeki kayıplarımızı geri aldık...”¹¹⁴¹

Muharebeye ilişkin hatıralarında Yüzbaşı Cevdet Kerim İncedayı 31 Ağustos günü için “Bilhassa cephenin en mühim aksamından olan Çal Dağı’nda açılan gedik dolayısıyla vaziyet kesb-i ehemmiyet eylemiş bulunuyordu.” demektedir.¹¹⁴²

Sakarya Meydan Muharebesi’ne katılmış olan Mülazım-ı Evvel Ahmet Şevket ise anılarında “Saat 3 sonra da yürüyüşe geçerek Haymana’nın garbındaki Çal Dağı’nı işgal ettik. Yunanlıları ile boğuşmaya hazırlanıyoruz. Bu dağ Haymana ile Polatlı arasında kâin büyük bir dağdır. Burasının bir tek er kalıncaya kadar müdafaası bizim için elzem bulunuyordu.” demektedir.¹¹⁴³

Bugün yapılan muharebeler sonucunda Çaldağı’nın batısı Yunan 10. Tümeni’nin elinde kalınca Yunan birliklerinin cepheyi merkezden yarma teşebbüsü artan bir tehlike olarak belirmişti. Bu durumda cephe Komutanlığı Çal Dağı bölgesinin takviye edilmesi ve buradaki birliklerin tek bir emir komuta altında birleştirilerek savunmanın güçlendirilmesi düşünülmüştü. Buna istinaden Çal Dağı’ndaki muharebeleri yönetecek ve doğrudan doğruya Batı Cephesi Komutanlığı’na bağlı olacak özel bir cephe komutanlığının kurulması kararlaştırılmıştır. Böylece Batı Cephesi Komutanlığının 1 Eylül saat 01:30’da verdiği 32 numaralı cephe emrine göre, doğrudan doğruya Batı Cephesi Komutanlığı emrinde olacak şekilde Çal Cephesi Komutanlığı kuruluyordu. 15’inci Tümen Komutanı Albay Şükrü Naili emrindeki 15 ve 24. tümenlerle geçici olarak Çal Cephesi Komutanlığı’nı atanmıştır.¹¹⁴⁴

Batı Cephesi Komutanlığı öğleden sonra verdiği emirde, Yunan taarruzlarının bütün cephede durdurulduğunu, öğleden sonra Yunanların 3 ve 4. gruplar arasından Sabanca vadisi boyunca Çal Dağı istikametinde ilerlemesine karşı tedbir alındığını ve

¹¹⁴¹Gündüz, **a.g.k.**, 1973, s. 95.

¹¹⁴²İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 140.

¹¹⁴³A. Şevket (1941), *İstiklal Harbinde 38. Alayla Samsun’dan İzmir’e*, İstanbul: Askerî Matbaa, s. 20.

¹¹⁴⁴15. Tümen Komutanı Albay Şükrü Naili Bey doğrudan cephe emrinde olmak üzere (24. Tümeni de emrine alarak) Çal Cephesi Komutanlığı’nı ifa edecektir. 12. Grup a ait 17. Tümen cephe emrinde olmak üzere Haymana’ya hareket edecektir. Bkz. ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2544. Ayrıca Bkz. Sezgin Cebecioğlu, (2019). Sakarya Meydan Muharebesi’nde Çal Dağı’nın Önemi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Millî Savunma Üniversitesi Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü.

savunmanın aynı tertip ve düzende devam edeceğini belirtiyordu. Burada özellikle Çal Dağı'nın elde bulundurulmasının önemi üzerinde durularak 15. Tümen'in sol kanadının 8. Tümenle irtibatı koruyarak büyük kısmı ile Çal Dağı'nı tutacağı, 5. Tümen'in sağ kanadını 4. Grup'a yanaştırarak irtibatı temin edeceği, 4. Grup Süvari tümeni ve emrine verilen piyade kıtaları ile Çal Dağı'nın batı kısmının savunulacağı, bu geceden itibaren Süvari Tümeninin bu mevziye yerleştirileceği, 37. Tümen'in büyük kısmı ile ihtiyat da bulunacağı, 24. Tümen'in Haymana'da ordu ihtiyatı olacağı, 23. Tümen'in de duruma göre Haymana'ya doğru alınmasının muhtemel olduğu, 2 ve 3. Süvari tümenleri ile 5. Grup'un ordunun sol kanadını koruyacağı, 12. Grup'un muharebelere yandan ve yakından taarruzla yardımda bulunacağı belirtiliyordu.¹¹⁴⁵ Saat 03.00'da verilen emirde ise Yunanların çeşitli istikametlerden geceleyin ileri sokulduğu, Haymana'nın doğusu ve batısı arasından bir yarma beklendiği, bu taarruzun püskürtülmesinin çok önemli olduğu, kesin olarak elde bulundurulacak hattın Büyükçalış kuzeyi-Haymana Güneyi-Çal Dağı-Karadağ-Kartaltepe-Ezineli hattı olduğu belirtiliyordu.¹¹⁴⁶

Bugün Müretteb Kolordu bölgesinde Yunan taarruzları çok şiddetli olmuş ve özellikle 1. Tümen büyük kayba uğramıştır. Bu tümenin Dua Tepe'de daha fazla kalması uygun görülmediğinden arkasındaki Basri Kale tepesine çekilmesine karar verildi.¹¹⁴⁷ Gün boyunca 7'inci Yunan Tümeni demiryolu boyunca taarruz ederek Kartaltepe sırtlarındaki 17. Tümen mevzilerine girmeyi başarmıştı.¹¹⁴⁸

4. Grup bölgesinde gün içinde 5. Kafkas Tümeni cephesinde Yunanların özellikle Sivri bölgesinden yaptığı şiddetli taarruzlar nedeniyle dalgalanmalar yaşanmış ve Grup Komutanı saat 14.00'da Batı Cephesi'ne yazdığı raporda Yunan taarruzlarının şiddeti karşısında mecbur kalındığı takdirde Bayburt kuzeyi-Şeyhali- Karayavşan hattında tutunmaya çalışacağını, grup silah mevcudunun yarıya ve subay mevcudunun üçte bire indiğini belirtmektedir. Bu talebe karşı Batı cephesinden gelen cevapta ise Yunanların Çal Dağı'na yaptığı taarruzların 3. Grup birliklerinin savunmasıyla dağın zirvelerinde etkisiz kaldığı, durumun görüldüğü kadar buhranlı olmadığı¹¹⁴⁹ ve Grup'un son kuvvetini

¹¹⁴⁵Vandemir, **a.g.k.**, 2016, s. 56.

¹¹⁴⁶Vandemir, **a.g.k.**, 2016, s. 56.

¹¹⁴⁷Uğurlu, **a.g.k.**, 2007, s. 170.

¹¹⁴⁸Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s 176.

¹¹⁴⁹Yunanlar saat 18.00 civarında 5. Kafkas Tümeni ile 61. Tümen cepheleri arasından Bayburt Deresi'ne kadar geriye atıldı. (Buhranlı muharebeler) Saat 20.00 itibarıyla 61. Tümen ve 5. Kafkas Tümeni arasına

sarf eden Yunanların duraklamak zorunda kalacağını da dikkate alarak bulunduğu mevzileri koruması ve muharebeye devam etmesi emredildi.¹¹⁵⁰ Çal Dağı'ndaki direniş buranın 2 Eylül günü tamamıyla elden çıkmasına kadar iki tarafın taarruz ve karşı taarruzları ile geçmiş ve dağın doğu kısmı 3. Grup Batı kısmı ise Yunanların elinde kalmıştır.¹¹⁵¹

3. Grup bölgesinde Türk komuta kademesi Yunanların bu bölgede bir yarma düşünmesinden ötürü batıya kuvvet kaydırarak bu bölgeyi takviye ettiği şeklinde bir fikre kapılmıştır. Fakat hakikatte durum Yunan 3. Kolordu'sunun çok yorgun olması¹¹⁵² ve diğer Yunan birliklerinin bağlantısız ve parça parça taarruzlara girişmesiydi.¹¹⁵³

2. Grup bölgesinde¹¹⁵⁴ bugünkü muharebelerde bazı tümenlerin çekilmesi nedeniyle 2. Grup'un cephe düzeltmesi talebine karşılık Cephe Komutanlığı Yunanlılar ile temastan önce çekilmekten bahsedilemeyeceğini ve komşu kıtalardan destek aranmasını emretmiştir. Bu tutum uygulanan satih savunması mantığını en açık biçimde ortaya koymaktadır.

1. Grup bölgesinde 1. Grup Komutanı saat 13.15'te gönderdiği raporda,¹¹⁵⁵ 12. Grup'un Çalış kuzeyine çekilmesinden ötürü kendi grubunun da kuzeye çekilmek durumunda kalacağını belirtiyor ve bu konuda emir talep ediyordu. Bu talebe Cephe Komutanlığı tarafından olumlu cevap veriliyordu.

12. Grup bölgesinde Cephe Komutanı saat 23.10'da gruba verdiği emirde¹¹⁵⁶ Haymana ve Çal Dağı mntıkalarında mühim muharebeler cereyan ettiğini ve saat

giren düşman kuvvetleri karşı taarruz ile geri atılmış ve daha sonra bu taarruza 5. Kafkas Tümeni sağ kanadı da katılarak 61. Tümen'in çekilmiş olduğu siperler geri alındı. Bkz. Aykut, **a.g.k.**, 2006, s. 115.

¹¹⁵⁰Aykut, **a.g.k.**, 2006, s. 113.

¹¹⁵¹Müteakiben bölgeyi takviye gelen 15. Tümenin karşı taarruzlarıyla 2 Yunan Tümeni geri atılmış ve Çaldağı'nın büyük kısmı yeniden ele geçirilmiştir. Haymana'dan yetişen 24. Tümen'in de takviyesiyle Çaldağı'nın geneli Yunanlardan temizlenmiştir. Bkz. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 169.

¹¹⁵²2. Yunan Kolordu Komutanı Prens Andrew da aynı şekilde imkansızlıktan açlıktan ve uzayan taarruzları verdiği etkilerden dolayı Yunan birliklerinin 31 Ağustos'tan itibaren gelişigüzel taarruzlar yapmaya başladığını belirtmektedir. Bkz. Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 125.

¹¹⁵³Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 58.

¹¹⁵⁴31 Ağustos günü 2. Grup tarafından sorgulanan bazı esirlerden Haymana ve 2. Grup hizasına taarruz eden Yunan birliklerinin 1, 2 ve 3. Tümenler olduğu ve Tümen mevcutlarını 4-5 bin seviyelerine düştüğü, Yamak batısında muharebelerde tümenlerin 2000'e yakın zayıat verdikleri istihbar edilmiştir. ^{Bkz.} ATASE TİH: Kutu: 1211-132, Belge No: 4.

¹¹⁵⁵ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 144, Belge No: 2.

¹¹⁵⁶ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 182. Belge No: 1.

16.10'da bu bölgeye gönderilmesi emredilen ihtiyatın halen yola çıkarılmamasının çok zararlı olduğunu ve bu birliğin derhal bölgeye sevk edilmesini emretti.¹¹⁵⁷

Yunanların harekâtına bakıldığında ise, Yunan Başkomutanlığı verdiği emirde Türk kuvvetlerinin “çok büyük ihtimalle” dün gece çekilmeye başladığını ve geride güçlü artçılar bıraktığını belirterek ertesi gün bütün kolorduların taarruza devamla emirde belirtilen bazı çok uzak hedefleri¹¹⁵⁸ ele geçirmeyi müteakip savunma tertibi alacaklarını belirtiyordu.¹¹⁵⁹ Ama Türk ordusu çekilmek niyetinde olmadığından Yunanlılar sadece önemsiz bir arazi elde etmekle yetinmek zorunda kalıyordu.¹¹⁶⁰ 31 Ağustos'ta 7. Yunan Tümeni Polatlı'ya 4 kilometre mesafeye kadar ilerlemişse de kendisine verilen asıl görev olan Türk birliklerini yerinde tespit edip güneye kaymalarını engelleme görevini başaramadı.¹¹⁶¹

31 Ağustos akşamı itibarıyla; Müretteb Kolordu demiryolu güneyindeki birliklerini Polatlı istikametine geri almış, 4. Grup kaybettiği mevzileri geri almış, Çal Dağı'nda parçalı bir durum hakim,¹¹⁶² Haymana yakınlarındaki Yunan taarruzları bertaraf edilmiş, 1 ve 2. Gruplar bölgesinde Yunan kuvvetleri durdurulmuştur.¹¹⁶³ Başkomutan 31 Ağustos gecesi yayınladığı emirde¹¹⁶⁴ Müretteb Kolordu'nun demiryolu güneyindeki savunmasında Polatlı bölgesine doğru geri çekilerek savunmasına devam ettiğini¹¹⁶⁵, 4. Grup'un 61 ve 5. Tümenlerinin mevzilerini karşı taarruzlarla koruduğunu, Çal Dağı bölgesindeki Yunan birliklerine 3. Grup 15. Tümen ve (takviyesinde 24. Tümen) tarafından taarruz edilerek Yunanların elindeki tepelerden beş tanesinin geri alındığını, bunun solundaki (Haymana Güneyinde) 57. Tümen bölgesinde siperlere giren Yunanların karşı taarruzlarla geri atıldığını, Haymana'nın 5 kilometre güneyindeki 8. Tümenin Yunan taarruzlarını durdurduğunu, 1. Grup'un Yunan taarruzlarını durdurduğunu, 12. Grup

¹¹⁵⁷ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 182, Belge No: 1/1.

¹¹⁵⁸3. Kolordu'nun Polatlı, 1. Kolordu'nun Çal Dağı kuzeyi ve 2. Kolordu'nun da Kızılkoyunlu-Güzelcekele istikametine ilerlemesi emredilmiştir. Bkz. Celal Erikan, **a.g.k.**, 2008, s. 256.

¹¹⁵⁹Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 55.

¹¹⁶⁰Erikan, **a.g.k.**, 2008, s. 256.

¹¹⁶¹Travlos, **a.g.k.**, 1921, s. 26.

¹¹⁶²Çal Dağı'nın büyük kısmını işgal eden düşman kuvvetleri 15 ve 24. Tümenlerin taarruzlarıyla geri püskürtülmüştür. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 822.

¹¹⁶³ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 42, 42/1.

¹¹⁶⁴ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 35.

¹¹⁶⁵Müretteb Kolordu sol cenahı Karadağ'ı terk etmiştir. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 822.

karşısındaki Yunanların tahkimatla meşgul olduğunu,¹¹⁶⁶ Süvari Grubu'nun Güzelcekele civarındaki Yunan ordugahlarına etkili topçu ateşleri açtığını ve Yunan taarruzlarının aynı şekilde devamının beklendiğini belirtmektedir.¹¹⁶⁷

Yunan ordusu derinliğindeki harekât kapsamında ise 6. Piyade Tümeni'nin 31 Ağustos ve 1 Eylül günleri boyunca Afyon güneyi bölgesindeki Yunan 4. Tümen birliklerine yönelik olarak çeşitli taciz ve akınlar düzenlediği görülmektedir.¹¹⁶⁸

31 Ağustos'taki muharebelerde uygulanan geri hareketlere bakıldığında, birliklerin, komşu birliğin çekilmesi halinde cephe insicamını sağlamak için çekilme girişiminde bulunmasının doğrudan reddedilmediği ve hatta bazı durumlarda (örneğin burada) kabul edildiği görülmektedir. Burada dikkati çeken husus, mevzi düzeltmesi kapsamında olsa dahi, herhangi bir seviyedeki bir birliğin herhangi bir geri hareketi kendiliğinden otomatik olarak veya komşu birliğin çekilmesi ile bağlantılı olarak yapmasına müsaade edilmemesidir. Burada teklifte bulunma yetkisi Grup Komutanlarına ait iken karar verme yetkisi ise Cephe Komutanlığı, hatta Başkomutan'da kalmıştır ki Başkomutanın da zaman zaman çekilme kararlarına müdahale ettiği görülmektedir. Böylece Grup Komutanlıkları bağlıları olan Alay, Tugay veya Tümen komutanlarının geri çekilip çekilmemesi de aynı şekilde Cephe Komutanlığı tasvip ve emirlerine bağlı kalmaktaydı. Bu noktada Alay-Tümen kademesinde çekilmelere tahdit konulması sonrasında savunma bütünlüğünü temin etmek bakımından;

- Komşu birliklerin birbirlerine emir beklemeksizin yardım etmesi,
- Birlikler arasında ara hattı-sorumluluk sahası düzenlemelerinin yapılması,
- Yunanlılara başka bir birlik tarafından karşı taarruz yapılması,
- Birlikler arasında çok süratli ve esnek birlik takviyeleri yaptırılması suretiyle kapatıldı. Burada birlikler arasında doğan boşluklar veya savunmada beliren zafiyetlerin giderilmesi noktasında cephedeki bir grubun başka bir grup tarafından takviye edilmesi

¹¹⁶⁶Düşmanın cephe genelinde yaptığı taarruzlar Dikilitaş, Kaltaklı, Büyükgökgöz batısı bölgelerinde durdurulmuş ve kısmen de karşı taarruzlar ile geri atılmıştır. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 822.

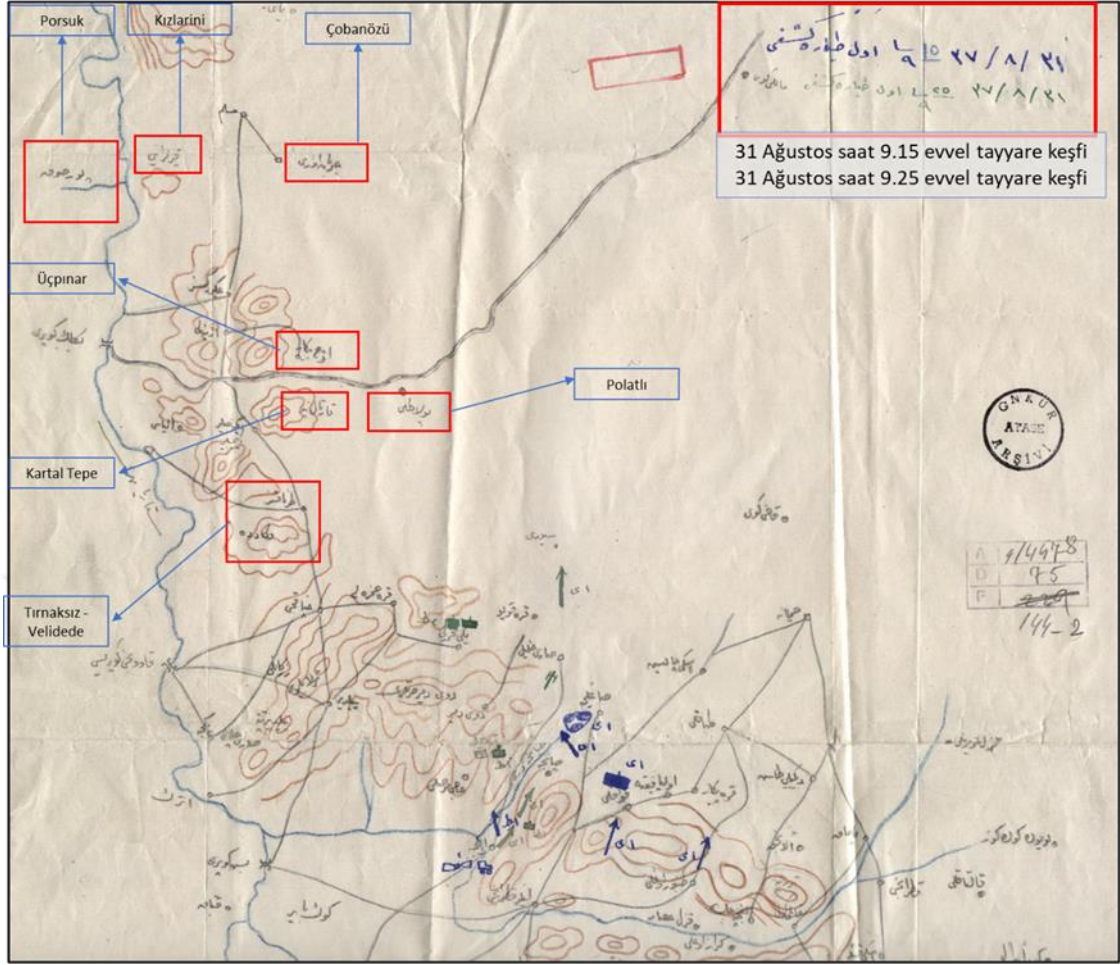
¹¹⁶⁷Cephe Komutanlığı'nın 31 Ağustos-1 Eylül gecesi saat 01.20'da yayınladığı akşam raporunda, Beylikköprü doğusunda düşmanın Karadağ'a yönelik taarruzlarının durdurulduğu, Kartaltepe-Sivri hattına yönelen kuvvetlerin durdurulduğu, Çal Dağı'nın bir kısmının düşman işgali altında olduğu, düşman birliklerinin Eskiçalış bölgesinde durdurulduğu, Dikilitaş bölgesinde taarruz eden düşman birliklerinin durdurulduğu, belirtilmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 4.

¹¹⁶⁸Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 136.

veya karşı taarruzla desteklenmesi dahil, o zamana kadar olan harp literatüründe örneğine rastlanmayan örneklerin ve komuta kontrol usullerini sergilendiği görülmektedir. Bu açıdan Sakarya savunmasında yazılı kurallardan ziyade durumun gerektirdiği düzenleme ve hareketlerin uygulandığı görülmektedir.

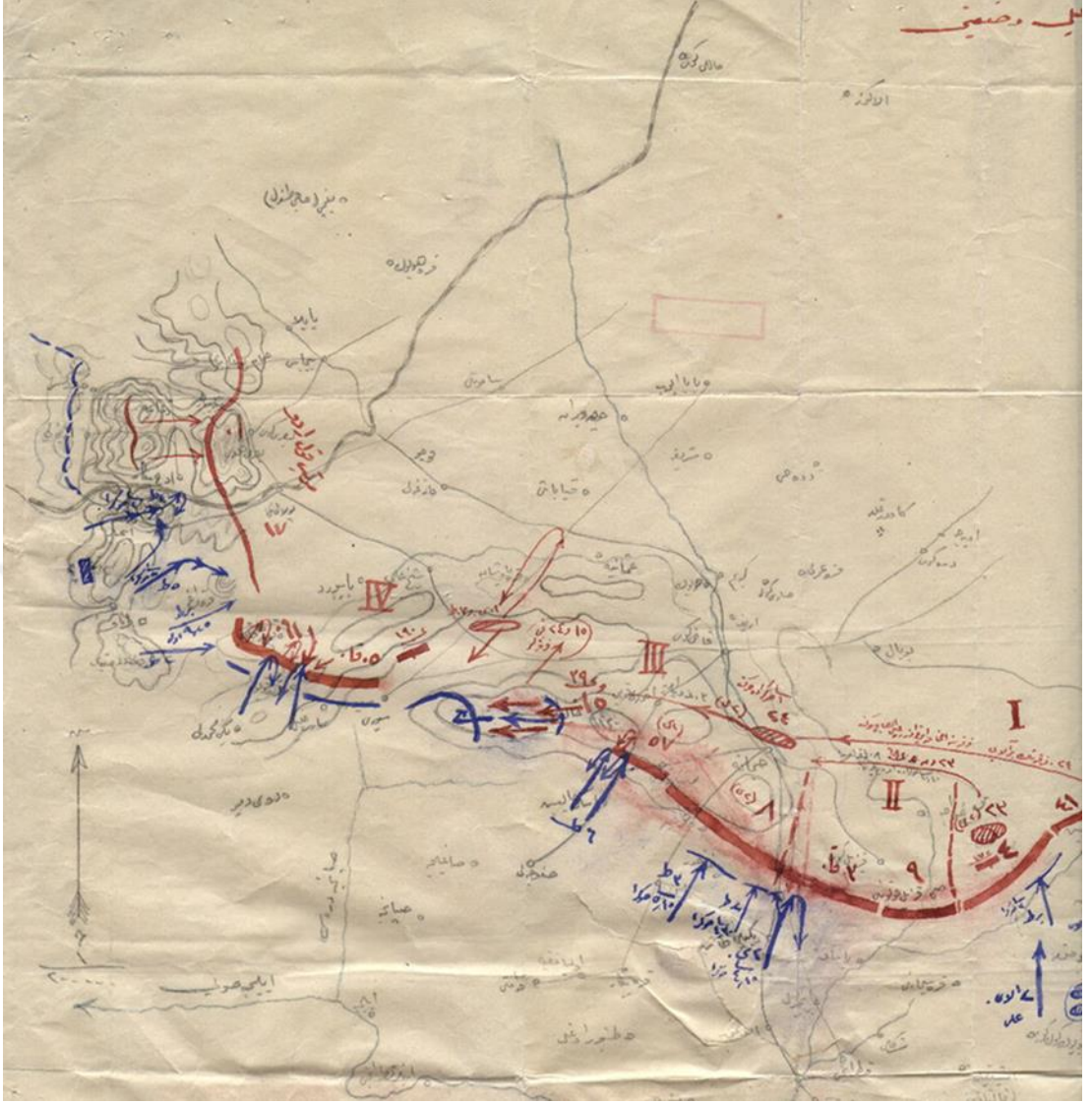
Hakimiyet-i Milliye “Pazartesi Günü ve Gecesi Devam Eden Muharebeler” başlığı ile muharebelerin günlük bir değerlendirmesini yapıyordu. Habere göre bugünkü mühim muharebeler Beylikköprü-Bozdağ doğusu ve düşmanın sağ cenahında gerçekleşti. Bu mıntikalarda düşmanın şiddetli hücumları tamamen kırılmıştır... Düşmanın pek mühim takviyeler alarak yaptığı bu şiddetli taarruzu pek büyük telefatla her noktada püskürtülmüştür. Gazetenin diğer haberlerinde ise İngiliz gazetelerinin artık Anadolu harbinin hüsrana ile son bulduğu fikrini kabul etmiş durumda oldukları ve Türk meselesinin Yunan silahı ile hal edilemeyeceğinin İngilizler tarafından iyice anlaşıldığı belirtilmektedir.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁹Hakimiyeti Milliye, 31 Ağustos 1921, No: 278.

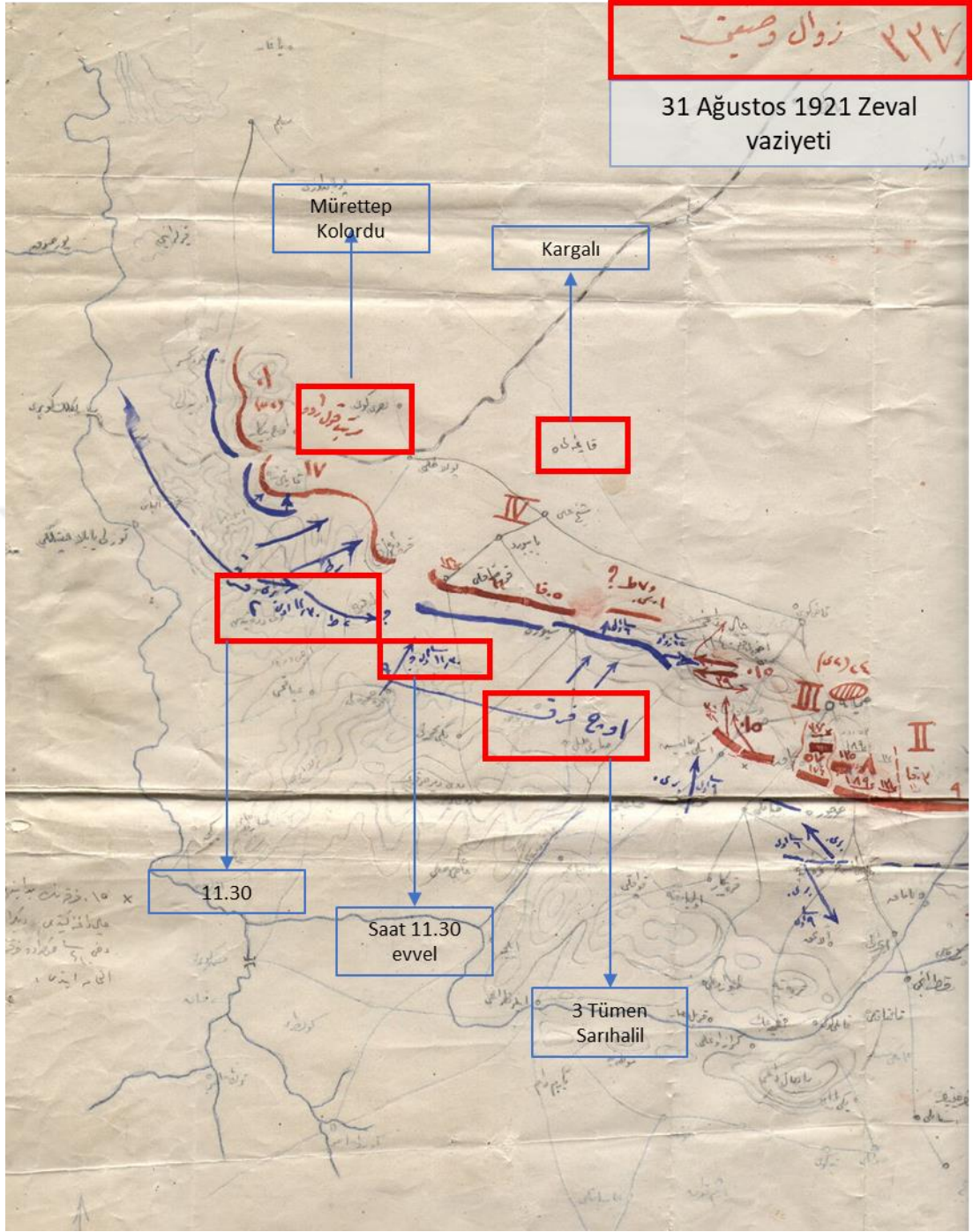
Görsel 5. 44. 31 Ağustos saat 09.15 tayyare keşfi vaziyeti.¹¹⁷⁰

¹¹⁷⁰ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 3.

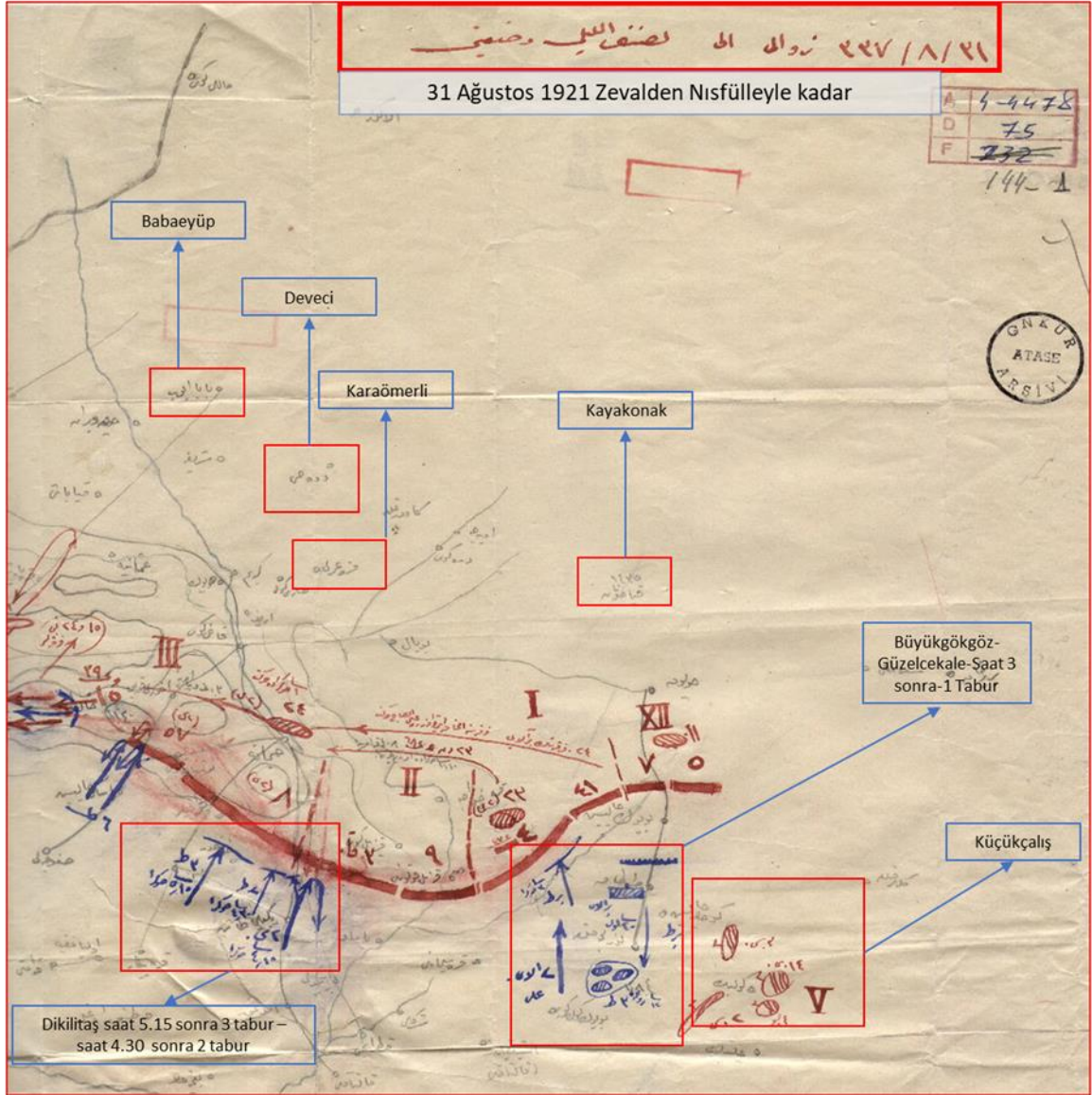
Görsel 5. 45. 31 Ağustos günü sabah cephe vaziyeti.¹¹⁷¹

¹¹⁷¹ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 2/3.

Görsel 5. 46. 31 Ağustos öğlen vaziyeti.¹¹⁷²

¹¹⁷²ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 1.

Görsel 5. 47. 31 Ağustos zevalden gece yarısına kadar vaziyeti.¹¹⁷³

1 Eylül 1921

1 Eylül günü Türk ordusu bakımından en kritik¹¹⁷⁴ günlerden biri olmuştur.¹¹⁷⁵ Özellikle Haymana'ya yönelik önemli Yunan taarruzlarının beklendiği bildirilerek 3. Grup Komutanı'nın müstakil olarak bu bölge sorumluluğunu üstüne alması emredilmektedir. Yunanlılar 1 Eylül günü Haymana ve Çal Dağ yönlerinde önemli

¹¹⁷³ ATASE TİH: Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 1/1.

¹¹⁷⁴ Sakarya Savaşı'nda bulunan Yunanlı er Nikos Vasilikos'un günlüğünde "2 Eylül günü Türklerin toprağın her karışını talep ettiğini" yazdığı görülmektedir. Bkz. Erdem, **a.g.k.**, s. 428.

¹¹⁷⁵ Bugün 5 tabur komutanı 3 alay komutanı 900 er ve 82 subay muharebe dışı kalmıştır. Bkz. Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 670.

gelişme kaydetmişler ve Türk Başkomutanlığı bütün ihtiyatlarını bu bölgede muharebeye sokmuştur.¹¹⁷⁶

Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın saat 17.00'da verdiği rapora göre,¹¹⁷⁷ Müretteb Kolordu bölgesinde, Yunanların bir Tümen ile demiryolu kuzeyinden Basri Kale'ye yaptığı taarruz durdurulmuş ve Yunanlılar İğneciler doğusundaki Kartaltepe-Sivri hattında tespit edilmiştir.¹¹⁷⁸ Ayrıca Beylikköprü doğusunda ise Karadağ'a kadar ilerleyen Yunan birlikleri de bu bölgede durdurulmuştur.¹¹⁷⁹

3 ve 2. Gruplar bölgesinde, Yunan kuvvetleri sabahın ilk saatlerinde 3. Kafkas Tümeni bölgesinde çok ciddi bir taarruz geliştirmiş ve bu tümenin sağ kanadını Mezar Tepe, Yamak vadisi bölgesinde çok zor durumda bırakmışsa da sonuçta Yunanlılar burada durdurulmuştur.¹¹⁸⁰ Grup Komutanı saat 12.30 itibarıyla yaklaşık 4-6 kilometre kuzeyde Haymana tarafında bulunan intikal halindeki 11.Tümeni bir an önce bölgeye yetiştirmeye¹¹⁸¹ çalışıyordu. Günün devamında Yunan birlikleri 2. ve 3. grupların iç kanatlarını taarruzla geri attı.¹¹⁸² (57., 8. ve 3. Tümenler) 8. Tümen Haymana'nın üç kilometre güneyinde tutunmuş ve bir bölüğü esir olmuştur.¹¹⁸³ İsmet Paşa Haymana'nın bir elden savunmasını sağlamak amacıyla 2. Grubu 3. Grup Komutanı Yusuf İzzet Paşa'nın emrine vermiştir.¹¹⁸⁴ Bu da çok istisnai bir komuta kontrol tedbiridir.

¹¹⁷⁶1 Eylül günü Yunanların şiddetli taarruzlarının bekleniyordu. Çünkü düşman kuvvetleri kuzeyde Dua Tepe'yi işgal ettiği gibi Çal Dağı'nın da mühim bir kısmını ele geçirmişti. Özellikle 2 Eylül sabahı düşmanın başarısını ve temposunu sürdürerek Basrikale Tepe'de tertiplenmeye çalışan Türk kuvvetlerine taarruz etmesi çok kritik bir durum yarattı. Zira Basrikale Tepe ele geçerse bütün Ordu'nun sağ kanadına hakim bir vaziyete girmiş olacaktı. Bkz. Uğurlu **a.g.k.**, 2007, s. 172.

¹¹⁷⁷Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 823.

¹¹⁷⁸ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 35.

¹¹⁷⁹ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 35/1.

¹¹⁸⁰Sonuçta çok ciddi zayiata uğramış olan 3. Kafkas Tümeni Dikilitaş Haymana yolunun kıvrıldığı noktanın 3. Km. civarında tutunarak düşman taarruzlarını durdurmayı başarmıştır. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 7 ve Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 7/1.

¹¹⁸¹ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 6.

¹¹⁸²Bütün bu yaşananlar gece saat 02.00'da yayınlanan günlük harp raporunda "... bugün Yunanların Çal Dağı'nda yaptığı mükerrer taarruzlar tard ve tevkif olundu. Dikilitaş şimalinden taarruz eden Yunanlar bir miktar ilerlemiş ise de tesis olunan cephe karşısında durdurulmuştur." şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 6/2.

¹¹⁸³3. Kafkas Tümeni'nin Mezar Tepe'deki mevzilerini bırakarak geri çekilmesi 8. Tümeni çok güç duruma soktu. Daha sonra yapılan süngü hücumu ile Cumhuriyet Tepe geri alınsa da Haymana'nın güneydoğusunu örten sırtlar Yunanların eline geçmişti. 3. Kafkas Tümeni bu muharebelerden sonra tümüyle dağılmış ve birlikleri birbirine karışmıştı. Haymana Yunanların eline geçecek gibi görünüyordu. 8 ve 57. Tümenler Haymana'nın 2 kilometre güneyindeki alçak sırtlara çekildiler. Bkz. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 178.

¹¹⁸⁴ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 17/1; Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 178; Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 60.

1. Grup bölgesinde, Cephe Komutanı 09.30'da Çal Dağı'nın mutlaka elde bulundurulması ve birliklerin düzenlenmesi konusundaki emrini 1. Grup Komutanı'na yinelemiş¹¹⁸⁵ ve Yunanların Çal Dağı'na yaptığı mükerrer taarruzlar 4. Tümen tarafından bertaraf edildi.¹¹⁸⁶ Çal mıntıka kumandanı Şükrü Bey¹¹⁸⁷ 15. ve 24. Tümenlere komuta etmektedir.¹¹⁸⁸ Yunanlılar bütün güçleri ile sadece iki kilometre önlerindeki Haymana'ya ulaşmaya çalışırken¹¹⁸⁹ hava kararana kadar süren çatışmalarda iki Yunan tümeni Haymana Güney ve Güneydoğu sırtlarını ele geçirmişlerdir.¹¹⁹⁰

Yunan harekâtına bakıldığında, bugün verilen Başkomutanlık emrinde Yunan 3. Kolordusunun ilerleyemeden mevzilerinde kaldığını, 2. Kolordu'dan henüz bir bilgi alınamadığını¹¹⁹¹ ve 2 Eylül günü için kolorduların aynı tertip ve düzende ilerlemeye devam etmeleri belirtiliyordu.¹¹⁹² Fakat 2 Eylül günü sabah verilen ani bir emirle bütün kolordular için 2 günlük bir istirahat emredildi. Prens Andre bu noktada kendilerinin tamamen bir çıkmaza girdiklerini belirtmektedir.¹¹⁹³ Öyle ki daha Türklerin birinci savunma hattı ele geçirilmeden Yunan ordusu mevcut kuvvetinin üçte birini zaten kaybetmiştir.¹¹⁹⁴ Yunan başkomutanlığı öyle bir aciz içindedir ki Başkomutan Anastasios Papoulas yakın arkadaşı olan 2. Kolordu Kurmay Başkanı'na gönderdiği bir şahsi mektupta Türklerin geri çekilme mi yapacağı yoksa çekilirken savunmaya devam mı edeceği hakkında hiçbir malumatlarının olmadığını ifade ederken bir yandan da bu

¹¹⁸⁵ ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 11/1.

¹¹⁸⁶ Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 823.

¹¹⁸⁷ 15. Tümen Komutanı idaresinde ve doğrudan Cephe Komutanlığı'na bağlı olarak 24 ve 15. tümenlerden oluşturulan bir "Çaldağı Mıntıkası Komutanlığı" tesis edilmiş ve bu komutanlığın sağdaki 4. Grup ile olan ara hattı Şeyhali - Sivri hattı, soldaki 3. Grup ile olan ara hattı ise Kadıköy-Soğucalı hattı olarak bildirilmişti. Ayrıca Haymana bölgesi için her gruptan birer alay ihtiyat ayırmaları, 12. Gruptan 17. Tümen'in Haymana'da cephe emrine gönderilmesi emredilmiştir. Bkz. Vandemir **a.g.k.**, 2016, s. 60.

¹¹⁸⁸ Bu muharebelerde yalnızca 8. tümen 800 er şehit ve yaralı olarak muharebe dışı kalmış, 57. Tümen'in üst düzeyde hemen hemen hiçbir subayı kalmamıştı. Bkz. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 178.

¹¹⁸⁹ 1 Eylül gününe gelindiğinde Yunan Başkomutanlığı'nın kolordular arasındaki geniş boşlukları nihayet algıladığını ve bunu gidermeye yönelik birtakım tedbirler geliştirmeye çalıştığını görüyoruz. Aynı gün başkomutanlıktan yeterince bilgi alınamaması nedeniyle Prens Andre bir irtibat subayını Başkomutanlık Karargahı'na göndermiş fakat orada da ciddi ölçüde bilgi noksanlığı olduğunu görmüştür. Hatta bu arada başkomutanlık Harekât Şube Müdürü Albay Sarıyanis'in bu irtibat subayına açıkça "oyunu kaybettik" şeklinde bir itirafta bulunduğunu nakletmektedir. Bkz. Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 137.

¹¹⁹⁰ Buna rağmen Papulas halâ bazı birlikler ile irtibat sağlamadığını belirtiyor buna mukabil irtibat sağlayamadığı 2. Kolordu'ya görev veriyordu. Bkz. Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 183.

¹¹⁹¹ 1 Eylül günü Yunan 2 Kolordusu'nun Ilıca vadisi doğusundan çekilmiş olduğu ancak 4. Tümen'in Şerefli Vadisi boyunca ilerleyip boş siperleri elde etmesi sonucu anlaşılmıştır. Bkz. İ. Çalışlar (2010), *10 Yıllık Savaş*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 549.

¹¹⁹² Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 127.

¹¹⁹³ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 128.

¹¹⁹⁴ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 131.

durumda bile halâ süratle Ankara'ya ilerlemek gibi bir önemli noktada kararsızlık içinde bulunup hükümetin kararını bekleyeceğini belirtmektedir.¹¹⁹⁵ Görünüşe göre Anastasios Papoulas ciddi bir karar krizi yaşamaktadır.

Başkomutan günün sonunda verdiği emirde, kuzeyde Basriköy bölgesinde Yunanların durdurulduğunu, Haymana'nın güneyindeki 8., 3. Kafkas ve 57. Tümenlerin bir miktar geri çekildiğini, 2 ve 3. Gruplar cephesinde Yunanların baskın tarzındaki taarruzlarının defedildiğini, Çal cephesindeki kuşatma girişiminin şimdilik bertaraf edildiğini belirtmektedir.¹¹⁹⁶ Bu gelişmelerden de anlaşıldığı kadarıyla bugün özellikle Çal Dağı bölgesindeki muharebeler bakımından savaşın en kritik günlerinden bir yaşanmıştı.

Bugün Çal Dağı bölgesinde yaşanan muharebeler kuvvetlerin tertiplenişi ve hareketleri bakımından önemli bilgiler sağlamaktadır. Öncelikle, Selahaddin Adil Paşa'nın gün içinde gönderdiği raporda¹¹⁹⁷ belirtildiği üzere, 3. Kafkas Tümeni'nin 800 metre kadar kuzeye geri çekilmesi söz konusu olmuştur. Yeni mevzilerinde bu tümene 9. Tümen bir alayıyla destek olmuştur. 3. Kafkas Tümeni bölgesinde yapılan sabahki Yunan taarruzunda bu tümenin cephede bulunan 11. Alayı'nın birinci hattındaki taburu doğrudan ikinci hatta çekilmiş ve bu hatta bulunan alay karargahına yaklaşmıştır. Girme yapan Yunan birlikleri 3. Kafkas Tümeni'nin ihtiyat 8. Alayı tarafından süngü hücumuyla geri atılmıştı. Bu durumda Yunan girmesi birinci hat alayının ikinci hat mevzilerine kadar ulaştığı için Tümen Komutanı tarafından ihtiyat 8. Alay marifetiyle karşı taarruz uygulanmıştır. Bu durumda Tümen Komutanı ihtiyat alayıyla karşı taarruz değil tıkama da yapabilirdi. Bununla beraber, gerek geride karşı taarruz yapacak başka bir ihtiyatın olmaması, gerekse, muharebenin Haymana'nın çok yakınlarında ve son hakim hatlarda cereyan ediyor olması nedeniyle elindeki tüm gücünü kullanarak aktif bir hareket tarzı izlediği görülmektedir. Uygulanan savunma tipik bir taarruzi hareketlere dayanan mevzi savunmasıdır.

3. Kafkas Tümeni'nin cephesinde birinci hatta bir alay mevcuttur ve bu alayın savunma bütünlüğü kendisine ait savunma derinliği içindeki iki kilometrelik alanda tekrar sağlanmıştı. Bununla birlikte muharebenin ilerleyen safhalarında 3. Kafkas Tümeni bir

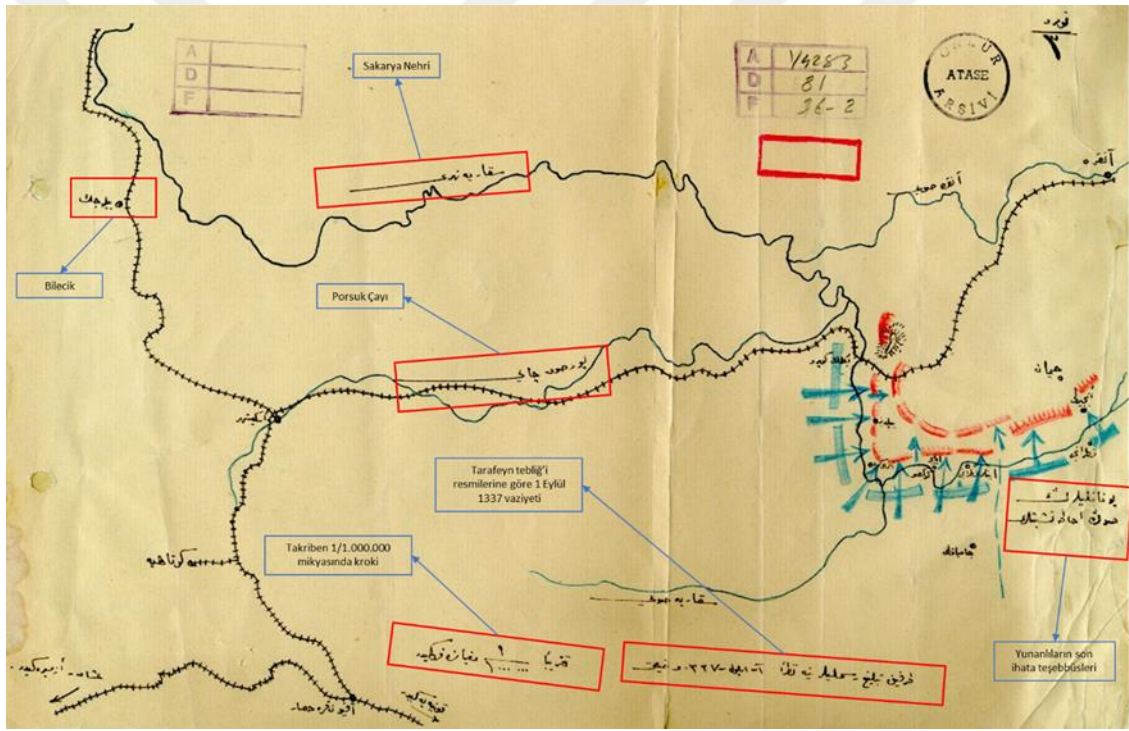
¹¹⁹⁵ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 134.

¹¹⁹⁶ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 39.

¹¹⁹⁷ ATASE TİH: Kutu: 1238, Gömlek: 38, Belge No: 9.

miktar daha (yaklaşık 1 km kadar daha) kuzeye çekilmiş ve burada artık bıçağın kemiğe dayandığı noktada geride ihtiyatsız ve takviyesiz bir durumda Grup Komutanı'nın aldığı bir takım taktik tedbirlerle durum muhafaza edilmeye çalışılmaktadır. İsmet Paşa verdiği emirde,¹¹⁹⁸ Saat 11.00'da Çeşme civarından Karahoca kuzeyine 3. Grup emrine girmek üzere ayrılan 11. Tümen ile durumun düzeltilmesini ve Haymana'nın mutlaka elde bulundurulmasını emretti.

Ayrıca bugün boyunca yapılan; farklı iki ana ast birliklerden teşkil edilmiş özel görev kuvvetlerinin teşkil edilmesi, aynı seviyedeki birliklerin iki kademeli olarak birbirlerinin emrine verilmesi gibi taktik uygulamalar o zamanlarda rastlanmayan çok yaratıcı ve esnek uygulamalardır.

Görsel 5. 48. 1 Eylül genel vaziyeti.¹¹⁹⁹

Hakimiyet-i Milliye gazetesi 31 Ağustos günü çıkan nüshasında “Salı Günü Şiddetli Muharebeler” başlıklı haberlerinde 30 Ağustos tarihinin, birinci haftasını bulan meydan muharebesinin şu ana kadar ki hemen en şiddetli günü olduğunu yazmaktaydı. Gazete haberin devamında Yunanların yedi günlük azim zayıflığına rağmen dün de taarruzunu yenilediğini ve bu taarruzlar için lazım gelen takviye kıtaatını cephe

¹¹⁹⁸ ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 12.

¹¹⁹⁹ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 38.

gerilerindeki birliklerden aldığının düşünüldüğünü, buna rağmen hâlâ ne bir ihata hareketine ne de büyük bir askeri sevkîyata başladığının söylenemeyeceğini belirtiyordu.¹²⁰⁰

2 Eylül 1921

2 Eylül Çal Dağı'nın kaybedildiği gün olmuştur. Türk ordusunun Yunanların Sivri - Haymana arasından cepheyi yarmak için taarruzlarına devam edeceği beklentisiyle saat 03.00'te verdiği 33 sayılı emirde Müretteb Kolordu ve 3. Grup cephelerinde Yunan taarruzlarının devamının beklendiğini¹²⁰¹ ve bulunan mevziler korunarak Haymana mevzilerinin kesin olarak savunulmasını, 2. Tümen'in derhal Kadıköy bölgesinde hareket ederek Çal Cephesi emrine girmesini, 23. Tümen'in de gerekirse Haymana güneyinde kullanılmasını emrediyordu.¹²⁰² Sabah 07.00 itibarıyla Yunanların Mezar Tepe'de yalnızca nöbetçileri olup henüz bir faaliyeti görülmediği rapor edilmişse de Yunan taarruzları daha sonra hızlandı.¹²⁰³

Saat 09.25'te 4. Grup Komutanı Çal Dağı'ndaki Yunanların takviyeler aldığını ve elde ihtiyat kalmadığından durumun güç olduğunu bildirmektedir.¹²⁰⁴ Gün içinde yaşanan muharebelerde, öğlene doğru Müretteb Kolordu cephesinde Yunan taarruzları durdurulmuş, 4. Grup bölgesinde Yunan birlikleri merkezdeki bazı bölgelere girmiş, Çal Dağı ile Şeyhali doğusunda muharebeler şiddetle devam etmektedir.¹²⁰⁵ 7. Yunan Tümeni Polatlı istikametindeki taarruzlarına devam ederken aynı Kolordu'nun 3 ve 10. Tümenleri de Polatlı'nın 10 kilometre güneydoğusunda Çal Dağı batısındaki 4. Grup'a taarruz etti. Saat 12.00'da Batı Cephesi'ne verilen grup raporunda Çal Dağı ile Şeyhali arasına giren Yunan kuvvetinin ilerlemekte olduğu, şayet bu kuvvet durdurulamazsa Karayavşan- Şeyhali- Yümekünlü hattına çekilmenin düşünüldüğü belirtildi.¹²⁰⁶ Daha sonra 3. Yunan Tümeni 5. Kafkas Tümen'in ilk siperlerine girmeyi başardı. Bir yandan da 10. Yunan Tümeni Sivri'ye girmek üzereydi. Saat 17.30'da Çal Dağı ile Şeyhali arasında ilerleyen Yunan birlikleri Karayavşan'ın bir miktar kuzeyine kadar ilerlemiş olup bu Yunanlılara karşı kullanılmak üzere 4. Grup tarafından cepheden çekilen 6 tabur

¹²⁰⁰Hakimiyeti Milliye, 1 Eylül 1921, No: 279.

¹²⁰¹Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 1973 s. 149-150.

¹²⁰²ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2546.

¹²⁰³ATASE TİH: Kutu: 1142, Gömlek: 48, Belge No: 8.

¹²⁰⁴ATASE TİH: Kutu: 1140, Gömlek: 90, Belge No: 1.

¹²⁰⁵ATBD, a.g.k., 2013, Vesika No: 46.

¹²⁰⁶Aykut, a.g.k., 2006, s. 118.

ve bir istihkam bölüğü 5. Kafkas Tümeni emrine, Karayavşan kuzey sırtlarına gönderilmişse de¹²⁰⁷ bir Yunan Piyade Alayı Çal Dağı güneydoğusundan Sivri bölgesine geldi.¹²⁰⁸ Bütün bu gayretlere rağmen, çevrilme tehlikesine karşı sağ taraf ve merkezdeki birliklerden 4-5 tümenin sol yana alınması ile zayıflamış olan bu cephe kısımları Yunan saldırıları ile birçok noktalarda mevzilerini geri çekmeye mecbur kalmışlardı.¹²⁰⁹ Gece saat 23.55'te ise Cephe Komutanlığı Yunanların Çal Dağı'nı tamamıyla¹²¹⁰ işgal ettiğini¹²¹¹ ve kuvvetlerin Kadıköy'ün 4 Km. uzağına çekildiğini,¹²¹² 11.Tümen'in derhal bölgeye sevk edilmesini, hatta 23. Tümen'in dahi bu bölgede kullanılabileceğini emretti.¹²¹³ Hatta 1-2 Eylül'de devam eden Yunan saldırıları sonucunda Yunanlılar bir ara Haymana-Polatlı şosesinin kuzeyine dahi geçti.¹²¹⁴

Bu meyanda cephedeki en kritik kesim cephenin yaklaşık orta kesiminde olan Çal Cephesi bölgesi olmasına rağmen, en kuzeyde Müretteb Kolordu bölgesinde de Yunan taarruzları beklendiğinden bunalımlı bir durum vardır. Bu nedenle kuzeydeki 4. Gruba gereğinde bir alayı Müretteb Kolordu bölgesine sevk etmek üzere hazır etmesi ve güney sektörde Kızılkoyunlu kuzeyinde bulunan 1. Gruba mensup 23. Tümen'in Ordu emrine verilmek üzere ayrılması emri verilmiştir.¹²¹⁵ Bu hem ihtiyatlara konulan bir tahdit hem de kuvvet tasarrufu prensibinin bir uygulamasıdır. Nitekim beklendiği gibi kuzey

¹²⁰⁷Cephe Komutanı saat 17.30'da verdiği emirde düşmanın ordumuzun sol kanadında savunmaya geçerek esas taarruzunu Çal Dağı mıntıkasında yapmakta olduğu, birliklerin bu bölgede elde daima hazır ihtiyat bulunduracak şekilde cephedeki tertibatlarını gözden geçirmeleri emredilmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 60, Belge No: 1.

¹²⁰⁸ATASE TİH: Kutu: 1140, Gömlek: 89, Belge No: 1.

¹²⁰⁹Adil, **a.g.k.**, 1982, s. 386.

¹²¹⁰Fevzi Çakmak notlarında bu konuda "Düşman Çaldağı'nı bütünüyle ele geçirdi. 12. Grup (11. Tümen) Kadıköy batısına sevk edildi. 4. Grup'un soluna ve Karayavşan'a düşman birlikleri girdi. Basri Kale Tepe'ye yapılan düşman taarruzu durduruldu. 4. Grup Çal bölgesindeki durgunluğa istinaden Şeyh Ali hattına alındı" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 823.

¹²¹¹Sabaha karşı saat 02.00'da yayınlanan harp raporunda Beylikköprü doğusunda düşmanın durdurulduğu, Kursallı-Sivri hattında başarılı bir karşı taarruz gerçekleştirildiği, Dikilitaş ve Çal Dağı'na yapılan ısrarlı düşman taarruzlarının durdurulduğu belirtilmiştir. Bu emirden hemen 35 dakika sonra verilen emirde ise düşmanın Çal Dağı'nı işgal ederek birliklerimizin Kadıköy batısına alındığı ve 23. Tümen'in bölgede kullanılma ihtimali vurgulanmaktadır. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 40; ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 79, Belge No: 1.

¹²¹²Toplam 6 tabur 5. Kafkas Tümen Komutanı Cemil Cahit Bey'in emrine verilerek Yunanların kuşatma girişimine karşı savunma görevi verilmişse de saat 19.00 itibarıyla Çal Dağı ile 4. Grup arasına giren Yunanların büyük kısmı ile kuzeydoğuya doğru yönelmesi üzerine, Karayavşan kuzey sırtlarında toplanan 6 taburluk bir kuvvetle bir gece taarruzu yapılarak Yunanların Çal Dağı eteklerini atılması amacıyla bir karşı taarruz icra etmiştir. Fakat günün sonunda Yunanların 1140 rakımlı tepe de dahil olmak üzere Çal Dağı'nı tamamen işgal etmesi önlenememiştir. Bkz. Aykut, **a.g.k.**, 2006, s. 122.

¹²¹³ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 79, Belge No: 2.

¹²¹⁴Selahattin Adil, **a.g.k.**, 1982, s. 386.

¹²¹⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 149-150.

sektörde 7. Yunan Tümeni Basrikale Tepe ve Polatlı genel istikametinde taarruza geçiyordu.

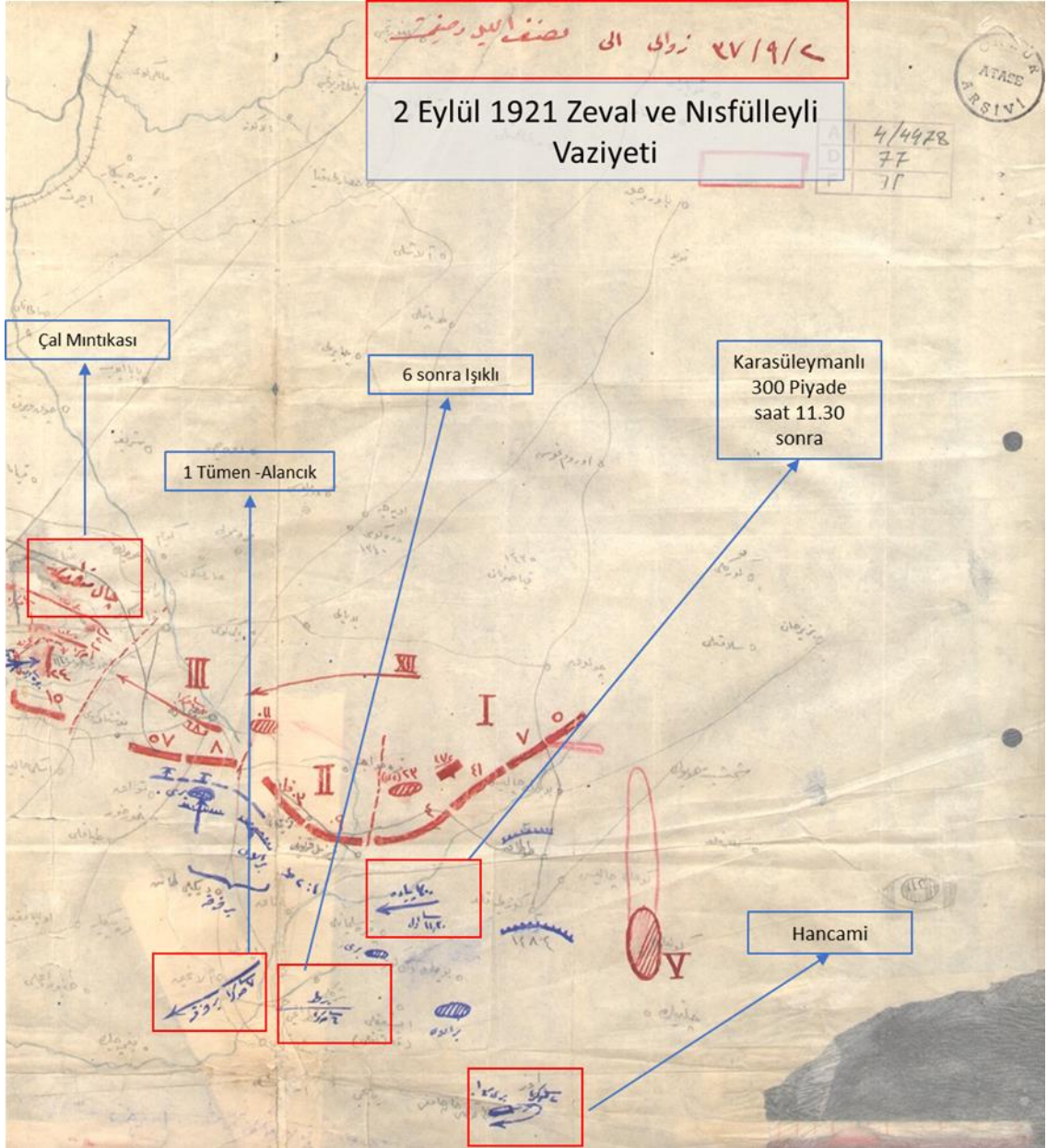
2 Eylül gününün bitiminde durum şudur; kuzeyde Yunan taarruzları durdurulmuştur. Çal Cephesinde ise mevzi kayıplar yaşanmışsa da savunma devam etmektedir. Güneyde 1., 12. ve 5. Gruplar karşısında bulunan 2. Yunan Kolordusu, büyük kısmı ile bugün de olduğu yerde kalarak, 1. Yunan Kolordusunun Çal dağı ve Ardıç üzerine ilerlediği sırada baskıyı devam ettirmedi.. Hatta 1. Grup Komutanı, Cephe Komutanlığına Yunanların, ordu sol kanadında faaliyette bulunmadığını, hatta bu bölgede savunmada kalarak kuvvetlerinin çoğunu cephenin merkezine kaydırıldığını belirterek, bütün Grupla Yunan ikmal ve ulaştırma yolu olan Sivrihisar-Eskişehir hattına baskınlar yapılmasını teklif dahi etmiştir.¹²¹⁶

Yunanlar, Sakarya Savaşı'nın başladığı 23 Ağustos'tan bu yana en büyük ilerlemelerini bugün yapmış oldular. Polatlı-Haymana karayolunun Şeyhali kesimini ele geçiren 10. Yunan Tümeni'nin ulaştığı yer Ankara'ya kuş uçuşu 60 kilometre uzaklıktaydı.¹²¹⁷ Buna rağmen Anastasios Papoulas saat 20.30 da 3 Eylül günü için verdiği emirde kolorduların ertesi gün bulundukları yerlerde dinlenerek toparlanmalarını emreliyordu. Yunan birliklerinde de çok ciddi bir yıpranma görülüyordu.¹²¹⁸

¹²¹⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 155.

¹²¹⁷Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 185.

¹²¹⁸Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 195.

Görsel 5. 49. 2 Eylül 1921 öğlen ve gece yarısı vaziyeti.¹²¹⁹

Başkomutan'ın muharebelerin geleceği üzerinde Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile yaptığı görüşmede Fevzi Paşa savunmanın bulunulan hatlarda sürdürülmesi düşüncesini ifade ederek “bize yağmur yağarken Yunanlara da güneş doğmuyor” diyordu.¹²²⁰ Bunu teyit eder şekilde General Kondilis'in Anadolu Seferi Adlı hatıralarında, 2 Eylül günü ile ilgili olarak, cephanenin çok azaldığı Türklerin direnmesi

¹²¹⁹ATASE Kataloğu, Kutu: 1212, Gömlek: 80, Belge No: 1.

¹²²⁰Erikan, a.g.k., 2008, s. 257.

günden güne arttığı ve artmaya devam edeceğinin anlaşıldığı belirtilmektedir.¹²²¹ Daha sonra 2 Eylül'de Çal Dağı'nın kaybedilmesi ile ilgili Mustafa Kemal Paşa şunları ifade etmiştir; “Çal Dağı mevzinin düşman eline geçmesi muharebenin artık aleyhimize döndüğü gibi bir fikir verebilir fakat efendiler bu çok yanlış bir fikirdir daima cevherini muhafaza eden bir ordu için mevzinin ehemmiyeti yoktur. Bir asker her yerde muharebe eder tepenin üstünde tepenin altında derenin içinde de muharebe eder. Bu kaideye uyarak hareket eden ordumuz Çal Dağı'nın Yunanların eline geçmesinden hiç endişe etmemiştir.”¹²²²

Bununla bağlantılı olarak Albay Bujak 2 Eylül tarihine gelindiğinde aslında esas maksadın Türk ordusunu imha etmek değil bir tehdit olmaktan çıkaracak şekilde zayıyata uğratmak olduğunu ve bunun da tahakkuk ettiğini dolayısıyla taarruzun durdurulmasının esasen makul olduğunu ima etmektedir.¹²²³ Tabii ki bu çok tutarsız bir bakış açısidir. Çünkü daha çok yıpranan taraf Yunan ordusu olmaktadır. Yunan Komuta kademesinde taarruzun başarısına ilişkin ilk şüphelerin bugün görüldüğü ve harekâtın savunma veya geri çekilmeye dönüştürülmesi yönündeki fikir geliştirmelerin bu aşamada başladığı anlaşılmaktadır. Bununla benzer şekilde Prens Andre de sonuçta Ankara ele geçirilse dahi bunun kendilerine bir şey kazandırmayacağını, çünkü kış gelince orduların iâşe edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹²²⁴

Bugünkü nüshasında Hakimiyyet-i Milliye gazetesi “Beylikköprü'deki Kanlı Muharebeler” başlığı ile yer alan haberinde, düşman birliklerinin Beylikköprü Cephesi'ndeki taarruzlarını yineleyerek şimendifer yolunun güney kısımlarına ehemmiyet verdikleri fakat kıtaatımız düşmanın bu taarruzlarına karşı pek büyük bir metanet ile cevap vererek özellikle Beylikköprü Cephesi'nde şiddetli mukabil taarruzlar icra ettikleri bilgisi verilmektedir. Cepheden gelen bu telgrafa göre düşman burada bazı mevzi ve mevkileri ele geçirebilse de buralarda yerleşmeye muvaffak olduğu bu birkaç tepeden mukabil taarruzlarımız ile püskürtülmüştür. Ayrıca muharebelerin İngiliz basınındaki yankılarına değinilerek daha iki hafta önce Türklerin Yunanlar önünde hemen

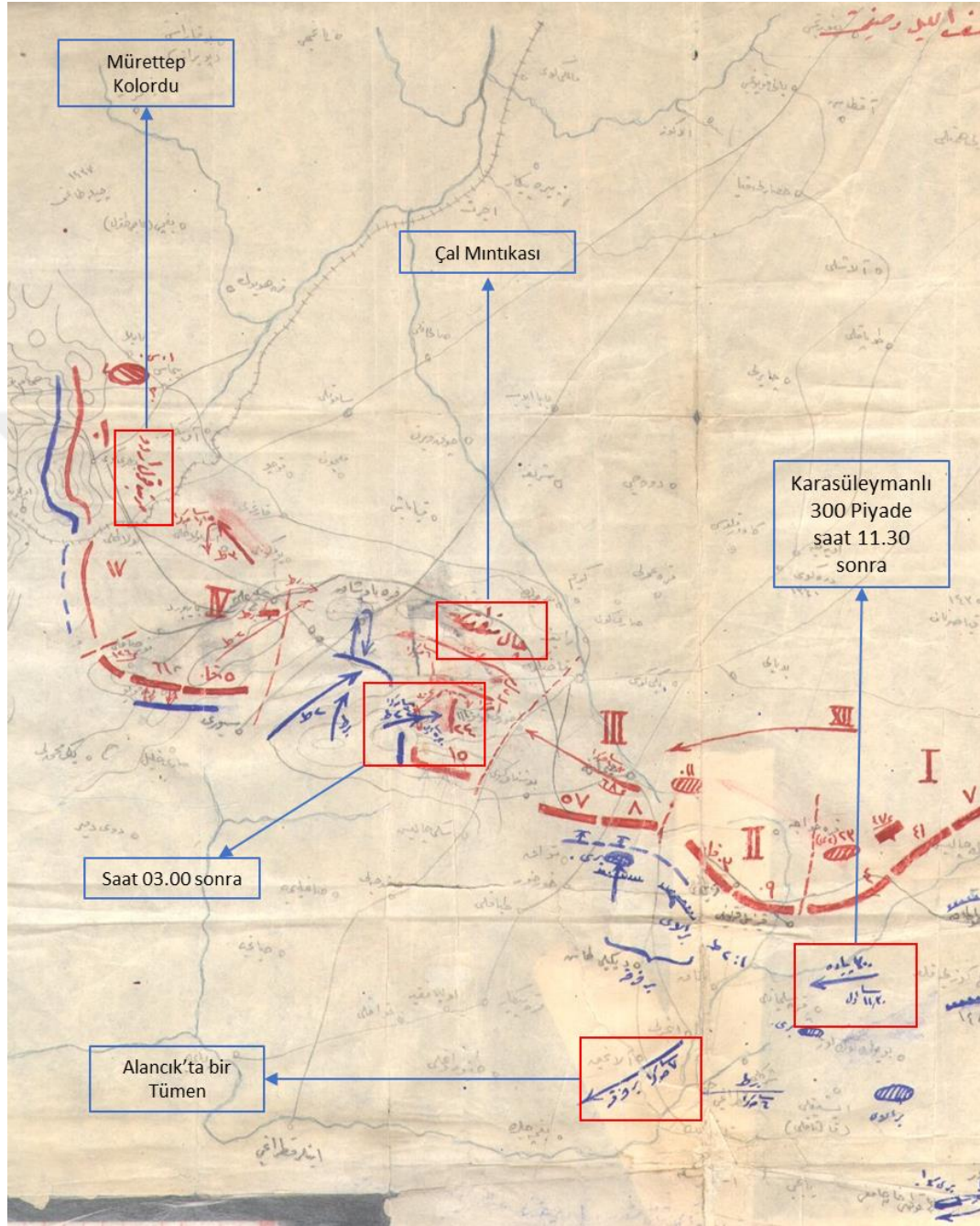
¹²²¹Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 671.

¹²²²Türsan, **a.g.k.**, 1994, s. 56.

¹²²³Bujak, **a.g.k.**, 1939, s. 227.

¹²²⁴Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 131.

eriyeceğini söyleyen İngiliz basınının, şimdi Yunanların müşkülâtından bahsetmeye başladığı vurgulanmaktadır.¹²²⁵

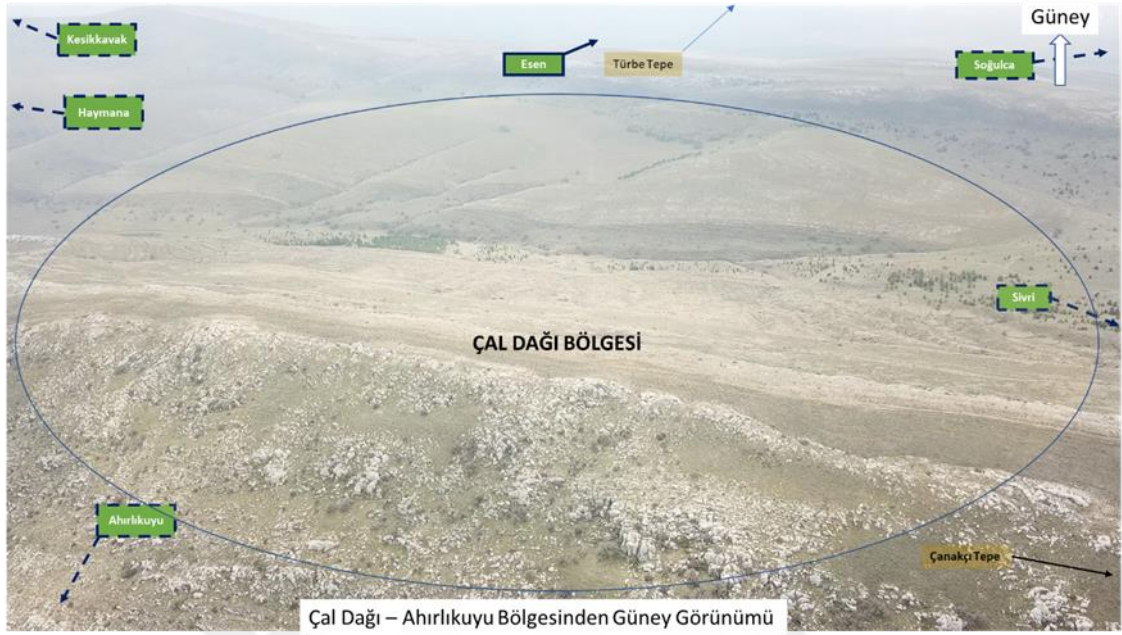

Görsel 5. 50. 2 Eylül 1921 gece yarısı vaziyeti.¹²²⁶

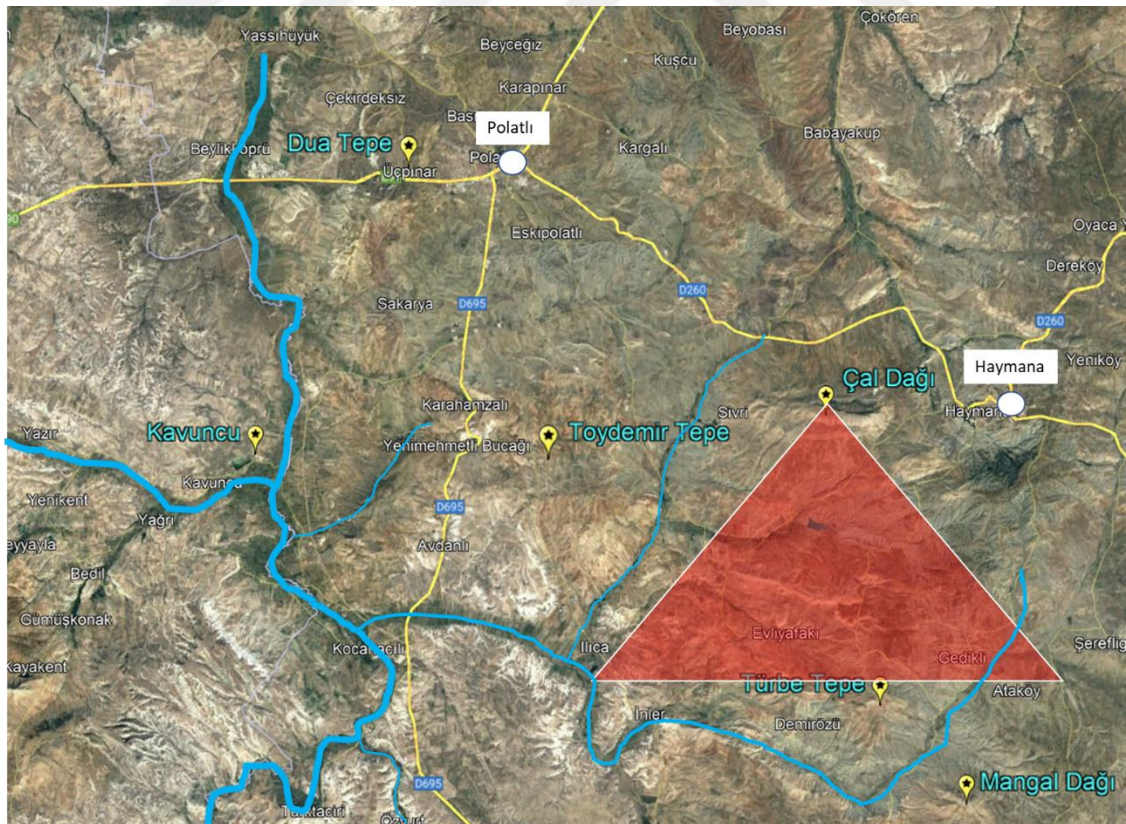
¹²²⁵Hakimiyeti Milliye, 2 Eylül 1921, No: 280.

¹²²⁶ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 80, Belge No: 1 (2/9/1337).

Muharebelerin bu aşamasında çok özel önem kazanan Çal Dağı bölgesine ilişkin hava resimleri aşağıda sunulmuştur.

Görsel 5. 51. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güney Görünümü.

Görsel 5. 52. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güney Görünümü.

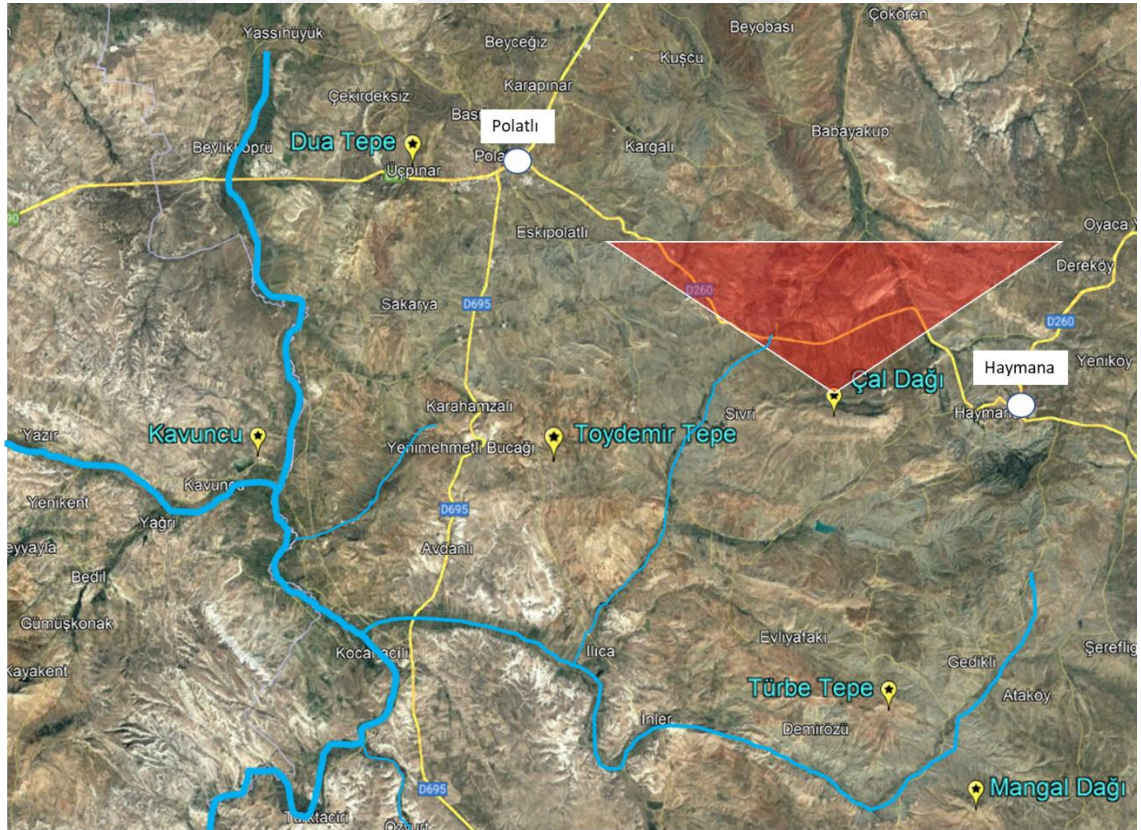
Görsel 5. 53. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güneydoğu Görünümü.

Görsel 5. 54. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Güneydoğu Görünümü.

Görsel 5. 55. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Kuzey Görünümü.

Görsel 5. 56. Çal Dağı – Ahırlıkuyu Bölgesinden Kuzey Görünümü.

3 Eylül 1921

Yunan tarafı 3 Eylül günü ele geçirdiği hatlarda savunmasını pekiştirmekle geçirdi. Batı Cephesi Komutanlığı ise saat 00.30'da verdiği 34 sayılı emir ile 1, 2 ve 3. Gruplarda aynı tertibin korunacağı, Çal Cephesi'nin 11.Tümen ile takviye edilerek 12. Grup Komutanı emrine verildiği¹²²⁷, 4. Grup'un büyük kısmını asıl hatta alması¹²²⁸ ve temasta zayıf birlikler bırakması emredilmektedir.¹²²⁹

Müretteb Kolordu bölgesinde 7. Yunan Tümeni ile temas devam ettirilmiş, 4. Grup bölgesinde Cephe Kurmay Başkanı tarafından bazı incelemeler yapılarak savunma düzeni gözden geçirilmiş, 3. Grup bölgesinde kayda değer bir değişiklik yaşanmamış, 2. Grup bölgesinde cephede bir miktar daraltmaya gidilmiş, 11'inci Grup bölgesinde kayda değer bir değişiklik olmamış, 5. Grup kapsamında ise bir gün önceden kararlaştırıldığı şekilde Yunan gerilerinde keşif ve akın faaliyetleri icrası emredilmiştir.¹²³⁰ Başkomutan 2/3 Eylül sabaha karşı yayınladığı emirde Çal Dağı'nı işgal etmiş Yunan karşısındaki kuvvetlerimizin yeterli şekilde takviye edilmekte olduğunu ve yarın da aynı şekilde bölgede sert muharebeler yaşanacağını¹²³¹ belirtmektedir.¹²³²

Gün içinde 12 ve 4. Grup bölgelerinde iki Yunan alayı ile Sarıhalil batısından kuzeye doğru ilerlerken bir Yunan tümeni Yamak batısından kuzeye, bir tümenden fazla kuvveti ise Büyükgökgöz kuzeyinden hareketlenmiş, iki Yunan alayı Şerefli kuzeydoğusundan, kuzeybatısına hareket etmiş¹²³³ akşam saatlerinde yapılan gözetlemelerde Yunanların 2 alay kadar tahmin edilen kuvvetinin Toydemir'den kuzeye doğru ilerlediği gözlemleniyordu.¹²³⁴

¹²²⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 123.

¹²²⁸4. Grup Komutanı akşam saat 17.00 civarında yaptığı değerlendirmede¹²²⁸ 4. Grup cephesinin son yapılan düzenlemeler sonucu aşırı derecede genişlediğini tümenlerin cephesinin 10 kilometreye kadar çıktığını 5. Tümen'in silah mevcudunun 1200 kadar, 61. Tümen'in ise bundan daha az olduğunu belirterek bazı tekliflerde bulunduğu görülmektedir. Bu bildirim bize Tümenlerin kuvvet durumları hakkında net bir fikir vermektedir. Nitekim normalde bir Tümen seviyesindeki birliğin muharip mevcudunun en az 5-6 bin personel olması gerekirken sözü edilen tümenlerin gerçekte sadece yaklaşık ikişer tabur (veya bir eksik alay) gücünde olduğu görülmektedir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 167, Belge No: 1

¹²²⁹ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2547.

¹²³⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 160.

¹²³¹3 ve 4 Eylül günleri ise Yunanlar güçlerinin son noktasına geldiklerinden dolayı 2 Eylül'de gösterdikleri başarıdan faydalanamamış ve taarruzların durdurmak zorunda kalmıştır. Devam eden 5 ve 6 Eylül günleri ise Yunanların hareketsiz durumu devam etmiştir. Bkz. Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 673.

¹²³²ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 5.

¹²³³Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 824.

¹²³⁴Aykut, **a.g.k.**, 2006, s.122.

Başkomutan akşam üstü yayınladığı mesajda Yunanların öğleden beri cephede esaslı bir başarı gösteremediğini ve Yunan kuvvetlerinde bazı harekât ve hazırlıkların gözlemlendiğini, bunların bir taarruz hazırlığı olarak değerlendirildiğini belirtmektedir.¹²³⁵ Günün geneline bakıldığında Türk birlikleri, fazlaca bir Yunan baskısının olmadığı bu zamanda genel cephe hattının düzeltilmesi amacı ile 4 ve 12. Grup cephelerinde küçük değişiklikler yaparak ertesi gün için beklenen yoğun Yunan taarruzuna yönelik hazırlıklarını pekiştirmişlerdir. Yapılan keşiflerde Yunanların merkez ve sol kanada kuvvet kaydardıkları ve özellikle sağ kanattan itibaren çözülmeye başladıkları anlaşılmaktaydı. Gün boyunca Yunanların Çekirdeksiz'den Güzelcekale'ye kadar 65 kilometrelik cephede, tahkimata ağırlık verdiği görülmüştür.¹²³⁶

Bu tarihlerde Yunan ordusunun verdiği kısa istirahati daha da uzatmak yönünde bir seçeneği olabilirdi. Fakat bunu engelleyen en büyük unsur değişmekte olan iklim koşullarıydı. Yani Yunan ordusu bulunduğu hatlarda geçici bir savunma tertibatı alıp yaklaşık bir ay kadar daha bir toparlanma sürecine girseydi bu defa yağmur mevsiminin gelmesinden dolayı başka türlü zorluklarla karşılaşacaktı. Bu yüzden Yunan ordusu bir zaman baskısı altındaydı. Üstelik tam bu günlerde Türk kuvvetlerinin Kadıköy-Tepeköy-Çulluk-Selametli bölgesinde Yunanların hassas noktasının karşısında toplanıyor olması onları daha da tedirgin ediyordu.¹²³⁷

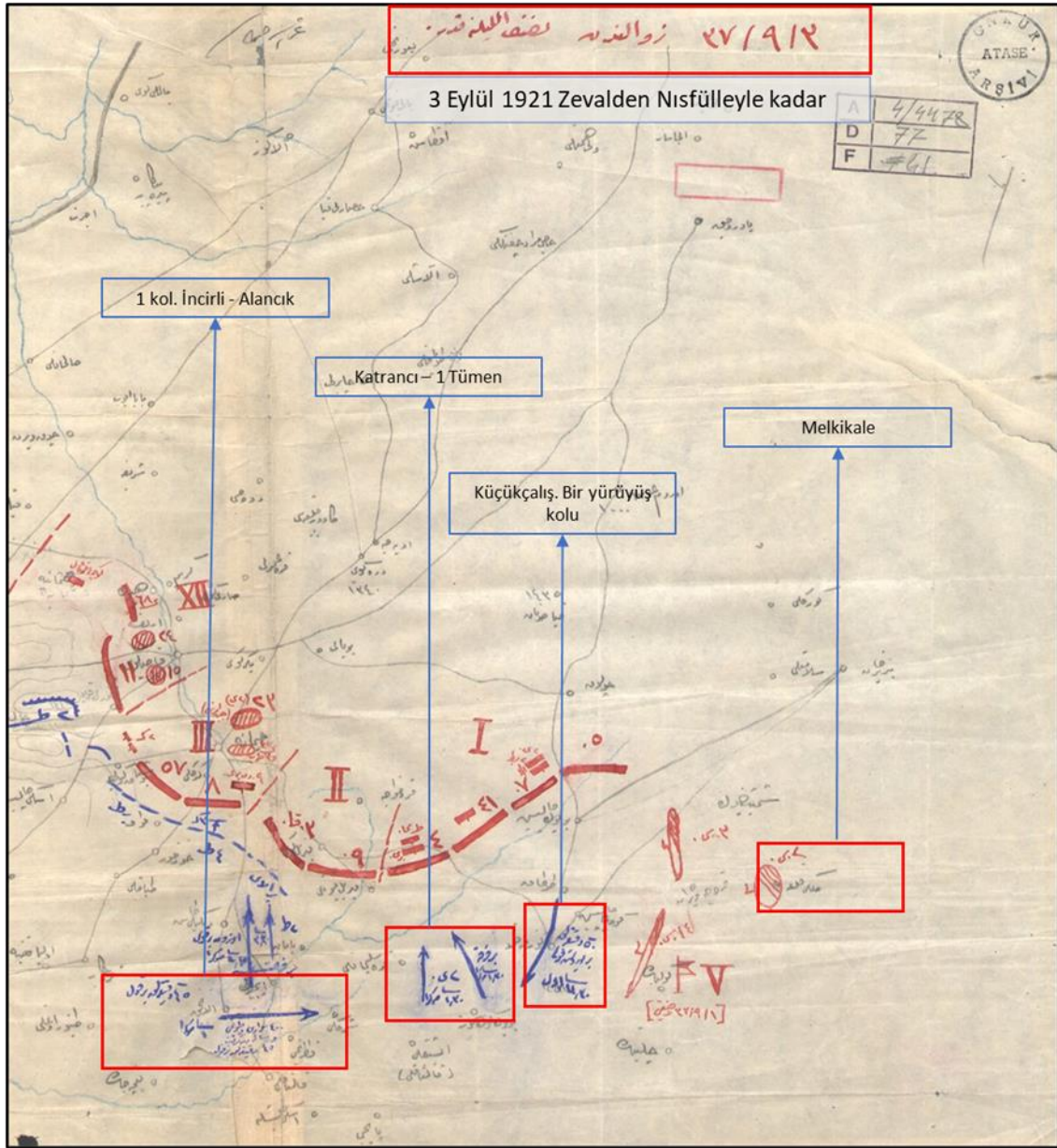
Bugün Hakimiyet-i Milliye gazetesinde “Muhabiri mahsusamızın gönderdiği son bilgiler” ibaresi ile başlayan haberlerde, harbin yine aralıksız olarak devam ettiği bilgisi verilirken son on bir günlük muharebe, “Askeri Harp Tarihi’nde emsaline pek nadir tesadüf edilen vak’a-ı muazzamdandır” ifadesiyle tanımlanmaktadır. Burada dikkat çeken husus gazetenin, haber metnin devamında, bu muharebeyi yalnızca bir mevzi harbi ve yahut siper muharebesi değil, açık bir sahada gerçekleşen büyük bir meydan muharebesi olarak sıfatlandırmış olmasıdır. Gazete ayrıca düzenli olarak yayınladığı yurt dışı kaynaklı haberleri vermeye bugün de devam etmiş ve “Avrupa Gazeteleri Ümitlerini Kesiyorlar” başlığı altında İngiliz gazeteleri, “Türk ordusunu yerinden oynatabilmek bile

¹²³⁵ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 41.

¹²³⁶ Genelkurmay ATASE Yayınları, Türk İstiklal Harbi, **a.g.k.**, 1973, Ankara, s. 165.

¹²³⁷ Albay Büjak, **a.g.k.**, 1939, İstanbul, s. 225.

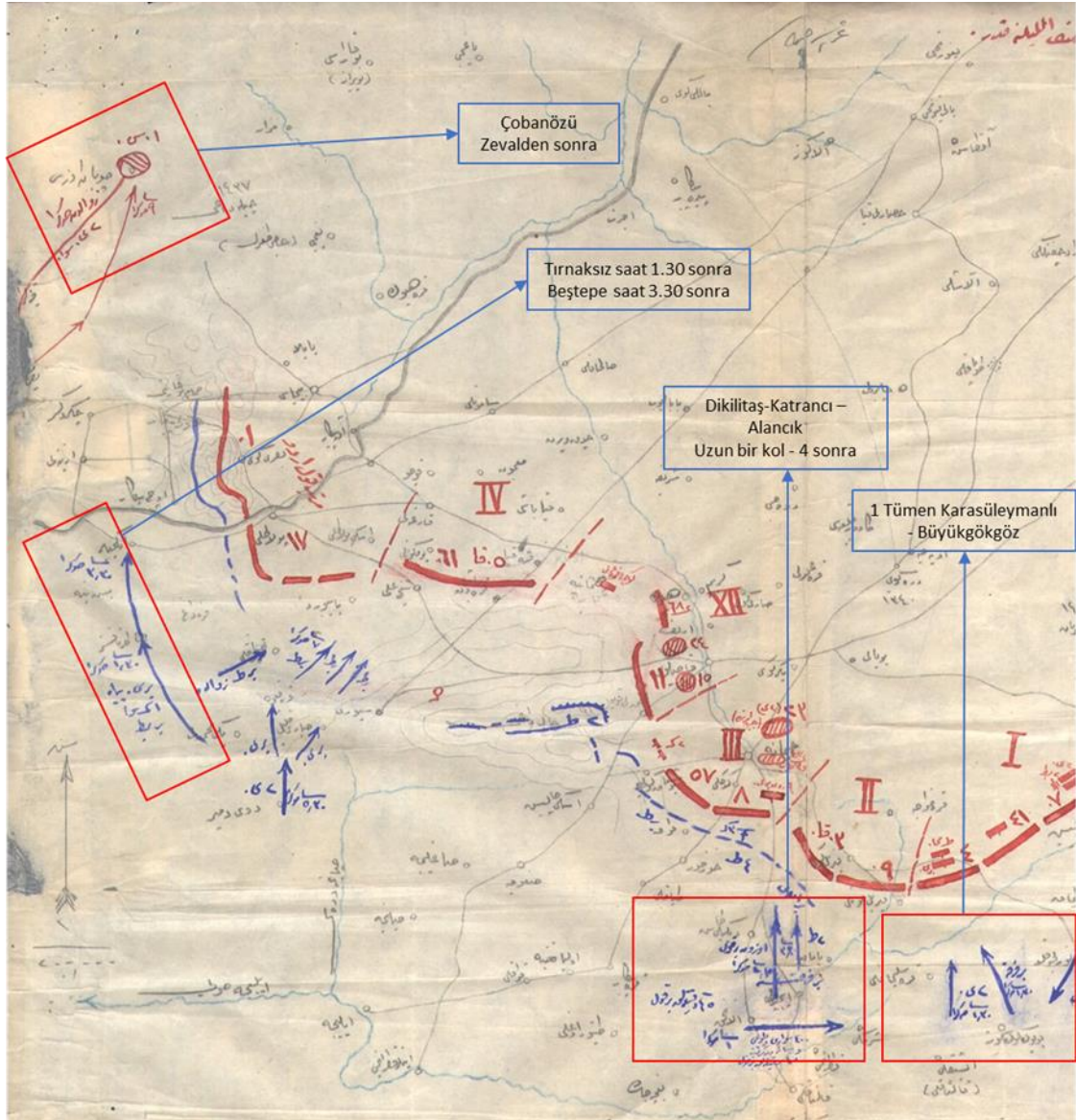
pek imkansızdır” diyor. İtalyan gazeteleri de aynı fikirdeler şeklinde haberler yayınlamıştır.¹²³⁸

Görsel 5. 57. 3 Eylül 1921 öğleden sonra gece yarısına kadar cephe vaziyeti.¹²³⁹

¹²³⁸Hakimiyeti Milliye, 3 Eylül 1921, No: 281.

¹²³⁹ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 110, Belge No: 1.

Görsel 5. 58. 3 Eylül 1921 gece yarısı cephe vaziyeti.¹²⁴⁰

4 Eylül 1921

Türk birlikleri, bir gece önceden, ertesi gün Yunanların özellikle Sivri - Haymana arasından taarruz edecekleri ihtimaline karşı Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından uyarılmıştı. Ayrıca bir gün öncesinden itibaren yapılan keşifler zaten Yunanların merkez ve sol kanatlarına kuvvet kaydardıkları ve sağ kanatlarında çözülme eğilimi içinde oldukları kanaatini uyandırıyorordu. Bu sabahtan itibaren Yunanlar sıklet

¹²⁴⁰ ATASE TİH: Kutu: 1212, Gömlek: 110, Belge No: 1.

merkezi ile Polatlı istikametinde taarruz geçtiler. Bu harekâtın amacı Yunan komuta kademesi tarafından “...Türk kuvvetlerini geriye atmak ve Sakarya üzerinden yapacağı ikmal ve ulaştırma hizmetlerini emniyetle sağlamak” olarak belirtilmekteydi.¹²⁴¹ Askerî karar alma süreçleri bakımından dikkatle incelendiğinde bu amacın muğlak olduğu görülmektedir. Yani harekât sadece belli bir bölgeyi ele geçirerek ikmal faaliyetlerini emniyete almak için yapılmıyordu. Böyle bir durumda bu taarruzun ancak bir mahdut hedefli bir taarruz olabileceği görülmektedir. Bununla beraber bu taarruz için cephede çok orantısız bir kuvvet kaydırması yapılmaktaydı.

Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa 4 Eylül 1921’de yapılan gözetlemeler neticesinde verdiği raporda¹²⁴² Yunanların birkaç günden beri sağ kanattaki kuvvetlerinden bir kısmını batıya kaydırıldığını, Büyükgökgöz - Güzelcekele hattı üzerinde yalnız iki tümenin kaldığını, bunlardan birinin (muhtemelen 25, 26 ve 40’ıncı Efzon alaylarından oluşan 9. Tümen) bölgeden ayrılmış olmasından dolayı Yunanların kesin neticeyi artık bu bölgede aramaktan vaz geçtiğinin değerlendirildiğini, 1. Grup cephesindeki Yunan kuvvetlerinin belirgin bir şekilde tahkimatla meşgul olduğunu, bu durumda 1. Grup’un sağ kanada alınmasının uygun olacağını belirtmektedir.

Cephe Komutanlığı cephenin orta kesimini teşkil eden 4 ve 12. Gruplara karşı taarruz ikazında bulunmuş ve Haymana bölgesinde doğabilecek ilave ihtiyaçları dikkate alarak ihtiyatların düzenlenmesine önem veriyordu. 24, 15 ve 23. Tümenleri, Elif-Kadıköy- Haymana kesiminde toplamış ve 7. Tümen’e Haymana’ya intikal hazırlık emri verilmiştir.¹²⁴³ Bunun yanı sıra, 36 numaralı cephe emriyle,¹²⁴⁴ 4. Grup’un 47. Alayı’nı 12. Grup emrine, 12. Grup’un ise 68. Alayı’nı 4. Grup emrine vermesini emretti.

Akşama kadar olan muharebelerde Yunanların iki alayla 4. Gruba¹²⁴⁵ ve iki Tümen ile Müretteb Kolordu’ya (bilhassa Basri Kale’ye) yaptığı taarruzlar her noktada geri atılmış¹²⁴⁶ ve Saat 21.30 itibarıyla Yunanların bütün taarruzu durdurulmuştur.¹²⁴⁷ Bu esnada Batı Cephesi Kurmay Başkanı Miralay Asım Bey Polatlı’ya kadar gelmiş

¹²⁴¹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 166.

¹²⁴²ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 6.

¹²⁴³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 167.

¹²⁴⁴ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 5.

¹²⁴⁵ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 48/1.

¹²⁴⁶Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 824.

¹²⁴⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 167.

kasabanın 2 kilometre yakınlarına kadar ilerlemiş olan Yunan birliklerine karşı savunmanın düzenlenmesine yardımcı olmuştur.¹²⁴⁸

Cephenin Orta ve Güney kesimlerinde ise, Çal Dağı'nı işgal etmiş bulunan 2. Yunan Tümeni sabahleyin mevzilerini tahkim ile uğraşmış, saat 15.00'ten sonra, 4. Grup karşısındaki 9 ve 10. Yunan Tümenleri Çal dağı batısından Karayavşan istikametinde taarruz etmiş, sabah tahkimatla uğraşan 2. Yunan Tümeninin bir kısım birlikleriyle Çal dağı üzerinden Ahırlıkuyu'ya taarruz ettiyse de bu taarruzlar da gün içinde durdurulmuştur.¹²⁴⁹ 3. Grup bölgesinde ise Yunan 12. Tümeni pasif kalmış ve Türk Tümen Komutanları 3. Grup Komutanı'na taarruz etmeyi dahi teklif etmektedir. Ayrıca Türk tarafı bu bölgede bir emir komuta yapılanmasına giderek bölgede bulunan 2. Grubu 3. Grup emrine vermiştir. Bu da Türk emir ve komuta sisteminin ne kadar esnek olduğunun diğer bir örneği olmuştur. Daha güneydeki 2 ve 1. gruplar bölgesinde de Yunanların önemli bir faaliyeti olmamıştı.¹²⁵⁰ Sonuçta gün boyunca Yunan taarruzlarında ciddi bir gelişme sağlanamamış, Yunan Başkomutanlığı harekâta ilişkin başarı ümidini görüldüğü kadarıyla tamamen kaybetmiştir. Ayrıca Türk tarafının 6. Piyade Tümeni ile Afyon bölgesindeki Yunan geri bölgesine yönelik tacizleri ile Süvari Kolordusu ile Sakarya nehrine kadar olan Yunan gerilerindeki harekâtı aynı şekilde sürdürülmüştür.

Bu aşamada Yunan tarafındaki duruma bakıldığında tam bir kafa karışıklığının hâkim olduğu görülmektedir. Yunanlar hem kuzeyden hem de orta sektörden taarruza geçerken bunların hangisinin asıl hangisinin tali taarruz olduğunu anlamak gerçekten güçtür. Ayrıca her iki taarruz kolu arasında koordinasyon olmadığı gibi, özellikle orta sektör taarruz kolunda birliklerin kendi içinde dahi koordinasyon yetersizdir. Kaldı ki Anastasios Papoulas Türk birliklerinin yaptığı taktik mevzi düzeltmelerini Türklerin genel çekilişlerinin başlangıcı olarak yorumlamış ve birliklerine çok uzak hedefler vermişti. Bu aşamada 3. Kolordu'ya verdiği hedef öncelikle Polatlı ve müteakiben Kargalı Köyü'dür ki burası Polatlı'nın da 10 Km doğusundadır. Zaten Anastasios Papoulas'ın verdiği bu emirlerin bazı tümenler tarafından zaten uygulanmadığı görülmektedir.¹²⁵¹ Bir yandan bu tüs askerî emirler veren Anastasios Papoulas bir yandan

¹²⁴⁸Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 209.

¹²⁴⁹Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 167.

¹²⁵⁰Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973 s. 167.

¹²⁵¹Alptekin Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 208.

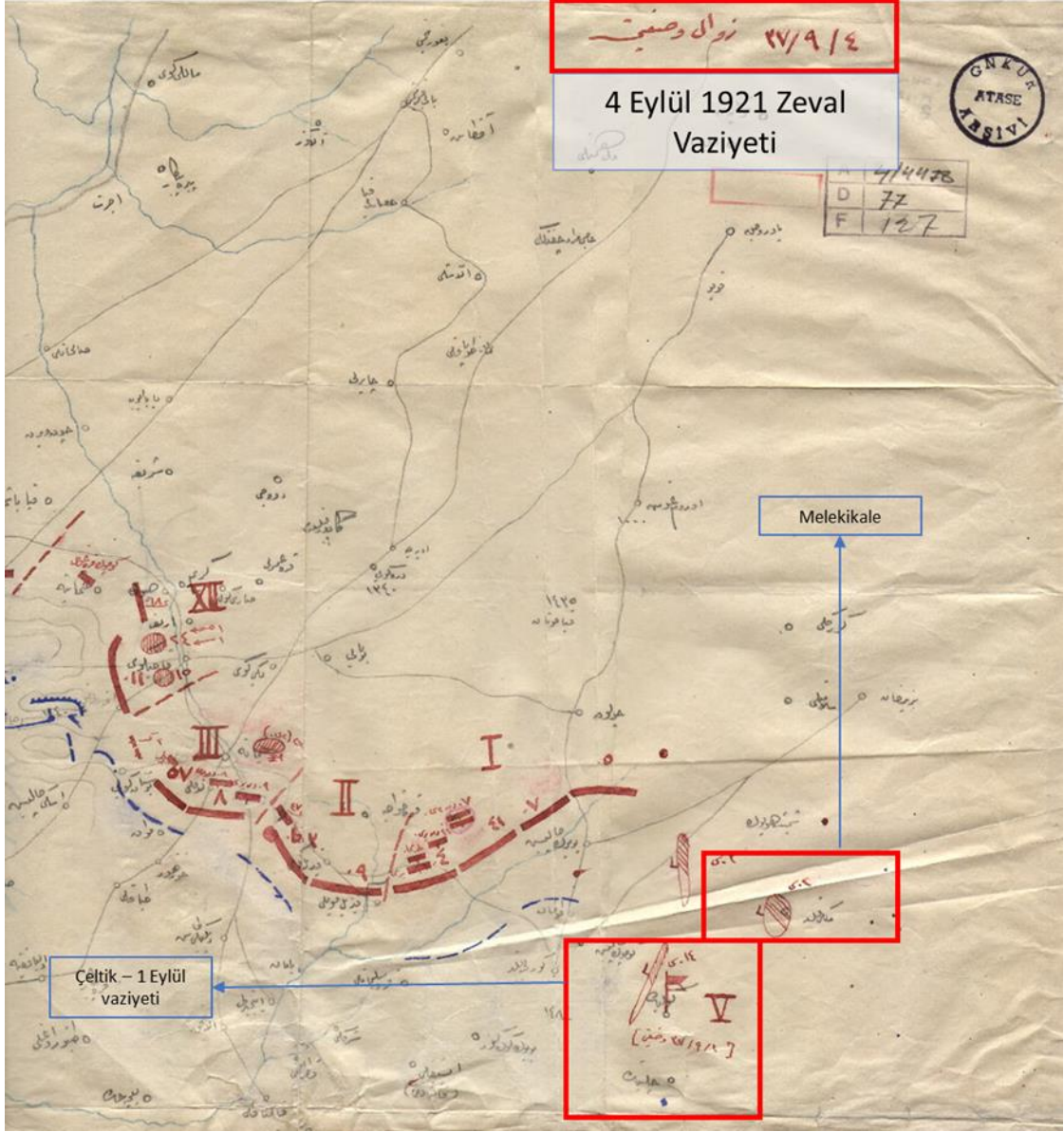
da tam bir tezat içinde Savunma Bakanı Theotokis'e verdiği raporda gerekirse bir geri çekilme veya duraksama yapılması, Sakarya hattında savunmaya geçilerek sözde çok elverişli ulaştırma hatlarından istifade ile kuvvet toparlanması ve hatta Ankara'nın ele geçirilmesinden vazgeçilmesi gibi ihtimallerden de bahsetmektedir. Zira Anastasios Papoulas'ın bunu söylediği zamanlarda İzmir'den Afyon'a demiryolu ile gelen ikmalin cepheye ulaştırılması 180 kilometrelik Bursa'dan gelecek olanların ise 245 kilometrelik bir kara naklini gerektirdiği görülmektedir.¹²⁵² Anastasios Papoulas bu raporunda ayrıca, Türk kuvvetlerinin Yunan ordusuna denk olduğunu, özellikle subay konusunda eksiklikleri olduğunu, taşıma araçlarının her gün eksildiğini, Türklerin adım adım savunmalarından dolayı kuşatmanın gerçekleştirilemediğini, Ankara'ya doğru yöneltilecek harekâtın nihai bir zaferi getirebileceğini fakat tersinin de mümkün olabileceğini, bunun da siyasî sonuçları olabileceğini belirtip hükümetten emirlerini hızlı bir şekilde ulaştırılmasını ve Başbakan Dimitros Gunaris'in derhal Bursa'ya gelmesini talep etmekteydi.¹²⁵³

Hakimiyet-i Milliye'nin bugünkü haberlerinde Yunanistan'da halkın hükümete karşı yaptığı protestolardan bahsedilmektedir. Ayrıca "Harp muhabirimizin gönderdikleri" başlıklı haberde dün gece ve bugün öğleye kadar şiddetli mukabil taarruzlarımız ile düşmanın merkez aleyhindeki taarruzları durdurularak geriye atıldığı bilgisi verilmekteydi. "Cuma Günkü Şiddetli Muharebeler ve Neticeleri" başlık bir diğer haberde ise düşmanın bugün de gece yarısından itibaren sağ cenahta ve merkezde taarruzlarına devam ettiği ve bunların tümünün püskürtüldüğü belirtilmektedir.¹²⁵⁴

¹²⁵²Müderisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 218.

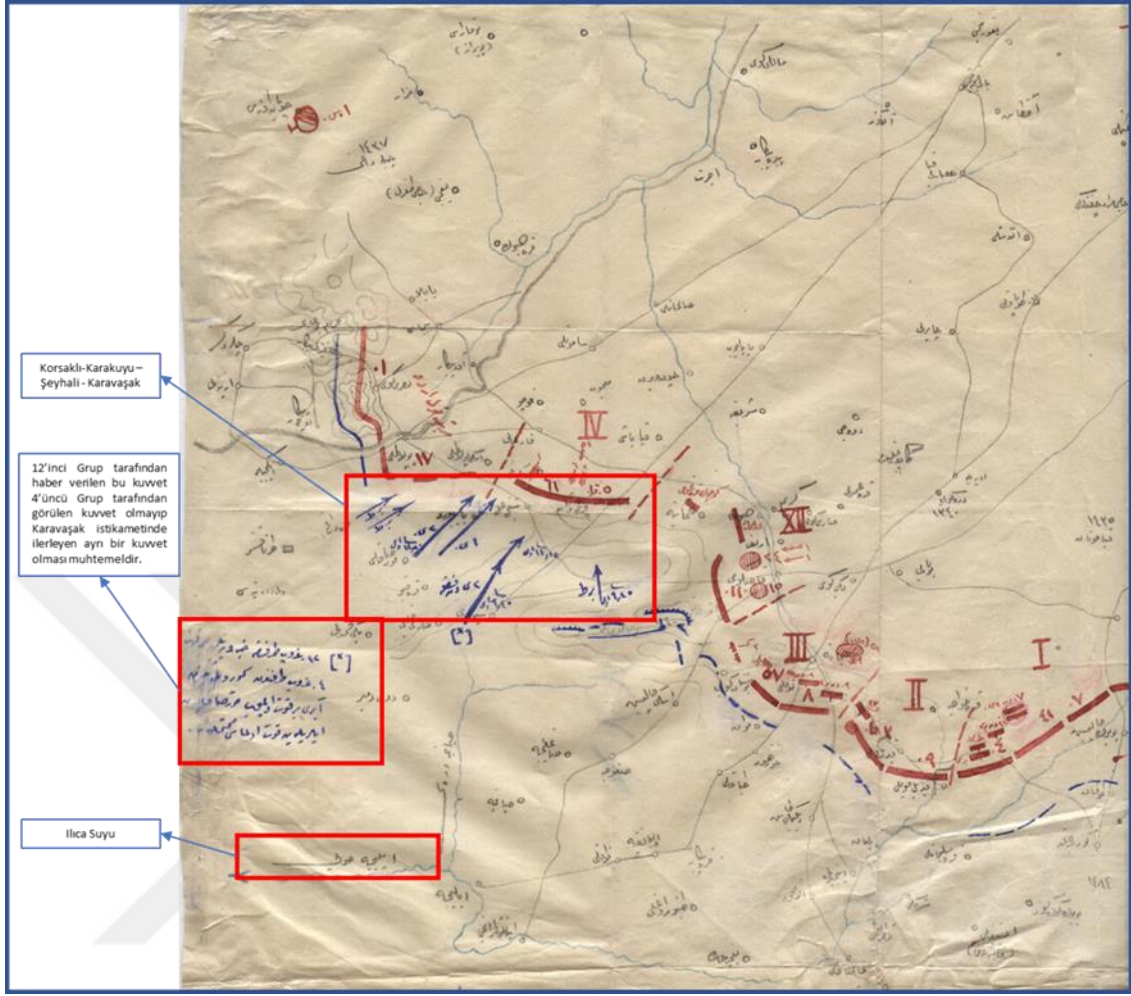
¹²⁵³Erdem, **a.g.k.**, 2011, s. 422.

¹²⁵⁴Hakimiyeti Milliye, 4 Eylül 1921, No: 282.

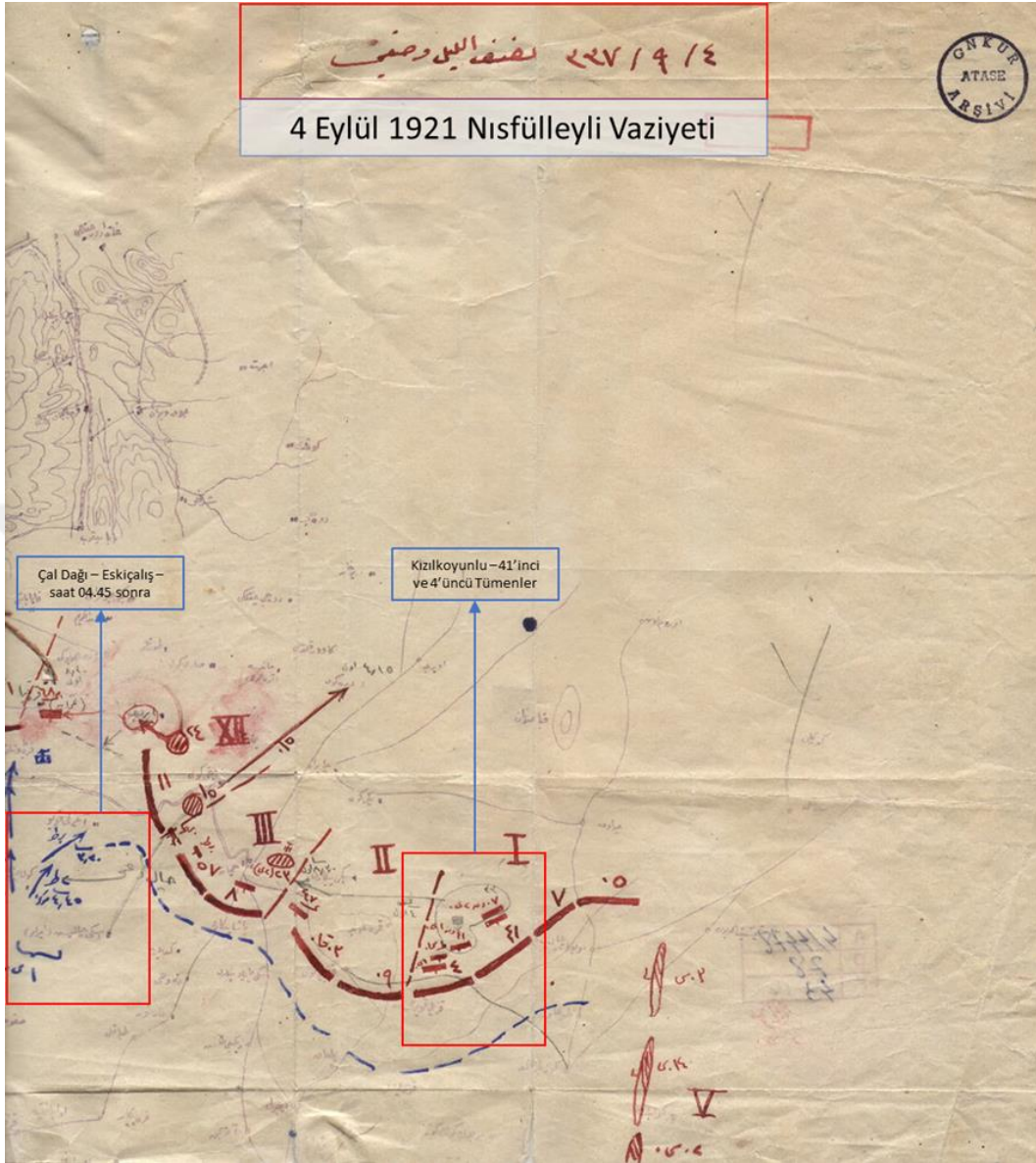
Görsel 5. 59. 4 Eylül 1921 öğlen cephe vaziyeti.¹²⁵⁵

¹²⁵⁵ ATASE TİH: Kutu: 1213, Gömlek: 9, Belge No: 1.

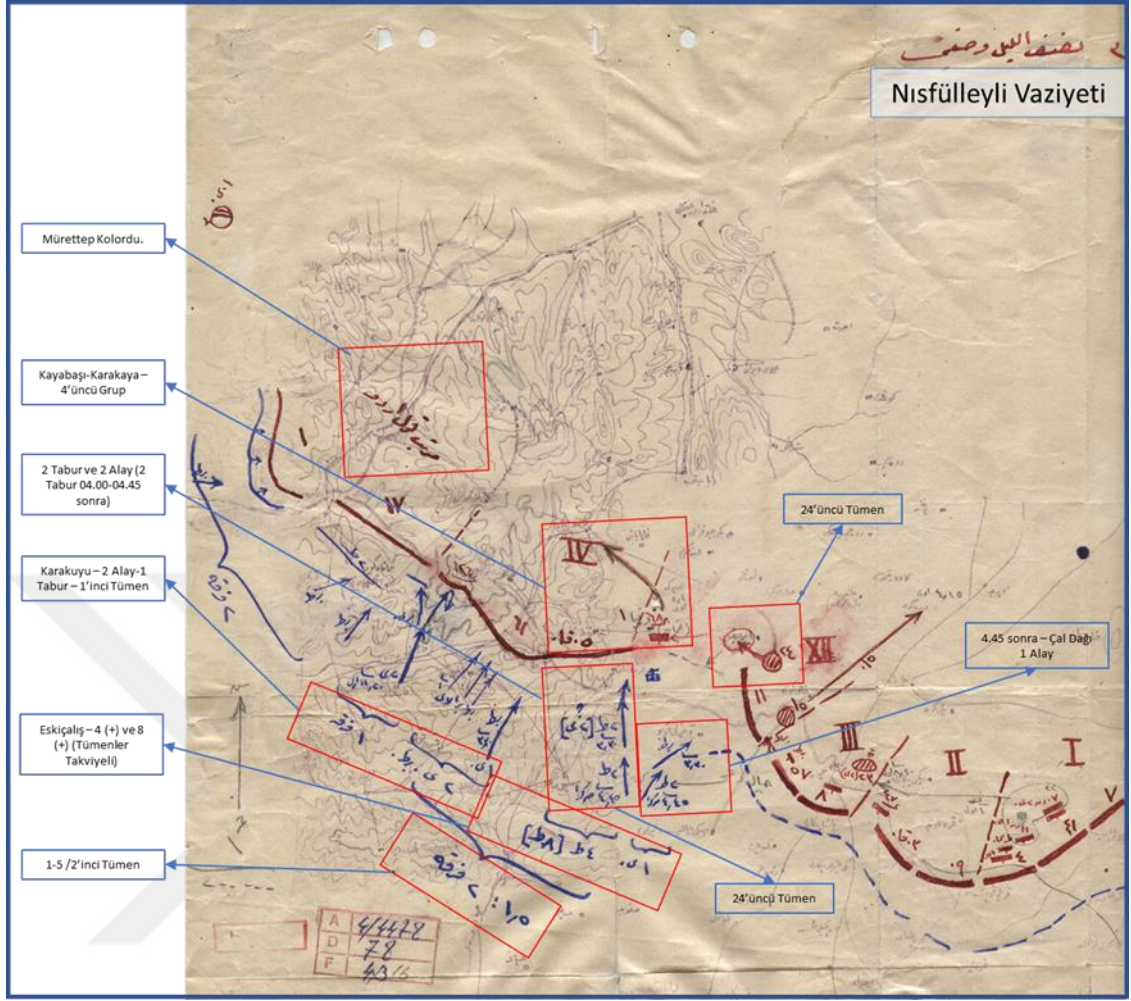
Görsel 5. 60. 4 Eylül 1921 akşam cephe vaziyeti.¹²⁵⁶

¹²⁵⁶ ATASE TİH: Kutu: 1213, Gömlek: 9, Belge No: 2.

Görsel 5. 61. 4 Eylül 1921 gece yarısı cephe vaziyeti.¹²⁵⁷

¹²⁵⁷ ATASE TİH: Kutu: 1213, Gömlek: 61, Belge No: 1.

Görsel 5. 62. 4 Eylül 1921 gece yarısı cephe vaziyeti.¹²⁵⁸

5 Eylül 1921

5 Eylül tarihine gelindiğinde Yunan tarafının artık öncelikle Sakarya gerisinde bir savunma mevziinin tutulması fikrine yönelmiş olduğu ve üst kademeler arasında çeşitli görüş alışverişlerinin yapıldığı görülmektedir. Türk tarafında ise, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa muharebelerin giderek mevzi muharebelerine dönüşme tehlikesi gösterdiğini belirtilerek bunun önlenmesi ve derinlikteki Yunan birliklerinin tecridine devam edilebilmesi için süvarinin yeniden Yunan gerilerinde faaliyet göstermesini ve bu maksatla bir süvari tümeninin Sakarya güneyinden Beylikahır, Alpu hattına yanaşarak Yunan ikmal kollarına taarruzlar düzenlemesi belirtiliyordu.¹²⁵⁹ Burada Türk tarafının temel maksadı, Yunanların mevzi muharebeleri halinde dönmüş cephe

¹²⁵⁸ ATASE TİH: Kutu: 1213, Gömlek: 61, Belge No: 1/1.

¹²⁵⁹ ATASE TİH: Kutu: 1213, Gömlek: 66, Belge No: 1.

boyunca taarruzlarına tekrar hız kazandırmak maksadıyla geriden sevk edebilecekleri takviye kuvvetlerin durdurulmasıdır.¹²⁶⁰

Cephedeki gelişmelere bakıldığında gün ağırırken saldırıya geçen Yunanların belirgin bir şekilde isteksiz ve azimsiz davrandıkları¹²⁶¹ ve 4. Grup cephesi hariç¹²⁶², tamamen hareketsiz kalarak Türk birliklerini mevzilerinde tespit etmeye çalıştıkları görülmektedir.¹²⁶³ Yunanlar aslında bekledikleri bir Türk taarruzunu önlemeyi amaçlamaktadırlar.¹²⁶⁴

Zira Yunanların üç tümenle yaptığı taarruzlar akşama kadar her noktada büyük zayıat verdirilerek durdurulmuştur.¹²⁶⁵ Öte yandan Yunanların özellikle Beylikköprü-Porsuk Çayı boyunca gerçekleştirdikleri birlik hareketleri Sakarya batısında bir savunma mevzinin işgali niyetleri konusundaki ihtimali güçlendiriyordu.¹²⁶⁶

Cephe Komutanlığı günün sonunda verdiği 37 numaralı cephe emrinde Yunanların 3 Tümen kadar kuvvetiyle Müretteb Kolordu sol kanadı ve 4. Grup bölgesine (Karsak-Karayavşan bölgesinde) yaptığı taarruzların durdurulduğunu, 4 ve 12. grupların karşı taarruz için hazır olarak emir beklemelerini, 23. Tümen'in 12 ve 4. Gruplar gerisinde durumu takip etmesini (ihtiyat), 15. Tümen'in şimdilik Dereköy'de kalmasını, 5. Grup'un sol kanat karşısındaki Yunanların Sakarya'ya kadar geri bölgesini keşfetmesini emretmiştir.¹²⁶⁷ Başkomutan ise akşama doğru verdiği emirde¹²⁶⁸ Yunanların üç günden beri ağırlık verdiği 4. Grup cephesinde saat 08.00'dan itibaren Karayavşan batısındaki kuvvetleriyle, ayrıca sağ kanattaki bazı kuvvetlerini geriye doğru, Müretteb Kolordu bölgesindekileri Sazılar'a doğru, Beylikköprü'deki bazılarını ise Sakarya batısına doğru

¹²⁶⁰Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 225.

¹²⁶¹Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 219.

¹²⁶²Bu sektörde düşmanın 4. Gruba taarruzla Küçük Taşlı Tepe'yi ve Karayavşan kuzeyindeki sırtları ele geçirdi. 24. Tümen 4. Grup'un soluna Amatepe'ye 23. Tümen ise geriye alındı. 41. Tümen Haymana'ya geldi. Mürettep Tümen Küçük Hasan'dan Fettahoğlu köprüsüne hareket ettirildi. Bkz. Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 824.

¹²⁶³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 180.

¹²⁶⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 180.

¹²⁶⁵ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 49/1.

¹²⁶⁶Yunan Ordu Komutanı, saat 2145'te de yayınladığı emirde Türklerin, 3. Kolordu karşısında önemli sayıda kuvvet yığıldığı ve bu bölgede sıklet merkezi teşkil ederek cephe genelinde bir taarruza geçme ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmektedir. Bkz. Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 225; Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 179.

¹²⁶⁷ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 9.

¹²⁶⁸ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 21.

hareketlendirdiğini belirtmektedir. İsmet Paşa da aynı şekilde, Çal Dağı bölgesindeki Yunanların kısmen geri çekildiğini belirtmektedir.¹²⁶⁹

5.6. Genel Karşı Taarruz ve Takip Safhası (6-13 Eylül 1921)

6 Eylül 1921

6 Eylül günü saat 01.00'da verilen cephe emrinde, 4. Grup ve Müretteb Kolordu sol kanadına Yunanların 3 tümenine karşı savunmanın başarıyla devam ettiği, 4 ve 12. grupların ise karşı taarruz için hazır olması belirtiliyordu.¹²⁷⁰ Bu emir ilk kez Türk yüksek komuta heyetinin geniş çapta bir saldırıyı düşündüğünü gösteriyordu. Anastasios Papoulas da gece yayınladığı emirde Türklerin 3. Kolordu karşısında önemli kuvvet topladığını ve bir saldırıya geçmeye ihtimalleri olduğunu, bu nedenle savunma ve karşı taarruzlara hazırlıklı olunması gerektiğini belirtiyordu.¹²⁷¹ Bununla beraber bugün sabah saat 10.30'da tamamlanan hava keşfinde Yunanların çekildiğine dair herhangi bir ciddi emarenin görülemediği belirtilmektedir.¹²⁷²

Yunan tarafında Savunma Bakanı Theotokis, Başbakan Dimitros Gunaris'e yazdığı raporda askerî harekâtın birinci kısmının başarı ile sonuçlanması üzerine harekâta devam edilip edilmemesinin bir defa daha gözden geçirilmesinin zorunlu olduğunu ve bu hususun incelenmesi için Başbakan'ın ivedi olarak Bursa'ya davet edilmesinin uygun olacağını belirtiyordu.¹²⁷³ Yunan Küçük Asya Ordu Komutanı Papulas, Yunan Hükümeti'nin ordunun hareket tarzı hakkında vereceği direktifi beklediğinden Yunan birlikleri genellikle mevzilerinde kaldılar.¹²⁷⁴ Durum genel olarak, Yunan ordusunun harekâtı durdurmak eğiliminde olduğuna yönelik belirtiler gösteriyordu. Nitekim Yunan Başkomutanlığı'nın 6 Eylül tarihinde verdiği harekât emrinde de bunun sahadaki tezahürü görülmektedir. Zira saat 11.00'de verdiği emirle bütün kolorduların savunma için tahkim edilmiş olan mevzilerde kalmaları emredilmiştir. Bu emirde ayrıca 14 Eylül'den itibaren Kolorduların, her üç günde bir tahkimat durum ve planlarını güncelleyerek göndermeleri emredilmektedir. Bu durum Yunanların esasen geri

¹²⁶⁹ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 51.

¹²⁷⁰ ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2550.

¹²⁷¹ Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 225.

¹²⁷² ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 14.

¹²⁷³ Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 195.

¹²⁷⁴ Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 186.

çekilmeyi değil bulundukları hatlarda kalarak buna göre bir mütareke imzalamayı hedeflediklerini göstermektedir.¹²⁷⁵

Bu tarihten itibaren Yunan ordusunun temel ilgi noktası bulunduğu hatlarda en kuvvetli savunma tertiplerini geliştirmek üzerine olmuştur. Bu manada Başkomutanlık'tan yine talimname metni niteliğinde bazı emirlerin gönderilmiştir.¹²⁷⁶ Hatta Başkomutanlığın mevzi savunması hakkında bilgi sahibi olan subayların isimlerini kolordulardan göndermelerini emrettiğini bile görülmektedir. Prens Andre'nin tespitlerine göre Türkler ilk savunma hattından geriye sürüldükten sonra bile mevzi harplerin arkası kesilmemiş ve 3 Eylül tarihinden itibaren Türkler artık etkili bir şekilde taarruzlar yapmaya başlamışlardı.¹²⁷⁷ Burada dikkati çeken diğer bir husus da Yunan karar alma mekanizmalarındaki görülen değerlendirme tutarsızlıklarıdır. Zira kendileri savunma düzenine geçerken bile halâ Türklerin geri çekilmekte veya genel bir karşı taarruza geçmekte olup olmadıklarını tartışmakta ve ileri veya geri herhangi bir hareket yaparak hataya düşmektense bulundukları yerde savunma tertibi alıp siyasî makamlardan direktif beklemeyi tercih etmektedirler.¹²⁷⁸

Türk komuta kademesi ise Yunan durumunu daha da aydınlatmak amacıyla, her Grup'un kendi cephesinde keşif kolları görevlendirmesi, esir almaya çalışması, aldatma taarruzları icra etmesi ve şayet Yunanların gerçekten çekildiği anlaşılırsa ertesi gün taarruza geçmek üzere hazırlıkların yapılması emretmiştir. 6 Eylül saat 12.25'de cephe komutanlığı Süvari Grubu'na gönderdiği emirde bir süvari tümeni ile Biçer - Beylikahır hattına karşı akınlar icra edilmesini Süvari Grubu'nun kalan kısmının ordu sol kanadında 1. Grup ile bağlanması emredilmiştir.¹²⁷⁹

Gün boyunca Türk birliklerinin bütün cephe boyunca karşılarındaki Yunan birliklerine yönelik icra ettikleri keşif taarruzları sonucunda muhtelif bölgelerdeki bazı Yunan birliklerinin toplanarak batıya doğru intikal ettikleri büyük doğrulukla anlaşılmıştı.¹²⁸⁰ Akşam saat 21.00'da verilen cephe emrinde Yunanların çekilmesiyle ilgili bazı değerlendirmeler yapılmış ve 4. grup karşısında çekilen Yunan birliklerine

¹²⁷⁵ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 137.

¹²⁷⁶ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 140.

¹²⁷⁷ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 141.

¹²⁷⁸ Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 142.

¹²⁷⁹ ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No: 2552.

¹²⁸⁰ ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 50.

nazaran asıl çekilme emaresinin 1, 2 ve 3. Gruplar karşısında olması beklendiği belirtildi. Hatta Türk süvarileri Sazılar bölgesindeki Yunan geri unsurlarına akın icra etmiş, 1. Gruba bağlı 4. Tümen Yunanların elindeki bazı mevzileri geri almış, 4. Grup cephesinde 2 Yunan alayı Çal Dağı kuzeyinde Karakuyu'ya çekilmiş ve 9. Tümen, Büyükgökgöz'den gelerek Çal Dağı kuzeyinde muharebeye girmiştir.¹²⁸¹

Bu arada İstanbul'dan gelen bazı istihbarat raporlarına atıf yaparak Yunanların 30.000 zaiyat verdiği ve çekilme kararı aldığı belirtilirken, Fransa Hükümeti temsilcisi Fraklin Boullion'un kesin yetkiyle tekrar Ankara'ya geldiği bildirilmiştir.¹²⁸² Ayrıca saat 17.00'da verilen cephe emrinde ana birliklerinden ayrılmış olan Alay ve Tümenlerin tekrar eski birliklerine iadesiyle ilgili düzenlemeler yapılmış ve 41. Tümen de Haymana doğusunda ordu ihtiyatına alınmıştır.¹²⁸³

7 Eylül 1921

Bugün genel olarak Yunanların hiçbir taarruz faaliyeti görülmemiş ve Türk birlikleri Yunan kuvvetleri hakkında bilgi toplamak maksadıyla taarruzi keşif faaliyetleri icra etmiştir.¹²⁸⁴ 6/7 eylül gecesi cephe hattında çok sayıda küçük piyade kıtaları bırakan Yunan ordusu birliklerinin cephe gerilerinde toplandıkları tespit edilmiştir.¹²⁸⁵ Başkomutan, esirlerden elde edilen bilgilere göre; Yunanların dört hayvana bir nefer bırakılmak üzere mekkarecileri dahi harbe sokmaya mecbur kaldığını, zaiyat nedeniyle bazı tümenlerin birleştirildiğini, bölük mevcutlarının 1 subay ve 50 ere kadar düştüğünü, ciddi şekilde cephe sıkıntısı çekildiğini bildirmişti.¹²⁸⁶ Gün içinde 24. Tümen Karayavşan'a taarruz ederek Yunanlara ağır zaiyat verdirmiş ve bölgeyi ele geçirmiştir.¹²⁸⁷ Öğleden sonra Çal Dağı kuzeyinde Karayavşan ve Karasüleymanlı istikametlerindeki keşif taarruzlarında¹²⁸⁸ Yunanlara önemli zaiyat verildiği bildirilmiştir.¹²⁸⁹ Gün içinde saat 15.00'da verilen 38 numaralı cephe emrinde,¹²⁹⁰ yapılan hava kara keşiflerinden Yunanların cephede zayıf kuvvetler bırakarak gerilerde büyük

¹²⁸¹Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 825.

¹²⁸²ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 14.

¹²⁸³ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 14.

¹²⁸⁴ATBD, **a.g.k.**, 2013, Vesika No: 51.

¹²⁸⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 189.

¹²⁸⁶ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 53.

¹²⁸⁷Müderrişoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 225.

¹²⁸⁸ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 17.

¹²⁸⁹ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 50, Belge No: 2.

¹²⁹⁰ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 16/1.

birlikler halinde tertiplendiği belirtmekle beraber, muhtemelen durumdan tam olarak emin olunamaması nedeniyle, daha ziyade savunmaya yönelik tedbirler emredilmiştir. Bunların başında da geride güçlü ihtiyatlar bulundurulması gelmektedir. Burada yine de birlik komutanlarına Müretteb Kolordu bölgesinden büyük ölçüde yapılacak bir taarruz hakkında düşünceleri de sorulmuştur.

6-8 Eylül arasında Yunan komuta kademesinin değerlendirmelerine bakıldığında, Yunan ordusunun geri çekilmeye dayanacağı bölgeler Dua Tepe - Kartaltepe - Karadağ-Tobak dağı- Sarıhalil- Toydemir - Ilıca deresi kuzey sırtları hattıdır. Bu bölgeleri elinde bulunduran Yunan ordusu, Yunan 3. Kolordusunun himayesi altında Sakarya geçitlerine hakim mevziler üzerinden Sakarya batısına geçirebilirdi. Bunun için bu iki kolordunun mahdut hedefli taarruzlar yapması beklenebilirdi. Bunu dikkate alan Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa “önümüzdeki birkaç gün içinde Yunanların diğer gruplar cephesinde bir taarruz teşebbüsü ihtimali varsa, dört tümenle Dua Tepe’ye taarruz” edilmesini tavsiye etmişti. Bu düşünce Yunanların çekilmelerini daha da zorlaştırmak amacını güdüyordu. Çünkü direk olarak çekilmenin himayesini yapacak bel kemiği konumundaki 3. Kolordu’ya bir darbe indiriliyordu. Aynı paralelde Yunan Başkomutanı ise 3. Yunan Kolordusunun kuzeydeki bölgeyi Türklerden temizlemesini, böylece çekilme için himaye mevzilerinin elde tutulmasını, hatta bunda başarılı olursa hatta belki ileri harekâta devam dahi edilebileceğini düşünüyordu. Bu durum hem çekilmeyi hem de taarruz etmeyi düşünebilecek derecede şaşırmış olan Yunan Komuta kademesinin içinde bulunduğu kafa karışıklığının bir diğer göstergesidir. Oluşan durum çerçevesinde Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa gece yarısı yaptığı değerlendirmede 4. Grup ve Müretteb Kolordu karşısındaki Yunanların geri çekilme emareleri gösterdiğini belirterek, durumu aydınlatmak ve baskıyı geliştirmek açısından 15 ve 24. Tümenlerin Müretteb Kolordu bölgesine sevk edilerek Dua Tepe istikametinde bir taarruz icrasını önerdi. Bu durumda Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa’nın burada isabetli bir değerlendirme ile Yunanların ağırlık merkezini etkileyecek bir hareket tarzını geliştirdiği görülmektedir. Bu taarruz Yunanların önümüzdeki günlerde girişebileceği bir taarruz ihtimalini boşa çıkarttığı gibi, Yunan kuvvetleri üzerinde taarruzi bir baskı oluşturarak, çekilmelerini zorlaştırmak ve engellemek amacına da hizmet ediyordu. Bu kararın ne derece isabetli olduğu Anastasios Papoulas’ın Kondilis ile bir gün önce yaptığı görüşmede gündeme getirdiği; Yunan 3. Kolordusunun Polatlı, Ankara demiryolu ve

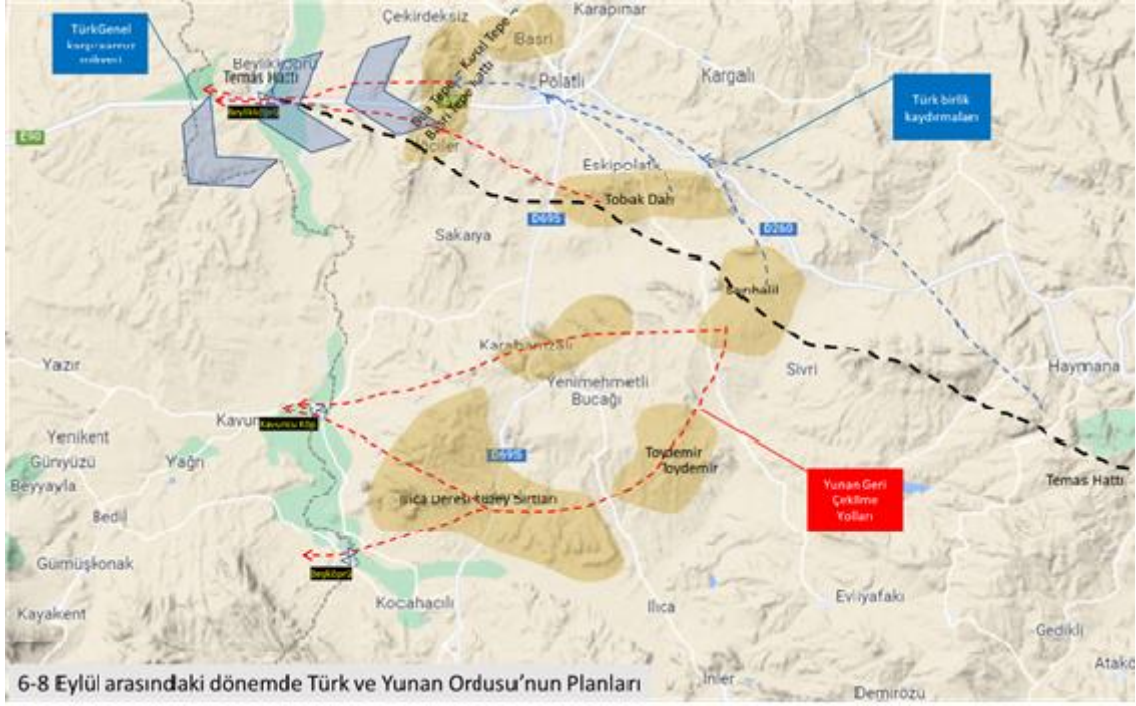
Babayakup Deresi arasındaki bölgeye, 1. Kolordunun ise Haymana istikametinde yapacağı koordineli bir taarruz ihtimalini tamamen bertaraf etti. Bu aşamada Türk komuta kademesi Yunanların çekilmekte olduğuna dair önemli emareler olsa da, Yunanların olası bir taarruzu ihtimali ile, şayet çekime söz konusuysa hangi birliklerin çekildiği konusunda kesin kanaat sahibi olmaya çalışmaktadır.¹²⁹¹ Sonuçta yapılan değerlendirmeler nihayetinde Türk komuta heyeti bugün muharebelerin seyrini değiştirecek önemli bir karar almış ve cephenin sol kanadından 3 tümeni cebri yürüyüşle sağ kanada intikal ettirerek oradan, demiryolu istikametinde her iki taraftan Yunanların sol kanadına şiddetli bir taarruz icra etmeyi kararlaştırdı.¹²⁹² Bu hareket tarzını geliştirilmesinde Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın tecrübe, sezgi ve askerî dehasının etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi 7 Eylül 1921 tarihli nüshasında “İstanbul Gençlerine” başlığı altında aktarılan haberde İstanbul'da bulunan gençleri harbe davet ettiği görülmektedir. “5 Eylül Harbinin Safhaları” başlığı altında verilen haberde ise cephedeki son duruma ait elde edilen bilgiler paylaşılmış ve bir gün evvel top uğultuları içinde cehennem andıran Beylikköprü mıntıkası şimdi sükûn içinde olduğu, buna mukabil merkez mıntıkamızın sağ cenahında gittikçe şiddetlenen bir muharebe başladığı haberi verilmiştir.¹²⁹³

¹²⁹¹ Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 189, 195, 197.

¹²⁹² Kazım Özalp 21 Ocak 1965 günü Sabahattin Selek'e verdiği özel mülakatta kendisinin Fevzi Paşa'ya bu yönden bir taarruz geliştirilmesini teklif ettiğini bu teklifin kabul edildiğini ve Başkomutan ile Fevzi Paşa'nın da hazır bulunduğu noktada kendi sevk ve idaresinde bu taarruzun gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Aynı taarruzun gerçekleştirilmesi konusunda Korgeneral Baki Vandemir ise bu yöndeki teklifin Fevzi Paşa tarafından geldiğini ve Yunanların Mürettep Kolordu ve 4. Grup karşısında çekilme belirtileri olmasından dolayı ihtiyattaki 15 ve 20'nci Tümenlerin gece yürüyüşü ile Mürettep Kolordu bölgesine sevk edilmesini ve buradan Dua Tepe istikametine taarruz edilmesini teklif ettiğini belirtmektedir. Bkz. Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 674.

¹²⁹³ Hakimiyeti Milliye, 7 Eylül 1921, No: 285.

Görsel 5. 63. 6-8 Eylül arasındaki dönemde Türk ve Yunan Ordularının planları.

8 Eylül 1921

Cephe Komutanlığı, saat 00.30'da Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın dün (fakat saat hesabıyla henüz birkaç saat önce) Müretteb Kolordu bölgesinden dört tümenle yapılacak bir taarruz düşüncesi hakkında, bunun ancak Yunanların çekilmekte olduğuna kesin olarak kanaat getirildiğinde uygulanmasının daha uygun olacağını belirtti. Daha sonra saat 07.15'te gönderilen ikinci bir raporda Cephe Komutanlığı, yapılan keşif taarruzları sonucunda Yunanların bu cephede iki tümenin bulunduğunu, yani Yunan ordusunun henüz cephede olduğunun kabul edilmesi ve durumun daha da geliştirilmesi gerektiğini, bununla beraber ihtiyat kuvvetlerinin sağ kanatta toplanmasında bir sakınca görülmediğini bildirmiştir.¹²⁹⁴ Bugünlerin tam da Yunan ordusunun geri çekilme ile ilgili düzenlerini almakta olduğu günler olduğunu vurgulamakta fayda vardır.

8 Eylül günü Türk ordusu taarruz hazırlığına devam ederken Anastasios Papoulas Savunma Bakanı Theotokis'e ikinci bir telgraf göndermiş ve harekâtın devamının tehlikede olduğunu ve şu anda hızlı bir ateşkes için en uygun zaman olduğunu belirterek hükümetten yine talimat istedi. Bu telgraf Savunma Bakanı'na ancak 10 Eylül günü

¹²⁹⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 200.

ulaşmıştır.¹²⁹⁵ Anastasios Papoulas aynı gün saat 12.20’de bu kez doğrudan Başbakan Dimitros Gunaris’e bir telgraf çekerek, “...bundan sonra harekâtın uzatılmasının tehlikeli olacağını sandığını” belirterek, hükümetin fikrinin açıklanmasını istemiş, Başbakan Dimitros Gunaris ise kendisine cevaben “...son işgal hattının, barış ve kesin ilhak görüşmeleri sırasında istenecek hattın mümkün olduğu kadar ilerisinde olmasını... verilecek askerî kararların her türlü siyasî fikirlerin ve şimdiye kadar güdülen gayenin etkisi altında kalmaksızın yalnız askerî çıkarlar göz önünde tutarak hazırlanmasını...” belirtmiştir.¹²⁹⁶ Yani bu talimat açıkça amacın tahakkuk etmediğini ve ordunun imhadan sakınması gerektiğini belirtirken “ilhak görüşmelerine en avantajlı şekilde girilmesi için geri çekilmenin kısıtlı olmasını öngörmektedir. Bu aşamada Anastasios Papoulas’ın geri çekilmeyi düşündüğü, fakat bunu bir geri çekilme değil de harekâtın belli bir safhasının sonlandırılması ve bulunulan hatların pekiştirilmesi olarak yansıtmaya çalıştığı görülmektedir. Bununla beraber, bu aşamanın devamının bir geri çekilme olma olasılığı tabiatıyla zaten çok yüksektir.

Cephe Komutanlığı günün devamında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi’ne Şeyhali bölgesinde cephe boyunca taarruz edildiğini ve Yunanların geri çekildiğini, birçok Yunan birliğinin Kavuncu Köprüsü istikametinde geriye hareket ettiğini bildirmiştir.¹²⁹⁷ Esasen bunlar çok açık bir geri çekilme hareketleriydi. Bununla birlikte günlük cephe emrinde halen Yunan mevziinde mühim birlikler bulunduğu, fakat, Yunan kuvvetlerinin büyük kısmının nerede olduğu konusunda net bir kanaate ulaşamadığı belirtilmektedir. Cepheden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi’ne gönderilen son raporda ise Yunanların 6 adet tümeninin 1, 4 ve 12. gruplar karşısında bulunduğu ve dolayısıyla Yunan ordusunun henüz karşımızda bulunduğu kabul edilebileceği belirtilmektedir.¹²⁹⁸ Cephe Komutanlığı seviyesinde Yunanların çekilmekte olup olmadığına ilişkin halâ ciddi tereddütler olduğu görülmektedir. Bu meyanda Cephe Komutanı bir yandan durumu geliştirerek Yunanların geri çekildiğine emin olmaya, bir yandan da şayet çekiliyorsa süratle taarruza geçebilmek açısından bütün ön hazırlıkları

¹²⁹⁵Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 675.

¹²⁹⁶Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 200.

¹²⁹⁷4. Grup Taşlı Tepe’deki düşman geri atmıştı. Bir düşman alayı Kavuncu köprüsü, Beylikköprü ve Sazılar’a geçti. 2 düşman alayı Sivri güneyinden, Kavuncu köprüsüne gitmiştir. Bkz. ATASE TİH: Kutu: 1142, Gömlek: 6, Belge No: 1; Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 1982, s. 225.

¹²⁹⁸ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 20.

tamamlamaya çalışıyordu. Bu bakımdan da muhtelif birliklere cebri keşif (yani taarruzi keşif) görevleri verilmiştir.

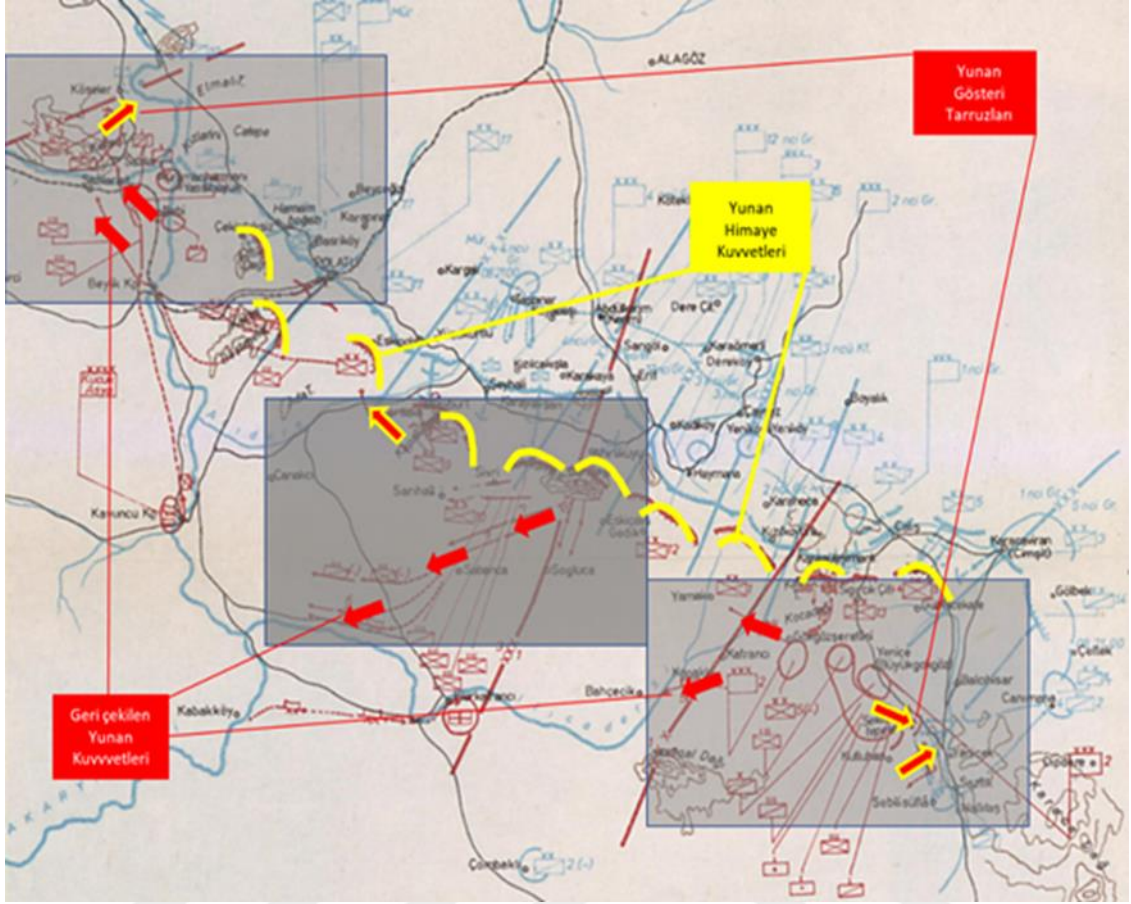
Durum günün sonuna doğru bir miktar daha gelişmiş ve Başkomutan 8/9 Ağustos gecesi verdiği emirde, 4 ve 1. grupların taarruzları karşısında Yunanların büyük zayıat vererek Çal Dağı eteklerine kadar geri çekildiğini, Karayavşan sırtlarının tarafımızdan işgal edildiğini, bununla beraber cephesinde güçlü keşif postaları bulunan Yunanların genel olarak müteyakkız bulunduğu anlaşıldığını, bazı Yunan birliklerinin Sivri güneyinden batıya yürüdüklerini ve Çal Dağı'ndaki Yunan mevcudunun azaldığını bildirmektedir.¹²⁹⁹ Bu saate gelindiğinde Başkomutan'ın da Yunanların çekilmekte olduğu ihtimaline ağırlık vermekle beraber bundan halâ tam olarak emin olmadığı anlaşılmaktadır. 8/9 Eylül gecesinin geç saatlerinde ise Başkomutan bu defa gönderdiği mesajda Yunanların genel durum ve hareketlerinden mağlubiyetini kesin kabul ve bunun gereklerine göre hareket ettiği kanaatinin oluştuğunu belirtmektedir.¹³⁰⁰ Bu çerçevede artık kesinlik kazanan fikir ise Yunanların çekildiği kati ise bütün ihtiyatları kuzeye toplayarak kuzeyden Müretteb Kolordu cephesinden bir karşı taarruz icra edilmesidir.¹³⁰¹ Bu karar bunalımlarının yaşandığı anlarda Yunan birliklerin genel hareketleri aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.¹³⁰² Aşağıdaki şekilde de açıkça görüldüğü gibi Yunan birlikleri belli kesimlerde gösteri taarruzları yaparken cephede genel bir örtme kuvveti oluşturmuş ve bu kuvvetin gerisindeki alanda da geriye doğru birlikleri gösterildiği şekilde intikale geçirmiştir.

¹²⁹⁹ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 54.

¹³⁰⁰ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 58.

¹³⁰¹ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 22.

¹³⁰² Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 204 (Kroki 32).

Görsel 5. 64. Yunan geri çekilme hazırlıkları.

Tabii ki bu durumun şekilde görüldüğü netlikte Türk Komuta kademesi tarafından anlık olarak bilinmediğini de ayrıca vurgulamak gerekir. Kaldı ki 1. Grup'un Karasüleymanlı – Tatar – Sığircık Çiftliği istikametinde yaptığı taarruzlarda bu bölgedeki Yunan himaye kuvvetleri inatçı bir savunma sergilemiş ve Türk komuta makamlarını karara varmasını başarılı bir şekilde güçleştirmiştir. Bununla beraber Cephe Komutanlığı, her ne kadar Yunan mevzilerinde ciddi bir seyrelme olduğunu hissetse de Yunanların kesinlikle geri çekildiğinden emin olamamakla birlikte Yunanlara vurulacak kuvvetli bir darbe öncesinde ön almak maksadıyla bugün saat 18.30'da birliklere yayınladığı 39 numaralı cephe emrinde taarruz hazırlıklarına yönelik bir takım birlik hareketlerini emretmiştir.¹³⁰³

Öte yandan Yunan Başkomutanlığı yayınladığı emirde Türk birliklerinin 3. Kolordu karşısında yoğunlaştığını ve bu durumun Türk taarruzu halinde ikmal yollarının

¹³⁰³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 205.

kesilmesi bakımından son derece tehlikeli olacağını belirterek hal çaresi olarak 3. Kolordu'nun savunmasını, diğer iki kolordunun ise kuzey istikametinde şiddetle ve birlikte taarruz etmesini emrediyordu.¹³⁰⁴

Bu safhada muharebenin başlangıcında kuzeyden güneye yapılan büyük miktardaki birlik kaydırmalarının bu defa ters yönde yapılması söz konusudur. Bu noktada Türk Komuta kademesi Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından geliştirilen taarruz fikrini prensip olarak uygun görürken, kuvvet çoğunluğunun kuzeye aktarılacağı bir anda, Eskipolatlı güneyinden Haymana hizasına kadar olan sektördeki Yunan birliklerinin güneyde doğacak boşluğa yönelik etkili bir harekât icra edecek kapasitede olup olmadıklarını tam olarak anlamaya çalışmaktadır. Yani diğer bir deyişle, güneyde oluşacak boşluktan Yunan birliklerinin ilerleyerek Ankara istikametine açılmasına ve böylece muharebenin başından itibaren elde edilmiş kazanımların, belki zamansız bir taarruz uğruna, bir anda heba olmasına yönelik bir çekince mevcuttur.

9 Eylül 1921

İsmet Paşa 8-9 Eylül gecesi sabaha kadar Yunanların sol kanattaki durumunu ve genel bir çekilme yapıp yapmadığını anlamak için muhtelif mesaj ve telefon trafiği icra etmiştir. 1. Grup Komutanı ile sabaha karşı yaptığı görüşmede keşif faaliyetlerinin artırılması ve ertesi gün belirecek duruma göre karar verilmesi noktasında mutabık kalınmıştır.¹³⁰⁵ Bu noktada Yunan ordusunun da geri çekilişini örtmek maksadıyla başarılı aldatma ve oyalama faaliyetleri icra ettiği görülmektedir. Nitekim 4. Grup karşısına bir alay kadar ilave kuvvet getirerek burada topçu tanzim atışları yaparak adeta bir taarruza hazırlanıyormuş izlenimi verdikleri,¹³⁰⁶ yine sol kanadın hemen açığında Kaltaklı (Ataköy), Serikli ve Karasüleymanlı bölgelerinde bir muhtelif Yunan birliklerinin cepheye paralel veya cephe istikametinde hareket ettikleri¹³⁰⁷ görülmüştür. Bu hareketlerin Türk komutanları tereddüde düşürdüğü anlaşılmaktadır. Bununla beraber Türk komuta kademesi Yunanların çekilme ihtimallerine binaen 8/9 Eylül gecesi 23., 15. ve 57. Tümenleri kuzeye Polatlı civarına kaydırmaya başlamış ve 41. ve 7. Tümenlere hazır ol emri vermiştir.¹³⁰⁸ Sonuçta bu süreç içinde yapılan keşif ve değerlendirme

¹³⁰⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 1973, s. 206.

¹³⁰⁵ATASE TİH: Kutu: 1214, Gömlek: 58, 1214, Gömlek: 58, Belge No: 1.

¹³⁰⁶ATASE TİH: Kutu: 1214, Gömlek: 58, Belge No: 4.

¹³⁰⁷ATASE TİH: Kutu: 1214, Gömlek: 58, Belge No: 6.

¹³⁰⁸Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 1973, s. 207.

çalışmalarını takiben Yunanların kesin olarak geri çekildiğine kanaat edilmiş ve Cephe Komutanı da saat 15.00’da bu paralelde yayınladığı emirde¹³⁰⁹ Yunanlarda geri çekilme emareleri görüldüğünü, kesin sonuç için 10 Eylül günü sabahtan itibaren takviyeli Müretteb Kolordu ile Yunan sol kanadına taarruz edebileceğini, 1. Grup bölgesinde yalnız bir tümen bırakılarak 2. Grup emrinde toplanmayı müteakip toplam 4 Tümen ile Ilıca vadisi batısından Yamak-Bahçecik, Dikilitaş Tamburoğlu istikametlerinde taarruz edebileceğini emretmiştir. Buna göre 5. Grup’un Eskikışla bölgesinde konuşlanarak Katrancı vadisi doğusundaki Yunanların geri çekilme yollarını kesmesi planlanmıştır. Bu arada Yunanların Beylikköprü’den itibaren kuzeye doğru Sakarya’nın mühim geçit bölgelerini kuvvetle tutmakta olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹⁰ Türk ordusu nihayet 9 Eylül itibarıyla genel karşı taarruza geçmiştir.¹³¹¹

9 Eylül tarihinde Yunan tarafına bakıldığında ise Başkomutanlık tarafından bir gün önce 1 ve 2. Kolordulara verilen taarruz emrinin 2. Kolordu Komutanı tarafından kendine göre değerlendirmelere dayanarak uygulanmadığı ve bunun yerine geri çekilme planları yapıldığı görülmektedir.¹³¹² Bu durumda Yunan Başkomutanı 2. Kolordu Komutanı’na saat 15.35’te verdiği emirde “Mevzilerinizi terk eylemek planı hayretimi mucip oldu. Kolordu, her ne halde olursa olsun mevzilerinde kalacak ve Türkler 3. Kolorduya taarruz ettiği takdirde, verilen emri yaparak Boyalık - Çayırılı istikametinde taarruz edecektir. Muhakeme ve karar verecek yetkili şahıs, Ordu Başkomutanı sıfatı ile yalnız benim. Kolorduyu nakletmek hususundaki bütün emirlerinizi iptal ediniz” demiştir.¹³¹³

Batı Cephesi Komutanı 9 Eylül günü saat 20.00’da 10 Eylül günü yapılacak taarruzla ilgili olarak 40 sayılı cephe emrini taarruz emrini yayınladı.¹³¹⁴ Buna göre; kuzeyde sıklet merkezi tesis edilen Müretteb Kolordu bölgesinde en az 3 tümen birinci hatta olacak ve geride kuvvetli ihtiyatlar bulunacak bir düzende Pınar-Çekirdeksiz-Dua Tepe ve Üçpınar istikametinde taarruz edilmesi, orta kesimde 4’inci Grup bölgesinde en az iki tümenle Eski Polatlı-Korsaklı ve Karakuyu istikametinde taarruz edilmesi, daha güneyde 12. Grup bölgesinde Çal Dağı istikametinde gösteri taarruzu yapılması, daha

¹³⁰⁹ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 27.

¹³¹⁰ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 60.

¹³¹¹Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 825.

¹³¹²Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 140.

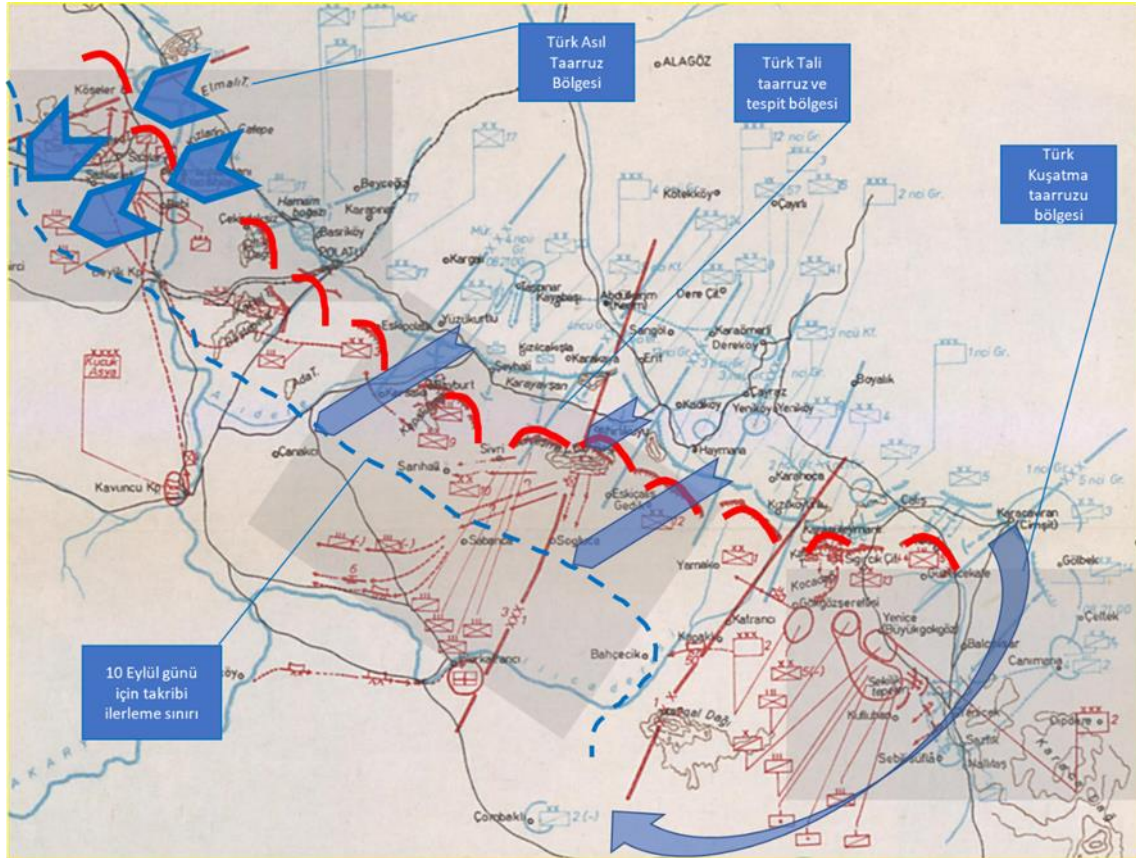
¹³¹³Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 209.

¹³¹⁴Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 216.

güneydeki 2. Grup bölgesinde Çelikköy-Bahçecik ve Demirözü Deresi hattı boyunca taarruz edilmesi, en Güneydoğu kesimde ise 5. Süvari Grubu unsurları ile Burunsuz-Kerpiç ve Kokar (Cambaklı) istikametinde güneyden Yunanların geri çekilme yollarını kesecek ve onu kuşatacak şekilde taarruz edilmesi öngörülüyordu. Yani bu durumda Yunan kuvvetlerine tüm cephe üzerinde genel bir baskı uygulanırken sıklet merkezi kuzeye veriliyor ayrıca güneyden de Sakarya geçitlerini erkenden el atacak ve geri çekilme yollarını kapatacak şekilde bir kuşatma manevrası öngörülüyordu. Bu tam bir genel karşı taarruz uygulamasıdır. Taarruzun genel yapısı aşağıdaki şekilde ölçeksiz olarak gösterilmiştir.

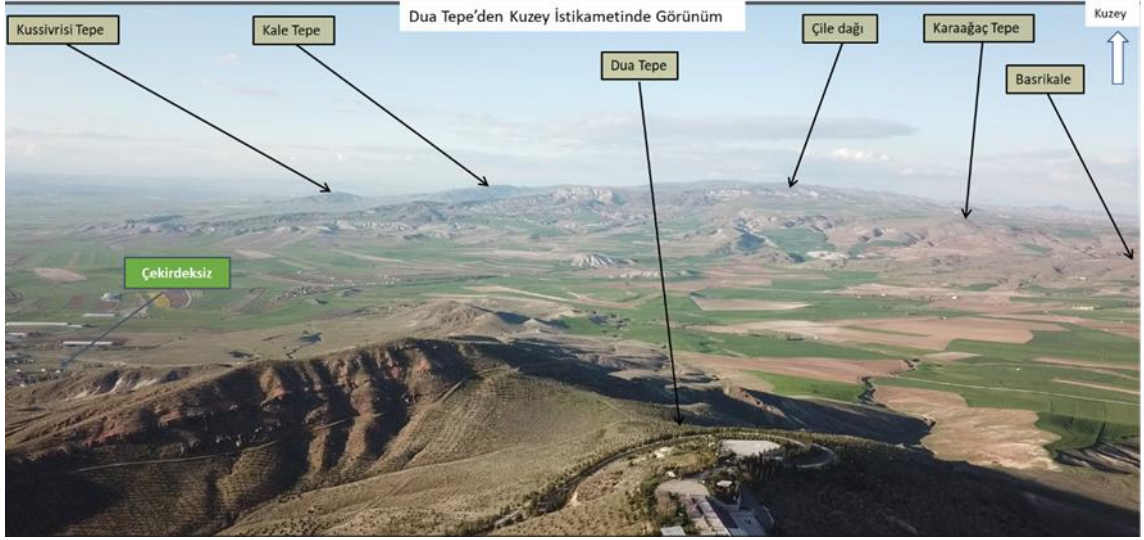
Bugün yayınlanan Hakimiyet-i Milliye gazetesinde dikkat çekici bir şekilde açıkça zafer haberleri verildiği görülmektedir. Gazete tek manşet halinde verdiği “Muharebede Tarihi Harbin En Parlak Muvaffakiyetini İhras Eden Ordumuz Taarruza Başladı ve Birçok Esir ve Ganimet Elde Etti” başlıklı haberde, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’nın Yunan ordusunun dağıldığını ifade eden bir beyanatta bulunduğunu belirtmiştir. Buna göre Sakarya hattında Yunanların yenilgiyi kabul ederek batıya doğru kaçmaya başladıkları ifade edilmekte ve muharebelerin Cenâb-ı Hakk’ın lütfu ve inayetiyle ordumuzun muvaffakiyeti ile neticelendiğini tasdik etmektedir.¹³¹⁵

¹³¹⁵Hakimiyeti Milliye, 9 Eylül 1921, No: 287.

Görsel 5. 65. *Türk Genel Karşı Taarruzu.*

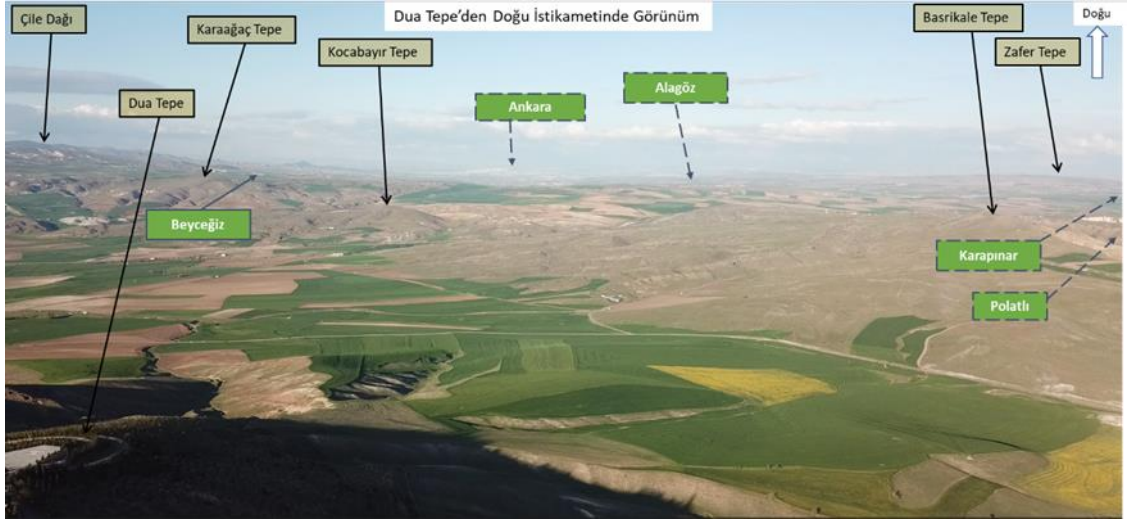
Ayrıca, taarruz bölgesinin merkezi olan Dua Tepe bölgesinden muhtelif istikametlerde çekilen hava resimleri aşağıda sunulmuştur.

Görsel 5. 66. *Dua Tepe’den Kuzey İstikametinde Görünüm.*

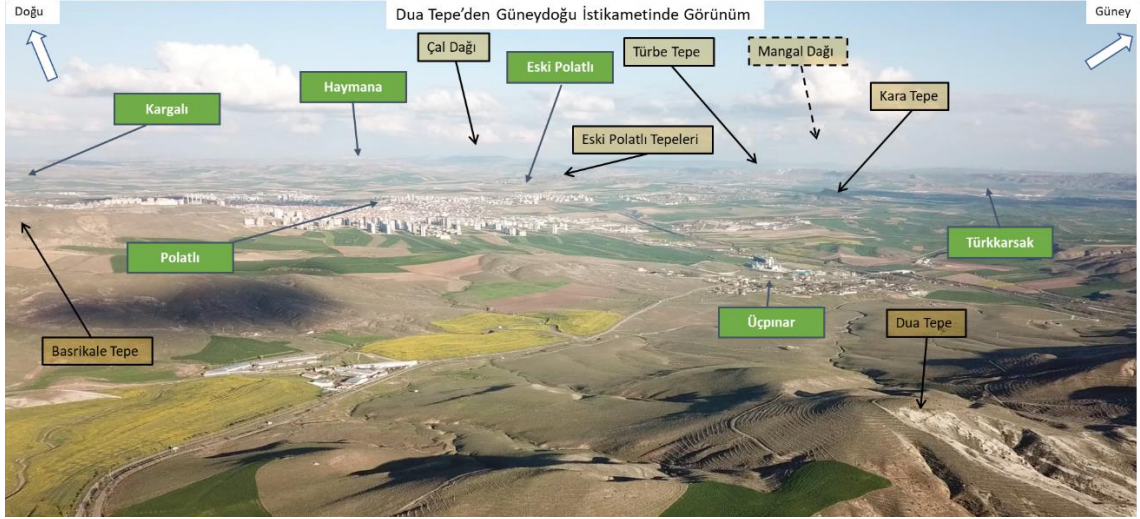
Görsel 5. 67. *Dua Tepe’den Kuzey İstikametinde Görünüm.*

Görsel 5. 68. Dua Tepe'den Doğu İstikametinde Görünüm.

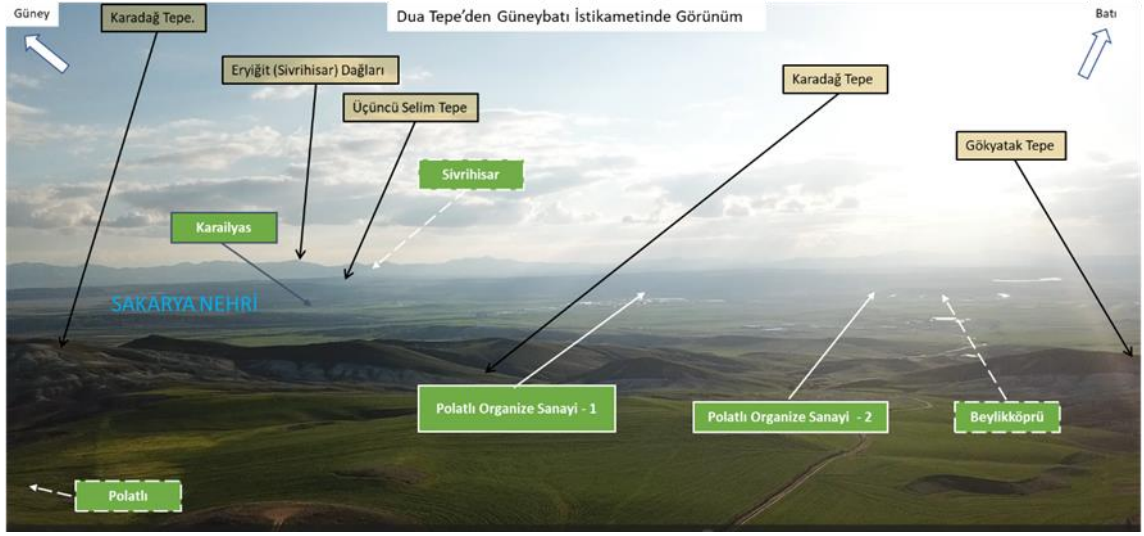
Görsel 5. 69. Dua Tepe'den Doğu İstikametinde Görünüm.

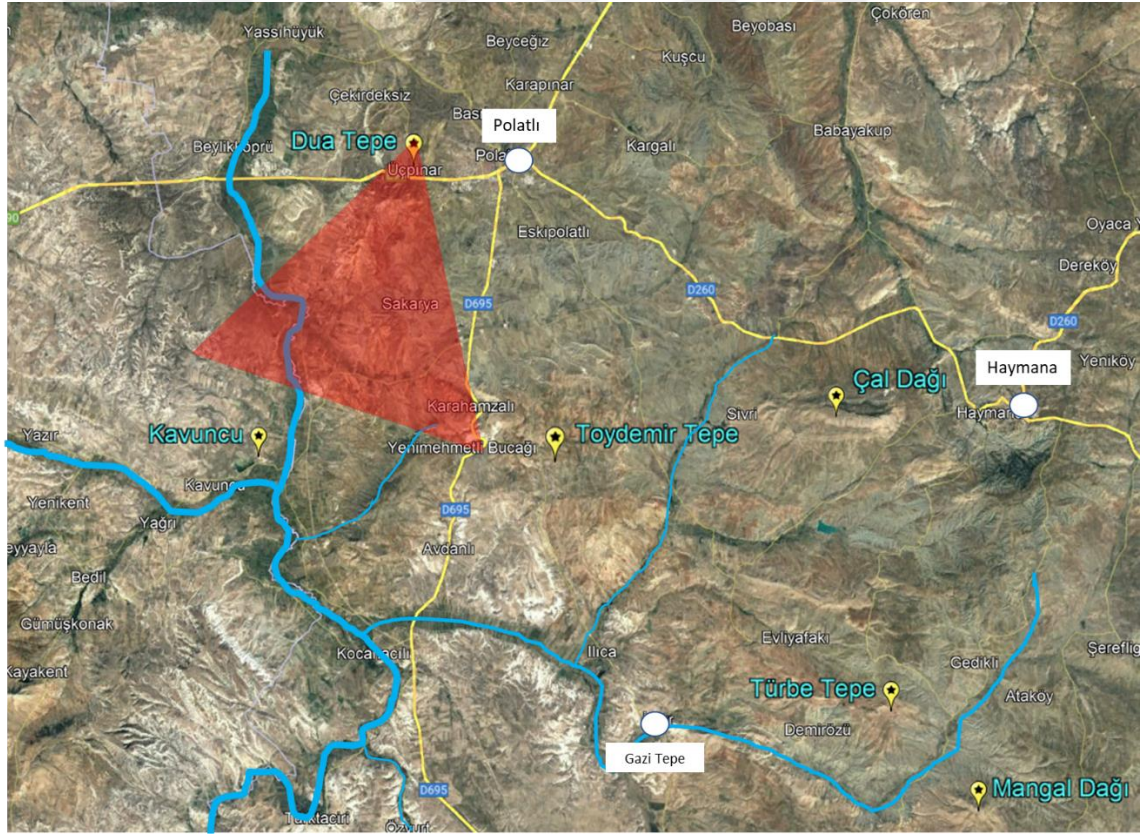
Görsel 5. 70. *Dua Tepe'den Güneydoğu İstikametinde Görünüm.*

Görsel 5. 71. *Dua Tepe'den Güneydoğu İstikametinde Görünüm.*

Görsel 5. 76. Dua Tepe'den Güneybatı İstikametinde Görünüm.

Görsel 5. 77. Dua Tepe'den Güneybatı İstikametinde Görünüm.

10 Eylül 1921

Türk genel karşı taarruzu 10 Eylül saat 07.30'da Yusuf İzzet Paşa emrinde oluşturulan tümenler grubu bünyesindeki 5 tümenle kuzey kanattan başlatılmıştır.¹³¹⁶ İzzettin Çalışlar'ın gözlemlerine göre 10 Eylül günü dahi Yunanlar Sakarya'nın batısında henüz önemli kuvvetler bulunduruyorlardı. Bu kuvvetler Ilıca Deresi ile Beylikköprü arasında Yaylapınarı- Haymana Batısı- Çal Dağı- Karayavşan- Eski Polatlı-Kartaltepe-Dua Tepe hattında yoğunlaşıyordu. Ilıca'nın doğusunda da bir tümenleri daha duruyordu.¹³¹⁷ Türk ordusu taarruza başladığında Yunan Ordu Komutanı 8 Eylül'de Harbiye Bakanlığı'na gönderdiği rapora ilişkin henüz herhangi bir talimat almış değildir.¹³¹⁸ Buna mukabil Anastasios Papoulas'a, sadece askerî durumun gereklerini yapması anlamına binaen bir talimat, bizzat Başbakan Dimitros Gunaris'den gelmiştir.

İlk gün süresince Basriköy-Beylikköprü istikametindeki taarruzlarda Yunan kuvvetleri kovalanarak Dua Tepe, Çekirdeksiz, Ezineli ve Üçpınar bölgeleri Yunan birliklerinden temizlenmiş, ayrıca Dikilitaş istikametinde taarruzlarda da başarı sağlanmıştır.¹³¹⁹ 15. Tümen Duatepe'yi, 23. Tümen Çekirdeksiz'i ve 1. Tümen ise Üçpınar'ı ele geçirmiştir. Yunanlar iki alayını Beylikköprü'de toplayıp savunma düzeni almıştır. 57. Tümen Karadağ'a taarruz ederek bölgeyi genel kontrol altına almıştır. 61. Tümen Ambarlı'ya hücum ederek Karye bölgesini ele geçirmiştir. 5. Tümen Bayburt ve Taşlı Tepe'yi ele geçirmiştir. 2 ve 3. gruplar Mezartepe'nin bir kısmını ele geçirmiştir. 1. Grup 4 ve 7. tümenleriyle Yamak ve Şerefli doğusuna taarruz etmiştir. Süvari Grubu Mangal dağını ele geçirmiştir.¹³²⁰ Bununla beraber taarruzların hızının akşama doğru kesildiği görülmüştür. Buna neden olarak taarruz grubunun çok hızlı bir şekilde alelacele kurulmuş olması ve Batı Cephesi Komutanı'nın halâ gruplara emir vermeye devam etmesinin yarattığı karışıklıklar gösterilmektedir. Ayrıca demiryolu güneyindeki taarruzlara karşı Yunan İhtiyat 9. Tümeni'nin muharebeye sokulması da önemli bir faktördü. Demiryolu güneyinde taarruzlar yavaşlayınca kuzeyindeki taarruzlar da yavaşlamıştır.¹³²¹

¹³¹⁶Belen, a.g.k., 1973, s. 357.

¹³¹⁷Çalışlar, a.g.k., 2010, s. 292.

¹³¹⁸Selek, a.g.k., 2004, s. 675.

¹³¹⁹ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 50, Belge No: 7.

¹³²⁰Hatemi, a.g.k., 2002, s. 825.

¹³²¹Belen, a.g.k., 1973, s. 357-358.

11 Eylül 1921

Geri çekilme emrini resmi olarak vermemiş olan¹³²² Anastasios Papoulas nihayet Eskişehir'in doğusuna geri çekilme emrini 11 Eylül'de vermiştir. Buna istinaden Yunanların Ilıca vadisi doğusunda bulunan sağ kanadı sabahleyin 1. Grup karşısından batıya çekilmeye başlamış ve Süvari Grubu Kirazoğlu'nda Yunan birliklerine etkili akınlar icra etmiştir.¹³²³ Saat 12.00 itibarıyla Süvari grubu dün işgal ettiği Mangal Dağı'ndan kuzeye doğru taarruza geçmiştir.¹³²⁴ Yapılan hava keşiflerinde Güzelcekale - Büyükgökgöz'den Ilıca vadisine kadar olan bölgede Yunan kuvveti kalmadığı Yunan birliklerinin Yamak ile Tamburoğlu arasında batıya doğru yürüyüş halinde olduğu görülmüştür.¹³²⁵ Bu meyanda Yunanların Çal Dağı kuzeyi Şeyhali kuzeydoğusundaki geri çekilmeyi himaye maksatlı taarruzu bertaraf edilerek birlikleri ilerlemelerine devam etmiştir.¹³²⁶

Cephe Komutanlığı, saat 13.30'da verdiği 41 sayılı cephe emrinde taarruzların bütün cephede elverişli şekilde ilerlediğini, Yunanların bütün cephede sarsıldığının anlaşıldığını ve genel bir çekilmeye mecbur olduğunu belirtmektedir.¹³²⁷ Başkomutan ise yayınladığı mesajda¹³²⁸ Yunan hareketlerinde düzensizlikler görüldüğü ve bütün ordunun tümüyle Yunan ordusu ile temasta olduğu vurgulanmaktadır. Akşama doğru yapılan hava keşfinde Yunanların tamamıyla Sakarya batısına geçmiş olduğu,¹³²⁹ Kavuncu Köprüsü'nden batıya giden değişik istikametlerde en az 3 tümenin çekilmekte olduğu, aynı şekilde Sakarya vadisinden batıya giden yollarda da Yunan ağırlıkları ve perakende birliklerin çekilmekte olduğu belirtiliyordu. Bununla beraber Yunan ordusu unsurlarının tümünün Sakarya batısına geçişinin 12-13 Eylül tarihlerinde gerçekleştiği dikkate alındığında bu raporda bir bilgi eksikliği olabileceği anlaşılmaktadır.

¹³²²Erdem, **a.g.k.**, 2011, s. 423.

¹³²³Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 826.

¹³²⁴Türk karşı taarruz planı özetle 15, 23 ve 57. tümenleri Mürettep Grup emrine vererek buradan 5 tümenle 17. Yunan Tümeni'ne taarruz etmek idi. Bu şekilde taarruza geçildiyse de 9. Yunan Tümeni'nin büyük kısmına çatan taarruzlar bir süre sonra durdu ve birlikte eski mevzilerine döndüler. Böylece demiryolu kuzeyindeki başarı bu şekilde sekteye uğramış oldu. Bu arada 10 Eylül günü Papulas Başbakan'dan çekilme ile ilgili onay almıştı. Bkz. Belen, **a.g.k.**, 1973, s. 358.

¹³²⁵ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 68.

¹³²⁶ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 66.

¹³²⁷Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 222.

¹³²⁸ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 71.

¹³²⁹ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 72.

Batı Cephesi Komutanlığı'nın gece saat 01.00 akşam raporunda¹³³⁰ muharebelerde oluşan son durum özetlenmiştir. Buna göre, Dua Tepe ve Üçpınar Müretteb Kolordu tarafından işgal edilmiş, öğleden sonra Polatlı istikametinde taarruz eden 57. Tümen'in hedeflerine ulaşılmış, 4. Grup'un Eski Polatlı istikametinde yaptığı taarruzuna devam edilmekte, 2. Grup Çal Dağı'ndaki Yunan ileri karakollarını ele geçirmiş, 1. Grup ise Yamak ve Mezar Tepe'deki Yunan karşı taarruzunu püskürtmüştür.

Öte yandan Albay Bujak 11 Eylül günü Türk ordusunun 5 tümenle genel cephe boyunca yaptığı taarruzun başarıyla püskürtüldüğünü ve Türk ordusunun Yunan ordusunu taarruzla yenmek konusundaki aczini anladığını iddia etmekte ve Türk taarruzlarını sadece basit akınlar olarak değerlendirilmektedir. Buradan anlaşıldığına göre Yunan ordusunun çekilme planı ana hatlarıyla 2. Kolordu'nun Kavuncu Köprüsü'nü örtmesi 7 ve 9 'uncu tümenlerin kuzeyde cephe genişleterek örtme görevi icra etmesiydi.¹³³¹

Bugünün basınına bakıldığında diğer günlerden çok daha farklı bir zafer havası olduğu görülmektedir. Diğer bazı gazeteler ile beraber Hakimiyet-i Milliye gazetesi de "Zafer" başlıklı yazı yayınlamış ve yaşanan süreci özetlemiştir. Gazete ayrıca cephelerdeki durumla ilgili bilgiler paylaşmıştır. Buna göre Batı Cephesi Komutanlığı tarafından düşmanın Beylikköprü ve Kavuncu köprüsü geçidi boyundan Sakarya'nın batısına doğru çekilmekte olduğunun görülmesi üzerine Beylikköprü mıntıkasında ordumuz şiddetli taarruzlar gerçekleştirmiştir.¹³³²

12 Eylül 1921

Yunanlı er Nikos Vasilikos 12 Eylül için günlüğünde "Türkler günlerce önceden niyetimizi anlayarak sürekli artan bir şiddetle kararlılıkla saldırıyorlar. Geri çekilişimizi anlıyor ancak takip etmeyi cesaret edemiyorlar. Geri hatlarda var olan düzensizlik nehri kim daha önce geçecek diye rekabet eden birliklerin karmaşasına sebep oluyor. Köprünün uçurulmasına yetişemeyenler nehre düşerek boğuluyorlar daha küçük birlikler zamanında uyarılmayıp siperlerinde kaldıkları için esir düştüler" demektedir.¹³³³

¹³³⁰ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973 Sayı: 67.

¹³³¹Bujak, **a.g.k.**, 1939, s. 228.

¹³³²Hakimiyeti Milliye, 11 Eylül 1921, No: 289.

¹³³³Erdem, **a.g.k.**, 2011, s. 429.

Türk ordusunun kuzeyden geliştireceği bir taarruz ihtimali, bu taarruzun güneydeki 1. Kolordu'nun ve hatta bütün ordunun geçişini tehlikeye düşüreceğini dikkate alan Yunan Komuta kademesini bütün orduyu bir an önce Sakarya batısına geçirmeye zorlamıştır.¹³³⁴ Bu makatla mevcut kurulu köprülerin yanı sıra seyyar köprüler de kurulmaya çalışılmıştır.

Cephe Komutanlığı, saat 10.00 ve 17.30'da Sakarya kuzeyinden piyade ve süvari tümenleriyle Yunan ordusunun takibinin düşünüldüğünü, bu maksatla Müretteb Kolordu, Süvari Tümeni'nin Balıkçı köprüsü batısından Sakarya'yı geçerek Yunan gerilerine taarruz için Çayırhan'a sevk edilmesini emretmiştir.¹³³⁵ Öğleye kadar durumun daha da açıklığa kavuşması üzerine Cephe Komutanlığı saat 13.45'te verdiği 43 sayılı emirde Yunanların 12/13 eylül gecesi bütün kuvvetiyle Sakarya batısına geçmesi ihtimalinin fazla olduğu, bu takdirde bütün ordunun derhal Yunan kuvvetleri üzerine atılmasının kararlaştırılmış olduğunu ifade edilerek Ordu'nun maksadını, "çekilmekte olan Yunan ordusunun Sakarya'da bozguna uğratılması" olarak belirtmiştir. Görüldüğü gibi, Yunan birliklerinin çekilmesi ve başlatılacak bir genel karşı taarruz hakkında, komuta kademesi içinde farklı değerlendirmeler mevcuttur ve Batı Cephesi Komutanı'nın, dikkatli bir değerlendirme ile, genel karşı taarruz için uygun şartların oluştuğuna tam olarak kanaat etmesi 12 Eylül tarihinde olmuştur.

Günün devamında Yunan ordusunun sol kanadında uğradığı taarruzun etkisi ile sağ kanattaki kuvvetlerini kurtarmak için geri çekilmeyi hızlandırmaya çalıştığı görülmektedir.¹³³⁶ Bu tam da taarruzdan güdülen beklentiye uygun bir durumdur. Baskıyı arttırmak için, 12 Eylül sabahı 2. Grup Deliklitaş-Karapınar yönünde ileri harekâta katılmış ve akşam 3. Kafkas Tümeni Soğucalı'ya, 9. Tümen ise Evliyafakılı'ya gelmiştir.¹³³⁷

12 Eylül günün devamında Soğulca Köyü civarında bulunan bir tümen kadar Yunanların Ilıca Vadisi - Katrancı ve Yıldız Dağı istikametinde takip harekâtı devam etmiştir. Yunanlar arazinin sağladığı avantajlardan de faydalanarak kısmen zayıat vererek geri çekilmeye devam ederken Tamburoğlu'na yerleştirdiği bataryalarla Sakarya

¹³³⁴Andre; **a.g.k.**, 1932, s. 164.

¹³³⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 245.

¹³³⁶Selek, **a.g.k.**, 2004, s. 676.

¹³³⁷Adil, **a.g.k.**, 1982, s. 388.

Nehri'ne kurduğu seyyar köprüleri himaye etmeye muvaffak olmuştur.¹³³⁸ Gün içinde Yunan birlikleri Kavuncu Köprüsü ile Beylikköprü'den Türk kuvvetlerinin baskısı altında geri çekilmeye devam etmiştir. Aynı şekilde Afyon bölgesindeki Yunan kuvvetlerinin de çekildiği rapor edilmiştir.¹³³⁹

12 Eylül günü saat 13.45'de verilen cephe emrinde¹³⁴⁰ harekâtın maksadı “geri çekilen Yunan ordusunu¹³⁴¹ Sakarya'dan geçerken bozguna uğratmak” olarak belirtilmiştir.¹³⁴² Bu maksadın yerine getirilmesi için; Müretteb Kolordu Kartaltepe'yi işgal edecek ve Beylikköprü'ye hâkim olacaktır. 4. Grup Eski Polatlı ve Karakuyu hattından ilerleyerek temas sağlayacaktır. 12. Grup ise Sivri - Sarıhalil istikametinde takip edecektir. 2 ve 3. gruplar Yusuf İzzet Paşa emrinde Eskiçalış ve Sivri güneyi ile Toydemir istikametinde Yunan kuvvetleriyle temasa geçecektir. Ele geçecek taarruz fırsatlarından yararlanılacaktır. 5. Grup İnlerkatrancı-Besköprü istikametinde ilerleyecek ve Yunan ordusunun sağ kanadını sıkıştıracaktır. 57. Tümen ordu ihtiyatı olacaktır.

Aynı günün akşamı saat 18.30 civarında Müretteb Kolordu Kartal Tepe'yi ele geçirmiş¹³⁴³, Beştepelere ve Karadağ bölgeleri tamamıyla ele geçirilmiş, Eski Polatlı ve Bayburt civarında Yunan artçılarına taarruz edilmiş, 1 ve 2. gruplar Eskiçalış ve Sivri'yi ele geçirmiş, 3. Grup Sabanca ve Karapınar'a ilerlemiş, 5. Grup Sabanca'da Yunan birliklerine taarruz etmiş, 1. Grup Kargalı'ya gelmiş, Müretteb Tümen Fettahoğlu köprüsü batısında Hacı Hasan köprüsü üzerinden etkili taarruzlar icra etmiştir.¹³⁴⁴

Harekât genel olarak planlandığı şekilde ilerlemiş ve Türk kuvvetleri; Yassihöyük-Beylikköprü kuzeydoğu ve güneydoğu sırtları - Kartaltepe - Karadağ kuzeyi - Eski Polatlı güneydoğusu - Bayburt - Tobak dağı güneyi - Sarıhalil kuzeyi - Sivri - Baraközü deresi doğu sırtları - Ilıca - Göklüce Dağı genel hattına ulaşmıştır. Saat 23.40'da verilen 44 sayılı

¹³³⁸Altay, **a.g.k.**, 1925, s. 32.

¹³³⁹ATASE TİH: Kutu: 1143, Gömlek: 53, Belge No: 1.

¹³⁴⁰ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 67.

¹³⁴¹Saat 16.00'da Yunan birliklerinin bütün cepheye kesin olarak çekildiğine kanaat edilmiştir. Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, 1973, s. 251.

¹³⁴²Bununla beraber Batı cephesi komutanının Yunanların çekilip çekilmedikleri hakkında tereddüde düşmesi nedeniyle ciddi bir zaman kaybı olduğu görülmektedir. İsmet Paşa 11 Eylül saat 23.45'te verdiği 92 sayılı emir ile taarruz zamanının bilahare bildireceğini söylüyordu ki zaten o anda taarruzun çoktan icra edilmesi gerekiyordu. 12 Eylül günü alınan hava keşif raporları Yunanların Sakarya batısına çekildiğini gösterirken verilen takip emri geç kalmıştı. Ancak Yunan artçılarıyla bazı muharebeler oldu. Bkz. Belen, **a.g.k.**, 1973, s. 359.

¹³⁴³ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973 Sayı: 67.

¹³⁴⁴Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 826.

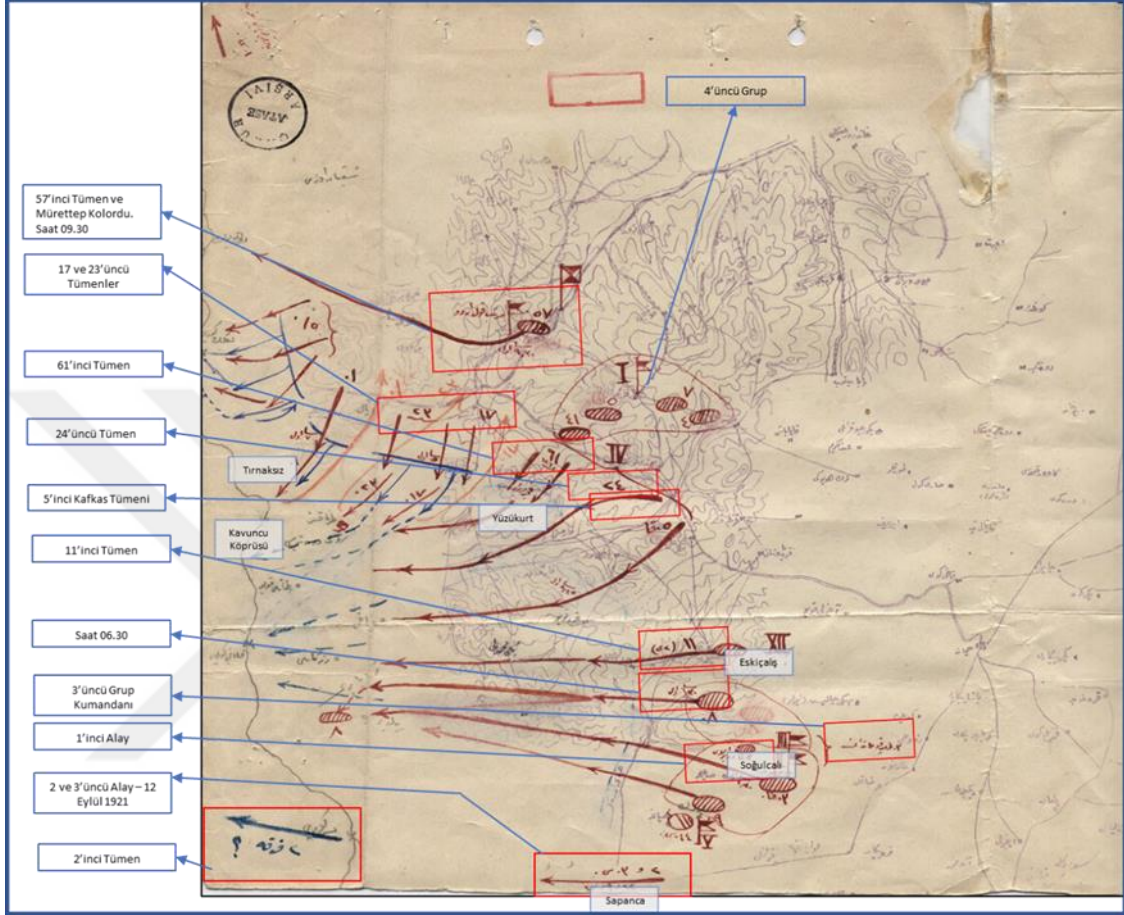
cephede emrinde “Yunan ordusunda kargaşa görüldüğü, bunu bozguna çevrilmesi gerektiği, henüz temasta olmayan birliklerin de derhal taarruza geçmeleri gerektiği, 24 saat gösterilecek gayret ile bütün düşmanın mahvedileceği...” belirtilmektedir. Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa da bu günkü muharebelerin sonunda, “Birkaç günden beri devam eden karşı taarruzlarla “...Yunan ordusunun perişan bir surette çekildiğini ve Anadolu’nun Yunanlara mezar olacağı saatin geldiğini” bildirmiştir. Burada dikkat çeken diğer ifadeler ise “Yunan ordusu artıklarının da bu vatan topraklarında imhası ve bir Yunan eri bırakmamak için, eli silâh tutan bütün Türk evlatlarının disiplin altında Yunan gerilerine ve özellikle Uşak-İzmir hattı üzerinde faaliyete geçirilmesi” konusunda tamamlayıcı emirler verilmesidir.¹³⁴⁵ Aynı gün Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Hariciye Vekâleti’ne muharebelerin kesin sonucu ile ilgili aşağıdaki bilgiyi iletmiştir.¹³⁴⁶

“23 Ağustos’tan itibaren başlayan ve seçtiğimiz savunma mevziinde aralıksız üç hafta süren savaşmalarda, Yunanların büyük fedakârlıklara katlanarak uyguladığı aralıksız taarruzlar, birliklerimizin kahramanca ve ustalıklı oynak savunması karşısında, tamamıyla kırıldı. Ordumuzu sol kanadından çevirmek amacıyla doğuya doğru uzanan ve uzandıkça karşısında yanımızı değil cephemizi bulan ve tersine kendi yanları hep tehdidimiz altında kalan Yunan komutanlar, büyük bir hayal kırıklığına uğradı ve kuşatma olanağı bulunmadığını görünce cephemizden yarmaya girişti ve bu girişimlerinin hepsi başarısızlığa mahkûm edildi. Tam bu sırada ordumuz, tasarlanmış plan uyarınca Yunan birliklerinin sol kanadına doğru karşı taarruza geçti. Yunanlar, pek tehlikeli olan bu taarruzumuza karşı büyük fedakârlıklara katlanarak dayanmaya ve hatta karşı taarruzlarla kendisini bu tehlikeli durumdan kurtarmaya uğraştı, fakat taarruzumuzun şiddeti karşısında nihayet bütün cepheye geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine taarruzumuz bütün cepheye genişletilmiş ve süvarilerimiz, Yunanların yan ve gerilerine yöneltilerek Yunanların geri çekilmesi bozguna dönüştürülmüştür.”

¹³⁴⁵Genelkurmay ATASE Yayınları, a.g.k., 1973, s, 256-257.

¹³⁴⁶ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973 Sayı: 67.

İzzettin Çalışlar 12 Eylül günü Başkomutan'la yaptığı bir görüşmede Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine neticeden tam memnun olmadığını ve Yunanların Sakarya'nın batısına geçmesinin önlenmesi gerektiğini söylemiştir.¹³⁴⁷

Görsel 5. 78. 12 Eylül 1921 Sabahı- Takip Harekâtı.¹³⁴⁸

13 – 16 Eylül 1921

13 Eylül 1921 günü Yunan ordusunun Sakarya Nehri doğusunda unsuru kalmadı.¹³⁴⁹ Başkomutan 13 Eylül 1921'de Yunanların tüm cephelerde takip edilmesi yönünde verdiği emirde, "...Düşmanın geride herhangi bir hatta tevkif ve iade-i intizam eylemesine mani olmak ve ricâtını inhizam-ı katiyeye duçar etmek lazımdır. Bunun için sağ ve sol cenahlardan mevaziye takip için tahsis edilmiş olan süvari fırkalarına istinad olmak üzere her iki cenahta mebzul vasaiti nakliye ile mücehhez bir ila iki piyade fırkasının iş bu takip harekâtına iştirak ettirilmesi ve cepheden de Yunanların ricât yolları

¹³⁴⁷Çalışlar a.g.k., 2010, s. 551.

¹³⁴⁸ATASE TİH: Kutu: 1215, Gömlek: 60, Belge No: 1.

¹³⁴⁹Ünal, a.g.m.; 2021, s. 300

üzerine bila fasıla ilerlemek, düşman ile behemal muharebe temasına girmek üzere münasip görülecek kuvvet de mütehallit takip müfrezeleri teşkil ve sevki muktezi görülmektedir...”¹³⁵⁰ diyerek takip harekâtının esaslarını belirtmiştir. Başkomutan aynı konuda daha sonra Nutuk’ta yaptığı açıklamalarda ise, “Sakarya Meydan Muharebesi’nden sonra, Yunan ordusunu Eskişehir-Seyitgazi-Afyonkarahisar genel hattına kadar takip eden kuvvetlerimiz, bütün ordu olmayıp, yalnız süvarilerimiz ve süvari kıtalarımıza destek olmak üzere ileri sürülen bazı tümenlerimizdi.” şeklinde açıklama yapmıştır.¹³⁵¹

Yunan ordusu çekilirken Türk ordusunun karşı taarruz girişimleri oldu ancak Sakarya Nehrinin aşılmasındaki güçlükler karşı taarruzların etkisini azalttı.¹³⁵² 13 Eylül günü takip faaliyetleri devam etse de Yunan ordusunun geri çekilmeyi gizleme ve himaye etme konusunda ciddi başarı gösterdiği görülmektedir.¹³⁵³ Yunan kuvvetleri Sakarya batısına çok büyük kısmıyla geçmesine rağmen özellikle kuzeydeki geçiş yerlerini ateş ve taarruzla etki altında tutmaya devam edebilmiştir. Her şeye rağmen Türk birlikleri 13 Eylül günü bu defa güneyden Fettahoğlu Köprüsü üzerinden kuşatıcı hareketle Sivrihisar’a kadar ulaşarak buradaki taarruzlarında Yunanlara 400 kadar zayıat verdirip bölgede kontrolü sağlamayı başarmıştır.¹³⁵⁴ Buradan itibaren daha batıya olan harekâta ise Yunanların kuvvetli artçı birlikleri bıraktığından bahsedildiği görülmektedir.¹³⁵⁵ Bu da direk takibin etkisini ve hızını olumsuz etkilemiştir. Sakarya Nehri batısında tertiplenen Yunan ordusu 17 Eylül 1921’den itibaren tekrar harekete geçti ve 22 Eylül 1921’de Eskişehir-Seyitgazi-Afyon hattına ulaştı.¹³⁵⁶

Yunanların geride herhangi bir hatta yeni bir savunma mevziisi tesis etmesini önlemek maksadıyla takip yapan kuvvetlerin yanı sıra, her iki kanattaki süvarilere ilave olarak gerekli nakliye vasıtaları ile donatılmış iki piyade alayı da görevlendirilmiştir. Takibe iştirak etmeyecek olan diğer birliklerin ise şimdilik Sakarya gerisinde ve demiryolu hattı civarında toplanarak ikmal ve düzenlenmeleri öngörülmüştür. Fakat Yunan kuvvetlerinin kuvvetli artçı birlikleri ve Sakarya Nehri’nin engel özelliği nedeniyle

¹³⁵⁰ ATASE TİH, Kutu: 40, Gömlek: 5, Belge No: 5-1/2.

¹³⁵¹ Atatürk, **a.g.k.**, 2019, s. 478.

¹³⁵² Ünal, **a.g.m.**; 2021, s. 300

¹³⁵³ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 6, 14.

¹³⁵⁴ ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 75.

¹³⁵⁵ ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 6, Belge No: 21.

¹³⁵⁶ Ünal, **a.g.m.**; 2021, s. 300

Yunanlara doğrudan bir direkt takip icra edilemediği için, ancak Sakarya Nehri'nin güneyinden dolaşarak Uzunbeyli- Çifteler istikametinde yandan önleyici takip harekâtı yapılmasına teşebbüs edilmiştir.¹³⁵⁷

Yunan kuvvetleri başlangıçta 5. Süvari Grubu ile takip edilmiş ve asıl kuvvetlerle ancak 20 Eylül'de takibe başlanmıştır.¹³⁵⁸ Bu aşamada Süvari Kolordusunun Yunan gerilerine düştüğü görülmektedir. Türk Süvari birlikleri Fettahoğlu Köprüsü'ne geldiği zaman Yunanların köprünün Kuzey sırtlarını tuttuğu görüldüğünden süvariler Çifteler istikametinde harekâtına devam ederek Musluk boğazındaki bir Yunan kolunu geri atmıştır. Çifteler'e gelindiğinde ise, Yunanların Sivrihisar bölgesinden henüz geriye çekilmediği anlaşılmıştır. Böylece Eskişehir demiryolunu kesmek ve mümkün olursa Eskişehir'i ele geçirmek üzere iki ve üçüncü Süvari Tümenleri Mahmudiye kuzeyine sevk edildi. 14. Süvari Tümeni de Sivrihisar'da kalan Yunan birliklerini keşif ve taciz için bölgeye gönderilmiştir. Fakat daha sonra alınan haberlerde Yunanların Eskişehir'e bir tümen yerleştirdiği ve Kırgız Dağı ile Seyitgazi bölgelerini tuttuğu öğrenilmiştir. Henüz boş bulunan Afyon'un ele geçirilmesi için kolordunun o bölgeye sevk edilmesine karar verildi ise de Güzelim Dağları bölgesine gelindiğinde Yunanların Eskişehir'den Afyon'a birkaç tümen kuvvetini naklettiği görülerek takip harekâtına bu aşamada son verilmiştir.¹³⁵⁹

Fahrettin Altay Paşa bu aşama hakkında şunları anlatmaktadır. “14-15 Eylül günlerinde Sivrihisar dan birkaç kolla çekilen Yunan ordusu bize karşı kuvvetli bir yancı çıkararak Eskişehir- Seyitgazi hattına çekilmeye başladı. Yunanları önlemek için biz de Seyitgazi ye doğru ilerledik. Ancak Yunanlar takviye aldığı için zaptı mümkün olmadı ve Yunan ordusu Sakarya’ya ilerlemesinden evvel tahkim etmiş olduğu hatta yerleşti. Ordunun bize emri, Kütahya genel istikametinde ilerlemek idi. Fakat bu istikamet artık kapanmış olduğundan Yunanların henüz zayıf bulunduğu Afyonkarahisar’ı ele geçirmek üzere oraya hareketimize müsaade edilmesini Cephe Kumandanlığından rica ettim, biraz geç aldığım muvafakat cevabı üzerine oraya dönüp Güzelim Dağı’na ulaştığımız zaman Yunanların Eskişehir’den Afyon’a gönderdiği bir tümenine tesadüf edildi ve muharebeye tutuşuldu. Arkamızdan gelen 2. Kolordu bu muharebeye iştirak ettiyse de Yunanların

¹³⁵⁷Altay, **a.g.k.**, 1925, s. 33.

¹³⁵⁸Görgülü, **a.g.k.**, 1999, s. 105.

¹³⁵⁹Altay, **a.g.k.**, 1925, s. 36.

Eskişehir’den yeni kuvvetleri geldiği için muharebe durakladı.”¹³⁶⁰ Bugünkü muharebelerde Yunan kuvvetleri tümüyle Sakarya batısına atılmıştır. Müretteb Tümen Sivrihisar’ı ele geçirerek dört yüz esiri kurtarmıştır.¹³⁶¹

Öte yandan ordu takip için bazı birlikleri görevlendirirken birliklerin bir kısmını ise yeniden tertiplenme ve teşkilatlanmaya tabi tutma işlemini derhal başlatmıştır. Buna göre;¹³⁶² mevcut 18 piyade tümeninden her birisi üçer tümenli dört kolordu teşkil edilmesi ve eldeki süvari kuvvetlerinin de her biri dörder alaydan oluşan üç tümenli bir süvari kolordusu halinde teşkilâtlandırılması ve bu kolordulara birden beşe kadar numara verilmesi, 5, 9 ve 24. Tümenlerin lağvedilmesi, Kocaeli bölgesinde Miralay Halit Bey’in emrine bir grup komutanlığı oluşturulması, Başkomutanlık Karargahı’nın Polatlı’ya alınması gerçekleştirilmiştir.¹³⁶³ Verilen bu emir, verildiği an itibarıyla, Sakarya Meydan Muharebesi’nin Başkomutan nazarında esasen sona ermiş olduğunu göstermektedir.

Takip hareketinin yeterli seviyede olmamasının muhtelif sebepleri olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi Yunan kuvvetlerinin gizlilik içinde ve nehir geçiş yerlerini ciddi şekilde emniyete alarak hareket etmesi ve buralarda önemli direnç göstermesidir. Nehir geçişi sırasında yaşanan çatışmalarda 5. Tümen’in ciddi zayıat verilerek tümenin geri atıldığı, yani tekrar Sakarya doğusuna çekildiği görülmüştür. Diğer bir sebep Cephe Komutanı’nın Yunanların niyeti hakkında tam bir kesin fikre ulaşmamış olmasıdır. Fakat en önemli sebep takip için gerekli olan cephanenin çok kısıtlı bulunmasıdır. Nitekim Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa Başkomutan’a verdiği raporda sadece 6.000 atım topçu mermisi kaldığını, halbuki ihtiyacın 100.000 olduğunu belirtmiştir.

Bir diğer nedense Sakarya Nehrinden geçiş zorluğudur. 13/14 Eylül gecesi, tertip edilen kuvvetimiz, yüzerek Sakarya’nın batısına geçmeye çalışmış ve bu kuvvetlerin himayesinde bir köprü kurulmasına teşebbüs edilmişti. Fakat bu geçiş teşebbüsü başarılı olamamış birçok askerimiz Sakarya’nın sularında boğulmuştur. Nehir geçiş harekâtı verilen emirle durdurulmuştur.¹³⁶⁴

¹³⁶⁰Altay, **a.g.k.**, 1970, s. 313.

¹³⁶¹Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 826.

¹³⁶²Genelkurmay ATASE Yayınları, **a.g.k.**, Mart 1973 Sayı: 67.

¹³⁶³ATASE TİH: Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 73.

¹³⁶⁴K. Koç (2021), *Ankara’nın Kördüğümü Sakarya*, Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 67.

Birliklerimizin Yunanları takip etmek amacıyla Sakarya Nehri'ni geçme çabaları Şevket Soğucalı'nın hatıralarında şu şekilde ifade edilmektedir;¹³⁶⁵

“Akşam oluyordu; kim olduğunu sonradan anladığımız bir yarbay geldi. Garp cephesi istihkam müfettişi.... Mevcut vesaiti (malzeme) sordu. Hiçbir şey yok ki...Vesait diye neyi gösterelim.. Tabii bir şey yok, denildi. Civarda bulunan harap İçciler Köyüne bir müfreze gönderildi. Köyün harap binalarının enkazından işe yarayanları toplattırılarak getirildi. Bir sal yapılacak ve bu salla su geçilecekti. Giden müfreze, işe yarayabilen ağaçlardan biraz toplayarak geri döndü. Müfettiş soruyor:

- Çivi var mı?
- Yok..
- Halka var mı?
- Yok

Zamanla bunlar tedarik edilerek, basit bir tek sal yapıldı amma dört erden fazlasını taşımaya müsait değildi.....Alay komutanımız (rahmetli) Demir Ali Beyin nezaret ve idaresinde bu teşebbüs sağlanacaktı. Sala binen bir er bu ipi karşıdan bir yere bağlayacak, sala binenler o ipi çekerek karşıya geçeceklerdi. ve bizim geçit yerini Yunanlar keşfetti. Halbuki karşıya henüz yirmi er geçmişti. Geçirilen erleri himaye kastiyle, burada da muharebe başladı. Karşıya geçen erleri geri çektik. Çektik ama birkaçını Sakarya'ya verdik. Çünkü dört kişi binmesi icap eden sala, dikkatsizlik yüzünden iki kişi fazla binmiş ve sal da alabora olarak hiç de arzu edilmeyen lüzumsuz ve müessif bir zayıat vermişti...Buna müteessir olan alay komutanı, açık ve yüksek bir noktadan sert ve kesin emirler verirken o da yaralandı. Böylece geçitten netice alınamadan tekrar tabur merkezine dönüldü.”

¹³⁶⁵Ş. Soğucalı (1947). İstiklal Harbinde Olaylar, Birinci Kitap, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları., s. 122.

Bu arada Yunan tarafında da Sakarya boyunda savunmak yönünde bazı eğilimler belirmişse de Anastasios Papoulas doğrudan kendisi inisiyatif olarak birlikleri süratle Eskişehir bölgesine geri çekmiştir.¹³⁶⁶

13-14 Eylül 1921 gecesi Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Ankara Komutanlığı aracılığı ile bütün mülki ve askeri makamlara, gece yarısından itibaren bütün vatanda genel seferberlik ilân edildiğini bildirmiştir.. Buna göre, “mağlup edilen düşmanı Anadolu içerisinde en son neferine kadar imha için ilân edilen bu seferberlikte hedef tutulan gayeye erinceye kadar lüzum hasıl oldukça silâh altında bulunan sınıflardan başka esnan erbabı (askerlik çağında olup henüz silâh altına alınmamış olanlar) silâh altına alınacak ve silâh altına alınacak sınıflar Müdafaa-i Milliye Vekaleti tarafından bildirilecektir.”¹³⁶⁷

Hakimiyet-i Milliye gazetesi 14 Eylül nüshasında Türk orduları Başkomutanı Mustafa Kemal Paşa ile Yunan Kralı Konstantin’i karşılaştıran “Mustafa Kemal Paşa ve Konstantin” başlığı altında bir makale yayınlamış ve Mustafa Kemal Paşa’nın üstünlüklerini ortaya koymuştur. Bu haberde Atina meydanlarında toplanan binlerce kişinin şimdi Konstantin’den hesap istediği belirtilerek, halbuki Mustafa Kemal Paşa’nın doğruluk için hakkaniyet için milletin kurtuluşu için dövüştüğü vurgulanmaktadır. Gazete ayrıca diğer bir haberinde ise “Düşman Süratle Pek Perişan Bir Halde Kaçtığını” haber vermektedir.¹³⁶⁸

Devam eden günlerde;

14 Eylül’de Sazılar civarında üç Yunan Tümeni ile Hamamkarahisar'da bir Yunan kolordusu bulunmaktadır. Türk süvarileri Beşköprü civarında taarruzlar icra etmiştir.¹³⁶⁹

15 Eylül’de Kavuncu Köprüsü güneyinde, 1. Gruba mensup bir alay Sakarya'yı geçmiştir. Koyunağılı köprüsünden Türk süvarileri Sakarya'yı geçerek Vaysal’a intikal halindedir. 8. Tümen Kaldırım bölgesine intikal halindedir. Beş Yunan tümeninin Hamamkarahisar'dan batıya yürüdüğü tespit edilmiştir.¹³⁷⁰ Bugün saat 14.30’da verilen

¹³⁶⁶Belen, **a.g.k.**, 1973, s. 362.

¹³⁶⁷Genelkurmay ATASE Yayınları Türk İstiklal Harbi (1972), 2. Cilt, 5. Kısım 2. Kitabı (Sakarya Meydan Muharebesi) Ankara: Gnkur. Basımevi, s. 275.

¹³⁶⁸Hakimiyeti Milliye, 14 Eylül 1921, No: 292.

¹³⁶⁹Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 826.

¹³⁷⁰Hatemi, **a.g.k.**, 2002, s. 826.

cephe emrinde¹³⁷¹ nehir geçişi konusunda birliklere, geçişlerin nereden ve nasıl geçiş yapılacağı ve acele geçiş köprülerinin nerelerde tesis edileceği ile ilgili bazı emirler verildiği görülmektedir ki bu durum nehir geçişinde karşılaşılan güçlüklerin bir kanıtıdır.

16 Eylül'de Kavuncu Köprüsü güneyindeki 11. Tümen'in bir alayı Sakarya batısında şiddetli taarruzlar icra etmiştir. 57. Tümen'den bir alay Sakarya batısına geçmiş olup burada muharebe etmektedir. 23. Tümen'in bir alayı da bir kısım unsurları ile Sakarya batısındadır. 3. Kafkas Tümeni Sarayköy ve Hamam Köprüsü'nden iki tabur geçirerek karşındaki Yunanları geri atmıştır. Türk süvarileri Koyunağıl'dan Mihaliççık'a doğru ilerleyerek bir Yunan süvari alayını takip etmiştir. Bir bölük Yelen'e girmiştir. 1. Süvari Tümeni Balıkçı Köprüsü batısına geçerek bir Yunan süvari alayını takip etmiş ve Sakarya Nehir batısındaki bazı hakim arazi kesimlerini işgal etmiştir. Bir kısım Yunan kuvvetleri Fettahoğlu Köprüsünden batıya geçerek dağlara çekilmektedir. Sivrihisar doğusundaki Yunan tümenlerinin kuzeybatıya doğru Sarıköy'e çekilmekte oldukları görülmektedir. Görüldüğü gibi Türk birliklerinin Sakarya'yı geçişi 16 Eylül tarihinde dahi halen devam etmektedir.

Sonuçta 16 Eylül günü saat 10.00'da yapılan hava keşfinden elde edilen bilgiler çerçevesinde Yunanların Kavuncu köprüsü batısından Mihaliç'a kadar ikisi Porsuk nehrinin kuzeyinde olmak üzere üç Yunan tümeniyle Sivrihisar kuzeyindeki Sarıköy bölgesine doğru geri hareketini sürdürdüğü görülmektedir. Buna mukabil halâ Sakarya batısında bulunan Yunan birliklerinin nehri savunabilecek durumda oldukları rapor edilmektedir. Hatta bu birliklerin düzenli bir savunma için mi yoksa sadece örtme ve artçı maksadıyla mı görevlendirildikleri Türk komutanlarca sorgulanan bir husus olmuştur. Bu aşamada 1., 3. ve 4. Kolordulara¹³⁷² verilen emirde Sakarya batısına geçirecekleri kuvvetin süvari birlikleri ve yeterli piyadeden oluşan azami alay seviyesinde birlik olması ve mütemadiyen diğer birlikler ile takviyelerinin uygun olmayacağı belirtilmektedir. Bu kuvvetlerin karşı sahilde yerleşirlerken doğu sahilindeki birliklerin himayesinde olmaları (yani topçu menzili içinde) ve uzak keşif görevleri yapmaları istenmektedir. Buna

¹³⁷¹ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 6, Belge No: 14.

¹³⁷²Yeni teşkilat derhal uygulanmaya başlanmış ve bu tarihten itibaren "Grup" terimi yerine "Kolordu" terimi kullanılmaya başlanmıştır.

mukabil, 1. Süvari Tümeni, Kocaeli Grubu ve 5. Süvari Kolordusunun bütün kuvvetleriyle yanlardan takibe devam edecekleri de bilhassa vurgulanmaktadır.¹³⁷³

Buradan da açıkça anlaşılacağı gibi Türk komuta kademesi Yunanları bütün gücüyle takip konusunda iki noktada güçlük içindedir. Birinci olarak Yunanların gerçekten geri çekilme mi yaptığı, yoksa Sakarya batısında bir savunma mı tesis edeceği konusunda tereddütler vardır. İkinci olarak da Yunanların nehir geçiş yerlerini önemle savunması ve etki altına tutması etkili bir faktör olmuştur. Bu düşüncelerle komuta kademesi mevcut savunmanın bütünlüğünü tehlikeye atacak riskli hareketlere girmeden daha ziyade Yunan birliklerini süvari birlikleri ile kanatlardan yan ve derinliklerde baskı altına almaya yönelmişlerdir. Bu şekilde muhtemelen hem Yunan kuvvetlerinin yeni bir savunma mevzi tesis etmesini önlenmesi hem de hangi birliğin ne durumda olduğunun derinliklerde keşfedilmesi suretiyle Yunanların gerçek niyet ve durumunun ortaya çıkartılmasının hedeflenmiş olduğu değerlendirilmektedir.

Batı Cephesi Komutanlığı'nın 20 Eylül 1921 günlük Raporu'nda¹³⁷⁴ Yunan ordusunun Eskişehir civarına çekildiğinin kesinleştiği, Yunanların Eskişehir ile Afyon arasında tertiplenmesinin muhtemel olduğu, bu hatta büyük bir meydan muharebesi için özellikle ikmal bağlamında zamana ihtiyaç olduğundan bu şekilde bir harekâta girişilmesinin amaçlanmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Yunan kuvvetlerine fazlaca yaklaşarak yeni bir meydan muharebesinden kaçınılması gerektiği de vurgulanmaktadır. Sonuç olarak Yunan birlikleri taarruz da ne kadar başarısız olmuşlarsa geri çekilmenin örtülmesi ve himayesinde de o kadar başarılı olmuşlar denilebilecek bir durum olduğu görülmektedir.

Cevdet Kerim İncedayı'ya göre etkili bir takip yapılamamasında personel ikmalinin sevk edilen ikmal erleriyle bir dereceye kadar telafi edilmiş olmasına rağmen muntazam bir depo (er eğitim merkezi) teşkilatı olmaması ve gelen erlerin acemi olması ile ayrıca uzayacak ikmal hatları nedeniyle cephe bütünlmesi konusunda yaşanacak güçlüklerdir. Bu maksatla takip için mevcut süvari tümenleri ve süratli hareket edebilecek bir kısım piyade kuvvetleri kullanılmıştır.¹³⁷⁵

¹³⁷³ATASE TİH: Kutu: 1148, Gömlek: 6, Belge No: 21/1.

¹³⁷⁴ATASE Arşivi İstiklal Harbi, Mart 1973, Sayı: 67.

¹³⁷⁵İncedayı, a.g.k., 2007, s. 148.

Öte yandan Albay BÜjak'ın 2 Eylül gününe ilişkin anlatımlarından da anlaşılmaktadır ki Yunan ordusu aslında başarılı olan geri çekilmesini 2-10 eylül arasında yaptığı hazırlıklara borçludur. Bu zaman süresince bütün odak noktası geri çekilmenin planlanması olmuştur. Ayrıca Türk kuvvetlerinin Yunanların geri çekilme temayülü hakkında şüpheyi düşüklerini ve bu maksatla 7-8 Eylül tarihlerinde çeşitli keşif taarruzları yaptıklarını özellikle 10 Eylül'de yaptıkları taarruzun çok açık bir belirti olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷⁶

Böylece Sakarya Meydan Muharebesi Türk kuvvetlerinin zaferiyle sonuçlanmıştır.

¹³⁷⁶BÜjak, **a.g.k.**, 1939, s. 227.

6. DEĞERLENDİRME

6.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Rolü

Sakarya Savaşı, 1683'te başlayan Türk geri çekilmesinin durdurulduğu savaştır. Bu savaş Türk milletinin topyekûn ilk savaşı, başkomutanın da birinci meydan savaşıdır. Mustafa Kemal Paşa dönemin stratejik lideri olarak bütün harp siyasetini iç ve dış politika açılarından bütünsellik içinde yönetmiştir. Muharebe sırasında Fransız ve İtalyan devlet adamlarıyla yapılan diplomatik görüşmelerin yanı sıra o dönemde Yunanlarla sorunlar yaşayan Arnavutluk ile de ilişkiler kurulmuştur. Bu kapsamda Mustafa Kemal Paşa, İzmir'de ikamet eden Kosova kökenli emekli Erkânı Harp Miralay Selahattin Bey'i, 9 Aralık 1920'de bir talimat ile Arnavutluk'a gönderdi. Selahattin Bey, Arnavutluk'ta Harbiye Nazırı oldu. Daha sonra TBMM hükümeti temsilcisi ile Arnavutluk hükümeti temsilcileri arasında imzalanan 12 maddelik bir gizli anlaşma ile Arnavutluk'a askeri destek ve yardım programa bağlandı. Bu anlaşmaya göre TBMM, Arnavutluk'un milli hedeflerine ulaşması için gerekli olan maddi ve manevi desteği sağlayacak, TBMM, Türk devletinde görevli Arnavut kökenli asker ve memurların Arnavut devletinde hizmet edecek, Arnavutluk Hükümeti, üç tümendenden oluşacak bir orduyu teşkil edecek, Türk Hükümeti bu konuda eğitim desteği sağlayacak ve Arnavutluk Hükümeti, bu tümenlerden birini Yunanistan sınırlarına konuşlandıracaktır. Bu strateji başarı sağlamış ve Sakarya zaferinin Türk ordusu tarafından kazanılacağı kesinleştiğinde İngiltere, Yunanistan'ın Arnavutluk'taki işgal ve iddialarından vazgeçtiğini açıklamıştır.¹³⁷⁷

Konunu dahili boyutuna bakıldığında, Mustafa Kemal Atatürk, "ordu-millet" iş birliğine büyük önem vermiştir. Onun önderliğinde yapılan Türk Kurtuluş Savaşı da aynı paralelde ordu millet iş birliğinin bir örneğidir. Mustafa Kemal'in bu konudaki görüşleri onun harp kavramını ne şekilde tanımladığında da açıkça görülmektedir.

Türk Milli Mücadelesinin en belirgin vasıflarından birisi de bu savaşın bir “topyekûn savaş” öğretisi içinde yapılmış olmasıdır. Topyekûn Harp; bir ulusun bütün kaynaklarını seferber ederek bir başka devlet veya devletler topluluğunun kendi ülkesine yönelik askeri gücünü yok etmek için maddi ve manevi unsurlarıyla savaşmasıdır. Bir

¹³⁷⁷H. Özcan, Sakarya Zaferinin Sonucuna Bir İlave: Arnavutluk'un Yunan İşgalinden Kurtulması, 100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu, *Sakarya Meydan Muharebesi'nin 100. Yıldönümü Münasebetiyle*, 9-10 Eylül 2021, Ankara.

başka deyişle milli gücün tüm unsurlarının bir bütün ve birbirleriyle uyumlu olarak kullanılması ve o ülke yurttaşlarının tümünün bir amaç etrafında kenetlenmesidir.¹³⁷⁸ Lord Kinross Topyekûn Harbi Mustafa Kemal'in öteden beri öngördüğünü ve bu savaşta milletin her ferdinin kendini silahla vuruşan savaşçı gibi hissederek bütün varlığını mücadeleye verdiğini ifade etmiştir.¹³⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa, topyekûn savaşın niteliğini 5 Ağustos 1921'de "Ordu ve Millete" başlığıyla yayımladığı bildiriden anlamak mümkündür. Kendisi bu bildiriyle; milletin bütün bireylerini savaşıma çağırmış, "Düşman ordusunu, ana yurdumuzun kutsal bağrında boğarak bağımsızlığımıza kavuşacağız. Bu tek amacın sağlanması için gereken her şey yapılacaktır." direktifiyle topyekûn harbin gereğini ortaya koymuştur.¹³⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa Topyekûn harp uygulamasını hayata geçirirken, uygulamanın gerekçe ve stratejisini de şu şekilde belirtmiştir:¹³⁸¹

"Bilirsiniz ki gibi savaş ve muharebe demek; iki milletin, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla, bütün maddî ve manevî kuvvetleriyle, birbiriyle karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle vuruşması demektir. Bunun içindir ki, bütün Türk milletini cephede bulunan ordu kadar duygu, düşünce ve hareket bakımından savaşla ilgilendirmeliydim. Yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyünde, evinde, tarlasında bulunan herkes, milletin her ferdi silâhla vuruşan savaşçı gibi kendini görevli sayarak bütün varlığını yalnız mücadeleye verecekti. Bütün maddî ve manevî varlığını vatan savunmasına vermekte ağır davranan ve titizlik göstermeyen milletler, savaş ve muharebeyi gerçekten göze almış ve başarabileceklerine inanmış sayılmazlar. Gelecekteki harplerin tek başarı şartı da en çok bu arz ettiğim noktaya bağlı olacaktır. Avrupa'nın askerlik bakımından ileri durumda olan büyük milletleri, daha şimdiden bu tutumu kanun haline getirmeye başlamışlardır. Biz, Başkomutan olduğumuz zaman, Meclis'ten bir vatani savunma kanunu istemedik. Fakat, Meclis'ten aldığımız yetkiye

¹³⁷⁸L. Ünal, Milli Mücadele Stratejisi, Uygulanması ve Sonuçları, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Sayı: 55, 2022, s. 64, aktarıldığı kaynak, F. R. Ünalp, Türk Milli Mücadelesinin Oluşumunda Kuvayı Milliye Düşüncesi ve Bağımsızlık Önderi Olarak Mustafa Kemal. Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi (18), Genelkurmay ATASE Başkanlığı yayımları, 2011, Ankara, s. 87.

¹³⁷⁹Ünal, **a.g.m.**; 2022, s. 64, aktarıldığı kaynak, K. Lord, Atatürk, Bir Milletin Doğuşu. Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 377.

¹³⁸⁰Ü. Osman, "Sakarya Meydan Muharebesi ve Yunan Taarruzlarının Doruk Noktası", Stratejik Etütler Bülteni, S. 92, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998; Atatürk Nutuk **agk.** s. 329

¹³⁸¹Ünal, **a.g.m.**; 2019 Sayı 26. s. 35.

dayanarak bu amacı kanun niteliğindeki belirli emirlerle sağlamaya çalıştık. Millet, bundan sonra, bugüne kadar olan tecrübeleri de dikkatle gözden geçirerek aziz vatana taarruzu imkânsız kılan sebep ve şartları daha açık ve daha kesin olarak tespit eder.”¹³⁸²

Mustafa Kemal Paşa, başarısızlıkla sonuçlanan Kütahya ve Eskişehir Muharebelerinden sonra ordunun maddî ve manevî gücünü artırmak için 5 Ağustos 1921'de çıkarılan bir kanunla Meclis yetkilerini başkomutan sıfatıyla geçici olarak üç ay süreyle uhdesine almış ve millete sadece askeri alanda değil topyekun hazırlık alanında liderlik yapabilmek için elverişli şartları elde etmiştir. Mustafa Kemal Paşa Başkomutanlık yetkisini almasının nedenini şöyle ifade etmiştir:

"Durum, Meclisin değerlendirdiği ve belirttiği gibi olağanüstü olduğuna göre, benim de alacağım kararların ve yapacağım işlerin olağanüstü olması gerekeceğine şüphe yoktu. Düşünce ve kararlarımı çabuk ve sert bir şekilde yürütmek ve uygulamak zarureti vardı. Hükümetten ve Meclisten izin istemekle doğacak gecikmelere durum elverişli olmayabilirdi. Bütün memleketi ve memleketin bütün kaynaklarını ilgilendiren emir ve tebliğlerim için, her işin ilgili bakanından veya Bakanlar Kurulundan olur ve izin almak, benim yapacağım Başkomutanlıktan beklenen yararları sağlayamazdı. Onun için kayıtsız ve şartsız emir verebilmeliydim. Bunun için de Büyük Millet Meclisi' nin yetkisi benim kişiliğimde belirmeliydi. Bunu, başarı için zarurî görüyordum."

Mustafa Kemal Paşa bu aşamadan itibaren milleti topyekun bir savaşa hazırlamaya başlamış ve ordunun kuvvetinin artırılması için tedbirler almaya başlamıştır. Bu maksatla 7-8 Ağustos 1921'de çıkartılan "Tekâlîf-i Milliye" emirleri Ordu-Millet birleşimi ve topyekun mücadelenin en açık örnekleridir. Örneğin, her ailenin birer kat çamaşır, birer çorap ve çarık vermesi, taşıt araçları sahiplerinin ayda bir defa olmak üzere yüz kilometrelik mesafeye parasız askerî nakliyat yapması, halkın elinde bulunan silah ve cephanenin teslim edilmesi buna örnektir.

Görüldüğü gibi Sakarya Meydan Muharebesi esasen sadece bir muharebe değil, bir milletin, tüm maddi ve manevi varlığıyla topyekun, teritoryal savunmasının bir örneğidir. Mustafa Kemal Paşa ise bu milletin stratejik lideridir. Mustafa Kemal Paşa bu muharebenin öncesinden itibaren tüm milleti, bütün kaynaklarıyla topyekun vatan

¹³⁸²M. K. Atatürk (2019), *Nutuk*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 619.

savunması konusunda örgütleyen, motive eden, kaynaklar temin eden ve yöneten stratejik liderdir. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın rolünün yalnızca askeri anlamda bir komutanlığa indirgenmesi veya sadece askeri uygulamaları ile hatırlanması eksik olacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi ve stratejik liderlik yönü bütün hareket sürecinin de ötesinde, hareket öncesi çıkartılan Tekalif'i Milliye emirleri, Meclis'te siyasi uyumun, birliğin ve orduya olan desteğin temin edilmesi noktalarında özel önem göstermektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın üstlendiği bu görevler ve elde ettiği başarılar sonucunda Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra çıkartılan bir kanunla kendisine Gazilik unvanı ve mareşallik rütbesi verilmiştir. Bilindiği gibi Mustafa Kemal Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde resmi olarak herhangi bir askeri rütbe ve unvan taşımamaktaydı. Bu bakımdan kendisine verilen Başkomutanlık yetkisi ile Mareşallik rütbesi bu açıdan önem taşımaktadır. Kendisi bu hususta Nutuk'ta şunları ifade etmiştir.

*“Efendiler, diğer bir görevim de ordu içinde, muharebe safları arasında bizzat muharebeye katılmak ve savaşı bizzat yönetmektir. Bunu da gücümün yettiği ölçüde, hattâ bir kaza sonucu sol kaburga kemiklerimden birinin kırılmış olmasına rağmen, bütün varlığımla en iyi şekilde yapmaya çalıştığımı sanırım. Sakarya Muharebesi'nin sonuna kadar askerî bir rütbem yoktu. Ondan sonra, Büyük Millet Meclisi'nce bana “Mareşal” rütbesiyle “Gazi” unvanı verildi. Osmanlı Devleti'nin rütbesinin, yine o devlet tarafından geri alınmış olduğunu biliyorsunuz.”*¹³⁸³

6.2. Her İki Tarafın Harekâtının Genel Özellikleri

Sakarya Meydan Muharebesi'nin ilk ilk göze çarpan özelliği cephenin başlangıçtaki tertiplenme durumuna nazaran harekâtın gelişimi boyunca 90 derece değişmiş olmasıdır. Bu husus Türk tarafının esneklik ve araziden uygun şekilde faydalanma becerisinin güzel bir uygulamasıdır.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde ordu ve milletin lideri olan Mustafa Kemal Paşa'nın bu muharebenin askeri yönetimine esas teşkil eden uygulamaları ise; sert bir mevzi savunmasını en hareketli ve dinamik bir şekilde uygulaması, cephe hattının neresinde muharebe şiddeti azaldıysa, o bölgeden kuvvet kaydırarak sürekli yeni

¹³⁸³ Atatürk, a.g.k., 2011, s. 622.

ihtiyatlar oluřturması, dūřmanın yan ve gerisine derin taarruzlar icra etmesi dūřmanın çekilme anını sezinleyerek uygun řartlarda karřı taarruza gećmesi, takip harekâtını uygun yer ve zamanda durdurup muharebeyi kesmesidir.¹³⁸⁴ Bunun yanısıra, günümüzde “derin hareket” olarak literatüre gećmiř olan uygulamaları Mustafa Kemal Pařa’nın, daha o tarihlerde, istiklal savařının genelinde bařarıyla uygulamaya koyduęu görölmektedir.¹³⁸⁵

Türk komuta kademesinin belirsizlikler karşısında hangi hareket tarzlarını izleyeceklerini gayet iyi bildikleri görölmektedir. Zira Mustafa Kemal Paşa çok daha önceki zamanlarda bu konularda önemli analizler yapmış ve hatta bunları yazıya da dökerek şu şekilde ifade etmiştir;

“Amacı belli ve kesin olan, onu elde etmek için bütün kuvvetini kullanan kimse; dūřmanın amaç ve önlemlerine göre harekâtını kararlaştırmaya çalışan kimseden manen üstündür. Dūřman kuvvetlerine göre kesin karar alınmasını beklemek, genellikle, önemli bir zaman kaybı demektir. Muharebeden önce ve hatta genellikle muharebeden sonra bile dūřman kuvveti hakkında çok az kesin bilgi elde edilir. Arıburnu ve Anafartalar’da yapılan muharebelerde aldığım raporların hiçbirinde dūřman kuvvetinin doğru olarak anlaşılabilmış olduğuna rastlamadım.”¹³⁸⁶

6.2.1. Yunan harekâtının özellikleri

Yunanların bir yaklaşma yürüyüşü ile cephemize yaklaştığı dikkate alındığında taarruzdan önce yapılması gereken keşif faaliyetlerinde eksik kaldıkları görölmektedir. Ayrıca yaptıkları kuşatıcı taarruzu destekleyecek derecede bir tespit taarruzu yapmadıkları görölmektedir. Bu nedenle Türk tarafının açık yanını tespit etmek ve bulmak konusunda yetersiz kalmış ve bu kendileri için çok pahalıya mal olmuştur.¹³⁸⁷ Nitekim bařlangıća 22 Aęustos'ta 8 tümenle ilerleyen Yunan ordusu Hacıoğlu ile Beřköprü arasında 50 kilometrelik bir cephe de yayılmışken, 23 Aęustos'ta Soğanlı ile Etrek arasında bu cephe 60 kilometreye çıkmıştır. Taarruzun başladığı 24 Aęustos günü

¹³⁸⁴Ünal, **agm.**, 2019, s. 32.

¹³⁸⁵Ünal, **agm.**, 2019, s. 37.

¹³⁸⁶Atatürk, **a.g.k.**, 2011, s. 7.

¹³⁸⁷Tümerdem, **a.g.k.**, 1941, s. 75.

ise 10 tümenlik Yunan ordusunun taarruz cephesi 90 kilometreye kadar çıkmıştır. Normalde her tümene 3-4 kilometrelik bir taarruz şeridi verilmesi lazım olduğuna göre bütün Yunan ordusunun cephesinin en fazla 40 kilometre kadar olması kabul edilebilirdi. Halbuki Yunan ordusu tam 2 katı genişliğinde bir cephe üzerinde hareket etmiştir. Aslında başlangıç günlerine bakıldığında Yunanların taarruzları sırasında cepheleri dar tuttukları örneğin bir tümene genellikle 3 veya en fazla 4 kilometrelik bir taarruz cephesi tahsis ettikleri görülmekteyse de bu cephenin giderek genişlediği ve üstelik geride ihtiyatlar tutmak konusunda tedbirli olamadıkları görülmektedir. Ayrıca Yunanlar taarruzu birbirinden ayrı gruplar halinde yapmışlardır. Birlikler arasında bir koordinasyon ve senkronizasyon kesinlikle yoktur. Bu durum cephede elde edilen başarılarından süratle faydalanılmasını da önlemiştir.¹³⁸⁸ Ayrıca Yunanlar zaten az miktarda olan süvari kuvvetlerini ise etkin kullanamamışlardır.¹³⁸⁹ Son olarak Yunan harekâtı büyük ölçüde lojistik sorunlara bağımlı kalmıştır. Prens Andre bölgede yaşadıkları intikal güçlükleri konusunda; "...içinde bir damla su bulunmayan ve eskilerin Axylos Çölü dedikleri Tuz Çölü'nün geçilmesi unutulmuştu. Bu çöl 2. Kolordu tarafından inanılmaz ıstıraplarla geçilmiştir." demektedir.¹³⁹⁰

6.2.2. Türk savunmasının genel özellikleri

Türk ordusunun savunma uygulamalarına bakıldığında¹³⁹¹; Yunanların asıl savunmanın Sakarya batısında Mihaliççık-Sivrihisar hattında kabul edileceğine ilişkin olarak çok etkili bir şekilde aldatıldığı, mevziin Yunan etkisinden uzakta savunmaya hazırlandığı, Yunan kuvvetlerinin ileriden karşılandığı, kesin sonuç yerinde yeterli kuvvetin toplandığı, derinlikte hazırlanmış mevzilerde Yunan taarruz gücünün kırıldığı, Yunan kuşatma yanı üzerinde mütemadiyen taarruzi savunma görevinde süvari

¹³⁸⁸Tümerdem, **a.g.k.**, 1941, s. 77.

¹³⁸⁹İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 153.

¹³⁹⁰Andre, **a.g.k.**, 1932, s. 69.

¹³⁹¹Sakarya Muharebesi'nin askerî özellikleri genel olarak stratejik geri çekilmenin yasaklanması hat savunmasının terk edilmesi düşmanın stratejik manevrasının taktik alana indirgenmesi düşmanın daima yarma taarruzu ve cephe taarruzuna zorlanması iç hatlardan yararlanarak kuvvet kaydırmaları yapılması yeni bir ihtiyatın bulunmasına çok önem verilmesi Süvari kitlesinin açık yanında kullanılması ile hareket kabiliyetinin artırılmasıdır. Bkz. Türsan, **a.g.k.**, 1983, s. 86-87.

kıtalarının bulundurulduğu ve geri bölgelerde etkili hareketler icra edildiği görülmektedir.¹³⁹²

6.3. Stratejik İnisiyatifin Kazanılması

Stratejinin temel ilkelerinden biri hasmı kendi karar, irademize ve tercihlerimize uymak zorunda bırakarak karar verme üstünlüğünü elde tutmaktır. Yani bir sonraki şartları şekillendirmek ve hasma empoze etmektir. Sakarya Meydan Muharebesi kendi tarafımız için müsait, Yunanlar için müsait olmayan bir coğrafya ve koşulda kabul edilmiştir. Dolayısıyla muharebe alanını seçen ve muharebe zamanını da etkileyen taraf Türk tarafı olmuştur. Ayrıca Türk birlikleri etkili keşif, derinlikte harekât ve aldatma faaliyetleri sayesinde Yunan birliklerinin planlarını bozmuş ve boşa çıkartmıştır. Öyle ki Yunanlar Sakarya'ya doğru ileri harekât esnasında sürekli olarak Türk birlikleri tarafından derinlikte taciz edildiklerinden istenilen ilerleme düzenini oluşturamamışlardır. Ayrıca etkili örtme muharebeleri nedeniyle Asıl Muharebe Hattı'nın yeri hakkında aldatılmışlar ve bu hattın Sivrihisar bölgesinden geçtiğini düşünerek erkenden açılıp yayılmış ve ciddi zaman kaybetmişlerdir. Türk komuta kademesi için yakın harekât esasen 21 Ağustos günü başlamıştır. Çünkü bu tarih artık asıl muharebe hattındaki birinci hat birliklerinin emniyet kuvvetlerinin Yunan öncü birlikleri ile temasının başladığı gündür ve örtme kuvveti muharebeleri artık bitmiştir. Türk tarafı özellikle 21 Ağustos tarihinden itibaren Yunan muhtemel harekâtını büyük ölçüde anlamış ve sol kanadını Haymana'nın yirmi kilometre güneyinde Güngörmez sırtlarına kadar uzatarak, Süvari Grubu'nu da Yeniyapan-Hacıoğlu hattında Yunanlardan karşılayacak şekilde tertiplemiştir. Yani Türk ordusu sıklet merkezini sol kanattaki Yunan kuvvet çoğunluğu bölgesinde Yunanlardan önce toplamayı başarmıştır. Böylece Yunan ordusunun harekâtı baskın niteliğini kaybetmiş ve planları boşa çıkartılmıştır. Bu aşamadan itibaren Yunan ordusunun harekâtı Türk tarafına tabi olmaya mahkum olmuş ve inisiyatif ele geçirilmiştir. Başkomutan'ın henüz 20 Ağustos tarihinde mevcut kuvvetlerin Yunanları yenmeye muktedir olduğunu belirtmesi de muhtemelen bununla bağlantılıdır.

¹³⁹²Tümerdem, a.g.k., 1941, s. 77.

6.4. Savunmanın Konsepti – “Hattı Müdafaa – Sathı Müdafaa Konusu”

Mustafa Kemal Paşa muharebe stratejisini; Yunan ordusunun taarruz gücü doruk noktasına ulaşmaya kadar Sakarya Nehri doğusunda savunmayı sürdürmek olarak belirledi. Bu stratejinin uygulanması, her ne surette olursa olsun Sakarya mevzilerinin savunulmasını, cephe hattında girmeler olması halinde gerideki savunma hattına çekilmeden birliklerin sorumluluk bölgelerini savunmaya devam etmelerini gerektiriyordu. Yani hat savunması yerine bölge savunması yapılacaktı.¹³⁹³ Sakarya Meydan Muharebesi genellikle verilen “Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır” emri ile karakterize edilmekteyse de bu konu çoğu zaman ya yanlış değerlendirilmiş ya da sadece hamasî bir söylem olarak algılanmıştır. Halbuki Başkomutan’ın henüz muharebeler başlamadan evvel kafasında şekillenmiş bir strateji olduğu açıkça bellidir. Mustafa Kemal Paşa daha genç subaylık yıllarında yazmış olduğu bir eserde, “Kararlarımızda, mevzilere kayıtsız şartsız bağlı olmamalıyız... hareketli bir düşmana karşı bunun önemi kalmaz.” demektedir.¹³⁹⁴

Mustafa Kemal, tahkimli mevzilerin en fazla rağbette olduğu dönemde savunma hatlarının faydalı olacağına inanmadığını şöyle ifade etmiştir. “Geçen gün bana zırhlı müdafaa hatlarından bahsediyorlardı. Faraza Maginot’dan... Benim görüşüm belki biraz aykırı düşecek amma... ısrar ederim ki bu hatların faydasına inanmıyorum. Zira harbi insan yapar. Bunun için insanın toprak üstünde olması gerekir. Köstebek gibi toprak altında beton borularda veya zırhlı kalelerde oturacak bir kuvvet, evvelen harp dışı edilmiş bir kuvvet sayılmalıdır. Manevra kabiliyetini kendi kendisine yok eden bir ordu harpte mağlubiyetten başka ne kazanabilir bilmem” Atatürk bu görüşü ileri sürdüğü zaman Fransızlar bütün askerlerinin ve politikacılarının hemfikir olduğu görüşle Maginot hattına milyonlar yatırıyor, savunma planlarını Maginot hattına göre yapıyorlardı. Benzer şekilde Almanlar da büyük maliyetlerle Siegfried hattını inşa ediyorlardı. İkinci Dünya Harbi’nde büyük kuvvetlerin devamlı yaşayabildikleri, büyük çaplı silahların yeterli

¹³⁹³Ünal, a.g.m.; 2022, s. 64.

¹³⁹⁴M.K. Atatürk (2011), *Taktik Meselesinin Çözümü Ve Emirlerin Yazılmasına İlişkin Öğütler*, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları, s. 8.

cephane ile birlikte bulunduğu, kilometrelerce uzunlukta türlü tank ve personel engeliyle desteklenmiş olan her iki hat da bir işe yaramamış ve yalnız Atatürk haklı çıkmıştır.¹³⁹⁵

İstiklal Savaşı muharebeleri dönemine ise, henüz 3 Temmuz 1920 tarihinde, yani muharebe başlamadan 13,5 ay önce, Milli Mücadele’nin devamı sırasında Büyük Milet Meclisi gizli oturumunda yaptığı konuşmada “Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar büyük bir cephe, bu kadar kuvvetle müdafaa edilemez...Böyle bir cepheden düşmana taarruz ederse o nokta delinebilir. Tarihte yarılmayan cephe yoktur... Böyle yüz kilometrelik bir cephe üzerinde ufak bir kuvvetin müdafaa etmesini kabul etmek bütün muhakemelerimizi hataya sevk eder. Dolayısıyla... hepimiz kabul ediyor idik ki düşman, bu büyük cephenin neresine taarruz ederse orasını delebilir. Dolayısıyla buna karşı tedbir, bir mahalli deldirmemeye teşebbüs etmektir.” demiştir.¹³⁹⁶

Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde, 1 Ağustos 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi’ne ordunun hazırlıklarıyla ilgili gönderdiği tebligatta ise yukarıda belirttiği düşünceler doğrultusunda şu şekilde talimatlar vermiştir; “Ordumuz düşmana pek kanlı muharebelerde yirmi binden fazla zayıat verdirdikten sonra cengâverane isteğini ve zafer arzusunu tamamen muhafaza ederek bütün kuvvetiyle Eskişehir doğusunda yeni mevzilere çekilmiştir. Zamanı geldiğinde düşman ordusuyla kesin muharebeyi verecektir... ordumuz... düşmana kesin darbeyi indirmeye hazır bulunmuştur.”¹³⁹⁷

16 Ağustos tarihinde Batı Cephesi Komutanlığı’ndan gönderilen emirde ise “...komşu birliğin çekilmesinin diğer birliklerin çekilmesi için hiçbir zaman yeter neden olmadığı ve durumun büyük komutanlar tarafından düzeltileceğine güvenmek gerektiği...” belirtilmiştir. Buradan da anlaşılacağı gibi meydan muharebesinin temel savunma mantığı henüz 16 Ağustos tarihinde bile esasen bellidir. Dolayısıyla satıh savunma düşüncesi daha bu aşamada, yani 16 Ağustos günü, bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından ifade edilmiştir. Muharebelerin hemen öncesinde 19 Ağustos tarihinde verilen Başkomutanlık emrinde “...Ordunun kuvvet ve durumu düşmanı yenmeye yeterlidir.

¹³⁹⁵Ünal, a.g.m.; 2019 Sayı 26. s. 35

¹³⁹⁶TBMM Gizli Celse Zabıtları (1985); Cilt 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 69.

¹³⁹⁷Harp Tarihi Vesikaları Dergisi; Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi, Ankara, 1966, Sayı 57, Belge No., 1310.

düşmanın içinde bulunduğu güçlüklerden de yararlanılmalıdır. Savunma mevziinde bazı noktalarda ileri geri dalgalanmalar olabilir. Bu durum birliklerce normal görülmelidir. Mevziinde bir birlik herhangi bir nedenle geri çekilse de yanındaki birlik savunduğu mevziini kuvvet ve inatla elde bulunduracak ve çekilen kıtaya topçusu ve piyadesiyle yardım edecektir... kumandanların görev ve yetkilerini sessizlik ve soğukkanlılıkla idare ederek, kişisel düşünce ve duygularla genel durumu bozabilecek kararlar almaktan çekinmeleri gerekir” denmektedir.¹³⁹⁸ Hemen ertesi gün verilen emirde ise komutanların kendilerine tahsis edilen savunma hudutlarını tereddütsüz bilmesi ve komşu kıtanın yardımına kendiliğinden koşması gerektiği vurgulanmaktadır.

Tam bu sıralarda 21 Ağustos tarihinde, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'dan gelen telgrafta, yapılacak savunma şekli konusunda “Şu veya bu mevziin müdafaasının düşünülmemesi, düşmanı yıpratmak için her çareye baş vurulması, düşman cenahlarından birinde üstün kuvvetler toplayarak orada düşmana gerekli darbenin indirilmesi” tavsiye ediliyordu.¹³⁹⁹

Bu tarz düşünceler, bizzat Başkomutan tarafından da 26 ve 27 Ağustos tarihlerinde de tekrar edilmiştir. Ünlü “Hattı müdafaa yoktur...” emri 26 Ağustos tarihinde verilmiştir. 27 Ağustos’ta ise “...bütün grupları bulundukları mevziileri son neferine kadar müdafaa edecekleri...” hatırlatılmaktadır.¹⁴⁰⁰ Bu emirler, Sakarya Meydan Muharebesi’nin hatlara tabi olmayan derinliğine savunma anlayışını açıklamaktadır. Hatlara tabi olmayan derinliğine bir savunma anlayışı ile her grup komutanlığının Yunanlarla teması kesmeksizin muharebeye devam ederek kuvvet kaptırmamasını ve azami zayıat verdirmesini bu nedenle gerekirse geriye veya yanlara mevzi değiştirebileceğini ama kesinlikle bölgesini terk etmemesi¹⁴⁰¹ gerektiğini ifade etmektedir. Nitekim General Anastasios Papoulas da Hükümetine gönderdiği raporunda “...Türklerin adım adım savunma düşüncesiyle Yunan ordusunu yıprattığını” belirtmektedir.¹⁴⁰² Aynı şekilde General Stratigos savaş sonrası kaleme aldığı raporunda “... Türk savunmasında söz konusu olan müstahkem mevziler değil çok uzun ve çok derin bir müstahkem bölgeydi....

¹³⁹⁸ ATASE TİH, Batı Cephesi, **a.g.k.**, II-5/1, s. 87-88.

¹³⁹⁹ Karabekir, **a.g.k.**, 2014, s. 996.

¹⁴⁰⁰ ATASE TİH, Kutu:1288, Gömlek: 36, Belge No: 1.

¹⁴⁰¹ Tümerdem, **a.g.k.**, s. 48.

¹⁴⁰² Müderrisoğlu, **a.g.k.**, 2004, *Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü*, s. 420.

26 Ağustos'ta Türkler ilk müstahkem mevzilerine sökülmiş ve çekiliyordu ve bizimkiler kovalıyordu. Ama bu çekilme ve kovalama beklenen genel bir nitelik taşııyordu. Çünkü çekilen Türk kuvvetleri ilk menzilinden biraz ötede önceden hazırlanmış yeni mevzilere yerleşiyordu. Üstelik kovalayan kuvvetlerimiz topçu ateşi ile taranıyordu. Yeni mevzilerinin arkasında Türk kuvvetleri yeniden toparlanıyor, kuvvet alıyor ve yeniden inatla savunmaya geçiyordu. Gece gündüz bir mevkiden ötekine kuvvet kaydırarak yaptığı yığınaklar ile karşı hücumla başlıyordu.” demiştir.¹⁴⁰³

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa 12 Eylül tarihinde Dışışleri Bakanlığı'na gönderdiği mesajda “23 Ağustos'tan itibaren ... düşmanın .. uyguladığı aralıksız taarruzlar, birliklerimizin ... ustalıkla oynak savunması karşısında, tamamıyla kırıldı.” ifadesini kullanmaktadır. Öte yandan Sabahattin Selek Mustafa Kemal Paşa'nın “Hattı müdafaa yoktur sathı müdafaa vardır...” şeklinde bir emir vermediğini iddia etmişse de Atatürk Nutuk'ta bu konuyu açıkça anlatmakta ve Asım Gündüz de hatıralarında “...Başkomutan'ın bana not ettirdiği (hattı müdafaa yoktur) emri o zaman benim tarafımdan not edilerek emre konmuştu. Bu emir verilirken Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Harekât Başkanı Tevfik Bey orada idi...” demektedir.¹⁴⁰⁴

Mustafa Kemal Paşa 19 Eylül 1921 Pazartesi günü Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan sıfatıyla Meclis kürsüsünden Sakarya Muharebesi sırasında uygulanan askerî stratejiye ilişkin olarak şu açıklamaları yapmıştır;

“... Bu teferruatlı malumatı özetlemek istersek diyebiliriz ki: düşman ordumuzun sol kanadını kuşatmak suretiyle seri ve imhakâr bir netice almak istiyordu. Bu strateji (bizim stratejimiz) düşman harekâtını iptal etti. Düşmanı taktik dairesinde muharebeye devam etmek suretiyle evvela stratejice mağlup ettik. Muharebeyi cephe muharebesine çevirdik. Onu müteakip düşman merkezimizi yarmak istedi, bunda da muvaffak olamadı. Ondan sonra müdafaa

¹⁴⁰³Özdemir, a.g.k., 2021, s. 143.

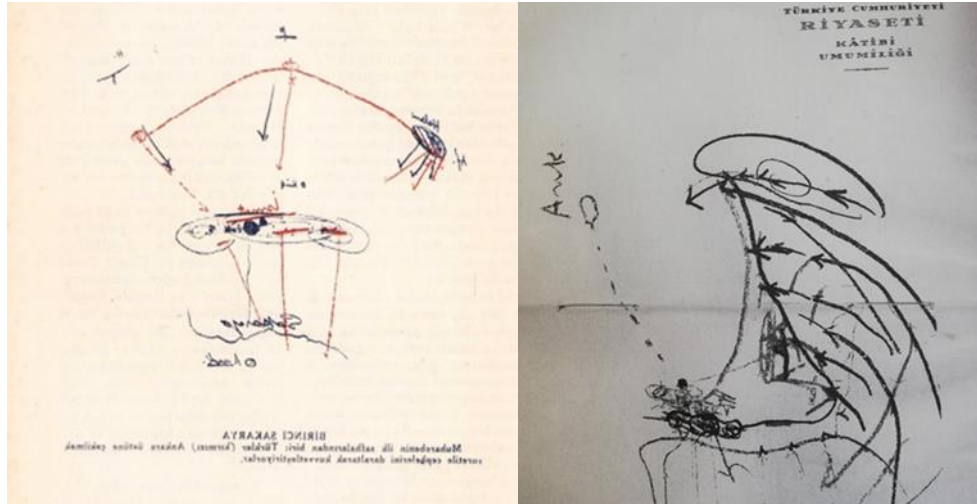
¹⁴⁰⁴Gündüz, a.g.k., 1973, s.77.

ederek kalmaya karar verdi. Taarruzi harekâtımızla buna da mani olduk...” demektedir.¹⁴⁰⁵

1932 yılına gelindiğinde Atatürk, ABD’nin Ankara Büyükelçisi General Sherrill ile görüşmelerinde Sakarya Meydan Muharebesi’nde uyguladığı özgün harp taktiğini bizzat çizdiği krokilerle açıklamıştır. General Sherrill, Türkiye Cumhurbaşkanı’nın kaleminden çıkan bu krokilerle ilgili şunları yazmıştır:

“...Gazi’nin çizdiği krokide... cepheyi daima daraltarak ordusunu nasıl geriye çektiği... görülmektedir....Türklerin geriye çekilişini işaretleyen kırmızı çizgiler, Eskişehir’den geriye giderken Yunanları Sakarya’nın beri tarafına nasıl çektiklerini ve geriye doğru cephelerini gittikçe daraltmak suretiyle nasıl güçlendirmiş bulunduklarını belirtmektedir....”

General Sherrill, Türkiye Cumhurbaşkanı’nın çizdiği ikinci Sakarya krokisi hakkında da “...Krokiden anlaşılmaktadır ki Yunanlar, Sakarya Nehri’ni geçince kuvvetlerini Türklerin güneyinden bir çevirme yapmak ve doğruca Ankara üzerine yarıp gitmek için toplamışlardı.... Yunan sağ cenahı Ankara’ya, Türklerin sağ cenahındaki müdafaa birliklerinden çok daha yakın bulunuyordu. Her şey, Türk Başkumandanı’nın, önceden söylemiş olduğu gibi cereyan etmişti.”¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰⁵TBMM Zabıt Cerideleri; Devre 1, Cilt 12, s. 260.

¹⁴⁰⁶C. H. Sherrill (1974); Gazi Mustafa Kemal, (Çev. A. Ilgaz), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser’den aktaran, Hikmet Özdemir (2016), Atatürk’ün Harp Ve Askerlik Kuramına Katkıları, “Atatürk’ün Askeri Liderliği, 18 Mayıs 2016, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.

Görsel 8.1. General Sherrill için Atatürk tarafından çizilen krokiler. ¹⁴⁰⁷

Ruşen Eşref şunları Atatürk'ün ölüm yıldönümü dolayısıyla düzenlenen bir toplantıda Atatürk ile arasında geçen bir diyalogla ilgili şunları aktarmıştır;

“(Gazi)...cebinden kırmızı maroken kaplı küçük bir defter çıkararak çok ciddi bir sesle: Bak buraya, birader! Ben bu muharebede iki şey keşfettim ki bunlardan biri askerlik tarihinde şimdiye kadar formüle edilmemiştir. O da şudur: Daha iyi hamle etmek için eğreti çekilmeler yaptırdığım bir sırada sırt vere vere ta Ankara kıyılarına gerilediğimizi göz önünde tutarak: ‘Bu hat da elden giderse hangi hattı müdafaa edeceğiz?’ diye benden teessürle soran bir değerli kumandana, Yusuf İzzet Paşa’ya: “Vatanı korumakta hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. Bu satıh, bir baştan bir başa vatanın bütün yüzüdür. Vatanın bu sathı, en son kayasına kadar düşmanla boğuşularak müdafaa edilecektir,’ cevabını verdim ve bu formülü bir emriyevmi (günlük emir) ile bütün orduya tebliğ ettim. İşte bu, ilk benim keşfim, benim buluşum, benim harp tarihine bir ilavemdir...”¹⁴⁰⁸

Mustafa Kemal Atatürk bu özgün harp taktiğini altı yıl sonra 1927 yılında Nutuk’ta değerlendirirken ise şu şekilde yazmıştır: ¹⁴⁰⁹

“...Meydan muharebesi yüz kilometrelik cephe üzerinde oluyordu. Sol kanadımız, Ankara’nın elli kilometre güneyine kadar çekilmişti. Ordumuzun yönü batıya doğru iken güneye döndü. Arkası, Ankara’ya iken kuzeye çevrildi. Cephenin yönü değiştirilmiş oldu. Bunda hiçbir sakınca görmedik. Savunma hatlarımız kısım kısım kırılıyordu. Fakat kırılan her kısmın yerine en yakın bir yerde hemen yeni bir savunma hattı kuruluyordu. Savunma hattına çok ümit bağlamak ve onun kırılmasıyla, ordunun büyüklüğü ölçüsünde çok gerilere çekilmek gerektiği teorisini çürütmek için memleket savunmasını başka türlü

¹⁴⁰⁷Mustafa Kemal General Sherrill ile olan görüşmelerinde kendisine Sakarya Savaşı ile ilgili izahatı yaparken kendi el yazısıyla aşağıdaki krokileri çizmiştir. Bunlardan renkli olan birinci krokide cephe daraltarak Sakarya gerisine çekilmeyi tanımlamakta, ikinci krokide Yunanların güneyden kuşatma ve Ankara’ya ulaşma çabalarını izah etmektedir. Krokinin alt tarafında görülen üç koyu yuvarlak cephenin Kuzey kısmını göstermektedir.¹⁴⁰⁷ General Şerif Mustafa Kemal'in kendisine burada Yunan sol kanadının kesinlikle ezilmiş olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Bkz. C.H. Sherrill (2007), *Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları*, İstanbul: Örgün Yayınevi, s. 126, 127, 135.

¹⁴⁰⁸R. E. Ünaydın (2016), *Güneşi Özledik*, İstanbul: Ka Kitap Yayınları, s. 56.

¹⁴⁰⁹M.K. Atatürk (2004); *Nutuk*, (ed. M. Seçkin), Ankara: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, s. 463.

ifade etmeyi ve bu ifademde direnerek şiddet göstermeyi yararlı ve etkili buldum.”

İşte bu güvenden ötürü Başkomutan’a göre 27 Ağustos tarihinde çok buhranlı zamanlarda bazı önemli bölgeler kaybedilmiş bile olsa savunma başarıyla devam etmekte olduğu kabul edilmiştir. Birliklere yayınlanan emirlerde bazı yanlış değerlendirmeler ve hava şartlar vesaire gibi olumsuz etkiler nedeniyle uğranılan ufak tefek kayıplardan başka düşmanın kendisi tarafından elde edilmiş bir başarısı olmadığına işaret edilmektedir.¹⁴¹⁰ Başkomutanlık ve Cephe Komutanlığı’nın tüm gün sonu mesajlarında “...savunmanın planlandığı şekilde başarıyla devam ettiği...” adeta otomatik bir şekilde belirtilmektedir. Komuta kademesi kendi iradesini sürekli koruduğu gibi Yunanların başarı sağlama ihtimali olduğu şeklinde bir kanıya kapılmasını engellemeye de ayrıca önem vermişlerdir. Bu doğrudan bir psikolojik harp ve irade savaşı anlamına gelmektedir. Geri hareketlerin son derece kısıtlı tutulması ve yapıldığı zaman da mutlaka taarruzi bir hareket ile tamamlanması Yunan komutanlarının iradelerinin ve başarı inançlarının zaman içinde erimesine neden olmuştur. Yani aslında savaş iki taraf ordularının yalnızca ateş ve manevra güçleri arasında değil savaşma azim ve iradeleri arasında cereyan etmektedir. Öyle ki muharebelerin en yoğun günlerinin yaşandığı bu zamanlarda dahi Mustafa Kemal Paşa Ankara’ya gönderdiği telgrafların tümünde “...Sakarya Cephesi’nde bu ana kadar düşmanın henüz ciddî bir hareketi yoktur...” ifadesini tekrarlamaktadır.¹⁴¹¹ Zira kendisine göre hakikaten yoktur. Özellikle 26 Ağustos günü oluşan son derece olumsuz tablo karşısında Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa’nın soğuk kanlı bir şekilde “...geri harekâta gerek olmaksızın savunmaya aynı hatlarda devam edilmesini...” emrettiği görülmektedir. Benzer şekilde daha muharebelerin başında, 25 Ağustos tarihinde, Türbe Tepe’nin elden çıkmasına rağmen 2. Grup Komutanı Selahaddin Adil Paşa’nın “...her şeye rağmen genel durumun lehimize olduğunu...” belirtmesi dikkat çekicidir.¹⁴¹² Sonuç olarak harekât süresince komuta kademesi büyük resmi, tutarlı bir yaklaşımla sürekli görür durumdadır. Emir komuta da sükunet ve soğuk kanlılığın korunabilmesinin temel nedeninin bu olduğu düşünülmektedir.

¹⁴¹⁰Genelkurmay ATASE TİH, a.g.k., 1973, s. 79-80.

¹⁴¹¹ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No: 33/4.

¹⁴¹²ATASE TİH: Kutu: 1209, Gömlek: 104, Belge No: 1.

25 Ağustos'ta Türbe Tepe, iki taraf arasında alınıp verildi, büyük kayıplara sebep oldu ve sonunda Türklerde kaldı. Bununla beraber Yunanlar, ertesi gün, şiddetli bir saldırıya geçtiler. O gün Yunan ordusunun kuşatmadan çok çevirmeye benzeyen hareketleri en son noktaya varmıştı.¹⁴¹³

Görüldüğü gibi her şey aslında daha önceden titizlikle kurgulanan bir harekât tasarısına uygun gelişmiştir.¹⁴¹⁴ Verilen emirlerden anlaşıldığına göre burada Başkomutanlık belli bir savunma konsepti oluşturmuş ve bu konseptin işleyeceğine güvenmiştir. Bu konsept birliklere de sık sık hatırlatılarak onların da yapılacak savunma şekline adapte olması hedeflenmiştir. Bu konsept başlangıçtan itibaren derinlikte ısrarlı savunma üzerine kurulmuştur.¹⁴¹⁵ Diğer bir deyişle “Hattı değil sathı savunma prensibi” savunmanın gelişimine göre geliştirilmiş bir ara formül değil, tam tersine başlangıçtan itibaren açıkça ortaya konular ana harekât mantığıdır. İlginç bir şekilde aynı tarihlerde Doğu Cephesindeki Kazım Karabekir Paşa’nın da uygulanması gereken savunma şekli ile ilgili birebir örtüşen fikirler beyan ettiği görülmektedir.¹⁴¹⁶ Bu durum Türk komutanların derinlikte savunma konusunda genel bir farkındalık ve tecrübeye sahip olduğunun da göstergesidir.¹⁴¹⁷

6.4.1. Sathın müdafaası ve derinlikte adım adım savunma yapılması

Satıhta derinlikte savunma konusu aslında İnönü ile Kütahya ve Eskişehir muharebelerinde de uygulanmıştır. Sakarya Meydan Muharebesinde savunma bölgesinin derinlikte kullanımına ise çok özel önem verilmiş ve 40-50 km geride Abdüsselam Dağı, Malıköy, Alagöz Dağı, hattının alternatif mevzi olarak hazırlanmıştı. Bu mevzilerin keşfi

¹⁴¹³Bu noktada Sabahattin Selek şunları yazmıştır. “Grup komutanlarının raporlarını da dikkate almış olan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'ya, orduyu daha gerilerde sağlam bir çizgiye çekerek savunmanın orada yapılmasını teklif etti ise de Fevzi Paşa bunu kabul etmemiş ve “Adım adım savunmakla başarılı sonuca varılacağını” söylemişti. Bunun üzerine Batı Cephesi Komutanı, gece yansı yayımladığı emirle “Grupların, bulundukları yerlerde savunmalarını” bildirdi.” Bkz. Selahattin, **a.g.k.**, 1974, s. 113.

¹⁴¹⁴Bu konu 1926 yılında Cevdet Kerim (İncedayı) tarafından şöyle ifade edilir: “Düşman ihata manevralarının daima karşılanmaya çalışılması ve düşman kuvvetlerini önlemek esasının gözetilmesi ve müteharrik müdafa usulünün kabul ve ihtiyarı muzafferiyetimizin avam-il asliyesindendir.” Bkz. İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 155.

¹⁴¹⁵Savunma uygulamalarında da bütün kuvvetle tahkim edilen tek bir hattın son nefer ve mermiye kadar müdafaası yerine belli bir bölge içinde düzenlenen birbiri gerisindeki savunma hatlarından oluşan bir mevzide müteharrik bir savunmayı icra edilmiştir. Bkz. İncedayı, **a.g.k.**, 2007, s. 155.

¹⁴¹⁶Karabekir, **a.g.k.**, 1969, s. 997.

¹⁴¹⁷Küsmez, **a.g.k.**, 2020, s. 62-82.

ile görevlendirilen Binbaşı İsmail Hakkı bu çalışmalar sonucunda Sakarya asıl savunma mevziimizin gerisinde 3 savunma mevzinin daha seçildiğini belirterek bu konuyu Birinci Dünya Savaşı tecrübeleriyle ilişkilendirmiştir. Buradan çıkartılabilecek sonuç, muharebede geri çekilmenin kesinlikle yasaklandığı yönündeki kanaatin yanlış olduğudur. Tam tersi bizzat Başkomutan dahi geri çekilmeyi bir ihtimal olarak dikkate almıştır. Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın lojistik ve menzil düzenlemeleri ile ilgili 30 Ağustos tarihinde yazdığı bir rapor Yunan ordusunun Haymana'ya girecek olması halinde dahi Türk tarafının savunmaya derinlikte devam etmek kararında olduğunu göstermekteydi. Bu tür bir derinlikte savunma tertibinin Alman doktrini etkisi veya Birinci Dünya Savaşı tecrübeleriyle açıklanması bir dereceye kadar mümkün olsa da Türk harp tarihinde benzer örneklerin olduğu daha önce de açıklanmıştır.

Sonuçta “Hattı değil sathı müdafaa etmek” düsturu yalnızca orduyu motive etmek amacıyla sarf edilmiş klişe bir ifade değil, aynı zamanda bir harp direktifidir. Bu direktif zamanın klasik savunma uygulamalarına nazaran bazı istisnai yönler taşımakta olup, askerî anlamı bakımından tam olarak anlaşılmış değildir.¹⁴¹⁸

Türk komuta heyetinin sürekli olarak izlediği bir konu Yunanların taarruzlarını (hızlandırarak) sürdürüp sürdüremeyeceği konusudur ki bu da onun cephedeki kuvvetlerinin yanı sıra ihtiyatlarının varlığı ile ilgili bir durumdur. Çünkü taarruzları hızlandırmak için bunu temin edecek ihtiyatlar gereklidir. İşte bu noktada Türk komuta

¹⁴¹⁸Burada savunma tekniği ile ilgili bazı konuların açıklığa kavuşturulmasında fayda vardır. Savunmada her birliğin bir ihtiyat hududu ve bir de geri hududu vardır. Bir birliğin kendi ihtiyat hududuna kadar olan geri hareketi bir geri çekilme değil bir mevzi düzeltmesidir. Çünkü bu birlik halen kendisine verilen savunma bölgesinde (ihtiyatını da muharebeye sokarak) savunmaya devam edebilmektedir. Bu durum ilgili birliğin ast kademe birlikleri için (kendi açılarından) bir geri çekilme olabilir. Zira onlar artık ihtiyatlarını kullanmış halde savunma bölgelerinden geriye hareket ediyordur. Geri çekilen birliğin üst birliği açısından bakıldığında ise durum tam anlamıyla savunmaya devam edilmesi durumudur. Bu açıklamalara istinaden 26 Ağustos günü muhtelif grupların geri çekilmeleri sadece bu gruplar açısından bir geri çekilme anlamına gelmektedir. Çünkü bu gruplar kendi savunma bölgelerinde ihtiyatlarını da muharebeye sokmak üzere tüm savunma, tıkama ve karşı taarruz hareketlerini sergilemelerine rağmen artık bu savunma bölgelerinde savunmaları mümkün değildir. Bu nedenle kendilerine tahsis edilen savunma alanının bir gerisindeki (yani bir üst birliğin, yani, Cephe Komutanlığı'nın ikinci savunma mevzi olan) bir gerideki mevzilere çekilmişlerdir. Yani çekilen Cephe Komutanlığı değil, onun ast birlikleridir. Burada Cephe Komutanlığı'nın yapması gereken değerlendirme, bu yeni durumda savunmaya yeni tertibat içinde devam edilebilir edilemeyeceği konusudur. Bu da arazi, düşman ve kendi kuvvetlerinin değerlendirilmesini gerektirmektedir. Arazinin geride muhtelif savunmaya uygun hatlar teşkil ettiği zaten bilinmektedir. Kendi kuvvetlerimize gelince, burada söz konusu olan birliklerin kabul edilebilir bir kuvvet yapısı ve savaşma azmi içinde bulunmalarının yanı sıra, çok önemli olarak, yeni ihtiyatların teşkil edilip edilemeyeceği konusudur.

kademesinin hareket boyunca Yunan kuvvetlerinin yakın ve geri bölgelerdeki Yunan birlik durumlarını yakından takip etmeleri büyük önem kazanmaktadır. Tüm bu faktörler dikkate alınarak buhranlı anlarda savunmaya devam kararı alınmış ve bu kararın teknik doktrin olarak ne şekilde uygulanacağı ise Başkomutan tarafından “hattın değil alanın savunulması” şeklinde ortaya konulmuştur. Aslında bu anlayış daha önce de özellikle 20 Ağustos tarihinde ifade edilmiştir. Fakat Başkomutan’ın veciz “Hattı müdafaa yoktur sathı müdafaa vardır...” şeklinde başlayan emrinde daha teknik bir şekilde açıklanmaktadır. Bu kapsamda; birliklerin birbirlerini emirsiz karşılıklı desteklemesi, her seviyede atak bir şekilde tıkama ve karşı taarruzlar yapılması, birlikler arası ast birlik geçişlerinin çok esnek bir şekilde ele alınması, özel bölgelerde özel komuta yapıları teşkil edilmesi, ast birlik ihtiyatlarına (hatta iki ast birlik ihtiyatlarına dahi) tahditler konulması, birliklere kesin savunulacak bölgeler verilmesi, iki ast birliğin dahi geri çekilmesi (yani mevzi düzeltmeler yapılması) konusunda dahi birliklere tahditler konulması hep bu anlayışın teknik detaylarını teşkil etmektedir. Bu emrin ayrıca tabii ki bir psikolojik etkisi de söz konusudur. Emir bir bakıma birliklere yeniden yapılan bir ikaz ve hatırlatma da niteliğindedir.

6.5. Savunmanın Niteliği; Oynak Savunma, Aktif Savunma, Mevzi Savunması

Sakarya Muharebesi’nin askerî özellikleri arasında bazı akademik çevrelerde görülen bir yanlış anlamamanın uygulanan savunmanın teknik tanımı konusunda olduğu görülmektedir. Bunlar genellikle uygulanan savunmanın hareketli (oynak) niteliği ile ilgilidir.¹⁴¹⁹

Sonuçta Sakarya’da Türk ordusunun bir oynak veya aktif savunma değil, açık ve kesin (hatta oldukça katı) bir mevzi savunması yaptığı açıktır. Fakat müteharrik, yani hareketli bir mevzi savunmasıdır. Hareketli olması Yunanların güneyden kuşatma ve daha sonrasında muhtelif kesimlerde yarma girişimlerinde bulunması ile alakalıdır. Yunanların geniş kuşatma kollarını karşılamak için Türk birlikleri, ihtiyat olsun ya da olmasın, sürekli kanat uzatmak, kanatları takviye etmek ve girmelere karşı derinlikte karşı

¹⁴¹⁹Sakarya savunma sistemi düşmanın girdiği yerden çekilen birliklerin yanlarda tutunarak set yapmaları geride açık kalan yerin de ihtiyatlar tarafından kapatılmasından ibaretti. Şayet elde yeterli İhtiyat varsa karşı taarruzda durum düzeltiliyor müsait olmayan durumlarda da kuvvetler biraz geriye alınıyordu. Bkz. F. Belen (1963), *Atatürk’ün Asker Kişiliği*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 25.

taarruzlar icra etmek durumunda kalıştır. Bu olayın doğası gereği yapılan bir şeydir. Önceden böyle olması planlanmış bir şey değildir. Yunanların klasik bir cephe taarruzu yapması halinde Türk birliklerinin daha az hareketli olmak durumunda kalacakları açıktır.

Hareketlilik konusundaki diğer bir husus ise bu hareketliliğin yönü ve maksadı ile ilgilidir. Türk Başkomutanlığı'nın harekât tasarısı başlangıçtan itibaren gereğinde derinliği de kullanarak, cephenin her noktasında adım adım, hareketli ve inatçı bir savunma şekli doğrultusunda açıklanmıştır. Burada önemle vurgulanması gereken husus şudur; Türk tarafı başlangıçtan itibaren kısmi ya da büyük ölçekli geri hareketlere dayanan bir hareketli savunma düşünmemiştir. Muharebe sahasında görülen hareketlilik geri çekilme düşüncelerinin benimsenmesi ile değil tam tersine düşmanı arazinin her bir karışında durdurmak için taarruzi hareketler yapmaya yönelik bir hareketliliktir. Yani burada, arazini sağladığı derinlikte savunma imkanlarını da dikkate alarak başlangıçtan itibaren derinlikteki mevziilere bilinçli ve isteyerek çekilmeyi kabul etmek anlamında bir hareketlilik anlayışı söz konusu değildir. Hatta geriye doğru hareketlilik asgari ölçüde tutulmuş ve bunun uygulanması gerektiğinde ise arazinin derinliğinden istifade edilmiştir.

Yapılan savunmanın mevzi savunması olmasını teyit eden diğer hususlar ise belirli bölgelerin ısrarla elde tutulmasına önem verilmesi ve bunun için her bir kaya parçasının, tepeliğin ve dere yatağının bile değerlendirilmeye çalışılmasıdır. Hatta mevzi savunmasının karakteri o kadar serttir ki birliklerin, geri çekilme bir yana, yapacakları mevzi düzeltme hareketleri bile merkezi onaya tabi kılınmıştı. Ama yeri geldiğinde geri çekilme emri her seviyeye ilişkin bizzat Cephe Komutanlığı tarafından da verilebilmiştir. Çünkü son kertede bir sonraki mevzide savunmanın devam edebilmesi için kuvvetin muhafazası esas kabul edilmiştir. Mevzi savunmasından derinlikte hareketli savunmaya geçilmiştir. Birliklerin geri hareketlerinin kısıtlanmasının en temel nedeni Yunan birliklerinin taarruz gücünün devamlılığına ilişkin yapılan isabetli değerlendirmelerle ilgilidir. Komuta kademesi Yunan takviye imkan ve kabiliyetlerini değerlendirerek, geri çekilmenin Yunan kuvvetlerine lüzumsuz avantajlar kazandıracağını, inatla savunmanın ise kaynaklarını gereksiz bir şekilde tüketerek kendisini eriteceğini hesaplamıştır.

Buna mukabil, ortamın doğasından kaynaklı olarak çok hareketli ve derinlikte cereyan eden bu savunma bazı yazarlar tarafından yanlış bir şekilde “oynak savunma yapıldığı” ve hatta bu konuda bir literatür geliştirildiği şeklinde yanlış değerlendirilmektedir. Bunun neden doğru olmadığı şu şekilde açıklanabilir; Her şeyden önce oynak savunma kavramı İkinci Dünya Savaşı ve devamında geliştirilmiştir. Bunun nedeni de harekât alanındaki artan sürat ve tempodur. İkinci olarak oynak Savunmanın mantığı Yunanların kanalize edilmesine ve daha sonra belli bölgelerde imha edilmesine dayanır. Bu açıdan bakıldığında Sakarya Savaşı sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği tebliğde “23 Ağustos'tan itibaren başlayan ve... aralıksız üç hafta süren savaşmalarda.. birliklerimizin... oynak savunması karşısında...” derken kast ettiği “oynak savunma” ibaresi ile günümüzün yazarlarının kast ettiği oynak savunma ibaresinde sadece bir kelime benzerliği olduğu görülmektedir. Oynak savunmanın bir versiyonu olan aktif savunmada ise düşman kuvvetleri cephede zayıf kuvvetler ile karşılanarak kendiliğinden kanalize olduğu alanlarda geride toplanmış olan güçlü ihtiyatlar ile bertaraf edilir. Sonuçta her iki savunma şeklinde de ana husus “düşmanın kanalize edilmesidir.” Halbuki Sakarya'da Yunan birliklerini kanalize etmek niyetine dair hiçbir emare yoktur.

Buna ilave olarak, 22 günlük bir meydan muharebesinde tüm cephe boyunca 60 kez karşı taarruz ve 73 kez tıkama yapıldığı görülmektedir.¹⁴²⁰ Bu da burada yapılan işin bir mevzi savunması olduğunun diğer bir göstergesidir. Savunmanın hareketli doğası da bu hareketlerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi hareketlilik çok zaruri olmadıkça genellikle düşmana doğru bir hareketliliktir. Burada cephenin güneydeki kuşatma kanadında görevli 1 ve 2. Grup Komutanlığı bölgelerinde daha ziyade tıkamaların yapıldığı görülmektedir. Bunun nedeni kuşatılmayı önleme gayretleridir. Hatta Ordu ihtiyatı olan 1. Grup Komutanlığı 24 Ağustos 1921'de ve 12. Grup Komutanlığı da 28 Ağustos'ta tıkama maksatlı Mangal Dağı bölgesine gönderilmişti.¹⁴²¹ Buna mukabil 3 ve 4. Grup bölgeleri Yunan ordusunun yarma bölgelerinde bulunduklarından buralarda karşı taarruz sayısı tıkama sayısından fazladır. Başkomutanlık tarafından bu bölgede 31 Ağustos tarihinden itibaren Çal Cephesi

¹⁴²⁰Küsmez, **a.g.k.**, 2020, s. 62-82

¹⁴²¹ATASE TİH, Batı Cephesi, **a.g.k.**, II-5/2, s. 67.

Komutanlığının teşkil edilmesi ile yarma bölgesinde taarruzların durdurulması amaçlanmıştır.¹⁴²²

Sonuç olarak, Yunan kuvvetlerinin derinlikte ilerlemesine asla müsaade etmemek Sakarya’da adeta bir komuta prensibidir. Derinlikte mevziler hazırlanması o derinlik içinde Yunanların ilerlemesine müsaade edileceği yönünde bir niyetin göstergesi değildir.

6.6. Yunan Kuvvetlerinin Dengesini Bozma ve Yunan Ordusu Geri Bölge Derinliğindeki Harekât

Sakarya Meydan Muharebesi’nin asıl muharebe sahası safhasındaki “Hattı müdafaa değil sathı müdafaa” düsturu ile ön plana çıkan bir muharebe olduğu gerçeğinin yanı sıra yukarıda ifade ettiğimiz Yunan ordusu derinliğindeki harekât uygulamaları bakımından da çok ayırt edici yönler ihtiva ettiği değerlendirilmektedir.

Zira Sakarya Meydan Muharebesi sadece Polatlı – Haymana – Sakarya Nehri – Mangal Dağı arasındaki alanda değil, Afyonkarahisar güneyi, Kocaeli, Kütahya, Eskişehir ve Akşehir kuzeyi arasındaki bölgede cereyan etti.

Sakarya Meydan Muharebesi’nin en istisnai yönlerinden biri olan adım adım hareketli alan savunmasının yanı sıra, Yunan ordusu derinliğindeki harekâtın uygulanması da en az onun kadar önemli bir diğer istisnai yönüdür. Sakarya Meydan Muharebesi’nde sergilenen derinlikte harekât perspektifinin bu tarihe kadar pek de dikkati çekmemiş bir konu olduğu görülmektedir. 25 Ağustos günü cephedeki kritik gelişmelere rağmen Süvari Grubu ve Müretteb Tümen tarafından her birisi asıl muharebe hattından yaklaşık 70-150 kilometrelik derinliklerde icra edilen adeta taktik ders niteliğinde derinlikte harekât uygulamalarıdır.

Yunan ordusu derinliğindeki harekât faaliyetleri esasen muharebe sahası matematiği içinde kilit bir rol oynamış ve cephe hattında yaşanan yakın harekâtı için gerekli şartları hazırlayacak şekilde tasarlanmış ve uygulanmıştır. Yani yakın harekâttan

¹⁴²²ATASE TİH, Batı Cephesi, a.g.k., II-5/2, s. 141.

soyut değil onu tamamlayacak ve bütünleyecek şekilde bütünleşik bir planlamanın ürünüdür. Zira cephedeki yakın ve cari harekâtın şekillendirilebilmesi için, başta Komuta Kontrol, takviye ve ikmal olmak üzere, Yunan geri bölge faaliyetlerinin engellenmesi veya geciktirilmesi sürekli olarak dikkate alınan bir husus olmuştur. Cephede son derece kritik gelişmelerin yaşandığı 29 Ağustos – 1 Eylül tarihleri arasında 6. Piyade Tümeni'nin Afyon Güneybatısında, yani cepheden yaklaşık 150 Km. ileride, Müretteb Kolordu'nun ise Uzunbey-Çeltik bölgelerinde keşif, taciz ve akın görevleri icra ettikleri görülmektedir. Yine 5 Eylül tarihinde Cephe Komutanı tarafından 5. Gruba bir kısım unsurları ile Sakarya Irmağı güneyinden Beylikahır-Alpu kesimine ve Beylikahır'dan Beylikköprü ile Kavuncu köprüsü yönünde Yunan gerisini taciz etmesi emri verilmişti. Bu faaliyetlerin en önemli amacı Yunan yakın harekât etkinliğini sekteye uğratmaktır.

Türk ordusunun tüm muharebe sırasında eş zamanlı ve kesintisiz olarak 3 ayrı kademe ve derinlikte harekât faaliyetleri icra ettiği görülmektedir. Bunlar Doğu'dan Batı'ya sırsıyla; Süvari Kolordusu tarafından Haymana – Uzunbeyli arasında, Müretteb Tümen tarafından Yunak – Emirdağ arasında ve 6. Piyade Tümeni tarafından Afyonkarahisar güneyi, Dumlupınar ve Çivril arasındaki bölgelerde icra edilmiştir. Burada dikkat edilirse birbirlerini tamamlayan halkalar halinde bir derinlikte harekât organizasyonu görülmektedir. Birinci derinlikte harekât hattında bulunan Süvari Kolordusu hem harekâtın yakın yan emniyetini (sol yan) almış hem de bir kısım birlikleri ile cephe hattının yaklaşık 20 kilometre kadar ilerisinde Yunan ihtiyat ve komuta yerlerine yönelik derin taarruzlar icra etmiştir. İkinci derinlikte harekât kademesindeki Müretteb Tümen ise Yunak ile Emirdağ arasında bulunan bölgede genellikle Yunanların geriden cepheye doğru hareket halindeki ikmal konvoyları ve muhtelif birliklerine yönelik harekât icra etmiştir. Üçüncü kademe de bulunan 6. Piyade Tümeni ise Yunanların özellikle Afyonkarahisar ve Kütahya arasında bulunan birlik ve tesislerine yönelik taarruzi hareketler ve taciz saldırıları gerçekleştirmekteydi. Nihayet ayrıca dördüncü kademe de bulunduğunu düşünebileceğimiz Kocaeli Grubu (Süvari Tugayı) ise daha stratejik bir konumda bulunarak Yunanların Bursa bölgesinden olabilecek birlik nakillerine yönelik taciz ve tecrit faaliyetleri yürütmüştür. Bu birliklerin (özellikle de 6. Tümen'in) Yunan Güney Tümenler Grubu'ndan önemli bir birlik miktarını angaje ederek bunlardan cepheye olabilecek takviyeleri geniş ölçüde önlediği görülmüştür. Başkomutanlığın yakın harekât alanında uyguladığı taktiklerin temel bileşeni ve

kolaylaştırıcısı bu bölgelerde uygulanan derinlikte harekât faaliyetleridir. Bu faaliyetler sayesinde Yunan takviyelerinin önlenmesi veya geciktirilmesi sağlanabilmiştir. Düşman geri bölge derinliğinde hareket icra eden bu birliklerden Müretteb Tümen ve 6. Piyade Tümeni'nin harekâtın aktif safhasında bulundukları bölgeler ve faaliyetleri aşağıda sunulmuştur.¹⁴²³

Müretteb Tümen Faaliyetleri:

- 26 Ağustos: Yunak'a ulaşmıştır.
- 27 Ağustos: Yunak'ta kaldı.
- 28 Ağustos: Çeltik- Küçükhasan.
- 29 Ağustos: Erenköy güneydoğusu- Çeltik kuzeybatısı hattında Yunan takviye kuvvetlerini tecrit muharebesi.
- 30 Ağustos: Uzunbey ve Gökpınar bölgelerinde Yunan birliklerine baskınlar.
- 31 Ağustos: İnlerkatrancı'dan Cambaklı istikametinde ilerleyen Yunan kuvvetlerine taciz akınları.
- 1 Eylül: İnlerkatrancı'dan Cambaklı istikametinde ilerleyen Yunan kuvvetlerine taciz akınları.
- 2 Eylül: Dinlenme
- 3 Eylül: Yunak'a intikal
- 4 Eylül: Yunak
- 5 Eylül: Uzunbey- Erenköy- Fettahoğlu köprüsü hattında keşif taarruzları.
- 6 Eylül: Piribeyli – Gökpınar- Uzunbey hattında keşif taarruzları
- 7 Eylül: Fettahoğlu köprüsü – İlyaspaşa köprüsü- Aziziye (Emirdağ) hattında keşif taarruzları
- 8 Eylül: Sivrihisar- Kavuncu köprüsü ulaştırma yoluna baskın hazırlıkları.
- 9 Eylül: Sivrihisar- Kavuncu köprüsü ulaştırma yoluna baskın.
- 10 Eylül: Yeniköy'de toplanma
- 11 Eylül: Tahrip edilen. Fettahoğlu köprüsünü onardıktan sonra Fettahoğlu'ndan hareketle Adaköy batısında Yunan emniyet birlikleri ile muharebe ve keşif taarruzları.
- 12 Eylül: Adaköy bölgesinde Yunan emniyet birlikleri ile muharebe

¹⁴²³Genelkurmay ATASE Yayınları TİH, a.g.k., 1973, Ankara, 22-268.

- 13 Eylül: 5. Grup emrine girerek güneyden Yunan kuvvetlerini takip görevi. Sivrihisar bölgesinde Yunan kuvvetleriyle temas.

6. Piyade Tümeni faaliyetleri:

- 26 Ağustos: Banaz istikametinde harekete geçerek Dumlupınar'a karşı gösteriş hareketi.

- 27 Ağustos: Banaz – İslamköy – Dinar bölgelerinde köprü tahripleri.

- 28 Ağustos: Savran bölgesine intikal.

- 29 Ağustos: Savran– Akarım – Toklu sivrisi – Paşaköy – Sinanpaşa istikametlerinde keşif ve baskın taarruzları.

- 30 Ağustos: Afyonkarahisar'dan batıya giden Yunan ikmal kollarına baskın yapmak üzere hazırlıklar.

- 31 Ağustos: Savran – Akarım – Toklu sivrisi – Paşaköy – Sinanpaşa bölgelerinde keşif faaliyetleri.

- 1 Eylül: Savran – Akarım – Toklu sivrisi – Paşaköy – Sinanpaşa bölgelerinde keşif faaliyetleri.

- 2 Eylül: Aynı bölgelerde keşif faaliyetleri. Dumlupınar'daki Yunan ikmal merkezinin Türk akınlarından korunabilmesi için Yunan güney tümenler grubunun yaklaşık iki alay kadar kuvveti bu bölgede geri bölge emniyeti ile görevlendirildiği istihbar edilmiştir.

- 3 Eylül: Bölgede yoğunlaşmakta olan Yunan geri bölge emniyet birliklerini varlığına istinaden Afyonkarahisar bölgesine yapılacak baskından şimdilik vaz geçildi.

- 4 Eylül: Yunan kuvvetlerinin Sandıklı istikametinde hareketini önlemek üzere Hacı - Susuz - Koçhisar hattında tertiplenme.

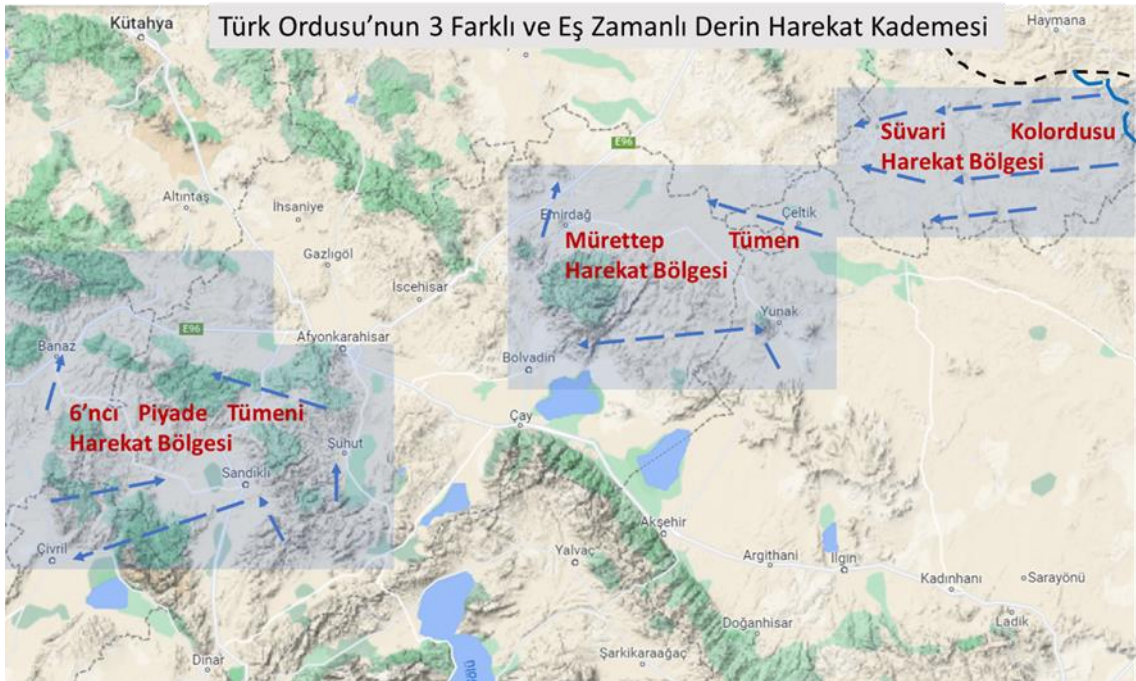
- 5 Eylül: Sandıklı genel bölgesinde Yunan birliklerini önleme ve taarruzlar.

- 6 Eylül: Sandıklı genel bölgesinde Yunan geri bölge emniyet birliklerinin taarruzlarına karşı savunma. (Yunanların önemli miktar birliği bu bölgede angaje edildi.)

- 7 Eylül: Sandıklı – Çivril bölgelerinde Yunan birlikleriyle temas ve keşif faaliyetleri.

- 8 Eylül: Sandıklı – Şuhut- Afyonkarahisar bölgelerinde Yunan birlikleriyle temas ve keşif faaliyetleri.

- 9 Eylül: Sandıklı – Şuhut- Afyonkarahisar bölgelerinde Yunan birlikleriyle temas ve keşif faaliyetleri.
- 10 Eylül: Afyonkarahisar – Denizli arasındaki genel bölgede keşif ve taciz faaliyetleri.
- 11 Eylül: Fettahoğlu köprüsüne gönderilmesi emredilen Yunan birliğine karşı önleme ve taciz hazırlıkları.
- 12 Eylül: Bölge genelinde Yunan geri bölgesinde keşif ve taciz faaliyetleri.
- 13 Eylül: Afyon istikametinde çekilmekte olan Yunan birliklerine yönelik taciz ve baskınlar.

Görsel 8.2. Türk Derinlikte Harekât Kademeleri.

Burada gözden uzak tutulmaması gereken önemli bir ayırım noktası vardır. Zira, 19 Ağustos tarihine kadar Sakarya batısında icra edilen faaliyetlerin çoğu klasik savunma düzeni içinde Örtme Muharebeleri Safhası olarak değerlendirilebilir. Gerçi günümüz koşullarında bile 50-70 Km. civarında bir derinlikte icrası öngörülen bu muharebeler Türk birlikleri tarafından o tarihlerde 150-200 kilometreye varan çok daha büyük bir derinliklerde ve çok aktif bir tarzda icra edilmiştir. Sıralı komutanlıklar bu safha sürekli olarak cephede yani asıl muharebe sahasında savunmanın fiili ve yakın safhası icra edilirken halâ derinlikte bir takım taarruzi akınlar yapılması üzerinde sıralı emirler vermektedirler. Bu ise doğrudan bir derinlikte harekât uygulaması ve bakış açısıdır.

6.7. Kadro, Planlama ve İcra

Sakarya'daki komuta kadrosu bütünüyle Goltz Paşa yönetimi altındaki Harbiye Mektebi ve Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden yetişen ikinci kuşaktır. Goltz Paşa sistemiyle eğitilmiş birinci kuşakta ise; Mahmud Şevket, Ahmet İzzet, Cevat Çobanlı, Ahmet Cemal Paşalar vardır. Bunların ikinci kuşağın eğitimindeki önemi açıktır. Ayrıca, II. Abdülhamid döneminde Almanya'da kurmay eğitimi almış 140 Türk subayı da Mustafa Kemal ve diğer üst komutanların öğretmenleridir. Bu dönemlerde Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde “Ordu” seviyesine kadar etkili bir taktik dersi müfredatı uyguladığı görülmektedir. Bu ikinci kuşak ile birinci kuşak arasındaki en belirgin fark harp kavramının algılanışı ile ilgilidir. Nitekim ikinci kuşak artık harbi “politikanın hazırladığı bir ortamda, sistemli planlarla hasım kuvvetlerine iradelerin aktif bir şekilde yansıtılmaya çalışıldığı zincirleme hareketler bütünü” olarak algılamaktadır.

Komuta kademesini oluşturan komutanların çağın askerî gelişmelerini yakından takip ettikleri anlaşılmaktadır. Bu kişiler ülke meseleleri ve askerî konularda çağdaş akımları takip edebilecek eğitim ve kafa yapısına sahiptirler. Örneğin, Erkân-ı Harbiye Mektebi öğrencisi Mustafa Kemal'in Japon-Rus Savaşı'nın sürdüğü o dönemde, Japonya ve Kore hakkında genel ve iktisadî bilgilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Onların eğitiminde önemli etkileri olan Goltz Paşa zaten esas olarak Prusya askerî isteminin bir temsilcisi ve Clausewitz'in görüşlerini takipçisi olduğundan bu kuşak bu konularda da bilgi sahibidir. Örneğin bu askerî teorik altyapı üzerinde bina edilen Schlieffen stratejisi (Cannae Kavramı) kesin sonuç için düşman hatlarının, geri bölgesi tehlikeye girecek ve hareket özgürlüğü kalmayacak derecede parçalanmasını öngörüyordu. Bu durum aynen Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunanların yapmaya çalıştığı ve Türklerin başarıyla engellediği şey olmuştur.

Teorik birikimlerinin yanı sıra komuta kademesi harp tecrübesine de sahiptir. En önemlisi de bu kadronun büyük kısmı mutlaka bir ya da daha fazla cephede birlikte savaşmışlardır. Bu süreç Trablusgarp savaşından başlar ve özellikle Birinci Dünya Savaşı için geçerlidir. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı ordusu açısından “stratejik hatalar içinde sağlanan taktik başarılar süreci” şeklinde özetlenebilir. Bu süreç içinde komuta kademesi Sarıkamış, Kanal, Kut'ül Amare, Kafkaslar, Çanakkale, Hicaz, Suriye, Galiçya

cephelerindeki muharebelerde taarruz, savunma, geri çekilme, kıyı savunması, oyalama muharebesi, intikal gibi temel harekât çeşitlerini uygulayarak önemli tecrübeler kazanmıştır.

Bunlar arasında savunma ve geri harekât konusunda özellikle; Sarıkamış, Basra, Musul ve bilhassa Suriye cephesindeki tecrübeler çok dikkat çekicidir. Suriye cephesindeki geri çekilmeye “bölge terk ederek kuvvet kaptırmamak” esas azami bir şekilde uygulanmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa kendisi dahi daha sonra, “Eğer ben askerî hayatımda Suriye ricât hareketinin bir kısmını idare etmemiş olsaydım, belki de geri çekilme hareketini yapmaya bu kadar katiyetle cesaret edemezdim.” demektedir.¹⁴²⁴

Yunanların Sakarya’daki komuta kademesindeki dikkati çeken bir ortak nokta, sadece geçmiş tecrübeleri ve birlikte çalışmışlıkları değil aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa’nın liderliği altında, bütün hayatlarını ve kariyerlerini riske atarak toplanmış olmalarıdır. Bu kadrodaki hiç kimse Osmanlı Ordu atama sistemiyle gelmemiş ve tümü gönüllü ve kararlı olarak bu muharebeye katılmıştı. Hatta öyle ki bunu büyük bir tevazu ve özveri içinde yapmışlardır. Örneğin Fevzi Çakmak Paşa Mustafa Kemal’den 6 yıl İnönü’den 7 yıl kıdemli ve kurmay olmakla beraber Başkomutan’ın birinci kademe astı olarak emrinde çalışmaktadır. 2. Grup Komutanı Albay Selahattin Adil, Mustafa Kemal Paşa’dan 2, İnönü’den 3 yıl kıdemli ve kurmay olmakla beraber sırasıyla 3 ve 1 kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır. 4. Tümen Komutanı Mehmet Sabri Erçetin Mustafa Kemal Paşa’dan 4 yıl İnönü’den 5 yıl ve kendi grup komutanından 2 yıl kıdemli olup sırasıyla 4, 2 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır. Yusuf İzzet Met ile Sıtkı Üke de Mustafa Kemal Paşa’dan 2 yıl İnönü’den 3 yıl kıdemli olmakla beraber onların emrinde çalışmaktadır. Daha başka örnekler de vardır. Sakarya Meydan Muharebesi’ndeki komuta kademesinin en belirgin özellikleri, bir amaç etrafından birleşmiş, egolarından sıyrılmış, inanmış ve kararlı komutanlar olmalarıdır. Burada özellikle Fevzi Çakmak Paşa’nın durumu ayrı bir özellik göstermektedir. Kendisi bu muhaberede hem Cephe Komutanı’nın üstünde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olarak, hem de zaman zaman altında Mangal Dağı muharebeleri sırasında sektör komutanı olarak altında çalışmıştır. Öyle ki Fevzi Paşa’nın çok kısa zaman dilimleri içinde hem Cephe

¹⁴²⁴A. İnan (2014), *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 13. Basım, s. 147.

Komutanı'na Mangal Dağı sektörü hakkında bilgi verdiği ve teklifte bulunduğu, hem de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olarak Cephe Komutanlığı'na yönelik düzenleyici emirler verdiği dahi vakidir. Bu çalışma ve emir komuta münasebeti muharebeyi yürüten kadronun iş birliği düzeyi, bakış açısı ve nitelikleri konusunda ciddi fikir vermektedir. Yani bir üst konumda olan bir komutan daha sonra geçici olarak astının astı konumuna geçmekte ve durum ne gerektiriyorsa ona göre davranmaktadır. Bu durum diğer komutanlar için de geçerli olmuştur. Örneğin bazı Grup Komutanları diğer Grup Komutanlarının emrine girmiş ve çıkıyordu. Ya da bir Grup Komutanı'nın sorumluluğu altındaki bir sektör içindeki bir alt sektörün, bazı birlikleri de emrine alarak, başka bir Grup Komutanı'nın emrine verildiği sıkça görülen bir uygulama olmuştur.

Komuta Kontrol bağlamında dikkati çeken bir diğer uygulama ise Muharebe Gruplarının kuruluşudur.¹⁴²⁵ Yarmanın şiddetlendiği bölgede Çal Dağı Cephesi Komutanlığı teşkil edilmiş ve bütün bölgedeki gruplar tek bir grup komutanının emir ve komutasına bağlandı.¹⁴²⁶ Aynı uygulama Mangal Dağı bölgesinde de üstelik Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nin komutası altında yapıldı.

6.8. İsmet ve Fevzi Paşaların Rolü

Fevzi Paşa Milli Mücadeleye kendi isteğiyle katılmış ve Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği görevini yürütmüştür. Aynı zamanda kadro içindeki en kıdemli komutandır. Bununla beraber muharebe sırasında zaman zaman adeta bir sektör komutanı gibi görev yapmış ve 24 Ağustos tarihinden itibaren, bizzat Başkomutan'ın emriyle güney kanattaki tüm birliklere doğrudan komuta etmiştir. Harekâtın merkezi komuta ve kontrol ihtiyacı dikkate alındığında O'nun bu hizmeti zafere büyük katkı sağladı. Çünkü Başkomutanlık tarafından uygulanan harekât

¹⁴²⁵Birliklerin grup teşkilleri yapılarak harekâta katılması yeni bir uygulama olmamakla birlikte sıklıkla büyük birlikler için tercih edilen bir teşkilatlanma şeklidir. İki veya üç kolordu hatta ordular bir araya getirilerek kurulan ordular grubu, Birinci Dünya Harbi'nde kullanılmıştır. Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Orduları, Kafkas ve İran cephesi için 1917'de Doğu Ordular Grubu, Güney cephesinde ise Yıldırım Ordular Grubu halinde teşkilatlanmıştır. Bu tarz teşkilatlanmalar, taarruz harekâtında uygulanmak üzere kuvveti toplayarak daha merkezi bir komuta yapısı ile sevk ve idare etmek maksadıyla stratejik hedeflerin ele geçirilmesinde daha etkili olacağı düşünülmüştür. Çünkü sevk ve idareyi ayrı gruplar halinde bir komuta altında toplamak muharebenin temposunu sürdürebilme kolaylığı sağlamıştır. Bkz. A.C. Küsmez (2022), *Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki Savunma Harekâtının Operatif Esasları, Sakarya Melhame-i Kübrası*: Kara Harp Okulu, 100'üncü Yıldönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu Bildirileri, (ed. G. Yıldız, M.F. Baş), Ankara: Kara Harp Okulu Matbaası, s. 62-82).

¹⁴²⁶ATASE TİH, Batı Cephesi, **a.g.k.**, II-5/2, s.141.

konsepti özellikle muharebenin ilk zamanlarında bazı birlik komutanları tarafından tam olarak anlaşılmadığından tereddütler oluşmuştur. İşte Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa bu noktalarda devreye girerek Başkomutanlığın bölgedeki adeta bir uzantısı gibi bir rol üstleniyordu. Bu yönüyle, son derece geniş bir alanda ve yoğun bir tempo içinde cereyan eden harekât sırasında hem Cephe Komutanı hem de Başkomutan'ın sevk ve idaresine katkıda bulunmuş ve makamlar arasında bir köprü işlevi görmüştür.. Her ne kadar bazı asker kişiler (özellikle Kazım Karabekir) Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın "başarının arkasındaki esas aktör" olduğuna dair açıklama ve imaları varsa da Mustafa Kemal Paşa'nın gerek askerlik hayatının daha erken safhalarında, gerekse de muharebenin öncesinde defalarca satıl savunmasına yönelik açıklamalar yapmış olmasından dolayı bu konunun zaten Mustafa Kemal Paşa'nın de bilgisi dahilinde bir konu olduğu aşikardır. Sonuçta Fevzi Çakmak Paşa, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın topyekun milli stratejik liderliği altında Genelkurmay Başkanı olarak üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiş değerli bir askeri komutan olmuştur.

İsmet Paşa ise Milli Mücadele'nin ilk safhalarından itibaren Mustafa Kemal Paşa ile tam bir kader birliği yapmış ve her aşamada önemli görevler icra etmiştir. Özellikle İnönü muharebeleri sırasında sergilediği sevk ve idare ile üstün bir komutan nitelikleri sergilemiştir. Sakarya Meydan Muharebesi sırasında da İsmet Paşa son derece titiz, dikkatli ve ihtiyatlı tutumlarıyla muharebede Cephe Komutanlığı gibi bir ağır sorumluluğu kusursuz bir şekilde icra etmiştir.

6.9. Birlik Teşkilleri ve Komuta Kontrol

Türk emir komuta ve karar sistemindeki çeviklik, sürat ve esneklik de ayrıca dikkati çeken bir unsurdur. Kuşkusuz bunda kuruluştaki esnekliğin de payı vardır. Türk ordusu Cephe Komutanlığı'na bağlı Grup Komutanlıklarından ibarettir. Grup teşkilatının ana mantığı Grup Komutanlarının tümenler üzerinde yalnızca taktik komuta yetkisinin olması ve tümenlerin ikmal ve idari işlerinde doğrudan Cephe Komutanlığı'na bağlı olmasıdır. Grup kuruluşları süratle yeniden düzenlenebilecek esnekliğe sahiptir ve bu çokça başvurulmuş bir durum olmuştur. Bu grupların (yani lojistik ve idari sorumluluklardan arınmış küçük karargahlar tarafından yönetilen Tümen gruplarının) kuruluşlarında daha düşük mevcutlu, daha hafif, fakat daha çok sayıda Tümen bulunması adeta modüler bir

yapı görünümü sergilemektedir. Ayrıca tüm lojistiğin Cephe seviyesinde Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği üzerinden yapılıyor olması da lojistiğin birlik bazlı değil sektör bazlı yapılandırılmasına imkan vermiş ve böylece kuruluş değişikliklerinin her defasında lojistik bağlantıları değiştirme gereği ortadan kalkmıştı. Buna benzer şekilde, farklı iki ana ast birliklerden teşkil edilmiş özel görev kuvvetlerinin teşkil edilmesi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi'nin dahi belli bir sektöre bizzat giderek komuta etmesi, aynı seviyedeki birliklerin iki kademeli olarak birbirlerinin emrine verilmesi gibi o zamanlarda istisnai sayılabilecek çok yaratıcı ve esneklik sağlayan uygulamalara başvurulduğu görülmektedir. Örneğin 24 Ağustos günü bazı birliklerin 2. gruptan alınarak 1. grup kuruluşuna verildiği, 1 Eylül günü Haymana'nın bir elden savunmasını sağlamak amacıyla iki Grup'un birden 3. Grup Komutanı Yusuf İzzet Paşa'nın emrine verildiği görülmektedir. Aynı şekilde 4 Eylül günü ise Çal Dağı bölgesinde 2. Grup 3. Grup emrine vermiştir. Bu tür düzenlemeler takip eden günlerde de devam etmiştir. Ayrıca bazı durumlarda doğrudan Cephe Komutanlığı tarafından ani bir kuruluş değişikliği yapılarak üst makamlara sadece bilgi verilmesi Cephe Komutanlığı'nın sahip olduğu inisiyatifin bir göstergesidir. Bu açıdan Sakarya savunmasında icra edilen harekâtın bilinen teorik kurallara değil daha ziyade durumun gereklerine göre uygulandığı görülmektedir.

Birliklerin kullanım esneklikleri öylesine yüksektir ki bir birlik örneğin A noktasını takviye etmeye giderken, henüz intikal halindeyken yol üzerinde doğan takviye ihtiyacını karşılamak üzere hemen bulunduğu bölgeden kısa bir çarkla en yakınındaki birliğin kuruluşuna girebilmektedir. Örneğin 28 Ağustos günü 4. Grup'tan hemen güneyindeki 3. Grup'un da güneyinde bulunan 1. Gruba birlik takviyesine karar vermişti. Bu doğrudan temasta olan bir birliğin yine temasta olan komşu birliği bölgesine sevk edilmesi bakımından ilginç bir uygulamadır. Bu uygulamalar karar alma ve uygulamadaki sürat ve esnekliğini açıkça göstermektedir.

Kademeler arası emir komuta geçişkenliği de çok esnek bir tarzda uygulanmıştır. Nitekim henüz 14 Ağustos tarihinde Süvari Grup Komutanlığı tarafından kendi bağlısı olan 55. Süvari Alayı'na verilen bir emrin doğrudan Cephe Komutanı'nın müdahalesi ve ilgili birlik komutanıyla doğrudan yazışması sonrasında tadil edildiği görülmektedir. Burada da görüldüğü gibi Cephe Komutanı iki ast birlik düzeyinde cephedeki tüm

faaliyetleri titizlikle takip etmektedir. Dikkati çeken diğer bir husus da bu safhada Cephe Komutanı'nın doğrudan örtme muharebelerini fiilen icra eden alay komutanlıklarıyla yazışarak bilgi ve emir teati ediyor olmasıdır. Bu, temelde ilgili komuta kademeleri arasındaki uyumun da bir göstergesidir.

6.10. Savunmanın Sevk ve İdaresi, Merkezi Planlama ve Merkezi İcra

Sakarya'da, merkezi komuta ve kontrole dayanan bir sevk ve idare uygulanmıştır. . Genel olarak, tümen ve hatta grup komutanlıklarının inisiyatiflerinin kritik durumlarda ciddi ölçüde kısıtlandığı görülmektedir. Yani harekât çoğu zaman neredeyse tek merkezden adeta alay seviyesine kadar olan detayda yönetilmektedir. Kimi zamanlarda grup komutanları adeta sektör sorumluları durumundadır. Çok kritik noktalarda bu durum özellikle geçerlidir. Bu tarz inisiyatif kısıtlaması iki şekilde uygulandı. Birincisi ast birliklerin ihtiyatlarının kullanımına tahditler konulması, ikincisi de geri hareketlerin sınırlandırılmasıdır. Tahditler bağlamında örneğin 25 Ağustos günü Cephe Komutanlığı 3. Kafkas Tümeni'nden en az bir alay ve bir hücum taburu ile öteki tümenlerden iki alay ile yardıma hazır bulunmasının emrettiği görülmektedir. 26 Ağustos tarihinde ise 4. Grup'un bir piyade alayını Karahamzalı'da ordu ihtiyatı olarak bulundurması, daha güneyde Evliyafakı bölgesinde bulunan 3. Grup'un 7. Tümeni ordu ihtiyatı olmak üzere Evliyafakı'da bulundurması bu konuda verilebilecek uygulama örnekleri arasındadır. Bu tür uygulamalar takip eden günlerde defalarca tekrarlandı.

Genel olarak uygulanan savunma konseptinin birliklerin her türlü geri harekâtına karşı Başkomutanlık tarafından tahditler konulması olduğu görülmektedir. 5. Kafkas Tümeni'nin Mangal Dağı'ndan Başkomutanlık emirleri dışında geri çekilmesi Başkomutanlık tarafından eleştirilen bir durum olmuşken muharebenin takip eden günlerinde birçok birliğin geri çekilme yaptıkları ve herhangi bir şekilde üst komutanlıklar tarafından eleştirilmedikleri görülebilmektedir. Yukarıda sözü edilen Mangal Dağı'ndaki durum ise Cephe Komutanlığı planları dışında bir geri hareket olarak anında müdahale konusu olmuştur.

Geri hareketlere konulan tahditlere teknik olarak bakıldığında bir birliğin kendi ihtiyatının bulunduğu bölgeye kadar olan geri harekât icra etmesi geri çekilme değil

mevzi düzeltilmesi olmasına rağmen, bu tür harekâta dahi tahditler konulmuştur. 24 Ağustos günü 5. Kafkas Tümeni'nin geri çekilmesi savunmaya konulan tahditlere en güzel örneklerden biridir. Bu birliğin geri çekilmesi bağlı bulunduğu Grup Komutanlığı tarafından uygun görülmüşse de esasen bizatihi Grup Komutanlarına zaten bu konuda tahdit konmuştur. Keza sadece bir gün önce bir birliğin geriye doğru yerinden oynaması halinde civarındaki birliklerin metanetle savunmaya devam etmeleri emredildi. Muharebenin takip eden günlerinde birçok geri çekilme görülecekse de bunların tümü Başkomutanlığın onayı dahilinde yapılmaktaydı. Mesela 31 Ağustos'ta bazı birliklerin cephenin insicamını sağlamak için çekilme teklifleri kabul edilmekteydi. Aynı şekilde 3 Eylül tarihinde İsmet Paşa Çal Dağı'nın batısını savunan birliklerin kuşatılmayı önlemek için 8 kilometre kadar çekilmeleri emrini vermiştir. Bunun gibi birçok örnek mevcuttur.

Burada teklifte bulunma yetkisi Grup Komutanlarına ait iken karar verme yetkisi ise Cephe Komutanlığı, hatta Başkomutanda kalıyordu ki Başkomutanın da zaman zaman çekilme kararlarına müdahale ettiği görülmektedir. Böylece Grup Komutanlıkları bağlıları olan Alay, Tugay veya Tümen komutanlarının geri çekilip çekilmemesi de aynı şekilde Cephe Komutanlığı tasvip ve emirlerine bağlı kalmıştı. Grup komutanlıkları Cephe Komutanlığı'nın onayını alarak zaruri ve lüzumlu gördükleri vaziyetlerde umumi durumu bozmamak şartıyla gruplarını ve gruplardaki tümenlerini 2-3 kilometre daha geride bir mevziye çekmişlerdir. Nitekim, harekâtın ilerleyişine göre Türk ordusunun asıl muharebe hattının 26 Ağustos, 29 Ağustos, 30 Ağustos, 2 Eylül görünümüne bakıldığında bu durum açıkça görülebilmektedir. Harekâtın ilerleyişine göre Türk ordusunun asıl muharebe hattı 26 Ağustos akşamı Gökgöz-Yamak-Dikilitaş-Soğulcalı hattından, 29 Ağustos akşamı Tutak doğusu-Tutak-Kızılkoyunlar-Eskiçalış-Karsak-Dua Tepe hattından, 30 Ağustos akşamı Çalış-Kızılkoyunlu-Çaldığı-Bayburt hattından, 2 Eylül akşamı ise Çalış kuzeyi-Kızılkoyunlu kuzeyi-Hamam güneyi-Kadıköy'ün 4 kilometre batısı-Osmaniye-Şeyhali ve Basriköy hattından geçmektedir. Zira muharebenin başlangıcındaki birinci hat ile muharebenin sonuncu günü birinci hat arasındaki mesafeler sağ kanatta 7,5 kilometre, merkezde 15 kilometre ve sol kanatta 20 kilometredir. Yunan kuvvetleri 22 günde Türk hatları içerisinde en fazla 25 kilometre ilerleyebilmiş yani günde ancak 1 kilometre civarında ilerlemiştir. Türk birliklerinin bu tür geri hareketleri esasen bir geri çekilme değil Cephe Komutanlığı seviyesinde mevzi düzeltilmesidir. Bu mevzi düzeltilmesi içinde bazı ast birliklerin harekâtı geri çekilme olarak adlandırılabilir

ise de bu geri hareketler dahi Cephe Komutanlığı onayıyla yapıldığını bir kere daha hatırlatmak faydalı olabilir. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa daha sonra TBMM kürsüsünden muharebeler ile ilgili şu açıklamaları yapmıştı. “Gerçekte vaziyet harita üzerine değerlendirilirse görülür ki, bugüne kadar birliklerimizin savunduğu hat tamamen bir dik açı (zaviye-i kaime) teşkil etmek üzere kuzeyden güneye uzanan Sakarya hattı ve tamamen batıdan doğuya uzanan Ilıca hattından oluşuyordu. Şimdi biz bu dik açıyı atarak savunma hattı merkezini geriye almak suretiyle daha kısa, daha yoğun olan bu hattı savunma imkanına kavuşmuş oluyorduk. Yani Yunanların Dikilitaş istikametinde biraz arazi kazanmış olması bize mevzi düzeltmesi yaptırttı ve bu düzeltme Yunan kuvvetlerinin aleyhine ve Türk birliklerinin lehine olmuştur. Pek doğaldır ki böyle bir mevzi düzeltmesi manzarası düşmanı çok ümitlere düşürdü... Bugüne kadar cereyan eden muharebelerden orada şahit olunan vaziyet şu idi: düşman uğradığı büyük zayıat yüzünden artık bizim sol kanadımıza karşı olan taarruzdan tamamen feragat etti. Fakat, merkezde hafif tutulmuş mahallerde taarruzunu ilk durumuna döndürmekle (tecdit etmekle) belki bir netice alabileceğini zannettiği düşüncesi oluştu. Esasen Türkiye Büyük Millet Meclisi ordusunun planı, düşmanla istediği yerde muharebe vermek ve öncelikle onu çarpmaya mecbur etmek ve çarptıkça kırmak ve onun üzerine atılmaktı.”¹⁴²⁷

Bu noktada Alay-Tümen kademesinde çekilmelere tahdit konulması noktasında oluşan boşluk ise komşu birliklerin birbirlerine emir beklemeksizin yardım etmesi ve birlikler arasında ara hattı-sorumluluk sahası düzenlemelerinin yapılması, hasım kuvvetlere başka bir birlik tarafından karşı taarruz yapılması ve birlikler arasında çok süratli ve esnek ast birlik alışverişi yaptırılması suretiyle kapatılmıştır. Yani oluşan olumsuz durumların, geri hareketler ile değil, karşılıklı destek, manevra ve taarruzi hareketler ile telafi edilmesi ön planda tutulmuştur. Geri hareketlerin bu kadar kısıtlandığı bir ortamda karşılıklı destek olmazsa olmaz derecesinde önemli olmaktadır. 25 Ağustos tarihinde 3. Kafkas Tümen Komutanı’nın Gedikli istikametinde kendi inisiyatifiyle başlattığı taarruz da bu karşılıklı yardımlaşmanın bir örneğidir. Aynı şekilde 29 Ağustos tarihine gelindiğinde grup komutanlıkları arasında “emir beklemeksizin birbirine yardım

¹⁴²⁷TBMM Zabıt Cerideleri; Devre 1, Cilt 12, s. 260.

etme” uygulamasının ileri derecede otomatik bir reaksiyon halinde uygulandığı görülmektedir.

6.11. Yeni ihtiyatların oluşturulması

Muharebe sırasında Türk birlikleri iç hat durumunun sağladığı avantajı da kullanarak sürekli ve adım adım bir savunma icra ettikleri daha önce vurgulanmıştı. Bu husus her durumda elde duruma müdahale edebilecek ihtiyatların bulundurulabilmesi ile oluşturulabilmiştir. İhtiyat bir komutana muharebe sırasında ihtiyaç duyduğu esnekliği, yani hareket serbestliğini sağlayan en önemli faktördür. Türk komuta kademesi bu konuda çok titiz davranmıştır. Zira hemen hemen her emirde bir birliğin ihtiyat olarak görevlendirildiği veya buna hazır olunması gerektiği yönünde ikazlar ve bildirimler mevcuttur. Bu ise birkaç yöntemle temin edilmiştir. Bunların başında ast birlik ihtiyatlarına tahdit konulması uygulaması gelmektedir. Ast birlikler daha ziyade yakın hareketin icrasına odaklandırılmış ve her bir ast birliğin cephesinde yaşanan gelişmeler doğrudan Cephe ve Başkomutanlık seviyelerinde birer tehdit olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu bakımdan komuta kademesi herhangi bir ast birlik bölgesinde meydana gelen gelişmelerde elde mevcut bütün birliklerin ihtiyatını herhangi bir bölgede kullanma konusunda merkezi bir yönetim uygulamıştır. Diğer bir yöntem ise cephedeki bazı birliklerin doğrudan geri alınarak ihtiyat olarak görevlendirilmesi şeklinde olmuştur. Öyle ki tüm muharebe süresince herhangi bir birliğin atıl kaldığı bir durum neredeyse hiç vaki olmamış ve her bir birlikten azami kapasitede istifade edilmiştir. Sonuç olarak komuta kademesi müşkülata düşülen her bir durumu öncesinde hesap ederek o duruma müdahil olacak vasıtaları elde bulundurabilmiştir.

6.12. Alman Doktrininin Olası Etkileri

“Alman doktrini” ile kast edilen kazanılmış tecrübeler ve öğretiler bütünlüğü içinde üç unsur dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi derinlikte ve hareketli savunmadır ki bu konuya ayrıca değinilecektir. İkincisi Muharebe Gruplarının kullanımıdır. Günümüzdeki askerî doktrinlerinde de yer alan Muharebe Grubu uygulaması Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli sınıfların tümen seviyesinde bir araya getirilmesi ve birbirlerini destekleyerek tek bir taktik komuta altında görevlendirilmesi anlamına geliyordu. Almanların savaşın sonlarında hayata getirdiği bu sisteme göre bir tümen komutanı

diğerinin emrine verilebiliyordu. Bu şekilde bir grup tasarımı Sakarya Meydan Muharebesi'nde de sıkça uygulanmıştır. Üçüncü unsur ise kuşatma ve çevirme manevralarının değer kazanarak genişliğine bir stratejinin ortaya çıkması, muharebe sahasının hem derinlik hem de genişlik olarak boyut kazanmasıdır.

Derinlikte savunma konusunda, Alman ordusunda derinlikte savunmaya yönelik doktrin geliştirmeleri 1916 Aralık ayından önce zaten söz konusu olmamıştır. Bu çalışmalar ilk olarak Alman ordusundaki iki tümen komutanı olan Bauer ve Geyer tarafından başlatılmış ve devamında General Lossberg tarafından doktrin haline getirilmiştir ki bu da yaklaşık 1917 yılında olmuştur.¹⁴²⁸ Bu çalışmalara baktığımızda Almanların öncelikle çok ağır bombardmana maruz kalan ilk siperlerde seyreltmeye giderek kuvvetleri derinliğe yayarak işe başladıkları görülmektedir. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere Selahattin Adil Paşa'nın da Sakarya Meydan Muharebesi'nin bunalımlı günlerinde, düşman topçu hazırlık ateşlerinin yıkıcı etkilerini en aza indirmek için başlangıçta geri yamaçlarda tertiplenme yönünde bir teklifi olmuştur. 1917'den itibaren ise Almanların, yıkıcı müttefik ateş gücünün de etkisiyle, iki, hatta üç kademeli savunma anlayışını iyice yerleştirdikleri görülmektedir.

Türklerin bunu Galiçya'da Almanlardan öğrendiği iddiasına karşılık, bu zamana gelindiğinde artık Galiçya diye bir cephe zaten kalmamıştı. Burada daha ziyade gündeme getirilen Galiçya'da Türk ve Alman komuta kademeleri arasında çok yoğun bir etkileşim yaşanmış olduğu doğrudur. Bununla beraber bizzat bu muharebenin seyri incelendiğinde de Alman Güney Ordusu emrine verilen 15. Kolordu'nun icra ettiği savunmanın çok klasik bir anlayış taşıdığı görülmektedir. 22 Ağustos 1916'da Ordular Grubu Komutanlığı'ndan gelen emirde tam manasıyla klasik bir mevzi savunması uygulamasından bahsedilmektedir. Galiçya muharebelerinde, her ne kadar derinlikte kademelenmiş savunma mevzilerinin varlığı görülse de derinlikte ve hareketli bir savunmanın icra edildiğinden bahsedilemez. Nitekim birçok durumda Türk birliklerinin komşu Alman birliklerinin çekilmesinden dolayı zor duruma düştükleri ve kuşatılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldıkları görülmektedir.

¹⁴²⁸Lossberg, a.g.k., 2017.

Derinlikte savunma konseptinin hayata somut olarak ilk defa geçişi 9 Nisan ve 16 Mayıs 1917 tarihleri arasında müttefiklerin Arras taarruzunda olmuştur. Bu muharebede İngilizler ilk savunma hattını yarabilse de onları derinlikte karşılayan Alman birlikleri ile karşılaşmıştır. Bu safha ve devamında Almanlar derinlikte, oynak ve hareketli bir savunma yapmışlar ve Kasım 1916 tarihinde, bunu açıklayan Savunma Muharebelerinde Komuta Prensipleri isimli bir doküman oluşturmışlardır. Burada özellikle dikkate sunulması gereken konu şudur; Alman doktrinindeki bu hareketlilik geri hareketlere bilinçli olarak müracaat eden bir hareketliliktir. Sakarya'daki hareketlilik ise geriden ziyade ileri (düşmana) doğru olan bir hareketliliktir. Bu dokümandaki yeni doktrin; esneklik, adem-i merkezi komuta kontrol ve karşı taarruz olmak üzere üç ana hususa dayanıyordu. Bu doküman daha sonra İngilizler tarafından ele geçirilerek 2800 nüsha çoğaltılıp birlik komutanlarına dağıtılmıştı.¹⁴²⁹ Ayrıca müttefikler Haziran ve Temmuz aylarında Almanların 2. Marne taarruzunda aynı doktrini kendileri de uygulamışlardır. Sonuçta bu doktrinin harp literatürüne girmesi 1917 Haziran ayından itibaren, yani yaklaşık olarak savaşın son yılı içinde olmuştur. Bu durumda savaş ortamında, farklı zaman ve coğrafyalarda savaşan her iki ordu arasında bu kadar hızlı bir doktrin alışverişinin gerçekleşme olasılığı zaten çok düşüktür.

Bununla beraber, savaş süresince çeşitli bilgi alışveriş kanallarının olduğu anlaşılmaktadır. Savaşın hemen bitiminden birkaç yıl sonra yayınlanan Harb'i Umumi Tecrübelerine Müstenit, yani Genel harp tecrübelerine dayanarak hazırlanmış bir seri talimnamelerin derinlikte savunma konusunu açık bir şekilde konu ettiği görülmektedir.¹⁴³⁰ Bu da 1917- 1921 yılları arasındaki 4 yıllık dönemde bu konuda bazı doktrin arayışlarına¹⁴³¹ yönelindiğini göstermektedir. Her ne kadar bu talimnamelerin yayın zamanı 1921 yılı ise de bu konudaki görüş ve bilgilerin ordu içinde gerek prensip emirler gerekse özet eğitim ve alınan dersler dokümanları kapsamında birliklere (veya en azından üst düzey komutanlara) yayınlanmış olabileceği anlaşılmaktadır. Bu durumda bu yayın faaliyetlerinin muhtemelen 1919-1920 yılları içinde olabileceği düşünülebilir. O dönem genel Osmanlı askerî bürokrasisinin daha ziyade, mütareke hükümleri ve yeniden

¹⁴²⁹Lossberg, **a.g.k.**, 2017.

¹⁴³⁰Harb-i Umumi Tecaribine Müstenid Eser-i Resmiye Külliyyatı 3 (1337), Mevzi Harbinde Müdafaa (Defi ve Tard), İstanbul: Matbaa-i Askerîye; Sahra Tahkimatına Dair Tecaribi (1331), İstanbul: Matbaai Askerîye, s. 76.

¹⁴³¹Sahra Tahkimatına Dair Tecaribi, 1331 s. 76.

yapılanma üzerine yoğunlaşmış olabileceği, bu yüzden bu tür doktrinel çalışmaların bir parça gölgede kalmış olabileceği de akla gelmektedir. Zira, bu çalışma sırasında arşivlerde ve koleksiyonlarda bu tür bir risale, ders notu, doküman veya broşüre rastlanılamamıştır. Tespit edilen ilk resmi doküman ise 1921 yılında yayınlanan yukarıda sözü edilen resmi yayın niteliğindeki talimnamelerdir.

Başkomutan daha 19 Ağustos tarihinden başlayarak muharebenin konseptini (Başkomutan hareket tasarısını) defaatle açıklamıştır. Dolayısıyla bu doktrinel geçişinin Sakarya Meydan Muharebesi'ne kadar olan süreçte tedrici olarak geliştirilmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca burada “Harb’i Umumi Tecrübeleri” ile kast edilen hususların tümüyle yeni Alman uygulamalarına tekabül edeceğini de düşünmemek gerekir. Zira Türk ordusu da muharebeler sırasında birçok tecrübeler kazanmışlardır. Suriye ve Çanakkale cephelerindeki uygulamalar bunu teyit etmektedir. Kaldı ki Türk ordusunun ve askerî geleneklerinin özgün bir niteliği olduğu ve tarih boyunca birçok muharebelerde Türklerin özgün taarruz ve savunma tutumları geliştirdikleri, hatta derinlikte ve hareketli savunma konusunda tarih boyunca bir kısım başka örneklerin de hayata geçirilmiş olduğu bilinmektedir. Yani Türk generalleri Almanların öğrendiklerini (veya Almanlardan öğrendiklerini) aynen kopyalayarak tatbik etmekten öte bazı doktrinel çözümlemeler yapabilecek durumdadırlar.

6.13. Eğitim ve Talimnamelerin Etkisi

Burada özellikle harp ve seferberlik kavramlarının ele alınması ile ilgili olarak, Goltz Paşa tarafından yazılan Harbin Sevk ve İdaresi isimli kitabın etkili olduğu düşünülmektedir. Burada özellikle, milli gücün geliştirilmesi, yığınaklanma ve sefer planlarının hazırlanması konularında yeni fikirler verilmektedir. Buna mukabil bu fikirlerin Birinci Dünya Savaşı seferberliği konusunda hiçbir şekilde hayata geçirilmediği, esasen bu konuda bir farkındalık ve bilgi olmasına rağmen politik liderliğin bu konuyu göz ardı ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra bu kitapta harbin hedefi ile ilgili fikirlere de yer verilmekte ve hedefin düşmanın imhasından ziyade savaşma azim ve iradesinin ortadan kaldırılması olduğu belirtilmektedir. Kitapta savunma stratejisi ile ilgili olarak geniş bir arazi parçasını düşman kuvvetlerine terk ederek zaman kazanma hususu üzerinde durulması dikkat çekicidir. Kitabın genel ruhu dikkate alındığında

savunmada birbiri gerisindeki mevzi ve hatlarda derinlik ve hareketlilik kavramlarına atıf yapıldığı görülmektedir. Sonuç olarak şu husus açıkça görülmektedir ki, Birinci Dünya Savaşı sonunda oluşan savunma anlayışında savunma; muharebe hattı, dayanak hattı ve İhtiyat hattı gibi üç hatta yapılacak şekilde kurgulanmıştır.¹⁴³² Bu bir savunmanın derinlikte planlandığını gösterebilir. Buradan kasıt, düşman kuvvetlerin ilerlemesi ile paralel olarak çeşitli çaptaki birliklerin geride daha önce hazırlanmış savunma mevzilerinde savunmaya devam etmelerinin tasarlandığıdır. Bununla beraber bu durum Sakarya Meydan Muharebesi'nde yapılan her noktada adım adım derinliği kullanarak taarruzi savunma uygulamalarının öngörüldüğü anlamına gelmemektedir. Zira, daha önce de belirtildiği gibi Sakarya'da uygulanan hareketlilik arazinin her karışında düşmanın ilerlemesine izin vermeden onu taarruzlarla yıpratmaya ve durdurmaya yönelik ileri doğru bir hareketliliktir. Geri bölgelerde alternatif savunma bölgelerini hazırlanması, başlangıçta itibaren geri hareketlere yönelme niyetinin bir göstergesi değildir.

Yine konunun stratejik tarafıyla alakalı olarak Askerî okullarda yardımcı kaynak olarak başvurulmuş Harb-i Umumî'nin İhzar ve İdaresinde Alman Erkân-ı Harbiyesi kitabının Alman yığınaklanma stratejisi ve genel planlama hususları bölümünde özellikle iç hat uygulamaları detaylı olarak el alınmaktadır.¹⁴³³ Burada muharebe alanındaki hatlar, istikametler, yürüyüş hızları, zaman faktörleri gibi hususlar ayrıca konu edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı devam ederken yayınlanan talimnamelerde ise Sakarya'da yapılan uygulamalara benzer hususlara hiçbir şekilde yer verilmediği görülmektedir.

Ayrıca, özellikle Galiçya'da olmak üzere, Alman birlik ve komutanlarıyla doğrudan teması olan komutanların bizzat savaş sırasında bir takım eğitim notları ve risaleler yazmış olduklarına ilişkin, aha önce sözü edilen İsmail Hakkı Tümerdem'in verdiği bazı söylemleri varsa da bu çalışmada bu şekilde bir yayına rastlanılamamıştır.

Öte yandan, 1337/1921 basımlı Harb-i Umumi'den Alınan Malumat ve Tecrübeden 4, Harpte Talim ve Terbiye ve Sahra Tahkimatına Dair Tecaribi¹⁴³⁴ isimli yayınlarda savunmanın üç hattan oluşacağı belirtilmektedir. Bununla beraber burada açıklanan hat

¹⁴³²Celal Erkân da kitabında aynı bilgiyi Sakarya'daki savunma ile ilişkilendirerek gündeme getirmektedir Bkz. Erikan, **a.g.k.**, 2008, s. 240

¹⁴³³Kuhl, **a.g.k.**, s. 109.

¹⁴³⁴Sahra Tahkimatına Dair Tecaribi (1331), Matbaai Askerîye, Dersaadet, s. 76.

yapısı bilinen; emniyet, asıl muharebe ve ihtiyat hattı yapısıdır. Yani bu düşünceler tam anlamıyla Sakarya’da yapılan uygulamaya tekabül etmemektedir.¹⁴³⁵ Bu tanımlama tamamıyla derinlikte alınan bir savunma tertibini anlatmaktadır.¹⁴³⁶

Sonuçta, Millî Mücadele arifesine gelindiğinde Türk Subay ve generallerinin her ne kadar Alman talimnameleri ve Balkan Savaşı’ndan kaynaklı bir takım bilgi birikimlerine sahip olmuşlarsa da Türk komuta heyetinin Birinci Dünya Savaşı’nda elde ettiği tecrübelerin en çağdaş birikime sahip olmaları konusunda asıl etken olduğu anlaşılmaktadır.

6.14. Birinci Dünya Savaşı Tecrübelerinin Etkileri

Birinci Dünya Savaşı’nda Almanlarla birlikte savaşılmış olmasından dolayı Türklerin Almanlardan yeni bir şey öğrenip öğrenmediği ve bu savaşın Türk komuta kademesine bir olumlu yansıması olup olmadığı da ayrı bir değerlendirme konusudur. Bu anlamda en çok dikkati çeken muharebe Suriye cephesinde cereyan etmiştir. Burada dikkati çeken iki nokta, İngilizlerin süvariye kütle olarak kullanması ve Mustafa Kemal Paşa tarafından stratejik bir geri çekilme harekâtının icra edilmiş olmasıdır. Mustafa Kemal Paşa Sakarya’ya çekilme konusunda Suriye’deki tecrübelerine zaten şahsen atıf yaparak konuyu açıklığa kendisi kavuşturmuştur.¹⁴³⁷ Süvari kütlelerinin kullanımı konusunda elde edilen gözlem ve tecrübeler ise bizzat Süvari Grup Komutanı Fahrettin Altay tarafından gündeme getirilmiştir.¹⁴³⁸

¹⁴³⁵Aynı şekilde Harb’i Umumi Tecrübelerine Müstenid Olarak Mevzilerin Müdafaası ve Mevzilere Taarruz isimli yayının Birinci Taktik Mesele Çözümü isimli bölümünde, yukarıda bahsi geçen talimnamede belirtilen hat yapısı daha detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Burada bahsedilen kademelenme asıl muharebe bölgesi içinde; birinci muharebe sahası (ileri muharebe sahası) ile ikinci ve üçüncü muharebe sahaları (gerideki muharebe sahaları) olarak ilave bir kademelenmeden bahsedildiği görülmektedir. Bkz. Harbi Umumi tecrübelerine müstenid olarak mevzilerin müdafaası ve mevzilere taarruz (1925), 1. Kitap, Mevzilerin intihap ve tahkimi, İstanbul: Harbiye Mektebi yayınları, s. 23.

¹⁴³⁶Bu yayındaki “Savunma bir hatta değil birkaç hattın oluşan bir mevzide, hatta müteakip birkaç mevzide hareketli bir surette cereyan eder. Bu tarz savunma memleket ve ordunun şartlarına ve düşman kuvvet haline nadiren uygun olduğundan istisnai bir usul olarak kabul edilmelidir.” İfadesi dikkat çekicidir. Bkz. Harbi Umumi tecrübelerine müstenid olarak mevzilerin müdafaası ve mevzilere taarruz (1925), 1. Kitap, Mevzilerin intihap ve tahkimi, İstanbul: Harbiye Mektebi yayınları, s. 23

¹⁴³⁷“Eğer.. Suriye ricât hareketinin bir kısmını idare etmemiş olsaydım, belki de geri çekilme hareketini yapmaya bu kadar katiiyetle cesaret edemezdim.” Bkz. İnan, a.g.k., 2014, s. 147.

¹⁴³⁸“General Allenby... (kuşatıcı süvari taarruzlarıyla)... Hayfa yakınlarında ordumuzu yararak çember içine almıştı... Bizim de bu tecrübe ile beş yıl sonra süvari kolordumuz Afyon’da Yunan ordusunu sarmış ve onun esir olmasını sağlamıştı.” Bkz. Altay, a.g.k., 1970, s. 140.

Suriye cephesini yanı sıra, Çanakkale, Muş ve Bitlis muharebelerini de bizzat sevk eden Mustafa Kemal Paşa'nın, Trablus'taki faaliyetleri hariç ilk defa olarak büyük çaplı bir savunma harekâtını buralarda sevk ve idare ettiği görülmektedir. Bunlardan özellikle Çanakkale'de Mustafa Kemal'in muharebe sahasını (sathın) her bir parçasını başlangıçtan itibaren ısrarla ve inatla savunulmasına dayanan savunma anlayışına daha önce değinilmişti. Sakarya'da da aynı mantık uygulanmıştır.

6.15. Yunan Ordusunun Durumu

Yunan Ordusu ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa kanaatlerini şu şekilde ifade etmiştir.

“Yunanlılar çok cesaretle dövüştüler; bütün enerjileriyle, bütün güçlerini sarf ederek, ölüme gözlerini kırpmaksızın, ne kadar inat göstermek lazımsa, hepsini göstererek dövüştüler. Fakat karşısında biz vardık” ¹⁴³⁹

Yunan ordusunun savaşma kapasitesini etkileyen başlıca hususlar şunlardır. Öncelikle genel politik durum itibarıyla Yunanlar adeta İngilizlerin aşırı etkisi altındadırlar. Bu da onları kendi kapasitelerini aşan bir sefere kalkışmaya yöneltmiştir. Öyle ki, Yunan komuta kademesi Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra adeta ileri gitmekle gitmemek arasında bir ikilem içinde kalmıştı. Böyle olunca da siyasî hedefte bir belirsizlik oluşmuş ve bu durum doğrudan harbin askerî hedeflerinde de bir belirsizliğe yol açmıştı. Bu nedenle Yunan harekât planı birbirleriyle uyumsuzluk içindeki varsayımlara dayanmıştır. Konunun doğrudan pratik askerî yönlerine baktığımızda ise ilk faktör tecrübe eksikliğidir. Yunan ordusu en son savaş tecrübesini Balkan Savaşları'nda yaşamış ve arada geçen sürede son derece keskin politik çatışmaların arasında kalmış ve hatta bunların tarafı olmuştur. Bu süreçte Yunan ordusunun disiplini ciddi zaafa uğramıştır. Sakarya Savaşı sırasında komuta kademesini teşkil eden subaylar Kral yanlısı subay ve generallerdir. Bu kadrodaki tecrübe eksikliği öyle bir boyuttadır ki bazı üst düzey komutanlar yaptıkları ciddi hataları açıklarken adeta tecrübesizliklerini bir mazeret şeklinde itiraf etmektedirler.

¹⁴³⁹İ.H. Sevük, Atatürk'le Beraber, Hazırlayan Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2020, s., 51)

Yunanların bu muharebede yaptıkları kritik sevk ve idare hataları; Yunan Başkomutanı ve kolordu komutanlarının muharebeleri uzaktan takip etmeleri ve bu sebeple harekât inisiyatifi genelde tümen komutanlarına bırakılmasıdır. Ayrıca Yunanlılar, Sakarya nehrine yaklaşırken manevra prensibine riayet etmemiş, örtü ve aldatma tedbirlerini uygulamamış, bu nedenle baskın etkisi yaratamamışlardır. Yunan ordusu çekilme kararı sonrasında ise Sakarya Nehri'nin batısına, Eskişehir-Afyon hattına kadar zayıf vermeden başarıyla çekilmiştir.¹⁴⁴⁰

Yunan ordusunun savaşma kapasitesini etkileyen başlıca hususlar şunlardır. Öncelikle genel politik durum itibarıyla Yunanlar adeta İngilizlerin aşırı etkisi altındadırlar. Bu da onları kendi kapasitelerini aşan bir sefere kalkışmaya yöneltmiştir. Öyle ki, Yunan komuta kademesi Kütahya-Eskişehir Muharebelerinden sonra adeta ileri gitmekle gitmemek arasında bir ikilem içinde kalmıştı. Böyle olunca da siyasî hedefte bir belirsizlik oluşmuş ve bu durum doğrudan harbin askerî hedeflerinde de bir belirsizliğe yol açmıştı. Bu nedenle Yunan harekât planı birbirleriyle uyumsuzluk içindeki varsayımlara dayanmıştır. Konunun doğrudan pratik askerî yönlerine baktığımızda ise ilk faktör tecrübe eksikliğidir. Yunan ordusu en son savaş tecrübesini Balkan Savaşları'nda yaşamış ve arada geçen sürede son derece keskin politik çatışmaların arasında kalmış ve hatta bunların tarafı olmuştur. Bu süreçte Yunan ordusunun disiplini ciddi zaafa uğramıştır. Sakarya Savaşı sırasında komuta kademesini teşkil eden subaylar Kral yanlısı subay ve generallerdir. Bu kadrodaki tecrübe eksikliği öyle bir boyuttadır ki bazı üst düzey komutanlar yaptıkları ciddi hataları açıklarken adeta tecrübesizliklerini bir mazeret şeklinde itiraf etmektedirler.

Konunun yapısal tarafına bakıldığında ise siyasi-askerî hiyerarşi, Kral, Başbakan, Savunma Bakanı, Anadolu Ordusu Başkomutanı şeklindedir. Bu noktada Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi karar alma noktasında mevcut değildir ve tüm askerî faaliyetler

¹⁴⁴⁰L. Ünal, Sakarya Meydan Muharebesi Sonuna Kadar Olan Süreçte Yunan Ordusunun Neleri Doğru, Neleri Yanlış Yaptığının Askerî Yönden Değerlendirilmesi, Mütarekeden İstiklale 1921 Yılında Milli Mücadele, Editörler, Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Özlem Arslan. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları; 2021, s. 302

bir sivil olan Savunma Bakanı Theotokis tarafından üstlenildi. Yani Anadolu Ordusu Komutanı Anastasios Papoulas doğrudan Savunma Bakanı Theotokis'ten emir almaktadır. Arada bir askerî stratejik makam yoktur. Bunun doğrudan bir tezahürü olarak Yunan Komuta kademesindeki makamların harp hazırlıkları safhasında sürekli olarak politik davranarak sorumluluktan kaçma eğilimi ile hareket ettikleri görülmektedir. Bütün bu yapısal bozuklukların otomatik olarak doğurduğu sonuç ise; politik hedef, askerî hedef, harekât planı ve onu destekleyen lojistik plan arasındaki tutarsızlıklar ile sonuçta ortaya çıkan operasyonel ve lojistik başarısızlıklardır.

Bütün bu faktörlerin müşterek etkisi nedeni ile, Yunan komuta kademesi o derece büyük çelişkiler yaşamaktadır ki, 2 Eylül günü Yunanlar Sakarya Savaşı'nın başladığı 23 Ağustos'tan bu yana en büyük ilerlemelerini bugün yaparak Ankara'ya kuş uçuşu 60 kilometre uzaklığa kadar ulaşmalarına rağmen Anastasios Papoulas birliklerin ertesi gün bulundukları yerlerde dinlenerek toparlanmalarını emretmektedir.

Benzer şekilde 4 Eylül günü Anastasios Papoulas Türk birliklerinin yaptığı mevzi düzeltmelerini genel bir geri çekilme olarak yorumlamış ve birliklerine aşırı uzak hedefler vermişti. Kaldı ki bu emirler zaten tümenler tarafından çoğunlukla uygulanamamıştır. Aynı Anastasios Papoulas aynı gün Savunma Bakanı Theotokis'e verdiği raporda gerekirse bir geri çekilme veya duraksama veya savunmaya geçilmesini, Ankara'ya ilerleme fikrinden vaz geçilmesini teklif etmiştir. Anastasios Papoulas'ın bu mesajında "Ankara'ya doğru yöneltilecek harekâtın nihai bir zaferi getirebileceği, fakat tersinin de mümkün olabileceği" şeklinde fikir beyan etmesi kendisinin askerlikten ve durumdan tamamen bihaber olduğunu göstermektedir. Yunan karar alma mekanizmalarında durum o kadar vahimdir ki kendileri savunma düzenine geçerken bile halâ Türklerin geri çekilmekte veya genel bir karşı taarruza geçmekte olup olmadıklarını tartışmaktadırlar. 6 Eylül günü savunmaya geçmeyi tasarlayan Anastasios Papoulas'ın kolordulardan mevzi harbi hakkında bilgi sahibi olan subayların isimlerini istemesi de Yunan ordusunun durumunu ayrıca gözler önüne sermektedir.

6.16. Nisbi Muharebe Gücü Mukayesesi

Türk tarafının en büyük avantajları;

- Askerlik bilgisi ve Tecrübe
- Etkili ve uyumlu komuta kontrol ve liderlik
- Disiplin ve Moral,
- Subay sayısının daha fazla olması,
- Stratejik ve Taktik aldatma
- Hareket ve manevra kabiliyeti (etkili bir süvari kitlesi oluşturabilmiş olması)
- Coğrafya ve hava/mevsim şartlarında istifade
- Lojistik ve harekât teşkilatındaki esneklik
- Etkili lojistik yönetim
- Her safhada Yunan ordusu derinliğinde harekât icrası
- Savunmayı Yunan derinliğinden itibaren bütünleşik olarak icra etmesi,
- Ağır topçu avantajına sahip olmasıdır.

Bunun dışında personel ve hafif silah miktarına bakıldığında Yunan tarafının belli bir üstünlüğü olmasına rağmen bunların muharebenin gidişatında belirleyici bir üstünlük sağlayacak durum göstermediği değerlendirilmektedir. Örneğin Yunanların doğrudan muharip personel sayısı toplam 136.142 iken Türk tarafının mevcudu 97.182 personeldir. Yunan tarafının sahip olduğu %39 üstünlük aslında Yunanların genel bir üstünlüğüne değil hatta tam tersi muhtemelen zafiyetine işaret etmektedir. Çünkü klasik doktrine göre taarruz eden tarafın zaten ideal olarak 1'e 3 daha üstün olması gerekirdi. Yunan tarafının tüfek sayısında 1'e 1.4, Makinalı Tüfek sayısında 1'e 3.4, top sayısında 1'e 1.7 üstünlüğü olduğu görülmektedir. Görüldüğü gibi Yunanlar aslında teknik olarak yeterli bir güce de sahip değillerdi.

Burada en dikkati çeken üstünlük kalemi makinalı tüfek konusundadır. Öte yandan uçak sayısındaki 1'e 9 Yunan üstünlüğü de önemli bir avantajdır. Bununla beraber sahip olunan bir üstünlüğün bir kuvvet çarpanına dönüştürülmesi en önemli husustur. Türk tarafının sahip olduğu sekiz kat süvari üstünlüğü önemli bir manevra üstünlüğü imkanı sağlamış ve önemli kuvvet çarpanlarından biri olmuştur. Liderlik, komuta kontrol ve Yunan ordusu derinliğinde harekât icrası da aynı şekilde kuvvet çarpanlarındandır. Yunan tarafının ise çok dikkate değer bir kuvvet çarpanı yoktur.

6.17. Genel karşı taarruz ve takip

Türk komuta heyeti özellikle 6 Eylül tarihinden itibaren Yunan birliklerinin çekilip çekilmediği konusunda değerlendirmeler yapmaya başlıyordu. Aynı zaman diliminde Yunan tarafının da bir tereddüt içinde olduğu ve durumun Yunan tarafında dahi tam bir netlik kazanmadığı görülmüyordu. Zaten Yunan tarafının 8 Eylül tarihi itibarıyla son ulaşmış olduğu karar “bulunulan hatlarda savunma düzenine geçirilerek durumun pekiştirilmesidir.”

Bu noktada Türk tarafının savunmadan taarruza geçmekte çok zaman kaybettiği ve böylece Yunanları etkili bir şekilde takip ve imha etme fırsatını elinden kaçırdığı yönünde kimi fikirler sıkça tartışılmaktadır. Bakış açısına göre bu konuda yapılan eleştirilerde haklılık payı olabileceği düşünülebilir. Fakat sorumluluk noktasında bulunan komutanların aldıkları risklere ilişkin değerlendirmelerini de dikkate almak gerekir. Ayrıca burada kast edilen takip ile Büyük Taarruzdan sonra yapılan takibi birbiriyle karıştırmamak gerekir. Takip harekâtı çok büyük ekseriyetle başarılı bir taarruzu takiben dağılan ve çekilen Yunan birliklerine karşı yapılabilecek bir harekâttır. Burada Türk ordusu taarruz eden değil savunan konumundadır. Savunmanın sonunda icra edilen bu taarruz, Büyük Taarruz sonrasında yapılan ve takip harekâtına geçecek şartları oluşturabilecek bir hareket değildir. Zaten Türk tarafının 6-7 Eylül’den itibaren taarruza geçmesi halinde dahi etkili bir takip yapabileceğini düşünmek mümkün değildir. Ayrıca böyle bir harekâta girişmesi halinde savunma tertibini bozacak olan Türk kuvvetlerinin harekât emniyetine yönelik hususlar da göz önünde tutulmuştur. Ayrıca İsmet Paşa Başkomutan’a verdiği raporda sadece 6.000 atım topçu mermisi kaldığını, halbuki ihtiyacın 100.000 olduğunu belirttiğini de dikkate almak gerekir.¹⁴⁴¹

Ayrıca yurdun batısındaki büyük kesiminin halâ Yunan kontrolunda olduğu bir durumda Anadolu’nun içinde girişilebilecek böyle bir harekât, kesin sonuç garantisi sağlayacak muharebe gücünün odaklanmaması halinde, Yunanların alabileceği diğer takviyelerin de muharebeye girmesiyle ciddi bir emniyetsizlik yaratabilir, kuvvetin imhasına neden olabilir ve tüm emeklerin zayi olmasına neden olabilirdi. Böylece Türk komuta kademesi takibe geçmeyi uygun görmemişse de bir genel karşı taarruza geçmeyi uygun görmüştür.

¹⁴⁴¹Belen, a.g.k., 1973, s. 362.

Buna istinaden, 12 Eylül günü saat 13.45’de verilen cephe emrinde “geri çekilen Yunan birliklerini Sakarya’dan geçerken bozguna uğratmak” olarak belirtilen harekâtın maksadının bu noktada gerçekleştirilemediği de doğrudur. Aynı şekilde saat 23.40’da verilen “Yunan ordusundaki kargaşanın bozguna çevrilmesi gerektiği ve 24 saat gösterilecek gayret ile bütün düşmanın mahvedileceği...” düşüncelerinin de büyük oranda havada kaldığı görülmektedir. Aynı şekilde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi’nin verdiği emirde de “...Yunan ordusu artıklarının da bu vatan topraklarında imhası... için... Yunan gerilerine ve özellikle Uşak- İzmir hattı üzerinde faaliyete geçilmesi” konusunda verdiği emirde de güdülen maksadın Yunanların bütün yurttan atılması, (yani tam bir yıl sonra gerçekte oluşmuş olan durumun oluşturulması) olduğu görülmektedir. Bu husus da açık bir şekilde gerçekleşmemiştir. Nitekim İzzettin Çalışlar’ın 12 Eylül günü Başkomutan’la yaptığı görüşmede Mustafa Kemal Paşa’nın da kendisine neticeden tam memnun olmadığını belirtmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Mustafa Kemal Paşa bu konuşmada Yunanların Sakarya’nın batısına geçmesinin önlenmesi gerektiğini söylemiştir. Burada ana düşünce Yunan birliklerinin Sakarya nehri ile gerileri kesilmiş olan köprüler ve Türk kuvvetleri arasında sıkıştırılarak azami derecede imha edilmesidir ki bu tabii ki arzu edilen bir durum olurdu. 13 Eylül günü ordunun yeniden teşkilatlanması ve komuta yerlerinin düzenlenmesi konusunda verilen emirler Başkomutan nazarında o an itibarıyla Sakarya Meydan Muharebesi’nin sona ermiş olduğunu göstermektedir. Bu durumda Yunanların tamamen Sakarya batısına atılması ile yetinildi.

Bu noktada hem taarruz hem de savunmaya yönelik en uygun çözüm olacak hareket tarzının geliştirildiğini görmekteyiz. Bu da Müretteb Kolordu bölgesinde bir sıklet merkezi tesis edilerek bu bölgede Dua Tepe istikametinde bir taarruz icrasıdır. Bu taarruz Yunanların önümüzdeki günlerde girişebileceği bir taarruz ihtimalini boşa çıkarttığı gibi, onlar üzerinde taarruzi bir baskı oluşturarak, çekilmelerini zorlaştırmak ve engellemek amacına da hizmet ediyordu. İşte bu hareket Yunan Ordu Komutanlığı’nı, Türklerin 3. Kolordu’ya taarruzları halinde Yunan ordusunu bir an önce Sakarya batısına geçirmeye karar vermek konusunda baskı altına aldı.

6.18. Harp Prensiplerinin Uygulanışı

Türk tarafının harp prensiplerinin hemen tümünü, birbirleriyle uyum ve sinerji içinde mükemmel bir şekilde uyguladığı görülmektedir. Bu kapsamda her iki tarafın uygulamaları kısaca şu şekilde incelenebilir;

6.18.1. Hedef (amaç) prensibi:

Türk tarafının somut hedefi birliklerin gücünü korumak üzere stratejik savunmada kalarak gerekli süreyi kazanmaktır. Bu amaç muharebelerin bütün safhalarda sevk ve idaresinde ana pusulayı teşkil etmiştir. Yunan tarafı ise daha harekâtın başından itibaren ne zaman ne yapacağı konusunda çelişkiler içinde olmuştur. Yunanlar önce ileri harekâta geçmemeyi, sonra geçmeyi, sonra belirli bir hatta kadar gitmeyi, daha sonra daha da çok gitmeyi, önce kuşatmayı, bu olurken aynı zamanda yarmayı, her ikisi de olamayınca bir ara geri çekilmeyi düşünmüş ve sürekli karar krizleri yaşamaktaydı. 24-26 Ağustos tarihleri arasındaki harekâtına bakıldığında Yunan Başkomutanlığı'nın, ihtiyat, esneklik, sıklet merkezi, emir ve komuta birliği gibi tüm harp prensiplerini ihmal ettiği görülmektedir. Yunanlar açısından bu şekilde başlayan durum muharebelerin sonuna kadar da bu şekilde devam etmiştir.

6.18.2. Sıklet merkezi prensibi:

Türk tarafının muharebe boyunca sürekli olarak tüm gücünü taarruz edenin sıklet merkezi karşısında hazır bulundurabildiği ve buna uygun kuvvet kaydırmalarını yapabildiği görülmektedir. Yunanlar ise kesin sonuç noktasında yeterli kuvveti toplamayı hiçbir aşamada başaramadı. Yunan tarafı güney bölgede sıklet merkezi yapmaya çalışmasına rağmen bu alanda mevzi noktalarda üstünlük tesis edememiş ve kuvvetlerini dağıttı. Yunan tarafı aşırı genişleyen kuşatma kolunu daha sonra bir yarma taarruzuna devşirmeye çalışmışsa da bunda zamanca geç kalındığı için başarılı olamamıştır. Bu noktada Yunanlar “kritik yer” prensibine uygun hareket etmiş görünmekle beraber “kritik zaman” prensibini uygulayamamıştı. Bunda Türk tarafının sahip olduğu iç hat pozisyonunun da yararı olmuştur.

6.18.3. Kuvvet tasarrufu prensibi:

Türk tarafı muharebe boyunca kritik yer ve zamanda üstünlüğü sağlamak için belirli alanlarda makul riski kabul etmiştir. Böylece mevcut muharebe gücünün azami kısmını güneyde sürekli gelişen asli amaca yöneltmiş ve asgari yeterli muharebe gücü de kuzeydeki tali görevlere tahsis ediliyordu. Türk tarafı ise, 26 Ağustos'ta 1. Grup'un 12. Grubu bir tümen ile takviye etmesi Haymana'dan Polatlı'ya takviye gönderilmesi anlamına gelip, Türk tarafının sahip olduğu iç hat pozisyonunun sağladığı avantajı göstermektedir.

6.18.4. Manevra prensibi:

Türk komuta kademesi tarafından, kuvvet kaydırmaları, sıklet merkezi prensibi ile aynı çerçevede, en iyi bir şekilde uygulanmış, Yunan kuvvetleri elverişsiz durumlara sokulmuş ve taktik olarak kilitlenmiştir. Yunanlar ise görünüşte kuşatıcı manevralara önem verirken bunları istenilen yer ve zamanda sıklet merkezi oluşturacak şekilde zamanca ve yerce senkronize edemedi.

6.16.5. Emir komuta prensibi:

Türk tarafında başkomutan ve komutanlar arasındaki iş birliği örnek düzeydedir. Emir ve komuta bağlantıları esnek bir şekilde tesis edilirken, açık ve net emirler ile yetki ve birliklere yönlendirilmiştir. Yunan tarafında Kral'dan itibaren Kolordu seviyesine kadar karmaşa ve belirsizlik hakimdir. Bu durum doğal olarak taktik seviyelerde de yansımıştır.

6.16.6. Emniyet prensibi:

Türk tarafı harekâtın devamı boyunca Yunan kuvvet hareketleri hakkında bilgiler toplayarak süratli tedbirler geliştirmiştir. Savunma yapısının genel emniyeti ve özellikle açık yanların emniyeti hareketli süvari birliklerinin de kullanımıyla her durumda sağlanmış ve Yunanların birlikleri baskına uğratmasına mani olunmuştur. Yunan tarafı ise, özellikle geri bölgesi ve komuta/lojistik tesisleri başta olmak üzere sürekli olarak baskınlara maruz kalıyordu. Cephedeki muharip birlikleri ise her türlü girme ve kuşatma

girişimleri sırasında Türk ihtiyatlarının karşı taarruzlarına maruz kalarak baskın ve başarısızlığa uğramaktaydı.

6.16.7. Sadelik prensibi:

Türk tarafında emirlerin son derece açık net ve varsayımlardan uzak bir şekilde yazıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra etkili bir merkezi kontrol ile sağlanan sevk ve idare sayesinde birliklerin hangi durumlarda ne şekilde hareket edecekleri noktasında bir tereddüde düşmemesi sağlanmıştır. Birliklere verilen emirlerde komuta makamının niyet ve maksadı açıkça belirtildiği gibi birliklere sadece bulunulan durumlarda ne yapacakları emredilmiş ve varsayımsal veya ihtimallere dayalı ifadeler ile karmaşıklık yaratılması önlenmiştir. Her ne kadar harekâtın seyri son derece karmaşık bir nitelik gösterse de bu durum komutanların yakın takibi ve yönlendirmeleriyle uygun bir şekilde yönetilebilmiştir. Yunan tarafında ise planlar muğlak ve karmaşıktır. Hatta çoğu zaman net bir plandan söz edilemez. Harekât varsayımlara dayalı olarak ve durumsallık çerçevesinde yönetilmekteydi.

6.16.8. Taarruz prensibi:

Türk savunmasının başarısı her seviyede taarruzi harekâta dayandırılmıştır. Öyle ki savunmanın en bunalımlı dönemlerinde dahi Yunan derinliklerindeki taarruzlara bir gün dahi ara verilmiyordu. Aynı şekilde yakın savunma da sürekli aktif taarruzlarla yönetilmişti. Yunan tarafı da genel olarak taarruzi harekâtları öncelemişse de bu anlamda kritik noktalarda duraksamalar yaşadıkları görülmektedir. Genel olarak Yunan birliklerinde taarruz ruhu bulunmakla birlikte aynı şey komuta kademesi için geçerli değildir. Harekâtın en çok başarı şansı taşıyan durumlarında komutanların pasif kaldıkları görülmektedir.

6.16. 9. Baskın prensibi:

Türk tarafının bütün harekâtı neredeyse her seviyede ve her aşamada Yunan kuvvetlerine baskın etkisi sağlamak üzerine kuruludur. Yunan tarafı ise çoğu zaman yeterli ihtiyat ve esneklikten yoksun bulunduğu için kritik yer ve zamanda Türk birlikleri üzerinde baskın etkisini nadiren oluşturabilmişlerdir.

7. SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Alman komuta heyetinin yazdığı raporlara göre Osmanlı ordusu gerek taktik gerekse stratejik seviyede etkili bir sevk ve idare ve savaşma kapasitesinden yoksundu. Tabii ki burada ilk sorgulanması gereken şey, Almanların belirttikleri bu eksikliklerin kendilerinde ne kadar olup olmadığıdır. Fakat görüldüğü gibi Sakarya Meydan Muharebesi ve devamında Türk ordusunun sergilediği başarılar bu Alman düşüncelerine karşı verilen en etkili cevap olmuştur.

Sakarya Meydan Muharebesinin önemli bir aşamasını teşkil ettiği Türk Milli Mücadelesi esasen bir seri muharebelerin toplamı değil, topyekûn bir milli direniştir. Bu noktada Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın sergilediği stratejik liderlik son derece önemlidir.

Dikkatle incelendiğinde Türk ordusu gerek tarihsel ve geleneksel özellikleri gerekse sevk ve idare ve liderlik açısından tutarlı planlamalar çerçevesinde başarılı olabilecek bir ordu ve etkili bir savaş gücüdür. Burada tutarlılık ile kastedilen ise, milli güç unsurlarının gerekli noktalara taşınması ve harbin bir muharebeler dizisi değil de hasım milli güç unsurlarının çatışması olarak ele alınmasıdır. Bundan bir sonraki seviye ise oluşturulan milli gücün yine belirlenen milli hedefler ile uyumlu olmasıdır. Bir sonraki seviye milli hedefler ile askerî hedeflerin tutarlı olması ve etkili bir liderlik ve komuta kontrol altında birleştirilmesidir. İşte Sakarya'da Türk tarafının başardığı ve Yunanların ise açıkça başaramadığı husus budur.

Sakarya Meydan Muharebesi en temel yönüyle, tamamen kendini zafere adanmış bir komuta kademesinin başarısıdır. Komuta yapısı içindeki komutanların tümü birbirlerini yakından tanımaktadır. Bu komutanlar gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerek öncesinde, özellikle dönemin yeni savunma anlayışına ilişkin bir tecrübe ve bilgi birikimine sahiptir. Bu en azından Başkomutan, Cephe Komutanı ve özellikle Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi Fevzi Çakmak Paşa noktasında kesin bir gerçektir. Vatanı müdafaa konusuna kendini adanmış ve bu konuya inanmış bu komutanların Harekât süresince her türlü olumsuzluğa rağmen, son derece esnek emir komuta yapıları içinde, son derece uyum içinde çalıştıkları görülmektedir.

Muharebenin ana uygulama başlıkları; her aşamada, üstelik 3 kademe derinlikte harekât icra edilmiş olması, stratejik geri çekilmenin yasaklanması, hat savunmasının terk edilmesi, Yunan kuvvetlerinin stratejik manevrasının taktik alana indirgenmesi, Yunanların cephe taarruzuna zorlanması, iç hatlardan yararlanarak kuvvet kaydırmaları yapılması, kritik yerde kuvvet üstünlüğünün temin edilmesi, süvari kitlesinin açık yarlarda hem savunmayı hem de derinlikteki harekâtı desteklemek suretiyle kullanılması, Muharebe Gruplarının kullanımı, harekâtın tüm aşamalarında derinlikte harekât uygulamalarının yapılmasıdır. Ayrıca, bütün cephe, İleri Mevzi ve Muharebe İleri Karakolları düzeyinde temas 21 Ağustos tarihinde başlayıp, bugünden itibaren Yunanların en az 6 Tümen ile fiili olarak Türk sol kanadına yönelmiş olmasından ötürü bu durum Başkomutanlık, Cephe Komutanlığı ve grup komutanlıkları seviyesinde yakın harekâtın başladığını göstermektedir. Yani asıl muharebe hattındaki grup komutanlıkları düzeyinde fiili muharebelerin başlangıcını 21 Ağustos tarihi olarak görmek daha doğru olacaktır.

Harekâta ilk göze çarpan husus cephenin başlangıçtaki tertiplenme durumuna nazaran 90 derece değişmiş olmasına karşılık Türk tarafının bu duruma göre tertiplenmesini adapte edebilmesidir. Bu Türk tarafının esneklik ve araziden uygun şekilde faydalanma ile iç hat durumunun avantajlarını en iyi şekilde kullanmasının bir sonucudur. Yunan harekâtına bakıldığında ise Yunanların taarruzdan önce yeterli keşif ve planlama yapmadıkları ve zayıf ve koordinesiz bir taarruz planı uyguladıkları görülmektedir. Yunanların ayrıca etkili süvari akınları yapabilmek bakımından yetersiz ve menzil noktalarından uzaklaşmalarına bağlı olarak lojistik açıdan hassastır. Son olarak Türk tarafı hasmını asıl savunmanın yapılacağı yer konusunda başlangıçtan itibaren etkili bir şekilde aldatmıştır. Böylece Türk tarafı stratejik inisiyatifi başlangıçtan itibaren kazanmış ve sürdürmüştür. Türk tarafının harp prensiplerinin hemen tümünü etkili olarak uyguladığı ve Yunan tarafındaki durumun ise bunun tam tersi olduğu görülmektedir.

Türk savunmasının uygulama şekli tamamen “muharebe matematiğine” dayanmaktadır. Bu da özet olarak Yunanları derinlikte engellemek, yakın harekâta da derinlik boyunca yıpratmak olarak ifade edilebilir. Konunun en can alıcı kısmı ise Türklerin geliştirdiği bu savunma şeklinin uzun zamandır tasarlanan bir konsepte dayalı olduğudur. Yani satıh savunması düşüncesi muharebe sırasında geliştirilmiş değildir.

Kaldı ki derinlikte satıh savunması yapılması konusunda Türk harp tarihinde başka örnekler de mevcuttur. Bu savunmanın icrası, son derece katı bir merkezi planlama ve icraya dayandırılıyordu. Bu bakımından dönemin yazılı harp doktrinlerinin dışında, ast birlik komutanlarının inisiyatifleri büyük ölçüde kısıtlanmış ve özellikle geri hareketler, hiçbir doktrine değil fakat yalnızca komuta kademesinin onayına bağlanarak yeri geldikçe icra edilmiştir. Birliklerin emre alınma ve verilmesi, ihtiyatların kullanılması, karşılıklı destek gibi konularda son derece sıkı kontrol edilen ve oldukça istisnai uygulamalar yapılmaktaydı. Komuta kademesindeki tüm komutanların bu istisnai uygulamalara uyum sağlaması ise Başkomutanlık ve diğer yüksek komuta makamlarının sahip olduğu bir komuta meziyetini göstermektedir.

Uygulanan savunmanın niteliği konusunda ise Sakarya’da Türk ordusunun mevzi savunması yaptığı anlaşılmaktadır. Fakat bu müteharrik, yani hareketli bir mevzi savunmasıdır. Yani burada uygulanan savunma şekli İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra geliştirilen ve günümüzde halen geçerliliğini koruyan oynak veya aktif savunma değil, teknik olarak mevzi savunmasıdır. Hareketlilik ise geriye doğru eğil düşmana doğru olan aktif tutumlara yönelik bir hareketliliktir. Bu hareketlilik daha ziyade taarruzi amaçlıdır. Bu açıdan Sakarya savunmasının günümüzün oynak savunmasının öncül bir modeli olduğu düşüncesi doğru kabul edilemez.

Bununla beraber hemen tümüyle gözden kaçırılmasına rağmen günümüzün önemli kavramlarından olayı “derinlikte muharebe” konusunda günümüze ışık tutabilecek öncül bir niteliği olduğu açıktır. Bu nedenle Sakarya’da görülen en önemli yeniliklerden birinin Yunan ordusu derinliğindeki harekât olduğu düşünülebilir. Öyle ki bu derinlik 70 ile 250 kilometre arasında değişmektedir. Dolayısıyla derinlikteki ve yakın harekât birbiriyle koordineli bir harekât tasarısı içinde birleştirilerek bu şekilde tutarlı bir sevk ve idare mantığı uygulanmıştır.

Uygulanan savunma doktrini konusunda özellikle Birinci Dünya Savaşı sonlarında geliştirilmeye başlayan Alman doktrininin son derece sınırlı bir etkisi olabileceği anlaşılmaktadır. Özellikle 1920-1921 yılları arasında dünya harbi tecrübelerine dayanarak yazılan bazı talimnamelerde bu etki görülmektedir. Bununla beraber, Türk komuta kademesinin yalnızca ve tamamen bu etki altında olduğunu düşünmek yanıltıcı

olacaktır. Bununla beraber, iç hatlardan yararlanma, süvarinin kanatlarda ve derinlikte aktif kullanımı, derinlikte savunma gibi Sakarya’da uygulanan bazı kritik savunma esaslarının zaten İnönü muharebelerinde de aynen Sakarya’da da uygulandığını önemle hatırlamak gerekir. Burada esas olan komuta kademesinin hasmı ülke derinliğinin sağladığı avantajla yenmek olduğu görülmektedir. Türk komutanlar bu analitik bilince sahiptir. Bu şekilde Türk komutanların geçmiş, özellikle Birinci Dünya Savaşı, tecrübeleri ile sahip oldukları askerî kültür de çok önemli bir rol oynamaktadır. Öte yandan Yunan tarafının da özellikle; tecrübe, komuta kontrol, liderlik ve askerî karar verme süreci serbestliği konusunda önemli dezavantajlara sahip olduğu görülmektedir.

Türk tarafının sergilediği belirgin yetersizliğin, harekâtın son safhasındaki genel karşı taarruz, takip ve imha safhasında belirdiği görülmektedir. Burada Yunan ordusunun Türk tarafını etkili bir şekilde yanılttığı ve geciktirdiği, Türk tarafının ise bir karar bunalımı geçirerek, çok kıt kaynaklarla sağlanan önemli kazanımları kaybetmemek adına taarruza geçmekte geç kaldığı ve etkili bir takip konusunda yetersiz kaldığı da görülmektedir. Buna mukabil, harekât emniyeti bakımında mevcut olan risklere bakıldığında, Türk tarafının sergilediği bu tutumun her halukarda doğru ve tutarlı bir tutum olduğu da ayrıca değerlendirilmektedir.

Zamanın bazı üst düzey komutanları tarafından harekâtın icrasına yönelik daha sonradan yapılan eleştiriler bağlamında ise, harekâtın sonucunun bizzat bu konuda yeterli cevabı teşkil ettiği görülmektedir.

Son söz olarak Sakarya Meydan Muharebesi sonu itibarıyla Türk ordusu artık dünyanın dikkate değer ordularından biri durumuna yükselmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ATASE TİH, Dolap No 18, Klasör No 1068, Dosya No, 56 A-2.

ATASE TİH, Kutu: 1138, Gömlek:45, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1138, Gömlek:45, Belge No: 3.

ATASE TİH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 24.

ATASE TİH, Kutu: 1138, Gömlek: 45, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1139, Gömlek: 105, Belge No: 3.

ATASE TİH, Kutu: 1140, Gömlek: 16, Belge No: 2.

ATASE TİH, Kutu: 1140, Gömlek: 89, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1140, Gömlek: 90, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1142, Gömlek: 161, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1142, Gömlek: 172, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1142, Gömlek: 194, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1142, Gömlek: 202, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1142, Gömlek: 235, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1142, Gömlek: 48, Belge No: 8.

ATASE TİH, Kutu: 1142, Gömlek: 6, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 33, Belge No: 2.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 33, Belge No: 3.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 34, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 37, Belge No: 6.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 37, Belge No: 6.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 43, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 43, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 3.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 5.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 46, Belge No: 6.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 50, Belge No: 2.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 50, Belge No: 7.

ATASE TİH, Kutu: 1143, Gömlek: 53, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1144, Gömlek: 63, Belge No: 1.

ATASE TİH, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 10.
ATASE TİH, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 12.
ATASE TİH, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 14.
ATASE TİH, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 17.
ATASE TİH, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1147, Gömlek: 19, Belge No: 4.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 10.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 11.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 19.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 1, Belge No: 5.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 11, Belge No: 1/1.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 148, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 148, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 148, Belge No: 4.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 2, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 2, Belge No: 22.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 2, Belge No: 19.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 15.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 23.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 24.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 25.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 26.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 4, Belge No: 14.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 14.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 14.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 16/1.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 17.
ATASE TİH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 20.

ATASE TÎH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 22.
ATASE TÎH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 27.
ATASE TÎH, Kutu: 1148, Gömlek: 5, Belge No: 6.
ATASE TÎH, Kutu: 1148, Gömlek: 6, Belge No: 14.
ATASE TÎH, Kutu: 1148, Gömlek: 6, Belge No: 14.
ATASE TÎH, Kutu: 1148, Gömlek: 6, Belge No: 21.
ATASE TÎH, Kutu: 1148, Gömlek: 6, Belge No: 21/1.
ATASE TÎH, Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 1.
ATASE TÎH, Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 10.
ATASE TÎH, Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 10/1.
ATASE TÎH, Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 10/3.
ATASE TÎH, Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 7.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 19.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 21.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 3.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 31.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 34.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 35.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 35.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 35/1.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 38.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 39.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 40.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 41.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 51.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 53.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 54.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 58.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 60.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 66.
ATASE TÎH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 67.

ATASE TİH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 68.
ATASE TİH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 71.
ATASE TİH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 72.
ATASE TİH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 73.
ATASE TİH, Kutu: 1150, Gömlek: 19, Belge No: 75.
ATASE TİH, Kutu: 1202, Gömlek: 121, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1204, Gömlek: 124, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1204, Gömlek: 139, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1204, Gömlek: 36, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1204, Gömlek: 36, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1204, Gömlek: 80, Belge No: 1/2.
ATASE TİH, Kutu: 1204, Gömlek: 80, Belge No: 2/3.
ATASE TİH, Kutu: 1205, Gömlek: 27, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1205, Gömlek: 4, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1205, Gömlek: 65, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1205, Gömlek: 65, Belge No: 12.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 101, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 101, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 42, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 45.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 62, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 62, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 62, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 62, Belge No: 4.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 62, Belge No: 5.
ATASE TİH, Kutu: 1206, Gömlek: 75, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1207, Gömlek: 120, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 104, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 147, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 207, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 207, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 207, Belge No: 3.

ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 224, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 224, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1209, Gömlek: 33, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1210, Gömlek: 107, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1210, Gömlek: 172, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1210, Gömlek: 172, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1210, Gömlek: 40, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1210, Gömlek: 7, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1210, Gömlek: 7, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 132, Belge No: 3a.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 132, Belge No: 4.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 144, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 182, Belge No: 1/1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 1/1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 2/3.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 200, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 201, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 201, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 201, Belge No: 1-3.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 26, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 91, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 95, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 95, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 95, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1211, Gömlek: 95, Belge No: 3.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 11/1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 110, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 110, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 167, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 12.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 17/1.

ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 6.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 6/2.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 7.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 38, Belge No: 7/1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 60, Belge No:1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 79, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 79, Belge No: 2.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 80, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1212, Gömlek: 80, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1213, Gömlek: 61, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1213, Gömlek: 61, Belge No: 1/1.
ATASE TİH, Kutu: 1213, Gömlek: 61, Belge No: 1/1.
ATASE TİH, Kutu: 1213, Gömlek: 9, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1213, Gömlek: 9, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1214, Gömlek: 58, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1214, Gömlek: 58, Belge No: 4.
ATASE TİH, Kutu: 1214, Gömlek: 58, Belge No: 6.
ATASE TİH, Kutu: 1214, Gömlek: 81, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1215, Gömlek: 60, Belge No: 1.
ATASE TİH, Kutu: 1238, Gömlek: 38, Belge No: 9.
ATASE TİH, Kutu: 40, Gömlek: 5, Belge No: 5.
ATASE TİH Kataloğu; Kutu: 1148, Gömlek: 3, Belge No: 23.
ATASE TİH Kataloğu; Kutu: 1149, Gömlek: 126, Belge No: 7.
ATASE TİH, Kutu: 1288, Gömlek: 36, Belge Nu.:36-1.
ATAŞE Arşivi; No. 1/4282, Kls. 1025, Dos. H-21-26, Fih. 3/18.
ATAŞE Arşivi; No. 1/4478, Kls. 1029, Dos. 69, Fih. 8-1.
ATAŞE Arşivi; No. 4/4479, Klasör 1101, Dosya 154, Fihrist 25.

Gazeteler

Hakimiyeti Milliye, 1 Eylül 1921, No: 279. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 10 Eylül 1921, No: 288. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 11 Eylül 1921, No: 289. (1921).
Hakimiyet-i Milliye, 13 Eylül 1921, No: 291. (1921).

Hakimiyeti Milliye, 2 Eylül 1921, No: 280. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 25 Ağustos 1921, No: 272. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 26 Ağustos 1921, No: 273. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 27 Ağustos 1921, No: 274. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 28 Ağustos 1921, No: 275. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 29 Ağustos 1921, No: 276. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 30 Ağustos 1921, No: 277. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 31 Ağustos 1921, No: 278. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 4 Eylül 1921, No: 282. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 5 Eylül 1921, No: 283. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 6 Eylül 1921, No: 284. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 7 Eylül 1921, No: 285. (1921).
Hakimiyeti Milliye, 8 Eylül 1921, No: 286. (1921).

Belgesel Nitelikli Kaynaklar (Kitaplar)

1. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 23. (2013).*
2. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 25. (2013).*
3. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 26/1. (2013).*
4. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 28. (2013).*
5. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 28/2. (2013).*
6. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 28/3. (2013).*
7. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 28/4. (2013).*
8. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 30/1. (2013).*
9. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 33/4. (2013).*
10. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 34. (tarih yok).*
11. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 34. (2013).*
12. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 34/1. (tarih yok).*
13. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 34/1. (2013).*
14. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 34/2. (2013).*
15. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 37/1. (2013).*
16. *ATBD, Sayı. 131, 2013, Vesika No.: 41. (2013).*
17. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 253. (1993).*

18. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2532. (1993).*
19. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2533. (1993).*
20. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2534. (1993).*
21. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2536. (1993).*
22. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2538. (1993).*
23. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2539. (1993).*
24. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2541. (1993).*
25. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2544. (1993).*
26. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2546. (tarih yok).*
27. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2546. (1993).*
28. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2547. (1993).*
29. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2550. (1993).*
30. *ATBD, Sayı. 96, 1993, Vesika No.: 2552. (1993).*
31. *HTBD, Sayı. 67, 1973, Vesika No.:1499. (1973).*
32. *HTBD, Sayı. 69, 1973, Vesika No.:1509. (1973).*
33. *HTBD, Sayı. 69, 1973, Vesika No.:1517. (1973).*
34. *HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No.:1522. (1974).*
35. *HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No.:1523. (1974).*
36. *HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No.:1525. (1974).*
37. *HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No.:1526. (1974).*
38. *HTBD, Sayı. 70, 1974, Vesika No.:1527. (1974).*
39. *HTVD, Sayı. 53, 1966, Vesika No.:1296. (1966).*
40. *HTVD, Sayı. 68, 1973, Vesika No.:1490. (1973).*
41. *HTVD, sayı.53, 1966, Vesika Nu.:1296. (tarih yok).*
42. *HTVD, yıl 22, sayı 69, Temmuz 1973, Belge no; 1531. (1973).*

Kitaplar - Makaleler

- Adivar, H. E. (1994). Türk'ün Ateşle İmtihani. İstanbul: Atlas Yayınları.*
- Adil, S. (1982). Hayat Mücadeleleri. İstanbul: Zafer Matbaası.*
- Akad, M. T. (2011). 20. yüzyıl Savaşları. Kastaş Yayınevi.*

- Akcan, E. (2015). COLMAR VON DER GOLTZ PAŞA'NIN OSMANLI ORDUSU VE ASKER-SİVİL AYDINLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ . *Atatürk Dergisi* , 4 (1) , 13-35.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/issue/2374/30415>
- Aker, Ş. (2006). 57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi, 1918-1920. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Akmeşe, H. N. (2005). *The Birth of Modern Turkey, The Ottoman Military and The March to the World War 1*. Newyork: I. B. Taurus Yayınları.
- Akşin, S. (1998). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, 2. Cilt. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyaz, D. (1999). *Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Subay Yetiştirme Meselesi ve İstiklal . 1763-1938 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti 'nde Ordu ve Toplum*. Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Akyüz, Y. (1975). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Altay, F. (1925). *İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu*. İstanbul: İnsel Yayınları.
- Altay, F. (1970). *10 Yıl Savaş ve Sonrası*. İnsel Yayınları.
- Anastasius, A. (1997). *Yunanların Anadolu Macerası 1915-1922*. Yapı Kredi Yayınları.
- Andre, Vasilopedos, *Eskişehir-Sakarya 1921*, Çev. Cemâl Tosun, Agon Kitabevi, Paris, 1928 (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Daktilo Metin)
- Andre, Prens, *Felâkete Doğru*, Çev. Hüseyin Rahmi, İstanbul, Askerî Matbaa, 1932.
- Apak R. (1988), *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları.*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Aralov, S. (2005). *Rus Büyükelçisinin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Arıkan, İ. (2007). *Harp Hatıralarım*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Artuç, İ. (1985). *Sakarya Meydan Muharebesi: Büyük Dönemeç*. Kastaş Yayınları.
- Askerî Terimler Sözlüğü İngilizce-Türkçe, Ö/T 320-5-1. (1971). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- ATASE Daire Başkanlığı Yayınları. (2016). *Birinci Dünya Savaşı 'nda Filistin Cephesi ve Mustafa Kemal Paşa*. Ankara: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi.
- ATASE Daire Başkanlığı Yayınları. (2016). *Muş ve Bitlis Muharebeleri*. Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 200-209.
- Atatürk, M. K. (1927). *Nutuk*. Ankara.

- Atatürk, M. K. (1990). *Arıburnu Muharebeleri Raporu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1. Cilt, Kaynak yayınları, Ankara, 1998
- Atatürk'ün Bütün Eserleri 9. Cilt, Kaynak yayınları, Ankara, 1998
- Atatürkçülük (Birinci Kitap). (1982). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
- Atay, F. R. (1969). *Çankaya*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Aybars E. (2014), *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Doğan Kitap,
- Aydın, M. (tarih yok). *Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk'ün Askerî Liderliği. Atatürk'ün Askerî Liderliği Paneli Bildiri Kitabı (18 Mayıs 2016)*. Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını.
- Aykut, F. (2006). *İstiklal Savaşında 4. Kolordu*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Babüroğlu, N. (2020). , 22 Gün 22 Gece Sakarya: Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya'da En Sıkıntılı Günleri. *İnkılap Kitabevi*.
- Babüroğlu, N. (tarih yok). *Çanakkale Muharebelerinde Osmanlı ve Alman komutanlarının askerî planları ve alınan sonuçlar*.
- Baş, M. F. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Generalleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yay. (tarih yok). *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, Belge: 8, 8/a, 8/b, 9/a, s. 8-9. 1982: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Başbakanlığı, G. A. (1996). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*. Ankara Genelkurmay Basımevi.
- Bayır, F. (2014). *Strateji Ustası Atatürk*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Baytok, T. (1970). *İngiliz kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*,. Ankara: Başnur Matbaası.
- Belen, F. (1963). *Atatürk'ün Asker Kişiliği*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Belen, F. (1973). *Askerî ve Siyasal Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Belen, F. (2020). *Türk Kurtuluş Savaşı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*.
- Beşikçi, M. (2015). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği. Türkiye İş Bankası kültür Yayınları*.

- Bıyıkoglu, T. (1972). *Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1922). Türk İstiklal Harbi (Cilt 2). içinde Ankara: Genelkurmay Basımevi.*
- Bingöl, O. (2014). *Birinci Dünya Savaşı'nın Muharebenin Dönüşümündeki Rolü. Millî Güvenlik ve Askerî Bilimler Akademik Dergisi, 1(3), 1-31.*
- Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi V. Cilt I. Kitap. (2012). Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.*
- Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı -1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar. (2005). Ankara: Genel Kurmay ATASE Yayınları.*
- Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı -1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar. (2005). Genelkurmay ATASE Yayınları.*
- Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Cilt:V-I. (1993). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.*
- Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı. (1993). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.*
- Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Harbi 2. Cilt, 2. Kısım Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekâtı, 1916 -1918. (1978). Ankara: Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları.*
- Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Harbi Avrupa Cepheleri. (1996). Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Black, J. (2021). Dünya Tarihinde Askerî Strateji. İstanbul: Timaş Yayınları.*
- Bozdemir, M. (1982). Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları. Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.*
- Büjak, A. (1939). Yunan Ordusunun Seferleri. (İ. Kemal, Çev.) İstanbul Askerî Matbaası.*
- Cantürk, C., & Koç, K. (2021). En Uzun Meydan Savaşı'nın Hikayesi Sakarya. Ankara: Günce Yayınları.*
- Cebecioğlu, S. (2019). Sakarya Meydan Muharebesi'nde Çaldağı'nın Önemi. Yüksek Lisans Tezi*
- Cebesoy, A. F. (2010). Millî Mücadele Hatıraları. İstanbul: Temel Yayınları.*
- Cebesoy, A. F. (2011). Bilinmeyen Hatıralar ve Kuvayi Miliye'nin İçyüzü. İstanbul: Temel Yayınları.*

- Cebesoy, A. F., *Moskova Hatıraları, İstanbul 1955*, s.50-2; Şevket Süreyya Aydemir: *Tek Adam, Mustafa Kemal, 1919-1922, C.II, İstanbul 1964*
- Cebesoy, A. F. (2016). *Sınıf Arkadaşım Atatürk. İstanbul: Temel Yayınları.*
- Cırık B. & Selvi H. (2020), *Milli Mücadele’de TBMM’ye Anadolu’dan Çekilen Telgraflar, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:162*
- Clausewitz, C. v. (1991). *Harp Üzerine. (H. F. Çeliker, Çev.) Ankara: Genelkurmay Basımevi.*
- Çakır, Ş. (2022). *Sakarya Meydan Muharebesi’nin Askerî Stratejisi. Akademik Açı.*
- Çakmak, F. (2005). *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi. Ankara : Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.*
- Çaldağ, C., & Tuncel, İ. E. (2013). *Kurtuluş Savaşı’nda Batı Cephesi’nin İki Yanı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.*
- Çalışlar, İ. (2009). *Gün Gün Saat Saat İstiklal Harbinde Batı Cephesi. Türkiye İş Bankası kültür yayınları.*
- Çalışlar, İ. (2010). *10 Yıllık Savaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.*
- Çanlı, M. (2019). *Mili Mücadelede Uygulanan Askerî Strateji.*
- Çanlı, M. (2021). *Türk ve Yunan Ordularının Nispi Muharebe Güçlerinin Mukayesesi: Sakarya Meydan Muharebesi’ni Neden Türk ordusu kazandı? Sakarya Melhame-i Kübra’sı. 100’üncü Yıl Dönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu bildirisi.*
- Çelik, K. (2014). *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Avrupa Cepheleeri. 1914’ten 2014’e 100’üncü yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu.*
- Çeliker, F. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Askerî Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Savaşı’ndaki Tutum ve Etkileri. Dünya Harbi’ndeki Tutum ve Etkileri. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Doğan R. “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, s.419-420, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 37, Sayı 01, 1997.*
- Duman, S. (2016). *Kütahya-Eskişehir Muharebeleri, Kurtuluş Savaşı’nın Unutulan Muharebeleri. İstanbul: Kronik Yayınları.*

- Dousmanis, Victor, *Küçük Asya Harbinin İcyüzü*, Çev. Hristo Ertorun, Cilt: I, Atina, 1928
(Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Daktilo Metin)
- Erdem, N. (2011). *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*. İstanbul: Derlem Yayınları.
- Erden, A. F. (1999). *İsmet İnönü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Erdoğan, S. (2021). *Sakarya, Türk biti demeden bitmez*. İstanbul: Kronik Yayınevi.
- Erendil, M. (1998). *Tarihte Strateji*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Erickson, E. J. (2003). *Size Ölmeyi Emrediyorum; I' Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu*. (T. Akat, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Erickson, E. J. (2007). *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. (K. Bağrıaçık, Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erikan, C. (1971). *100 Soruda Kurtuluş Savaşı'mızın tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Erkân-ı Harbiye Ders Programı. (1909). Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Koleksiyonu, Askerî Matbaa.
- Esenyel, Ö. (2009). *Günümüzde Türk ordusu ve Dünya Orduları Arasındaki Yeri*. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Eser, G. (2005). *Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)*.
- Eslen, N. (2005). *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Eşref, R. (2001). *Mustafa Kemal İle Mülakat*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Fessopoulos, G., *Subaylarımız Arasındaki Anlaşmazlık ve Küçük Asya'da Ordumuzun Dağılması*, Çev. Ziya Güney, Atina, 1934, (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Daktilo Metin)
- Geçer, K. T. (2009). *Türk Kurtuluş Savaşı'nda görev almış Yunan komutanların anılarından hareketle Türk ve Yunan ordusunda ordu geleneği ve komutanlık anlayışlarının değerlendirilmesi*. 12. Askerî Tarih Semineri Sunulmayan Bildiriler. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Genel Kurmay Başkanlığı. (1972). *Sakarya Meydan Muharebesi. Türk İstiklal Harbi (Cilt 2). içinde* Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Genelkurmay ATASE yayınları no 14. (1981). *Askerî Yönüyle Atatürk*. GATA Basımevi.

- Genelkurmay ATASE Yayınları,. (1996). Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Ankara Genelkurmay Basımevi.*
- Genelkurmay ATASE yayınları. (1986). Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Harbî Sina - Filistin Cephesi IV'ncü Cilt 2. Kısım. Ankara Genelkurmay Basımevi.*
- Genelkurmay ATASE yayınları. (2016). Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, sayı 138. Ankara Genelkurmay Basımevi.*
- Genelkurmay ATASE yayınları. (2017). Askerî Tarih Belgeleri Dergisi. Ankara Genelkurmay Basımevi.*
- Goltz V. d. (1301), Seferber Zabitanına Mahsus Muhtıra, Çev.: Mahmud Şevket, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası;*
- Goltz V. d. (1315), Seferber Zabitanına Mahsus Muhtıra, Çev.: Mahmud Şevket, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası.*
- Goltz, C. V. (2013). Millet-i Müselleha. (İ. Sarıbal, Çev.) Çankırı: Otorite Yayınları.*
- Goltz, W. C. (tarih yok). Harbin Sevk ve İdaresi. İstanbul Büyükşehir Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı.*
- Görgülü, İ. (1999). Türk İstiklal Harbi Ana Hatları. Ankara: Kastaş Yayınları.*
- Görgülü, İ. (2021). On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya Ve İstiklal Harbi.*
- Gülcü, N. (2019). Von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Askerî Okullarını Modernize Etmesi ve Türk İstiklal Savaşına Etkisi. Mediterranean Journal of Humanities.*
- Güler, M. (2019). Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Asker Alım Faaliyetleri.*
- Gülmez N. Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999*
- Gündüz, A. (1973). Hatıralarım. İstanbul: Kervan Kitapçılık.*
- Gürler, H. (2007). Paşaların Gözüyle Milli Mücadele. Ankara: Vadi Yayınları.*
- Halıcı, Ş. Yunan subay ve diplomatlarının gözünden Sakarya Meydan muharebesi, Mütarekeden İstiklale 1921 Yılında Milli Mücadele, Editörler, Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Özlem Arslan. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları; 2021*
- Harbi Umumi tecrübelerine müstenid olarak mevzilerin müdafaa ve mevzilere taarruz, 1. Kitap Mevzilerin intihap ve tahkimi. (1925). Harbiye Mektebi yayınları.*
- Harb-i Umumi'den Alınan Malumat ve Tecrübeden 4, Harpte Talim ve Terbiye. (1921). Matbaai Askerîye.*

- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi Sayı 57, Belge Nu.: 1310. (1966). Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi.*
- Hart, B. L. (2014). Birinci Dünya Savaşı Tarihi. (Ü. E. Uysal, Dü., & E. G. Kerim Bağrıaçık, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.*
- Hart, L. (2018). Birinci Dünya Savaşı Tarihi. (K. Bağrıaçık, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.*
- Harun, K. (tarih yok). Türk basınında Sakarya Meydan Muharebesi (Temmuz–Ekim 1921), Yüksek Lisans Tezi.*
- Hatemi, N. (2010). Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri Cilt -1. Yapı Kredi Yayınları.*
- Hatipoğlu, S. (2009). Filistin Cephesi'nden Adana'ya, Mustafa Kemal Paşa. İstanbul: Yeditepe Yayınları.*
- Hermann, K. (tarihsiz), Harb-i Umumî'nin ihzar ve idaresinde Alman Erkân-ı Harbiyesi, İstanbul: Askerî Matbaa. İstanbul Büyükşehir Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı.*
- H. Holborn, The Prusso-German School: Moltke and the Rise of the General Staff, Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age, Princeton Üniversitesi yayınları, 1986.*
- İğdemir, U. (1988). Atatürk'ün Yaşamı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.*
- İnan, A. (1969). Medeni Bilgiler. Ankara: Türk Tarih Kurumu.*
- İnan, A. (2014). Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.*
- İncedayı, C. K. (2007). İstiklal Harbi (Garp Cephesi). Yapı Kredi Yayınları.*
- İnönü, İ. (1999). Hatıralar, Birinci Dünya Savaşı. (N. Uğurlu, Dü.) Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.*
- İnönü, İ. (2014). İstiklal Savaşı ve Lozan. Ankara: ATAM Yayınları.*
- Jeaschke, Gotthard, Türk Kuruluş Savaşı Kronolojisi, Cilt: I, TTK Yayınları, Ankara, 1970.*
- Kalelioğlu U. B., Türklerde Ordu-Millet Geleneğinin Sosyolojik Ve Tarihi Temelleri, Türk Kültürü Araştırmaları Serisi -I, Editör: Alev Duran, Gökçen Çatlı Özen, Berikan Yayınları, Ankara 2021.*
- Kanellopoulos, K. D., Küçük Asya Mağlubiyeti, Çev. Anesti Oralli, Atina, 1936,s. 1. (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Daktilo Metin)*
- Kansu, C. A. (1970). Sakarya Meydan Savaşı. Bilgi Yayınevi.*

- Kansu, M. M. (2009). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kapan, K., & Kuşçu, E. Ö. (2021). Kavramsal ve tarihsel açıdan askerî coğrafya: Coğrafya mı? Jeopolitik. *Türk Coğrafya Dergisi*, 78, 145-154. doi:10.17211/tcd.1006406
- Karabekir, K. (1969). *İstiklal Harbimiz*. Türkiye Yayınevi.
- Karabekir, K. (2001). *Türkiye'de ve Türk ordusunda Almanlar*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Karabekir, K. (2014). *İstiklal Harbimiz*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K. (2021). *Tarihte ve Abdülhamid Döneminde Türk Alman İlişkileri*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Karabekir, K. (tarih yok). *İstiklal Harbimiz*. Emre Yayınları.
- Karadaş, Y. (2016). *Osmanlı Ordusunda Modernizasyon ve Demodernizasyon, 1926-1918*. Doğu Kitabevi.
- Kaya, H. (tarih yok). *Refet Bele'nin askerî ve siyasî hayatı (1881-1963)*. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Keegan, J. (1995). *Savaş Sanatı Tarihi*. İstanbul: Yeni yüzyıl Tarih Dizisi.
- Kırkpınar, K. (2004). *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye*. İstanbul: Phoenix Yayınları.
- Kış, S. (2017). *Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü Von der Goltz Paşa (1883-1895)*. Konya: Palet Yayınları.
- Kip, S. A. (1939). *Askerî Kamus*. İstanbul: Vakıf Yayınları.
- Kitsikis, D. (1964). *Yunan Propagandası*. İstanbul: Meydan Neşriyat.
- KKT 100-5 Kara Kuvvetleri Harekât Talimnamesi. (2002). Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları.
- KKT 194-5 Zırhlı ve Mekanize Tugay Harekâtı. (1995). KK Basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü.
- Kocatürk, U. (1984). *Atatürk'ün fikir ve düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yayınları.
- Kocatürk, U. (1988). *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Koç, K. (2021). *Ankara'nın Kördüğümü Sakarya*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Konstantinos, T. (1921). *Komuta başarısızlığı; Yunan Ordusunun Ankara Seferi. Toplumsal Tarih Dergisi*(333).
- Kontoules Alexsandros, *Küçük Asya Seferi II. Devre, I. Kısım (I. Kitap)*, Çev. Yorgo Eskarhopulos, Konstantinos İonnis Emirce, Atina, 1928.
- Kontoules, Alexsandros, *Küçük Asya Seferi II. Devre, II. Kısım (II. Kitap)*, Çev. Yorgo Eskarhopulos, Konstantinos İonnis Emirce, Atina, 1928.
- Koylu, Z. (2015). *Haymana. Sakarya Savaşı ve Mangal Dağı, Sakarya zaferi ve Haymana sempozyumu bildirimleri* (s. 158). Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Kress, V. (1943). *Türklerle Beraber Süveyş Kanalına. (M. B. Özalpaslan, Çev.) İstanbul: Askerî Matbaa.*
- Ksenophon, A. (2015). *On Binlerin Dönüşü. (A. Koçana, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.*
- Kuneralp, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkân ve ricali 1839-1922. İsis Yayınları.*
- Kurat, A. N. (1966). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.*
- Kurtaran, U. (2019). *18 yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Çalışmaları ve Avrupa Algısı (1700- 1754), Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları. (A. Dönmez, Dü.) Kitap Yayınevi.*
- Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesin, Anıtlar ve Şehitlikler. (2007). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Küsmes, A. C. (2016). *Türk İstiklal Harbi'nde Askerî Talimnamelerin Uygulanması (1918–1923).*
- Küsmes, A. C. (2020). *Türk ordusu'nda Temel Harekât ve Türk İstiklal Harbi'nde Uygulanması, 1908 – 1923. Ankara: Berikan Yayınevi.*
- Küsmes, A. C. (2021). *Eskişehir-Kütahya muharebeleri sonrası geri çekilme Harekâtı ile Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki Savunma Harekâtının Askerî Doktrinel Özellikleri. 100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu bildirisi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.*
- Küsmes, A. C. (2021). *Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki Savunma Harekâtının Operatif Esasları. Sakarya Melhame-i Kübrâsı: 100'üncü Yıl Dönümünde Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu Bildirileri, (s. 62-82).*

- Küsmesz, A. C. (tarih yok). *Sakarya Meydan Muharebesi'nde Derinlikte Savunma Anlayışına Göre Süvarinin İleri Hatta Kullanılması. Süvarinin İleri Hatta Kullanılması.*
- Küsmesz, C. (2020). *Türk ordusu'nda Temel Harekât ve Türk İstiklal Harbi'nde Uygulanması, 1908 – 1923.* Ankara: Berikan Yayınevi.
- Küsmesz, C. (tarih yok). *Türk İstiklal Harbi'nde Askerî Talimnamelerin Uygulanması (1918–1923).* Harbiye.
- Lewis, B. (1988). *Modern Türkiye'nin Doğuşu.* Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lossberg, F. V. (2017). *Lossberg's war: The World War I Memoirs of a German Chief of Staff.* Kentucky Üniversitesi yayını.
- Marttin, V. (2017). *Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki Türk Cephelelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler.* Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, (1) s. 59-74. doi:10.21733/ibad.73
- Mevzi Muharebeleri Hakkında Sınıfı Muhtelifiyeye Mahsus Talimatname. (1916). İstanbul: Matbaai Askerîye.
- Millî Savunma Bakanlığı. (2000). *Osmanlı Döneminde Askerî Okullarda Eğitim.* Ankara.
- mo, İ. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu.* Timaş Yayınları.
- Moltke, H. V. (2021). *Türkiye Mektupları.* (H. Örs, Çev.) Remzi Kitabevi.
- Moreau, O. (2010). *Reformlar çağında Osmanlı İmparatorluğu.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- MT 145-I, Müşterek Harekât. (2001). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Müderrişoğlu, A. (1982). *Sakarya 2. Cilt.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Müderrişoğlu, A. (1982). *Sakarya.* İstanbul: Binbir Direk Matbaası.
- Müderrişoğlu, A. (2004). *Sakarya Meydan Muharebesi Günlüğü.* İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Müderrişoğlu, A. (2004). *Yunan'ın Ankara'ya Yaklaştığı Günler.* Kastaş Yayınları.
- Müderrişoğlu, A. (2017). *Sakarya 2: Ankara Önlerinde Uzun Savaşma.* Denizbank Yayınları.
- Müderrişoğlu, A. (2018). *Sakarya (1 ve 2. Cilt).* Bilgi Yayınları.
- Mühlmann, C. (2009). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Silahlı İttifakı. Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu.* Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

- Nicolle, D. (2012). *Osmanlı Piyadesi, 1914-1918. (O. Çakmakcı, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.*
- Oğuz, T. (1983). *Türk Askerî Tarih Yazarları ve Eserleri. Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.*
- Oğuzoğlu, Y. (2009). *Ordu-Millet Dayanışması Bağlamında Türk Askerî Çağdaşlaşma Kültürünün Oluşması. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri. İstanbul: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Okman, C. (1989). *İkinci Meşrutiyet Dönemi Dış Politika Ortamı ve Askerî Yapının Evrimi. Dördüncü Askerî Tarih Semineri. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.*
- Ökten, T. (tarih yok). *Askerî Alanda Devrim: Ateş Gücü–Manevra Dengesi. Güvenlik Stratejileri, 16(33), 126.*
- Özcan, H. *Sakarya Zaferinin Sonucuna Bir İlave: Arnavutluk'un Yunan İşgalinden Kurtulması, 100. Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumu, Sakarya Meydan Muharebesi'nin 100. Yıldönümü Münasebetiyle, 9-10 Eylül 2021, Ankara*
- Özdemir, H. (2021). *100. Yılında Sakarya Savaşı. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.*
- Özgüldür, Y. (1993). *Türk-Alman İlişkileri, 1923-1945. Ankara: Genelkurmay Basımevi.*
- Özlü, H. (2010). *Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türk Ordu Teşkilatında Harp Sanayisi Kurma Girişimleri. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri (s. 487). Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Özlü, H. (2015). *Harp raporları ışığında Sakarya meydan Muharebesi'nin askerî açıdan genel değerlendirmesi. Ankara: Ankara üniversitesi Türk inkılap tarihi enstitüsü yayın.*
- Öztoprak, İ. (1983). *Sakarya Savaşının Dış Basında Karşılanışı Ve Yorumu. Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler-2. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.*
- Öztoprak, İ. (2006). *Kurtuluş Savaşı ile ilgili Yunan Kaynakları. Ankara Üniversitesi Yayınevi.*
- Pallis, A. A. (1997). *Yunanların Anadolu Macerası (1915-1922). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.*

- Papoulas Anastasios, *General Papoulas'ın Hatıratı*, Yeni İstanbul Kültür Yayınları, Yeni İstanbul Matbaası, 1969.
- Paret, P. (2015). *Napolyon ve Savaşta Devrim, Machievelli'den Nükleer Çağa Modern Strateji*. Doruk Yayınları.
- Polatkan, S. (1972). *Doküman ve fotoğraflarla 1 ve 2 Dünya Savaşları Özeti*. İstanbul.
- Ritter G. (1958), *Schlieffen Planı, Bir Hayalin Eleştirisi*, Londra: Oswald Wolff Limited yayınları
- Robbins, K. (2010). *Birinci Dünya Savaşı*. İstanbul: Dost Yayınları.
- Rodas, Mihail L., *Yunanistan Küçük Asya'da*, Çev. Yorgi Kundakçioğlu, Atina, 1950. (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Daktilo Metin)
- Rothenberg, G. H. (2015). *Moltke Schlieffen ve Stratejik Kuşatma Öğretisi: Prusya-Alman Ekolü*. (P. Paret, Dü.) Doruk Yayınları.
- Sabuncuoğlu, N. (2018). *TDK Askerî Terimler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Sanders, L. v. (1920). *Türkiye'de 5 yıl*. (E. B. Özbilen, Çev.) Türkiye İş Bankası kültür yayınları.
- Satılmış, Y. (2016). *İkinci Abdülhamid Döneminde Mektepten Cepheye Osmanlı Piyade Zabiti (1876-1909)*.
- Seçkin, M. (Dü.). (2004). *Mustafa Kemal Atatürk; Nutuk*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Selahattin, T. (1974). *Mondros'tan Mudanya'ya kadar IV*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Selek S. (1999), *İsmet İnönü'nün Hatıraları, 1. Dünya Harbi*, Ankara: Cumhuriyet Yayınları
- Selek, S. (1982). *Millî mücadele, Cilt 2*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Selek, S. (1997). *İsmet İnönü'nün Hatıraları, Genç Subaylık Yıllarım, 1884-1918*. Cumhuriyet Yayınları.
- Selek, S. (2004). *Anadolu ihtilali, 2. Cilt*. İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Selek, S. (2006). *İsmet İnönü Hatıralar*. Bilgi Yayınevi.
- Selek, S. (2009). *İsmet İnönü; Hatıralar*. Bilgi Yayınevi.
- Selvi, H., & Cırık, B. (2014). *Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918–1921)*. Akademik İncelemeler Dergisi, 9(1).
- Sevim, A. (1989). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Ankara: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.

- Sevük İ.H., Atatürk'le Beraber, Hazırlayan Lütfü Tınç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2020
- Sherrill, C. H. (1971). Gazi Mustafa Kemal. (A. Ilgaz, Çev.) İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Sherrill, G. C. (2007). Mustafa Kemal'in Bana Anlattıkları. İstanbul: Örgün yayınevi.
- Smith, M. L. (2002). Yunan Düşü. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Smith, M. L. (2017). Yunanistan'ın Anadolu Hayali. (N. Engin, Çev.) İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Soğucalı Şevket (1947), İstiklal Harbinde Olaylar, Birinci Kitap, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
- Sonyel S. R. (1986); Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, s. 213-215,
- Soyaslan, H. (1971). Askerî Terimler Sözlüğü. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
- Spridonos, Yorgos L., Harp ve Hürriyetler, (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi İstiklal 240'a Kayıtlı Daktilo Çeviri)
- Stratigos, Xenefon, Yunanistan Küçük Asya'da-Tarihi Bir Müşahede Resmî Vesikalara ve Kaynaklara Göre, II. Kitap, Çev. Cemal Tosun, Atina, 1925 (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi Daktilo Metin Yer No: İstiklâl 120/1)
- Süt, R. (2008). İzmir'in işgalinden Sakarya Meydan Muharebesi sonuna kadar (1919–1921) Batı Cephesi İkmal Sistemi. <http://hdl.handle.net/11630/3452> adresinden alındı
- Şahin, İ. (1990). Sakarya Meydan Muharebesi'nde ikmal.
- Şevket, A. (1941). İstiklal Harbinde 38. Alayla Samsun'dan İzmir'e. İstanbul: Askerî Matbaa.
- Şimşir B.N. (1972); Sakarya'dan İzmir'e İngiliz Belgeleriyle, İstanbul: Milliyet Yayınları,
- Tansel, S. (1974). Mondros'tan Mudanya'ya Kadar. Başbakanlık Basım Evi.
- Taşkıran, C. (2008). Millî Mücadeledeki Kazım Karabekir Paşa. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları; Cilt 1. (1985). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tekin, K. Y. (1986). “Yunanistan'ın Küçük Asya Macerası”, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- Tezer, Ş. (2008). *Atatürk'ün Hatıra Defteri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tiftikçi, O. (2012). *Osmanlı'dan Günümüze Ordunun Evrimi*. Ceylan Yayıncılık.
- TİH. (tarih yok). *Batı Cephesi, Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*. 75-92.
- Tosun, U. *Milli Mücadele Dönemi'nde Asker Firarileri Sorunu, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2017*
- Townshend, C. V. (2012). *Mezopotamya Seferim*. (G. Koca, Çev.) İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Triantafillidis. *Anadolu Harekâtı ve Bir Piyade Erinin Günlüğü*. Tomos.
- Trikoupis, N. (1967). *General Trikoupis'in Hatıraları*. (A. Angın, Çev.) İstanbul: Kitapçılık Ltd. Şirketi Yayınları.
- Trikupis, & Anastasios Papoulas. (2004). *Yunan Generallerinin İtirafları*. Berikan Yayınları.
- Trikupis. (1967). *Hatıralarım (General Trikupis'in Hatıraları)*. Kitapçılık Anonim Şirketi.
- Tunalı, A. C. (2003). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma*.
- Turan, K. (2000). *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Turan, O. (1986). *Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler (Mete'den Atatürk'e Kadar)*. Ankara: Belge Yayınları.
- Turan, O. (tarih yok). *I. Dünya Harbine Hakim Olan Stratejik ve Taktik Düşünceler*.
- Tursan, N. (1994). *Sakarya Meydan Muharebesinde Mustafa Kemal Paşa'nın Askerî Dehası*. İstanbul: Harp Akademileri Yayını.
- Tümerdem, İ. H. (1941). *Türk İstiklal Harbi, Yunan Cephesi, Operatif ve Tabiye Bakımından İncelenmesi*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- Tümerdem, İ. H. (1944). *Türk İstiklal Harbi Yunan Cephesi. Yedek Subay Okulu Matbaası*.
- Tümerdem, İ. H. (1953). *Başkomutan Atatürk'e Değın Türk Orduları Başkomutanları ve Yaptıkları Büyük Meydan Muharebeleri Üzerine Araştırma*. İstanbul: Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstanbul Askerî Basımevi.
- Türk İstiklal Harbi 2. Cilt (Batı Cephesi) 5. Kısım 1. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekât (25 Temmuz- 22 Ağustos 1921)*. (1995). Ankara: Genelkurmay Basımevi.

- Türk İstiklal Harbi Hülâsası. (1937). Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni, İstanbul Askerî Matbaa.*
- Türk İstiklal Harbi idari Faaliyetler. (1975). Ankara: Genelkurmay ATAŞE Yayını.*
- Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri. (1989). Ankara: Genelkurmay Yayınları.*
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, 3'ncü Cilt 6. Kısım (1908 - 1920). (1996). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. (1996). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, I. Devre, C 12 Ankara 1958.*
- Türkmen, Z. (2000). II.Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri. 12(35), 567-591. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44364/548624> adresinden alındı*
- Türkmen, Z. (2001). Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.*
- Türkmen, Z. (2004). Atatürk'ün Not Defterleri. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.*
- Türkmen, Z. (2010). 2. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu Siyaset İlişkileri. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Türkmen, Z. (2015). "Çanakkale Muharebelerinde Kara Harekâtı", Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti. İstanbul: Kitabevi Yayınları.*
- Türkmen, Z. (2016). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mekteb-i Harbiye-i Şahane. <https://hdl.handle.net/20.500.12723/2445> adresinden alındı*
- Türsan, N. (1983). Atatürk'ün Türk Kurtuluş Savaşı Stratejisi. Ankara: Genelkurmay Basımevi.*
- Ucuzsatar, N. U. (1986). Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi. Ankara: Genelkurmay Basımevi.*
- Ucuzsatar, N. U. (1995). Klasik Türk Harplerinin Milli Mücadele'ye Tesirleri. İstanbul: Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi yayınları.*
- Uğurlu, N. (2007). Sakarya'da Savaşanlar Anlatıyor. İstanbul: Örgün Yayınevi.*
- Ulusoy, M. (2006). İstiklal harbinde 2. Kolordu. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.*

- Uyar M., Erickson E. J. (2014), *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Uyar, M. (1921). Sakarya Muharebesi, Yenilgiden zafere. *Toplumsal Tarih Dergisi*(333).
- Uyar, M. (2020). *Dünya Askerî Tarihi*. Doğu Kütüphanesi(165).
- Uyar, M., & Gök, H. (2003). *Modern Alman Ordusunun Temelini Teşkil Eden Prusya Askerî Sisteminin Kuruluşu ve Olgunlaşması (1640–1871)*. Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 13(1), 1-28.
- L. Ünal, Sakarya Meydan Muharebesi Sonuna Kadar Olan Süreçte Yunan Ordusunun Neleri Doğru, Neleri Yanlış Yaptığının Askeri Yönden Değerlendirilmesi, *Mütarekeden İstiklale 1921 Yılında Milli Mücadele*, Editörler, Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Özlem Arslan. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları; 2021
- Ünal L, Mustafa Kemal'in Askeri Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 17 Bahar, 2019 Sayı 26.
- Ünal L, Milli Mücadele Stratejisi, Uygulanması ve Sonuçları, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı: 55, 2022
- Ünal, U. (2009). 20. yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri. *Belleten Dergisi*, TTK Yayınları.
- Ünalp, F. R. (2015). “Çanakkale Muharebeleri ve Mustafa Kemal”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13.
- Ünaydın, R. E. (1957). *Atatürk'ü Özleyiş Hatıralar*. Ankara: Türkiye İş Bankası Atatürk ve Devrim Serisi.
- Vandemir, B. (2016). *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Vandemir, B. (2016). *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Vutureidu, İlia, *Sakarya Ötesi Harekâtı*, (Çev. Niko Grigoriadis), Atina, 1922(Genelkurmay ATASE Başkanlığı Kütüphanesi daktilo metin)
- Wallach, J. (1977). *Bir Askerî Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya Alman Askerî Heyetleri,1835 - 1919*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Yalçınkaya, M. A. (2019). *Lale devrinden Tanzimat'a Osmanlı hizmetindeki Avrupalı Uzmanlar ve Karşılaşılan Sorunlar 1718-1839, Osmanlı Modernleşmesi, Reform Çağında Çözüm Arayışları*. (A. Dönmez, Dü.) Kitap Yayınevi.
- Yavuz, A. (2010). *Atatürk ve Harp Sanatı*. İstanbul: Harp Akademileri.

- Yavuz, C. (2009). *Türk Askerî Birlik- Kurumlarının İyileştirilmesinde ve Silahlanma Faaliyetlerinde Fransızlar. 12. Askerî Tarih Sempozyumu Bildirileri. İstanbul: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.*
- Yeşil, F. (2016). *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.*
- Yıldız, G. (2014). *Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askerî İttifakı,. İstanbul: 1914'ten 2014'e 100'üncü yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Sempozyumu.*
- Zurcher, E. J. (2006). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.*

EKLER

EK – 1: Sakarya Meydan Muharebesi’nde tümen ve daha üst kademede komuta heyetinde görevli komutanların kıdem ve diğer özellikleri ¹⁴⁴²

Rütbesi	Adı Soyadı	Görevi	Doğum yeri ve Sosyal Durumu	Subaylık Nasıp	Erkân-ı Harp Nasıp	Diğer
Mareşal	Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) (40 Yaşında)	Başkomutan	Selanik-Memur çocuğu.	10 Şubat 1902	11 Ocak 1905	
Mareşal	Fevzi Paşa (45 Yaşında)	Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi	Trabzon-Subay çocuğu.	28 Ocak 1896	25 Aralık 1898	Mustafa Kemal’den 6 yıl İnönü’den 7 yıl kıdemli ve kurmay olmakla beraber Başkomutan’ın 1 kademe astı olarak emrinde çalışmaktadır.
Org.	İsmet Paşa (37 Yaşında)	Batı Cephesi Komutanı	Malatya-Memur çocuğu.	1 Eylül 1903 (Mühendishane-i Berrî-i Hümayun)	26 Eylül 1906	
Albay	İzzettin Çalışlar (39 Yaşında)	1. Grup Komutanı	Yanya- Orta sınıf aile mensubu.	1 Eylül 1903 (Mühendishane-i Berrî-i Hümayun)	26 Eylül 1906	İsmet İnönü ile devre arkadaşı ve kurmay olmakla beraber 1 kademe astı olarak emrinde çalışmaktadır. Mustafa Kemal Çanakkale’de 19. Tümen Komutanıyken İzzettin (Çalışlar) Bey Tümen Kurmay Başkanıydı. ¹⁴⁴³

¹⁴⁴²ATASE (1989). *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.

¹⁴⁴³Görgülü, a.g.k., 2021, s. 107.

Yarbay	Ömer Halis Bıyıktay (38 Yaşında)	23. Tümen Komutanı	Erzincan- Orta sınıf aile mensubu.	27 Mayıs 1905	4 Ekim 1914 (İtalyan harbi nedeniyle eğitime ara verildiğinde n)	
Yarbay	Fuat Bulca (40 Yaşında)	24. Tümen Komutanı	Selanik- Orta sınıf aile mensubu.	10 Ocak 1902	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa ile devre arkadaşı ve İnönü ile kendi grup komutanından bir sene kıdemli olup sırasıyla 4 , 2 ve 1 kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır.
Albay	Mehmet Selahattin Adil (39 Yaşında)	2. Grup Komutanı	İstanbul- Paşa çocuğu.	17 Ocak 1900 (Mühendish ane-i Berrî- i Hümayun)	6 Aralık 1902	Mustafa Kemal Paşa'dan 2, İnönü'den 3 yıl kıdemli ve kurmay olmakla beraber sırasıyla 3 ve bir kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır.
Albay	Mehmet Sabri Erçetin (45 Yaşında)	4. Tümen Komutanı	Bursa- Orta sınıf aile mensubu.	31 Ocak 1898	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 4 yıl İnönü'den 5 yıl ve kendi grup komutanından 2 yıl kıdemli olup sırasıyla 4, 2 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Yarbay	Kenan Dalbaşar (35 Yaşında)	5. Tümen Komutanı	İstanbul- Orta sınıf mensubu.	6 Aralık 1902	19 Ekim 1912	Mustafa Kemal Paşa ile aynı dönem ve İnönü'den 1 sene kıdemli olup kurmay olmakla beraber sırasıyla 4 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.

Albay	Sıtkı Üke (41 Yaşında)	9. Tümen Komutanı	Selanik- Orta sınıf aile mensubu.	1900	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 2 yıl İnönü'den 3 yıl kıdemli ve kendi grup komutanıyla devre arkadaşı olup sırasıyla 3 ve bir kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır.
Albay	Yusuf İzzet Met (43 Yaşında)	3. Grup Komutanı	Yozgat- Orta sınıf aile mensubu.	17 Ağustos 1896	17 Ocak 1900	Mustafa Kemal Paşa'dan 2, İnönü'den 3 sene kıdemli ve kurmay olmakla beraber sırasıyla 3 ve 1 kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır.
Yarbay	Ahmet Derviş (40 Yaşında)	7. Tümen Komutanı	Selanik- Orta sınıf aile mensubu.	26 Eylül 1906	26 Ağustos 1909	
Albay	Kazım Sevüktekin (44 Yaşında)	8. Tümen Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	13 Mart 1895	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 7, Fevzi Çakmak Paşa'dan 1, İnönü'den 8 yıl ve kendi grup komutanından 1 yıl kıdemli olup sırasıyla 4,3,2 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır. (Amiri olan herkesten daha erken nasıplıdır.)
Albay	Şükrü Naili Gökberk (45 Yaşında)	15. Tümen Komutanı	Selanik- Orta sınıf aile mensubu.	13 Ocak 1899	14 Ocak 1902	Mustafa Kemal Paşa'dan 3 yıl İnönü'den 4 yıl kıdemli olup sırasıyla 4 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Albay	Kemalettin Sami Çolak (37 Yaşında)	4. Grup Komutanı	Orta sınıf aile mensubu.	27 Mayıs 1905	1 Eylül 1908	

				(Mühendishane-i Berri-i Hümayun)		
Yarbay	Cemil Cahit Toydemir (38 Yaşında)	5. Kafkas Tümen Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	6 Aralık 1902	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa ile devre arkadaşı ve İnönü'den bir sene kıdemli olup sırasıyla 4 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Yarbay	Mehmet Rüştü Sakarya (44 Yaşında)	61. Tümen Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	13 Mart 1895	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 7, Fevzi Çakmak Paşa'dan 1 ve İsmet Paşa'dan 8 yıl kendi grup komutanından 10 yıl kıdemli olup sırasıyla 4,3, 2 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır. (Amiri olan herkesten daha erken nasıplıdır.)
Albay	Fahrettin Altay (41 Yaşında)	5. Süvari Grup Komutanı	İşkodra- Orta sınıf aile mensubu.	17 Ocak 1900	6 Aralık 1902	Mustafa Kemal Paşa'dan 2, ve İsmet Paşa'dan 3 yıl kıdemli ve kurmay olmakla beraber sırasıyla 3 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Yarbay	M. Suphi Kula (40 Yaşında)	14. Süvari. Tümen Komutanı	Manastır- Orta sınıf aile mensubu.	1 Ocak 1901	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 1, ve İsmet Paşa'dan 2 yıl ve kendi grup komutanından 1 yıl kıdemli olup sırasıyla 3,2 ve 1 kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır.
Albay	Hacı Mehmet Arif Örgüç	4. Süvari. Tugay Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	29 Ocak 1896	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 8, Fevzi Çakmak Paşa ile devre arkadaşı, İsmet

	(44 Yaşında)					Paşa'dan 9 yıl ve kendi grup komutanından 4 yıl kıdemli olup sırasıyla 4,3, 2 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır. (Amiri olan herkesten daha erken nasıplıdır.)
Albay	Halit Karsıalan (38 Yaşında)	12. Grup Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	14 Ocak 1901	22 Ağustos 1903	Mustafa Kemal Paşa'dan 1, ve İsmet Paşa'dan 2 yıl kıdemli ve kurmay olmakla beraber sırasıyla 3 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Albay	Ali Hikmet Ayerdem (44 Yaşında)	11. Tümen Komutanı	Bursa- Orta sınıf aile mensubu.	13 Ocak 1899	14 Ocak 1902	Mustafa Kemal Paşa'dan 3 yıl İsmet Paşa'dan 4 yıl ve kendi grup komutanından 2 yıl kıdemli ve kurmay olmakla beraber sırasıyla 4 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Albay	Kazım Fikri Özalp (39 Yaşında)	Müretteb Kolordu Komutanı	Köprülü- Orta sınıf aile mensubu.	6 Aralık 1902	5 Kasım 1905	Mustafa Kemal Paşa ile devre arkadaşı ve İsmet Paşa'dan 1 sene kıdemli ve kurmay olmakla beraber İnönü'nün 1 kademe astı olarak emrinde çalışmaktadır.
Yarbay	Abdurrahman Nafiz Gürman (39 Yaşında)	1. Tümen Komutanı	Bodrum- Orta sınıf aile mensubu.	22 Ağustos 1903	26 Eylül 1906	
Albay	Hüseyin Nurettin Özsü (42 Yaşında)	17. Tümen Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	25 Ocak 1898	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 4 yıl, İsmet Paşa'dan 5 yıl ve kendi grup komutanından 4 yıl

						kıdemli olup sırasıyla 4, 2 ve 1 kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır.
Albay	Şerif Yaçağaz (44 Yaşında)	41. Tümen Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	1899	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 3 yıl İsmet Paşa'dan 4 yıl ve kendi grup komutanından 4 yıl kıdemli olup sırasıyla 4, 2 ve 1 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Yarbay	Osman Zati Korol (41 Yaşında)	1. Süvari Tümen Komutanı	İzmir- Orta sınıf aile mensubu.	1901	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 1 yıl kıdemli ve İsmet Paşa'dan 2 yıl ve kendi grup komutanından 1 yıl kıdemli olup sırasıyla 4, 2 ve 1 kademe astları olarak emirlerinde çalışmaktadır.
Doğrudan Cephe Komutanlığı'na Bağlı Muharip Birlikler						
Yarbay	Nazmi Solok (44 Yaşında)	6. Tümen Komutanı	Balıkesir- Orta sınıf aile mensubu.	1899	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 4, İsmet Paşa'dan 5 yıl kıdemli olup sırasıyla 4 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Yarbay	Mümtaz Çeçen (47 Yaşında)	57. Tümen Komutanı	İstanbul- Orta sınıf aile mensubu.	1893	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa'dan 9, Fevzi Çakmak Paşa'dan 3 ve İsmet Paşa'dan 10 yıl kıdemli olup sırasıyla 4,3 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır. (Amiri olan herkesten daha erken nasıplıdır.)
Yarbay	Halit Akmansu (37 Yaşında)	3. Kafkas Tümen Komutanı	Kastamonu- Orta sınıf aile mensubu.	26 Eylül 1906	26 Ağustos 1909	

				(Mühendishane-i Berri-i Hümayun)		
Yarbay	Ethem Servet Boral (43 Yaşında)	2. Süvari Tümen Komutanı	Kafkasya – Aşiret Reisi çocuğu	17 Ocak 1900	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa ile devre arkadaşı ve İsmet Paşa’dan bir sene kıdemli olup sırasıyla 4 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Albay	İbrahim Çolak (40 Yaşında)	3. Süvari Tümen Komutanı	Bursa- Orta sınıf aile mensubu.	2 Ocak 1901	Kurmay değildir.	Mustafa Kemal Paşa’dan 1 yıl kıdemli ve İsmet Paşa’dan 2 yıl kıdemli olup sırasıyla 4 ve 2 kademe astları olarak emrinde çalışmaktadır.
Yarbay	Ahmet Zeki Soydemir (38 Yaşında)	Müretteb Tümen Komutanı	Selanik- Orta sınıf aile mensubu.	27 Mayıs 1905	1 Eylül 1908	

Sakarya Meydan Muharebesi sırasında general rütbesi ile komutanlık konumunda olanların Harbiye’den mezuniyet dönem süreci 1895 ile 1906 yılları arasındadır. Erkân-ı Harbiye Mektebi mezuniyet aralığı ise 1898 – 1914 dönemidir. Listedeki 33 kişiden; 10 Kişi (%30) İstanbul doğumlu, 8 kişi (%25) Selanik, İşkodra ve Yanya doğumlu, 1 kişi (%10) Kafkasya doğumlu, 14 Kişi (%35) İstanbul doğumludur.¹⁴⁴⁴

Yukarıdaki tabloda da görüleceği gibi Batı Cephesi Komutanı’nın bir kademe astı durumunda olan 30 Grup/Tümen/Tugay komutanından 25 tanesi Cephe Komutanı İsmet İnönü’den kıdemlidir. Bunlardan 18 tanesi (bizzat kendisi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi’nden kıdemsiz olan) Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’dan da kıdemli, ayrıca 3 tanesi de en kıdemli üst düzey askerî komutan olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi’nden dahi kıdemlidir. Yani bu komutanlardan 3 tanesi amiri pozisyonundaki bütün komutanlardan daha kıdemlidir. Fakat askerlikte kıdem önemli olmakla beraber esas olan rütbedir. Kıdem anca eşit rütbelerdeki personel arasında bir ölçüt olabilmektedir. O

¹⁴⁴⁴Baş, a.g.k., 2016, s. 4.

dönemlerde yaşanan savaşlar ve diğer çalkantılardan ötürü subaylara birkaç kez kıdem verildiği ve bunların daha erken rütbe terfi aldıkları da dikkate alındığında, Harbiye'den nasıp itibarıyla en kıdemli komutanın Yarbay rütbesinde bulunmasına rağmen devre arkadaşı olan örneğin Cephe Komutanı'nın üst düzey general rütbesine sahip olması durumu da mümkündür. Bunun yanı sıra kurmay olan subaylara zaten daha mezuniyette ilave birkaç yıl kıdem verilmektedir. Bununla beraber, bazı durumlarda en alttaki bir tümen komutanı ile en üstteki Başkomutan arasındaki nasıptan kaynaklı kıdem farkının kimi zaman 7-8 seneyi bulduğu dikkate alındığında, komuta kademesi arasındaki disiplin ve amaç birliğinin gerçekten örnek düzeyde ön planda olduğu görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'na katılmış olan Türk generallerinin genelde 1855 – 1882 yılları arası doğumlu oldukları görülmektedir. En genç, yani 1882 doğumlu olanlar Halil (Kut¹⁴⁴⁵), Ali Fuat (Cebesoy), Ali İhsan (Sabis) ve Kazım (Karabekir) Paşalardır.¹⁴⁴⁶

3. Kolordu komutanı Esat Paşa 53 yaşındaydı. 19. Tümen Komutanı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey 34 yaşındayken, emrindeki 57. Alay komutanı, bir sınıf subayı olan Yarbay Hüseyin Avni Bey 43 yaşındaydı. Mustafa Kemal Bey'in sınıf arkadaşı Binbaşı Mehmet Arif (Ayıcı) Bey ise kurmay olmasına rağmen kabiliyetli ve başarılı görülmediği için 5. Tümen kurmay başkanlığına getirilmişti.¹⁴⁴⁷

Buna mukabil Sakarya Meydan Muharebesinde ise bu en genç olanlara yakın yaşta olanların en yaşlılar olduğu görülmektedir. Örneğin en yaşlı komutanlar olan Mümtaz Çeçen 1874, Kazım Sevüktekin ve Mehmet Rüştü Sakarya 1877 ve Fevzi Çakmak 1876 doğumlulardır. Sakarya'daki yaş ortalaması 39,7 olup bu oldukça genç bir kadro demektir.

¹⁴⁴⁵1882-1957 yıllarında Beşiktaş Askerî Ortaokul, Kuleli Askerî İdadîsi, Piyade Okulu, Mekteb-i Harbiye ve Erkân-ı Harbiye Mektebini bitirerek 1905'te mezun olmuştur. Makedonya'da 3. Orduda görevlendirilmiştir. Gömece Bölgesi, Saray Muhafız Birliği, Selânik Jandarma Birliği, Güney Ege Sahilleri, Van Jandarma Alay, İstanbul Merkez, Kuvve-i Seferiye, 18. Kolordu, Dicle Grup, 16. Ordu, Kafkas Orduları Grup, Doğu Orduları Grup Komutanlıkları yapmıştır. Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra İstanbul'da hapsedilmiş, hapishaneden kaçarak Anadolu'ya geçmiştir. Sivas'ta Mustafa Kemal'le görüşmüş, kendisine Rusya'daki Bolşevik Hükûmetle ilişki kurarak silâh, malzeme yardımı sağlaması görevi verilmiştir. Daha sonra Almanya'ya gitmiş, İstiklâl Savaşı sonunda Türkiye'ye dönmüştür. Bkz. ATASE, Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s. 405-420.

¹⁴⁴⁶Baş, a.g.k., 2016, s. 5.

¹⁴⁴⁷Baş, a.g.k., 2016, s. 35.

EK – 2: Sakarya Meydan Muharebesi’ne katılan Tugay/Tümen ve Grup Komutanlarının daha önceden katıldığı diğer muharebeler.¹⁴⁴⁸

.Rütbesi	Adı Soyadı	Görevi	Katıldığı Muharebeler
Albay	İzzettin Çalışlar	1. Grup Komutanı	- Balkan savaşında kurmay subay - Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de 19 tümen komutanı olarak Mustafa Kemal'in Kurmay Başkanı görevinde - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebelerinde tümen komutanı
Yarbay	Ömer Halis Bıyıktay	23. Tümen Komutanı	- Ömer Halis Bıyıktay - Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Irak ve Suriye cepheleleri. - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Yarbay	Ahmet Fuat Bulca	24. Tümen Komutanı	- Trablusgarp Savaşı - Balkan Savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Yıldırım ordular grubunda Filistin cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Mehmet Selahattin Adil	2. Grup Komutanı	- Trablusgarp Savaşı - Balkan Savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Yıldırım ordular grubunda Filistin cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Mehmet Sabri Erçetin	4. Tümen Komutanı	- Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri

¹⁴⁴⁸ ATASE, a.g.k., 1989.

Yarbay	Mehmet Kenan Dalbaşar	5. Tümen Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Sıtkı Üke	9. Tümen Komutanı	- Trablusgarp savaşı - Birinci Dünya Savaşı - Kafkas, Doğu ve Irak cepheleeri - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Yusuf İzzet Met	3. Grup Komutanı	- Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesi
Yarbay	Ahmet Derviş	7. Tümen Komutanı	- Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Kazım Sevüktekin	8. Tümen Komutanı	1897 Osmanlı Yunan savaşı - Trablusgarp savaşı - Birinci Dünya Savaşı
Albay	Şükrü Naili Gökberk	15. Tümen Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Kemalettin Sami Çolak	4. Grup Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı Hicaz cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Yarbay	Cemil Cahit Toydemir	5 inci Kafkas Tümen Komutanı	- Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı
Yarbay	Mehmet Rüştü Sakarya	6I. Tümen Komutanı	1897 Osmanlı Yunan savaşı - Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale ve Filistin cepheleeri
Albay	Fahrettin Altay	5. Süvari Grup Komutanı	Balkan savaşı

			Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin cephesi
Yarbay	Mehmet Suphi Kula	14. Süvari Tümen Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Hacı Mehmet Arif Örgüç	4. Süvari Tugay Komutanı	- Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Halit Karsıalan	12. Grup Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu cephesi - İnönü muharebeleri ve Kütahya ve Eskişehir muharebeleri sırasında Kocaeli grup komutanlığı
Albay	Ali Hikmet Ayerdem	11. Tümen Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu cephesi - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Kazım Fikri Özalp	Müretteb Kolordu Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu cephesi - Kuvayi milliye dönemi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Yarbay	Abdurrahman Nafiz Gürman	1.Tümen Komutanı	- Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye cephesi - Kuvayi milliye dönemi - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Albay	Hüseyin Nurettin Özsu	17. Tümen Komutanı	- Osmanlı Yunan savaşı Trablusgarp savaşı - Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Irak cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri

Albay	Şerif Yaçağaz	41. Tümen Komutanı	- Balkan savaşı - Birinci Dünya Savaşı
Yarbay	Osman Zati Koral	1.Süvari Tümen Komutanı	- Balkan Savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale cephesi - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Yarbay	Nazmi Solok	6. Tümen Komutanı	- Balkan Savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Irak cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Yarbay	Mümtaz Çeçen	57. Tümen Komutanı	- Osmanlı Yunan savaşı - Trablusgarp Savaşı - Birinci Dünya Savaşı - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Yarbay	Halit Akmansu	3. Kafkas Tümen Komutanı	- Balkan Savaşı - Birinci Dünya Savaşı'nda Irak cephesi - İnönü muharebeleri - Kütahya ve Eskişehir muharebeleri
Yarbay	Ethem Servet Boral	2. Süvari Tümen Komutanı	Balkan Savaşı
Albay	İbrahim Çolak	3. Süvari Tümen Komutanı	- Balkan Savaşı - Birinci Dünya Savaşı (Savaş sırasında 1917 yılında istifa edip daha sonra kendi isteğiyle Milli Mücadele'ye katılmış ve Kuvayi millie döneminden itibaren bütün muharebelerde görev almıştır.)
Yarbay	Ahmet Zeki Soydemir	Müretteb Tümen Komutanı	- Balkan Savaşı - Birinci Dünya Savaşı - İstiklal Savaşı (güney cephesinde görev yaptıktan sonra batı cephesindeki bütün muharebelerde görev almıştır.)